ISSN 2795-1626 (Print)

मर्यादा

विज्ञसमीक्षित अनुसन्धानात्मक जर्नल

वर्षः १ अङ्क : १ असारः २०७८

Valmeeki Vidyapeeth
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं, नेपाल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लक्ष्मण पन्थी

मर्यादा

विज्ञसमीक्षित अनुसन्धानात्मक जर्नल

वर्षः १ अङ्क : १ असारः २०७८

प्रधान सम्पादक
प्रा.डा.भागवत ढकाल
(प्राचार्य)

सम्पादन समिति
प्रा.डा. जीवन अधिकारी (संयोजक)
डा. लेखप्रसाद निरौंला (सदस्य)
डा. भोलानाथ भट्टराई (सदस्य)
उत्तम पौडेल (सदस्य)
रमेश जोशी (सदस्य)

प्रकाशक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं, नेपाल

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मर्यादा

(विज्ञसमीक्षित अनुसन्धानमूलक जर्नल)

वर्षः १ अङ्क : १ असारः २०७८

प्रकाशन	:	वार्षिक
ढाँचा	:	मुद्रित संस्करण
सर्वाधिकार	:	वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं, नेपाल
ISSN	:	2795-1626 (Print)
तयारी अवधि	:	२ महिना
मूल्य	:	३५०/-
प्रति	:	५००
सम्पर्क ठेगाना	:	वाल्मीकि विद्यापीठ, प्रदर्शनीमार्ग, काठमाडौं ।
फोन नं.	:	०१४२२७१९३
Email	:	maryada.researchjournal@gmail.com
मुद्रक	:	क्राउन प्वाइन्ट प्रिन्टिङ हाउस

लेखकका व्यक्तिगत विचारप्रति सम्पादन समिति जिम्मेवार हुने छैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्पादकीय

प्रत्येक मानव मानवीय मूल्य र मान्यताको मर्यादामा आफूलाई चिनाउँदछ । मर्यादा वाल्मीकि विद्यापीठको खोजमूलक पत्रिकाको पर्यायवाची नाम हो । यस पत्रिकाका पनि आफ्नै मूल्य-मान्यता र मर्यादा छन् । मर्यादा पालनबाट नै व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको गरिमा अभिवृद्धि हुन्छ । यसपटक मर्यादा विज्ञसमीक्षित अनुसन्धानमूलक स्वरूपमा यहाँहरूमाझ आएको छ । श्रुतिपरम्पराबाट विकसित पौरस्त्य वाङ्मय आज लिखित रूपमै आइसकेको अवस्था छ । वेदका ऋचा र मन्त्रबाट विश्वले ज्ञान ग्रहण गरी प्रयोगपक्षमा प्रवेश गरिसकेको छ । ऋषिकुलमा स्थित ज्ञान आज अन्तरिक्षसम्म पुगेको छ । यसको श्रेय शोध, अध्ययन र अनुसन्धान प्रक्रियामा भएको प्रगतिलाई जान्छ ।

वाल्मीकि विद्यापीठ नेपालको शैक्षिक इतिहासमा आफ्नो गुणात्मक पहिचान बोकेको संस्था हो । नेपालमा शैक्षिक जग बनेर संस्कृत शिक्षाले विगतदेखि आफूलाई चिनाउँदै आएको छ । पौरस्त्य ज्ञानलाई पठनपाठन, अध्ययन, अनुसन्धान र लेखरचनामार्फत् समाजसमक्ष ल्याउने कार्यमा मर्यादा पत्रिकाको आफ्नो पहिचान र परम्परा छ । यसपटक विज्ञसमीक्षित जर्नल बनेर मर्यादा उपस्थित भएको छ । यो आफैँमा नवीन यात्रा हो, यस पत्रिकाका लागि ।

विज्ञसमीक्षित जर्नल निकाल्ने पहिलो प्रयास भएकाले यसमा केही कमी कमजोरीहरू भएमा रचनात्मक सुझावको अपेक्षा गरिएको छ । एक महिनाको समयावधि दिएर विज्ञहरूलाई अनुसन्धानमूलक लेख लेख्न गरिएको आग्रहलाई ससम्मान स्वीकार गरी समयमै लेख उपलब्ध गराउने प्राध्यापकहरू धन्यवादका पात्र हुनुहुन्छ । विज्ञ व्यक्तित्वका रूपमा सम्बद्ध विषयका प्राप्त वरिष्ठतम प्राध्यापकहरूलाई अनुरोध गरिएको हो । वहाँहरूको अमूल्य सुझावबाट यसभित्रका शोधलेखहरूको परिष्कार गरी स्तरीय बनाउने प्रयत्न गरिएको छ । छोटो समयमा वहाँहरूबाट प्राप्त राय सल्लाहसहितका सुझाव हामीसँग सुरक्षित छन् ।वाल्मीकि विद्यापीठको मुखपत्र मर्यादामा संस्कृत, नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाका लेखहरू समाविष्ट छन् । वेद, ज्योतिष, व्याकरण, न्याय, दर्शन, प्राकृतिक चिकित्सा, तथ्याङ्कशास्त्र, धर्मशास्त्र, साहित्य, इतिहास, पुराण, नेपाली भाषा, आदि अनेक विधाका विज्ञ व्यक्तित्वबाट आएका यी लेखहरू गुणात्मक कसीमा पनि उच्च छन् । यसमा प्रकाशित लेखसँगको नैतिक दायित्व स्वयं लेखकहरूमा रहेको छ ।

मर्यादा प्रकाशनका क्रममा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका उपकुलपति, शिक्षाध्यक्ष र कुलसचिवज्यूहरूबाट प्राप्त सल्लाह, सुझाव र आर्थिक सहयोगका लागि आभार प्रकट गर्दछौँ । आगामी अङ्कहरूमा पनि विद्वान् लेखकहरूका विभिन्न विधा र विषयका गहनतम अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरूको अपेक्षा गर्दछौँ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विषयसूची

शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
अभावपदार्थका विषयमा वैशेषिक र मीमांसकहरुको मतनिरूपण	अर्जुनबाबु दाहाल	१
वैदिक राज्यव्यवस्थामा दूत र गुप्तचर	डा. ऋषिराम रेग्मी	९
मृगौला रोगीको आहारमा कोभिड-१९ को प्रभाव	एलमिरा रिसाल	२०
ज्योतिषशास्त्रानुसारं शुभाशुभशकुनचिन्तनम्	कृष्णप्रसाद पौडेल	३०
न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः	केशवशरण अर्याल	३९
पाणिनीयशिक्षायाः समीक्षणम्	गोविन्द पौडेल	५३
न्यायदर्शनदृष्ट्या सन्निकर्षविषयकं पर्यालोचनम्	घनश्यामो भण्डारी	६९
नेपालस्यैतिहासिकधार्मिकपरंपरायां पौराणिकः प्रभावः	डा.जनार्दन उपाध्याय	७९
ऐतिहासिक ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरूको स्वरूप	टेकनाथ दहाल	९२
त्रिंशांशकुण्डलीमा स्त्रीजातकका विश्लेषण	तनुजा दाहाल	१०१
सहिदको सालिक कथाको विषयस्रोत	तेजविलास अधिकारी	१११
नेपाली समालोचनामा कृतिविश्लेषणका लीलाबोधी आधारहरू	डा. नारायण चालिसे	११९
उपनयनमुहूर्त्तविचार	नारायणप्रसाद निरौला	१२८
गोचरफलादेशो गोचरानुसारेणाशुभग्रहाणां शान्तिविधिश्च	डा. पुरुषोत्तमो भट्टराई	१३७
धर्मशास्त्रीयषोडशसंस्कारविवेचना	डा. प्रकाश ढकालः	१४९
प्रकृतिभावसन्धिविमर्शः	डा. प्रकाश तिवारी	१६२
पदवाक्यप्रमाणशास्त्रदृशा वाक्यतत्त्वविचारः	भीमप्रसादः कण्डेल	१७५
Theme of Death in Emily Dickinson's Selected Poems	Dr. Bimala Sharma	१९०
ज्यौतिषशास्त्रीयप्रधानविषयविमर्षः	डा. माधवप्रसाद पाण्डेय	२००
भगवान् श्रीपशुपतिनाथ : षडाम्नायविद्याका मूल उपदेष्टा	डा. माधवप्रसाद लामिछाने	२११
सुकृतिदत्तपन्तस्य वैशिष्ट्यविमर्शः	डा. रत्नावली शर्मा	२२०
दर्शनशास्त्रेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वरूपावलोकनम्	लक्ष्मण आचार्यः	२३२
शास्त्रीय हिन्दु विधिको स्वरुप र न्याय प्रशासन	डा. लालमणि पाण्डेय	२४२
पारदर्शी मान्छे भित्रको विसङ्गति	डा. लेखप्रसाद निरौला	२५९
धर्मशास्त्रीय प्रायश्चित्तव्यवस्था र प्रायश्चित्तका साधनहरू	डा. वासुदेव खनाल	२६७
नेपालमा धर्मपरिवर्तनः तथ्याङ्कीय विश्लेषण	शान्तिकृष्ण अधिकारी	२७७
षड्बलविचार	शालिग्राम ढकाल	२८३
सालङ्कारा कठोपनिषत्	शिवराज लामिछाने	२९४
नामसङ्गीतेः परम्परा विलासवज्रस्यावदानञ्च	शेखर दाहाल	३१०
प्रमाणविषये न्यायमीमांसयोः पार्थक्यपरिशीलनम्	सीताराम खतिवडा	३२०
विवाहको धर्मशात्रीय आधार	सुरेशराज पौडेल	३३४

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अभावपदार्थका विषयमा वैशेषिक र मीमांसकहरूको मत निरूपण

✍ अर्जुनबाबु दाहाल*

शोधसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा वैशेषिक र मीमांसा दर्शनमा रहेको अभाव पदार्थसम्बन्धी धारणालाई उजाजर गर्ने प्रयास गरिएको छ । अभाव पदार्थका विषयमा भाट्ट मीमांसकहरू र वैशेषिकहरूको मत समान रहेको देखिन्छ । भाट्ट मीमांसकहरूले द्रव्य, जाति, गुण, क्रिया र अभाव पदार्थलाई प्रमेयका रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ भने वैशेषिकहरूले पनि द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य विशेष, समवाय र अभाव गरी सात पदार्थको उद्देश गरेको पाइन्छ । तर, प्रभाकर मीमांसकहरू भने अभावलाई पदार्थका रूपमा स्वीकार गर्दैनन् । भाट्ट वैशेषिकादिले जुन पदार्थलाई अभाव नामले व्यवहार गरेका छन्, त्यसलाई दृश्यप्रतियोगीको एकदेशको उपलब्धि रूपसम्म मान्न सकिन्छ, तर छुट्टै पदार्थ होइन भन्ने प्रभाकरहरूको मान्यता रहेको पाइन्छ । जसरी भाट्ट मीमांसक र वैशेषिकहरूले अभाव पदार्थलाई प्रमेयका रूपमा समान तरिकाले स्वीकार गरेका छन्, त्यसैगरी यसका भेदका विषयमा पनि दुवैको मत समान रहेको देखिन्छ । भाट्टहरूले संसर्गाभाव र अन्योन्याभाव गरी अभावलाई प्रथमतः दुई रूपमा विभाजित गरेका छन् । संसर्गाभावको पनि प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव र अत्यन्ताभाव गरी तीन भेद देखाएका छन । त्यसरी नै विश्वनाथ आदि वैशेषिकहरूले पनि अभावको सोही विभाजन प्रक्रिया देखाएका छन् । अभाव पदार्थलाई छुट्टै प्रमाणका रूपमा मीमांसकहरूले व्याख्या गरेका छन् भने वैशेषिकहरूले प्रत्यक्षद्वारा नै अभावको पनि ज्ञान हुने भएकाले त्यसलाई अतिरिक्त प्रमाण मान्नु आवश्यक छैन भन्ने मत अघि सारेका छन् । यस विषयमा उभय दर्शनका बीचमा मतान्तर रहेको पाइन्छ । यस लेखमा वैशेषिक र मीमांसा दर्शनमा अभाव पदार्थसम्बन्धी मान्यताहरूलाई संक्षिप्त रूपमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जीः *अभाव, निरूपण पदार्थ, मतवैभिन्य, मीमांसा, वैशेषिक ।*

विषयप्रवेश

आस्तिक र नास्तिक दुवै पौरस्त्य दर्शनमा पदजन्य प्रतीतिलाई पदार्थ भनिएको पाइन्छ । प्रायः दर्शनहरूले भाव र अभाव गरी दुई प्रकारले पदार्थको विभाजन गरेको देखिन्छ । वैशेषिक र मीमांसा दर्शनमा पनि पदार्थको निरूपण गर्ने क्रममा भाव र अभाव पदार्थको अध्ययन भएको पाइन्छ । भाव पदार्थको संख्याका विषयमा सबै दर्शनका आ-आफ्नै मान्यता रहेका छन् । त्यसैगरी अभावका विषयमा पनि आ-आफ्नै मान्यता रहेका छन् । आप्टेले अभावलाई अनस्तित्व वा असत्ता (आप्टे : २००९: ६९)रूपमा अर्थ्याएका छन् । मुक्तावलीमा अभावलाई यसरी उल्लेख गरिएको पाइन्छ-

अभावत्वं द्रव्यादिषट्काऽन्योन्याभावत्वम् (न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीः २००३: ५९) त्यसैगरी केशव मिश्रले पनि निषेधमुखप्रमाणगम्योऽभावः (तर्कभाषा :५७:२२१) भनेर निषेध रूप प्रमाणगम्य पदार्थलाई अभाव

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भनेका छन् । यस लेखमा वैशेषिक र मीमांसा दर्शनले निरूपण गरेको अभाव पदार्थको अध्ययनलाई संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत लेख शीर्षकका आधारमा निम्न समस्या समाधानका लागि तयार पारिएको छ-

क. वैशेषिक र मीमांसा दर्शनमा निरूपण गरिएको अभाव पदार्थको स्वरूप गत वा लक्षणगत पृथकता के-कस्तो रहेको छ ?

ख. अभाव पदार्थका विषयमा वैशेषिक र मीमांसा दर्शनको साम्य-वैषम्य के-कस्तो रहेको छ ?

उद्देश्य

माथिल्लो शीर्षकमा उल्लेख गरिएका समस्या समाधानका लागि निम्न उद्देश्यहरू रहेका छन्-

क. वैशेषिक र मीमांसा दर्शनमा निरूपण गरिएको अभाव पदार्थको स्वरूपगत वा लक्षणगत पृथकता निर्धारण गर्नु,

ख. अभाव पदार्थका विषयमा वैशेषिक र मीमांसा दर्शनको साम्य-वैषम्य निरूपण गर्नु ।

सामग्री संकलन र शोधविधि

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा सामग्री संकलनका लागि 'मधुकरीवृत्ति' नामक पद्धति अवलम्बन गरेर ती सामग्रीको अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय अध्ययन विधिलाई विशेष रूपले अवलम्बन गरिएको छ । त्यसैगरी, विषय विश्लेषणका लागि विश्लेषणात्मक, व्याख्यात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ भने अभाव पदार्थका विषयमा वैशेषिक र मीमांसा दर्शनका स्वरूपगत र प्रकार(भेद)गत साम्य-वैषम्य निरूपण गर्न तुलना-प्रतितुलनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । संकलित सामग्रीलाई सुव्यवस्थित तरिकाले प्रयोग गर्दै लेखलाई प्रामाणिक बनाउनका निम्ति लेखको मुख्य भागमा गर्भे(पेटे) टिप्पणीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने सन्दर्भ सामग्री सूची निर्धारणका लागि एपिए (APA) नामक पद्धति अवलम्बन गरिएको छ ।

वैशेषिक दर्शनमा अभाव पदार्थ

वैशेषिक दर्शनमा सर्वप्रथम पदार्थको विभाजन दुई प्रकारले गरिएको पाइन्छ- भाव र अभाव भेदले । भाव पदार्थ ६ किसिमको बताइएको छ- द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य विशेष र समवाय । सूत्रकार कणादले पदार्थका विषयमा स्पष्ट रूपमा भनेका छन्- 'धर्म्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निः श्रेयसम्' । (वैशेषिकसूत्रोपस्कारः २००७:१६)। यसरी सूत्रकारले छ वटा भाव पदार्थको स्पष्ट उल्लेख गरेका भए तापनि अभावका विषयमा किन बताएनन् त भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न भएको अवस्थामा अभावले भाव परिज्ञानको अपेक्षा गर्दछ, भाव पदार्थको ज्ञान भएपछि प्रतियोगीत्वेन रूपेण अभावको पनि ग्रहण हुन्छ । त्यसकारण त्यसलाई छुट्टै उल्लेख नगरिएको मात्र हो । अभाव पदार्थ नभएर होइन भन्ने व्याख्याकारहरूको मत छ । अभावका विषयमा पदार्थोद्देश सूत्रमा नबताए तापनि सूत्रकारने नवौं अध्यायको प्रथम आह्निकमा अभावका चारवटा भेदको लक्षणसहित

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उदाहरण प्रस्तुत गरेका छन् । सूत्रकारका अनुसार प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अत्यन्ताभाव र अन्योन्याभाव गरी अभावका चार भेद रहेका छन् । सूत्रकारको मतलाई स्वतन्त्र रूपमा व्याख्या गर्दै भाष्य लेखेका भाष्यकारले आफैँले अभावका बारेमा स्पष्ट उल्लेख गरेका छैनन् । तर, अभावलाई अतिरिक्त प्रमाण मान्न सकिँदैन भन्ने यथेष्ट प्रमाण प्रस्तुत गरेका छन् । तर, पनि भाष्यका सेतु व्योमवती आदि टीकाकारहरूले सूत्रकारले बताएका अभावका भेदहरूलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । शंकर मिश्रले त वैशेषिकसूत्रोपस्कार नामक ग्रन्थमा वैशेषिकसूत्रमा बताइएका कुराहरूलाई अझ स्पष्ट पारेका छन् । त्यसकारण सूत्रकारसम्मत अभाव पदार्थविषयक चिन्तन उनको पनि रहेको पाइन्छ ।

तर्कसंग्रहकारले- 'द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावाः सप्तपदार्थाः (तर्कसंग्रह २००७:६) भनेर अभाव पदार्थको स्पष्ट उद्देश गरेका छन् । त्यसैगरी, न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीमा पनि सातवटै पदार्थको उद्देश गरिएको पाइन्छ । जस्तै-

द्रव्यं गुणस्तथा कर्मसामान्य सविशेषकम् ।

समवायस्तथाऽभाव पदार्थाः सप्त कीर्तिताः॥ (न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीः (२००३:२३)

यसरी अभाव पदार्थलाई छुट्टै उद्देश गरिएको पाइन्छ । ग्रन्थकारले अभावको लक्षण वा परिभाषा पनि यसप्रकार उल्लेख गरेका छन्-अभावत्वं द्रव्यादिषट्काऽन्योन्याभाववत्त्वम् (पूर्ववत्:५९)। त्यसैगरी केशव मिश्रले पनि- 'इदानीं निषेधमुखप्रमाणगम्योऽभावरूपः सप्तमः पदार्थ प्रतिपाद्यते (तर्कभाषा २०५७:२२१) भनेर निषेध रूप प्रमाणगम्य पदार्थलाई अभाव भन्ने बताएका छन् ।

अभावका भेद (प्रकार)

अभावका भेदका विषयमा सूत्रकारले प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव र अत्यन्ताभाव गरेर चार भेद बताएका छन् भन्ने कुरा माथि नै उल्लेख गरी सकियो । तर्कसंग्रहकारले पनि अभावश्चतुर्विधः -प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति (तर्कसंग्रहः२००७:१५) भनेर सोझै अभावका चार भेद बताएका छन् । तर, तर्कभाषाका केशव मिश्र र मुक्तावलीका विश्वनाथले पहिले अभावलाई संसर्गाभाव र अन्योन्याभाव गरी दुई भेद गरेका छन् । फेरि संसर्गाभावका प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव र अत्यान्ताभाव गरी तीन भेद देखाएका छन् । अभावका प्रकारलाई मुक्तवलीमा यसरी प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ-

अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥ (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली २००३::५९) ।

प्रागभाव

उत्पत्ति हुनुभन्दा पहिले कारणमा कार्यको जुन अभाव रहन्छ, त्यसलाई प्रागभाव भनिन्छ । जस्तै तन्तुषु पटाभावः । अर्थात्, पटको उत्पत्ति हुनुभन्दा पूर्व तन्तुहरूमा वर्तमान पटको अभाव । प्रागभावको उत्पत्ति नहुने भएकाले यसलाई अनादि भनिन्छ र यो विनाशीचाहिँ हुन्छ । किनभने घटको कार्यको उत्पत्ति भएपछि सोही घटकार्यको प्रागभावको नाश हुन्छ । प्रागभावलाई सूत्रकारले यसरी परिभाषित गरेका छन्-'क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् (वैशेषिसूत्रोपस्कारः २००७:४६७)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रध्वंसाभाव

उत्पन्न भएका घटादि वस्तु मुद्‌गर प्रहारादि कारणबाट जब नष्ट हुन्छन् तब त्यो घटादिको कारण कपाल आदिमा पूर्वकार्य रूप घटको जुन अभाव रहन्छ, त्यसलाई प्रध्वंसाभाव भनिन्छ। प्रध्वंसको अर्थ विनाश भन्ने हुन्छ। जस्तै- भग्ने घटे कपालमालायां घटाभावः। अर्थात् घट नष्ट भएपछि कपालादि कारणमा वर्तमान घटको अभाव। यो उत्पत्तिवान् भए पनि अविनाशी हुन्छ। त्यसकारण यसलाई सादि भए तापनि अनन्त भनिन्छ। यसलाई सूत्रकारले यसरी बताएका छन्- 'सदसत्। असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् (पूर्ववत् ४६९-७०)

अत्यन्ताभाव

त्रैकालिक र संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताक अभावलाई अत्यन्ताभाव भनिन्छ। अन्नम भट्टले यसलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्- त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः (तर्कसंग्रहः २००७:२२६)। जस्तै- वायौ रूपाभावः। अर्थात् वायुमा रूपको अभाव भूत वर्तमान र भविष्यत् तीनै कालमा सम्भव नहुने भएकाले वायुमा रूपको अभाव अत्यन्ताभाव भयो। यसलाई सूत्रकारले यसरी परिभाषित गरेका छन्- यच्चान्यादसदतस्तदसत् (वैशेषिकसूत्रोपस्कारः २००७:४७१)

अन्योन्याभाव

तादात्म्य प्रतियोगिताक अभावलाई अन्योन्याभाव भनिन्छ। भट्टले यसलाई यसरी परिभाषित गरेका छन्-

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽन्योन्याभावः (तर्कसंग्रहः २००७:२२८) जस्तै- घट पटो नभवति, अर्थात् घट पट होइन। सूत्रकारले अन्योन्यावलाई यसरी बताएका छन्- सच्चासत् (वैशेषिकसूत्रोपस्कारः २००७:४७१)

अत्यन्ताभाव संसर्गावच्छिन्न-प्रतियोगिताक अभाव हुन्छ भने अन्योन्याभाव तादात्म्य प्रतियोगिताक अभाव हुन्छ भनेर अत्यन्ताभाव र अन्योन्याभावको फरकलाई वैशेषिकहरूले बताएको पाइन्छ। यसरी वैशेषिक दर्शननिरुपित अभाव पदार्थको विषयमा चर्चा गरियो। अब मीमांसा दर्शन निरुपित अभाव पदार्थका विषयमा उल्लेख गरिन्छ।

मीमांसा दर्शनमा अभाव पदार्थ

भाट्ट मीमांसकहरूले अभाव पदार्थलाई छुट्टै प्रमेयका रूपमा बताएका छन्। नारायणद्वयीले पदार्थोद्देश प्रसंगमा भनेका छन्-

वयं तावत् प्रमेयं तु द्रव्यजातिगुणक्रियाः।

अभावश्चेति पञ्चैतान् पदार्थानाद्रियामहे ॥ (मानमेयोदय १९७८:१४२)।

अर्थात् हामी भाट्टमतानुयायी द्रव्य, जाति, गुण, क्रिया र अभाव यी पाँच पदार्थलाई प्रमेय मान्दछौं भन्ने द्वयीको मत रहेको छ। त्यति मात्र नभएर भाट्ट मतमा अनुपलम्भ वा अभावलाई छुट्टै प्रमाणको रूपमा पनि ग्रहण गरिएको छ। अभावलाई छुट्टै प्रमाण मान्नुपर्छ भन्ने विषयमा वार्तिकार लेख्छन्-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ (श्लोकवातिकम् १९७८:३३५)

यसैगरी अनुपलब्ध वस्तुको ज्ञानका लागि अभाव नामक प्रमाण मान्नुपर्दछ भन्दै नारायणद्वयी लेख्छन्-

अथोपलम्भयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ।

अभावाख्यं प्रमाणं स्यादमावस्यावबोधकम् ॥ (मानमेयोदयः १९७८:१२९)

यसरी नै वार्तिककारले पनि जसरी सत्पदार्थको ज्ञानका लागि प्रत्यक्षादि प्रमाण छन्, त्यसैगरी असत्पदार्थको ज्ञानका निमित्त अभाव नामक प्रमाण मान्नुपर्छ भनेका छन्-

प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु भावांशो गृह्यते यदा ।

व्यापारस्तदनुत्पत्तेरभावांशे जिघृक्षिते ॥ (श्लोकवार्तिकम् १९७८: ३३९)

यी त भए अभावलाई प्रमाणान्तर मान्ने कुरा, अब अभाव पदार्थ भनेको के हो त ? भन्ने विषयमा चर्चा गरौं । नारायणद्वयीले द्रव्य, जाति, गुण र क्रिया गरी यी चारमा भाव पदार्थ सबै अन्तरर्भूत हुन्छन् र जो यिनमा अन्तर्भूत हुँदैनन्, ती पदार्थ नै होइनन् भन्न सकिन्न । अतः भाव पदार्थ निरुपित भएपछि तदतिरिक्त अभाव पदार्थको निरूपण गर्न पनि उचित नै हुन्छ भनेका छन् । अर्थात् भावभिन्न पदार्थलाई अभाव भनिएको पाइन्छ । उनी लेख्छन्-

प्रागभावादिभेदेन चतुर्धैव विभागवान् ।

षष्ठप्रमाणविज्ञेयः पदार्थोऽभाव उच्यते ॥ (मानमेयोदयः १९७८:२७५)

अभावका भेद (प्रकार)

मीमांसकहरूले सर्वप्रथम संसर्गाभाव र अन्योन्याभाव गरेर अभावको दुई भेद गरेका छन् । संसर्गाभाव पुनः प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव र अत्यन्ताभाव गरेर तीन किसिमको बताएका छन् । अभावको भेदका विषयमा नारायणद्वयी लेख्छन्-

अभावो द्विविधः संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च ।

तत्र संसर्गाभावः प्रागभावप्रध्वंसाभावात्यन्ताभावभेदेन त्रिविधः (पूर्ववत् :२७६) ।

प्रागभावःकुनै वस्तुको उत्पत्ति हुनुभन्दा पहिले जुन अभाव हुन्छ, त्यसलाई प्रागभाव भनिन्छ । जस्तै- दूधमा दहीको जुन अभाव हुन्छ, त्यसलाई प्रागभाव भनिन्छ ।

प्रध्वंसाभावः कुनै वस्तुको नाश (ध्वंस) भइसकेपछि उत्पन्न हुने अभावलाई प्रध्वंसाभाव भनिन्छ । जस्तै- दहीमा दूधको जुन अभाव हुन्छ, त्यसलाई ध्वंसाभाव भनिन्छ ।

अत्यान्ताभाव

त्रैकालिक संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताक अभावलाई अत्यान्ताାव भनिन्छ । जस्तै- वायुमा जुन रूपादिको अभाव हुन्छ, त्यसलाई अत्यन्ताभाव भनिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अन्योन्याभाव

तादात्म्य प्रतियोगिताक अभावलाई अन्योन्याभाव भनिन्छ । यसमा तादात्म्यको निषेध हुन्छ । जस्तै- घट पट होइन । यसप्रकारको घटादिमा पटादिको जुन अभाव हुन्छ त्यसलाई अन्योन्याभाव भनिन्छ ।

नारायणद्वयीले यी चारै किसिमका अनावहरूको सोदाहरण संग्रहश्लोक यसरी प्रस्तुत गरेका छन्-

क्षीरे यो दध्यभावः स इह निगदितः प्रागभावः प्रवीणैः प्रध्वंसाभावमाहुर्दधनि तु पयसोऽभावमाचार्यपादाः । अत्यन्ताभावसंज्ञो भवति हि पवनाद्येषु रूपाद्यभावश्चान्योन्याभावमासु स्फुटयति तु घटादौ पटत्वाद्यभावः ॥ (पूर्ववत् :२७६)

त्यसैगरी श्लोकवार्तिकारले पनि अभाव पदार्थको बारेमा सोदाहरणसंग्रहश्लोक यसरी प्रस्तुत गरेका छन्-

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते । नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभाव इष्यते ॥

गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ।

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशशृंगादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ (श्लोकवार्तिकम् १९७८:३३६)

तर, प्रभाकर मीमांसकहरू अभाव नामको पदार्थलाई प्रमाण मान्दैनन् । अभावमा प्रमेयत्वको अभाव हुने भएकाले अनुपलब्धि रूप प्रमाण मान्नु आवश्यक छैन भन्दछन् । किनभने अभाव अधिकरणात्मक हुन्छ भन्ने यिनीहरूको मत रहेको छ । अधिकरण स्वरूपभन्दा अतिरिक्त अभाव होइन भन्दै शालिकनाथ मिश्र लेख्छन्-

भावानामवगतिर्द्विविधा- एकातावद्भावान्तरसंसृष्टविषया, अपरा च तदेकविषया । याऽपि च तदेकविषया बुद्धिः, साऽपि द्विविधा- प्रतियोगिनि दृश्येअदृश्ये च । तत्र दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः सैव तस्य प्रतियोगिनोऽभाव इत्युच्यते । ......तुल्योपलम्भयोग्यार्थान्तरदर्शनेन दृश्यानुपलम्भोऽवधार्यते । अतो दृश्ये प्रतियोगिनि तदेकविषयोपलब्धिरेव वरमभावोऽस्तु । (प्रकरणपञ्चिका :१९६१ :२८६-८७)

त्यसैगरी, प्रकरणपञ्चिकाको मूलश्लोकसंग्रहमा पनि भनिएको छ-

अभावव्यवहारस्तु दृश्यादृर्षिविमर्शजः ।

सा हि भूभागसद्भावमात्रावच्छेदबन्धना ॥ (पूर्ववत्, प्रकरणपञ्चिका श्लोक पृ.१५)

यसरी मीमांसा दर्शनमा भाट्ट मतमा अभावलाई छुट्टै पदार्थका रूपमा स्वीकार गरिएको छ भने प्रभाकर मतमा दृश्य प्रतियोगीको एकदेशको उपलब्धि रूप मानिएको छ, त्यसभन्दा अतिरिक्त होइन । प्रभाकर मतमा अभावलाई गणना गरी आठ प्रकारको पदार्थको उद्देश गरिएको पाइन्छ । नारायणद्वयीले मानमेयोदय परिशिष्टमा बताएका छन् ।

द्रव्यजातिगुणाः कर्म संख्यासादृश्यशक्तयः ।

समवाय इतीमेष्टौ पदार्था गुरुसम्मताः ॥ (मानमेयोदयः १९७८:२९३)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उभय मतको समीक्षा

सर्वप्रथम त अभाव नामक भावातिरिक्त पदार्थ छ भन्ने विषयमा वैशेषिक र मीमांसकहरूको मत समान रहेको देखिन्छ । मीमांसक नारायणद्वयीले अभावसहित पाँच पदार्थको उद्देश प्रमेयका रूपमा गरेका छन् । भाट्ट मीमांसकहरूले अनुपलब्ध वा पदार्थको असदंशको बोध गराउने अभाव नामक प्रमाण मान्नुपर्छ भनेका छन् भने अन्नम भट्ट, विश्वनाथ, केशव मिश्र आदि वैशेषिकहरूले पनि स्पष्ट रूपमा अभाव पदार्थलाई सातौं प्रमेय अर्थात् पदार्थका रूपमा उद्देश गरेका छन् । तर, प्रभाकर मीमांसकहरूले भने अभाव नामको कुनै पदार्थ छैन भनेका छन् । त्यसलाई भाट्टहरूले जसरी प्रमाणका रूपमा स्वीकार पनि गरेका छैनन् । तपाईंहरूले जुन पदार्थलाई अभाव नामले व्यवहार गर्दै हुनुहुन्छ, त्यसलाई दृश्य प्रतियोगीको एकदेशको उपलब्धि रूपसम्म मान्न सकिन्छ । छुट्टै पदार्थ होइन भन्ने प्रभाकरमतानुयायीहरूको भनाइ रहेको पाइन्छ । यसर्थ भाट्ट मीमांसक र वैशेषिकहरूको मत समान देखिए तापनि प्रभाकरहरूसँग अभाव पदार्थका विषयमा वैशेषिकहरूको मत वैभिन्य रहेको पाइन्छ ।

अभाव पदार्थको प्रकारका (भेद) विषयमा पनि वैशेषिक र भाट्ट मीमांसकहरूको मत समान रहेको पाइन्छ । जसरी विश्वनाथ आदि वैशेषिकाचार्याले अभाव पदार्थको संसर्गाभाव र अन्योन्याभाव गरी दुई भेद बताएका छन् । र संसर्गाभावको पुनः प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव र अत्यन्ताभाव गरी तीन भेद बताएका छन् । त्यसैगरी भाट्ट मीमांसक वार्तिककार नारायणद्वयी आदिले पनि सोही अनुसार अभावका प्रकारहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

अभाव पदार्थलाई छुट्टै प्रमाणका रूपमा मान्ने कुरामा भने मीमांसक र वैशेषिकहरूको मतभेद रहेको पाइन्छ । वैशेषिकका अनुसार अभावलाई छुट्टै प्रमाण मान्नु आवश्यक छैन । किनभने 'यद्यत्र घटोऽभविष्यन्तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्यादितर्क सहकारिणाऽनुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहणात् (तर्कभाषा :२०५७:११७) अर्थात् यदि यहाँ घडा हुन्थ्यो भने भूतलजस्तै देखिन्थ्यो, त्यसैले देखिँदैन । यसप्रकारको तर्कले सहकृत अनुपलब्धियुक्त प्रत्यक्ष प्रमाणद्वारा नै अभावको पनि ग्रहण हुने भएकाले अभावको ग्रहणका लागि छुट्टै अनुपलब्धि अथवा अभाव प्रमाण मान्ने आवश्यकता छैन । तर, मीमांसकहरू यो कुरा मान्न तयार छैनन् । किनभने अभाव प्रत्यक्षद्वारा ग्रहण हुँदैन । अभावको प्रत्यक्ष ग्रहणका लागि तपाईंहरू (वैशेषिक)ले बताउनुभएको विशेष्यविशेषणभाव सम्बन्ध नै हाम्रो (मीमांसक) मतमा अस्वीकार्य छ । 'घटवद्भूतलम्' यस वाक्यमा घट विशेषण र भूतल विशेष्य छ । किनकि भूतलका साथमा घटको संयोग सन्निकर्ष छ । त्यो संयोगको प्रतियोगिभूत घटविशेषण र अनुयोगिभूत भूतल विशेष्य छ । तर, अभाव र भूतलमा त्यस्तो विशेषणता र विशेष्यताको कुनै नियामक सम्बन्ध छैन । त्यसकारण अभाव र भूतलमा विशेषण विशेष्यभावको सत्ता नै सिद्ध हुँदैन र असत् विशेषण-विशेष्यभावलाई सन्निकर्ष मान्न सकिँदैन । त्यसकारण प्रत्यक्षद्वारा अभावको ग्रहण हुन्छ भन्ने कुरा हामी मान्दैनौं भन्ने मीमांसकहरूको मत रहेको छ । त्यसैले अभाव रूप प्रमेय (अर्थ)को बोधक अनुपलब्धि नामक छुट्टै प्रमाण मान्नुपर्दछ भन्ने मीमांसकहरूको धारणा रहेको पाइछ ।

यसरी अभाव पदार्थका विषयमा वैशेषिक र भाट्ट मीमांसकहरूको कतिपय कुरामा समानता देखिन्छ भने कतिपय कुरामा असमानता देखिन्छ । तर पनि दुवै दर्शनले अभाव पदार्थलाई छुट्टै प्रमेयका रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपसंहार

यस लेखमा अभाव पदार्थसम्बन्धी वैशेषिक र मीमांसा दर्शनको मान्यतालाई प्रस्तुत गरिएको छ । दुवै दर्शनले भावातिरिक्त अभाव पदार्थको अस्तित्वलाई प्रमेयका रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ । प्रभाकर मीमांसकहरूले भने अभावलाई अस्वीकार गरेका छन् । अभाव पदार्थको स्वरूप वा लक्षण र प्रकारका विषयमा वैशेषिक र मीमांसा दुवै दर्शनको मान्यता समान रहेको पाइन्छ भने अभावलाई छुट्टै प्रमाणका रूपमा मान्न नसकिने तर्क वैशेषिकहरूले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । तर असत् रूप पदार्थको ग्रहणका लागि अनुपलब्धि वा अभाव प्रदार्थको ज्ञान पूर्ण रूपमा हुनु पर्दछ भन्ने मान्यता भाट्ट मीमांसकहरूको रहेको देखिन्छ । अभाव पदार्थका विषयमा जे-जति समानता र असमानता रहे तापनि उभय दर्शनले यसलाई छुट्टै प्रमेयका रूपमा स्वीकार गरेको देखिएकाले यसको ज्ञान हुनु आवश्यक छ भन्ने कुरामा उभय दर्शन र दार्शनिकहरूका बीचमा मतैक्य रहेको छ भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आप्टे, वामनशिवराम, (२००९), संस्कृत-हिन्दीकोश, पुनर्मुद्रितसंस्करण, वाराणसीः चौखम्बासंस्कृतसिरिज आफिस ।

नारायणद्वयी,(१९७८), मानमेयोदय, योगिन्द्रानन्दकृत हिन्दी व्याख्या समलङ्कृत, (सम्पादक योगिन्द्रानन्द), वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशन-प्रतिष्ठान ।

प्रशस्तपादाचार्य (२०४०), प्रशस्तपादभाष्यम्, सूक्ति-सेतु-व्योमवती टीकात्रयसहित, द्वितीय संस्करण, (संस्कर्ता गोपीनाथ-कविराज-ढुण्डीराजशास्त्री) वाराणसी, चौखम्बा अमरभारतीप्रकाशन ।

भट्ट अन्नम, (२००७) तर्कसङ्ग्रह आलोकव्याख्या-टिप्पणी संवलित, द्वितीय संस्करण, (व्याख्याकार वरदाचार्य), महीशूरपुरी आर्षग्रन्थप्रकाशन ।

भट्ट, कुमारिल, (१९७८, श्लोवार्तिकम् पार्थसारथि मिश्रविरचित न्यायरत्नाकर व्याख्या सनाथम् (सम्पादक द्वारिकादास शास्त्री), वाराणसी, तारा पब्लिकेशन्स ।

भट्टाचार्य, विश्वनाथपञ्चानन, (वि.सं.२०६०) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, किरणावली-व्याख्योपेत, षष्ठ संस्करण, (व्याख्याकार श्रीकृष्णवल्लभाचार्य) वाराणसी चौखम्भा-संस्कृतसंस्थान ।

मिश्र, केशव, (वि.सं.२०५७), तर्कभाषा, दशमसंस्करण, (व्याख्याकार विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि), वाराणसी, चौखम्बा- संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, शंकर, (२००७), वैशेषिकसूत्रोपस्कार, प्रकाशिका-हिन्दी व्याख्यासहित, तृतीय संस्करण, (सम्पादक नारायण मिश्र) वाराणसी, चौखम्भा प्रकाशन

मिश्र, शालिकनाथ, (१९६१), प्रकरणपञ्चिका, न्यायसिद्धयाख्यव्याख्यासहित, (सम्पादक सुब्रह्मण्य शास्त्री), वाराणसी, काशी हिन्दु विश्वविद्यालय ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वैदिक राज्यव्यवस्थामा दूत र गुप्तचर

✍ डा. ऋषिराम रेग्मी *

शोधसार

यस लेखमा वैदिक राज्यव्यवस्थाभित्र दूत र गुप्तचरको अवस्था के-कस्तो थियो भनेर खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ। यसका लागि वेदका संहिताग्रन्थहरूमा प्राप्त हुने तद्विषयक सङ्केत र जानकारीहरूलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ भने संहिताका विषयवस्तुलाई बोधगम्य र स्पष्ट तुल्याउन आवश्यकताअनुसार कतिपय स्थलमा वेदका ब्राह्मणग्रन्थ, महाभारत, कौटलीय अर्थशास्त्र, शुक्रनीति, मनुस्मृति, कामन्दकीयनीतिसारजस्ता केही अर्वाचीन ग्रन्थबाट पनि सामग्रीहरू लिइएका छन्। मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित प्रस्तुत लेखमा विषय विश्लेषणका लागि आवश्यकतानुसार निगमन र आगमन दुवै विधिको उपयोग गरिएको छ।एपीए पद्धतिअनुरूप सामग्रीको व्यवस्थापन गरिएको प्रस्तुत आलेखको प्रारम्भमा वेद र वैदिक वाङ्मयको अति सङ्क्षिप्त स्वरूप प्रस्तुत गरिएको छ। यसपछि वैदिक राज्यव्यवस्थाअन्तर्गत राजा र राज्यको उत्पत्तिसम्बन्धी चारवटा सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दै राजनीतिशास्त्रको जन्म (राजा र राज्यको उत्पत्ति) वैदिक कालदेखि नै (ई.पू. ४००० वर्षअघि) भएको कुरा प्रमाणित गरिएको छ। यसपछि राजालाई के-कस्तो अवस्थामा पदच्युत गरिन्थ्यो र सत्ताबाट बहिष्कृत राजा कुन अवस्थामा पुनः सत्तासीन हुन सक्थे भन्ने कुराको विमर्शसहित जननिर्वाचित राजा र राज्यव्यवस्थाको चर्चा गरिएको छ। राज्य/राष्ट्रको स्वरूपअन्तर्गत बहुराष्ट्रको सत्ता स्विकार्ने वेदमा पछिल्लो कालमा विकसित राज्यका सप्ताङ्गको कल्पना नभएको तथ्य यस लेखमा प्रस्तुत छ। यसपछि वेदमा उपलब्ध हुने १५ किसिमका शासन-प्रणालीको चर्चा गर्दै राज्यव्यवस्था सञ्चालनका सन्दर्भमा कूटनीतिक प्रयोजनका लागि दूत र गुप्तचरको आवश्यकता तथा यिनीहरूको महत्त्वका विषयमा विवेचना गरिएको छ। त्यसपछि वेदमा वर्णित दूतका प्रकार तथा वेदमा सङ्केतित दूत र गुप्तचरको योग्यताका विषयमा विवेचना गर्दै पछिल्ला कालका कौटलीय अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्रजस्ता ग्रन्थहरूमा जस्तै वेदमा दूत-गुप्तचरहरूको नियुक्ति, यिनका काम(कर्तव्य, विशेषाधिकार, तलबमान इत्यादिविषयक विशेष र क्रमबद्ध विवरण प्राप्त नहुने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: *अङ्गीग्रन्थ, आनुपूर्वी, गुप्तचर, गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि,।*

विषयप्रवेश

बृहत् नेपाली शब्दकोशअनुसार राज्य भनेको कुनै राजा वा शासनसत्ताका अधीनमा रहेको देश, मुलुक वा राष्ट्र अथवा कुनै ठुलो राष्ट्रअन्तर्गत स्वायत्तशासनको अधिकार पाएको भाग वा प्रदेश हो भने व्यवस्था भनेको शास्त्र वा ऐन-कानुनद्वारा स्थिर गरिएको नियम वा विधान हो। यहाँ वेदका संहिताग्रन्थमा उल्लेख भएका नीति-नियमअनुसार चलेको अति .प्राचीन प्रशासकीय व्यवस्थालाई वैदिक राज्यव्यवस्था वा शासनव्यवस्था भनिएको छ। दूत भनेको राजनीतिक कार्यका निम्ति एक देशबाट अर्का देशमा गएर बसी कूटनैतिक काम गर्ने कुनै राष्ट्रको राजनीतिक प्रतिनिधि वा राजदूत हो भने गुप्तचर भनेको स्वदेश वा विदेशमा घटित हुने विभिन्न कामकुराको जानकारी राखी गोप्य रूपमा त्यसको विवरण राज्यका

---

* *सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सम्बद्ध निकायमा प्रस्तुत गर्ने व्यक्ति हो। यस आलेखमा वैदिक राज्यव्यवस्थाभित्र दूत र गुप्तचरको अवस्था स्पष्ट पार्ने कोशिस गरिएको छ।

समस्या र उद्देश्य

यस आलेखको क्षेत्र वैदिक राज्यव्यवस्था हो भने दूत र गुप्तचर यसका विषय हुन्। लेखको शीर्षकले अपेक्षा गरेको प्रमुख समस्या वैदिक राज्यव्यवस्थामा दूत र गुप्तचरसम्बन्धी मान्यता के-कस्तो रहेको छ? भन्ने हो भने वैदिक राज्यव्यवस्थाका धेरै पाटाहरू मध्ये वेदका संहिताग्रन्थहरूमा उल्लेख भएअनुसार राजा र राज्यको उत्पत्ति कसरी भयो? राज्य वा राष्ट्रको स्वरूप के-कस्तो छ? र त्यहाँ (संहिताहरूमा) के-कस्ता शासन-प्रणालीको चर्चा गरिएको छ? भन्ने तीनवटा विषय यसका परिधीय समस्या हुन्। उक्त तीनवटा परिधीय समस्याको समाधानसहित दूत र गुप्तचरसम्बन्धी वैदिक मान्यता निक्र्योल्नु प्रस्तुत लेखको मूल लक्ष्य हो।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत आलेखमा मूलतः वेदका मन्त्रहरूमा सङ्केतित विषयलाई आधार बनाई विषयको प्रतिपादन गरिएको हुनाले यो गुणात्मक प्रकृतिका तथ्यमा आधारित विश्लेषणात्मक लेख हो। यसमा वैदिक वाङ्मय र त्यसमा उल्लिखित राज्यव्यवस्थाको अवधारणा प्रस्तुत गर्नका लागि पूर्वविश्लेषित विभिन्न सिद्धान्तहरूको सहयोग लिइएकोले लेखको उक्त पक्ष निगमन विधिमा आधारित छ भने दूत र गुप्तचरको अवधारणा एवं प्रकारको विवेचना चाहिँ आगमन विधिमा आधारित रहेर गरिएको छ। प्रस्तुत लेखमा 'पब्लिकेसन म्यानुअल अफ अमेरिकन साइकोलोजिकल असोसिएसन'लाई मुख्य आधार बनाइएको छ। यसलाई सङ्क्षिप्तमा एपिए म्यानुअल वा एपिए मात्रै पनि भन्ने गरिन्छ। यसमा पूर्वकार्य समीक्षालाई अलग्गै उपशीर्षकमा प्रस्तुत नगरेर सम्बद्ध विषयको विवेचनाका क्रममा स्वतः अनुस्यूत रहने गरी प्रस्तुत गरिएको छ।

सीमाङ्कन

यो आलेख मूलतः वेदका संहिताग्रन्थहरूमा आधारित भएर तयार गरिए पनि विषयवस्तुलाई बोधगम्य बनाउन आवश्यकताअनुसार कतिपय स्थलमा वेदका ब्राह्मणग्रन्थ, महाभारत, कौटलीय अर्थशास्त्र, शुक्रनीति, मनुस्मृति, कामन्दकीयनीतिसारजस्ता केही अर्वाचीन ग्रन्थबाट पनि सामग्रीहरू लिइएका छन्। छिटफुट रूपमा प्रयोग गरिएका अन्य ग्रन्थबाहेक यस लेखमा आधारग्रन्थको मूलभूत सीमा वेदका संहिताग्रन्थलाई नै मानिएको छ भने विषयका सीमा चाहिँ उक्त ग्रन्थमा प्रतिपादित वैदिक राज्यव्यवस्थाभित्रका दूत र गुप्तचर हुन्। अर्थात् वैदिक राज्यव्यवस्थाभित्र दूत र गुप्तचरका अवस्थाको अनुशीलन र समीक्षा गर्नु यस लेखको मूल उद्देश्य हो।

वेद र वैदिक वाङ्मय

वेद र विद्या दुवै शब्द ज्ञानार्थक विद्-धातुबाट निष्पन्न हुने भएकाले वेदको सामान्य अर्थ ज्ञान वा विद्या हो। अतः १४ विद्यामा वेदको पनि गणना हुन्छ (याज्ञवल्क्यस्मृति, १.३)। सामान्यार्थक वेद शब्द मूलवेदका लागि मात्र नभएर आयुर्वेद, धनुर्वेदजस्ता शास्त्रका लागि (उपवेदका लागि) पनि प्रयोग हुन्छ। वेदको विशिष्ट वा परम्परागत अर्थ चाहिँ 'विशिष्ट आनुपूर्वीमा (अनुक्रममा) निबद्ध मन्त्र र ब्राह्मणयुक्त अलौकिक शब्दराशि वा ज्ञान' भन्ने हो।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संहिता र ब्राह्मण गरी दुई प्रकारका अङ्गीग्रन्थ; शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष गरी छ प्रकारका अङ्गग्रन्थसहितको ग्रन्थसमुदायलाई वैदिक वाङ्मय भनिन्छ भने प्रतिपद, अनुपद, छन्दोभाषा (प्रातिशाख्य), धर्मशास्त्र, मीमांसान्याय र तर्कशास्त्र गरी छ प्रकारका उपाङ्गग्रन्थ; अर्थवेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद र आयुर्वेद गरी चार उपवेदसहितका ग्रन्थसमुदाय वैदिक वाङ्मयअनुकूलका ग्रन्थ अर्थात् उक्त वाङ्मयको व्याख्या-विश्लेषण गर्न आवश्यक पर्ने सहयोगी ग्रन्थ हुन् ।

यसप्रकारको स्वरूपमा रहेका चार वेदका शाखा पहिला ११३१ रहेको कुरा प्राचीन ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको छ । यीमध्ये वर्तमानमा चारै वेदका जम्मा २५/२६ वटा शाखा (संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद्, शिक्षा, कल्प र परिशिष्टसहितका ग्रन्थसमुदाय) उपलब्ध छन् । यसप्रकार वैदिक वाङ्मयको क्षेत्र अत्यन्त विशाल बनेको छ ।

निश्चित सीमामा बाँधिएको एउटा संक्षिप्त आलेखमा यति विशाल वाङ्मयलाई समेट्न असम्भव हुने भएकाले यहाँ वैदिक वाङ्मयका मूर्धन्य ग्रन्थ संहितालाई मात्र आधार बनाएर प्रस्तुत आलेख तयार गरिएको छ । यस आलेखमा वेद शब्दद्वारा संहिताग्रन्थहरूलाई मात्र सङ्केत गरिएको छ ।

राजा र राज्यको उत्पत्ति

वर्तमान सन्दर्भमा राज्यको शासन-व्यवस्थासँग सम्बद्ध नीतिलाई अर्थात् देशमा शान्ति-सुरक्षा कायम गर्ने, नागरिकका अधिकारको कदर गर्ने, राज्यको शासन-व्यवस्था तथा राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय नीति निर्धारण गर्ने प्रणाली विशेषलाई राजनीति भनिन्छ । महाभारत, स्मृति-पुराणादि शास्त्रमा राजनीतिलाई राजधर्म, राजशास्त्र, दण्डनीति, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादि नामले चिनाइको पाइन्छ । आधुनिक विद्वान्हरू राजनीतिशास्त्रको व्यवस्थित अध्ययन-अध्यापन ग्रीक सभ्यता अर्थात् ई.पू. पाँचौं शताब्दीदेखि भएको मान्दछन् । उनीहरू प्लेटो र अरस्तुलाई राजनीतिशास्त्रका जन्मदाता मान्दछन् । वस्तुतः राजनीतिशास्त्रको जन्म योभन्दा धेरै अघि वैदिक कालमा (ई.पू. ४००० वर्षअघि) नै भएको देखिन्छ । वेदका सूक्त र मन्त्रहरूमा प्राप्त हुने विकीर्ण सङ्केतहरूका आधारमा आधुनिक विद्वान्हरूले राजा र राज्यको उत्पत्तिसम्बन्धी वैदिक मान्यतालाई विभिन्न सिद्धान्तका रूपमा व्याख्या गरेको देखिन्छ । उक्त सिद्धान्तहरूको छोटो चर्चा तल गरिएको छ ।

विकास-सिद्धान्त

वेदमा राज्यशक्तिको विकास कसरी हुँदै गएको थियो भन्ने संक्षिप्त इतिवृत्त प्राप्त हुन्छ, जसलाई यहाँ विकास-सिद्धान्त भनिएको छ । अथर्ववेदको एक सूक्तमा उल्लेख भएअनुसार सर्वप्रथम पृथिवीमा विराट् (विगतः राट् यस्मात्, रटाटे, २०४५, पृ. ३६) मात्र थियो अर्थात् यहाँ कुनै राजा र राज्य थिएन । यस्तो अराजक स्थितिले मानिसहरूमा भय उत्पन्न भयो । अतः प्रत्येक परिवारले आफू सुरक्षित हुनका लागि गार्हपत्य नामको पारिवारिक संस्थाको विकास गरे । अर्थात् अराजक स्थितिको अन्त्य गर्न प्रत्येक परिवारले आ-आफ्ना गृहपति (मुखिया) छनोट गरी त्यसको निर्देशन र अभिभावकत्वमा पारिवारिक संस्था सञ्चालित हुँदै गयो । यसबाट प्रत्येक परिवारका अनुशासन, नीति-नियमहरू सुव्यवस्थित हुँदै गए पनि दुई परिवार वा घरका बीचमा हुने संघर्ष वा मनोमालिन्यलाई व्यवस्थित गर्न अर्को संस्थाको आवश्यकता बोध भयो । फलतः घर-घरबाट प्रतिनिधि आह्वान गरी समस्या समाधान गर्ने आहवनीय नामको अर्को संस्था खडा भयो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गृहपतिहरूको (मुखियाहरूको) परामर्शमा सञ्चालित हुने यो संस्था त्यतिबेलाको ग्रामसभा वा गाउँपालिका थियो । यस संस्थाको प्रमुखलाई ग्रामणी (अथर्व., १९.३१.१२) भनिन्थ्यो । अब गाउँ-गाउँका मानिसहरूको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नका लागि यसभन्दा ठूलो संस्थाको आवश्यकता बोध भई गाउँ-गाउँका दक्ष जनहरूको समूह रहेको दक्षिणाग्नि नामको सभा खडा भयो । यो सभा हालको जिल्लास्तरीय सभाको पूर्वरूप हुन सक्छ । यसपछि क्रमशः राष्ट्रिय स्तरका सभा र समिति नामका संस्थाहरूको विकास भएको कुरा अथर्ववेदीय सूक्तमा वर्णित छ (अथर्व., ८.१०.१-१०) ।

युद्ध-सिद्धान्त

वेदमा आर्य र अनार्य जातिका बीच हुने अनेक प्रकारका युद्ध वा संघर्षको वर्णन उपलब्ध हुन्छ । देवताहरूले असुरमाथि विजय प्राप्त गर्नका लागि इन्द्रलाई र सोमलाई राजा बनाएको तथा इन्द्रद्वारा अनेकौं राक्षसहरूको वध भएको प्रसङ्ग वेदका विभिन्न प्रकरण र मन्त्रहरूमा प्राप्त हुन्छ (ऋ., ६.६०.६, शुक्ल.मा., १.१३, ९.३८, १७.३३, १७.४०, ऐत.ब्रा., ३.४ (१.१४) । राजाको अभावमा युद्ध गर्दा सधैं असुरहरूले मात्र जितेपछि देवताहरूले सोमलाई राजा बनाएर युद्ध गरी उनीहरूले असुरलाई जितेर सबै दिशामा विजय प्राप्त गरेका थिए (ऐत.ब्रा., ३.४ (१.१४) । यस्ता वैदिक प्रसङ्गबाट राजार राज्यको प्रादुर्भाव युद्धमा विजय प्राप्त गर्नका लागि भएको थियो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सामाजिक अनुबन्ध (Social Contract)

समाजमा सुव्यवस्था कायम गर्नका लागि राजा र प्रजाका बीचमा एक प्रकारको अनुबन्ध वा सम्झौता हुने गरेको कुरा वेदका कतिपय मन्त्र र प्रसङ्गबाट अवगत हुन्छ। वेदमा मित्र र वरुणलाई क्षत्रिय राजाका रूपमा गद्दीमा आरोहण गराउँदै उनीहरूलाई 'धृतव्रत' भनिएको पाइन्छ (ऋ., १.२५.१०, शुक्ल.मा., १०.२७, तै.सं., १.८.१६.१, ऋ, ८.२५.८, अथर्व., ७.८३.१) । धृतव्रतको तात्पर्य निश्चित नियम वा प्रतिज्ञा पालन गरी गद्दीमा बसेको राजा भन्ने हो । वैदिक राजा प्रजाद्वारा निर्वाचित हुने (अथर्व., ३.४.२) भएकाले उसलाई पदच्युत गर्ने अधिकार पनि जनतामा नै निहित भएको बुझिन्छ । अतः गद्दीमा बसेका राजाले आफ्ना पूर्वप्रतिज्ञालाई भुल्नु हुँदैन । राजालाई गद्दीमा बसाउनुपूर्व उनको राज्याभिषेक हुने गर्दथ्यो र अभिषेकका बेला जनताको प्रतिनिधिका रूपमा पुरोहितले राजालाई शपथ दिलाउँथे (ऐत.ब्रा., ३९.१) । यसप्रकार सामाजिक अनुबन्ध वा सम्झौताद्वारा राजाको निर्वाचन हुने कुरा वेदमा वर्णित छ ।

दैवी सिद्धान्त

दैवी सिद्धान्तलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणहरू पनि वेदमा पर्याप्त उपलब्ध हुन्छन् । वेदमा राजालाई द्युलोक वा देवताका पुत्र (शुक्ल.मा., ६.६), ब्रह्मा, सविता, वरुण, इन्द्र, रुद्र (शुक्ल.मा., १०.२८) जस्ता शब्दद्वारा सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । यसैगरी राज्याभिषेकका प्रसङ्गमा राजामा प्रेरणा-शक्ति, वाक्शक्ति, ज्ञानशक्ति, ओजस्विता, सौम्य, व्यापकता जस्ता अनेकौं गुणका प्रतीक सविता (सूर्य), सरस्वती, त्वष्टा, पूषा, इन्द्र, बृहस्पति, वरुण, अग्नि, सोम र विष्णु गरी दश देवताका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विभिन्न गुण आधान गर्ने (स्थापना गर्ने) कुरा वर्णित छ (शुक्ल.मा., १०.३०)। यस विषयको थप जानकारी अन्य मन्त्रहरूबाट पनि लिन सकिन्छ (शुक्ल.मा., १०.१७, अथर्व., १०.५.७-१४ र २५-३५)। ब्राह्मणग्रन्थहरूमा उल्लेख भएअनुसार राजसूय यज्ञ गरेपछि राजाको अभिषेक हुन्छ र त्यसपछि मात्र ऊ विधिवत् राजा हुन्छ (शत.ब्रा., ५.१.१.१२)। यस यज्ञमा दीक्षित भएको राजालाई विष्णुको स्वरूप मानिएको छ (शत.ब्रा., ३.२.१.१७)। तैत्तिरीयब्राह्मणमा दैवी तेज प्राप्त नगर्दै इन्द्र पनि राजा हुन नसकेको र प्रजापतिबाट दिव्य तेज प्राप्त भएपछि इन्द्र राजा भएको प्रसङ्ग प्राप्त हुन्छ (२.२.१०.१-२)। माथि उल्लेख गरिएका प्रसङ्गहरूबाट सुव्यवस्थित राज्य सञ्चालनका लागि राजामा दैवी गुण पनि आवश्यक हुने कुरा वेदले स्विकारेको स्पष्ट हुन्छ।

इतिहास, पुराण, स्मृतिग्रन्थहरूमा त राजाको दैवी सिद्धान्तका समर्थक अनेकौं सन्दर्भ प्राप्त हुन्छन्। यसरी वैदिक वाङ्मयको अनुशीलन गर्दा राजा र राज्यको उत्पत्ति मानवीय आवश्यकताअनुरूप विकास-सिद्धान्त, युद्ध-सिद्धान्त, सामाजिक अनुबन्ध र दैवी सिद्धान्त गरी चार किसिमबाट भएको देखिन्छ।

राजाको पदच्युत हुने अवस्था

राजाको नियुक्ति गर्ने, राजालाई पदच्युत गर्ने, निर्वासित राजालाई पुनः प्रतिष्ठापन गर्ने सर्वाधिकार समितिमा निहित थियो (अथर्व.,६.८८.३)। अभिषेकका बेला राखिएका सर्त राजाबाट पूरा नभएमा वा राजा स्वेच्छाचारी, अयोग्य, अक्षम भएमा उसलाई निर्वासित गर्ने वा पदच्युत गर्ने काम पनि समितिले नै गर्न सक्थ्यो (अथर्व,५.१८-१९ सूक्त र ५.१९.१५)। ऐतरेय ब्राह्मणमा इन्द्र स्वेच्छाचारी भई पाँच प्रकारका घोर अपराधबाट युक्त हुँदा उनलाई सोमपानबाट वञ्चित गरिएको कथा उपलब्ध हुन्छ (३५.२)। यदि राजाले आफ्ना दोष स्वीकारी प्रायश्चित्त गरेमा सौत्रामणी यज्ञ गराई उसलाई पुनः गद्दीमा प्रतिष्ठापन गराइन्थ्यो (अथर्व., ३.३.२, शत.ब्रा., १२.९.३.३, तै.सं., ५.६.३.४)। अथर्ववेदसंहिताका दुई सूक्तमा राजाको पुनः प्रतिष्ठापन र निर्वाचन गर्ने कुरा वर्णित छ (३.३-४)।

राज्य/राष्ट्रको स्वरूप

वेदमा राज्यका लागि मूलतः 'राष्ट्र' शब्दको प्रयोग अत्यधिक भएको छ (राष्ट्रम्, ऋ, ४.४२.१, ७.८४.२, १०.१०९.३, १०.१२४.४, १०.१७३.१-२, ५, शुक्ल.मा., १०.२-४, १२.११, २०.८, राष्ट्रे, शुक्ल.मा., ९.२३, २०.१०, २२.२२ = ३८ पटक, राष्ट्रस्य, ऋ., १०.१२४.५, राष्ट्राय, ऋ., १०.१७४.१)। अथर्ववेदसंहितामा राष्ट्र शब्दको प्रयोग अत्यधिक भएकाले त्यसको उल्लेख यहाँ गरिएको छैन। राष्ट्र अर्थमा नै 'राज्य' शब्दको प्रयोग समेत केही स्थानमा उपलब्ध हुन्छ। राष्ट्रका लागि 'राज्य' शब्दको प्रयोग ऋग्वेद-संहितामा एकपटक (७.६.२) र अथर्ववेद-संहितामा सातपटक (राज्यम्, ४.८.१, ११.१२.२, १२.३.३१, राज्यानि, ११.८.५, राज्ये, १८.४.३१-३२, राज्याय, ३.४.२) भएको देखिन्छ। ऋग्वेदमा प्रयुक्त 'राष्ट्रं क्षत्रियस्य (४.४२.१), राजा राष्ट्रानां पेशः (७.३४.११), राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य' (१०.१०९.३) इत्यादि सन्दर्भबाट क्षत्रियद्वारा शासित राज्यको सीमाअन्तर्गत पर्ने निश्चित भूभागलाई वेदमा राष्ट्र भनिएको कुरा अवगत हुन्छ। वेदमा राष्ट्रका लागि बहुवचनको प्रयोग (राजा राष्ट्रानां पेशः, ऋ., ७.३४.११) पनि देखिने भएकाले बहुराष्ट्रको सत्ता वेदले स्विकारेको बुझिन्छ।वेदमा राजा, अमात्य, राष्ट्र, सेना, कोश (बलि), पुर (दुर्ग) र मित्र शब्दको प्रयोग भए पनि राज्यका अङ्गका रूपमा यिनको उल्लेख भएको देखिँदैन। अतः राज्यका सप्ताङ्गको कल्पना वेदमा प्राप्त हुँदैन।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वेदोक्त राज्य वा शासन-प्रणाली

वेदमा १. राज्य (राजाद्वारा शासित, ऋ., ७.६.२, शुक्ल.मा., १७.४९, तै.सं., २.१.३.४, अथर्व.,३.४.२, ऐत.ब्रा., ३८.२-४ इत्यादि) २. साम्राज्य (सम्राट्द्वारा शासित राज्य,ऋ., १.२५.१०, १.८८.५, शुक्ल.मा., १०.२७, अथर्व.,१४.१.४३, ऐत.ब्रा., ३८.२, ३९.४), ३. महाराज्य (महाराजद्वारा शासित राज्य, ऐत.ब्रा., ३८.२), ४. स्वाराज्य (स्वराट्द्वारा शासित स्वतन्त्र राज्य,ऋ., १.८०.१-१६, शुक्ल.मा., १०.४, १५.१३, अथर्व., १७.१.२२), ५. भौज्य (भोजद्वारा शासित, ऐत.ब्रा., ३८.२, तु. ऋ., १०.४२.३), ६. वैराज्य (विराट्द्वारा शासित,ऋ., १.१८८.५, १०.९०.५, शुक्ल.मा., १५.११, १३, अथर्व.,१५.२.१८, १७.१.२२) ७. आधिपत्य (अधिपतिद्वारा शासित,ऋ., १०.१२४.५, शुक्ल.मा., १५.१०-१४, अथर्व., ५.२४.६), ८. सार्वभौम (एकराट् अर्थात् सार्वभौम राजाद्वारा शासित राज्य, ऐत.ब्रा., ३९.१), ९. पारमेष्ठ्य (परमेष्ठीद्वारा शासित राज्य, ऐत.ब्रा., ३८.१-२, ३९.४), १०. स्वावश्य (निरङ्कुश शासन-प्रणाली, ऐत.ब्रा., ३८.२), ११. आतिष्ठ (ऐत.ब्रा., ३८.२, ३९.४), १२. जनराज्य/जानराज्य (जनतन्त्रात्मक राज्य, ऋ., १.५३.९, शुक्ल.मा., ९.४०, अथर्व., २०.२१.१९), १३. अधिराज्य (साम्राज्य र महाराज्यको समकक्षी शासन-प्रणाली, ऋ., १०.१२८.९, अथर्व., ५.३.१०, ६.९८.१-२), १४. विप्रराज्य (ब्राह्मणद्वारा शासित राज्य, ऋ., ८.३.४,अथर्व., २०.१०४.२) र १५. समर्यराज्य (वैश्यद्वारा शासित राज्य, ऋ., ९.११०.२) गरी १५ किसिमका शासन-प्रणालीको चर्चा प्राप्त हुन्छ। यी राज्यहरूको एकत्रित वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणमा गरिएको छ (३८.२–३)।

माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न किसिमका राज्यमा शासन गर्ने राजा वा राज्यहरूका बीचमा हुने पारस्परिक सम्बन्ध, सन्धि-सम्झौता, लेन-देन, दाउपेच, युद्धजस्ता अनेक प्रकारका व्यवहारको अध्ययनबाट हामीले वैदिक कूटनीति वा परराष्ट्र नीतिका सूचना प्राप्त गर्न सक्तछौं।

दूत र गुप्तचरको आवश्यकता

राजा र राज्यप्रशासनको विकासपछि दूत र गुप्तचरको आवश्यकता हुन थालेको अनुमान गर्न सकिन्छ। प्राचीन तथा अर्वाचीन राजशास्त्रका प्रणेताहरूले दूत र गुप्तचरको आवश्यकता एवं उपयोगिताका विषयमा पर्याप्त चर्चा गरेका छन्। एक राष्ट्रले अर्को राष्ट्रसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न दूतको आवश्यकता पर्दछ भने राज्यको आन्तरिक स्थिति आकलनका लागि गुप्तचरको व्यवस्था अनिवार्य ठहर्छ।

कूटनीतिमा दूत र गुप्तचरको महत्त्व

राजनीतिका उपायचतुष्टय (मनु., ७.१०९ र १९८) अर्थात् साम, दान, भेद र दण्ड (युद्ध) मध्ये आदिका तीन उपाय कूटनीतिकाअङ्ग मानिन्छन्। समग्रमा भन्दा राष्ट्र-राष्ट्रका बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम गरेर, सहयोग गरेर, लोभ देखाएर वा प्रभावमा पारेर युद्धविना व्यवहार-कुशलतापूर्वक आफ्नो उद्देश्य पूरा गर्नु कूटनीति हो। आजभोलि कूटनीतिलाई राजनय (Diplomacy) पनि भन्ने गरिन्छ।

कुनै पनि राष्ट्रले आफ्नो कूटनीतिको प्रयोग सम्बद्ध देशको कूटनीतिक नियोग वा दूत (राजदूत) मार्फत गर्ने भएकाले कूटनीतिमा दूतको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। वेदमा दूतलाई (राजदूतलाई) 'दूत' नै भनिएको छ भने गुप्तचरलाई 'स्पश्' शब्दद्वारा चिनाइएको छ। दूत मूलतः आन्तरिक (आफ्नो राष्ट्रमा रहने) र वाह्य (अर्को राष्ट्रमा रहने) गरी दुई प्रकारका हुन्छन्। आन्तरिक दूतलाई गुप्तचर र वाह्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दूतलाई वर्तमानमा राजदूत भन्ने गरिन्छ। दूतका माध्यमबाट एउटा राष्ट्रले अर्को राष्ट्रसँग विभिन्न किसिमका सन्धि-सम्झौता, राजनीतिक, आर्थिक आदि विभिन्न सम्बन्ध स्थापित गर्न सक्तछ। यसकै माध्यमबाट अन्य राष्ट्रहरूमा आफ्ना शत्रु/मित्रको अवस्था तथा त्यहाँका कतिपय गोपनीय विषयको समेत जानकारी प्राप्त हुन्छ। यसैगरी गुप्तचरका माध्यमबाट मूलतः आफ्नै राज्यभित्रका न्याय र दण्डव्यवस्था, आर्थिक, समाजिक, शैक्षिक स्थितिको आकलन, राजा वा राज्यव्यवस्थाप्रति जनताका अभिमत इत्यादि अनेकौं आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ। अत एव प्राचीन राजशास्त्रमा दूतलाई राजाको मुख (कौ.अर्थ., १.१६.१३) र चरलाई (गुप्तचरलाई) राजाका आँखा (काम.नीति., सर्ग १३, श्लोक ३१) भनिएको छ। वस्तुतः आफ्ना देशका राजाको (प्रमुख शासकको) सन्देश वहन गरी सम्बद्ध देशका राजा वा प्रशासककहाँ पुऱ्याउने भएकाले दूतलाई राजाको मुख भनिएको र राज्यभित्र घटित हुने अनेकौं घटनालाई देखेर, सुनेर, बुझेर राजासम्म पुऱ्याइदिने हुनाले चरलाई राजाका आँखा भनिएको हो। यसरी गुप्तचररूपी आँखाद्वारा राजाले (शासकले) राज्यका सबै साना-ठूला घटनाबारे यथार्थ जानकारी राख्नुपर्छ भन्ने प्राच्य राजशास्त्रको तात्पर्य हो।

दूतले आँखा नै नझिमकाईकन राजाको (सोमको) रक्षा गर्नुपर्ने कुरा वेदमा वर्णित छ (ऋ., ९.७३.४) भने सुतेका बेलामा समेत राजाले गुप्तचररूपी आँखाद्वारा हेरिरहेका हुन्छन् भन्ने कुरा नीतिशास्त्रमा उल्लेख छ (काम.नीति., सर्ग १३, श्लोक २९)। यसको तात्पर्य राजा असावधान वा निष्क्रिय भएका बेलामा समेत दूत सचेत र सक्रिय हुनुपर्छ भन्ने हो। त्यसैले दूतलाई समाजको प्रतिष्ठित र यशस्वी व्यक्तित्व (ऋ., १०.१०६.२) भन्दै वेदमा यसलाई (राजदूत र गुप्तचरलाई) सम्मानित स्थान दिइएको छ। यसरी दूतको राजासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुने भएकाले दूतलाई राजाको प्रतिनिधिको रूपमा महत्त्वपूर्ण स्थान दिइएको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

दूतका प्रकार

वैदिक साहित्यभन्दा पछिका मनुस्मृति, कौटलीय अर्थशास्त्र, शुक्रनीति, कामन्दकीय नीतिसारजस्ता शास्त्रमा दूतका योग्यता, श्रेणी, प्रकार, काम-कर्तव्यलगायत अनेकौं विषयमा विस्तृत विवरण प्राप्त हुन्छ। राज्यसञ्चालनका सन्दर्भमा दूत-व्यवस्थाको विस्तृत उल्लेख वेदमा प्राप्त हुँदैन, तथापि दूतलाई सन्देश-सम्प्रेषणको माध्यम बनाइएको कुरा वेदमा सुस्पष्ट उल्लेख छ। यहाँ विभिन्न सन्दर्भमा वेदमा वर्णन गरिएका र प्रयोग भएका दूत, यिनका प्रकार र योग्यतासम्बन्धी उपलब्ध केही सङ्केतहरू उल्लेख गरिएका छन्।

देवदूत अग्नि

वेदमा देवदूत, राजदूत र गुप्तचर (स्पश्) गरी मूलतः तीन प्रकारका दूतहरूको वर्णन प्राप्त हुन्छ। आफ्ना स्वामीको सन्देश यथास्थानमा पुऱ्याउनु दूतको मुख्य कार्य हो। वेदमा अग्निलाई समग्र देवताहरूको सर्वश्रेष्ठ दूत मानिएको छ (ऋ., ४.९.२)। यजमानले देवताका निम्ति दिएको हविको तत्त्व वहन गरी त्यसलाई देवतासम्म पुऱ्याउने कार्य गर्ने भएकाले अग्निलाई दूत भनिएको हो (ऋ., १.१२.१, ८.४४.३, शुक्ल.मा., २२.१७, तै.सं., २.५.८.५, अथर्व., ३.१.२, ३.२.१)। यिनै अग्नि देवताको सन्देश स्तुतिकर्ता यजमानकहाँ पुऱ्याउँदा देवदूत बन्छन् भने स्तुतिकर्ताको सन्देश प्रदत्त हविका माध्यमबाट देवतासम्म पुऱ्याउँदा यजमान वा प्रजाका पनि दूतजस्ता बन्न पुग्छन् (ऋ., १.३६.५, १.५८.१, अथर्व., १.७.६)।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वेदमा अग्निका अतिरिक्त बादललाई वर्षा ऋतुका दूत भनिएको छ (ऋ., ५.८३.३) भने विभिन्न पशु-पक्षीलाई पनि विभिन्न देवताका दूत भनिएको छ। जसअनुसार कुकुर र मृत्युलाई यमराजका दूत (ऋ., १०.१४.११-१२, अथर्व., १८.२.२७) तथा परेवा र उल्लूलाई निर्ऋतिका (विपत्ति/संकटका) दूत भनिएको छ (अथर्व., ६.२७.१, ६.२९.२)।

राजदूत सरमा

यसप्रकार अग्नि, बादल र विभिन्न पशु-पक्षीलाई दूतका रूपमा वर्णन गरिए पनि यिनलाई राज्यसञ्चालनका सन्दर्भमा प्रयोग भएका राजदूत भन्न मिल्दैन। ऋग्वेदको दशौं मण्डलमा वर्णित इन्द्रकी दूती सरमा चाहिँ त्यतिबेलाकी राजदूत नै हुन्। ऋग्वेदसंहितामा (१०.१०८.१-११ मन्त्रमा) सरमा र पणिको संवाद प्रस्तुत छ। जसअनुसार 'रसा' नामक अति विस्तीर्ण नदीभन्दा पारि बस्ने 'पणि' नामका असुरहरूले इन्द्रका गाईहरू अपहरण गरी लुकाएका थिए। अपहृत गाई इन्द्रका पुरोहित बृहस्पतिले देखेर इन्द्रलाई बताएपछि इन्द्रले उक्त गाई खोज्न सरमालाई दूतका रूपमा पठाउँछन् (ऋक्सर्वा., ६२.१०८, बृ.दे., ८.२४.२५, जोशी, १९३३, पृ. ३३६, (१०.१०८), द्र.(ऋ., १.६२.३)। शय योजन विस्तृत रसा नामक नदी तरेर बलपुर पुगेपछि अपहृत गाईहरू सरमाले देख्छिन् (जोशी, १९३३, पृ. ३३६)। त्यसपछि सरमा र पणिहरूको संवाद आरम्भ हुन्छ (ऋ., १०.१०८.१-११)। संवादका क्रममा यति लामो र कठिन यात्रा गरी तिमी यहाँ कसरी किन आएकी ? भनी पणिहरूले सोध्दा आफू इन्द्रको दूत बनेर अपहृत गोधन फिर्ता गर्न आएको कुरा सरमाले बताउँछिन् (मन्त्र १-२)। पणिहरूले इन्द्रको पराक्रम र उनका सेनासम्बन्धी जानकारी माग्दै सकेमा उनका अपहृत गाईमात्र होइन, आफ्नासमेत सबै गाई लैजान सरमामार्फत इन्द्रलाई हाँक दिन्छन् (मं. ३, ५, ७)। त्यसको प्रत्युत्तर दिंदै सरमाले दुर्जय इन्द्रलाई युद्धको हाँक नदिन सुझाउँछिन् (मं. ४, ६, ८)। पुनः पणिहरूले आफ्नै बहिनीजस्तै भई सधैं त्यहीं बस्न र गोधनको भागसमेत ग्रहण गर्न अनुरोध गर्दा सरमाले त्यसलाई अस्वीकार गर्छिन् (मं. ९-११)।

यस संवादसूक्तबाट राजाले दूतमार्फत आफ्नो सन्देश दोस्रो राजालाई पठाउने र राजदूत निर्भीक, सशक्त, निर्लिप्त तथा कर्तव्यपरायण हुनुपर्छ भन्ने कुरा सुस्पष्ट हुन्छ। यसका साथै महिलाद्वारा सम्पादित यसप्रकारको दौत्य कर्मले वैदिक नारीको साहस, गौरव, दक्षता र कार्यपटुता पनि राम्ररी अवगत हुन्छ।

अन्य दूत

माध्यन्दिन-शतपथब्राह्मणमा देवताहरूले अग्निलाई र असुरहरूले सहरक्षालाई दूत बनाएको प्रसङ्ग कथासहित वर्णित छ (शत.ब्रा., १.४.१.३४-३५, ३.५.१.२१-२२)। जसअनुसार अग्नि दूत भएका पक्ष (देवताहरू) आफ्नो कार्यमा सफल भएका र सहरक्षा दूत भएका पक्षको (असुरहरूको) हार भएको देखाइएको छ। दूत कुशल भएमा दुःसाध्य कार्य पनि साध्य र सुकर बन्न सक्ने भएकाले राजा वा प्रशासकको कूटनीतिक सफलता पनि सुयोग्य दूतमा निर्भर हुने कुरा यस प्रसङ्गबाट सिद्ध हुन्छ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दूतको योग्यता

वेदमा उल्लेख भएका दूतहरूमध्ये पुरुष-दूतमा अग्नि र नारी-दूतमा सरमा सर्वोत्कृष्ट मानिएका छन्। दूतका योग्यता र गुण-कर्मका विषयमा वेदमा पर्याप्त विवरण उपलब्ध हुने भए पनि यी विवरण एउटै मन्त्र, सूक्त, अध्याय वा मण्डलमा क्रमबद्ध हिसाबले उल्लेख गरिएका छैनन्। त्यसैले यहाँ देवदूत अग्निका लागि प्रयोग भएका विभिन्न विशेषणका आधारमा राजदूतका गुण-कर्मको छोटो विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। राजदूत मेधावी, जनहितकारी, विवेक वा सुझबुझयुक्त (शुक्ल.मा., २२.१६), प्रजाका लागि हर्षवर्धक (ऋ., १.३६.५), तन्द्रा वा आलस्यरहित (ऋ., ७.१०.५), ज्ञानमा श्रेष्ठ, युवा, समाजमा निन्दित नभएको, महाकुलीन (ऋ., १.१६१.१), दौत्यकर्ममा निपुण, प्रबुद्ध, अधिकतर विद्वान् (ऋ., ४.७.८), विश्वपरिवेश बुझेको र समाजमा अत्यन्त सम्मानित (ऋ., ४.८.१, १०.१०६.२) हुनुपर्छ भन्ने कुरा वेदका विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भएका उपर्युक्त मन्त्रगत शब्दहरूको अध्ययनबाट अवगत हुन्छ। समग्रमा भन्दा राजदूतका लागि वेदमा सर्वोच्च कोटिका योग्यता निर्धारित छन्।

गुप्तचर र यिनको योग्यता

संस्कृत साहित्यमा गुप्तचरका लागि 'चर' र 'चार' शब्द प्रचलित छन् भने वैदिक साहित्यमा यसका लागि 'स्पश्' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ। वेदमा वरुणादि देवताका गुप्तचरहरूको वर्णन उपलब्ध हुन्छ। यहाँ यसकै आधारमा गुप्तचरसम्बन्धी वैदिक अवधारणा प्रस्तुत गरिएको छ।

वेदमा देवताका गुप्तचर (स्पश्) सारा संसारमा फैलिएको कुरा उल्लेख गर्दै यिनीहरूको गतिशीलता र क्रियाशीलताको पर्याप्त चर्चा गरिएको छ। दिन-रात सर्वत्र विचरण गर्ने देवताका गुप्तचरहरूलाई एकछिन बस्ने र आँखा झिमकाउने फुर्सद पनि हुँदैन (ऋ., १०.१०.८, अथर्व., १८.१.९)। राजा वरुण सुवर्णादि आभूषणद्वारा अलङ्कृत भएर गद्दीमा बसेका र उनका चारैतिर गुप्तचरहरू रहेको कुरा ऋग्वेदमा वर्णित छ (ऋ., १.२५.१३)। अथर्ववेदमा राजा वरुणले गुप्तचरहरूका माध्यमबाट संसारका प्रत्येक घटनाको जानकारी राख्ने (अथर्व., ४.१६.१) र लुकी-छिपी गरिएका सबै गुप्त अपराधका सूचनाहरू वरुणसम्म पुग्ने भएकाले उनका पाशबाट कुनै पनि दुष्कर्म गर्ने व्यक्ति मुक्त हुन नसक्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (अथर्व., ४.१६.२)। द्युलोकबाट निस्कने राजा वरुणका गुप्तचरहरू हजारौं आँखाद्वारा भूलोकमा घटित हुने समग्र घटना नियालिरहेका हुन्छन् (अथर्व., ४.१६.४)। यिनै गुप्तचररूपी हजारौं आँखाद्वारा राजा वरुणले पृथिवी र अन्तरिक्षमा घट्ने सबै घटनाबारे यथार्थ जानकारी राख्तछन् (अथर्व., ४.१६.५)। ऋग्वेदमा वरुणका अतिरिक्त अग्नि, मित्रावरुण, सोम, रुद्र आदि देवताका पनि गुप्तचरहरूको वर्णन उपलब्ध हुन्छ (ऋ., ४.४.३, ६.६७.५, ९.७३.४-७)। एक मन्त्रमा रुद्रका गुप्तचर पद-पदमा विद्यमान भएकाले अपराधीहरूलाई जहाँ पनि समात्न सकिने कुरा सङ्केतित छ (ऋ., ९.७३.४, अथर्व., ५.६.३) भने अर्को मन्त्रमा सूर्यलाई पनि सारा संसारका गुप्तचर (स्पश्) भनिएको छ (ऋ., ४.१३.३)।

वेदका मन्त्रमा प्रयोग भएका कतिपय शब्दका आधारमा गुप्तचरका योग्यतासम्बन्धी केही सङ्केत प्राप्त गर्न सकिन्छ। गुप्तचर प्रसन्नचित्त, कसैसँग व्यक्तिगत द्वेष नराख्ने, सच्चरित्रवान्, सबैलाई मनपर्ने, कार्यको नेतृत्व वहन गर्न सक्ने (ऋ., ९.७३.७), कसैको धाक-धम्कीबाट नडराउने (ऋ., ६.६७.५), सधैंभरि जनहितमा तत्पर (ऋ., ७.६१.३), राजालाई निन्दा र बदनामीबाट बँचाउने (ऋ., ७.११.३), धेरै

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

टाढा बसेर घटनाचक्रलाई नियाल्ने अर्थात् जसरी नदीका किनारमा बसेर नाउ/डुंगाको गति हेरिन्छ त्यसरी नै अप्रत्यक्ष रूपमा विषयवस्तु बुझ्न सक्ने (ऋ., ८.४७.११) हुनुपर्छ भन्ने कुरा वेदका विभिन्न सन्दर्भमा प्रयोग भएका उपर्युक्त मन्त्रगत शब्दहरूको अध्ययनबाट अवगत हुन्छ ।

निष्कर्ष

माथि प्रस्तुत गरिएको विवरण र विश्लेषणबाट वर्तमान राजनीतिशास्त्रमा प्रचलित राजा र राज्यको उत्पत्तिसम्बन्धी विभिन्न सिद्धान्तहरूका बीज वेदमा नै प्राप्त हुने भएकाले राजनीतिशास्त्रको जन्म वैदिक कालदेखि नै (ई.पू. ४००० वर्षअघि) भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ ।यसका साथै वैदिक कालका राजा निरङ्कुश र स्वेच्छाचारी हुन पाउँदैनथे भन्ने कुरा स्वेच्छाचारी, अयोग्य र अक्षम राजालाई पदच्युत गर्ने वा निर्वासित गर्ने प्रसङ्गबाट अवगत हुन्छ भने सत्ताबाट बहिष्कृत राजाले प्रायश्चित्त गरेमा उनी पुनः गद्दीमा प्रतिष्ठापित हुने र राजाको निर्वाचन पनि हुने भन्ने वैदिक सिद्धान्तबाट वैदिक कालमा प्रजातान्त्रिक व्यवस्था थियो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । वेदमा राज्यका लागि राष्ट्र र राष्ट्रका लागि राज्य शब्द प्रायः समान रूपमा प्रयोग हुने गरेको र त्यहाँ अनेकौं राज्य वा शासन-प्रणालीको चर्चा गरिएको देखिन्छ । बहुराष्ट्रको सत्ता स्विकार्ने वेदमा राज्यका सप्ताङ्गको कल्पना प्राप्त हुँदैन । वेदमा दूतका अनेकौं प्रकार, दूत र गुप्तचरका योग्यताजस्ता विषयमा पर्याप्त विवरण प्राप्त हुने भएकाले वैदिक शासन-व्यवस्थामा दूत र गुप्तचरहरूको यथोचित उपयोग हुने गरेको कुरा सुस्पष्ट बुझ्न सकिन्छ । वेदमा राजदूत सरमालाई त्यतिबेलाकी सशक्त महिला दूतका रूपमा चित्रण गरिएको छ भने दूत र गुप्तचरका सर्वोत्कृष्ट योग्यता पनि त्यहाँ निर्धारित छन् । यी विवरणहरूको अनुशीलन गर्दा दूत र गुप्तचरको अवधारणा वैदिक कालदेखि नै विद्यमान रहँदै आएको र राज्यसञ्चालनलाई सहज तुल्याउने कूट कर्ममा यिनीहरूको प्रयोग हुने गरेको कुरा सिद्ध हुन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि कौटलीय अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्रजस्ता पछिल्ला ग्रन्थहरूमा जसरी दूत-गुप्तचरहरूको नियुक्ति, यिनका काम-कर्तव्य, विशेषाधिकार, तलबमान इत्यादिविषयक विशेष विवरण प्राप्त हुन्छ त्यसरी वेदमा दूत र गुप्तचरसम्बन्धी विशेष र क्रमबद्ध विवरण प्राप्त हुँदैन ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अथर्ववेदः (शौनकीय-संहिता, सायणभाष्यसहित) (भाग १-४). (१९६०-१९६४). होशिआरपुर : विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान ।

ऋग्वेदसंहिता (शैशिरीय-शाकलशाखीय, सायणभाष्यसहित) (भाग १-४). (१९३३-१९४६). पूना : वैदिक संशोधन मण्डल ।

ऋग्वेदसर्वानुक्रमणी. (१८८६). अक्सफोर्ड ।

ऐतरेयब्राह्मणम् (सायणभाष्य र हिन्दी अनुवादसहित) (भाग १-२). (१९८०). वाराणसी : तारा प्रिंटिंग वर्क्स ।

कामन्दकीयनीतिसारः. (१९१२). त्रिवेन्द्रम् : अनन्तशयन ग्रन्थमाला ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कौटलीयार्थशास्त्रम् (टिप्पणी र विविध अनुबन्धसहित) (चतुर्थ संस्क.). (१९६०). मैसूरु : प्राच्यविद्या संशोधनालय ।

जोशी, सीताराम जयराम. (सम्पा.). (१९३३). *नीतिमञ्जरी.* बनारस : शालिग्राम शर्मा ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम् (कृष्णयजुर्वेदीयम्, सायणभाष्यसहित). (१८९८). पुणे : आनन्दाश्रम मुद्रणालय ।

तैत्तिरीयब्राह्मणम् (भट्टभास्करको र केही माधवीय भाष्यसहित) (भाग १-४). (१९०८, १९२१, १९११, १९१३). मैसूरु : गवर्नमेन्ट ओरियन्टल लाइब्रेरी ।

तैत्तिरीयसंहिता (कृष्णयजुर्वेदीय). (१९९९). गुजरात (पारडी) : स्वाध्याय मण्डल ।

बृहद्देवता (हिन्दी अनुवादसहित). (१९६३). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस ।

मनुस्मृतिः (कुल्लूकवृत्तिसहित). (वि.सं. २०५७). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

महाभारतम् (नीलकण्ठकृत टीकासहित) (भाग १-६). (१९०१). मुम्बयी : गोपाल नारायण कंपनी ।

महाभारतम् (नीलकण्ठकृत टीकासहित) (भाग १-६). (१९२९-१९३३). पुणें (पूना) : चित्रशाला प्रेस ।

महाभारतम्. (१९९९). पुणे : भाण्डारकर ओरियन्टल रिसर्च इंस्टिच्युट ।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः (मिताक्षरा वृत्तिसहित). (१९९८). दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

रटाटे, विनायक रामचन्द्र, (वि.सं. २०४५). *अथर्ववेदे राजनीतिः.* वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

शतपथब्राह्मणम् (माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणम्). (१९८९). दिल्ली : भारतीय विद्या प्रकाशन ।

शुक्रनीतिः (हिन्दी व्याख्यासहित). (वि.सं. २०५६). दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

शुक्लयजुर्वेद-माध्यन्दिनसंहिता (उवट-महीधर भाष्यसहित). (१९७१). वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मृगौला रोगीको आहारमा कोभिड १९ को प्रभाव

✍ एलमिरा रिसाल*

शोधसार

सन् २०१९ डिसेम्बर महिनामा चीनको वुहान क्षेत्रबाट विश्व समुदायले एउटा नयाँ रोगको परिचय पायो । यस रोगको गाम्भीर्यता र जटिलताको आधारमा मार्च ११ सन् २०२० मा विश्व स्वास्थ्य संगठनले यसलाई"महामारी" घोषित गऱ्यो । तत्पश्चात् विश्वका सम्पूर्ण पक्षलाई यस रोगले नराम्रोसँग असर पार्दै आएको छ । आहार, बिहार , चालचलन आदि सम्बन्धित जीवन शैलीमा अनुशासन नहुनु, यस रोगको प्रकोप फैलाउन कारक तत्व बनेको छ । SARS-Cov-2, अर्थात कोभिड-१९, सन् २०२० देखि अहिले सन् २०२१ को मध्यसम्म १७ करोड भन्दा बढि व्यक्तिलाई संक्रमित बनाई विश्वभरका ३८ लाख भन्दा बढी मानिसको मृत्युको कारण बनिसकेको छ । कोभिड संक्रमण भए पश्चात् खोकी लाग्ने, स्वासप्रश्वास सम्बन्धी समस्या हुने, थकाई लाग्ने, ज्वरो आउने, स्वाद र सुंघ्ने शक्तिमा ह्रास आउने, टाउको दुख्ने , पखाला लाग्ने, वान्ता आउने, भोक नलाग्ने आदि समस्या देखा परेका छन् । कम समयमा धेरै मानिसमा फैलिने र रोग लागेपछि विभिन्न गम्भीर समस्या देखिने यो रोगको उपचार बारे पनि वैज्ञानिक समूदायले कुनै निश्चित् भरपर्दो पद्यति पत्ता लगाइसकेको छैन । व्यक्तिहरुले आफ्नो दैनिक आहार परिमार्जन पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । अर्कोतर्फ मृगौलाकादीर्घरोगीहरुलाई आवश्यक पर्ने आहारको चर्चा गर्दा एकातिर मृगौलामा आएको समस्याले उँहाहरुमा उमेर अनुसार आवश्यक पर्ने विभिन्न पोषकतत्वहरु यथेष्ट मात्रामा शरीरलाई उपलब्ध गराउन नमिल्ने अवस्था हुन्छ भने अर्कोतिर कोभिड संक्रमण हुनबाट जोगिन ती सबै पोषक तत्व शरीरलाई उपलब्ध गराउन आवश्यक पर्ने खालको विरोधाभासपूर्ण स्थितिकौं सृजना हुन पुग्छ । यसो हो तापनि यस शोधपत्रमा दीर्घमृगौला रोग भएका व्यक्तिहरुले, रोगले माग गरेको प्रतिबन्धित आहार पालनामा सिमित रही आफ्नो रोग प्रतिरोधात्मक शक्ति मजबुत रुपमा कायम राख्न कस्तो किसिमको स्वास्थ्यवर्धक खाना खानुपर्छ भन्ने विषयमा विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी– *कोरोना भाईरस, चयन, दीर्घरोग, प्रतिरोधात्मक पोषण, मृगौला ।*

विषयप्रवेश

कोभिड-१९ एक नयाँ कोरोना भाईरस (जिवाणु) हो जुन सन् २०२० देखि विश्वव्यापी महामारीको कारण बनेको छ । कोभिड-१९ सँग सम्बन्धित विभिन्न साभा प्राथामिक लक्षणहरुको अतिरिक्त, संक्रमित व्यक्तिहरुले रोगको गम्भीरताको विभिन्न स्तरमा अनुभव गर्ने गर्छन । अतः पूर्व अवस्थित स्वास्थ्य समस्या भएका व्यक्तिहरुमा संक्रमणको परिणाम स्वरुप रोगका गम्भीर लक्षणहरुको सम्भावना बढ्न सक्दछ । यी रोगहरु अन्तरगत दीर्घ फोक्सोको रोग, मधुमेह, हेमोग्लोविनको कमी, दीर्घ मृगौला रोग आदी पर्दछन् । यस्ता पूर्व अवस्थित स्वास्थ्य समस्या शरीरमा विद्यमान भएका व्यक्तिहरुले गम्भीर लक्षणहरु वा मृत्युको उच्च जोखिमका कारण संक्रमण हुनसक्ने जोखिमलाई सीमित गर्न थप सावधानी अपनाउनु पर्ने हुन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

के हो दीर्घ मृगौला रोग ?

सरल भाषामा भन्नु पर्दा हाम्रो शरिरभित्र कम्मरको दायाँ बायाँ (पछाडी) सिमी आकारका २ वटा मृगौला अवस्थित हुन्छन् । यी मृगौलाको काम निरन्तर रुपमा रगत सफा गरेर शरीरको विकारलाई पिसाव मार्फत शरीर बाहिर फ्याक्ने र शरीरमा स्वस्थता कायम राख्ने हो । तर कहिलेकाँही व्यक्तिमा उच्च रक्तचाप, मधुमेह, मुटुको रोग जस्ता कारणले गर्दा शरिरको व्यवस्थामा बिचलन आइ मृगौलाको रगत छान्ने क्षमतामा ह्रास आउछ र मृगौलालाई शरीरबाट बिकारयुक्त पदार्थहरु बाहिर फाल्न समस्या हुन्छ । फलस्वरुप शरीरको रगत स्वच्छ रहदैन र व्यक्तिमा बिभिन्न किसिमका जटिल लक्षणहरु (समस्या) देखा पर्छन् , जुन अवस्था "दीर्घ मृगौला रोग" को नामले जानिन्छ । यो अवस्थामा मृगौलाले काम कति मात्रामा गर्न सक्षम छ /छैन भन्ने आधारमा रोगको जटिलता मापन गरिन्छ । साथै यो रोगको अन्तिम समाधान भनेको चाहि कि बिरामीले नियमित डायलिसिस गरी रगतलाई कृत्रिमरुपमा सफा गर्ने पद्यति अपनाउनु पर्ने हुन्छ अथवा मृगौला प्रत्यारोपण गर्नु पर्ने हुन्छ ।

आधुनिक पोषण विज्ञानले व्यक्तिद्वारा सेवन गरिने भोजनमा भएका पोषक तत्वलाई १ कार्बोहाइडेट २. प्रोटिन ३. चिल्लो पदार्थ , ४ मिटामिन, ५ खनिज लवषा, ६ अहारिय रेशा बोक्रा चोकर र ७. पानी गरेर ७ भागमा विभाजन गरी अध्ययन गर्छ । एउटा व्यक्ति स्वास्थ्य रहनाको लागि उसको भोजनमा उसको उमेर, लिङ्ग, श्रमको किसिम, शारीरिक अवस्था अनुरुप माथि उल्लिखित पोषक तत्वहरु सबै सही मात्रामा समावेश भएको हुनुपर्छ ।

"पोषण विज्ञानले भोजन, भोजनमा भएका तत्व, तिनको प्रकार, ति तत्वले शरिरमा गर्ने काम, स्वस्थ जीवनयापनका लागि चाहिँने दैनिक मात्रा, ति तत्व कम या बढि भएर हुने स्वास्थ्य समास्या, पाचन-अवशोषण र मल निष्काशनसँग विशेष सम्बन्धित आजिवन शरिरमा चल्ने प्रक्रिया, जीवन चक्रकाका साथ भोजन र पोषणको आवश्यकता,भोजन र पोषण सम्बन्धी आशक्ति र भ्रम, भोजनमा मिलावट र भोजन विषाक्तता , भोजन र पोषणको संरक्षण र भाण्डारण आदि विविध पोषणसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरुको खोज-अनुसन्धान एवं शरिरको गुण धर्म र देश, काल, परिस्थिति अनुकुलको प्रयोगका बारेमा विशेष जानकारी दिन्छ ।"

यस अनुसन्धान पत्रको उद्देश्य भनेको दिर्घ मृगौला रोग भएको बिरामीहरुको विशेष आहारको आवश्यकतामा केन्द्रीत भएर कोभिड–१९ संक्रमणको प्रकोपबाट सकेसम्म जोगिनका लागि बिरामीको आहारमा समावेश गर्नुपर्ने खाद्य सामाग्री बारे जानकारी प्रदान गर्नु हो ।

प्रतिरक्षा प्रणालीको मुख्य भूमिका कोष र तन्तुको एकरुपता सुरक्षित गरेर शरिरको स्वस्थता कायम राख्नु हो । स्वास्थ्य रक्षामा प्रतिरक्षा प्रणालीको महत्व भएको कारणले प्रतिरक्षा प्रणाली कमजोर हुँदा यसले शरिरको प्रर्याप्त सुरक्षा गर्न असमर्थ हुन सक्छ । तसर्थ स्वस्थ जीवनशैली अनुशरण गरेर प्रतिरक्षा प्रणालीलाई मजबुत बनाउन नितान्त आवश्यक छ । धेरै कारक तत्वहरु जस्तैः निद्रा, यात्रा आहार आदिले प्रतिरक्षा, प्रणालीको शक्तिलाई असर पार्दछन् ।यद्यपी स्वस्थ्य जीवन शैलीका लागि यि सबै पक्ष महत्वपूर्ण छन् तापनि यो शोधपत्र भने भोजन र पोषणको क्षेत्रमा मात्रै केन्द्रित छ ।

समस्या कथन

कोभिड-१९ को संक्रमणबाट बच्नको लागि मास्क लगाउन, नियमित हात धुने, सामाजिक दुरी कायम गर्ने र शारीरिक स्वच्छता कायम राख्न जरुरी छ । यस बाहेक शरिरलाई कोभिड-१९ सँग जुध्न सक्ने

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शक्ति प्रदान गर्ने पोसिलो आहारलाई आफ्नो दिनचर्यामा समावेश गर्न आवश्यक छ । तर कतिपय रोग प्रतिरोधात्मक शक्ति बढाउने खानपान मृगौला रोगीहरुको लागि प्रतिबन्धित आहार मध्ये पर्दछन् । जसले गर्दा निरोगी मानिसहरु भन्दा दीर्घ मृगौला रोगीहरुले कोभिड-१९सँग बच्नको लागि लिने खानपान केहीहदसम्म फरक हुन जरुरी छ । त्यसकारण यस शोधपत्रले दीर्घ मृगौला रोगीहरुले रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता बढाउनका लागि, आफ्नो आहारमा भएको प्रतिबन्धको कारण, आहारमा के कस्तो पोषक तत्व समावेश गर्न र सीमित राख्नु पर्छ भन्ने विषयमा छलफल गरी, यस सम्बन्धमा दिशानिर्देश प्रदान गर्छ

अध्ययनको उद्देश्य

क. कोभिड-१९ को कारणले हुन सक्ने स्वास प्रस्वास प्रणालीको समस्यासँग बच्नको लागि सामान्यता रोग प्रतिरोधात्मक शक्तिको वृद्धिको लागि सेवन गर्नुपर्ने खानपानको वर्णन ।

ख. मृगौलाका दिर्घ रोगीहरुको खानपानमा हुने सीमितताको ब्याख्या ।

ग. दीर्घ मृगौला रोगीले खानापानमा अप्नाउनु पर्ने सावधानी, आहारको सीमितता र कोभिड-१९ सँग बच्नको लागि रोग प्रतिरोधात्मक शक्ति वृद्धि गर्न अप्नाउनुपर्ने आहारको भिन्नताको विश्लेषण ।

घ. दीर्घ मृगौला रोगीले कोभिड-१९ विरुद्ध, पोषणको माध्यमबाट रोग प्रतिरोधात्मक शक्ति कसरी वृद्धि गर्न सक्छन् भन्ने विषयमा मार्गदर्शन ।

शोध विधि

यो शोधपत्रको शोध विधि "द्वितीयक श्रोत"हरुमा आधारित छ । द्वितीयक श्रोतहरुको संकलनका लागि निम्न लिखित माध्यमहरुको प्रयोग गरिएको छ :

गुगल स्कोलर, पबमेड, विभिन्न सरकारी स्वास्थ्य एजेन्सीका वेभसाइटहरु, विभिन्न पुस्तकहरु, लेखहरु तथा गुगल सर्च मार्फत प्रासंगिक टिप्पणीहरु र इलेक्ट्रोनिक डाटावेसको माध्यमद्वारा सबै सान्दर्भिक लेखहरु माथि उल्लेखित कुञ्जी शब्दहरुको प्रयोग गरी सान्दर्भिक डाटा तथा अन्य जानकारी संकलन गरिएको छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

यो शोधपत्रको विश्लेषण पूर्णरुपमा आधुनिक पोषण विज्ञान एंव स्वास्थ्य विज्ञानमा आधारित छ ।

विश्लेषण

क. कोभिड संक्रमणको रोकथाम गर्नको लागि अपनाउनु पर्ने भोजन पद्दतिः

कोभिड-१९ प्रकोपको साथ अब हामीले सामान्यतया पहिले भन्दा सकेसम्म बढी हाम्रो प्रतिरक्षा प्रणाली बढाउने तरिकाहरु खोज्नु पर्छ जसको माध्यमद्वारा हामीलाई कोभिड-१९ को संक्रमणको प्रकोपबाट बच्न सक्ने अथवा संक्रमण भएको स्थितिमा पनि स्वास्थ्यमा ज्यादै ह्रास आउने स्थितिबाट बच्न मद्दत मिलोस् । प्रतिरक्षा शक्ति बढाउनको लागि पोषणयुक्त भोजन लिनु भएको हामीले हाम्रो शरीर स्वस्थ्य राख्नको लागि सक्रिय भूमिका खेल्नु हो । संशोधित खाना वा केही सीमित पोषणको निम्ति लिइने भिटामिन पुरकहरुको तुलनामा शरीरले फलफूल र तरकारीहरु जस्ता समग्र खाद्य श्रोतहरुबाट पाउने पौष्टिक तत्वहरुले अधिक प्रभावकारी रुपमा असर गर्दछन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सामान्यतया हाम्रो खानामा जति विविधता हुन्छ शरीरलाई त्यतिनै किसिमको पोषण मिल्न सहयोग पुग्दछ र शरीरको विभिन्न रोगसँग प्रतिरोध गर्ने क्षमतामा समेत वृद्धि हुने सम्भावना बढ्छ । प्रतिरक्षा प्रणालीको कार्यहरुमा भिटामिन डीको अत्यावश्यक भूमिका हुन्छ । हामीले भिटामिन डि सूर्यको किरणको माध्यमबाट सजिलै प्राप्त गर्न सक्छौं । आहारको माध्यमबाट जिंक, आइरन र भिटामिन ए.,बी.१२, बी,सी., र ई को पर्याप्त सेवन प्रतिरोधक क्षमताको रक्षाको लागि आवश्यक छ ।

हाम्रो पुर्वीय खानपानमा प्रयोग गरिने खाध्य पदार्थ मध्ये संक्रमण रोकथामको लागि बेसार, एन्टिभाइरल एन्टी- इन्फ्लेमेटरी, एन्टिसेप्टिक र एन्टिफंगल गुणको लागि निमको पात, तुलसी पात र हरियो चिया, उच्च एन्टी-अँक्सीडेन्ट भएका फल, र तरकारीहरु रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता वृद्धिको लागि अन्त्यतै महत्वपूर्ण मानिन्छन् ।

ख. दीर्घ मृगौला रोग भएका व्यक्तिले अपनाउनु पर्ने आहार (वयस्क व्यक्तिका लागि)

मृगौलामा दीर्घ समस्या भएका व्यक्तिहरुका लागि प्रतिरोधात्मक क्षमता वृद्धि गर्न अरु सामान्य व्यक्तिहरुका लागि भन्दा भिन्न खानपान अपनाउनुपर्ने हुन्छ । जस्तैः भिटामिन डि.ले रोगसँगलड्न मद्दत गर्दछ तर त्यसको शरीरमा अवशोषणको लागि चिल्लो चाहिन्छ किनकी यो चिल्लोमा घुलनशिल भिटामिन हो । तर मृगौला रोगीहरुले आफ्नो आहारमा चिल्लोको मात्रा न्युन राखी भिटामिन डि लाई शरीरमा अवशोषण हुन मद्दत गर्न सक्ने खालको चिल्लो भएको खानेकुरा खानुपर्ने हुन्छ किनकी सबै चिल्लो एकै प्रकारको हुँदैनन् ।

दीर्घ मृगौला रोगमा आहारमा प्रतिबन्ध, मृगौलामा भएको क्षतिको स्तरमा निर्भर गर्दछ । उदाहरणको लागि मृगौला रोगको शुरुवाती चरणका व्यक्तिहरुमा मृगौला विफल भएकाहरुभन्दा फरक प्रतिबन्धहरु हुन्छन् । दीर्घ मृगौला रोग भएको अधिकांश व्यक्तिहरुको लागि मृगौला मैत्री आहार अनुसरण गर्नु महत्वपूर्ण छ । जसले रगतमा विकारको मात्रा कम गर्न मद्दत गर्दछ । कतिपय दिर्घ मृगौला रोगीहरुलाई आहारमा पौष्टिकताका अत्याधिक कमिको कारणले एनिमिया अर्थात रगतको रातो कोष र हेमोग्लोविनमा अपरिपक्वता आउने र तिनको संख्या घट्ने जस्ता रोगहरु समेत देखापर्दछ ।

त्यसैले खानपानमा सतर्कता अपनाउनुको मतलब मृगौला सम्बन्धी समस्या भएका व्यक्तिले पर्याप्त पोषण युक्त आहार खानु पनि हो ।

मृगौला रोगीहरुका लागि रोगको स्तर हेरेर आहार प्रतिबन्धहरु फरक-फरक भएतापनि सामान्यतया दिर्घ मृगौला रोग भएका सबै व्यक्तिहरुका लागि निम्न पौष्टिक तत्वहरु केही हदसम्म प्रतिबन्धित छन् ।

- **सोडियम :** सोडिमय धेरै खानाहरुमा पाइन्छ र यो हामीले प्रतिदिन खाने टेवल नुनको एक प्रमुख घटक समेत हो । मृगौला रोगीहरुको सोडियमको आपूर्ति प्रति दिन २,००० मिलीग्राम भन्दा कममा सीमित गर्नु पर्दछ ।
- **पोटासियम :** पोटासियमले हाम्रो शरीरमा धेरै महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ तर मृगौला रोग लागेकाले आहारमा पोटाशियमं सीमित गर्नु पर्छ । पोटासियम प्रति दिन २,००० मिलीग्राम भन्दा कम खानु पर्दछ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

- **फस्फोरस :** फस्फोरस एक यस्तो खनिज लवण हो । जुन धेरै खाद्य पदार्थहरुमा पाइन्छ अत्याधिक फस्फोरसलाई विग्रिएको मृगौलाले निष्काशन गर्न सक्दैन । फस्फोरसको उच्च स्तरले शरीरलाई हानी पुऱ्याउन सक्छ, त्यसैले मृगौला रोगीले आहारमा फास्फोरस को मात्रा ८००-१००० मि.ग्रा. भन्दा कम राख्नु उचित हुन्छ ।

- डायलिसिस गराइराखेका बाहेक अरु सबै चरणहरुको दीर्घकालीन मृगौला रोग भएका व्यक्तिहरुले आफ्नो आहारहरुमा प्रोटिनको मात्र सीमित गर्नुपर्दछ ।

- डायलिसिस गराइराखेको व्यक्तिलाई भने आहारमा अलि बढि प्रोटिनको आवश्यकता हुन्छ ।

- मृगौला सम्बन्धी समस्या भएका व्यक्तिहरुलाई पर्याप्त प्रोटिन र क्यालोरी सेवन गर्न सुझाव दिईन्छ जसद्धारा हाइपोकेलेमिया (पोटासियमको कमी) वा हाइपोफोस्फेमियाको (फस्फोरसको कमी) को कुनै पनि घट्नालाई रोक्न सकियोस्; तर दुध र अन्य दुग्धजन्य उत्पादनहरु, गेडागुडी र माछामासु युक्त आहार भने दिर्घ मृगौला रोगीले सीमित राख्नु पर्दछ ।

- बारम्बार हाइपरकेलेमिया (पोटासियमको अधिक मात्रा) भएका बिरामीहरुलाई शरिरमा पोटासियमको मात्रा कमगर्नका लागि आलु, सखरखण्ड जस्ता टय्बरस मुलका तरकारीहरुलाई ताछेर, काटेर १५ मिनेट उम्लेको पानीमा राखेर माड भएको पानी फालेर तरकारी तयार पार्नु पर्छ ।

- दीर्घ मृगौला रोगीहरुलाई प्रोटिन कम गर्न 55-60 gm. dietary protein/kg ideal body weight/day उपलब्ध गराउनु पर्छ र सकभर शाकाहारकोमाध्यमबाट व्यक्तिलाई चाहिने प्रोटिनको आपूर्ति गर्न सुझाव दिइन्छ ।

- विभिन्न आहारमा भएको तत्वहरु, पेटको सुक्ष्म जीवाणु संरचनाका निर्धारक हुन् र तिनले शरिरका प्रतिरक्षात्मक क्षमताको विकासमा अहम भूमिका निर्वाह गर्छन् । जिंक, फलाम र भिटामिन ए.,बी., १२ बी., सी. र ई.को पर्याप्त सेवन प्रतिरोधक क्षमताको रखरखावको लागि आवश्यक छ ।

- विभिन्न अध्ययनहरुका अनुसार प्रति दिन १.५ ग्राम बेसारको प्रयोगले प्रतिरोधात्मक प्रणाली सुधार गर्न सक्छ भन्ने पुष्टि गरेको छ

मृगौला रोगीहरुका लागि उत्तम खानेकुरा निम्न प्रकार छन् :

क. **अन्नवर्ग :** सेतो चामल, मकै, सुजी, सावुदाना, चिउरा,विस्कुट।

ख. **सागपात** : मेथी, कर्कलो, चाइनिज साग, सलाद पत्ता ।

ग. **तरकारी :** लौका, घिरौला, चिचिण्डो, स्कुस, मुला, परपर, केराउ ।

घ. **फलफुल** : स्याउ, अम्वा, नास्पाती, मेवा, भुइकटहर,

ङ. **दुधदही :** सुझाव भए सरह ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

च. मांशाहार : माछा वा कुखुरा(सुझाव भए सरह)

छ. गुलिया पदार्थः सुझाव भए सरह ।

यी देखि बाहेक निम्नलिखित खाद्य पदार्थहरुले दीर्घ मृगौला रोगीहरुलाई अत्यन्तै फाइदन गर्दछन् ।

काउली : काउली एक पौष्टिक तरकारी हो जसमा भिटामिन सी. भिटामिन के र बी. फोलेट सहित धेरै पोषक तत्वहरु पाइन्छन् ।यसले सुजन पनि घटाउछ र यो फाइबरको उत्कृष्ट श्रोत हो ।

एक कप काउलीमा १९ मि. ग्राम सोडियम, १७६ मि. ग्राम पोटासियम, ४० मि. ग्रा. फोस्फोरस पाइन्छ ।

रातो अंगुर : रातो अंगुरमा मिटामिन सि. र एन्टीअक्सिडेन्ट पनि पाइन्छ जस्ले सुजन कम गर्न मद्दत गर्छ । साथै यसमा Resveratrol नामक तत्व पनि पर्याप्त मात्रामा पाइन्छ जसले मुटु र मधुमेह सम्बन्धी समस्यामा पनि फाइदा गर्दछ । आधी कप रातो अंगुरमा सोडियम १.५ मि. ग्रा., पोटासियम १४४ मि. ग्राम र फस्फोरस १५ मि.ग्रा पाइन्छ ।

दीर्घ मृगौला रोगीले आहारमा सीमित गर्नुपर्ने खाद्य पदार्थहरु :

आटाको रोटी : प्राय स्वस्थ व्यक्तिहरुको लागि, सेतो पिठोको रोटी भन्दा बढी उच्च फाइबर भएको गहुँको रोटी खान सुझाव दिइन्छ । तर यसमा भएको फोस्फोरस र पोटासियमको कारणले गर्दा मृगौला रोगीलाई भने गहुँको आटा भन्दा मैदाको रोटी खाना सुझाव दिइन्छ । रोटीको चोकर मात्रा जति बढी भयो त्यति नै फोस्फोरस र पोटासियमको मात्रा धेरै हुन्छ । उदाहरणको लागि एउटा गहुँको रोटीमा लगभग ५७ मिलिग्राम फास्फोरस र ६९ मिलिग्राम पोटासियम हुन्छ भने सेतो रोटीमा केवल २८ मिलीग्राम फास्फोरस र पोटासियम हुन्छ ।

चोकर ननिकालेको धानको भात : सम्पूर्ण गहुँको रोटी जस्तै चोकर भएको चामल एक सम्पूर्ण अन्न हो जसले गर्दा यसमा सेतो चामल भन्दा बढी पोटासियम र फास्फोरस हुन्छ । एक कप पकाएको चोकरदार भातमा १५० मिलिग्राम फास्फोरस र १५४ मिलिग्राम पोटासियम हुन्छ । जबकी १ कप पकाईएको सेतो चामलमा ६९ मिलीग्राम फास्फोरस र ५४ मिलीग्राम पोटासियम हुन्छ ।

त्यसैले चोकर भएको भात खाने नै हो भने सेतो चामलको भात भन्दा चोकरदार चामलको भात धेरै कम मात्रामा खानु पर्दछ । च्याख्ला, दलिया, फापर, जौ र वेथे / किनुवा यस्ता पौष्टिक आहार हुन् , जसमा फरफोस्रको मात्रा कम हुन्छ र यी चोकर भएको चामलको राम्रा विकल्प हुन् ।

केरा : केरा प्राकृतिक रुपमै सोडियम कम भएपनि एउटा केरामा ४२२ मिलीग्राम पोटासियम हुने गर्दछ । त्यस कारणले यदि मृगौलाको रोग भएका व्यक्तिलाई डाक्टरहरुले पोटासियमको मात्रा कम गर्न सुझाव दिएका छन् भने केरा भन्दा पोटासियम मात्रा कम हुने भुईकटहरुलाई आफ्नो आहारमा सिमित मात्रामा समावेश गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एभोकैडो: एभोकैडोको पौष्टिक गुणहरुमा मुटुलाई स्वस्थ राख्ने खालको चिल्लो, फाइबर र एन्टिअक्सिडेन्टहरु समावेश भएको हुन्छ । एभोकैडो सामान्यता स्वास्थ्यकर फल भएतापनि मृगौला रोगीको लागि भने दिनमा एक चौथाई भन्दा बढी अवोकैडो खानामा समावेश गर्नाले यसमा भएको अत्याधिक पोटासियमको मात्राको कारण यसले हानी पुर्‍याउन सक्ने सम्भावना हुन्छ। एउटा अभोकैडोमा औषत रुपमा ६९० मिलिग्राम पोटासियम पाइन्छ।

दुग्ध जन्य पदार्थ: दुध र दुधजन्य खाद्य सामाग्रीमा भिटामिन, प्रोटिन (एक कप दुधमा ८ ग्राम प्रोटिन पाईन्छ) र अरु पोषक तत्व भरपुर मात्रामा पाइने भएतापनि एक कप तर ननिकालेको दुधमा २२२ मिलीग्राम फोस्फोरस हुने हुनाले एकै दिनमा अरु फोस्फोरस हुने खानेकुरा सँग दुधलाई आफ्नो भोजनमा समावेश गर्दा मृगौलाको रोग भएका व्यक्तिहरुमा हाड जोर्नीको समस्या देखिन सक्छ। मृगौलाको कार्यक्षमता ह्रास भएका व्यक्तिले धेरै फोस्फोरस युक्त खानेकुरा सेवन गर्दा रगतमा फोस्फोरसको मात्रा बढ्न गई रगतले हड्डीबाट क्यालिसियम लिन थाल्दछ जसको कारणले हड्डिहरु कमजोर हुँदै जान्छन् र अन्तत, हड्डी भाचिने समस्या देखापर्छ । त्यसैले चामलको ब्रान (चोकर) र बदामको दुधहरुमा भने कम फोस्फोरस, पोटासियम र प्रोटिन पाइने हुनाले यी गाइको दुधको विकल्प हुनसक्छन् ।

सुन्तला र सुन्तलाको रस : सुन्तलाको रसमा यथोचित रुपमा भिटामिन सि र पोटासियम पाइन्छ। एउटा १८४ ग्रामको सुन्तलाबाट ३३३ मिलिग्राम पोटासियम मिल्दछ भने एक कप सुन्तलाको जुसमा ४७३ मिलीग्राम पोटासियम पाइन्छ ।[३१] अंगुर, स्याउ र क्रेनबेरी, रस, सुन्तला र सुन्तलाको रसका राम्रो बिकल्प हुन् किनकी यिनीहरुमा कम पोटासियम हुन्छ।

खुर्पानी : खुर्पानीमा प्रसस्त भिटामिन ए.र फाइबर धेरै मात्रामा पाइन्छ तर त्यसमा पोटासिमको मात्रा पनि धेरै हुन्छ। एक कप ताजमा ४२७ मिलिग्राम पोटासियम पाइन्छ र एक कप सुकाएको खुर्पानी मा त अझै धेरैपोटासियम हुन्छ। त्यसैले दिर्घ मृगौला रोगीहरुले खुर्पानीको सेवन सीमित राख्नु पर्छ।

आलु र सखरखण्ड: एउटा मध्यम साइजको आलुमा ६१० मिलिग्राम पोटासियम हुन्छ र सखरखण्डमा ५४१ मिलिग्राम पोटोसियम पाइन्छ तर यिनमा भएको पोटासियमलाई भने तातोपानीमा १० मिनेट भिजाएर वा उमालेर ५०% कम गर्न सकिन्छ।

टमाटर : केवल १ कप टमाटरको चटनीमा ९०० मिलिग्राम पोटोसियम पाइन्छ ।[३२] तर टमाटर धेरै जसो पकाएको खानेकुरामा सम्मिलित गराइन्छ । खानामा पोटासियमको मात्रा कम गर्न आगोमा पोलेको भेडे खुर्सानीलाई टमाटरको बिकल्पको रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ।

पालुङ्गोरचुकन्दरको साग: यद्दपि यी सागहरुमा धेरै मात्रामा पोष्टिक तत्वहरु पाइन्छ तापनि यिनीहरुमा पोटासियमको मात्रा पनि अत्याधिक हुन्छ । एक कप काँचो सागमा १४०-२९० मिलिग्राम पोटासियम हुन्छ जुन मात्रामा पकाउँदा एक चम्चा जति मात्र हुन जान्छ। जसले गर्दा सामान्यतया खाने जती साग लिदा त्यसमा पोटासियमको मात्रा ज्यादै धेरै हुन जान्छ । जुन मृगौला रोगीहरुको स्वास्थ्यको लागि हानिकारिक हुन सक्दछ ।यि सागहरुले शरिरमा अक्जालेटको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मात्रा पनि वृद्धि गर्न सक्छन् । यसको कारणले केही व्यक्तिहरुलाई मृगौलाको पत्थरीको समस्या पनि हुन सक्छ । जसको परिणामबस, मृगौलामा थप समस्या पनि उत्पन्न हुन सक्छ ।

छोहोरा र किसमिस : यि सामान्यतया बजारमा पाइने सुकाएको फल हुन् । जब फललाई सुकाईन्छ तिनको पौष्टिकता पनि खँदिलो भएर बस्छ । यि फलमा पोटासियम पनि त्यसरी नै अत्याधिक मात्रामा पाइन्छ । उदाहरणको लागि जम्मा ४ वटा छोहोरामा ६६८ मिलीग्राम पोटासियम पाइन्छ । जसले गर्दा मृगौला सम्बन्धी रोग भएका व्यक्तिले यस्को सेवन नगर्नु नै वेस हुन्छ ।

निष्कर्ष

कोभिड-१९ महामारी एक विश्वव्यापी चुनौती हो । तसर्थ धेरै परिस्थितिहरुमा विज्ञहरुलाई दृढ वैज्ञानिक प्रमाणहरुको अभावमा तत्काल निर्णय गर्नु आवश्यक र बाध्यता पर्दछ । यसै कारण यस विषयमा खोज अनुसन्धान अझै जारी छ । यस्तो अवस्थामा बिरामीहरु र चिकित्सामासंलग्न समुदायले थुप्रै अनिश्चितताको सामना गर्दैछन् । त्यसै गरी यहाँ दिइएको सुझावमा पनि सो सीमितताको कारणले, सामान्यतया भोजन र पोषणमा आधारित तथा चिकित्सा विज्ञानमा पाइने विस्तृतता अपनाउन नसकिएको अवस्था भने छ । महामारी विज्ञान अनुसन्धानद्वारा भोजन र पोषणको माध्यमबाट मृगौला रोगको कारणले जोखिम समूहमा परेका व्यक्तिहरुको स्वास्थ्य संरक्षणमा कस्तो सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्न सकि न्छ भन्ने विषयको अझै थप पहिचान हुन आवश्यक छ । सामान्यतया कोभिडको जोखिमबाट बच्न दीर्घ मृगौला रोगीहरुले पुर्ण सन्तुलित आहार जस्तै भात, तरकारी, गेडागुडी, बोसो नभएको मासुको प्रयोगको साथसाथै डाक्टरको सुझाव अनुसार सिमित तरल पदार्थको सेवन गर्नुपर्ने हुन्छ भने प्रोटिन, फोस्फोरस, सोडियम र पोटासियम बढी भएको खाद्य सामाग्रीको अति नै न्यून प्रयोग गर्नु पर्दछ । त्यसैगरी ज्यादै प्रशोधित मासु, फलफुल तथा धेरै गुलियो, नुनिलो र चिल्लो भएको खानाको सेवन पूर्णतया नगर्दा लाभ हुन्छ । साथै कृत्रिम पेय पदार्थ , रक्सी, वट्टामा संरक्षण गरिएका खाद्य वस्तु, सुकेका फल, केक, पेष्ट्री,जनावरका भित्री अंगहरु जस्तै मुटु, कलेजो, फोक्सो, बोसो र केरा, कागती सुन्तला र अन्य अमिला फल सेवननगरे उत्तम हुन्छ ।

त्यसका लागि यहाँ प्रदान गरिएका सुझावहरु हाम्रो कोभिड-१९ को बारेमा भएको सिमित जानकारीका साथै पोषणले हाम्रो प्रतिरक्षा प्रणाली र दीर्घ रोगको अवस्थाहरुमा कसरी असर गर्दछ भन्ने सन्दर्भमा सामान्य जानकारी प्रदान गरिएको हो । यद्यपि विशेष गरी दीर्घ रोगीहरुले कस्तो चिकित्सा पद्धतिलाई अनुशरण गर्नु पर्दछ भन्ने विषय, बिरामीको व्यक्तिगत अवस्थाको आधारमा फरक पर्दछ । त्यसैले यस विषयमा कुनैपनि निर्णय गर्नु अघि बिरामीहरुले आफ्नो प्राथमिक उपचारमा संलग्न चिकित्सकको परामर्श लिनु पर्दछ । साथै यस शोधपत्रमा शाब्दिक सिमितताको दायराभित्र रहनु पर्ने मर्यादा भएकोले माथि उल्लेखित बिषयमा हाम्रो प्राचीन आयुर्वेद, योग, बैकल्पिक उपचार पद्धतिको गहनतालाई भने समेट्न नसकिएको ब्यहोरा अनुरोध छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भ सामग्रीसूची

डा.हरिप्रसाद भोजन, पोषण र हाम्रो स्वास्थ्य ,जीत२०६०; समाज क. मन्त्रालय./ संयुक्त राष्ट्रसंघिय कार्यदल

Aleksandra Kozloska et. al,Flavonoid- food sourses of Health benefit

Alvarenga L. Salarolli, et.al, Impact of curcumin supplementation on expression of inflammatory transcription factors

Calcium oxalate stones, National Kidney Foundation,

Chaudhari Muhammad Junaid Nazar et.al,Efficacy of dietary interventions in end-stage renal disease patients

Csaba P Kovesdy, Management of hyperkaleamia in chronic kidney disease, Nat Rev Nephrol

Cupisti A.,CovesdyC.P,Dietary approach to recurrent or chronic hypercaleamia in patient with decreased kidney func.

Denis Fauque,Have recommended protein and phosphate intake recently changed in maintenance hemodialysis?Joural

Emilio Gonzalez-Parra, et.al,Phosphorus and Nutrition and Kidney Disease, Int.j Nephrol 2012

Faseeha Aman et.al.,How Nutrition can help to fight against COVID-19 Pandemic, Pakistan Journal of Medical science, 2020 May; 36:S121-S123

Gregory W. Watson et. al,Phytochemicals from Cruciferous Vegetables, Epigenitics and Prostrate CancerPrevention,

http://www.healthline.com/best-foods-for-kidneys#

https://nutritiondata.self.com/facts/cereal-grains-and-pasta/5710/2

https://www.nutritionvalue.org

Jagat Man Shrestha, Food, Nutrition and Dietetics, National Academy for Medical Science,

Jagat Man Shrestha, Food, Nutrition and Dietetics, National Academy for Medical Science,

Jelmer K.Humalda et.al,Dietary sodium restriction:a neglected therapeutic opportunity in cronic Kidney diseases

Kalantar-Jadeh K,Joshi S,et.al,Plant dominant low-protein diet for conservative management of chronic kidney disease,

Mafra D.,Leaf V.O.,A practical approach to a low protein diet in Brazil, BMC Nephrol,2016

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Maurya,V.K: AggarwalM.Factors influencing the absorption of vitaminDinGIT :Anoverview:FoodSci.Technol.2017

National Institute of Diabetes and Dijestive and Kidney Diseases, U.S. Department of Health and Human Services

P.C.Bathke et.al,The effect of boiling and leaching of the content of pota.and other minerals in potatoes, J.Food & Nu.

Phosphorus and your diet, kidney foundation, www. Kidney. Org.

Shubhangini A Joshi, Nutrition & Dietetics,311, McGraw Hill Education(India) Ptv. Ltd

T. Alp lkizler et.el, American journal of Kidney Diseases, , vol 76, issue 3, Suppiment 1.

Tewari,2019 (Tewari, S., 2019) Therapeutic diet to control disease. AkiNik Publications

United States Centre for Disease control and Prevention Coronavirus Disease 2019(COVID-19): online:

World Health Organization, Corona virus. online – https://www.who.int/health-topics/coronavirus #tabo=tab_1

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ज्योतिषशास्त्रानुसारं शुभाशुभशकुनचिन्तनम्

✍ कृष्णप्रसादः पौडेलः*

शोधसारः

स्कन्धत्रयाधिष्ठितं ज्योतिषशास्त्रमाधृत्य लेखोऽयं निबद्धोऽस्ति । संहितास्कन्धान्तर्गतं शकुनशास्त्रं कीदृशम् ? तस्य लोकव्यवहारे प्रभावश्च कः ? इत्यादयो विषयाः आलेखेऽस्मिन् विवेचिताः सन्ति । प्राचीनकालादेवाङ्गीकृतं शकुनविज्ञानं सम्प्रत्यपि तावदेव विश्वासावहं सर्वजनस्वीकार्यञ्च विद्यते । केचन वैज्ञानिकम्मन्यास्तत्र विश्वासभाजना न भवेयुः परं स्वस्वरीत्यनुसारम् सर्वेऽपि मानवाः शकुनं विश्वसन्ति । भारतीयानां शकुनज्ञानपद्धतिः एकविधास्ति चेत् अन्येषामपरा भवेत् परन्तु अन्यनाम्ना अन्यप्रणाल्या वा अपरेषामपि शकुनरीतिः प्रचलितास्त्येव । स्वसंस्कृतिपरम्परानुसारम् शकुनव्यवस्था, तत्तत्समुदायेऽस्ति रूढा । अस्माकं भारतीयानां कृते गोदर्शनम्, शुभशकुनमस्ति चेत् केषाञ्चित् शूकरदर्शनं शुभशकुनं स्यात् । परन्तु शकुनविज्ञानन्तु सर्वेऽपि स्वीकुर्वन्त्येव । शकुनमपि बहुविधं प्रतिपादितम् । आलेखेऽस्मिन् सामान्यतया प्रचलितानि शकुनानि एव प्रतिपादितानि । तत्र पशुशकुनम्, पक्षिशकुनम्, मानसिकशकुनम्, स्वप्नशकुनम्, अङ्गस्फुरणशकुनमित्यादिशकुनानि प्रमुखानि सन्ति । विशेषतः यात्रारम्भे युद्धसमये मृत्यसमये च शकुनं महत्त्वपूर्णं भवति । सर्वेषां मनसि विषयेऽस्मिन् जिज्ञासा जायते शकुनद्वारा पूर्वमेव परिणामावबोधार्थं प्रभवन्ति जनाः । एतेषां शकुनज्ञानं चतुर्भिः प्रकारैः कर्तुं शक्यते । पश्वादिभिः, मनोवृत्तिभिः, स्वप्नमाध्यमेन, तथा अङ्गस्फुरणादिना च । तत्तत्प्रकारैः ज्ञानं शकुनं कदाचिदपि न व्यभिचरति । अनेन चराचरं प्रकृत्यात्मकं जगत् मानवहिताय सर्वजनकल्याणाय च प्रयतमानं दरीदृश्यते । प्रकृतिः जडरूपेति वदतां वचसि अनृतत्वं समायाति । न हि प्रकृतिः जडरूपा । सा तु सचेतना सती शुभाशुभशकुनमाध्यमेन सर्वेभ्यो हितमुपदिशति । 'शकुनं च बृहस्पतिः ।' इति कथनानुसारं शकुनशास्त्रं मानवानां कृते व्यावहारिकदृष्ट्या शास्त्रीयदृष्ट्या च महदुपकारकमस्तीति सोहापोहं सप्रमाणं च प्रतिपादितमस्त्यत्र ।

शब्दकुञ्जी - असृग्, कालराहुः, दिक्शूलम्, दैवज्ञः, सपथः ।

विषयप्रवेशः

वेदाङ्गेषु ज्योतिषस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वरीवर्ति । महर्षिणा पाणिनिना च वेदस्य चक्षुःस्थानीयाङ्गत्वेन ज्योतिषशास्त्रमङ्गीकृतम् **'ज्योतिषामयनं चक्षुः** (अधिकारी, वि.सं. २०७६, पृ. ३०)' इति । यथा मनुष्याः चक्षुरिन्द्रयं विना दर्शनीयानि वस्तूनि द्रष्टुं नैव प्रभवन्ति, तथैव वेदादिशास्त्राण्यपि ज्योतिषशास्त्रं विना शुभशुभकर्माणि बोधयितुं नैवार्हन्ति । मानवसम्बद्धानां सर्वेषामपि पदार्थानां त्रैकालिकं ज्ञानं ज्योतिषशास्त्रमेव दिशति । वेदनिर्दिष्टाः यज्ञाश्च समुचितं कालमपेक्षन्ते । समुचितकालश्च ज्योतिषादेव ज्ञायते । अतः ज्योतिषं विना लौकिकवैदिककर्मतन्त्रं निखिलमपि अन्धकारमयं जायत इति ज्योतिषशास्त्रं वेदाङ्गेषु मूर्धन्यं स्थानं भजते । वस्तुतः कालबोधकं शास्त्रमेव ज्योतिषशास्त्रम् । ज्योतिषशास्त्रस्य लोके वेदे च सर्वत्रोपादेयत्वेन च चर्चानुभूयते । मुण्डकोपनिषदि विद्यायाः परापरभेदेन द्वैविध्यं प्रतिपाद्य ज्योतिषस्य अपराविद्यान्तरगतत्वं निरूपितम् । यथाह -'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा

---

* उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ' (मु.उ. १/१/४-५) (गिरि, २०७३, पृ. ३२०) इति । 'लक्षं तु वेदाश्चत्वारः लक्षं भारतमेव च' (चरणव्यूह ५/१) इति कथनानुसारं वेदे एकलक्षपरिमिता मन्त्राः सन्ति । तत्राशीतिसहस्राणां मन्त्राणां कर्मकाण्डे विनियोगो विद्यते । एतावता वेदे कर्मभागः प्रधानोऽस्ति । यज्ञविधानमेव वेदानां मुख्यं कर्म । यज्ञाश्च कालाधीनाः भवन्ति । केचन यज्ञाः संवत्सरसम्बद्धाः । केचन ऋतुमासपक्षसम्बद्धाश्च दृश्यन्ते । यथाह तैत्तिरीयब्राह्मणे- 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि वैश्य आदधीत ।' (तै.ब्रा. ४/५) इति । अत्र ऋतुसम्बद्धो यज्ञो निर्दिष्टः । एवमेव 'एकाष्टकायां वीक्षेरन् । फाल्गुनी पूर्णमासे वीक्षेरन् ।' (ता.ब्रा. ५/९/१७) इति । अत्र माससम्बद्धयज्ञो व्याख्यातः. । तथैव 'प्रातर्जुहोति । सायं जुहोति ।' (तै. ब्रा. २/१/२) इत्यादिषु च कश्चिद्विशिष्टकालः यज्ञसम्बद्धत्वेनोपस्थापितः । अतः कालज्ञानं विना यज्ञसम्पादनमसम्भवम् । तस्मात्कालबोधकं शास्त्रं ज्योतिषम् वेदस्य चक्षुःस्थानीयं प्रधानमङ्गमस्ति । तदभावे यज्ञार्थं प्रवृत्तानां वेदानामपि गतिर्न दृश्यते । अतः ये ज्योतिषं जानन्ति, ते एव यज्ञविदो भवन्तीति नात्र कोऽपि सन्देशः (वेदाङ्गज्योतिषम्, ३) । भास्कराचार्येण ज्योतिषस्य वेदाङ्गत्वं सहजतयैव परिभाषितं परिलक्षते । उक्तं च सिद्धान्तशिरोकणौ - **'वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ताः यज्ञा प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्राद्यस्मात् कालबोधो यतः स्यात्, वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ॥'** (१/९) (भास्कराचार्यः, सन् २०११, पृ. ५) इति । वेदस्य नित्यत्वात् तदङ्गीभूतज्योतिषस्यापि नित्यत्वमिति शक्यते परिकल्पयितुम् । परन्तु तत्प्रवर्तकरूपेण केचन आचार्याः परिगणिताः सन्ति । तत्र सूर्यादिशौनकान्तानामष्टादशानामाचार्याणां क्रमशः गणना विहितास्ति । अयं ज्योतिषसिद्धान्तः वासिष्टसिद्धान्तनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । ज्योतिषसम्बद्धा अन्याः परम्पराः अपि प्राप्यन्ते । तदनुसारं सर्वप्रथमं सूर्यः मयनाम्नि पुरुषाय ज्योतिषविद्यां प्रोवाच । ततः जगति ख्यातिमगादिति । अयं सिद्धान्तः सूर्यसिद्धान्तनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । पराशरमतानुसारं च स्वयं ब्रह्मा चतुर्भ्यः वेदेभ्यो ज्योतिषशास्त्रं निस्कास्य जगति विस्तारयामास इति । उक्तमपि 'वेदेभ्यश्च समुद्धृत्य ब्रह्मा प्रोवाच विस्तृतम् ।' (बृहत्पा.हो.शा., उ. २१/३) इति । ब्राह्मणोपनिषत्पुराणेतिहासादिप्राचीनग्रन्थेषु ज्योतिषशास्त्रस्य वर्णनं प्राप्यते । अतोऽस्य शास्त्रस्य प्राचीनतायां न कोऽपि सन्देहः । तानेव ग्रन्थानाधृत्य जगति बहुभिराचार्यैः ज्योतिषसम्बद्धाः बहवो ग्रन्थाः सन्निबद्धाः । शास्त्रेऽस्मिन् त्रयः स्कन्धाः सन्ति । सिद्धान्तसंहिताहोरारूपेषु त्रिस्कन्धेषु समग्रमपि ज्योतिषवाङ्मयं निगूढं वेविद्यते । उक्तञ्च नारदेन 'सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम्' (नारदसं. १/४) (शर्मा, १९८६, पृ. ५) इति । तत्र च सिद्धान्तस्कन्धैः त्रुट्यादिप्रलयान्तकालस्य गणना जायते । मूर्तामूर्तद्विविधकालस्य विवेचनं च क्रियते । एवमेव ब्राह्मदिव्यपित्र्यप्राजापत्यादिकालमानकथनमपि अत्रैव बोभवीति । गणितज्ञानं, खगोलभूगोलग्रहगोलादिज्ञानं, रेखाचापादिज्ञानं, त्रिकोणमितिज्ञानं, पञ्चाङ्गगणितज्ञानं, ग्रहोदयास्तादिस्पष्टीकरणज्ञानं, कालज्ञापकविविधयन्त्रादिनिर्माणज्ञानम्, तथा ग्रहयुतिज्ञानञ्च सिद्धान्तस्कन्धादेव जायते । उक्तञ्च भास्करेण - 'त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमात्' इत्यादि (सि.शि.ग., ६) । संहितास्कन्धे च विषयान्तराणां ज्ञानं जायते । आचार्यवराहमिहिरेण स्वकीये बृहत्संहिताख्यग्रन्थे संहितास्कन्धान्तर्गता विषयाः विशेषेण विवेचिताः सन्ति । स्कन्धस्यास्यानुशीलनेन ग्रहसञ्चारज्ञानं भूकम्पोल्कापातादिज्ञानं, वायसशृगालादीनां रवाज्जायमानमिष्टानिष्टादिज्ञानम्, मृगाश्वगोगजकूर्मकुक्कुटादीनां चेष्टाज्ञानम्, तथा शुभाशुभशकुनज्ञानं च जायते । अतः स्कन्धस्यास्यापरं नाम व्यवहारशास्त्रं व्यवहारस्कन्धो वा इत्यपि समुल्लिखितं प्राप्यते । (ज्योतिषतत्त्वाङ्कः, २०१४, पृ.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१८०) इति । एवमेव तृतीये होरास्कन्धे च जातकसम्बद्धाः विविधविषयाः विवेचिताः सन्ति । यस्मिन् स्कन्धे मुहूर्तशास्त्रं वास्तुशास्त्रं तथा जातकताजिकप्रश्नादिशास्त्रं च अन्तर्हितं जायते । स्कन्धोऽयं जातकस्कन्धनाम्नापि व्यवह्रियते । इत्थं त्रिभिः स्कन्धैः विस्तीर्णं ज्योतिषशास्त्रं लोके वेदे च महन्महत्त्वं बिभर्ति । वर्णितेषु त्रिषु स्कन्धेषु मध्ये शुभाशुभशकुनसम्बन्धिविषयाः संहितास्कन्धान्तर्गताः सन्ति । विशेषतयात्र तेषामेव विषयाणां विवेचनं चिन्तनं च जायते । विषयोऽयमतीव व्यावहारिको बहुजनोपयोगी च दृश्यते । ज्योतिषशास्त्रे शास्त्रान्तरे च शुभाशुभशकुनविषये कीदृशं चिन्तनं प्रस्तुतमिति सर्वेषां जनानां हृदि जिज्ञासा समुदेति । सम्प्रति तत्समाधानाय प्रयत्यते ।

अध्ययनस्य प्रमुखाः समस्याः

ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धानि बहून्यध्ययनानि सन्ति सम्पन्नानि । ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्य बहुभिरनुसन्धातृभिर्ज्योतिषशास्त्रस्वरूपम्, ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धशकुनविज्ञानादिकं च लेखरचनादिमाध्यमेनाविष्कृतं विलोक्यते । ज्योतिषशास्त्रं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मसम्बद्धानां जनानां कृते महदुपकारकं, व्यावहारिकञ्च विद्यते । एतदर्थं शास्त्रमिदं सर्वैरवगन्तव्यमित्यध्ययनेऽस्मिन् विशेषतः सूत्ररूपेण समस्याद्वयं समायाति-

क. ज्योतिषस्य कः उपयोगः ?

ख. शुभाशुभशकुनस्वरूपं किम् ? इति ।

ग. अध्ययनस्योद्देश्यम्

ज्योतिषशास्त्रमधिकृत्यासंख्यसंख्यावद्भिः स्वलेखनी व्यापारिता । ताभिर्लेखनीभिः सार्थकत्वमधिगता च । इदमप्यध्ययनं तदेव विषयजातमूरीकरोति विश्लेषयति च । तत्त्वरूपे वस्तुनि विकल्पाभावेऽपि तद्बोधयितुं यथा नानाविधा सरणिरवलम्ब्यते तथैव ज्योतिषशास्त्रावबोधाय सत्यामपि नानाविधायां पद्धत्यामध्ययनमिदं तत्रैव प्रवर्तते । सङ्क्षेपेण विचारित आलेखस्यास्य निम्नाङ्कितमुद्देश्यद्वयं दृश्येते -

क. ज्योतिषस्योपयोगित्वविवेचनम् ।

ख. शुभाशुभशकुनविवेचनम् । इति ।

अध्ययनविधिः

लेखस्यास्य निष्पादनाय मुख्यसामग्रीः सङ्कलयितुं विशेषरूपेण पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेवात्राङ्गीकृतो विद्यते । ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धानि ग्रन्थरत्नानि च लेखस्यास्य प्रमुखस्रोतांसि सन्ति । एवं ज्योतिषशास्त्रसम्मता व्याख्यानात्मकाः, टीकात्मकाः, समालोचनात्मकाः, विश्लेषणात्मकाश्चान्ये ग्रन्था आलेखाश्च द्वितीयसामग्रीत्वेनोररीकृता विद्यन्ते । सोहापोहं ज्योतिषशास्त्रावबोधाय तत्प्रयोजनविश्लेषणाय च यथावसरं ग्रन्थान्तरावलोकन-विश्लेषणादिविधयश्चोपयुज्यन्ते । एवमेव यथावश्यकं तुलना-चिन्तन-मननादिविधयश्च प्रयोगविषयतामापद्यन्ते । क्वचिद् यथाकामं गभीरविषयचिन्तनविधौ स्वोपज्ञविधिश्चावलम्ब्यते ।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

सर्वप्रसिद्धं ज्योतिषशास्त्रमेवाध्ययनस्यास्य प्रमुखं क्षेत्रमस्ति । तच्छास्त्रमधिकृत्य तत्स्वरूपं तत्प्रयोजनञ्च सप्रमाणं निर्धार्यते । ज्योतिषशास्त्रान्तर्गतानि सर्वाण्यपि ज्योतिषस्य अङ्गोपाङ्गभूतानि ग्रन्थरत्नानि

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तत्रोद्घाटितानि तथ्यानि चात्र क्षेत्रान्तर्गतानि सन्ति । एवं तदतिरिक्ता विषयाश्च सीमारूपेण वर्तन्ते । एतावताध्ययनमिदं ज्योतिषशास्त्रसम्बद्धे क्षेत्रे पदं निदधातीति तस्य क्षेत्रत्वं तदतिरिक्तविषयेषु न प्रवर्तत इति तेषां सीमारूपत्वमध्ययनस्य सीमाङ्कनत्वं वा बोध्यम् ।

ज्योतिषशास्त्रस्योपयोगित्वम्

भारतीयसनातनसंस्कृतिः श्रद्धाविश्वासावाश्रित्य अनादिकालात् समानरूपेण विराजते । श्रद्धाविश्वासयोरभावे लौकिकं वैदिकं वा कृत्यं किमप्यत्र न निष्पद्यते । अतः सर्वेषां हृदि कृत्याकृत्यकरणात् इष्टानिष्टप्राप्तिविषयिणी श्रद्धा समुद्भावनीयेति बहूनि शास्त्राणि तत्त्वविद्भिः विरचितानि प्रचारितानि च । तेषु ज्योतिषशास्त्रमप्यन्यतमं मन्यते । शास्त्रमिदं मासपक्षादिकालानुसारं मेषवृषादिराश्यनुसारं अश्विनीभरण्यादिनक्षत्रानुसारं प्रभवादिसंवत्सारानुसारं तथा मेषवृषादिलग्नानुसारं च जातकस्य भूतभविष्यादिकं दिशति । एवमेव युद्धादिविषये यात्रादिविषये तथा महोत्सवादिविषये च समुचितं कालं निर्धारयति । व्यवहारे प्रतिपदं शास्त्रस्यावश्यकत्वमनुभूयते । यज्ञमहोत्सवादिशुभकर्माणि शुभमुहूर्ते एव प्रारभ्यते सनातनसंस्कृत्यनुयायिभिः सर्वैः । शुभमुहूर्तस्य ज्ञानं च केवलं ज्योतिषशास्त्राधीनम् । सर्वस्यापि विशेषानुष्ठानस्य पूर्वं मुहूर्तादिज्ञानाय दैवज्ञः समाश्रयणीयः इति उल्लिखितं प्राप्यते । 'दैवज्ञं तु समाहूय मुहूर्तं पृच्छ्य यत्नतः ।' (श्रीमद्भा. म. ६/२) (वेदव्यास, २०७५, पृ. २६) इत्यादिशास्त्रवचनान्यपि तदेव परिपोषयन्ति । शुभमुहूर्ते प्रारब्धा यात्रा फलोन्मुखा सेत्स्यति चेत् तदितरा निष्फला एव न शोकभयादिकष्टदापि भवितुमर्हति । अतः ज्योतिषस्य यात्राधिकरणे दिक्शूलादीनां वर्णनं प्राप्यते । वासरानुसारं दिक्शूलं निर्धारितमस्ति । शास्त्ररीत्यनुरूपं सोमशनिवासरयोः पूर्वदिशि रविशुक्रवासरयोः पश्चिमदिशि, गुरुवासरे दक्षिणदिशि तथा भौमबुधवासरयोश्च उत्तरदिशि दिक्शूलस्य स्थितिः निर्धारितास्ति । यस्मिन् यस्यां दिशिं दिक्शूलं निर्धारितम्, तस्मिन् दिने तत्र यात्रा निवारिता विद्यते । विहितायां च यात्रायां नामानुरूपं दिक्शूलं यात्रिणं घातयतीति लोकविश्वासः । यात्रां सफलयितुं योगिनीविचारोऽपि अत्यावश्यको मन्यते । योगिनी च तिथ्यनुसारं दिशमाश्रयति । प्रतिपदानवमीतिथ्योः पूर्वस्मिन्, षष्ठीचतुर्दशीतिथ्योः पश्चिमे, द्वितीयदशमीतिथ्योः उत्तरे, तथा पञ्चमीत्रयोदशीतिथ्योश्च दक्षिणे, योगिन्याः वासः निर्दिष्टः । यात्राकाले च गन्तुः योगिन्यां वामस्थायां सुखकरी, पृष्ठभागे स्थितायामभीष्टदायिनी, दक्षिणे स्थिता चेत् धनहारिणी, तथा सम्मुखा चेत् मृत्युदायिनी भवतीति सप्रमाणमुद्घोषितं प्राप्यते । उक्तञ्च -

'योगनी सुखदा वामे पृष्ठे वाञ्छितदायिनी ।

दक्षिणे धनहन्त्री च सम्मुखे मरणप्रदा ॥' (ज्योतिषतत्त्वाङ्कः, २०१४, पृ. १७२) ।

यात्रायां कालराहुरपि विचारणार्हः इति तत्तत्प्रकरणादिषु प्रतिपादितं प्राप्यते । कालराहुरपि वासरानुसारं निवसति । शनिश्चरवासरे पूर्वस्यां दिशि, भौमवासरे पश्चिमायां दिशि, गुरुवासरे दक्षिणस्यां दिशि, तथा रविवासरे च उत्तरस्यां दिशि कालराहुर्निवसति । तस्मिन् दिने तत्र यात्रा वर्जिता । योगिनी-दिक्शूल-कालराहु-आदीनां अनुकूलतायामेव यात्रा प्रशस्ता । कदाचिदेतेषां प्रतिकूलतायामपि यात्रानिवार्या चेत् पक्षान्तरं स्वीकृत्य समाधानं विधेयम् । 'हरति सकलदोषं चन्द्रमाः सम्मुखस्थः ।' इति सूक्त्यनुसारं चन्द्रदिग्ज्ञानं विधाय यात्रा कर्तव्या । पुनः चन्द्रदिग्ज्ञानं कथमिति चेत्, शास्त्रेषु स्पष्टयोक्तम्- 'मेषे च सिंहे धनुपूर्वभागे ।' (ज्योतिःसारशिरोमणिः) अत्र राश्यनुसारं चन्द्रमसो दिशा निर्धारिता विद्यते । मेषसिंहधनुषु पूर्वस्यां, वृषकन्यामकरेषु दक्षिणायां, मिथुनतुलाकुम्भेषु पश्चिमायाम्, तथा कर्कवृश्चिकमीनेषु च उत्तरस्यां

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दिशि चन्द्रमा राजते । तद्विचार्य यात्रारम्भो विधेयः । फलं च निर्दिष्टमस्ति यत्- चन्द्रमसि सम्मुखे अर्थलाभः, दक्षिणे सुखसम्पदः, पृष्ठे मरणम्, तथा वामे चन्द्रे च धनक्षयो जायते । अतः सर्वं दिक्शूलयोगिनीकालराहुचन्द्रादिकं विचार्य एव यात्रा कर्तव्या इति शास्त्रस्यास्याशयः । एतत्सर्वं व्यावहारिकं ज्ञानं ज्योतिषशास्त्रादेव जायते । ज्योतिषं न केवलं शास्त्रं अपितु एतद् विज्ञानमपि अस्ति । आकाशस्थानां ज्योतिर्मयपिण्डानां स्थितिमितिगतिसम्बद्धविषयाणामध्ययनं शास्त्रमिदं करोति । जगदिदं पाञ्चभौतिकमस्ति । सर्वे ग्रहाश्च तत्सम्बद्धा एव विद्यन्ते । अतः सूर्यादिग्रहेषु पृथ्वीजलतेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतानां क्वचित्कस्यचिद्बाहुल्यं क्वचिच्च कस्यचित् बाहुल्यं दृश्यते । मनुजस्य जन्मसमये ग्रहचक्रे यस्य ग्रहस्य प्राबल्यं जातकस्य तस्य जीवनेऽपि तस्यैव ग्रहस्य प्राधान्यं जायते । आचार्यस्य वराहमिहिरस्य कथनानुसारं तु जातकस्य आकृतिदर्शनानन्तरमेव तस्मिन् कस्य ग्रहस्य प्रभावोऽस्तीति सहसा विनिश्चेतुं शक्यते । ग्रहाणां प्रभावः मनुष्येषु कथं जायत इति पुराणधर्मशास्त्राद्यवलोकनेनापि अनुमीयते । वाल्मीकिरामायणे रामराज्याभिषेके प्रवृत्तो दशरथो निजिजन्मनक्षत्रस्थान् सूर्यमङ्गलराहुग्रहान् मीमांसमानो घोरां विपत्तिमाशंकते । रामं सम्बोध्यं संशति च-

अवष्टब्धं च मे राम, नक्षत्रं दारुणग्रहैः । आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः ।

(वा.रा. २/४/१८)(महर्षिवाल्मीकिः, २०४०, पृ. १७०) इति ।

मनुरपि आकारेङ्गितगतिभिः जनानां हृद्भावमवगन्तुं शक्यत इति ग्रहप्रभावं पुरस्कृत्य सूचयति (मनु.स्मृ., ८/२६) । ग्रहा अपि सत्त्वरजस्तमोगुणेषु विभक्ताः सन्ति । केचन सात्त्विकाः केचन राजसास्तथा केचन ग्रहाश्च तामसा भवन्ति । उक्तञ्च- चन्द्रार्कजीवाज्ञसितौ कुजार्की, यथाक्रमं सत्त्वरजस्तमांसि । (ज्योतिषतत्त्वाङ्कः, सन् २०१४, पृ. १६७) इति । अनेन कथनेन सूर्यश्चन्द्रस्तथा बृहस्पतिश्च सत्त्वगुणी, बुधस्तथा शुक्रश्च रजोगुणी एवं मङ्गलस्तथा शनिश्च तमोगुणी विद्यते । जातकस्य जन्मसमये यो ग्रह बलवान् जातको जीवनावधि तद्गुणविशिष्ट एव जायत इति ज्यौतिषः सिद्धान्तः । अनया रीत्या अस्माकं जीवने ग्रहाणां प्रभावो बोभवीति तद्बोधकशास्त्राध्ययनं नितरामावश्यकम् । नित्यनैमित्तिकादिकर्मव्यवहारे तथा दैनिकव्यवहारे च शास्त्रमिदं महदुपकारकम् । एवं ज्योतिषविद्या अर्थकरी च मन्यते । वस्तुतः शास्त्रस्यास्य सेवनेन धर्मार्थकाममोक्षाख्याः चत्वारः पुरुषार्थाः एव क्रमशोऽधिगताः भवन्ति । भास्कराचार्येण तूक्तमेव - 'यो ज्योतिषं वेद नरश्च सम्यग् धर्मार्थमोक्षं लभते यशश्च' (आचार्य, सन् २०११, पृ. ३६) इति । एतन्न कथनमेव लोके प्रत्यक्षेण तदनुभूयते । शास्त्रान्तरज्ञानापेक्षया दैवज्ञाः धनिनो यशस्विनश्च जायन्ते । 'न हि कस्तुरिकामोदः सपथेन विभाव्यते ।' (संस्कृतसूक्तिः) । इतिवद् न तत्र प्रमाणान्वेषणापेक्षा । ज्योतिषशास्त्रं मूलतो हितोपदेशकं शास्त्रमस्ति । अतीतानागतवर्तमानकालिकं निखिलमपि विषयजातं हस्तामलकवत् प्रदर्श्य अतीतवृत्तान्तात् सत्शिक्षां दापयति, अनागतवृत्तान्तात् सावधानं विधास्यति, वर्तमाने च सन्मार्गं सूचयति । शास्त्रमिदं न केवलं विपत्तिं सङ्केतयति, अपितु ततो निवृत्तिमार्गमपि प्रदर्शयति । चिकित्सापद्धतौ एका ग्रहचिकित्सापद्धतिरपि ज्योतिषशास्त्रे प्रतिपादिता विद्यते । अष्टाङ्गचिकित्सापद्धतिषु इयं पद्धतिः बहुमहत्त्वपूर्णा मन्यते । यत्र अन्यचिकित्सापद्धतीनां न गतिः, तत्र ग्रहचिकित्सापद्धतेः अव्याहता गतिः दृश्यते । अनया पद्धत्या असाध्यरोगस्यापि निवारणं दृश्यतेऽनुभूयते च कदाचित् । अतः ज्योतिषशास्त्रं बहूपयोगि शास्त्रं विद्यते । प्राचीनैर्ऋषिभिः महर्षिभिश्च प्रतिपादितः ज्योतिषसिद्धान्तः सार्वकालिकः सार्वदेशिकः सार्ववर्णिकश्चामरः सिद्धान्तोऽस्ति । यस्याश्रयेण सर्वे दुःखशोकरोगभयादिकष्टं सोपायं सुखेन निवारयन्ति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शुभाशुभशकुनविवेचनम्

ज्योतिषशास्त्रस्यानेके भेदाः सन्ति । सिद्धान्तसंहिताहोराख्येषु त्रिषु स्कन्धेषु बहवो विषयाः सन्निविष्टाः दृश्यन्ते । 'ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयम्' (वराहमिहिरः, २०६९, पृ.५) । इत्याद्युक्त्यापि शास्त्रस्यास्य बहुशाखत्वमवगम्यते । ग्रहविचारशास्त्रं वास्तुशास्त्रं मुहूर्तशास्त्रं सामुद्रिकशास्त्रम्, इत्यादीनि बहूनि शास्त्राणि ज्योतिषशास्त्रान्तर्गतान्येव सन्ति । तेष्वेकं शकुनशास्त्रमपि महत्त्वपूर्णं विद्यते । शास्त्रमिदं संहितास्कन्धान्तर्गतं विद्यते । शकुनशास्त्रस्यापि भेदद्वयमवलोक्यते । तत्र ग्रहनक्षत्रराशिलग्नादिचक्रमाधृत्य फलितज्योतिसम्बद्धं शकुनशास्त्रमेकं, बाह्यपदार्थदर्शनानुसारं शुभशुभपरिणामप्रकटनपरं शकुनशास्त्रं चापरम् । प्रकारान्तरेण तु शकुनं बहुविधं विद्यते । पशुपक्षिणां शब्दचेष्टादिसम्बद्धं स्वप्नसम्बद्धम्, अङ्गस्फुरणसम्बद्धं विशेषाङ्गकण्डूतिसम्बद्धं वृष्टिसम्बद्धम् अन्तरिक्षाकृतिसम्बद्धं वनस्पतीनां परिवृत्तिसम्बद्धं देवप्रतिमासम्बद्धं मृत्पाषाणादिसम्बद्धं केनचिज्जीवेन सह स्पर्शसम्बद्धं यात्रागमनागमनयोः प्रसङ्गे छित्कारजृम्भणादिसम्बद्धम्, इत्यादीनि बहुविधानि शकुनानि व्यावहारेऽनुभूयन्ते । वनस्पति-पश-पक्षि-कीटादि-प्राकृतिकवस्तुजातेभ्यो वयमिष्टानिष्टबोधकं शुभाशुभशकुनं ज्ञातुं शक्नुमः । परं तत्सम्बद्धविज्ञानं ज्ञेयं पूर्वम् । सामान्यतयोद्यन्तमादित्यं वीक्ष्य यदा सारमेया रुदन्ति, शृगालाः दिवसेऽपि क्रोशन्ति, रात्रौ बिडालाः निष्कारणं रुवन्ति, तदा कोऽप्यनिष्टमाशङ्क्यते । कदाचिद्यात्रासमये यदि कृकलास-सर्प-बिडालादिजन्तवः मार्गावरोधं कुर्वन्ति अथवा पार्श्वतः समुल्लङ्घ्य गच्छन्ति तदापि स्वाभीष्टविषये विपत्तिः सम्भाव्यते । वन्याः पशुपक्षिणः विशेषज्ञानरहिताः भवन्तीति वयं वदामः, परन्तु न तथा तेऽपि विशेषदृष्ट्या शकुनज्ञाः भवन्ति । मृगादिपशवोऽपि क्रूरकर्माणं मनुष्यं दृष्ट्वा भयमाशङ्कन्ते चेत् साधुपुरुषं दृष्ट्वा स्वतो निर्भयाः जायन्ते । पाशशरासनादिकमगृह्णतोऽपि व्याधान् विलोक्य पक्षिणोऽयं हिंसकः, इति दूरादेव पलायन्ते । परन्तु पाशपाणिमपि सज्जनं दृष्ट्वा नैव भीतिङ्गच्छन्ति, सन्निकटमेव प्राप्नुवन्ति । अतस्तेषामपि शकुनज्ञत्वं न विरुध्यते । गावः भूकम्पाद्यनिष्टं पूर्वमेव जानन्ति, टिट्टिभ-कर्कटादयो जन्तवः जलवर्षादिकं तथा तेन जायमानं जलप्रवाहादिकं च प्रागेवावगच्छन्तीति लोकविश्रुतिः विद्यत एव । शास्त्रेषु शकुनसम्बद्धाः बहवः प्रसङ्गाः प्राप्यन्ते । भागवतानुसारम् अर्जुनो यदा भगवता कृष्णेन सह मिलितुं द्वारकां गतः । ततो बहुकालं यावत् स नायातः । भगवतः कृष्णस्य स्वधामगमनस्य समय आसीत्सः । तदैव हस्तिनापुरे युधिष्ठिरोऽशुभशकुनं दृष्ट्वा किमप्यनिष्टमुत्प्रैक्षत । तत्र समुल्लिखितं यत् -दिवि भुवि च अमङ्गलसूचकं दारुणमुत्पातादिकं दृश्यते । मनसि निष्कारणमेव भयमाविष्टमस्ति । खरस्पर्शो वायुर्वाति, सारमेयाः रुवन्ति, दिशः धुम्रायन्ते, जलदाः असृग् वर्षन्ति । अग्निर्न ज्वलति । गावः अश्रुमुखाः रुदन्ति । देवप्रतिमासु स्वेदविन्दवः समायान्ति । हृदि कम्पनं जायते । किन्निमित्तमनिष्टमिदमिति धर्मराजः स्वानुजं भीमं परिपृच्छति । (श्रीमद्‌भागवत, १/१४/१०-२०) (वेदव्यास, २०७५, पृ. ५४) । सर्वेष्ववशिष्टेषु पाण्डवेषु रीत्यानया विह्वलेषु द्वारकातोऽर्जुनः प्रत्यागच्छत् । ततोऽशुभशकुनस्य सङ्केतरूपं भगवतः श्रीकृष्णस्य स्वधामगमनमबुध्यन्त । कदाचित् शरीरस्य अङ्गस्फुरणादिनापि शुभाशुभशकुनं ज्ञायते । पुरुषाणां दक्षिणबाहुस्फुरणे दक्षिणनेत्रस्फुरणे च शुभसङ्केतोऽनुमीयते चेत् स्त्रीणां दक्षिणाङ्गस्फुरणमशुभं मन्यते । पुरुषाणां च वामाङ्गस्फुरणं प्रायः विपत्तिजनकं समामनन्ति । पुराणादिषु काव्यनाटकेषु च क्वचित् कथाप्रसङ्गे अङ्गस्फुरणादिशकुनस्योदाहरणं प्राप्यते । अभिज्ञानशाकुन्तले च कण्वमहर्षेराश्रमपदं प्राप्तस्य दुष्यन्तस्य दक्षिणबाहुः परिस्फुरति । दक्षिणबाहुस्फुरणस्य च फलं यूनां रूपवतीकन्याप्राप्तिः कथितं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शकुनविद्भिः । परमाश्रमे कथं तत्प्राप्तिः सम्भवतीति राजा स्वयं तत्फलं निवारयति - 'शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य' (अभिज्ञान.शा. १/१५) (कालिदासः, सन् १०७६, पृ. ४३३) इति । परमस्य शुभशकुनस्य फलं राजा दुष्यन्तः शकुन्तलानाम्नीं कन्यामधिगच्छत्येव । काव्यशास्त्रादिषु एव नापितु लोकव्यवहारेऽपि शकुनं जनाः विश्वसन्ति । काकः शुष्कतरुशाखायां स्थित्वा कूजति चेत्, तस्य कोऽप्येकः अर्थः निष्पद्यते । एवं स एव काकः पुष्पपल्लवादिभरिते हरिते वृक्षे स्थित्वा यदा कूजति पुनस्तस्यापरोऽर्थः निस्कास्यते शकुनज्ञैः । यात्राविषये तु शुभाशुभशकुनं प्रसिद्धमेव । यदा यात्रारम्भसमये बन्ध्यास्त्री, कृष्णवस्त्रम्, अस्थि, भुजङ्गः, लवणम्, कृष्णाङ्गारः, विष्ठा, तैलम्, उन्मत्तपुरुषः, रोगार्तः, दहद्गृहम्, मिथः कलहः, रिक्तो घटः महिषयोर्द्वन्द्वम्, बिडालस्य मार्गोल्लङ्घनम् इत्यादीनि समायान्ति जायन्ते वा तदा सद्यः एव यात्रा स्थगयितव्या । अशुभशकुने यात्रा नैव कार्या । (मुहूर्तचि., ११/१०२-१०३) (रामाचार्यः, २०५४, पृ. ११५) । एवमेव यात्रायां शुभशकुनानि अपि शास्त्रेषु वर्णितानि सन्ति यथा - यात्रारम्भे ब्राह्मणदर्शनम्, गोहस्तिघोटकदर्शनम्, अन्नफलादिदर्शनम्, तथा दधि, कमलपुष्पम्, श्वेतवस्त्रम्, किमपि श्वेतं वस्तु, वेश्यास्त्री, वाद्यवादनम्, मयूरः, दीपः, शिशुसहिता स्त्री, चम्पकपुष्पम्, कन्या, मङ्गलपाठः, पूर्णो घटः, घृतम्, इक्षुः, वृषभः, वेदध्वनिः, इत्यादीनि च शुभशकुनत्वेन वर्णितानि सन्ति । (मुहूर्तचिन्ता. ११/१००) (रामाचार्यः, २०५४, पृ. ११४), प्रारम्भेणैव परिणामोऽनुमीयते । प्रकृतिः सर्वेषां प्राणिनां निकटवर्तिनी अस्ति । अतः निखिलमपि जायमानं शुभाशुभकार्यजातं प्रकृतिः सूचयति । सा सूचना केवलमस्माभिरवगन्तव्या । दशकुमारचरिताख्ये गद्यकाव्ये पुष्पोद्भवो नाम कुमारः राजवाहननामानं राजकुमारमन्वेष्टुं गच्छति, तेन सह बन्धुपालनाम्नो वणिजो मैत्री जायते । एकदा स्वराजकुमारमन्विषन्तं पुष्पोद्भवं शकुनज्ञो बन्धुपालो ब्रूते 'सकलं धरणितलमपारमन्वेष्टुमक्षमो भवान् । मनोग्लानिं विहाय तूष्णीं तिष्ठतु । भवन्नायकालोकनकारणं शुभशकुनं निरीक्ष्य कथयिष्यामीति ।' (दशकु. १/४/१०), (दण्डी, २०१५, पृ. ६९) । शकुनज्ञो बन्धुपालो यदा शकुनं दृष्ट्वा ब्रवीति तदा राजबाहनेन साकं पुष्पोद्भवस्य सङ्गमोऽजायत । अतः शकुनशास्त्रस्य चर्चा न केवलं एकत्र अपितु लौकिकवैदिकशास्त्रीयव्यवहारेष्वपि सर्वत्र विद्यते । आधुनिकाः वैज्ञानिकम्मन्याः यद्यपि पूर्णतः न विश्वसियुः तथापि तेषां व्यवहारे शकुनस्य प्रभावः अवश्यं जायते । यया कयापि रीत्या तेऽपि विश्वासवशा भवन्त्येव । शकुनज्ञाः पुरुषाः शकुनं दृष्ट्वा मृत्युमपि निश्चिन्वन्ति । काकमैथुनदर्शनम्, काकगृद्धादीनां मस्तकारोहणम्, इत्यादिशकुनानि मृत्यद्योतकानि भवन्ति । विशेषतः मृत्युशकुनानि चतुर्विधानि प्रतिपादितानि सन्ति । तत्र पशुसङ्केतसम्बद्धम्, मानसिकसङ्केतसम्बद्धम्, स्वप्नसम्बद्धं तथा अङ्गस्फुरणादिलक्षणसम्बद्धञ्च । (ज्योतिषतत्त्वाङ्क, सन् २०१४, पृ. ३९१) । ये पशुपक्षिणः शुभाशुभशकुनं प्रदर्शयन्ति, ते केवलं सूचका एव । न ते कारकाः । अतः बिडालोऽयं मन्मार्गमुल्लङ्घयति । काकोऽयमप्रियं रौति । शृगालोऽयं दिवा एव उच्चैः रोदिति । कृष्णसर्पोऽयं मार्गमवरुणद्धीति विचार्य ते नैव दण्ड्याः । ते तु अस्मान् पूर्वमेव सावधानाय सङ्केतयन्ति । न ते विपत्तिकारिणः तेषां शकुनं विचार्य व्यवहारो विधेयः । सति सम्भवे अपशकुनशान्तिरपि शास्त्रेषु निर्दिष्टास्ति, तदनुष्ठेया । महाभारतरामायणपुराणादिषु एतत्सम्बद्धा शतशः आख्यायिका प्रस्तुता प्राप्यते । 'अद्भुतानिह यावन्ति भूमौ वियति वा जले । त्वयि विश्वात्मके तानि किं मे दृष्टं विपश्यत ॥' (श्रीमद्भा., १०/४१/४) (वेदव्यास, २०७५, पृ. ४७९) इति । ज्योतिषशास्त्रे एतादृशं शुभाशुभशकुनद्योतकं शकुनशास्त्रं बहुमहत्त्वाधायकं दरीदृश्यते । शास्त्रेऽस्मिन् शकुनप्रदर्शनपूर्वकं तन्निवारणपायोऽपि निरूपितोऽस्ति । अतः शास्त्रमिदमनुसन्धेयं विचारणीयं च विद्यते ।

 CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपसंहारः

ज्योतिषशास्त्रं बहुविपुलं विद्यते । यथा बहुशाखासंयुक्तो वृक्षः विशालो दृश्यते, तथैवास्य शास्त्रस्यापि बहुशाखासंयुक्तत्वात् विशालत्वं निर्बाधम् । विविधशाखाप्रशाखाभिः विस्तृतस्य ज्योतिषवृक्षस्य शकुनसिद्धान्तः एको विभागो विद्यते । अस्मिन् भागे शुभाशुभशकुनसम्बद्धाः विषयाः सूक्ष्मतया विवेचिताः सन्ति । ज्योतिषशास्त्रमित्युक्त्या जनानां मनसि ग्रहविचारशास्त्रं, गणितशास्त्रं वा इत्येव भाति । परन्तु तावदेव तच्छास्त्रम्, इति नैव जानन्ति सर्वे इदं शास्त्रं तु प्राकृतिकशास्त्रं स्वप्नशास्त्रम् अङ्गशास्त्रमित्यादिनाम्नापि बोद्धुं शक्यते । यतो हि तत्तन्माध्यमेन शास्त्रमिदं शुभाशुभं दिशति । प्रकृतिप्रदत्तं सङ्केतमनुसन्धाय शास्त्रेणानेन प्रागेव परिणामावबोधो जायते । कस्मिन् समये दृष्टं स्वप्नं किं किं फलं प्रसूते इत्यादिकमपि अस्याश्रयेण ज्ञातुं शक्यते । वस्तुतः शकुनशास्त्रं विश्वासाधीनमस्ति । आधुनिकाः सप्रमाणं तथ्यं विश्वसन्ति । ते शकुनादिकं स्वीकर्तुं नेच्छन्ति । परन्तु शकुनसिद्धान्तः प्राचीनोऽस्ति । महाभारतादियुद्धेष्वपि तत्पूर्वमशुभशकुनं लोकैः अनुभूतमासीत् । द्वितीयविश्वयुद्धस्य पूर्वमपि आकाशात् रुधिरवृष्टिर्जातेति वृद्धानामनुभवो विद्यते । वैज्ञानिकैः तद्रक्तं परीक्षणाय गृहीतं परन्तु कस्य रक्तमिति ज्ञातुं ते नाशक्नुवन् । रक्तमस्ति परं कस्येति न ज्ञायते । प्रकृतिः विलक्षणास्ति । तां वशीकर्तुं स्वोहापोहं ज्ञातुं च केऽपि न शक्नुवन्ति । स्वात्मानं वैज्ञानिकम्मन्याः जना अपि प्रकृतेः पुरतो निरीहाः जायन्ते । अतः प्रकृतिः प्राणिनां हितकारिणी अस्ति । सा प्राणिनामनिष्टं पूर्वमेव सङ्केतयति । प्रकृतिसूचितं शकुनं स्वीकृत्य कार्यं कुर्वाणो न कदापि वैफल्यं भजते । तस्मादेव शास्त्रेषूक्तम् - गर्गाचार्यः प्रातःकालं प्रशंसति । बृहस्पतिश्च शकुनं प्रशंसति । महर्षिरङ्गिराः उत्साहं प्रशंसति चेत्, भगवान् नारायणश्च ब्राह्मणवचनं च प्रशंसति इति । कथनस्य तात्पर्यमस्ति यत् गर्गानुसारं प्रातःकाले ब्राह्मे मुहूर्ते वा कार्यारम्भः क्रियते चेत् कार्यं निर्विघ्नं सिद्ध्यति । तत्र बृहस्पतिश्च शकुनं दृष्ट्वा एव कार्यारम्भो विधेयः इति मतं प्रस्तौति । अङ्गिरसो मते यदि मनसि उत्साहश्चेत् कार्ये न कोऽपि विघ्न इति । तथा भगवान्नारायणश्च ब्राह्मणवचनानुसारं यात्राकार्यादिकं विधेयं, तथा सति न कोऽप्यन्तराय इति । अनया रीत्या आचार्यैः स्वं स्वं मतं प्रकटितम् । ज्योतिषशास्त्रान्तर्गतं शकुनशास्त्रं नैकविधम् । देश-काल-वातावरणानुसारं शकुनमपि पृथक् पृथक् परिणामं सूचयति । छित्कारः सामान्यतया अशुभद्योतकः, अशुभबोधकः अङ्गीकृतः । परन्तु अध्ययनादौ तस्य शुभकारित्वं शकुनविद्भिः व्याख्यातम् । '......औषधसेवने अध्ययने बीजवापे येषु शुभा' (ज्योतिषतत्त्वाङ्कः, सन् २०१४, पृ. ३९५) इति । कस्यचित्कार्यस्य अवश्यकर्तव्यत्वे सत्यपि अशुभशकुने उपायं प्रकल्प्य विधातुं शक्यते । शास्त्रेषु अशुभनिवारणविधानं निर्दितमस्ति । तेन मनसि विश्रम्भो जायते । कस्यचिन्मन्त्रस्य जपः, कस्यचिद्देवस्य स्मरणम्, पाठादिकम्, किमपि अनुष्ठानं वा प्रतिकारविधानम् तत्तच्छास्त्रेषु प्रतिपादितमस्ति । अतः शकुनं विचार्यैव कार्यारम्भो विधेयः तेन क्वचिदपि वैफल्यं न फलतीति ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, विक्रम (२०७६), पाणिनीय शिक्षा एवम् लिङ्गानुशासनम्, देवघाट : विक्रम अधिकारी ।

आचार्य, भास्कर (सन् २०११), सिद्धान्तशिरोमणि, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

आचार्य, शङ्कर (२०५०), गीताभाष्यम्, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आप्टे, वामन शिवराम (२०१०), संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः, दिल्ली : कमलप्रकाशन ।

कालिदासः, (सन् १९७६), कालिदासग्रन्थावली, वाराणसी : काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः ।

गिरि, रामानन्द (२०७३), ईशादि दश उपनिषद्, देवघाट : महेशसंस्कृतगुरुकुलम् ।

ज्योतिषतत्त्वाङ्कः, (२०१४), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

दण्डि, (२०१५), दशकुमारचरितम्, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसिरीज ।

दाहाल, लोकमणि (१९९०), ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

महर्षि, याज्ञवल्क्य (१९०९), याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मुम्बई : निर्णय सागर प्रेस ।

महर्षिवाल्मीकिः, (२०४०) वाल्मीकिरामायणम्, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

मिश्र, रामचन्द्र (२०३६), संस्कृतसाहित्येतिहासः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मिश्र, रामप्रसाद (१९८०), चाणक्यनीतिदर्पण, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

रामाचार्यः, (२०५४) मुहूर्तचिन्तामणिः, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

वराहमिहिर (१८८२), लघुजातकम्, वाराणसी : ठाकुरप्रसाद पुस्तक मन्दिर ।

वराहमिहिर (२०१३), बृहज्जातकम्, (श्रीमद् अच्युतानन्द झा व्या.), बनारस : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

वराहमिहिर (२०६९), बृहत्संहिता, (द्वि.सं.), (डा. सुरकान्त झा सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

वेदव्यास (२०६९), श्रीमद्भगवद्गीता, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

वेदव्यास. (२०७५). श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (स्थूलाक्षरं मूलमात्रम्). गोरखपुरः गीताप्रेस.

शर्मा, पं वसतिराम (१९६३), नारदसंहिता, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

शर्मा, प्राणनाथ (सम्पा.), (१९४०), मनुस्मृति, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

शर्मा, विश्वनाथ (१९८६), हितोपदेशः, वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास ।

शास्त्री, चारुदेव (२०२५), व्याकरणमहाभाष्यम्, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

शास्त्री, श्रीरामकृष्णजी (२०७३), अन्त्यकर्मश्राद्धप्रकाश, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः

✍ केशवशरण अर्याल*

शोधसारः

प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्याय इत्युच्यमाने हि प्रमाणद्वारा पदार्थानां परीक्षणमेव न्यायशास्त्रे विधीयत इति स्पष्टीभवति । अत्रावधेयो विषयो यन्न खलु प्रमाणं पदार्थाद् भिद्यते । प्रमाणमपि पदार्थेष्वन्तर्भवत्येव । न्यायदर्शनोद्दिष्टेषु षोडशपदार्थेष्वाद्यपदार्थत्वेन प्रमाणमेवोद्दिष्टं वर्तते । अतः प्रमाणैरर्थ(पदार्थ) परीक्षणकथनेन प्रमाणपरीक्षणमपि प्रमाणेनैव भवतीति सुतरां सिद्ध्यति । एतावता प्रमाणविश्लेषणे प्रमाणेतरपदार्थविश्लेषणे च साधनत्वेन परिशोधितप्रमाणमेवाद्रियते । अन्येषु च शास्त्रेषु न्यायशास्त्रे परिशोधितप्रमाणद्वारैव स्वाभिमतपदार्थाश्चिन्त्यन्ते । अन्यशास्त्रे न्यायशास्त्रे च को भेद इति चेन्न्यायशास्त्रे प्रमाणद्वारा प्रमाणपदार्थपरिशोधनपूर्वकमन्यपदार्थः परिशोध्यते, विशेषतो प्रमाणपदार्थ एव परिशोध्यते चेद् अन्यशास्त्रेषु न्यायशास्त्रे परिशोधितप्रमाणद्वारा स्वाभिमताः पदार्थाः परिशोध्यन्ते । न्यायेतरशास्त्रेषु यत् प्रमाणपरिशोधनं लभ्यते तन्न्यायशास्त्रगत आनुषङ्गिकप्रभाव इति ।

प्रमायाः साधनमेव प्रमाणम् । विविधैः शास्त्रैः सङ्ख्याभेदेन विविधानि प्रमाणानि स्वीकृतानीति । कुत्रचन शास्त्रे स्यान्नामानुमानादौ विप्रतिपत्तिः परं प्रत्यक्षे नास्ति कस्यापि विप्रतिपत्तिरिति तु एकमेव प्रमाणमुररीकरोतीति प्रथितेन चार्वाकेणापि प्रत्यक्षस्य सम्मतत्वात् स्पष्टीभवति । प्रत्यक्षपदघटके प्रतिपदमक्षपदञ्च । प्रतिपदस्यार्थः प्राथम्यं सामीप्यं वा अक्षपदस्यार्थश्चेन्द्रियमिति । तावता च प्रत्यक्षपदस्यावयवार्थः - इन्द्रियस्य सान्निध्यमिति । एतावता स्वविषयेषु सान्निध्याद् अक्षतो यज्ज्ञानं जायते, तदेव प्रत्यक्षम् । शास्त्रकारैः प्रत्यक्षपदं अक्षस्य अक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्, प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम्, अक्षमक्षं प्रति वर्तते प्रत्यक्षम् इत्यादिरीत्या नैकधा विगृहीतं लभ्यते । न्यायसूत्रकारेण इन्द्रियाणां विषयैः सह सम्बन्धाज्जायमानो बोध एव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोररीक्रियते चेद् भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यां सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्षत्वेनोररीकृतः । आनन्तरकालिकै विद्वद्भिः यतस्तादृशो बोधो जायते, तत्साधनमेव प्रत्यक्षमिति निष्कृष्टं लभ्यते । नव्येषु बहुभिस्तु इन्द्रियमेव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन बहुधा बहुत्र व्याख्यातमिति ।

शब्दकुञ्जीः अव्यपदेश्यम्, अव्यभिचारि, उपादानम्, करणम्, न्यायः, प्रमा, प्रमाणम्, सन्निकर्षः,।

समस्यानिदर्शनम्

यद्यपि सामान्यतो न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रत्यक्षप्रमाणविषयकं समीक्षणं बहुधा बहुभिर्विद्वद्भिः कृतं लभ्यते, अथापि न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रत्यक्षप्रमाणपरिशीलनक्रमे ऐतिहासिकरूपेणाचार्याणां मतभेदविषयकं समीक्षणं वस्तुतत्त्वं तत्तात्पर्यञ्च न परिशीलितं दृश्यते । अतोऽस्मिन् विषये तोलनात्मकतया ऐतिहासिकसर्वेक्षणाभावः निष्कर्षणाभावश्चेति समस्यात्वेन दृग्गोचरीभवति ।

---

* ***उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।***

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उद्देश्यनिर्धारणम्

न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रत्यक्षप्रमाणस्य ऐतिहासिकरूपेण परिशीलनमाचार्याणां मतभेदविषयकं समीक्षणं वस्तुवत्त्वविवेचनञ्च विधाय तत्तात्पर्यप्रकाशनपूर्वकं निष्कर्षणमेवास्य प्रबन्धस्योद्देश्यं वर्तते ।

पूर्वकार्यस्य समीक्षणम्

पौरस्त्यदर्शनक्षेत्रे न्यायदर्शनस्य विशिष्टं स्थानं विद्यत इति तु नाविदितं विदुषाम् । प्रमाणशास्त्रत्वेन प्रथितं न्यायशास्त्रमितरशास्त्राणां तात्पर्यस्फोरणार्थं कुञ्चिकाभूतमुपजीव्यञ्चेति निराबाधमेव । अस्य च शास्त्रस्य मूलं न्यायसूत्रम् । तस्मिंश्च व्याख्यानं वात्स्यायनकृतं न्यायभाष्यम्, तद्व्याख्यानञ्च न्यायवार्त्तिकम् । तद्व्याख्यानञ्च तात्पर्यटीकाख्यम्, तद्व्याख्यानञ्चोदयनाचार्यस्य परिशुद्ध्याख्यम् । तस्मिँश्च व्याख्याने वर्धमानोपाध्यायेन न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिप्रकाशाख्यो महानिबन्धो विरचितः । तस्मिंश्च व्याख्याने पुनः पद्मनाभमिश्रमहाभागेन वर्द्धमानेन्दुरित्याख्यो निबन्ध आरचितः । तस्यापि व्याख्यानत्वेन शङ्करमिश्रेण तात्पर्यमण्डनमित्याख्यो ग्रन्थो व्यरचि । तेषु तेषु ग्रन्थेषु प्रमाणविषयकं विवचेनं विकीर्णतया लभ्यत एव । एवं परम्परायां नवीनतया नवीनशैल्या गङ्गेशोपाध्यायेनारचितस्तत्त्वचिन्तामण्याख्यो महाप्रबन्धः । यत्र च प्रसङ्गवशाद् सत्स्वपि व्याख्यातेष्वन्येषु विषयेषु विशेषतो प्रमाणमेव सम्यग् विमृष्टम् । एवं परम्परायामनेकैर्न्यायविचक्षणैः प्रमाणविषयकं विश्लेषणं नितरां कृतं लभ्यते । एतद्भित्तिद्वयमाधारीकृत्यार्वाचीनैराधुनिकैश्च विद्वद्भिर्नैकविधेषु चिन्तनेष्वाविष्कृतेष्वपि समग्रतया एकत्रीकृत्य तत्तन्मतानामाकरमन्विष्य च प्रत्यक्षप्रमाणविषयकं विमर्शनं न तथा विहितं वर्तते यथापेक्षितमावश्यकञ्चेति । न जातेऽपि पृथक्त्वेन समग्रतयाकरस्थप्रसङ्गमन्विष्य चिन्तने, प्रत्यक्षविषयकं चिन्तनं किञ्चन लभ्यत एव । तदेवात्र थालीपुलाकन्यायेन कालक्रमानुसारेण प्रस्तूयते-

महामहोपाध्यायफणिभूषणतर्कवागीशमहोदयेन *न्याय-परिचय* (खैस्ताब्दम् १९६८) इति नामके न्यायदर्शनपरिचयात्मके ग्रन्थे न्यायदर्शनाभिमतं प्रत्यक्षं किञ्चन विवृतं लभ्यते । परन्त्वत्र फणिभूषणमहाभागेन समग्रतया विश्लेषणं न कृतमिति ।

व्रजनारायणशर्ममहोदयेन *भारतीय दर्शन में अनुमान* (खै.१९७३) इति ग्रन्थे प्रमाणसामान्यविषयके कृतेऽपि विवेचने प्रत्यक्षविवचने न ध्यातं लभ्यते ।

अभेदानन्दमहाभागेन *न्यायप्रमाणसमीक्षा* (खै.१९८८) इत्याख्ये ग्रन्थे न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रमाणं समालोचितमस्ति । तत्क्रमे तत्रभवता न्यायसम्बद्धप्रमाणानां वर्गीकरणपूर्वकं सभेदस्य प्रत्यक्षस्य विवेचनं कृतं वर्तते । परन्तु तत्रभवता च समग्रतया तत्तन्मतानामाकरमन्विष्य प्रत्यक्षप्रमाणविषयके विश्लेषणे ध्यानं न दत्तमस्ति ।

काशिकानन्दगिरिमहाभागेन *द्वादशदर्शनसङ्ग्रहः* (खै.१९८८) इत्याख्ये ग्रन्थे न्यायदर्शनदृष्ट्या प्रत्यक्षविषयकं सामान्यविवेचनं कृतं लभ्यते । तत्र तावद् ऐतिहासिकतया विश्लेषणं कृत्वा न निष्कर्षणं दत्तं वर्तते ।

बी.एन.सिंहमहोदयेन *प्रमाण परिचयः वैदिक और बौद्धन्याय* (खै.१९९४) इत्यस्मिन् ग्रन्थे न्यायबौद्धदर्शनप्रतिपादितप्रमाणविषयके विवेचनक्रमे न्यायाभिमतप्रत्यक्षं विश्लेषितमस्ति । तत्रापि प्रत्यक्षविषयकस्याचार्याणां मतभेदस्य विषये न चिन्तितं लभ्यते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुदर्शनाचार्येण विरचितायां न्यायसूत्रभाष्ययोः *प्रसन्नपदा* (खै.१९९८) इत्याख्यायां व्याख्यायामपि प्रत्यक्षविषयकं सामान्यविवेचनं लभ्यत एवाथापि तेनाप्युत्तरवर्त्तिनामाचार्याणां मतमादाय विवेचनं न कृतमस्ति ।

'भट्टराई' इत्युपाह्वेन पद्मप्रसादमहाभागेन नेपालीभाषायां व्याख्याते *गौतमन्यायसूत्रम्* (वैक्रमाब्दम् २०६८) इत्याख्ये ग्रन्थे च न्यायाभिमतस्य प्रत्यक्षस्य सूत्रानुसारेण दत्तेऽपि सामान्यपरिचये विवेचनात्मके चिन्तने न ध्यातं लभ्यते ।

एतावता तत्रभवद्भिर्नैकैर्विद्वद्भिर्न्यायदर्शनाभिमतप्रत्यक्षप्रमाणविषयकाणि कानिचन चिन्तनानि प्रस्तुतान्येवेति सुस्पष्टं ज्ञायते । ततः प्रत्यक्षविषयके विवेचने अवश्यमपि दिङ्निर्देशनं मार्गप्राशस्त्यञ्च भवत्येव । सम्पादिते च लघुप्रबन्धे न्यायदर्शनस्य प्राचीनार्वाचीनाधुनिकाचार्याणां प्रत्यक्षसम्बद्धं विचारमादाय यथासम्भवमाकरग्रन्थस्थप्रसङ्गमन्विष्य विमर्शनं विहितं वर्तते ।

क. **अध्ययनस्यौचित्यम्-** सम्पादिते लघुप्रबन्धे न्यायसूत्रवार्त्तिकतात्पर्यटीकादिषु प्राचीनार्वाचीनाधुनिकविद्वद्भिः रचितेषु ग्रन्थेषूपस्थापितान् प्रत्यक्षसम्बद्धान् विचारानादाय तत्प्रमाणसम्बद्धः समीक्षणात्मको विमर्शो विहितो वर्तते । अतश्च सम्पादितः लघुप्रबन्धोऽग्रेऽनुसन्धानायाध्ययनायाध्यापनाय च महत्सौकर्याय भवितातः सम्पादितं कार्यमौचित्यपूर्णं वर्तत इत्यत्र नास्ति शङ्कापङ्ककलङ्कावसरः ।

अध्ययनस्य सीमाङ्कनम्

न्यायदर्शने सत्स्वपि प्रतिपादितेषु चतुर्षु प्रमाणेषु, प्रसङ्गवशादन्येषु च नैकेषु विषयेषु तथा कृतेष्वत्र च प्रबन्धे न्यायदर्शनानुसारेण प्रत्यक्षप्रमाणं विमृष्टं वर्तते । अतस्तावन्न्यायदर्शनसम्बद्धं प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शनमेव प्रस्तुतस्य प्रबन्धस्य क्षेत्रं सीमा च वर्तते ।

अनुसन्धानविधिः

क. **सामग्रीसङ्कलनविधिः** सम्पादितस्य निबन्धस्य कृत आवश्यकसामग्रीणां सङ्कलनाय पुस्तकालयसम्बद्धविधिरेव प्रमुखतयावलम्बितो वर्तते। तत्क्रमेऽस्य निर्माणे सम्पादने च न्यायदर्शनगतसंस्कृतमूलाकरग्रन्थाः, अन्ये च प्राचीनार्वाचीनाधुनिकाः प्रमाणसम्बद्धा विशेषतः प्रत्यक्षप्रमाणसम्बद्धा ग्रन्थाः, प्रमाणप्रतिपादकाः न्यायेतरशास्त्रसम्बद्धाश्च केचन ग्रन्थाः प्राथमिकसामग्रीत्वेन गृहीता वर्तन्ते। संस्कृतेतरभाषास्वपनिबद्धाः प्रमाणसम्बद्धा विशेषतः प्रत्यक्षप्रमाणविश्लेषकास्तादृशग्रन्था एतद्विषयविचक्षणैः रचिताः सम्पादिताश्च प्रबन्धा अपि द्वितीयकसामग्रीत्वेन गृहीतास्सन्ति । तदतिरिच्य आंशिकरूपेण एतद्विद्याविशारदैः सह संवादादिकं विधाय च सामग्र्याः सङ्कलनं कृतमस्ति ।

ख. **अध्ययनविश्लेषणविधिः** प्रस्तुते निबन्धे मूलतो समीक्षणात्मको विधिरवलम्बितो वर्तते । अस्मिँश्च लघुप्रबन्धे आवश्यकतानुसारेणागमनात्मकविधेर्निगमनात्मकविधेश्च प्रयोगं विधाय व्याख्यात्मको विश्लेषणात्मको विधिश्चावलम्बितो वर्तते ।

विषयामुखम्

न्यायशास्त्रस्य मुख्यं प्रयोजनं प्रमाणैः प्रमेयवस्तुविचारः, प्रमेयवस्तुविचारार्थं प्रमुखसाधनभूतप्रमाणानां विशदविवेचनञ्चेति । वस्तुतः पौरस्त्यचिन्तने तत्त्वचिन्तनस्यैव मूलत्वमासीदस्ति चाधुनापि, परं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गौतममुनिना प्रारब्धे वात्स्यायनादिभिर्वर्द्धिते न्यायशास्त्रे प्रमाणस्य प्रामुख्यं प्रतिपादितम् । तदर्थञ्च 'परमो न्यायः' इत्यनेन प्रमाणं (विशेषतोऽनुमानम्) बोधितम् । एतावता न्यायशास्त्रमेव प्रमाणशास्त्रपदेन व्यवह्रियत इति । अन्येषु दर्शनेषु एतदुपकृतत्वात् प्रमाणादीनां तत्त्वानां चिन्तनं स्थिरीभवति । अत्र च लेखे सङ्क्षेपेण प्रमाणतत्त्वं विविच्य न्यायदर्शनदृष्ट्या विशेषतो न्यायस्य प्राचीनधारादृष्ट्या प्रत्यक्षप्रमाणविश्लेषणे मदीयो लेखनव्यापारः प्रवृत्त इति ।

प्रमाणपदार्थः

'प्र'उपसर्गपूर्वकात् *'माङ् माने' (पाणिनीयधातुः,* ११४२) इत्यस्माद्धातोः 'प्रमीयते यथार्थतत्त्वमनेन' इत्यर्थे *करणाधिकरणयोश्च (पाणिनीयसूत्रम्,* ३।३।११७) इत्यनेन सूत्रेण ल्युटा प्रमासाधनार्थे प्रमाणपदं निष्पद्यते । शब्दकल्पद्रुमकारस्तु *प्रमीयते विश्वमनेन* (देवः, (तृतीयो भागः) खै.२००२ : २८४) इति विगृह्णाति । भावे प्रमितिरिति व्युत्पत्त्या *ल्युट् च (पा.सू.,* ३।३।११५) इत्यनेन ल्युटि ज्ञानार्थकं प्रमाणपदं निष्पद्यते ।

सत्यपि नैकेष्वर्थेषु निष्पन्ने प्रमाणपदे दर्शनजगति एतत्पदं ह्यर्थद्वयमभिदधाति - करणार्थं भावार्थञ्च । तत्रापि दर्शनजगति प्रायः प्रमाकरणमिति करणार्थे प्रमाणपदं प्रयुज्यमानं वर्तते । प्रसमभिव्याहृतस्य 'मा'धातोः ज्ञानमर्थः । माधातुनिष्ठप्रशब्दस्य प्रकर्षोऽर्थः । प्रकर्षश्चात्र याथार्थ्यम् । याथार्थ्यञ्च तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । तादृशान्'मा'धातोः भावे ल्युटि निष्पन्नस्य प्रमाणशब्दस्य 'प्रमा' इत्यर्थः । अथ च करणे ल्युटि निष्पन्नस्य प्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणमित्यर्थः ।

प्रमाकरणपदे हि पदद्वयं वर्तते - प्रमा, करणञ्च । प्रमा तावत् यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवः, यथार्थज्ञानमिति यावत् । करणपदं हि पुंसि क्लीबे च प्रयुज्यमानं वर्तते । पुंसि प्रयुज्यमानस्य करणशब्दस्यार्थः शूद्रावैश्ययोर्जातजातिविशेष इति । यथा अमरकोशे *शूद्राविशोस्तु करणः* (द्वितीयकाण्डम्, शूद्रवर्गः-२) । क्लीबे प्रयुज्यमानं करणपदं हि प्रमुखसाधने, ज्यौतिषशास्त्रे प्रयुक्ते तिथ्यर्धपरिमितववाद्येकादशसंज्ञककालविशेषे[1], भगवति विष्णौ[2], नृत्यप्रभेदे, गीतविशेषे चैवमादिषु प्रयुज्यते । परमत्र ध्ययो विषयो यत् क्लीबे प्रयुज्यमानं हि करणपदं 'क्रियतेऽनेन' इति विग्रहे *डुकृञ् करणे (पा.धा.,* १४७३) इत्यस्माद् धातोर्ल्युटि सिद्ध्यति चेत् पुंसि प्रयुज्यमानं करणपदं किरति इति कीर्यते इति वा विग्रहे *कॄ विक्षेपे (पा.धा.,* १४१०) धातोर्युचि निष्पद्यते ।

अत्र प्रसङ्गे कृञ् धातोर्निष्पन्नं करणमभिप्रेरितमिति । तच्च - *साधकतमं करणम्* (१।४।४२) इति पाणिनिः । अस्य व्याख्याने काशिकाकारो हि - *क्रियासिद्धौ यत् प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति* । भट्टोजिदीक्षितश्च - *क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात्* । शब्दकल्पद्रुमकारो हि (कस्मिंश्चन कार्ये साध्ये) *बहूनां कारणानां मध्ये कारणान्तरव्यवधानाभावे यद्वस्तु* (*कार्य*)*निष्पत्तिकारणं विवक्षितं तस्मिन् करणत्वं प्रकीर्तितम्* । ततश्च तेन दुर्गाचार्यस्य कथनमपि उद्धृतं *लभ्यते* -

> ***कारणाव्यवधानेऽपि क्रिया(कार्य)निष्पत्तिकारणम् ।***
>
> ***यद्वै विवक्षितं तेषु करणत्वं प्रकीर्तितम्*** ॥ (देवः, द्वितीयो भागः, खै.२००२ : ३०) ।

---

[1]. तेषां नामानि - ववः, वालवः, कौलवः, तैतिलः, गरः, वणिजः, विष्टिः, शकुनिः, चतुष्पदः, किन्तुघ्नः, नागः ।

[2]. करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः । (महाभारतम्, १३।१४९।५४) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एतावता यथार्थज्ञानस्य प्रकृष्टं साधनमेव प्रमाणमिति फलितोऽर्थः । प्रकारान्तरेण करणनिष्पत्तिः द्विधा कर्तुं शक्यते - व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम्, फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम् । असाधारणं कारणमपि द्विविधम् - व्यापारसहितं, व्यापाररहितञ्च । यद्व्यापारसहितं भवति, तदेव करणमुच्यते । व्यापाररहितन्तु केवलं कारणं भवति न तु करणम् । क्रमश उदाहरणम् - घटकार्यं प्रति कपालद्वयं, तत्संयोगश्च । लक्षणान्तरे तु फलायोगरहितं कारणं करणं भवितुमर्हति, व्यापारसहितं तद्रहितं वा स्यान्न तत्र विप्रतिपत्तिः । अत्र च कपालसंयोग एव करणम् ।

'साधकतमं करणम्' इत्यनेन सूत्रेण पूर्वोक्तलक्षणद्वयमपि निष्पद्यते । एतावता प्रमायाः करणं प्रमाणमिति निश्चितम् । करणं तावद्विकल्पेन व्यापारसहितं व्यापाररहितं वा भवेदिति ।

पौरस्त्यचिन्तनजगति प्रमाणविषयकं चिन्तनं प्रमाणस्य परिशोधकत्वात् सर्वविद्यानां मूलस्तम्भभूतत्वात् प्रदीपत्वाच्च न्यायशास्त्रस्य मूलं कृत्यं वर्तत इति तूक्तपूर्वमेव । जैन-बौद्ध-साङ्ख्य-मीमांसा-वेदान्तादिष्वपि आनुषङ्गिकतया प्रमाणानां विश्लेष्यत्वात् प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणस्यैवान्तभूर्तत्वात् प्रत्यक्षलक्षणञ्चानुषङ्गिकतयैव विश्लेषितं वर्तते । प्रत्यक्षज्ञानस्य तावद् इन्द्रियैर्लब्धत्वान्नापलपयितुं शक्यते । अस्य वैशिष्टचं कियदिति तु चार्वाकसदृशेन दर्शनेनाप्यस्य सम्मतत्वादेव ज्ञायते । अस्य मौलिकत्वान्न कस्यापि ज्ञानान्तरधीनत्वं प्रत्युतानुमानादावेवास्य सापेक्षत्वमिति । एतदेव सर्वं समालोच्य चतुर्षु प्रमाणेष्वस्यैवाभिधानं सर्वप्रथमं सूत्रकारस्येति ज्ञापयन् जयन्तभट्टः - *सकलप्रमाणमूलभूतत्वेन पूर्वपठितत्वेन च ज्येष्ठत्वात् प्रथमं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् (न्यायमञ्जरी,* प्रथमो भागः, खै.१९८२ : : १०३) । एतावत्सर्वं विचार्य प्रत्यक्षस्य वैशिष्टचञ्च मनसि निधायात्र न्यायदर्शनदृष्टचा प्रत्यक्षस्य विश्लेषणं विधातुमुपक्रम्यते-

प्रत्यक्षप्रमाणम्

प्रत्यक्षप्रमाणमित्यत्र प्रत्यक्षं प्रमाणञ्चेति पदद्वयं वर्तते । अत्र तावत् प्रत्यक्षं विशेषणञ्चेत् प्रमाणं विशेष्यमिति । प्रत्यक्षपदेनान्येभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रत्यक्षप्रमाणं व्याव्रियते । प्रमाणन्तावत् सङ्क्षेपेण प्रतिपादितमेवाधुना प्रत्यक्षं पदं विचार्यते । गौतमेन ऋषिणा साक्षात्कृतं प्रत्यक्षलक्षणन्तु *इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति (न्यायसूत्रम्,* १।१।४) । इन्द्रियाणाम् अर्थैः सह जायमानात् सन्निकर्षाद् यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षमिति । तच्च अव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकमपेक्षितमिति सूत्रार्थः।

प्रत्यक्षपदं तावज्ज्ञानप्रमाणविषयेषु त्रिषु प्रयुज्यमानं वर्तते - प्रत्यक्षं ज्ञानं चाक्षुषादिकमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यम्, प्रत्यक्षप्रमाणमिन्द्रयमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो वा, प्रत्यक्षो विषयो घटादिकः । तत्र ऋषिणा गौतमेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमेव प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनाभिमतम् । भाष्यकारेण तु *अक्षस्य अक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षं, वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा (न्यायभाष्यम्,* १।१।३) इत्यभिदधता सन्निकर्षं ज्ञानञ्च प्रत्यक्षत्वेनोररीकृतम् । विषयस्तु न केनापि प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन व्याख्यातो लभ्यते । परं 'दीपेन पश्यामि' इत्यत्र विषयस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वं स्पष्टमेव ।

प्रत्यक्षपदं हि प्रतिशब्दाक्षशब्दयोः सन्नियोगान्निष्पद्यते । तत्र प्रतिर्नाम प्राथम्यं सामीप्यं वा अक्षपदञ्चेन्द्रियार्थमभिदधाति । एतावता च प्रत्यक्षपदेनावयवार्थतया - इन्द्रियस्य सान्निध्यमिति ज्ञायते । अनेन च स्वविषयेषु सान्निध्याद् अक्षतो यज्ज्ञानं जायते तदेव प्रत्यक्षम् (बिजल्वान, खै.१९९८ : ११०) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शास्त्रकारैः प्रत्यक्षपदं नैकधा विगृहीतं लभ्यते -

क. *अक्षस्य अक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम् (न्या.भा., १।१।३)* ।

ख. *प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम् (न्यायवार्त्तिकम्, १।१।३)* ।

ग. *अक्षमक्षं प्रति वर्तते प्रत्यक्षम् (तात्पर्यटीका, १।१।३)* ।

तात्पर्यकारेण एतादृशो विग्रहः स्वयं नाभिमतोऽपि तु पूर्वपक्षत्वेन प्रदर्शित इति प्रादिसमासे कृतेऽपि परवल्लिङ्गत्वान्नपुंसकत्वमेव स्यादिति समाशङ्क्य तन्निराकरणप्रयासेन ज्ञायते । अयं विग्रहः पूर्वपक्षीय इति तु न्यायभूषणस्य सम्पादकस्य योगीन्द्रानन्दस्यास्माद् वचनाच्च स्पष्टीभवति - *अक्षम् अक्षं प्रति वर्तते इति दिङ्नागीयं व्युत्पत्तिप्रकारं न्यक्करिष्यन् ...*(खै.१९६८ : ८४) ।

ग. *प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम्* (भट्टाचार्यः, १९८६ : १३) ।

घ. अक्षमक्षं प्रतीत्य उत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् (भीमाचार्यः, खै.२०११ : ५३९)

ङ. *प्रतिगतमाश्रितमक्षम्* (धर्मोत्तराचार्यः, १९७३ : २८) ।

निष्कर्षे चानेकविधव्युत्पत्त्याधारेण प्रत्यक्षपदं तावदिन्द्रियादिपदार्थबोधनाय प्रयुज्यते -

अ. प्रति विषयं प्रति गतम् अक्षमिन्द्रियं यस्मै प्रयोजनाय तत् प्रत्यक्षम् ।

एतावता चानया व्युत्पत्त्या ज्ञानात्मकप्रयोजनाय इन्द्रियस्य विषयं प्रति गतत्वात् प्रत्यक्षपदम् इन्द्रियजन्यज्ञानावबोधनाय प्रयुज्यते ।

आ. प्रतिगतं विषयं प्रति गतम् अर्थात् विषयसन्निकृष्टम् अक्षं प्रत्यक्षम् ।

एतद्व्युत्पत्त्यनुसारेण इन्द्रियस्य विषयसन्निकृष्टत्वात् तदेव प्रत्यक्षप्रमायाः करणत्वेन प्रयुक्तत्वात् तस्मिन्नेवार्थे प्रत्यक्षपदं प्रयुज्यते ।

इ. प्रति यं विषयं प्रति गतम् अक्षं स प्रत्यक्षः । अनया च व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमायाः विषयीभूतेऽर्थे प्रत्यक्षपदं प्रयुज्यते, तमेवार्थं प्रति इन्द्रियस्य गतत्वाद् इति स्पष्टीकृतं मुसलगाँवकरमहोदयेन तर्कभाषायाः माधुरी इत्याख्यायां व्याख्यायाम् (खै.१९९५ : ६४) । ननु सन्निकर्षस्य च बहुत्र प्रत्यक्षस्य प्रयुक्तत्वाद् भाष्यकारादिभिः स्पष्टमुक्तत्वाच्च सन्निकर्षोऽपि प्रत्यक्षं स्यादिति चेत्, सत्यं प्रत्यक्षं ज्ञानार्थे यथा विश्लेषितं तथैव सन्निकर्षार्थे च - प्रति विषयं प्रति गतम् अक्षमिन्द्रियं यस्मै प्रयोजनाय तत् प्रत्यक्षम् । सन्निकर्षात्मकप्रयोजनाय इन्द्रियस्य विषयं प्रति गतत्वादिति जानीहि ।

भाष्यकारेण कृतमुपर्युक्तं विग्रहं (अक्षस्य अक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्) समालोच्य वार्त्तिककारेणोच्यते यन्न हि भाष्यकारो विग्रहं समासं वा दर्शयति परं केवलमर्थमात्रमनेन प्रतिपाद्यते । कथं न समासः प्रतिपाद्यते इति चेत् समासे कृते तु 'अक्षस्य अक्षस्य' इत्यत्र षष्ठी न श्रूयेतेति । ननु तर्हि 'अक्षस्य अक्षस्य' इति मास्तु परमक्षमक्षं प्रतिविषयं वृत्तिरित्येवास्तु, इत्यपि न युक्तम् । तथा कृते प्रत्यक्षो घटः, प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादीनामसिद्धेः । तर्हि कः समास इति चेद् *अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वार्तिकम्,* २।२।१८) इत्यनेन *प्रादिसमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति, यथोपगतो गोभिरुपगुरिति (न्या.वा.,* १।१।३) । ननु प्रादिसमासेऽपि *परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (पा.सू.,* २।४।२६) इति कथनात् परवल्लिङ्गस्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्राप्तत्वात् 'प्रत्यक्षम्' इत्येव पदस्य निष्पन्नत्वात् प्रत्यक्षा बुद्धिरित्यादिपदानिष्पत्त्यापत्तिरित्यपि न, प्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधादभिधेयलिङ्गतायाश्चोपादानादिति । ननु तथा कृतेऽपि इन्द्रियगतगुणसामान्यादीनामिन्द्रयसम्बद्धत्वाद् व्यभिचार इत्यपि न वाच्यम्, *...व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रं चेदं प्रत्यक्षशब्दस्य न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् ...प्रवृत्तिहेतुस्तु अर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वम् । तन्निमित्तः खल्वयं प्रत्यक्षशब्दस्तत्र तत्र लौकिकपरीक्षकैः प्रयुज्यते (ता.टी.,* १।१।३) । एतावता च सूत्रकारेण ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वं निर्दिष्टम् । भाष्यकारेण च सन्निकर्षश्च प्रत्यक्षत्वेन व्याख्यातः । वार्त्तिककारोऽपि सन्निकर्षमात्रं प्रत्यक्षं मन्वानानां केषाञ्चनैकदेशिनां मतं दूषयन् यद्यपि मुख्यत्वेन ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वं व्याख्यातवानपितु भाष्यकारवचनमनुमोदयन् सन्निकर्षञ्च प्रत्यक्षत्वेनोररीकरोति - *केचित्तु सन्निकर्षमेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति । न तन्न्याय्यम्, प्रमाणाभावात् । सन्निकर्ष एव प्रमाणमिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तम्, परिच्छेदकत्वात् । उभयं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानञ्च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति (न्या.वा.,* १।१।३) । परं के च सन्निकर्षमेव प्रत्यक्षं मन्वाना इति स्पष्टं न ज्ञायते ।

टीकाकारस्तु वार्त्तिककारमतमनुमोदयन्नपि प्रवृत्तिहेतुस्तु अर्थसाक्षात्कारिजनकत्वमिति अभिदधन् इन्द्रियस्य प्रत्यक्षत्वं मन्वान इन्द्रियस्यैव प्रत्यक्षत्ववादिनां कतिपयनव्यानां चिन्तनबीजं प्रदर्शयति । तत्र तेन वार्त्तिककारेण अतीवास्पष्टतया कृतं प्रमाणफलविचिकित्सायाः समाधानादिकं टीकाकारेण किञ्चित्स्पष्टतया कुर्वता उक्तं वर्तते यद् यदा इन्द्रियं प्रमाणं तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं फलम् । यदा हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रमाणं तदा सविकल्पकं ज्ञानं फलम् । यदा सविकल्पकं ज्ञानं प्रमाणं तदा हानोपादानोपेक्षादिबुद्धयः फलमिति । यच्च आनन्तरकालिकेन केशवमिश्रेण तर्कभाषाख्ये ग्रन्थे सुस्पष्टयता प्रतिपादितम् -

> *...तस्याः (प्रमायाः) करणं त्रिविधम् । कदाचिद् इन्द्रियं, कदाचिद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, कदाचिज्ज्ञानम् । कदा पुनरिन्द्रियं करणम् ? यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलम् । ...कदा पुनरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम् ? यदा निर्विकल्पकानन्तरं सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं, श्यामोऽयमिति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते तदा । ...कदा पुनर्ज्ञानं करणम् ? यदा उक्तसविकल्पकानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्* (खै.१९९५ : ७२) ।

अस्मिन् विषये आचार्याणां मतभेदो दृश्यते इति तर्कभाषाकारस्याधस्तनवचनाज्ज्ञायते - *अत्र कश्चिदाह - सविकल्पकादीनामपीन्द्रियमेव करणम् । यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति* (पूर्ववत् : ७३) । निर्विकल्पकज्ञाने इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपावान्तरव्यापारः । सविकल्पकज्ञाने इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, निर्विकल्पकज्ञानमित्येद्द्वयमवान्तरव्यापारः । हानोपादानोपेक्षाबुद्धौ इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, निर्विकल्पकज्ञानम्, सविकल्पकज्ञानमित्येतत्त्रयमवान्तरव्यापारः । एतावता च प्रत्यक्षप्रमाणस्य न त्रैविध्यं प्रत्युत एकविधमेव, यदिन्द्रियमिति । वस्तुसाक्षात्काराय प्रसृतमिन्द्रियं पूर्णसाक्षात्कारं यावद् यदनुभवति, यत्करोति, यज्ज्ञानमुपपादयति, तत्सर्वमवान्तरव्यापारपदेन व्यपदेष्टव्यम् । एतावता अवान्तरव्यापाराणां नैकत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणन्तु इन्द्रियरूपमेकविधमेव । तस्य त्रैविध्येऽभिमते सविकल्पकज्ञानादौ चेन्द्रियजन्यत्वाभावापत्तिः, चक्षुषा पश्यामि, श्रोत्रेण शृणोमि इत्यादिकव्यवहारानुपपत्तिश्च । अतः प्रत्यक्षप्रमायाः त्रिविधत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणस्यैकविधत्वमेव मन्तव्यमिति । एतेन च प्रत्यक्षप्रमाणविषयकं द्विविधं मतं प्रचलितमासीदिति सिद्धयति -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

क. त्रिविधं प्रत्यक्षप्रमाणमिति मते -

	करणम्	अवान्तरव्यापारः	फलम्
अ.	इन्द्रियम्	इन्द्रियार्थसन्निकर्षः	निर्विकल्पकज्ञानम् ।
आ.	इन्द्रियार्थसन्निकर्षः	निर्विकल्पकज्ञानम्	सविकल्पकज्ञानम् ।
इ.	निर्विकल्पकज्ञानम्	सविकल्पकज्ञानम्	हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः ।

ख. एकविधमेव प्रत्यक्षप्रमाणमिति मते -

	करणम्	अवान्तरव्यापारः	फलम्
अ.	इन्द्रियम्	इन्द्रियार्थसन्निकर्षः	निर्विकल्पकज्ञानम् ।
आ.	इन्द्रियम्	इन्द्रियार्थसन्निकर्षः निर्विकल्पकज्ञानम्	सविकल्पकज्ञानम् ।
इ.	इन्द्रियम्	इन्द्रियार्थसन्निकर्षः निर्विकल्पकज्ञानम् सविकल्पकज्ञानम्	हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः ।

तत्र मतभेदस्याधारः करणस्य स्वरूपविषयकमतभेद एव । आद्यमतानुसारेण यस्य व्यापारस्यानन्तरं सद्य एव फलोत्पत्तिर्जायते, तदेव करणम् । तावता निर्विकल्पकज्ञानोत्पत्तौ इन्द्रियस्य करणत्वं निराबाधम् । सविकल्पकप्रमोत्पत्तौ हानोपादानोपेक्षाबुद्धेरुत्पत्तौ च क्रमश इन्द्रियार्थसन्निकर्षः, निर्विकल्पकज्ञानञ्च । तथा हि सविकल्पकप्रमाफले उररीकृते इन्द्रियं तावद् इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-निर्विकल्पकज्ञानसम्पादनानन्तरमेव सविकल्पकोत्पत्तिर्जायते, तदा चेन्द्रियेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपव्यापारस्यानन्तरमविलम्बेनैव सविकल्पकज्ञानोत्पत्तेरभावात् नैतत् करणमपि तु इन्द्रियार्थसन्निकर्ष एव करणमिति, तथैव हानोपादानोपेक्षाबुद्धिविषयेऽपि अवधेयमिति ।

अपरस्मिन् मते 'प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षम्' इति व्युत्पत्त्यनुसारेण प्रत्यक्षं नाम इन्द्रियमेव, तस्यैव विषयं विषयं प्रति गतत्वात् । तथा चेन्द्रियस्यैव त्रिविधप्रमायाः करणत्वं सिद्धम् ।

फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणम् इत्येव करणलक्षणम् । इन्द्रियस्य करणत्वे निर्विकल्पकज्ञाने तस्य तथात्वेऽपि सविकल्पकज्ञानादौ निर्विकल्पकज्ञानादिना व्यवहितत्वात् फलायोगव्यवच्छिन्नत्वाभावात् करणत्वं नोपपन्नमिति चेत्, न व्यापारवदसाधारणं कारणं करणमिति करणलक्षणत्वे फलेन्द्रिययोर्मध्यवर्त्तिनां सर्वेषां व्यापारत्वाद्, इन्द्रियस्य तथा करणसत्त्वादिति ।

ननु व्यापारत्वं हि तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम् । निर्विकल्पकज्ञानरूपे फले इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तथा सत्त्वेऽपि सविकल्पकादौ फले इन्द्रियार्थसन्निकर्षे निर्विकल्पकज्ञानादावुभयत्रापि व्यापारलक्षणस्य अघटितत्वात् करणलक्षणस्य समन्वयाभावापत्तिरिति चेत्, मैवम् - *अत्र सन्निकर्षस्यापीन्द्रियाङ्गीभूतत्वात्, स्वाङ्गस्य चाव्यवधायकत्वादिति न दोषलेशः । एवमेव हानोपादानोपेक्षाबुद्धिविषयेऽपीन्द्रियस्य करणत्वेऽपि न*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कदाचिद्धानिः । 'फलायोगव्यवच्छिन्नं (कारणं) *करणम्' इति करणलक्षणे स्वीकृतेऽपि स्वाङ्गमव्यधायकम् इति नयनेन्द्रियस्य करणत्वं मन्तुं शक्यम्* (शुक्ला, वै.२०३२ : १९८) ।

प्रत्यक्षं तावल्लक्षणकारैर्नानाविधतया लक्षितं वर्तते । सामान्यरूपेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्योऽसन्दिग्धः किं वा यथार्थानुभव एव प्रत्यक्षम् । तथा चास्माकं पुरतः स्थिते घटे अस्मन्नेत्रेन्द्रियेण सह सन्निकृष्टे जाते 'अयं घटः' इत्येवं रूपं यद्घटज्ञानं जायते, तदेव प्रत्यक्षम् । दूरे स्थितस्य कस्यचन नेत्रेन्द्रियेण सह पिप्पलाख्यादेर्वृक्षस्य सन्निकर्षे जाते 'वटोऽयम्' इति यज्ज्ञानं जायते तत्तु न खलु यथार्थं ज्ञानं प्रत्युत भ्रमात्मकं ज्ञानमतो न प्रत्यक्षम् । ततश्च सन्देहरहितं भ्रमरहितञ्च यज्ज्ञानं तदेव प्रत्यक्षम् । एतावता च निष्कर्षे इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्करणं प्रत्यक्षप्रमाणमिति तु फलितोऽर्थः ।

प्रत्यक्षप्रक्रियायाम् आत्मनो मनसा सह सन्निकर्षात्, मनसश्चेन्द्रियैः सह, इन्द्रियाणाञ्चार्थैः सह सन्निकर्षात् प्रकृष्टप्रकाशादीनां समवहितत्वदशायामात्मनि यज्ज्ञानं जायते, तदेव प्रत्यक्षमुच्यते । तत्र ह्यात्मनि प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तौ त्रयः सम्बन्धाः कल्प्यन्ते - अर्थानां बाह्येन्द्रियाणाञ्च सन्निकर्षो जायते । ततश्चेन्द्रियाणि बाह्यपदार्थविषयकं ज्ञानं मनः प्रति निवेदयन्ति, मनश्चात्मानं प्रति अर्पयति । तत एव प्रत्यक्षज्ञानं पूर्णतां गच्छति - *इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद् उत्पद्यते यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम्, न तर्हीदानीमिदं भवति - आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति (न्या.भा.,* १।१।४) ।

उपर्युक्तेन च व्याख्यानेन प्रत्यक्षज्ञानं प्रति मनसः सातिशयं महत्त्वं समुत्पादितं भवति । मनसोऽनुपस्थितावव्यवस्थितत्वे वा प्रत्यक्षज्ञानं न सम्भवति । एतावता च प्रत्यक्षोत्पत्तये इन्द्रियमनसोर्योगोऽत्यन्तमपरिहार्यः । अन्येषु च प्रमाणेष्वपि सत्यपि मनसो महत्त्वे नैतादृशं प्रतिपादितम् । दर्शने चास्मिन्न्याये प्रत्यक्षज्ञाने बाह्येन्द्रियमनोयोगविवेचनस्यास्ति मनोवैज्ञानिकं महत्त्वमिति स्वमतं प्रकटत्यभेदानन्दो भट्टाचार्यः (खै.१९८७ : ३१) । ननु उपरितनेन वर्णनेन प्रत्यक्षज्ञानं प्रति मनसोऽपरिहार्यत्वं समुपादितम् । अत्र सूत्रे तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तम् । इन्द्रियं विभजमानेन सूत्रकारेण *घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः (न्या.सू.,* १।१।१२) इतीन्द्रियविभजनेन न मनः परिगणितम् । किञ्च प्रमेयपरिगणनावसरे च इन्द्रियमनसोः पृथक् पृथक्तया परिगणनेन मनसो नेन्द्रियत्वमुपपद्यते । तेन चात्मादिज्ञाने इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभावेऽप्रत्यक्षत्वापत्तिरिति चेत्, न मनस इन्द्रियत्वस्वीकारात् । तर्हि किमर्थमिन्द्रियविभजनसूत्रे साक्षान्नोक्तमिति चेत् धर्मभेदात् । कोऽयं धर्मभेदः ? प्रथमं तावद् बाह्येन्द्रियाणि भूतजन्यानि सम्बद्धानि वा, द्वितीयञ्च तानि प्रतिनियतविषयकाणि मनस्तु अनियतविषयकम् - ...*भौतिकानीन्द्रियाणि, नियतविषयाणि सगुणानामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिकं सर्वविषयञ्च नास्य सगुणस्येन्द्रियभावः (न्या.भा.,* १।१।४) । किञ्चान्येषु समानतन्त्रेषु वैशेषिकादिषु मनस इन्द्रियत्वेनोक्तत्वाद् अत्र शास्त्रेऽप्रतिषिद्धत्वाच्च मनस इन्द्रियत्वे न काप्यापत्तिः - *तन्त्रान्तरसमाचाराच्चैतत् प्रत्येतव्यमिति परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः* (पूर्ववत्) । एतावता च मनस इन्द्रियत्वसिद्धौ आत्मादिज्ञाने न कापि समस्येति ।

उक्तेन लक्षणेन ज्ञायते यद् गौतमेन ऋषिणा प्रत्यक्षप्रमाण-प्रत्यक्षप्रमित्योर्न भेदः कृतः । न्यायसूत्रभाष्यं भाषमाणेन वात्स्यायनेन ...*इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद् उत्पद्यते यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम्* (१।४।४) इति वदता मुख्यत्वेन ज्ञानस्यैव प्रत्यक्षत्वं व्याकुर्वता प्रत्यक्षप्रमा-प्रमाणयोः वाचकं पदमेकमेव प्रत्यक्षमिति स्वीकुर्वता

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

द्वयोर्भेदञ्च कुर्वतोच्यते : *अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्, वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा* (१।१।३) । तत्रानन्तरकालिकैर्नैयायिकैरिन्द्रियस्यैव प्रत्यक्षत्वे व्याख्यातेऽपि भाष्यकारेण तु ज्ञानस्येव सन्निकर्षस्य प्रत्यक्षत्वं व्याख्यातं न त्विन्द्रियस्येति । तेन च 'फलाव्यवहितकारणं करणम्' इति करणलक्षणस्य किं वा प्रमाणलक्षणस्य बीजमुप्तमिति प्रमाणीभवति एतस्माद् वाक्यात् - *...यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः, यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम्* (पूर्ववत्) । भारद्वाजेन वार्त्तिककारेणापि भाष्यकारेणेव *...इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् (न्या.वा.,* १।१।४) इति कथनान्मुख्यत्वेन ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे स्वीकृतेऽपि ... *केचित्तु सन्निकर्षमेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति न तन्न्याय्यम्, प्रमाणाभावात् ...उभयन्तु (ज्ञानं सन्निकर्षश्च) युक्तम्, परिच्छेदकत्वात्* (१।१।३) इति वदता सन्निकर्षस्य ज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वमुररीकृतम् । भाष्यकार-वार्त्तिककाराभ्यां सूत्रस्य स्वतः पूर्णत्वस्य स्वीकृतत्वेऽपि वाचस्पतिमिश्रेण तु प्रमा-प्रमाणयोः स्पष्टतया भेदस्य स्वीकृतत्वात् सूत्रे 'यतः' इति पदस्याध्याहृतत्वेन यतस्तादृशं प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति तदेव प्रत्यक्षप्रमाणमित्यभिहितम् : *...अत्र च यत इत्यध्याहृत्य यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् तत्प्रत्यक्षमिति प्रमाणवाचि प्रत्यक्षपदं योजनीयम् (ता.टी.,* १।१।४) । जयन्तभट्टेनापि प्रमाप्रमाणयोरभेदं मन्वानानां मतं समुपस्थाप्य तथा कृते प्रमाणस्य स्वरूपहानिप्रसङ्गं सन्दर्श्य लोके च प्रमायाः फलत्वं न तु करणस्य इति समादधतोच्यते -

> *...प्रमाणादभिन्नमेव फलमस्तु । तदेव चक्षुरादिजनितं कपित्थादिपदार्थदर्शनं विषयप्रकाशेन व्याप्रियमाणमिवाभातीति करणमुच्यताम् । तदेव विषयानुभवस्वभावत्वात् फलमिति कथ्यताम् । ...तदिदमनुपपन्नम्, प्रमाणस्य स्वरूपहानिप्रसङ्गात् । करणं हि प्रमाणमुच्यते प्रमीयतेऽनेनेति । ... प्रमा प्रमाणमिति तु फले प्रमाणशब्दस्य साधुत्वाख्यानमात्रं कृतिः करणमितिवत् । तथा च लोकः फलत्वमेव ज्ञानस्यानुमन्यते न करणत्वम् । तथा ह्येवं वदति चक्षुषा पश्यामि, लिङ्गेन जानामीति न तु ज्ञानेन जानामीत्येवं व्यपदिश्यन् कश्चित् दृश्यते (न्या.म.,* प्रथमो भागः, ११०, १११, ११२)

तर्हि सूत्रकारेण तु ज्ञानमेव प्रत्यक्षत्वेनोक्तं न तु तत्करणं, यदि ज्ञानस्य करणमेव प्रत्यक्षं चेत् कथं सूत्रकारेण सह सङ्गतिरिति चेद् यतः इति पदाध्याहारेण - यतः तथा प्रत्यक्षज्ञानं जायते तदेव प्रत्यक्षमिति भट्टः-

> *...यतः शब्दाध्याहारमात्रेण निरवद्यलक्षणोपवर्णनसमर्थसूत्रपदसङ्गतिसम्भवात् । ननु समानाधिकरण एव ज्ञानप्रत्यक्षपदे कथं न व्याख्यायेत ? किं यतः शब्दाध्याहारेण ? उक्तमत्र करणस्य प्रमाणत्वाज्ज्ञानस्य च तत्फलत्वात् फलकरणयोश्च स्वरूपभेदस्य सिद्धत्वात् । तदत्र - प्रमाणतायां सामग्र्यास्तज्ज्ञानं फलमिष्यते । ...तेन चक्षुरादेर्ज्ञानक्रियामुपजनयतः करणत्वम्, ज्ञानस्य फलत्वमेवेति युक्तस्तथा व्यपदेशः -*
>
> *प्रमाणस्य प्रमाणत्वं तस्मादभ्युपगम्यताम् ।*
>
> *भिन्नं फलमुपेतव्यमेकत्वे तदसम्भवात् ॥ ...यत इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणविशेषितं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत्प्रत्यक्षम् - (न्या.म.,* प्रथमो भागः, १०४,११२,११३) ।

एवञ्च *इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं यतः प्रमाणाद् भवति तत्प्रत्यक्षम् (परिशुद्धिः,* १।१।४) इति वदत उदयनाचार्यस्यापि अत्रैव ऐकमत्यं दृश्यते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एतावता उपर्युक्तलक्षणलक्षितं ज्ञानं यतो जायते तदेव प्रमाणमिति । त्रिषु को भेदः ? इति चेत् टीकाकार-परिशुद्धिकाराभ्यां सन्निकर्षादेरिन्द्रियादिरूपकरणादेर्वा प्रमाणत्वं स्वीकृतञ्चेद् भट्टेन सामग्रचाः प्रमाणत्वं व्याख्यायत इति ।

उक्तेन समग्रेण गौतमीयसूत्रेण प्रत्यक्षं परिभाष्यते=लक्ष्यते इति केषाञ्चन मतं चेत् केषाञ्चन त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येव लक्षणमन्यत्तु वैविध्यप्रदर्शकं किं वा अन्यत्र दोषनिवारकमेवेति (बिजल्वान, १९९८ : १२४) ।

उक्तेन प्रत्यक्षलक्षणस्वरूपेण ज्ञायते यत् तल्लक्षणं लौकिकप्रत्यक्षस्य नालौकिकस्येति ।

भासर्वज्ञश्च न्यायभूषणे यथार्थपरोक्षानुभवसाधनमेव प्रमाणमभिदधाति- *सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्षम्* (खै.१९६८ : ८४) । अनुभवश्च परोक्षापरोक्षभेदेन द्विविधः । परोक्षानुभवश्च शब्दात्मकः, अपरोक्षश्च प्रत्यक्षात्मकः । तदर्थं 'सम्यक्' इति पदं प्रयुक्तम् । ननु अनुमानागमयोरपि फलयोः सुखादिवदपरोक्षत्वात् तत्रापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति चेत्, न अपरोक्षपदस्य जातिनिमित्तत्वात्, अनुमानागमाभ्यां जातस्य सुखादेः परोक्षानुभवविषयत्वेऽपि अपरोक्षत्वजातेरभावात् (पूर्ववत् : ८५) । एतावतात्र ज्ञानगतापरोक्षजातियुक्तस्यैव अपरोक्षानुभवविषयत्वं तस्यैव साधनस्य प्रत्यक्षत्वमिति ।

एतच्च प्रत्यक्षलक्षणं न सूत्रकारीयप्रत्यक्षे विरोधः, अपरोक्षत्वस्य अव्यवहितत्वबोधितत्वात्, अव्यवहितत्वञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वमेव (अञ्जना, २००२ : ७२) । तच्च यतो भवति तदेव प्रत्यक्षमिति ।

उक्ते गौतमीयप्रणीते लक्षणे नव्यनैयायिकैर्मुख्यतो गङ्गेशोपाध्यायेन नैकान् दोषान् उत्थाप्य भिन्नमेवलक्षणमकारि-

क. परोक्षानुभवे, स्मृतौ ज्ञानमात्रे (लक्ष्यभिन्नज्ञानमात्रे) चेन्द्रियार्थसंयोगजत्वाद्, उक्तस्य लक्षणस्य परोक्षानुभवे स्मृतौ चातिव्याप्तत्वादतिव्याप्तिदोषग्रस्तम् ।

ख. ईश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यत्वाद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वाभावात्, तत्राव्याप्तिः ।

ननु न प्रत्यक्षन्तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारि, आत्मानुमितिस्मृत्योर्ज्ञानमात्रे चातिव्याप्तेः । आत्मनोऽर्थस्य मनसेन्द्रियेण संयोगादुत्पत्तेः। ईश्वरप्रत्यक्षाव्याप्तेश्च (तत्त्वचिन्तामणिः, शब्दखण्डम्, खै.१९९० : ५४०) ।

अत्राऽऽगतस्य आत्मानुमितिपदस्य ज्ञानमात्रपदस्य च पदकृत्यं कुर्वाणो मथुरानाथो माथुरीनामके व्याख्याने चानुमितिपदं परोक्षानुभवमात्रपरं, ज्ञानमात्रपदञ्च लक्ष्यभिन्नज्ञानमात्रपदमिति स्पष्टीकरोति- *अनुमितिपदमत्र परोक्षानुभवमात्रपरं, तेन नात्मशाब्दोपमित्योरपलापः । ... ज्ञानमात्रे चेति लक्ष्यभिन्नज्ञानमात्रे चेत्यर्थः* (खै.१९९० : ५३९) ।

एवञ्च एवं दोषानपि उत्थापयति चिन्तामणिकारः-

ख. योगजरूपस्यालौकिकप्रत्यक्षस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वाभावादव्याप्तं लक्षणम् ।

ग. प्रत्यक्षस्य विवेचनम् इन्द्रियाधारेण, इन्द्रियविवेचनस्य च प्रत्यक्षस्याधारीकृतत्वादन्योन्याश्रयदोषग्रस्तत्वाल्लक्षणं दुष्टमिति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एतादृशान् नैकान् दोषान् मनसि निधाय गङ्गेशेन तत्वचिन्तामणौ शब्दखण्डे साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षमिति लक्षितम् - *प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वं लक्षणम्* (ख्रै.१९९० : ५४३) । यच्च साक्षात्कारित्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं भवति । एतदेवाधारीकृत्य स्याद् गङ्गेशोपाध्यायानन्तरकालिकैः प्राचीनन्यायधारामवलम्ब्य ग्रन्थनिर्मातृभिरपि *साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रमाणम्* (मिश्रः, १९९८ : ६०) इति लक्षणं व्यधायि । पाश्चात्त्यतार्किकैरपि साक्षात्कारित्वमेव प्रत्यक्षस्य प्रमुखलक्षणत्वेन व्याख्यातम् (बिजल्वान, १९९८ : १३१) । साक्षात्कारित्वं तथा लक्षणं केवलं प्रत्यक्षे एव सङ्घटते । ज्ञातृज्ञेययोर्मध्ये न किमपि व्यवधायकं भवति । प्रत्यक्षार्थमनुमानादेरपि नावश्यकत्वम् । अनुमानादौ तु व्याप्तिज्ञानादेर्व्यवधानं भवति । उपमितावपि सादृश्यज्ञानं मध्येऽपेक्षितम् । शाब्दज्ञाने च पदज्ञानस्यापेक्षितत्वम् । प्रत्यक्षे तु नान्यस्य कस्याप्यपेक्षितत्वम् । तदर्थं गङ्गेशेनान्यच्च लक्षणमलक्षि - *ज्ञानाकरणकं ज्ञानम्* (प्रत्यक्षम्) - (१९९० : ५५२) । एतदेव स्वकीयमिति च वक्ति 'वयम्' इत्युक्त्वा । तदेव क्षेपकतयानुमोदयति तर्कसङ्ग्रहकारः (२००३ : ७८) ।

उपर्युक्ते गौतमकृतेऽन्यैश्चानुमोदिते लक्षणे ईश्वरप्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्ष-अजन्यतया प्रत्यक्षलणक्षस्य अव्याप्तेर्वारणाय अपि 'ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति लक्षणमकारि । प्रत्यक्षस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वेऽपि तन्मध्ये ज्ञानस्याकरणत्वाज्जन्यप्रत्यक्षेऽजन्यप्रत्यक्षे चैतल्लक्षणस्य सङ्घटितत्वान्नाव्याप्तिः । अनुमानादौ तु ज्ञानमेव करणत्वेनागतत्वाच्च नातिव्याप्तिरिति । प्राचीननैयायिकैः कृतस्य लक्षणस्य लौकिकप्रत्यक्षे एव सङ्घटितत्वेऽपि नवीनैः कृतस्य लक्षणस्य तूभयत्रापि चरितार्थत्वात् प्राचीननैयायिकलक्षणे आपतितानामापत्तीनां समाधानं सुशकमिति । परन्तु यथा गौतमीयलक्षणस्य निर्दुष्टत्वाभावस्तथैव एचच्च लक्षणं न निर्दुष्टं सविकल्पकज्ञानेऽव्याप्तेः तस्य निर्विकल्पकज्ञानकरणत्वात् । अतश्च पूर्वोक्तमेव लक्षणं स्यात् । ईश्वरज्ञाने अव्याप्तेस्तु तादवस्थ्यमिति चेत् सत्यं परमत्रावधेयं यद् उक्ते गौतमीयलक्षणे ईश्वरप्रत्यक्षस्य किं वा नित्यप्रत्यक्षस्यालक्षितत्वान्नास्त्यापत्तिरिति (सिंहः, २००३ : ७८) । अर्वाचीनेन वरदराजाचार्याख्येन नैयायिकेनापि तार्किकरक्षायाम् - *अपरोक्षप्रमाव्याप्तं प्रत्यक्षम् । अपरोक्षत्वञ्च साक्षात्त्वम्* (ख्रै.१९०३ : ५७) इत्युक्तमासीत् । तेनापि गङ्गेशेनोपस्थापितानामापत्तीनां निराकरणं जायत इति ।

उपसंहृतिः

निष्कर्षे पौरस्त्यचिन्तने यथार्थज्ञानस्य प्रकृष्टं साधनमेव प्रमाणम् । प्रमाणेषु प्रत्यक्षं प्रमाणं प्रामुख्यं भजत इति तु नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेणापि तस्य स्वीकारात् स्पष्टीभवति । सूत्रकारेण इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यपदेश्येत्यादिविशेषणैर्विशिष्टं ज्ञानमेव प्रत्यक्षत्वेनालक्षि । भाष्यकारेण ज्ञानं सन्निकर्षश्चेति द्वयमपि प्रत्यक्षत्वेन व्याख्यातम् । वार्त्तिककारेणापि तदेवानुसृतम् । वाचस्पतिमिश्रजयन्तभट्टादिभिस्तु यतः तादृशं ज्ञानं भवति, तत् प्रत्यक्षमिति निष्कृष्टम् । तत्र हि टीकाकार-परिशुद्धिकाराभ्यां सन्निकर्षादेरिन्द्रियादिरूपकरणादेर्वा प्रमाणत्वं प्रतिपादितं चेद् भट्टपादेन सामग्रयाः प्रमाणत्वं प्रतिपादितमिति तु विवेकः । सूत्रकारादिभिः कृतस्य लक्षणस्य ईश्वरप्रत्यक्षेऽघटिततया नव्यैः साक्षात्कारिणी प्रमेति प्रत्यक्षं किंवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमाकूतम् । एतद्द्वयमपि वस्तुतः द्राविणप्राणायामबलेनापि सूत्रकारस्य 'इन्द्रियार्थासन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षमि'त्याशयमेव ध्वनतीति । वस्तुतः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नस्य, अव्यपदेश्यादिविशिष्टस्य लक्षणस्यास्मदादिप्रत्यक्ष एव व्यापृत्वात् तत्रैव सूत्रकारादीनामभिमत्वात्तदेव निर्दुष्टं लक्षणमित्यपि केषाञ्चन मतम् । आनन्तरिकैः कैश्चिद् विद्वद्भिर्यतः तादृशं ज्ञानं भवति, तदेव प्रत्यक्षमित्युक्तम् । नव्यैस्तदेवानुसृतमतो नव्येषु बहुभिः स्पष्टतयेन्द्रियस्यैव प्रत्यक्षत्वमिति सिद्धान्तीकृतम् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अञ्जना (खैस्ताब्दम्, २००२), *न्यायभूषण का अनुमान परिच्छेद* (आलोचनात्मक अध्ययन), दिल्ली : जे.पी. पब्लिसिंग हाउस ।

अमरसिंहः (वैक्रमाब्दम् २०७७), *अमरकोशः*, टीकाकार कुलचन्द्र शर्मा गौतम, दोस्रो संस्करण, काठमाडौंः नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

उद्योतकरः, भारद्वाजः (खै.१९९७), *न्यायभाष्यवार्तिकम्*, अनन्तलालठक्कुरेण संस्कृतम्, दिल्ली : भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद् ।

उपाध्यायः, गङ्गेशः (खै.१९९०), *तत्त्वचिन्तामणिः* (अनुमानखण्डम्, द्वितीयभागः), श्रीमथुरानाथकृत'रहस्य'नामकटीकासहितः, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

गम्भीरवंशजः (खै.१९९२), *न्यायसूत्रविवरणम्*, मैसुरु : प्राच्यविद्यासंशोधनालयः ।

गुप्त, जे. एल. (सम्पादक) (खै.२००४), *षड्दर्शनसूत्रसङ्ग्रहः*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।

जयादित्यः (खै.१९८६), *काशिका* (न्यासपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता),

द्वितीयो भागः, वाराणसी : तारा बुक एजेन्सी ।

ठक्कुरः, अनन्तलालः (सम्पादकः) (खै.१९६७), *न्यायदर्शनम्* (वात्स्यायनभाष्योद्योतकरवार्त्तिकवाचस्पति-तात्पर्यटीकोदयनपरिशुद्धिरूपचतुर्ग्रन्थिकासमलङ्कृम्), दरभङ्गा : मिथिलाविद्यापीठम् ।

देवः, राजा राधाकान्तः (सम्पा.) (खै.२००२), *शब्दकल्पद्रुमः*, पुनर्मुद्रणम्, दिल्ली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् ।

धर्मकीर्तिः (खै.१९७३), *न्यायबिन्दुः*,.धर्मोत्तराचार्यविरचितन्यायबिन्दुटीकासहितः, मेरठ : साहित्यभण्डार ।

भट्टः, अन्नम् (खै.२००३), *तर्कसङ्ग्रहः* (व्याख्याचतुष्टयोपेतः), व्याख्यातारो गोवर्धनसुधी–चन्द्रजसिंह–अन्नम्भट्ट–श्रीकृष्णवल्लभाचार्याः, पुनर्मुद्रणम्, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवनम् ।

भट्टः, जयन्तः(खै.१९८२), *न्यायमञ्जरी* (प्रथमो भागः), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।

भट्टः, नारायणः एवं नारायणः पण्डितः (खै.१९९६) *मानमेयोदयः*, द्वितीय संस्करण, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

भट्टराई, पद्मप्रसाद (अनुवादक) (वै.२०६८) *गौतमीयन्यायसूत्रम्* (आह्निकद्वयले युक्त प्रथम अध्यायको भाष्यसहित), काठमाडौं : जयतु संस्कृतम् ।

भट्टाचार्य, अभेदानन्द (खै.१९९५), *न्यायदर्शन का प्रमाण चतुष्टय*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

... (खै.१९८७), *न्यायप्रमाणसमीक्षा,* दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स् ।

भट्टाचार्यः, विश्वनाथ (खै.२००२), *न्यायसिद्धान्तमुक्तावली* (दिनकरीरामरुद्रीभ्यां संवलिता), पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, दिल्ली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् ।

भासर्वज्ञः (खै.१९६८), *न्यायभूषणम्,* सम्पादकः स्वामी योगीन्द्रानन्दः, वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम् ।

भीमाचार्यः (खै.२०११), *न्यायकोशः,* पुनर्मुद्रणम्, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

मिश्रः, केशवः (खै.१९९५), *तर्कभाषा* ('माधुरी' हिन्दीव्याख्योपेता), व्याख्याता गजाननशास्त्री मुसलगाँवकरः, तृतीयसंस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवन ।

.. (खै.१९९७), *तर्कभाषा* (चिदानन्दसंस्कृतहिन्दीटीकाद्वयोपेता), टीकाकारः श्रीसुरेन्द्रनाथद्विवेदी, वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन ।

मिश्रः, वाचस्पतिः (खै.१९९०), *न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका,* पुनर्मुद्रणम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

वरदराजाचार्यः (खै.१९०३) *तार्किकरक्षा* (न्यायसारसङ्ग्रहाभिध-व्याख्यासहिता मल्लिनाथसूरिविरचितनिष्कण्टक-व्याख्यानुगता च), सम्पादकः - विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, प्रकाशनस्थान र प्रकाशक अस्पष्ट ।

वात्स्यायनः (खै.१९९८), *न्यायभाष्यम्,* प्रसन्नपदापरिभूषितम्, व्याख्याता सुदर्शनाचार्यः, अभिनवसंस्करणम्, वाराणसी : बौद्धभारती ।

विजल्वान, चक्रधर (खै.१९९८), *भारतीय न्यायशास्त्र,* द्वितीय संस्करण, लखनऊ : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।

शुक्ला, नलिनी (वै.२०३२), "न्यायशास्त्रे प्रत्यक्षं प्रमाणम्" *सारस्वती सुषमा* ३० : ३-४, पृ. १९६-२०१ ।

सिंह, बी. एन. (खै.१९९४), *वैदिक और बौद्ध न्याय,* वाराणसी : आशा प्रकाशन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पाणिनीयशिक्षायाः समीक्षणम्

✍ गोविन्द पौडेलः*

शोधसारः

वर्णोच्चारणविधिप्रतिपादको ग्रन्थः शिक्षा । शिक्षाध्याये वर्णः, स्वरः मात्रा, बलं, सामः, सन्तानश्चेति विषयाः सन्ति । ते च विषयाः वर्णः-अकारादिवर्णाः, स्वरः-उदात्तानुदात्तस्वरिताः, बलम्-स्थानप्रयत्नघोषत्वप्राणत्वानि, सामः-श्रुतिमधुरता, सन्तानः- सन्धिज्ञानमिति सन्ति । आधुनिकभाषा-विज्ञानेऽपि वर्णादीनां विषये के वर्णाः? कुत्र? कदा? कथम् उच्चार्यते ? इति सम्यग् विचार्यते । वर्ण-स्वर-मात्रा-स्थान-करण-प्रयत्नानुप्रदानरूप-बल-साम-सन्तानादिप्रतिपादकं शास्त्रं शिक्षाशास्त्रं कथ्यते । सम्यग्रूपेण शिक्ष्यतेऽनया वर्णोच्चारणमिति शिक्षा । शिक्षा वर्णोच्चारकं शास्त्रम् । पाणिनीयशिक्षायां षट्षष्टिकारिकाः निबद्धाः सन्ति । इयं शिक्षा पाणिनीयव्याकरणवदेव सामान्यतः सर्ववेदविषयिणी भाषाविषयिणी चास्ति । अस्मिन् शिक्षाशास्त्रे उच्चारणविषयकाः सर्वेऽपि साधारणाः नियमाः प्रतिपादिताः सन्ति । लघुसंरचनात्मिकेयं शिक्षा अतीवोपयोगिन्यस्ति । अत्र सर्वेऽपि विषयाः सम्यक्तया उपस्थापिताः । अस्याः विषयप्रतिपादनशैली वैज्ञानिकी, सुसज्जिता चास्ति । अत्र हि येन क्रमेण विषयाणां प्रतिपादनं विहितं स क्रमोऽत्यन्तं सुसङ्गतं विद्यते । पाणिनीयशिक्षायां विषयप्रतिपादनक्रमे सर्वप्रथमं विषयप्रतिज्ञा समुपस्थापिता । ततो वाङ्मूलभूतानां वर्णानां गणना, ततश्च वर्णोत्पत्तिप्रकारज्ञानमन्तरा वर्णानां सम्यक्तया उच्चारणविधिपरिज्ञानाभावेन तेषामुत्पत्तिप्रक्रिया कथिता । तदनन्तरं स्वरकालस्थानप्रयत्नानुप्रदानानां दिग्दर्शनमस्ति । तदनन्तरं उदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घ-प्लुतानामुच्चारणविधिः प्रदर्शितः । एवं रीत्या उच्चारणविधिः, उच्चारणगतगुणदोषाश्च कथिताः सन्ति । ततो वैदिकस्य रङ्गवर्णस्य उच्चारणविधिः, हस्तस्वरमुद्राप्रदर्शनविधिः, मध्यतारस्वरव्यवस्थाविधिश्च उपदिष्टाः सन्ति । अन्त्ये पाणिनीयशिक्षाध्ययनस्य फलश्रुतिरपि प्रतिपादितास्ति ।

शब्दकुञ्जीः *दुस्स्पृष्टः, पाणिनीयशिक्षा, रङ्गवर्णः, वर्णोच्चारणविधिः, वर्णोत्पत्तिप्रकारः ।*

विषयप्रवेशः

शिक्षयति या सा शिक्षा । शक्तो भवितुमिच्छा वा शिक्षा । वर्णोच्चारणविधिप्रतिपादको ग्रन्थः शिक्षा । शकधातोः सनि, द्वित्वे, **सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्** [1] इति सूत्रेण धात्ववयवस्य अकारस्य इसादेशे, **अत्र लोपोऽभ्यासस्य**[2] इति अभ्यासलोपे, **स्कोः संयोगाद्योरन्त्ये च**[3] इति सकारलोपे, सनः सस्य मूर्धन्यादेशे च शिक्षा शब्दो निष्पद्यते । शिक्ष्यतेऽनया बालेभ्यो ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्त-स्वरितोरःकण्ठशिरोजिह्वामूलदन्तनासिकौष्ठस्थानानीति शिक्षा ।[४]

** सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

१ पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** पा.सू. ७।४।५४॥

२ पाणिनिः, पूर्ववत्, पा.सू. ७।४।५८॥

३ पाणिनिः, पूर्ववत्, पा.सू. ८।२।२९॥

४ शिक्षाप्रकाशव्याख्यायाम्, उद्धृतम् **पाणिनीयशिक्षा,** आचार्यः शिवराज कौण्डिन्यायनः, पृ.९४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नाऽनुप्रदानतः। सवनाद्येश्च सा शिक्षा वर्णानां पाठशिक्षणात्।[५]

वर्णानामुच्चारणविधिपरिज्ञानं शिक्षाशास्त्रस्य कार्यमस्ति । वेदानामपि बह्व्यः शाखाः सन्ति । प्रातिशाख्यानि च विभिन्नानि सन्ति । तेषूच्चारणप्रकाराण्यपि विभिन्नानि सन्ति । अतः शिक्षाशास्त्राण्यपि बहूनि भवन्ति । सर्वाण्यपि च तानि शिक्षाशास्त्राणि यं कञ्चित् शाखाविशेषमवलम्ब्य व्यवस्थितानि दृश्यन्ते । अत एव सर्वेषां शिक्षाग्रन्थानामुच्चारणविधिः सम्यक्तया परस्परं सदृशः न प्रतिभाति । शिक्षाशास्त्रग्रन्थेषु वर्णाः, वर्णानां स्थानप्रयत्नानुप्रदानस्वरकालाः, सन्धिः, उच्चारणगुणदोषाश्च इत्येतेषां विषयाणां विवेचनं भवति । इमे सर्वेऽपि विषयाः पाणिनीयशिक्षायां सुस्पष्टं विवेचिताः सन्ति । अतः एतद्दृष्ट्या पाणिनीयशिक्षायाः महत्त्वमस्त्येव ।

शोधकार्यस्य समस्योद्देश्यञ्च

किं नाम शिक्षा ? पाणिनीयशिक्षाया वैशिष्ठ्यं किम् ? वर्णोच्चारणविधिः किदृशी ? इत्याद्याः जिज्ञासाः समुद्भवन्ति । एतासां जिज्ञासानां शमनार्थं विहितस्यास्यानुसन्धानस्य एते प्रमुखा विषयाः समस्यारूपेण उपस्थापिताः सन्ति । लेखेऽस्मिन् पूर्वोक्तसमस्यायाः समाधानार्थमुद्देश्यानि निर्धारितानि सन्ति । तानि च- शिक्षायाः स्वरूपप्रदर्शनम्, पाणिनीयमतमनुसृत्य वर्णोच्चारणविधिज्ञानम् । वर्णानां स्थान-प्रयत्न-अनुप्रदान-स्वर-कालाः, सन्धिः, उच्चारणगुणदोषाश्च इत्येतेषां विषयाणां विवेचनमत्र प्रदर्शितमस्ति ।

शोधविधिः

शोधसामग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधीनामत्र समुपयोगः कृतो वर्तते । तेषु-प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः ।

शिक्षायाः महत्त्वम्

शिक्षायाः महत्त्वविषये पाणिनीयशिक्षायां वेदपुरुषस्य स्वरूपप्रशस्तिवर्णने शिक्षाशास्त्रं घ्राणेन्द्रियसदृशं महत्त्वपूर्णमङ्गं स्वीकृतमस्ति । उक्तञ्च तत्र-

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥[६]

वेदपुरुषस्य पादौ छन्दशास्त्रम्, हस्तौ कल्पशास्त्रम्, चक्षुः ज्योतिषशास्त्रम्, श्रोत्रं निरुक्तशास्त्रम्, नासिका शिक्षाशास्त्रम्, मुखं व्याकरणशास्त्रं निगद्यते । तस्मात् साङ्गं वेदमधीत्यैव अध्येता ब्रह्मलोके पूज्यते । अत एव अत्र वेदपुरुषस्य नासिकारूपेण शिक्षाशास्त्रं गृह्यते । शब्दोच्चारणे सर्वदा सावधानेन भवितव्यमिति शिक्षाशास्त्रे वर्णितम् । उक्तञ्च-

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्र शत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥[७]

---

[५] **शुक्रनीतिसारः** ४।२८१॥

[६] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४१,४२ ।

[७] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उच्चारणव्यतिक्रमे **तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति**[८] महाभाष्यवचनानुसारेण दुष्टवर्णोच्चारणगतदोषेन तेऽसुराः पराबभूवुः तथैव **इन्द्रशत्रोर्वर्द्धस्व**[९] इति मन्त्रोच्चारणक्रमेऽपि स्वरभिन्नाद् अनर्थं जातम् । भाषावाङ्मयेषु ये स्वरदोषाः, वर्णदोषाश्च भवन्ति तैः अनर्थो भवति । तेषां सम्यगवबोधनपूर्वकं दोषनिराशनं कृत्वा शिक्षाशास्त्रेण शुद्धतया स्वरूपबोधो भवति । अतोऽयं वर्णः स्वरो वा अनया रीत्या उच्चारणीय इत्येव शिक्षाशास्त्राणि बोधयन्ति । पातञ्जलमहाभाष्येऽपि सम्यग्वर्णप्रयोगविषये यदुक्तम्- एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति । इति । वर्णोच्चारणं सम्यग् न भवति चेत् अनर्थो भवति । यथा-

स्वजनः श्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृत् शकृत् ॥[१०]

अर्थात् स्वजनः = स्वकीयो जनः, श्वजनः = श्वानः, सकलः = सम्पूर्णम्, शकलः = खण्डम्, सकृत् = एकवारम्, शकृत् = दुर्गन्धः, (विष्टा) इत्यर्थः । अत्र स्वकीयजनस्थाने श्वजनशब्दे प्रयुक्ते सति अनर्थो जायते । तथैव सकलः सम्पूर्ण इत्यर्थे शकलः प्रयुक्ते सति खण्डत्वमवगम्यते । एवमेव एकवारमित्यर्थे सकृत्शब्दस्य स्थाने शकृत् इत्युच्चारिते सति विष्टार्थो भवति । तथैव अश्वः इत्यस्य स्थाने अस्व (न स्व = अस्व) इत्युच्चारिते न मम इत्यर्थो भवति । एवमेव शास्त्री (शास्त्रं जानातीति), शास्त्रज्ञाता इत्यर्थे सास्त्री इत्युच्चारिते तु सा नारी इत्यर्थोवगम्यते । अत एव प्राचीनैः ऋषिमहर्षिभिः यथातथ्यवर्णोच्चारणहेतोः शिक्षाशास्त्रं लिखितमस्ति । तन्मध्ये पाणिनीयशिक्षाशास्त्रं अतीवोपयोग्यस्तीति विज्ञायते ।

वर्णोत्पत्तिप्रक्रियाविवेचनम्

वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया तु ध्वनिनावगम्यते । महाभाष्येऽपि- **प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद्यथा शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षीः, शाब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते । तस्माद् ध्वनिः शब्द**[११] इत्युल्लिखितमस्ति । ध्वनिश्च द्विविधः- प्राकृतो वैकृतश्च । प्राकृतो ध्वनिरकारादिवर्णरूपः वैकृतध्वनिश्च वर्णचिरचिरोपलब्धिप्रयोजकः शङ्खभेर्यादिध्वनिवद् इति रीत्या वर्णेष्वपि ध्वनेर्व्यवहारस्य प्रमाणितत्वात् । वैयाकरणाः स्फोटात्मकं शब्दं वृत्याश्रयं स्वीकुर्वन्ति । तत्र को नाम स्फोटः ? इत्याकांक्षायां परमलघुमञ्जूषाकृता नागेशभट्टाचार्येण वाण्याश्चत्वारो भेदाः कथिता- परा, पश्यन्ती, मध्यमा वैखरी च । उक्तञ्च

परावाङ् मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता । हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगाः ॥[१२]

तत्र मूलाधारस्थपवनसंस्कारीभूता, मूलाधारस्था, शब्दब्रह्मरूपा, स्पन्दशून्या, विन्दुरूपिणी च परावागुच्यते । नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाभिव्यक्ता मनोगोचरीभूता पश्यन्तीवागुच्यते । एतत्द्वयं वाग्ब्रह्मयोगिनां

---

[८] पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्**, पृ. १४ ।

[९] पतञ्जलिः, पूर्ववत्, पृ. १५ ।

[१०] लोकप्रसिद्धम् ।

[११] पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्**, पृ.४ ।

[१२] नागेशभट्टः, **परमलघुमञ्जूषा**, पृ. ९४।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समाधौ निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते । ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता तत्तदर्थ-वाचकस्फोटशब्दरूपा श्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मा जपादौ बुद्धिर्निग्राह्या मध्यमावागुच्यते । ततः आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना ऊर्ध्वमाक्रामता च मूर्धानमाहत्य परावृत्य च तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेष्वपि ग्राह्या वैखरी वागुच्यते ।

वर्णोच्चारणं कथं प्रवर्तितव्यम् ? संयुक्ताः वर्णाः शब्दाः वा कथं सङ्ग्राह्या इत्यादिनिर्देशनं पाणिनीयशिक्षायां सुस्पष्टं समुल्लिखितं वर्तते । तत्र कथं ध्वनिः वर्णरूपो भवति ? कानि तेषां अभिव्यञ्जकस्थानानि ? कियती च तत्सङ्ख्या, तस्य वर्गीकरणं कतिविधम् ? इत्यादिजिज्ञासा स्वाभाविकी भवत्येव ।

तद्जिज्ञासायां पाणिनीयशिक्षायामुक्तम्-

> **आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥ मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥**
>
> **मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥ प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥**
>
> **कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥ तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥**
>
> **सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥ वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥**
>
> **स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥ इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१०॥**[१३]

अन्तःकरणं स्ववृत्या विवक्षितानर्थान् बुद्धिविषयीकृत्य तद्‌बोधेनेच्छया मनः प्रेरयति । तच्च मनः कायाग्निमाहन्ति । ततः कायाग्निं मूलाधारं पवनं प्रेरयति । स प्रेरितो वायसः उरसि चरन् प्रातस्सवनभक्तं गायत्र्यं मन्द्रं स्वरं जनयति । कण्ठे चरन् मध्यान्दिनयुगं त्रैष्टुभानुगम् मध्यमं स्वरं जनयति । शिरसि चरन् तारस्वरम् जनयति । स स्वरः उदीर्णः मारुतः अभिहतः वक्त्रम् आपद्य वर्णान् जनयति । तेषां स्वरतः, कालतः, स्थानात्, प्रयत्नानुप्रदानतः, पञ्चधा विभागः स्मृतः इति वर्णविदः प्राहुः तद् निपुणं निबोधत इत्यर्थोऽवगम्यते । एतेन शब्दनिष्पादनार्थं उद्‌गमयति ततः स पवन हृदयादिदेशान् अतिक्रमान् मुखमापद्य वक्तृप्रयत्नानुसारेण तत्तत्स्थानषु अभिघातेन वर्णान्जनयति । स वक्तुः प्रयत्नप्रेरितप्राणः तत्तत्स्थानेषु आघातेन विवक्षानुसारेण वर्णान्जनयति । एतेन वर्णोत्पत्तौ प्राणशक्तेः ज्ञानशक्तेश्च योगदानं वायोर्वणनिष्पादकत्वञ्च इति स्पष्टमेवावलोकितं भवति । अनया रीत्या वैखरीरूपेण वागुत्पत्तिर्भवति । स च वाग्विषये ऋग्संहितायामुक्तम्-

> **चत्वारि वाक् परिमिता पदानि, तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।**
>
> **गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ।**[१४]

अत्र चत्वारि वाक् इत्यस्य चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेति महाभाष्यम् । भर्तृहरिस्तु योगिभिरप्यगम्या परावागिति मत्वा त्रिधा वागिति व्याचष्टेः

> **वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् । अनेकतीर्थभेदायास्त्रया वाचः परं पदम् ॥**[१५]

---

[१३] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ६-१० ॥

[१४] **ऋक्संहिता,** २।३।२२॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शब्दोत्पत्तिविषये पाणिनीयशिक्षायां वृद्धपाठेऽपि एतदुल्लिखितमस्ति-

आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैतिनादः ।

स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥[१६]

वर्णसङ्ख्यानिर्धारणम्

वर्णानां सङ्ख्यानिर्धारणक्रमे पाणिनीयशिक्षायामुक्तम्

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥[१७]

तत्र पाणिनीयशिक्षायां वर्णसङ्ख्यानिर्धारणक्रमे एकविंशतिस्वराः, पञ्चविंशति स्पर्शसंज्ञकवर्णाः, एकोऽनुस्वारः, विसर्गश्चैकः, = क, = पौ इति द्वौ, दुस्स्पृष्टलकारः, प्लुतलृकारश्चापि संयुज्य चतुष्षष्टिवर्णाः भवन्तीत्युल्लिखितमस्ति । तेषु प्लुतलृकारस्य स्वीकाराभावे वैकल्पिकेन त्रिषष्टिवर्णाः माहेश्वरमते प्रसिद्धाः सन्ति ।

स्वरवर्णाः

पाणिनीयशिक्षायां स्वरवर्णपरिगणनाक्रमे **स्वराः विंशतिरेकश्चे**त्युक्तम् ।[१८] तत्र अ इ उ ऋ इत्येते चत्वारः स्वराः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादशरूपतां भजन्ते । लृकार ह्रस्व एवोपदिश्यते । ए ऐ ओ औ इत्येतानि च सन्ध्यक्षराणि सन्ति । सन्ध्यक्षरेषु ह्रस्वो न भवति । तस्मात् दीर्घप्लुतभेदेन अष्टावेतानि । ततश्च एतानि समाविश्य एकविंशतिः स्वराः माहेश्वरमते पाणिनिना सङ्कलिताः । ते च यथा-

स्वरवर्णतालिका:

ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः
अ	आ	आऽऽ
इ	ई	ईऽऽ
उ	ऊ	ऊऽऽ
ऋ	ॠ	ॠऽऽ
लृ		लृऽऽ
	ए	एऽऽ
	ओ	ओऽऽ
	ऐ	ऐऽऽ
	औ	औऽऽ

---

१५ भर्तृहरिः, **वाक्यपदीयम्** १।१४४॥

१६ **शिक्षासूत्राणि,** युधिष्ठिरमीमांसकः (सम्पा.), पृ..९ ।

१७ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ३ ।

१८ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो ४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लृकारः प्लुत एव च[१९] इत्युल्लिखितत्वात् पाणिनिमते प्लुतलृकारः विभाषया ग्राह्यो भवति । प्लुतलृकारस्य ग्रहणपक्षे द्वाविंशतिस्वराः भवन्ति । तस्य ग्रहणाभावे एकविंशतिस्वराः भवन्ति ।

स्पर्शवर्णाः

कादयो मावसानाः स्पर्शाः इत्यत्र पञ्चविंशतिः वर्णाः सन्ति । एते हि जिह्वामूलतालुमूर्धदन्तोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शैरभिनिष्पत्य आविर्भवन्तीति हेतोः स्पर्शाः कथ्यन्ते । पाणिनीयशिक्षायां **स्पर्शानां पञ्चविंशतिः**[२०] इति समुल्लिखितमस्ति । सिद्धान्तकौमुद्यां कादयो मावसानाः स्पर्शाः इति कथनेन पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शसंज्ञका भवन्ति । यथा-

स्पर्शसंज्ञकवर्णतालिका:

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्	ध्	न्
प्	फ्	ब्	भ्	म्

एवञ्च-

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।

अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चापि पराश्रितौ ॥

दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयः।[२१]

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ, इत्यादिकथनाद् यरलवशषसहा इत्यष्टौ वर्णाः यादिपदेनावगम्यन्ते ।

अन्तःस्थवर्णाः

जिह्वामध्यप्रभृतीनां करणानामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः यरलवाः । स्पर्शोष्मणामन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति अन्तःस्थाः ।[२२] सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन **यरलवा अन्तःस्था** इत्युक्तम् ।[२३] अतः यरलवा इत्येते वर्णा अन्तस्था इत्युच्यन्ते ।

उष्माणवर्णाः

ऊष्मा वायुः तत्प्रधाना वर्णा उष्माणः । **शषसहा उष्माणः** इति सिद्धान्तकौमुद्यां प्रसिद्धम् ।[२४]

---

[१९] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५ ।

[२०] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४ ।

[२१] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४, ५ ।

[२२] **ऋक्प्रातिशाख्यम्,** व्या.१।९॥

[२३] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** पृ. १७ ।

[२४] पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यमाः

चत्वारश्च यमाः स्मृताः[२५] इति कथनेन यमाः चत्वारः कथिता । यम्यन्ते मुखभवश्रुतियमनेन निर्वर्त्यन्ते इति यमा वर्णविशेषाः । यच्छन्तीति यमाः । ते च प्रातिशाख्ये एव प्रसिद्धाः । तत्र वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्ण इत्युच्यते । तदुदाहरणानि च पलिक्क्नीः, चख्ख्नतुः, अग्ग्निः, घ्घ्न्तीत्येतानि ।[२६]

अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क ≍पौ चापि पराश्रितौ ॥[२७]

अनुस्वारः

स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः । (अं) इत्यत्राकारस्योपरिस्थितविन्दुसदृशोवर्णोऽनुस्वारः ।

विसर्गः

विसृज्यते पुनर्वर्णैर्न संयुज्यते इति विसर्गः ।[२८] विनाऽवरोधं उच्चारणीयः श्वासमयो वर्णविशेषो हि विसर्गः । विसृज्यते विनाऽवरोधं श्वासरूपेण वहिर्निष्काल्यते इति विसर्गः । (अः) इत्यत्राकारानन्तरस्थितद्विविन्दुसदृशोवर्णो विसर्गः ।

जिह्वामूलीयः

जिह्वामूले भवो वर्णः जिह्वामूलीयः । **जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः**[२९] इति सूत्रे वर्णितः । ≍क इत्यत्र कवर्णात् पूर्वस्मिन् अर्धविसर्गसदृशो वर्णः जिह्वामूलीयः ।

उपध्मानीयः

उश्च पश्च ध्मायेते अनेन तत्र भव इतिं योगेन उपध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वम् ।[३०] ≍प इत्यत्र पवर्णात् पूर्वार्धविसर्गसदृशो वर्णः उपध्मानीयः ।

दुस्स्पृष्टः

पाणिनिना दुस्स्पृष्टवर्णश्च स्वीकृतः । शिक्षायामुक्तम् **दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयः**[३१] इति प्रतिपादितयोर्डढयोः प्रयत्नस्य प्रतिपादने दुस्स्पृष्टवर्णस्य प्रयोगो दृश्यते । दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयो डढयोः स्वरमध्ययोः ।[३२] दुस्स्पृष्टो लकारः, स च अग्निमीडे इत्यादौ प्रसिद्धः ।[३३] प्रातिशाख्ये

---

[२५] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४ ।

[२६] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** पृ. १६ । .

[२७] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५ ।

[२८] दुर्गसिंहः, **कातन्त्रव्याकरणवृत्तिः,** १।१।१६॥

[२९] **पाणिनिः,** पूर्ववत्, पा.सू. ४।३।६८॥

[३०] नागेशभट्टः, **लघुशब्देन्दुशेखरः,** पृ. ।

[३१] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५ ।

[३२] **शैशिरीयशिक्षायाम्** श्लों ७ ॥ **शौनकीयशिक्षायाम्** श्लो १० ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः इति । आधुनिकभाषाविज्ञाने नेपालीभाषायाञ्च डाडु, घोडा, डाँडा इत्यादिशब्दोच्चारणक्रमे डकारढकारयोर्मध्यस्थस्वरस्योच्चारणं भवति । स एव दुस्स्पृष्टवर्णः कथ्यते ।

स्वर-स्पर्शवर्णानां तालिकीकरणं पूर्वमेव विहितम् तत्पश्चात् चात्र अन्तस्थ-उष्म-यम-अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीय-उपध्मानीय-दुस्स्पृष्टवर्णाः निम्नाङ्कितालिकायाः माध्यमेन प्रस्तूयन्ते-

यादयः	य् र् ल् व् श् ष् स् ह्
यमाः	क् ख् ग् घ्
अनुस्वारः	ं (अं)
विसर्गः	:(अः)
जिह्वामूलीयः	≍क
उपध्मानीयः	≍प
दुस्स्पृष्टः	ल्

स्वरनिर्धारणम्

पाणिनीयशिक्षायां स्वरनिर्धारणक्रमे चोक्तम्- **उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥**[३४]

उदात्त-अनुदात्त-स्वरितभेदेन स्वराः त्रयो भवन्ति । **उच्चैरुदात्तः**[३५] इति सूत्रव्याख्यानावसरे सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम्- ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञको भवति । ताल्वादिस्थानानामुर्ध्वोधोभेदेन भागद्वयम् अस्ति । ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः, अधोभागेन त्वनुदात्तः, अभ्यासज्ञेयश्चायं स्वरविशेषः । **नीचैरनुदात्तः**[३६] ताल्वादिषुस्थानेषु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञको भवति । **समाहारः स्वरितः**[३७] उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तम् इत्यर्थः प्रतीयते ।

अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् । उदात्तं वोच्यते किञ्चित्स्वरितं वाक्षरं परम् ॥[३८]

इति स्वरितस्य पूर्वभागः उदात्तः शेष उत्तरभागः अनुदात्तः प्रत्येतव्यः । उत्तरभागानुदात्तस्य उदात्तश्रुतिः क्वचिद्भवति तदाह- **तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्**[३९] ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्धं तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धाः।

---

[३३] भट्टोजिदीतः, **सिद्धान्तकौमुदी**, पृ. ।

[३४] **पाणिनीयशिक्षा**, श्लो. ११ ।

[३५] पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, पा.सू. १।२।२९॥

[३६] पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, पा.सू. १।२।३०॥

[३७] पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, पा.सू. १।२।३१॥

[३८] ऋग्प्रातिशाख्यम् ३।५॥

[३९] पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, पा.सू. **१।२।३२॥**

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उदात्तस्वरं तर्जन्यां सङ्केत्य जानीयात् । प्रचयस्वरं मध्यमायामङ्गुल्यां सङ्केत्य जानीयात् । अनुदात्तं स्वरं कनिष्ठिकायां सङ्केत्य जानीयात् । स्वरितं स्वरम् अनामिकायां सङ्केत्य जानीयात् । अन्तोदात्ताद्युदात्तादिनवप्रकारकाः पदविशेषरूपाः भवन्ति । **अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥**[४०] इत्यत्र क्रमशः अग्निः इति अन्तोदात्तम् पदम् । सोमः इति आद्युदात्तं पदम् । प्र इति उदात्तं पदम् । वः इति अनुदात्तं पदम् । वीर्यम् इति नीचस्वरितम् पदम् । हविषाम् इति मध्योदात्तं पदम् । स्वः इति स्वरितं पदम् । बृहस्पतिः इति द्व्युदात्तं पदम् । इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तं पदम् । अनुदात्तः स्वरः उरःप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः, उदात्तः स्वरः शीरःप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः, स्वरितः स्वरः कर्णमूलप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः, प्रचयः स्वरः आस्यप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः ।

वर्णानामुच्चारणकालनिर्धारणम्

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ।[४१]

वर्णानामुच्चारणक्रमे उच्चारणकालाधारेण ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वनिर्धारणं भवति । पाणिनिनाष्टाध्याय्यां **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः**[४२] इति सूत्रेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः विहिताः वर्तन्ते । उश्च, ऊश्च, उ३श्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञको भवतीत्यर्थः । स च प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा भवन्तीति ।

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥[४३]

अत्र ह्रस्वदीर्घप्लुताः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणवत्भवति । यथा कु खुरी...काँऽऽ इत्यत्र कु इत्यत्र ह्रस्वः, खुरी, इत्यत्र दीर्घः, काँऽऽ इत्यत्र प्लुतोच्चारणं भवति । हलन्तव्यञ्जनन्तु अर्धमात्रकं भवति ।

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥[४४]

चाषः पक्षी मात्राकालं शब्दं सम्प्रवदति, काको द्विमात्रां शब्दं सम्प्रवदति, मयूरम् त्रिमात्रं शब्दं सम्प्रवदति, नकुलस्तु अर्धमात्रकं शब्दं सम्प्रवदति ।

वर्णानां स्थाननिर्धारणम्

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालुः । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ।[४५] उक्तञ्च पाणिनीयशिक्षायाम्-

---

४० **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४६ पूर्वम् ।

४१ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ११ ।

४२ पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** पा.सू. १।१।२७॥

४३ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** पृ. ८ ।

४४ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४९॥

४५ पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** ***मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः,*** पा.सू. १।१।८॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलं च दन्तश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥१७॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥[४६]

वर्णानामष्टौ स्थानानि भवन्ति। उरः, कण्ठः, शिरः, जिह्वामूलः, दन्तः, नासिका, ओष्ठः, तालु इति अष्टौ स्थानानि सन्ति। वर्णानां स्थाननिर्धारणतालिका-

कण्ठः	तालु	मूर्धा	दन्ताः	ओष्ठौ	नासिका	कण्ठतालुः	कण्ठोष्ठम्	दन्तोष्ठम्	जिह्वामूलम्
अ क् ख् ग् घ् ङ् ह् :	इ च् छ् ज् झ् ञ् श्	ऋ ट् ठ् ड् ढ् ण् र् ष्	लृ त् थ् द् ध् न् ल् स्	उ प् फ् ब् भ् म् =प =फ	ञ् म् ङ् ण् न्	ए ऐ	ओ औ	व	≍क ≍ख

प्रयत्ननिर्धारणम्

यत्नः प्रयत्नः। यत्नानामाभ्यान्तरत्वं बाह्यत्वञ्चास्ति। वर्णोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वभावित्वमिति पाणिन्यादिशिक्षासु वर्णितम्। यथा-

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥[४७]

स्वराः विवृताः। अन्तस्था ईषत्स्पृष्टाः। उष्माण अर्धविवृताः स्मृताः। अवशिष्टा वर्णाः स्पृष्टाः प्रोक्ताः। इत्यनुसारेण आभ्यन्तरप्रयत्नाः पञ्चप्रकारकाः भवन्ति। यथा-

आभ्यान्तरप्रयत्नतालिका-

प्रयत्नः	**स्पृष्टम्**	**ईषत्स्पृष्टम्**	**ईषद्विवृतम्**	**विवृतम्**	**संवृतम्**
	क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड् ढ् ण् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म्	य् व् र् ल्	श् ष् स् ह्	अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ	अ ह्रस्वस्य अकारस्य उच्चारणकाले
संज्ञा	स्पर्शः	अन्तस्थः	उष्माणः	स्वरः	स्वरः

सिद्धान्तकौमुद्यां तु-

---

४६ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. १३,१७,१८॥

४७ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो.३८।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यत्नो द्विधा आभ्यान्तरो बाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा- स्पृष्टेषत्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तः स्थानम् । विवृतमूष्माणां स्वराणां च । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् । तथाहि अ अ[48] इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन सूत्रेण विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायीं सम्पूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् पूर्वत्रासिद्धम् । सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यादिति ।[49]

आभ्यन्तरप्रयत्नतालिका

प्रयत्नः	स्पृष्टम्	ईषत्स्पृष्टम्	विवृतम्		संवृतम्
	क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड् ढ् ण् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म्	य् व् र् ल्	अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ	श् ष् स् ह्	अ ह्रस्वस्य अकारस्य उच्चारणकाले
संज्ञा	स्पर्शः	अन्तस्थः	स्वरः	ऊष्मः	स्वरः

आभ्यन्तरप्रयत्नस्य चतुर्विधत्वे प्रमाणन्तु नाऽज्झलौ इति सूत्रम् । तथैव अकारोऽपि द्विप्रकारकः अ अ इति सूत्रात् ।

बाह्यप्रयत्नः

वर्णोत्पत्यन्तरं मूर्ध्नि प्रतिघातान्निवृत्ते प्राणे जायन्त अतो बाह्या उच्यन्ते । सिद्धान्तकौमुद्यां बाह्यप्रयत्नस्य एकादशविधत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि- बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा- विवारः, संवारः, श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

विवारः- वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य विकासाद् विवारः ।

संवारः- वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य संकोचात् संवारः ।

श्वासः- विवृत्ते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दा श्वासः ।

नादः- संवृते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो नादः ।

घोषः- घण्टानिह्रादवत् स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रतीयते, तदा नादध्वनिसङ्घाताद् घोषः । वर्णोपादनवायौ नादमिश्रणेन जातः शब्दविशेषो घोषः । तत्र यदा स्थानाभिघांतजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते ।[50] घोषो घुष्यते इति ।[51]

अघोषः- यदा श्वासोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसंयोगाद् अघोषः । न विद्यते घोषो यस्मिन् सः अघोषः । घोषध्वनिरहितो वर्णः ।

---

४८ पाणिनिः, **अष्टाध्यायी**, पा.सू. ८।४।६४॥

४९ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी**, पृ. १३ ।

५० **आपिशलिशिक्षासूत्रम्** पृ. ६ ।

५१ यास्कः, **निरुक्तम्** ९।१।९।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अल्पप्राणः- अल्पः प्राणो यस्योच्चारणे स अल्पप्राणो वर्णः । अथवा, अल्पः प्राणो यस्मिन् सः अल्पप्राणः प्रयत्नः । अल्पे वायावल्पप्राणः ।[52]

महाप्राणः- महान् प्राणो यस्योच्चारणे स वर्णो महाप्राणः । महति वायौ महाप्राणो वा ।[53]

उदात्तः- यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति । तमुदात्तमाचक्षते ।

अनुदात्तः- यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तमनुदात्तमाचक्षते ।

स्वरितः- उदात्तानुदात्तसंन्निकर्षात् स्वरितमाचक्षते ।[54]

वाह्यप्रयत्नतालिका

विवारः, श्वासः, अघोषः			संवारः, नादः, घोषः					
क्	ख्	श्	ग्	घ्	ङ्	य्	ह्	अ इ
च्	छ्	ष्	ज्	झ्	ञ्	र्		उ ऋ
ट्	ठ्	स्	ड्	ढ्	ण्	ल्		लृ ए
त्	थ्		द्	ध्	न्	व्		ओ ऐ
प्	फ्		ब्	भ्	म्			औ
अल्पप्राणः	महाप्राणः		अल्पप्राणः	महाप्राणः	अल्पप्राणः		महाप्राणः	उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः

वर्णोच्चारणविधिः

पाणिनीयशिक्षायां वर्णोच्चारणविधिनिर्देशनक्रमे- व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्टाभ्यां न च पीडयेत् ।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥[५५]

शावको मुखात् न पतेत् तस्य चर्मं च न छिद्रितं भवेत् इति भीता व्याघ्री यथा सावधानतया समुचितेन दन्तप्रयोगेन शावकान् दंष्टाभ्याम् नयति । न च तान् पीडयति । तथैव वर्णा अपि समुचितरूपेण उच्चारणीयाः । न अतितीव्रम् न वा अतिमन्दस्वरेण । अतिदृढेन प्रयोगेण वर्णाः रुक्षाः न कर्तव्या इत्याशयः ।

रङ्गवर्णोच्चारणविधिः

पाणिनीयशिक्षायां रङ्गवर्णस्य च विशेषोच्चारणविधिः निर्दिष्टो वर्तते । प्रायः वेदेषु प्रयुक्तमाणो रङ्गवर्णः पूर्वमक्षरं ग्रसितं विना दीर्घस्वरमुच्चारणीयं तत्पश्चात् नासिकोच्चारणमावश्यकं भवति ।[५६] वर्णोचारणे हृदयादेकमात्रोच्चारणं भवति । मूर्ध्नि अर्धमात्रोच्चारणं भवति । तथैव नासिकया अल्पमात्रोच्चारणं भवति । एवम्प्रकारेण रङ्गवर्णस्य द्विमात्रता उच्चारणीया ।[५७] हृदयादुपरि आगच्छतो रङ्गवर्णस्य कांस्यवाद्यध्वनिवत्

---

५२ **आपिशलीयशिक्षासूत्रम्,** पृ.८ ।

५३ **आपिशलीयशिक्षासूत्रम्,** पृ.७ ।

५४ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** पृ. ९ ।

५५ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. २५॥

५६ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरं । दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. २७॥

५७ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैव द्विमात्रता ॥ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो.२८ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मृदुतया द्विमात्रोच्चारणं कर्तव्यम् । यथा वेदे जघन्वाँ[५८] इवोच्चारणीयम् ।[५९] तथैव रङ्गवर्णोच्चारणं कम्पस्वरेण कर्तव्यम् ।[६०]

रङ्गवर्णोच्चारणोदाहरणम् यथा-

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ [६१]

यथा सौराष्टिका नारी तक्राँ इति अभिभाषते एवम् अराँ इव खेदया इत्यादिषु रङ्गाः प्रयोक्तव्याः । सुराष्टदेशभवा गौर्जरीं वा तक्रविक्रयिणी गोपालवनिता येन प्रकारेण ह्रस्वान्तमपि तक्रपदं दीर्घान्तं कृत्वा तद्दीर्घीकृतस्वरप्रान्ते ह्रस्वम् आँ इत्येतादृशं वर्णं योजयित्वा स्वतक्रविक्रयार्थं भ्रमणस्य बेलायां तक्रऽऽआँ इतीव भाषते । एवमेव वेदेषु खे अराँऽऽ इव खेदया इत्यादिषु स्थलेषु रङ्गवर्णा उच्चारणीयाः ।

वर्णोच्चारणे गुणदोषाः

वर्णानां शुद्धोच्चारणविधौ शिक्षायाः आवश्यकता भवति । शुद्धतया वर्णानां उच्चारणं कर्तव्यम् । तत्र रेखामात्रमपि अनतिक्रम्य वर्णोच्चारणं कर्तव्यम् । अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः इति कथनाद् वैयाकरणाः लघूपायेन शब्दाः कथयन्ति । पाणिनीयशिक्षायां वर्णोच्चारणे गुणदोषाः परिगणिता सन्ति । तत्र माधुर्यादयः षड् गुणाः, अष्टादशोच्चारणदोषाश्चोल्लिखिताः सन्ति । उक्तञ्च-

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठकागुणाः ॥ [६२]

माधुर्यम् = सुश्रुवत्वम्, अक्षरव्यक्तिः = वर्णानां स्पष्टतयोच्चारणम्, पदच्छेदः = अर्थानुगत पदविभागः, सुस्वरः = शोभनस्वरः, धैर्यम् = धैर्येण, स्थिरतापूर्वकम्, शनैः, लयसमर्थम् = लययुक्तम् इति एते षट् पाठकागुणाः भवन्ति । वर्णोच्चारणक्रमे स्पष्टतया मधुरेण सान्वयपूर्वकम् सुस्वरेण धैर्येण लययुक्तेन वर्णोच्चारणं कर्तव्यम् । एते षट् पाठकागुणाः कथिता सन्ति । तथैव दोषपरिगणनावसरे चोक्तम्-

गीती शीघ्री शिरः कम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ [६३]

गीती = गीतस्वरेण पठनम्, शीघ्री = द्रूतपठनम्, शिरः कम्पी = शिरकम्पनयुक्ततया पठनम्, लिखितपाठकाः = लिखितस्य वेदग्रन्थस्य पठिता, अनर्थज्ञः = अर्थज्ञानरहितः, अल्पकण्ठ = अल्पसामर्थ्यगलः, एते षट् पाठकाधमाः निकृष्टपाठकाः भवन्ति । तथैव-

शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमननुनासिकम् ।
काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥
उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
निष्पीडितं ग्रस्तपदक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥३५॥ [६४]

---

[५८] **ऋग्वेद**, १।५२।८॥

[५९] हृदयादुत्करे तिष्ठन् कांस्येन समनुस्वरन् । मर्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ **पाणिनीयशिक्षा**, श्लो. २९॥

[६०] मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथ्यो वेति निदर्शनम् ॥ **पाणिनीयशिक्षा**, श्लो. ३०॥

[६१] **पाणिनीयशिक्षा**, श्लो. २६॥

[६२] **पाणिनीयशिक्षा**, श्लो.३३ ॥

[६३] **पाणिनीयशिक्षा**, श्लो.३२ ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शङ्कितम् = शङ्कायुक्तम्, भीतम् = भययुतम्, उद्घुष्टम् = अत्युच्चैः प्रयुक्तम्, अत्युच्चैरुक्तम् वा, अव्यक्तम् = अस्पष्टम्, अनुनासिकम् = निरननुनासिकयोरपि सानुनासिकरूपेणोच्चरितम्, काकस्वरम् = कटुनादस्वरम्, शिरसिंग = अतितारम्, स्थानविवर्जितम् = स्वस्थानरहितम्, उपांशु = अनिर्गत-शब्दमन्याश्राव्यम्, दष्ट्रम् = दन्तपङ्क्तिविश्लेषरहितम्, त्वरितम् = अतिशिघ्रम्, निरस्तम् = अम्बुकृतम्, उच्चारणस्थानप्रयत्नापकर्षणम्, बिलम्बित = अतीवमन्दगतिकम्, गद्गदितम् = श्लथत्कण्ठ्यम् (भकभके), प्रगीतम् = गानस्वरयुतम्, निष्पीडितम् = अतीव दृढेन स्थानकरणसंयोगेनोच्चारितम्, ग्रस्त-पदाक्षरम् = एकेनपदेनान्यस्यपदस्य ऐकेनाक्षरेण अन्यस्याक्षरस्य गतिक्रमेण आच्छादनेन वा युतम्, स्पष्टरूपेणश्रवणरहितम् वा, दीनम् = निरुत्साहस्वरम्, सानुनास्यम् = सर्वांशे आनुनासिक्येन युक्तम् शब्दं न वदेत् । इत्यप्यष्टादशदोषाः तत्रैव परिगणिताः सन्ति । वर्णविकलतया उच्चारिते सति आयुर्नासो भवति । स्वरविकारेण उच्चरिते सति रोगयुक्तो भवति । तथैव कुलीनः जनः विमृतरूपेण वेदोच्चारणे सति तस्यैव मस्तके शस्त्ररूपेण वेदः पतति । उक्तञ्चशिक्षायाम्-

अनक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् । अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥[६५]

यो द्विजो हस्तस्वरसङ्केतरहितम् उदात्तादिभिः स्वरैः अकारादिभिर्वर्णैश्च विकलं वेदमधीते गद्यपद्यगेयमन्त्ररूपैः ऋग्यजुर्सामभिः प्लुष्टः स द्विजो वर्णवाह्यमनुष्यपशुमृगपक्षिसरीसृपकीट-कृमिस्थावरविशेषादिकुयोनिं प्राप्नोति । हस्तसारसहित स्वरवर्णार्थयुतेन यो द्विजो वेदोऽधीते स द्विजः ब्रह्मलोकं प्राप्नोति ।

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४॥

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥[६६]

प्रातकाले हृदयोदुभूतः सिंहनादेन पाठयेत्, मध्यान्ह्ने कण्ठगतेन चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन अर्थात् चक्रवाक (चखेवा) वासित सदृशध्वनिना पाठयेत्, तथैव सायंकाले तु मयूरहंसान्यभृतस्वराणां अर्थात् मयूरहंसकोकिलस्वरतुल्येन शिरः स्थितेन नादेन उच्चारणीयः ।

अध्यापकस्य स्वरूपवर्णनम्

आचारविहीनात्, उच्चारणगुणदोषाद्यनभिज्ञाद्, अयोग्याद् अध्यापकाद् अधीतो वेदः दग्धरज्जुन्यासेन स्थितमाभासमात्रवद् भवति । तथैव अस्पष्टतयाधीतेन वेदपाठेन प्रकोपिताद् दुष्टसर्पादिव पापान् मुक्तिर्नभवति । अर्थात् सर्पदंष्ट्रेन युक्तजनस्य येन प्रकारेण मुक्तिर्नभवति तथैव प्रकारेण अस्याऽपि गतिर्भवतीत्यर्थः।

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥५०॥[६७]

योग्याद् गुरोर्विधिनाऽधीतः, स्पष्टः शुद्धरूपेणाऽभ्यस्तः सम्यक् कण्ठस्थीकृतः शोभनस्वरेण शोभनदन्तोष्ठादिवाणीकरणयुतेन द्विजेन समुच्चारितो वेदः दीप्यते ॥

---

[६४] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ३४,३५॥

[६५] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५३॥

[६६] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५४,५५॥

[६७] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५०॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् । सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१॥[६८]

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता न च पीडिताः ॥ सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥[६९]

वर्णाः समुचितरूपेण प्रयोक्तव्या, उच्चारणीया वा । अव्यक्ता वर्णा नोच्चारणीयाः । परुषीकृता वर्णा अपि नोच्चारणीयाः । सुष्ठुवर्णोच्चारणेन उच्चारयिता ब्रह्मलोके महीयते इति ॥

यो वेदाध्ययनार्थमुपनीतो द्विजः नियमपालनेन पूतः सन् शङ्करवदननिर्गताम् एतां शिक्षां सदा पठति स इहलोके धनधान्यकीर्तियुतो भवति । स्वर्गे च सालोक्यमुक्तिरूपं परमं सुखं प्राप्नोति । उक्तञ्च शिक्षायाम्-

त्रिनयनमुखनि सृतामिमां य इह पठेत् ॥ ६०॥[७०]

शिक्षाध्ययनस्य फलश्रुतिः

शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते ॥[७१]

आषुतोषभगवच्छङ्करः श्रुतिस्मृतिपुराणेभ्यो वाङ्मयेभ्यः सारं सङ्गृह्य वर्णसमाम्नायरूपां वाणीं दाक्षीसुताय पाणिनये प्रादादिति पाणिनीयवैयाकरणजगति प्रसिद्धोऽस्ति । शङ्कराद् वर्णसमाम्नायसूत्राणि प्राप्य येन सम्पूर्णं व्याकरणशास्त्रं प्रोक्तं, येन विमलैः शब्दवारिभिः पुंसाम् गिरः धौताः, अज्ञानजम् तमः च भिन्नम्, अज्ञानजनितोऽन्धकारश्च निराकृतम्, येन ज्ञानाञ्जनशलाकया अज्ञानान्धस्य लोकस्य चक्षुः उन्मीलितम् तस्मै पाणिनये मुनये नमः क्रियते ॥

निष्कर्षः

वर्णानां सम्यगुच्चारणविधिनियामकं शास्त्रं शिक्षाशास्त्रम् । शिक्षाशास्त्रेषु मध्ये पाणिनीय-शिक्षाशास्त्रमतीवोपयोगि प्रतिभाति । अस्मिन् शिक्षाशास्त्रे वर्णोत्पत्तिप्रक्रियाविवेचनपूर्वकम् वर्णानां सङ्ख्यायाः निर्धारणं कृतम् । तस्मिन्क्रमे एकविंशतिस्वराः, पञ्चविंशतिस्पर्शसंज्ञकाः वर्णाः, चत्वारः अन्तस्थवर्णाः, चत्वारः उष्माणवर्णाः, चत्वार एव यमवर्णाः, एकोऽनुस्वारवर्णः, एको विसर्गवर्णः, एको जिह्वामूलीयवर्णः, एक उपध्मानीयवर्णः, एको दुस्स्पृष्टवर्ण इति संयोज्य प्लुतलृकारस्वीकारपक्षे चतुर्ष्षष्ठिवर्णा निर्धारिता सन्ति । प्लुतलृकाराभावपक्षे तु त्रिषष्टिः एव वर्णा निश्चिताः । तथैव उदात्तानुदात्तस्वरितभेदेन, ह्रस्वदीर्घप्लुतादिभेदेन एकविंशतिस्वरवर्णाः निर्धारिताः वर्तन्ते । आलेखेऽस्मिन् उपर्युक्तवर्णानां स्थानप्रयत्नघोषत्वप्राणत्वादिविवेचनपूवकं तालिकायाः माध्यमेन सरलतया प्रदर्शनं विहितं वर्तते । तथैव सङ्कलितवर्णानामुच्चारणविधिः, वेदेषु प्रयुक्तो रङ्गवर्णस्योच्चारणविधिश्च वर्णितौ । एवमेव अस्मिन् शिक्षाशास्त्रे वर्णोच्चारणे के के गुणाः सन्ति । दोषाश्च कीदृशा भवन्तीति पर्यालोचितम् । तदन्तरं शिक्षाध्ययनस्य कीदृशं फलमस्ति तस्य विवेचनपूर्वकं शिक्षाशास्त्रस्य महत्त्वमुपयोगिता च प्रदर्शिते स्तः । इति दिक् ।

---

[६८] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५१॥

[६९] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ३१॥

[७०] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ६०॥

[७१] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ५६-५९॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भ सामग्रीसूची

चतुर्वेदी, श्रीरामाधीनः, **संस्कृतभाषाविज्ञानम्,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन २००५ ।

दीक्षित, भट्टोजि, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमा टीका, भाग १, सम्पादक गोपालदत्त पाण्डेय, वाराणसी : चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन, चतुर्थ संस्करण १९९९ ।

दुर्गसिंहः, **कातन्त्रव्याकरणवृत्तिः,** चौखम्वा विद्या भवन, पुनर्मुद्रित संस्करण १९९३ ।

पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्,** नवाह्निक, सम्पादक, मधुसुदन प्रसाद मिश्र, वाराणसी : चौखम्वा विद्या भवन, पुनमुद्रित संस्करण २००३ ।

पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** सरलव्याख्याटीकालङ्कृत्य, गुरुप्रसाद शास्त्री, वाराणसी : भार्गव पुस्तकालय, सन् २००४ ।

--------- **अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,** सं. पण्डितश्रीरामगोविन्दशुक्लः, वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृतसस्थनम्, वि.सं. २०४०।

पाणिनीयशिक्षा,व्याख्याकारः आचार्यः शिवराज कौण्डिन्न्यायनः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००४ ।

फाटकः, मधुकरः, **पाणिनीयशिक्षायाः शिक्षान्तरैः सह समीक्षा,** रामेश्वरशर्मा सम्पा., वाराणसी : ग्रन्थकर्त्रा प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः, वि.सं. २०२९ ।

भट्टः, नागेशः, **परमलघुमञ्जूषा** चतुर्थसंस्करणं, नित्यानन्द पर्वतीय (टीप्पणीकारः), अलखदेव शर्मा (व्याख्याकार), वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वि.सं.२०४६ ।

भतृहरिः, **वाक्यपदीयम्,** (ब्रह्मकाण्डम्) सूर्यनारायण शुक्ल (व्याख्याकार), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, १९७५ ई. ।

मिश्रः, नारायणः, **अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,** आभानामकभाषावृत्युपस्कृतः, वृत्तिकारः, वाराणसी : चौखम्भा पब्लिशर्स, तृतीय संस्करण २००६ ।

मीमांसक, युधिष्ठिर, **शिक्षासूत्राणि,** अजमेर : भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान, विक्रमसंवत् २०२४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न्यायदर्शनदृष्ट्या सन्निकर्षविषयकं पर्यालोचनम्

✍ घनश्यामो भण्डारी*

शोधसारः

न्यायदर्शने सन्निकर्षशब्दः सम्बन्धपर्यायभूतो वर्तते । अर्थात् इन्द्रियस्य अर्थेन सह योगो हि सन्निकर्षः । स च संयोगादिषट्क इति । तावता च संयोगसमवायप्रभृतयो ये सम्बन्धाः त एवात्र सन्निकर्षपदेन व्यपदिश्यमाना भवन्ति । ततः प्रत्यक्षज्ञानं जायते । अतः सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । अत्रेदं विचारणीयं भवति यत् केवलम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्यते अर्थात् यदा इन्द्रियस्य अर्थेन सह सन्निकर्षो भवति तदानीमेव प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यते आहोस्विद् अन्योऽपि भवति कश्चन अवान्तर व्यापारः ? प्रत्यक्षविषयेऽस्मिन् तथ्यमिदं विशेषेण चिन्तनीयम् - प्रथमम् आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन ततः प्रत्यक्षं ज्ञानम् । अर्थात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् पूर्वात्ममनसो संयोगः प्रत्यक्षाय प्रयोजकीभूतः । एतत्प्रत्यक्षं निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदेन द्विप्रकारकम् । तस्य सङ्क्षेपेण निरूपणपूर्वकम् अत्र इन्द्रियार्थसन्निकर्षो निरूपितोऽस्ति । स च प्रत्यक्षज्ञानंहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः- संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति । इन्द्रियाणि पञ्च भवन्ति चक्षुः, श्रोत्रम्, घ्राणम्, रसना, त्वक् चेति । अर्थाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेति पञ्चैव । इन्द्रियं चक्षुः, घटः अर्थः, तयोः सम्बन्धः संयोगः सन्निकर्षः, तज्जन्यं ज्ञानं घटः इति प्रत्यक्षम् । त्रिविधः अलौकिकसन्निकर्षः, अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणताविचारः, विशेषणतासम्बन्धश्चात्र विवेचितोऽस्ति ।

शब्दकुञ्जीः अलौकिकसन्निकर्षः, प्रतियोगी, प्रमा, लौकिकसन्निकर्षः, निर्विकल्पकम्, सविकल्पकम्, ।

विषयप्रवेशः

न्यायदर्शने प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदेन चतुर्विधोऽनुभवः स्वीकृतो वर्तते । तत्र तावद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानमेव प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षज्ञानंहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षश्च प्रथमतो लौकिकालौकिकभदेन द्विविधो वर्तते । आलेखेऽस्मिन् प्रमाणोपस्थापनपूर्वकं तस्यैव सन्निकर्षस्य विश्लेषणञ्च विधीयते ।

समस्याकथनम्

न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमतसन्निकर्षशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्सम्बद्धविविधपक्षपर्यालोचनं प्रस्तुतस्यालेखस्योद्देश्यम् । तत्र त मूलतः समस्याद्वितयं पुरःस्फुरति । यथा -

क. न्यायवैशेषिकदर्शने सन्निकर्षस्य कोऽर्थः ?

ख. सन्निकर्षस्य का उपयोगिता ?

उद्देश्यम्

शोधसमस्यात्वेन निर्दिष्टयोर्द्वयोः समस्ययोः समाधानार्थं प्रस्तुतस्यालेखस्याधोनिर्दिष्टमुद्देश्यद्वितयं विद्यते । यथा-

क. न्यायवैशेषिकदर्शनाभिमतसन्निकर्षार्थप्रदर्शनपूर्वकं तद्भेदप्रतिपादनम् ।

---

* ***सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।***

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ख. सन्निकर्षस्योपयोगितायाः प्रदर्शनम् ।

शोधविधिः सैद्धान्तिकपर्याधारश्च

सम्पत्स्यमानस्य लेखस्य कृते विविधेभ्यः पुस्तकेभ्यः सन्निकर्षसम्बद्धानाम् आवश्यकसामग्रीणां सङ्कलनं विधाय तासां सामग्रीणां विश्लेषणं कृतमस्ति । तत्र न्यायदर्शनगतसंस्कृतमूलाकरग्रन्थाः, न्यायसूत्रभाष्यतदुपजीव्यग्रन्थाः, अन्ये च दर्शनसम्बद्धाः संस्कृतमूलाकरग्रन्थाः प्राथमिकसामग्रीत्वेन प्रयुज्यन्ते । अत्र च मुख्यत्वेन समीक्षणात्मको विधिः प्रयुक्तोऽस्ति । तथ्यविश्लेषणक्रमे निगमनात्मकविधिश्च प्रयुज्यते । एष च गुणात्मको लेखः । अस्य लेखस्य सैद्धान्तिकपर्याधारश्च नैयायिकाभिमतलौकिकालौकिकसन्निकर्षसम्बद्धेषु आकरग्रन्थेषु, तदुपजीव्यसूत्र-भाष्य-ग्रन्थेषु ग्रथिता विषया इति स्वीकृतः ।

प्रतिपाद्यविषयोपक्रमः

आत्मनः विशेषगुणेषु बुद्धिरेव प्रमुखा अस्ति । बुद्धिरेव प्राधान्येन आत्मानम् अनात्मद्रव्येभ्यः पृथक्त्वेन बोधयति । बुद्धिः साक्षात्परम्परया वा स्वेतरभिन्नात्मविशेषगुणानां कारणमपि भवति । महर्षिगौतमेन बुद्धिज्ञानोपलब्धीनाञ्चाभिन्नत्वं स्वीकृतम् - "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" (न्या. सू. १।१।१५) । भाष्यकारमतेऽपि "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्ययः पर्यायशब्दाः सन्ति" (आचार्यः, ई.१९९७: १३६) । महर्षिकणादमते इयं बुद्धिः आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षभिन्ना भवति । यथोक्तम्– "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् यन्निष्पद्यते तदन्यत्" (वै.सू. ३।१।१८) इति । आत्मनि बुद्धावुत्पद्यमानायां सत्याम् 'अहं जानामि' इत्याकारकोऽनुभवो जायते । उक्तञ्च किरणावलीकारेण "यस्मिन् सति जानामि इत्यनुव्यवसायो जायते सा बुद्धिः" इति (आचार्यः, ई.१९५७ : ३१०) ।

प्रशस्तपादादीनां प्राचीनानां मते विद्याऽविद्याभेदाद् बुद्धिः द्विविधा । विद्या यथार्थज्ञानमस्ति, अर्थात् देशकालावस्थादिभेदाद् यज्ज्ञानस्य बोधो न जायते सैव विद्या । उक्तञ्च कणादेन "अदुष्टं विद्या" (वै. सू. ९ । २ । १२) इति । अर्थात् दोषरहितं ज्ञानं विद्या । "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्" (न्या. सू. १ । १ । १५) । आत्मनो विशेषगुणः बुद्धिः वर्तते, स च सर्वेषां व्यवहाराणां कारणमस्ति - "सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम्" (भट्टः, ई.१९३७ : ६०) । तत्स्वरूपं यथा- बुद्धिरेव ज्ञानम्, तच्च द्विविधम् स्मृतिरनुभवश्च । को नाम अनुभवः ? तदुच्यते- "तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः" (भट्टः, ई.१९३७ : ६२) इति । तद्भिन्नत्वं नाम स्मृतिभिन्नत्वमित्यर्थः । अनुभवः चतुर्विधः- "प्रत्यक्षाऽनुमित्युपमितिशाब्दभेदात्" (भट्टः, ई.१९३७ : ६७) इति । एतेषां चतुर्विधानाम् अनुभवानां करणानि अपि चत्वारि भवन्ति । तान्येव प्रमाणत्वेन व्यवह्रियन्ते । उक्तं च न्यायसूत्रे "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि" (न्या.सू. १।१।४ इति । तस्मात् चतुर्विधं प्रमाणमिति न्यायदर्शनाभिमतम् । "प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम्" (न्या. सू. १ । १ । ३ ।) इति व्युत्पत्त्या न्यायदर्शने यथार्थज्ञानं प्रमा उक्ता, यतो हि प्रमायाः करणरूपे प्रमाणस्य सिद्धिर्भवति । तत्र प्रमायाः चातुर्विध्यात् प्रमाणमपि चतुर्विधम् । अतः तत्र यथार्थज्ञानं प्रमेति लक्षणं समीचीनम्, किन्तु वैशेषिकदर्शने प्रमा न यथार्थज्ञानरूपा, यतो हि यदि यथार्थज्ञानं प्रमा उच्यते तर्हि वैशेषिकदर्शनेऽपि विद्यायाः चातुर्विध्यात् "विद्यापि चतुर्विधा । प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा" (आचार्यः, ई.१९९७ : ४४१) । चतुर्विधप्रमाणस्य स्वीकारापत्तिः स्यात् किन्तु तत्र प्रत्यक्षानुमानं द्विविधमेव प्रमाणं स्वीकृतम् । तथा च यदि यथार्थज्ञानं प्रमेत्युच्यते तर्हि तत्करणरूपेण यथा प्रत्यक्षानुमानञ्च प्रमाणं तथैव स्मृत्यार्षयोरपि प्रमाणं स्यात् । यद्यपि वैशेषिकमते स्मृत्यार्षज्ञानमपि यथार्थं किन्तु तन्न प्रमा, यतो हि यथार्थस्य व्यापकार्थत्वात्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तथा च प्रमायाः सङ्कुचितार्थत्वात् प्रमा न यथार्थपर्यायः किन्तु परवर्त्तिन आचार्याः स्मृत्यनुभवभेदात् ज्ञानं द्विविधमुक्तवन्तः - "बुद्धिः प्रथमतो द्विविधा अनुभवः स्मृतिश्च" ।

सूत्रकारेण कणादेन "अदुष्टम् विद्या"(वै. सू ९ । २ । १२) इति विद्यायाः लक्षणं कृतम् । यद्वस्तुनो यत्सामान्यविशेषस्वरूपं तस्य तादृशरूपेणैव ज्ञानमदोषः, अर्थात् 'तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानम्' अथवा 'तदवृत्त्यप्रकारकं ज्ञानम्' इति । अतः ग्रन्थकारेणापि "विशेष्यावृत्त्यप्रकारकं ज्ञानं विद्या" (मिश्रः, १९१७ : ४८) इत्युक्तम् । यथा इदं रजतमिति । प्रशस्तपादादयः प्राचीनाः यथा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षभेदाद् विद्यायाः चतुरो विभागान् कृतवन्तः, तथा चाविद्याया अपि संशयविपर्ययस्वप्नाऽनध्यवसायभेदात् चतुरो विभागान् कृतवन्तः "तत्र विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा" (मिश्रः, १९१७ : ४८) इति । किन्तु शिवादित्येन यथार्थरूपप्रमायाः प्रत्यक्षानुमानभेदात् द्विविधो विभागः कृतः । तथा चाप्रमाया अपि संशयविपर्ययभेदात् द्विधा विभागः कृतः ।

प्रत्यक्षप्रमासमीक्षणम्

प्रत्यक्षशब्दस्य प्रमाप्रमाणयोश्च उभयोः अर्थयोः प्रयोगो भवति । अर्थात् प्रत्यक्षप्रमायाः करणमपि प्रत्यक्षप्रमाणं भवति । प्रत्यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिं कुर्वन् प्रशस्तपादः कथयति यत् "अक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यते इति प्रत्यक्षम् " (आचार्यः, (ई १९२३) : ९४) । अर्थात् सर्वेन्द्रियाणि प्रापयित्वा उत्पद्यमानं ज्ञानं प्रत्यक्षं भवति । अत्र प्रत्यक्षशब्दे 'प्रतिगतम् अक्षम्' इति विग्रहात् "कुगति प्रादयः" (अ. सू. २ । २ । १८) इति पाणिनीयसूत्राद् विहितप्रादितत्पुरुषः वर्तते, तथा च प्रादेः तत्पुरुषत्वात् निष्पन्नः प्रत्यक्षशब्दः विशेष्यलिङ्गं भवति । अन्यथा सामान्यरूपेण 'अक्षम् अक्षम् प्रति प्रत्यक्षम्' इति विग्रहसत्त्वे अव्ययीभावसमासे कृते सति नित्यनपुंसकलिङ्गः प्रत्यक्षशब्दः स्यात् । तस्मात् 'प्रत्यक्षो घटः, प्रत्यक्षा स्त्री' इत्यादिप्रयोगो न सम्भवेत् । वैशषिकसूत्रकारमते इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इन्द्रियञ्च प्रत्यक्षप्रमाणपदवाच्यम् । न्यायसूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षशब्दस्य प्रयोगः वर्तते । वात्स्यायनवृत्तिकारमते च सन्निकर्षः निर्विकल्पकं ज्ञानञ्चापि प्रत्यक्षप्रमाणमस्ति ।

वाचस्पतिमहोदयेन 'वृत्ति' शब्दं व्यापारार्थकं स्वीकृत्य इन्द्रियमेव प्रत्यक्षप्रमाणं स्वीकृतम् । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" (मिश्र, १९१७ : ४८) । अर्थात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । अत्र यदि ज्ञानत्वमात्रमुच्यते तदा अनुमित्यादावतिव्याप्तिः । ज्ञानत्वपदानुपादाने ध्वंसं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षध्वंसेऽपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वस्य सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिः; अतः विशेष्यविशेषणयोरुभयोः उपादानम् । एवमपि इन्द्रियं मनः, अर्थ आत्मा, तत्सन्निकर्ष आत्मनस्संयोगः तज्जन्यत्वज्ञानत्वयोः अनुमित्यादौ सत्त्वादतिव्याप्तिः, आत्ममनस्संयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति कारणमिति न वाच्यम्, यतो हि अर्थपदेन प्रकृतज्ञानविषयस्य विवक्षणाद् आत्मनः घटदिज्ञानविषयत्वाभावेन अतिप्रसङ्गाभावात् । तथा चैवमपि जीव ईश्वरभिन्नः सुखादिमत्त्वादित्यात्मविषयकानुमितावतिव्याप्तिः दुर्वारा । आत्मनः प्रकृतज्ञानविषयत्वस्यापि सम्भवादित्यपि न वाच्यम्, यतो हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिष्ठजनकतानिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूतज्ञानत्वभिन्नजातिमत्वस्य लक्षणत्वात् । ज्ञानमात्रं प्रति आत्ममनस्संयोगस्य कारणत्वेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेन आत्ममनस्संयोगस्य ग्रहणेऽपि तज्जन्यजनकतावच्छेदकीभूतज्ञानत्वजातिस्तु न ज्ञानत्वादिभिन्ना, अतो न तत्रातिव्याप्तिः । प्रकृते प्रत्यक्षत्वादिजातिमादाय लक्षणस्य समन्वयः । अत एव ईश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेन इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वाभावेन प्रत्यक्षज्ञानसामान्यलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्का निरस्ता ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्र पुनरपि जिज्ञासा जायते यदीश्वरः सर्वज्ञः, नित्यज्ञानवाँश्च, ईश्वरज्ञानं हि प्रत्यक्षात्मकमेव भवति, न तु अनुमित्याद्यात्मकमिति ईश्वरप्रत्यक्षे इन्द्रियजन्यत्वस्य विरहेण प्रत्यक्षलक्षणस्य अव्याप्तिरिति । अस्य प्रश्नस्य उत्तरं द्विधा प्रतिपादितं वर्तते । प्रथमं तावत् प्रत्यक्षस्य यल्लक्षणं विहितं तस्य लक्ष्यं जन्यप्रत्यक्षमात्रं न तु नित्यप्रत्यक्षमपि, अत ईश्वरप्रत्यक्षस्यालक्ष्यतया तत्र लक्षणागमनेऽपि न दोषः । अस्मिन् पक्षे महर्षिगौतमप्रणीतं सूत्रमेव प्रमाणं वर्तते । यथा "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" (न्या.सू. १।१।४) इति । तथा च भ्रमभिन्नत्वे सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वे सति ज्ञानत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणं फलितम् । तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्चेति सूत्रस्यार्थः । द्वितीयं समाधानं तु लक्षणान्तरानुसरणम् । ईश्वरप्रत्यक्षस्य नित्यत्वेन तत्र किमपि करणं न वर्तते । जन्यप्रत्यक्षे चेन्द्रियं करणं भवति । अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं भवति । उपमितौ सादृश्यज्ञानं करणं भवति । शाब्दबोधे च पदज्ञानं करणं भवति । स्मृतौ च अनुभवः करणं भवति । तथा च ज्ञानं यत्र करणं न भवति तथा ज्ञानं प्रत्यक्षमेव (नित्यप्रत्यक्षं जन्यप्रत्यक्षं च) इति न दोषः । करणलक्षणं तावत् "व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम्" (भट्टः, ई.१९३७ : ६८) इति । व्यापारत्वञ्च "तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वम्" (भट्टः, ई.१९३७ : ६८) इति । यथा घटं प्रति दण्डः करणम्, भ्रमिक्रिया च व्यापारः । दण्डजन्यत्वे सति दण्डजन्यघटजनकत्वाद् भ्रमिक्रियायां व्यापारलक्षणस्य समन्वयो जायते । भ्रमिरूपव्यापारजनकत्वाद् घटस्य असाधारणकारणत्वाच्च दण्डः करणं भवति । तथैव प्रत्यक्षे इन्द्रियं करणं सन्निकर्षश्च व्यापारो भवति ।

इन्द्रियलक्षणम्

इन्द्रियमनस्संयोगाभ्यां ज्ञानोत्पत्तिर्जायते इति वैशेषिकसिद्धान्तः । इन्द्रियत्वञ्च न जातिः, पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यात् । यथा परस्परसाङ्कर्याद् भूतत्वमूर्तत्वे न जातिः तथैव पृथिवीत्वाभावाधिकरणे रसनेन्द्रिये इन्द्रियत्वं वर्तते एवञ्च इन्द्रियत्वाभावाधिकरणे घटे पृथिवीत्वं वर्तते । घ्राणेन्द्रिये पृथिवीत्व-इन्द्रियत्वयोः एकत्र समावेशः वर्तत अतः पृथिवीत्वेन साङ्कर्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः । तर्हि किं नाम इन्द्रियत्वम् ? तदुच्यते- "शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनस्संयोगाश्रयत्वम् ।" (मिश्रः, १९१७ : ४८) इति । अत्रेदमवधेयम्- श्रोत्रेन्द्रिये उद्भूतविशेषगुणः शब्दः तिष्ठति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वग्रूपरसगन्धस्पर्शादयोऽनुद्भूतविशेषगुणास्तिष्ठन्ति न तूद्भूताः । मनसि च न कोऽपि विशेषगुणस्तिष्ठति । तथा च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणाः घटादौ वर्तमाना रूपरसादयः, तदनाश्रयत्वं सर्वेष्विन्द्रियेषु वर्तते । एवं ज्ञानकारणमनस्संयोगः इन्द्रियमनस्संयोगः, तदाश्रयत्वमपि सर्वेष्विन्द्रियेषु वर्तत इति लक्षणसमन्वयः । यदि शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वं नोपादीयते चेत् तर्हि ज्ञानकारणमनस्संयोगाश्रयत्वस्य आत्मनि सत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात् । विशेषणदलोपादाने चात्मनि शब्देतरोद्भूतविशेषगुणस्य ज्ञानादेर्वर्तमानत्वान्नातिव्याप्तिः । यदि च ज्ञाकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं विशेष्यदलं नोपादीयते तर्हि शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानामाश्रयत्वस्य कालादावपि सत्त्वादतिव्याप्तिः । तदुपादाने च कालादौ ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । विशेषणदले शब्देतरेति पदानुपादाने च श्रोत्रेन्द्रिये शब्दात्मकोद्भूतविशेषगुणानामाश्रयत्वाभावादव्याप्तिः । तदुपादाने च शब्देतरोद्भूतविशेषगुणो न शब्दोऽपि तु रूपादिस्तदनाश्रयत्वस्य श्रोत्रे सत्त्वान्नाव्याप्तिः । उद्भूतपदानुपादाने च शब्देतरविशेषगुणो रूपादि तस्याऽश्रयत्वमेव चक्षुरादौ वर्तत इत्यव्याप्तिः । उद्भूतपदोपादाने च चक्षुरादौ उद्भूतरूपादीनामभावान्नाव्याप्तिः । विशेषपदानुपादाने च शब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिस्तदाश्रयत्वस्यैव सर्वेष्विन्द्रियेषु विद्यमानत्वादसम्भवः । तदुपादाने च संयोगादौ विशेषगुणत्वाभावात् तेषां ग्रहणाऽसम्भवात्

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नासम्भवः । विशेष्यदले ज्ञानकारणपदानुपादाने कालादीनां विभुतया तत्र मनःसंयोगाश्रयत्वस्य विशेषणदलस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिः । तदुपादाने च कालमनःसंयोगे ज्ञानकारणत्वाभावन्नातिव्याप्तिरिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षनिरूपणम्

घ्राणरसनत्वक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि षडिन्द्रियाणि भवन्ति । एतेषां विषयेण सह यः सम्बन्धः स एव सन्निकर्ष उच्यते । असम्बद्धपदार्थस्य ग्रहणं न भवति, अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां (सति सन्निकर्षे ग्रहणम्, सन्निकर्षाभावे ग्रहणाभावः) इत्यादिना इन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रयोजनं सिद्धम् । बौद्धानां मते चक्षुश्रोत्रमनांसि असम्बद्धविषयग्राहकाणि भवन्ति, किन्तु न्यायवैशेषिकमते साक्षात्परम्परया सम्बन्धेन वा इन्द्रियाणि विषयग्राहकाणि भवन्ति । यथोक्तं जयन्तभट्टेन-"कारकं च अप्राप्यकारि चेति चित्रम् । .....अप्राप्यकारित्वे च शक्तेरविशेषात् कुड्यादिव्यवहितमपि वस्तु चक्षुषा दृश्येत" (ई.१९०२ : ५०) इति । इन्द्रियस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणेन प्रत्यक्षप्रमात्मके ज्ञाने जननीये सन्निकर्षस्यावश्यकता भवति । इन्द्रियस्य विषयेण साकं सन्निकर्षं विना विषयस्य प्रत्यक्षं न भवति । अतः प्रत्यक्षज्ञानं प्रति इन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणं भवति । स च सन्निकर्षः लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधो भवति । लौकिकस्तावत् षड्विधः । अलौकिकस्तु सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणा-योगजभेदेन त्रिविधो भवति । अत्र च षड्विधलौकिकसन्निकर्षा एव निरूप्यन्ते । तथा हि प्रत्यक्षात्मकं कार्यं विषयतासम्बन्धेन यत्र तिष्ठति तत्र इन्द्रियस्य यो हि सम्बन्धः स एव इन्द्रियार्थसन्निकर्षः कथ्यते । स च सन्निकर्षः "संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायः विशेषणविशेष्यभावश्चेति" (भट्ट, ई.१९३७ : ८०) ।

संयोगसन्निकर्षः

इन्द्रियद्वारा द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगसन्निकर्षः कारणं भवति । द्रव्यग्राहकाणीन्द्रियाणि त्रीणि चक्षुःत्वङ्मनांसि च । तथा च द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति, द्रव्यत्वाचप्रत्यक्षं प्रति, द्रव्यमानसं प्रत्यक्षं प्रति च संयोगसन्निकर्षः कारणम् । यथा - चक्षुरिन्द्रियेण 'अयं घटः' इत्याकारकं चाक्षुषप्रत्यक्षं जायते, तच्च प्रत्यक्षं विषयतासम्बन्धेन घटे तिष्ठति तत्रैव घटे संयोगसम्बन्धेन चक्षुर्वर्तते । चक्षुषः तेजस्त्वाद् घटदेशपर्यन्तं गन्तुं शक्नोति, अतः चक्षुषा द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति संयोगसन्निकर्षः कारणं भवति । यथोक्तं तर्कसंग्रहकारेण- "चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः" (भट्ट, ई.१९३७ : ८२) इति ।

संयुक्तसमवायसन्निकर्षः

द्रव्ये समवायसम्बन्धेन ये पदार्थाः तिष्ठन्ति तेषां (द्रव्यसमवेतानां) चाक्षुषत्वाचमानसघ्राणजरासनप्रत्यक्षान् प्रति संयुक्तसमवायसन्निकर्षः कारणं भवति । यथा चक्षुषा घटरूपप्रत्यक्षं जायते, तच्च प्रत्यक्षं विषयतासम्बन्धेन घटरूपे तिष्ठति, तत्र चक्षुषः संयोगो भवितुं न शक्नोति रूपस्य गुणत्वात् । गुणे कस्यापि संयोगो न भवति, द्रव्ययोरेव संयोग इति नियमात् अतः चक्षुः संयुक्तसमवायसम्बन्धेन रूपे तिष्ठति । चक्षुःसंयुक्तो घटः तत्समवायो रूपे वर्तते, तथा च द्रव्यसमवेतरूपादिचाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति संयुक्तसमवायसन्निकर्षः कारणमिति (भट्ट, ई.१९३७ : ८३) ।

संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षः

द्रव्ये समवायसम्बन्धेन ये पदार्थाः तिष्ठन्ति तत्र समवायसम्बन्धेन वर्तमानानां द्रव्यसमवेतसमवेतानां पदार्थानां चाक्षुषत्वाचमानसघ्राणजरासनप्रत्यक्षं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्निकर्षः कारणं भवति । यथा चक्षुषा रूपत्वविषयकं प्रत्यक्षं जायते, तच्च प्रत्यक्षं विषयतासम्बन्धेन रूपत्वे तिष्ठति, तत्र चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायसम्बन्धेन वर्तते । चक्षुःसंयुक्तो घटः, तत्समवेतं रूपम्, तस्य समवायः रूपत्वे वर्तते । तथा च द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषप्रत्यक्षं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षः कारणमिति । यथोक्तम् "रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः " (भट्ट, ई.१९३७ : ८३) इति ।

समवायसन्निकर्षः

श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दसाक्षात्कारे समवायसन्निकर्षः कारणं भवति । यथा, श्रोत्रेण शब्दप्रत्यक्षं जायते । तच्च प्रत्यक्षं विषयतासम्बन्धेन शब्दे तिष्ठति, तत्र श्रोत्रेन्द्रियस्य समवायोऽपि वर्तते । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशमेव श्रोत्रं भवति । आकाशे शब्दः समवायसम्बन्धेन तिष्ठति । अतः श्रोत्रशब्दयोः समवायो भवति । अतः शब्दश्रावणप्रत्यक्षं प्रति समवायसन्निकर्षः कारणम् ।

समवेतसमवायसन्निकर्षः

शब्दे समवायसम्बन्धेन वर्तमानस्य शब्दत्वस्य साक्षात्कारे समवेतसमवायसन्निकर्षः कारणं भवति - "शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः" (भट्ट, ई.१९३७ : ८३) यथा- श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दत्वप्रत्यक्षं जायते, तच्च प्रत्यक्षं विषयतासम्बन्धेन शब्दत्वे तिष्ठति, तत्रैव श्रोत्रमपि समवेतसमवायसम्बन्धेन तिष्ठति । श्रोत्रसमवेतः शब्दः, तत्समवायः शब्दत्वे वर्तत इति । तथा च श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायसन्निकर्षः कारणम् ।

विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः

अयं सन्निकर्षो विशेषणतासन्निकर्षः कथ्यते । अभावप्रत्यक्षे विशेषणतासन्निकर्षः कारणम् । "अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः" (भट्ट, ई.१९३७ : ८४) । यथा- चक्षुषा 'घटाभाववद् भूतलम्' इत्याकारकं घटाभावप्रत्यक्षं जायते । तच्च प्रत्यक्षं विषयतासम्बन्धेन घटाभावे तिष्ठति, तत्रैव घटाभावे चक्षुः संयुक्तविशेषणतासम्बन्धेन तिष्ठति । चक्षुःसंयुक्तं भूतलं तन्निरूपिता विशेषणता घटाभावे वर्तते । घटाभाववद् भूतलमिति ज्ञाने भूतलं विशेष्यं घटाभावश्च विशेषणं वर्तते । यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथापि विशेषणतात्वेन एकैव सा इति मन्तव्यम् ।

अत्र द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगसन्निकर्षः कारणमित्येवं कार्यकारणभावः यदि स्वीक्रियते तदा त्वगिन्द्रियघटसन्निकर्षे जाते घटस्य चाक्षुषप्रत्यक्षापत्तिः । प्रत्यक्षकारणीभूतस्य सन्निकर्षस्य विद्यमानत्वात् । अतः द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे चक्षुस्संयोगः कारणम्, द्रव्यत्वाचप्रत्यक्षे त्वक्संयोगः कारणम्, इत्येवं रीत्या विशेषरूपेण कार्यकारणभावः स्वीकर्तव्यः ।

इन्द्रियसन्निकर्षेण प्रत्यक्षयोग्यविषयाणां ग्रहणं भवति, सा प्रत्यक्षयोग्यता भिन्नभिन्नपदार्थेषु भिन्ना भवति । यथा वाह्यद्रव्याणां योग्यता महत्त्ववत्त्वम् उद्भूतरूपवत्वं वर्तते । बाह्यद्रव्यवृत्तिसामान्यगुणकर्मणामुद्भूतरूपवत्त्वं महत्त्वैकार्थसमवेतत्वञ्च योग्यता भवति । रूपरसगन्धस्पर्शानां प्रत्यक्षे उद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वादिजातिः महत्परिमाणवद्द्रव्यसमवेतत्वञ्च कारणानि भवन्ति । प्रशस्तपादाचार्यमते गुरुत्वमतीन्द्रियं किन्तु श्रीधराचार्यमते प्रत्यक्षम् । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहद्रवत्ववेगा उद्भूतरूपवद्द्रव्यनिष्ठत्वे सति चाक्षुषस्पार्शनप्रत्यक्षविषयाः भवन्ति । उद्भूतरूपवद्द्रव्यनिष्ठत्वे सति कर्मणः चाक्षुषं प्रत्यक्षं भवति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सामान्यस्य प्रत्यक्षं सामान्यवत्पदार्थप्रत्यक्षाश्रितं भवति, अतः प्रत्यक्षयोग्यपदार्थसमवेतसामान्यमेव प्रत्यक्षविषयं भवति । सामान्यस्य सर्वविधं प्रत्यक्षं भवति । कर्णशष्कुल्यवच्छेदेन शब्दस्योत्पत्तिः, अतः योग्यशब्दगतत्वमेव तत्सामान्यस्य योग्यता । प्रत्यक्षयोग्यव्यक्त्याश्रयत्वं सामान्यस्य योग्यता । संसर्गाभावस्य प्रतियोगियोग्यधीना योग्यता । यदि प्रतियोगी योग्यं तर्हि तत्संसर्गाभावस्यापि ग्रहणं स्यात् । यदि च योग्यं नास्ति, अयोग्यमेव तर्हि न तद्ग्रहणं सम्भवति । अन्योन्याभावस्य योग्याधिकरणवृत्तित्वमेव योग्यता, एषामेव स्वरूपयोग्यता कथ्यते । 'स्तम्भः पिशाचो न भवति' इत्यस्य चाक्षुषप्रतीतिर्जायते, अतः स्वरूपाधिकरणे पिशाचप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य ग्रहणम् अत एव जायते यत् तदन्योन्याभावाधिकरणं स्तम्भयोग्यमस्ति ।

अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेः कारणताविचारः

यथा सन्निकर्षादीनां कारणता भवति तथैव योग्यानुपलब्धिरपि कारणं भवति । तथाहि यत्र भूतलादौ घटस्य प्रत्यक्षं भवति तत्र घटाभावस्य प्रत्यक्षं न भवति । तथा च यत्र घटस्य प्रत्यक्षं न भवति तत्रैव घटाभावस्य प्रत्यक्षं भवति । तेन ज्ञायते यद् घटस्य प्रत्यक्षं घटाभावप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकमस्ति । प्रतिबन्धकाभावस्तु कार्यं प्रति कारणं भवति । अतः घटाभावप्रत्यक्षे घटप्रत्यक्षाभावः कारणमिति ज्ञायते, तेन अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावः कारणमिति सामान्यकार्यकारणभावः समागच्छति । प्रतियोगिप्रत्यक्षाभाव एव प्रतियोग्यनुपलब्धिपदेनोच्यते, किन्तु तत्र योग्यताऽप्यपेक्षिता भवति । अत्यन्ताभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनः योग्यता, अन्योन्याभावप्रत्यक्षे चाधिकरणस्य योग्यता अपेक्ष्या । घटस्य योग्यतया भूतलादौ घटाभावस्य प्रत्यक्षं भवति । परमाणोरयोग्यतया भूतलादौ परमाण्वभावस्य प्रत्यक्षं न भवति । अन्योन्याभावस्थले तु स्तम्भे पिशाचस्य अत्यन्ताभाव न गृह्यते, किन्त्वन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षं तु भवत्येव । "अयं स्तम्भः न पिशाच इति प्रत्यक्षं तु सर्वेषां जायत एव" (मिश्र, १९१७ : ४९)

विशेषणतासम्बन्धः

विशेषणता द्विविधा सम्बन्धान्तरगर्भा शुद्धा चेति (मिश्र, १९१७ : ४९) । तयोः सम्बन्धान्तरगर्भा विशेषणता षड्विधा भवति । यथा-

१. संयुक्तविशेषणता- संयुक्तविशेषणतया द्रव्यविशेषणीभूताः यदभावाः तेषां ग्रहणं भवन्ति । "संयुक्तविशेषणतया द्रव्यविशेषणीभूताभावग्रहणम्" (मिश्र, १९१७ : ४९) ।

२. संयुक्तसमवेतविशेषणता- संयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादिषु रसाभावस्य ग्रहणं भवति । रूपादयः द्रव्येषु समवेताः, तेषां विशेषणरूपेणोपस्थितस्य अभावस्य ग्रहणमुक्तविशेषणतया जायते ।

३. संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतारूपत्वादौ रसत्वाद्यन्योन्याभावस्य ग्रहणं संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया जायते । संयुक्तद्रव्ये समवायसम्बन्धेन विद्यमानरूपे समवेतरूपत्वस्य विशेषणरूपेण रसत्वादे अभावस्य ग्रहणं भवति । यथोक्तम्- "संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया रूपत्वादौ रसत्वाद्यन्योन्याभावग्रहणम्" (मिश्र, १९१७ : ४९) इति ।

४. समवेतविशेषणता- समवेतविशेषणतया ककारादिषु गत्वादीनामभावः गृह्यते इति ।

५. समवेतसमवेतविशेषणता- उक्तविशेषणतया कत्वादिषु गत्वाद्यन्योन्याभास्य ग्रहणं भवति । श्रोत्रसमवेतककारे समवायसम्बन्धवृत्तिकत्वस्य विशेषणरूपेणोपस्थापिते सति गत्वाभावस्य ग्रहणं समवेतसमवेतविशेषणतासम्बन्धेन जायते इति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

६. विशेषणविशेषणता- उक्तविशेषणतया अभावादीनां वैधर्म्यं गृह्यते । उक्तञ्च-"विशेषणविशेषणतया चाभावादिवैधर्म्यादिग्रहणम्" (मिश्र, १९१७ : ४९) इति ।

अलौकिकसन्निकर्षः

सन्निकर्षं विना वस्तुनः प्रत्यक्षं न सम्भवति । सन्निकर्षश्च लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः इतु तूक्तपूर्वमेव । तत्र लौकिकः सन्निकर्षः षड्विधः इत्यपि विश्लेषितम् । अलौकिकसन्निकर्षस्तु त्रिविधः- सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजश्च -

"अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥" (भट्टाचार्य, १९२७ : २७२) ।

लौकिकसन्निकर्षद्वारा उपस्थितानां साक्षादिन्द्रियसन्निकृष्टानामेव पदार्थानां प्रत्यक्षं भवति । अलौकिकसन्निकर्षद्वारा तु साक्षादिन्द्रियासन्निकृष्टानां कालान्तरीयानां देशान्तरीयानां च पदार्थानां प्रत्यक्षं भवति ।

सामान्यलक्षणासन्निकर्षः

संयुक्तधूमे समवेतधूमत्वसामान्यस्य विशेषणरूपेण तत्प्रतीतिर्जायते, अतः इयं संयुक्तसमवेतविशेषणता । इत्थम्प्रकारेणैव रूपत्वादिसामान्यविशेषणतया यदतीतानागतरूपादीनां ग्रहणं तत्र संयुक्तसमवेतविशेषणता भवति । तत्रेन्द्रियेण द्रव्यं संयुज्यते । अत्र समवेतं रूपम्, रूपे रूपत्वसामान्यं समवेतं यद्विशेषणरूपेण निखिलानामतीतानागतरूपाणां ग्रहणं भवन्ति । शंकरमिश्रमते सन्निकर्षः विशेषणताविशेष एवास्ति । अतीतानागतधूमादयः धूमत्वसामान्यविशेषणतया भासन्ते । सामान्यलक्षणा इत्यत्र लक्षणशब्दस्य स्वरूपं विषयश्चार्थः । यदि लक्षणशब्दस्य स्वरूपमर्थः क्रियते तदा सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्य स इति व्युत्पत्त्या सामान्यस्वरूपः सन्निकर्ष इत्यर्थो लभ्यते । यदि तु लक्षणशब्दस्य विषयोऽर्थः क्रियते तदा सामान्यं लक्षणं विषयः यस्य स इति व्युत्पत्त्या सामान्यविषयकं ज्ञानं सन्निकर्षः इत्यर्थः । सिद्धान्तरूपेण द्वितीया व्युत्पत्तिरेव स्वीकृता वैशेषिकशास्त्रे । प्रथमव्युत्पत्त्यनुसारेण सामान्यस्वरूपः सन्निकर्षः । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञान-प्रकारीभूतं सामान्यं सन्निकर्षः इत्यर्थः । अत्रेदं ध्यातव्यमस्ति यद् यदा एकेन धूमेन सह चाक्षुषसन्निकर्षो भवति तदा धूम इति सन्निकृष्टधूमविषयकं चाक्षुषं लौकिकं प्रत्यक्षं जायते, तदनन्तरं सकलधूमविषयकं धूमा इत्येवं रूपं सकलधूमविषयकं चाक्षुषमलौकिकं प्रत्यक्षं जायते । तत्र लौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षे संयोगसन्निकर्षः कारणं भवति । अलौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षे च धूमत्वमेव सन्निकर्षविधया कारणम् । यथोक्तं मुक्तावल्याम् "इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञान-प्रकारीभूतं बोध्यम्" (भट्टाचार्य, १९२७ : २७२) इति । इन्द्रियं चक्षुः, इन्द्रियसम्बद्धः धूमः, धूमविशेष्यकं ज्ञानं धूमः इति, तस्मिन् ज्ञाने प्रकारीभूतं सामान्यं धूमत्वमिति रीत्या सकलधूमविषयके अलौकिकप्रत्यक्षे धूमत्वरूपसामान्यलक्षणासन्निकर्षः कारणम् । ननु यथा धूमः इन्द्रियसम्बद्धो वर्तते तथैव स्वसंयुक्तसमवायसम्बन्धेन धूमत्वमपि इन्द्रियसम्बद्धो वर्तते एव । तथा च इन्द्रियसम्बद्धं सामान्यमेव सन्निकर्षः, अस्तु इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतपर्यन्तानुधावनं किमर्थम् ? इति चेत् ? न, तथा सति यत्र धूलिपटलं दृष्ट्वा अयं धूमः इति भ्रमो जातः तत्र धूमत्वेन सामान्यलक्षणसन्निकर्षेण यावद्धूमविषयकमलौकिकं प्रत्यक्षं यद्भवति तन्न स्यात्, तत्र सामान्येन धूमत्वेन सह इन्द्रियसम्बन्धाभावात् । इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सामान्यमित्युक्ते तु उक्तस्थले इन्द्रियसम्बद्धं धूलिपटलम्, तद्विशेष्यकं ज्ञानं धूमः इति भ्रमात्मकं ज्ञानम्, तत्र प्रकारीभूतं सामान्यं धूमत्वमिति धूमत्वरूपसामान्यलक्षणसन्निकर्षेण यावद्धूमविषयकमलौकिकं प्रत्यक्षं सम्भवति ।

गुरुत्वस्यातीन्द्रियतया गुरुत्वेन सह मनसा सन्निकर्षाभावाद् इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं न हि गुरुत्वत्वमिति कथं तस्य सन्निकर्षत्वमिति चेत् ? न, मनसा अलौकिकप्रत्यक्षं प्रति केवलं ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमेव सन्निकर्षः, न तु तत्रेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकस्यापि प्रवेशः, अतो नोक्तदोषः । सामान्यलक्षणासन्निकर्षः इत्यत्र सामान्यपदं न जातिवाचकं किन्तु समानानां भावः सामान्यमिति व्युत्पत्त्या धर्ममात्रपरम् । अत्र कुत्रचिद् घटत्वं सन्निकर्षः, कुत्रचिच्च घटः सन्निकर्षः । किन्तु यदि ज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमेव सन्निकर्षरूपेण स्वीक्रियते तदा यत्र पूर्वमेकस्य घटवतः चक्षुषा प्रत्यक्षं जातम् । पश्चात् तद्घटस्य नाशोऽभवत्, पुनः मनसा तस्य घटवतः स्मरणमजायत, तदा घटात्मकसन्निकर्षेण मनसा सर्वेषां घटवतां मानसमलौकिकं प्रत्यक्षमुत्पद्यते, किन्तु तन्न स्यात्, कुतः ? ज्ञानप्रकारीभूतस्य सामान्यस्य घटस्य प्रत्यक्षाव्यवहितपूर्वक्षणे विरहात् । तद्घटस्य पूर्वमेव विनष्टत्वात् । किञ्च यत्र केनचित् घटः चक्षुषा साक्षात्कृतः, अपरस्मिन् दिवसे घटेन सह चक्षुषः लौकिकसन्निकर्षं विनाऽपि घटत्वरूपसामान्यलक्षणासन्नकर्षेण यावद्घटविषयकमलौकिकं चाक्षुषं प्रत्यक्षं स्यात् । तथा च इन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं न सन्निकर्षः, किन्तु सामान्यविषयकं ज्ञानं सन्निकर्ष इति ।

ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिः

नैयायिकानां मते ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरपि संयुक्तसमवेतविशेषणता एवास्ति, यतोहि मनःसंयुक्तात्मनि ज्ञानं समवेतम्, तज्ज्ञाने विशेषणतासम्बन्धेन परमाण्वादीनामपि भानं भवति, अर्थात् 'परमाणुमहं जानामि' इति प्रत्यक्षं भवति ।

इत्थं मुक्तावलीकारेण संक्षेपेण लौकिकालौकिकसन्निकर्षयोश्चर्चा कृता । योगजं प्रत्यासत्त्यन्तरं स्वीकृत्य सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा च विशेषणताविशेष एव स्वीकृतः - "विषयी यस्यतस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः" (भट्टाचार्यः, १९२७ : २७८) । ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति ।

योगजधर्मप्रत्यासत्तिः

मुक्तावलीकारेण योगजधर्मं प्रत्यासत्त्यन्तरं स्वीकृतम् । योगजधर्मेण संस्कृतेन मनसा अतीतानागतस्वरूपयोग्यपरमाण्वाकाशादीनामपि ग्रहणं जायते । योगजं प्रत्यक्षं योगिजनानां भवति । अलौकिकसन्निकर्षे योगजधर्मप्रत्यासत्तिः कारणं भवति -

"योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥"(भट्टाचार्यः, १९२७ : २८२) इति ।

निष्कर्षः

अत्र प्रत्यक्षोपयोगि-संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवाय-समवाय-समवेतसमवाय-विशेषणविशेष्यभावरूपेण प्रसिद्धानां षड्विधसन्निकर्षाणां अत्यन्तं विस्तरेण विवेचनं विहितम् । अस्मिन् प्रक्रमे सामान्यतः प्रत्यक्षलक्षणं निरूप्य ततः प्रत्यक्षार्थमपेक्षितानां सन्निकर्षाणां विशदं विवेचनं विहितम् । कस्यचिदपि वस्तुनः प्रत्यक्षे सन्निकर्षः इन्द्रियस्य अर्थस्य च मध्ये सेतुभूतः, इन्द्रियार्थयोर्योजकश्च । तं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विना न भवति वस्तुनां प्रत्यक्षमतोऽत्र सन्निकर्षविवेचनं कृतम् । अत्र इदमपि निरूपितम् यद् संयोगस्य, संयुक्तसमवायस्य, संयुक्तसमवेतसमवायस्य च प्रत्यक्षे कथमुपयोगित्वम् ? अथ कस्य प्रत्यक्षे कस्य सन्निकर्षस्य प्रयोगः एतत्सर्वमत्र वैशद्येन निरूपितम् । इदमत्राऽवधेयम्- प्रत्यक्षं द्विविधम्- लौकिकमलौकिकञ्च, लौकिकन्तु षोढा सन्निकर्षजन्यं वर्णितम् । अलौकिकं तु त्रिविधाऽलौकिकसन्निकर्षजन्यं भवति । अलौकिकसन्निकर्षः - सामान्यलक्षणः, ज्ञानलक्षणः योगजश्चेति । यत्रैकधूमे ज्ञाते यादृशधूमत्वरूपसन्निकर्षेण सकलधूमानां ज्ञानं भवति तादृशधूमत्वरूपसन्निकर्षः- सामान्यलक्षणः - सामान्यं - जातिः धूमादिव्यक्तिश्च लक्षणं स्वरूपं यस्य सः । यत्र 'सुरभि चन्दन'मिति चाक्षुषे यादृशसौरभस्मरणेन सौरभस्याऽपि भानं भवति, तादृशस्मरणात्मकसन्निकर्षः 'ज्ञानंलक्षणः'-ज्ञानमेव लक्षणं स्वरूपं यस्य सः । देशान्तरीयकालान्तरीयवस्तुज्ञानं योगाभ्यासजनितयादृशविलक्षणधर्मात् भवति तादृशयोगजो धर्मः योगजसन्निकर्षः योगाभ्यासजनितधर्मविशेष इति ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्यः, उदयनः, (ई.१९५७), किरणावली, प्रशस्तपादभाष्यव्याख्या, कलकत्ता : ए. सो. ।

आचार्यः, प्रशस्तपादः, (ई.१९९७), प्रशस्तपादभाष्यम्, सं. दुर्गाधर झा, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।

आचार्यः, प्रशस्तपादः, (ई.१९२३),प्रशस्तपादभाष्यम्, काशी : चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयः ।

भट्टः, अन्नम्, (ई.१९३७), तर्कसग्रहदीपिका, काशी : सं. वामाचरणभट्टाचार्यः, पं.छन्नुलालज्ञानचन्द्र ।

भट्टः, जयन्तः, (ई.१९०२), न्यायमञ्जरी, वाराणसी : चौखम्भा ।

भट्टाचार्यः, विश्वनाथः, (ई.१९२७), न्यासिद्धान्तमुक्तावली, मुम्बैयां : पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः प्रकाशिता ।

मिश्रः, शङ्करः, (ई.१९१७), कणादरहस्यम् सं. विन्ध्येश्वरीप्रसाद, वाराणसी : चौखम्भा ।

मिश्रः, शङ्करः, (ई.१९२३), वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, काशी : चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयः ।

वात्स्यायनः, (ई.१९७०), न्यायभाष्यम्, सं.श्रीनाराणमिश्रः, वाराणसी : चौखम्भा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपालस्यैतिहासिकधार्मिकपरंपरायां पौराणिकः प्रभावः

✍ डा.जनार्दन उपाध्याय*

शोधसारः

नेपालश्चासौ देश आदिकालादारभ्यवर्तमानसमयपर्यन्तमपि पुण्यभूमित्वेन प्राचीनसंस्कृतिसम्पन्नत्वेन च परिचीयते । अस्मिन् देशे विद्यमानानिविविधानितीर्थस्थानानि, देवमन्दिराणि तथा च धार्मिकक्षेत्रे विद्यमानो दृढतरो जनविश्वासश्चनान्यतमसुदाहरणमित्यनुभूयते । अस्मिन्विषये चास्माकं धर्मग्रन्थेष्वपियत्र-तत्रविशद्वर्णनं विहितमस्ति । आधुनिकैः कतिपयैरितिहासविद्भिश्च नेपालस्य प्रामाणिकैतिहासिकःकालो लिच्छविकाल एवइति समुल्लिखितमस्ति । परं देशस्यास्यप्राचीनाजातयस्तु गोपालवंशजाएवआसन्निति च स्वीकृतमस्ति । ते च गोपाला लिच्छविकालाद् बहुकालपूर्वमेव देशेऽस्मिन् शासकरूपेण स्थापिताआसन्नित्यपि सर्वविदतो विषयः । नेपालस्यादिकालो बहुप्राचीनो वर्तत इत्यादिविषयेऽपिनिखिनानामप्यार्याणां धर्मसंस्कृतिसम्बद्धेषु पौराणिकग्रन्थेषुयत्रतत्रावलोकितुं शक्यते । प्राचीनकाले नेपालोपत्यकेयं सरोवररूपेण स्थितासीत् । चोभारनामानं स्थानं सुदर्शनचक्रेण कर्दयित्वास्मात् स्थानात् जलं बहिःकृत्वाभगवान् श्रीकृष्णः स्थानमेतत् निवासयोग्यं कृतवान्नितिविविधेषु पौराणिकग्रन्थेषु लिखितमस्ति । एवं प्रकारेण धर्मसंस्कृतिसम्बद्धानामितिहासपरकाणाञ्च विषयाणां सत्यसमुद्घाटने साहाय्यभूतानि पुराणानि चेतिहासपरकाणि सन्तीतिविषये मननमकृत्वैव केवलं पाश्चात्यानां कतिपयानां विपश्चितवतां जनानां मतमनुश्रृत्य स्वकीयं चास्तित्वं नानुगृह्यते चेदस्माकं महती विडम्बनेयमित्यत्रनास्तिकाप्याशंका ।अस्मात् कारणात् लेखेऽस्मिन् नेपालस्येतिहासकाले प्रचलितानां धार्मिकपरम्पराणां चर्चा विहितास्ति । पुनश्चनेपालस्यविविधेषु स्थानेषु विद्यमानस्यधार्मिकपक्षस्यतथा ऐतिहासिकमूल्यस्य च प्रतिस्थापनार्थं पौराणिका ग्रन्थाएव प्रमाणीभूताः सन्तीत्यपिविविधानि सत्यपरकाण्युदाहरणानि प्रस्तूयसाधितमस्ति ।

शब्दकुञ्जीः *चतुर्भुज, तान्त्रिक, वैष्णव, शाक्त, शैशव*

समस्याकथनम्

अस्मिन् विषये निम्नाङ्किताः समस्याः सन्ति

क. नेपालदेशस्यैतिहासिकधार्मिकपरम्परा ।

ख. पूर्वोक्तपरम्परायां पौराणिकः प्रभावः ।

उद्देश्यः

अस्य लेखस्योद्देश्यःनिम्नदृष्ट्यावलोकितुं शक्यते

क. नेपाले प्रचलितानामैतिहासिकधार्मिकपरम्परायाः सामान्यपरिचयःप्रदत्तोऽस्ति ।

ख. अस्यां परामपारायां पुराणांको प्रभावःकतिवर्तत इतिविवेचनं विहितमस्ति ।

---

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शोधविधिः

अस्मिन् लेखे वर्णनात्मको विधिःविश्लेषणात्मको विधितुलनात्मको विधिश्चावलम्बितो वर्तते ।

विषयप्रवेशः

नेपालस्य ऐतिहासिकपृष्ठेषु विविधा धर्मसम्बद्धाः सम्प्रदायाःअस्मिन् पुण्यभूमौ परस्परं मिलित्वास्थिताआसन्नितिसंस्कारं तथाऽनेकानां धार्मिकस्थानानां स्थितिश्चपौराणिकग्रन्थेषु लिखितमस्तीतिसुस्पष्टतया दृष्टिगोचरमायाति । अस्मिन् विषयेअद्यापि नेपाले देशे अनेकधर्मसम्बद्धानां सम्प्रदायानामुपस्थितिविषये दृष्टिपातेन एवं अनेकानां धार्मिकक्षेत्राणां विविधानां तीर्थस्थलानाञ्चोपस्थितिमवलोकनेन च प्रामाणिकस्य तथ्यस्योद्‌बोधो भवति । एतानि सर्वाणि प्रत्यक्षप्रमाणानि सन्ति । अनेकानां मठानां विविधानां मन्दिराणां तथा देवालयानाञ्चनिर्माणंलिच्छविकाले विहितमित्यपितत्रलिखितानामभिलेखादीनामवलोकनेन ज्ञातुं शक्यते । अतः केवलं प्रत्यक्षप्रमाणमेव प्रमाणमिति धारणाश्रित्य स्थितानां कतिपयानां आधुनिकविचारवतां पाश्चात्यविदुषां मतमनुगमने सति तु नेपालस्यादिकालो लिच्छविकाल एवइति सिद्ध्यति । परमत्रविद्यमानां पावनानां नदनदीनां तीर्थस्थानानां पशुपतिगुह्येश्वर्यादीनां लब्धप्रतिष्ठानां देवमन्दिराणां परिचयप्राप्त्यर्थञ्च तु सकलानां आर्याणां धार्मिकग्रन्थानां अध्ययनमत्यावश्यकं भवतिनान्यथा । पौराणिकग्रन्थानामध्ययनं विना तेषां देवीदेवानां समुत्पत्तिसम्बद्धपरिचयोऽपि नैवोपलभ्यते । अस्मात् कारणात् सकलानामप्यार्याणां धार्मिकाचारसारभूतानि ह्यष्टादशपुराणानि न खलु कल्पनाश्रितानि सन्ति । परमेतानि पुराणानि सत्याश्रितानि सन्तीतिविषये नास्तिकाप्याशंका । अतएतानिग्रन्थरत्नानि चेतिहासपरकाणि सन्तीति स्फुटीभवति । अस्मिन् लेखे देपालदेशे प्रचलितानां धार्मिकसंस्काराणां, अत्रस्थितानां तीर्थस्थलानां तैः सह सम्बद्धानामैतिहासिकानां तथ्यानाञ्च परिचयप्रदानकार्यमपि कृतमस्ति । पुनश्चात्र सर्वप्रथमं कतिपयानां धार्मिकसंप्रदायानां चर्चा यि विहितास्ति ।

क. **शैवसम्प्रदायः** भगवतिशिवे सकलं विश्वासं स्थापयित्वातस्मिन्नेव शिवे भक्तिं विधायशिवएवनिखिलस्यजगतः सर्वश्रेष्ठो देव इतिमन्यमानानां जनानां समूहःशिवसंप्रदायनाम्ना परिचीयते । अस्माकं देशे नेपाले शैवसम्प्रदायस्यप्रादुर्भावःकदाजातः, अस्यप्रचलनञ्चकस्मात् कालादारभ्याभवदितिविषये विविधैरितिहासविद्‌भिर्विद्वद्‌भिः स्वभावानुकूलानि प्रमाणानि काले काले निदर्शितानि सन्ति । अस्मिन् विषये कस्याप्येकस्यधारणा चैतादृशीवर्तते । मानदेवप्रथमस्य शासनकालेलिखिताचाधिकाअभिलेखा शैवधर्मसमर्थकाः सन्ति ।तदा समुट्टङ्किता तदालिखितेष्वभिलेखेष्वप्यधिकाअधिलेखातात्कालिके समाजे शैवधर्मस्य परिचयप्रदायकाः सन्ति । तस्य कालस्यप्रथमः शैवसंप्रदायस्य परिचयप्रदायकोऽभिलेखः नरवर्मस्थापितो वर्तते यश्च लाजिम्पाटक्षेत्रे स्थापिते शिवलिङ्गे विद्यमानो वर्तते । अभिलेखोऽयं तस्मिन्नेव शिवलिङ्गे उट्टङ्कितो वर्तते । अभिलेखोऽयं खीष्टाब्दस्य ४६६ तमे लिखितो दृश्यते । राज्ञो मानदेवस्य समये लिखितेष्वन्येषु सप्तसंख्यकेष्वभिलेखेषु शिवलिङ्गस्य स्थापनाविहितेतिविषयस्यचर्चा विहितास्ति । अनेन तात्कालिके समाजे शैवधर्मस्य प्राबल्यमासीत् , तदा समाजे शिवभक्ताआधिक्येन विद्यमानाआसन्नित्यपि ज्ञातुं शक्यते । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

"मानदेव प्रथमको पालाकाअधिकांशअभिलेख शैव छन् । यीअभिलेख तत्कालीन समाजमा शैवधर्मको स्थिति बताउँछन् । यस वेलाको पहिलो शैव अभिलेख नर वर्माले स्थापेको

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लाजिम्पाटमा रहेको शिवलिङ्गमा लेखिएको छ । यो अभिलेख ४६६ ई. को हो । मानदेवकापालाका अरु सात अभिलेखमाशिवलिङ्ग स्थापित गरेको कुरा लेखिएको छ । यी सन्दर्भबाट तत्कालीन समाजमा शैवधर्म लोकप्रियभएको प्रस्ट थाहा पाइन्छ ।"[1]

शिवस्यविषयेऽस्माकं पौराणिकग्रन्थेषु प्रकर्षेण प्रशंसाविहितावर्तते । तेषु पौराणिकग्रन्थेषु शिवएको महान् देवः (महादेवः) इति स्वीकृत्य लिखितमस्ति । तथैव शिवस्यप्रतिमायाविषयेऽपिविशदरूपेण वर्णनं विहितमस्ति । शिवस्यप्रतिमानिर्माणावसरे पार्वत्याःप्रतिमापिप्रकर्तव्येतिविषयस्योल्लेखः पुराणेषु विहितोऽस्ति । शिवस्य विविधरूपवर्णनप्रसङ्गावसरे अर्धनारीश्वरस्य प्रतिमाकथं कर्तव्येतिविषये मत्स्यपुराणे लिखितमस्तीत्थम्–

अर्धनारीश्वरशिवप्रतिमाः

"अधुना सम्प्रवक्ष्यामिअर्धनारीश्वरं परम् । अर्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
ईशार्धे तु जटाभागो बालेन्दुकलयायुतः । उमार्धे चापिदातव्यौ सीमन्ततिलकावुभौ ॥
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् । बालिका चोपरिष्टात् तु कपालं दक्षिणे करे ।
त्रिशूलं वापिकर्तव्यं देवदेवस्यशूलिनः ॥३॥ वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं तु विशेषतः ।
वामबाहुश्चकर्तव्यः केयूरवलयान्वितः ॥४॥ उपवीतं च कर्तव्यं मणिमुक्तामयं तथा ॥
स्तनभारं तथार्धे तु वामे पीतं प्रकल्पयेत् । परार्धमुज्ज्वलं कुर्याच्छ्रोण्यर्धं तु तथैव च ॥
लिङ्गार्धमूर्ध्वगं कुर्याद् व्यालाजिनकृताम्बरम् । वामे लम्बपरीधानं कटिसूत्रत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणे भुजगान्वितम् । देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरि सुसंस्थितम् ॥
किञ्चिदूर्ध्वं तथावामं भूषितं नूपुरेण तु । रत्नैर्विभूषितान् कुर्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥
सालक्तकं तथापादं पार्वत्यादर्शयेत् सदा । अर्धनारीश्वरस्येदं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥"[2]

पुनश्चतत्रैव उमायुतायाःशिवप्रतिमायाविषये च तत्रैवेत्थं लिखितमस्ति –

उमामहेश्वरप्रतिमाः

"चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटाभारेन्दुभूषितम् । लोचनत्रयसंयुक्तमुमैकस्कन्धपाणिनम् ॥
दक्षिणेनोत्पलं शूलं वामे कुचभरे करम् । द्वीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥" [3]

ख. **शाक्तसम्प्रदायः** नेपालस्य सामाजिकक्षेत्रे शक्तिस्वरूपाया देव्याउपासकाअपिप्राक्कालादद्यपर्यन्तमपि सन्त्यनेकाः । देव्या अपर नामशक्तिइतिचास्ति । अतःशक्त्युपासकाःशाक्ताइतिनाम्ना परिचीयन्ते । देशेऽस्मिन् शाक्तसमुदायस्योपस्थितेः सन्दर्भे चेतिहासकाराणां मतमस्तियत्– लिच्छविकाल एवशाक्तसंप्रदायस्य सम्बन्धः शैवसंप्रदायेन सह स्थापितआसीदितिचानुमापितुं शक्यते । अस्मिन् समये शैवसम्प्रदायस्य सामाजिकक्षेत्रे महनीयतरः प्रभावआसीदित्यप्यनुमाप्यते । तस्मिन् काले

---

[1]. जगदीशचन्द्र रेग्मी ,"लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ २५६, रत्नपुस्तक भण्डार , काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

[2]. व्यास,मत्स्यमहापुराण,अध्यायः२६०,श्लोकः १-१०, पृष्ठ ९८४,गीताप्रेस गोरखपुर , द्वितीयसंस्करण वि.सं.२०६३)

[3]. व्यास,मत्स्यमहापुराण,अध्यायः२६०, श्लोकः १२१३, पृष्ठ ९८४,गीताप्रेस गोरखपुर , द्वितीयसंस्करण वि.सं.२०६३)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लिखितेषु विविधेष्वभिलेखेषु शिवस्य स्तोत्रप्रदर्शनक्रमे भगवत्या देव्याअपि स्तुतिः कृतेति दृष्टिगोचरमायाति । एतदतिरिक्तंतस्मिन् काले विनिर्मितेषु शिवपरिवारफलकेषु शिवेन सार्धं भगवत्यामूर्तिनिर्माणपरम्परा विद्यमानासीदित्यपि समुल्लिखितमस्ति । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

"शाक्तसम्प्रदाय लिच्छविकालसम्म शैवसम्प्रदायसँग जोडिइसकेको थियो । यसैले यस कालमा शैवसम्प्रदायको दीगो प्रभाव देखिएकोले शक्तिसम्प्रदायपनिलोकप्रियभइसकेको अन्दाजी गर्न सकिन्छ । तत्कालीन केहीअभिलेखहरूमाशिवजीको स्तुतिगर्दा भगवतीको पनि स्तुति गरिएको पाइन्छ । यस बाहेक लिच्छविकालमा बनेका शिवपरिवार फलकमापनिशिवजीसँगभगवतीको मूर्ति बनाउने परम्परा देखिएकोले हाम्रो यो विचार ठीक हुन आउँछ।"[४]

शक्त्याविषये प्रमाणसंकलनकार्येऽपिसत्यप्रमाणीकरणार्थञ्च पौराणिका ग्रन्थाएव साहाय्यभूताः सन्ति । विविधानां देवीनां स्वरूपलक्षणज्ञानाय च नारदीये महापुराणे वर्णितो विषयइत्थमवलोक्यते– षोडशशक्तयः–

"ब्रह्माद्याश्चततःपूज्याः करालीविकराल्युमा । सरस्वतीश्रीर्दुर्गा च लक्ष्मीश्चैव धृतिः स्मृतिः ॥

श्रद्धा मेधा रतिःकांतिरार्या षोडशशक्तयः । खड्गखेटकधारिण्यः श्यामाःपूज्याः स्वलंकृताः ॥"[५]

द्वात्रिंशच्छक्तयः

"विषघ्नी पुष्टयः प्रज्ञा सिनीवालीकुहूःपुनः । रुद्रवीर्या प्रभानंदापोषणा वृद्धिदा शुभा ॥

कालरात्रिर्महारात्रिर्भद्रकालीकपर्दिनी । विकृतिर्दंडिमुंडिन्यौ सेंदुखंडा शिखण्डिनी ॥

निशुक्भशुम्भमथनी चण्डमुण्डविनाशिनी । इन्द्राणी चैव रुद्राणी शंकरार्द्धशरीरिणी

नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपिपालिनी । अम्बिकाह्लदिनी चैव द्वात्रिंशच्छक्तयः स्मृताः ॥"[६]

देवीतीर्थस्यदेवीव्रतस्य देवीपूजायाविषयेऽपि देवीभागवतस्य सप्तमस्कन्धे चर्चा कृतास्ति । यथा–
"गुह्यकाल्यामहास्थानं नेपाले यत्प्रतिष्ठितम् । मदालसा परं स्थानं यच्चप्रोक्तंचिदम्बरे ॥"[७]

एवमेव नेपालसम्बद्धं विषयमवलम्ब्य वर्णित एक प्रसङ्गश्चेत्थमवलोकितुं शक्यते–

"अविमुक्ते विशालाक्षीमहाभागामहालये । गोकर्णे भद्रकर्णी स्याद्भद्रा स्याद्भद्रकर्णके ॥"[८]

पुनश्च देव्याः पूजाविधिवर्णनमपि देवीभागवते समुल्लिखितमस्ति । यथा–

---

४. जगदीशचन्द्र रेग्मी, "लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ ३०४, रत्नपुस्तक भण्डार, काठमाडौं, (वि.सं.२०२६) ¯

५. व्यास,श्रीनारदीयमहापुराणम्,पूर्वखण्ड,अध्यायः८४,श्लोकः ९०-९१,नागप्रकाशन,दिल्ली,पृष्ठ १८८,तृतीयसंस्करण, (सन् २००२)

६. व्यास,श्रीनारदीयमहापुराणम्,पूर्वखण्ड,अध्यायः ८४,श्लोकः ९२-९५नागप्रकाशन, दिल्ली,पृष्ठ १८८,तृतीयसंस्करण,सन् २००२)

७. व्यास,श्रीमद्देवीभागवतम् , सप्तमस्कन्धः, अध्यायः ३८, श्लोकः ११, पृष्ठ ९४४,चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, द्वितीयसंस्करण, (सन् १९८६)

८. व्यास,श्रीमद्देवीभागवतम् , सप्तमस्कन्धः, अध्यायः ३८, श्लोकः २७, पृष्ठ ९४५,चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, , द्वितीयसंस्करण .(सन् १९८६)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

देवीपूजायाविविधः प्रसङ्गः

"द्विविधा मम पूजा स्याद्बाह्याचाभ्यन्तराऽपि च । बाह्याऽपिद्विविधाप्रोक्ता वैदिकीतांत्रिकीतथा ॥

वैदिक्यर्चाऽपिद्विविधामूर्तिभेदेन भूधर । वैदिकी वैदिकैः कार्या वेददीक्षासमन्वितैः ॥४॥

तंत्रोक्तदीक्षावद्भिस्तु तान्त्रिकी संश्रिताभवेत् । इत्थं पूजारहस्यं च न ज्ञात्वा विपरीतकम् ॥"[१]

ग. **वैष्णवसम्प्रदायः** नेपालस्यैतिहासिकपृष्ठानामवलोकनेन भगवतो विष्णो पूजायाः परम्परापि नेपालदेशे बहुप्रचीनकालादेव प्रचलितासीदिति सिद्धध्यति । प्रसङ्गोऽयं न केवलं निखिलानामार्याणां धर्मग्रन्थभूतेषु पौराणिकग्रन्थेषु वर्णितो वर्ततेऽपि तु विविधैरितिहासविद्भिरपि स्वीकृतो विषयः । वैष्णवधर्मस्य विषयइतिहासकारा अपि लिच्छविकाल एव वैष्णवधर्मप्रचारयुगइतिनिश्चप्रचं वक्तुं नैव शक्नुवन्ति । तेषां मतमनुगमने वैष्णवधर्मस्य प्रादुर्भाव गोपालवंशजानां शासनकालएवाभवदिति ज्ञायते । अस्यविषयस्य प्रमाणीकरणार्थं ते प्रमाणरूपेण पौराणिकान् ग्रन्थानाधारस्तम्भभूतानीतिमत्वा वर्णयन्ति । उदाहरणार्थमुक्तिरेकेत्थमवलोकितुं शक्यते । यथा – उपत्यकायानिर्माणकार्यविषये यादृशाउक्तयःप्रचलिताः सन्तितत्रभगवतःश्रीकृष्णो महानीयो साहाय्यभूतआसीदिति सिद्धयति । अनेन प्रमाणेन नेपालोपत्यकायां वैष्णवधर्मस्य प्रवेशविषयज्ञानाय किञ्चिदनुमानं कर्तुं शक्यते । श्रीकृष्णविषयिका घटना पौराणिकी स्यादैतिहासिकीनस्यात् परमनेन देशेऽस्मिन् वैष्णवधर्मस्य प्रवेशःप्राचीनकालएव सञ्जातइतित्वनुमानेन स्फुटीभवत्येव । अस्माभिः सन्दर्भेऽस्मिन् विचारणीयो विषयोऽपिवर्तते । वंशावलीकारेण तेषां ग्रन्थेषु नेपालोपत्यकायानिर्माणपश्चादत्र निवसतां बहुविधजनानां परिचयप्रदानप्रसङ्गे "गोपालः"इत्युल्लिखितमस्ति । प्रसङ्गोऽयं गोपालैः सह भगवताश्रीकृष्णेनोपत्यकानिर्माणार्थं कृतेन योगदानेन सह सम्बद्धो दृश्यते । अस्मिन् विषये कथितुं शक्यतउपत्यकाया सरोवरे शुष्कतां गते भूमौ च निवासयोग्यत्वे याते सतिभारतादागताःश्रीकृष्णस्यानुयायिनो गोपाला अत्रैव स्थिताः । निवासपरिवर्तनकमे तैः सह वैष्णवसंप्रदायोऽपि सहैवात्र समायातइत्यनुमापितुं शक्यते ।

उपत्यकानिवासीनां मध्ये ज्यापु इतिनामधेयेषु समाजेष्वद्यापिग्वालोपनामधेया जनाअद्यावधिरपि सन्त्यनेकाः । वर्गोऽयं प्राचीनकाले परिचितानां गोपालानां प्रतिनिधित्वमाकलयतीतिद्वयोर्वर्गयो नामगतसादृश्येनैव स्फुटीभवति । वर्तमानसमये चोपत्यकायां निवसतां जनानां ज्यापुवर्गस्योत्सवादिकर्मणि वैष्णवमन्दिराणां वैष्णवधर्मस्य चाधिक्येन सम्बन्धो दृष्टिगोचरीभवति । अनेनोपर्युक्तंकथनमपि प्रमाणीभवति । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

"उपत्यकाको निर्माणको पारम्परिक भनाइमाभगवानश्रीकृष्णको जुन देनको वर्णन गरिन्छ त्यसबाट यहाँ वैष्णवधर्मको प्रवेश बारे केही अड्कल गर्न सकिन्छ । यो घटनालाई ऐतिहासिकनमाने पनियसले यहाँ वैष्णवधर्मको प्रवेश धेरै पहिले भएको कुराको संकेत गरेको मान्न सकिन्छ । यस सन्दर्भमा हामीले आर्को कुराको पनिविचार गर्नु पर्दछ । वंशावलीहरूमा उपत्यकाको निर्माण भएपछि यहाँबसोबास गर्ने जातिको नाम"गोपाल" लेखिएको छ । यस तथ्यलाई भगवानश्रीकृष्ण र गोपालहरूले उपत्यकाको निर्माणमा गरेको सहयोगको एउटै सन्दर्भमा हेर्नु पर्दछ । यस तथ्यबारे

---

१. व्यास,श्रीमद्देवीभागवतम् , सप्तमस्कन्धः, अध्यायः ३९, श्लोकः ३-५, पृष्ठ ९४७,चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, द्वितीयसंस्करण (सन् १९८६)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भन्न सकिन्छ कि उपत्यकामा रह सुकेपछि बसोबास ठानिएको बेलामाभारतबाट गोपालअथवाग्वाला (जो कृष्णसँग सम्बन्धितजातिथियो) यहाँबस्नथालेको थियो । बसाइँ सर्दा उनीहरूले वैष्णव सम्प्रदायपनिलिएर आएको हुन सक्छ ।

उपत्यकामाबसोबास गर्ने नामीवर्ग "ज्यापु"माग्वल:अथवाग्वाल थर भएकामानिसहरू छन् । यो वर्गले प्राचीनकालको "गोपाल"जातिको प्रतिनिधित्व गरेको कुरा दुबैको नाउँमिलेकोले पनि प्रष्ट हुन्छ । हालउपत्यकामाबस्ने निवासीहरुमाज्यापुहरू वैष्णव मन्दिर र जात्राहरूसँग विशेष घनिष्ट सम्बन्धमारहेका पनि देखिएकाले माथिभनिएको कुरा प्रष्ट हुन आउँछ ।"[१०]

अनेकेषु पुराणेषु चास्यवैष्णवसंप्रदायविषयस्यप्रसङ्गः श्रीकृष्णस्य समयादपिपूर्वमेवासीदिति दृश्यते । पौराणिकग्रन्थेषु भगवतो विष्णोः स्वरूपस्यतथाशक्तेश्चविशेषेणोल्लेखःतथा विष्णुभक्त्या लब्धमानस्योपलब्धिविषयेऽपिमहनीयतरं वर्णनं समुपलभ्यते । उदाहरणार्थं चेत्थमवलोकितुं शक्यते नारदीयपुराणे । यथा– *"चतुर्भुजाःशंखचक्रगदांभोजधरा इमे । सितकांचनगोदुग्धदूर्वावर्णाश्चशक्तयः ॥*

दलाग्रेषु शंखचक्रगदापंकजकौस्तभान् । पूजयेन्मुसलं खड्गं वनमालां यथाक्रमात् ॥

रक्ताजपीतकनकश्यामकृष्णासितार्जुनान् । कुंकुमाभं समभ्यर्च्येद्बहिरग्रे खगेश्वरम् ॥

पार्श्वयोः पूजयेत्पश्चाच्छंखपद्मनिधी क्रमात् । मुक्तामाणिक्यसंकाशौ पश्चिमे ध्वजमर्चयेत् ॥

रक्तंविघ्नं तथाग्नेये श्याममार्यं च राक्षसे । दुर्गां श्यामां वायुकोणे सेनान्यं पीतमैश्वरे ॥

लोशेशानायुधैर्युक्तान्बहिः संपूजयेत्सुधीः । एवमावरणैर्युक्तं योऽर्चयेद्विष्णुमव्ययम् ॥

भुंक्तेह सकलान्भोगानंते विष्णुपदं व्रजेत् । क्षेत्रधान्यसुवर्णानां प्राप्तये धरणीं स्मरेत् ॥

देवीदूर्वादलश्यामां दधानां शालिमंजरीम् । चिंतयेद्भारतीं देवीं वीणापुस्तकधारिणीम् ॥

दक्षिणे देवदेवस्य पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । क्षीराब्धिफेनपंजाभे वसानां श्वेतवाससी ॥

भारत्या सहितं यो वै ध्यायेद्देवं परात्परम् । वेदवेदार्थतत्त्वज्ञो जायते सर्ववित्तमः ॥"[११]

वैष्णवसम्प्रदायस्य मान्यतानुसारेण निखिलस्यजगतः सृष्टिस्थितिविनाशकर्ता विष्णु एवास्तीति प्रसङ्गमवलम्ब्य विष्णुपुराणे लिखितमस्ति । यथा–

"सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम् । स संज्ञां यातिभगवानेक एवजनार्दनः ॥

स्रष्टा सृजतिचात्मानं विष्णुः पाल्यं च पाति च । उपसंहृयते चान्ते संहर्ता च स्वयं प्रभुः ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशएव च । सर्वेन्द्रियान्तः करणं पुरुषाख्यं हि यज्जगत् ॥

स एव सर्वभूतात्माविश्वरूपो यतोऽव्ययः । सर्गादिकं तु तस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ॥

स एव सृज्यः स च सर्गकर्ता स एवपात्यन्ति च पाल्यते च ।

---

१०. जगदीशचन्द्र रेग्मी, "लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ २९२-२९३, रत्नपुस्तक भण्डार , काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

११ व्यास,श्रीनारदीयमहापुराणम्,पूर्वखण्डः,अध्यायः७०,श्लोकः ४६-५५,नागप्रकाशन,दिल्ली,पृष्ठ १४१,तृतीयसंस्करण, (सन् २००२)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

*ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्ति विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥"*१२

घ. **सौर्यसम्प्रदायः** नेपालीसमाजे सूर्यं देवतास्वरूपं मत्वाअर्थात् सूर्ये सर्वेदेवा अन्तर्हिताः सन्तीति स्वीकृत्य विश्वासपूर्वकं सूर्यस्याराधनं पूजनं विधीयते । परम्परेयं नेपाले प्राचीनकालादद्यपर्यन्तमपि नैरन्तर्येण प्रचलितावर्तते । अस्मिन् प्रसङ्गे लिखितमस्ति–पशुपतिनाथमन्दिरपरिसरे विद्यमानआर्यघट्टे एको वर्तुलाकारः पाषाणो वर्तते । तस्मिन् पाषाणखण्डेऽभिलेख एक उट्टङ्कितोऽस्ति । नोलीमहोदयेन स पाषाणः सूर्यबिम्बइति स्वीकृतोऽस्ति । अनेन नेपाले सूर्यपूजापरम्पराञ्च सूचयति । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

*"पशुपतिआर्यघाटमा एउटा गोलो ढुङ्गो (क्तयलभ म्इकअ) छजसमाअभिलेख पनि छ । यस ढुङ्गोलाई नोलीले सूर्यबिम्ब (क्यबिच म्इकअ) मानेका छन् । यो ढुङ्गाले सूर्यको प्रतीकपूजापनिचलेको कुरो बताएको छ ।"*१३

अस्मिन् विषये लिखितोऽपरप्रसङ्गोऽप्यवलोकितुं शक्यते – लिच्छविकाले सूर्यपूजाविधानस्य परम्परापिप्रचलितासीत् । "भगवान् इन्द्रनामदिवाकरः" अस्य देवस्य स्थापनागुह्यमित्रनाम्ना जनेन विहिता । तदाशक्तिपूजायाः परम्परापि न खलु न्यूनत्वेनापित्वाधिक्येन विद्यमानासीत् । अभिलेखे गृहस्पतेः पत्न्याविजयस्वामिनीनामधेयया"विजयश्री" इत्यस्य देवस्यप्रतिमा स्थापिता । तस्मिन् काले भगवत्यालक्ष्म्यापिमहती प्रतिष्ठासीत् । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

*"लिच्छविकालमा सूर्यको पनिपूजाप्रचलितथियो । गुह्यमित्रले "भगवानइन्द्रनामदिवाकर" को मूर्तिको स्थापना गरे । त्यस बखतशक्तिको पूजापनिकमप्रचलितथिएन । शिलालेखमाउल्लेख छ कि गृहस्पतिकीपत्नीविजय स्वामिनीले "विजयश्री" को मूर्ति स्थापित गरिन् । यस कालमालक्ष्मीको पनि ठूलो प्रतिष्ठा थियो ।"*१४

पौराणिकप्रसङ्गः

एतादृशानां संस्कृतिसम्बद्धानां विषयाणां चर्चेतिहाससम्बद्धेतिविषयिकाविहिता । परं सूर्यस्य महत्त्वप्रतिपादिकाऽनेका कथापौराणिकग्रन्थेषु यत्रतत्राऽवलोकितुं शक्यते । पुराणानामध्ययनेन ज्ञायते सूर्यस्य महत्त्वं बहुप्राचीनकालादेव स्थापितमस्तीतिविषयस्य ज्ञानं लभ्यते । सूर्यः निखिलानामपि चराचराणां जगतां जीवनदाता देवो वर्तते । अतः सूर्यस्याराधनाविषयस्य वर्णनं पुराणेषु मुक्तकण्ठैर्गीतमस्ति । सूर्यप्रतिमाकथं स्थापनीयाकथञ्चपूजनीयेतिविषये मत्स्यपुराणे लिखितः प्रसङ्ग इत्थमवलोक्यते–

"प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं श्रृणुत द्विजाः । रथस्थं कारयेद् देवं पद्महस्तं सुलोचनम् ॥

सप्ताश्वं चैकचक्रं च रथं तस्यप्रकल्पयेत् । मुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥

नानाभरणभूषाभ्यां भुजाभ्यां धृतपुष्करम् । स्कन्धस्थे पुष्करे ते तु लीलयैव धृते सदा ॥

---

12 पराशरः, श्रीश्री विष्णुपुराण,प्रथमांशः, अध्यायः २,श्लोकः ६६-७० पृष्ठ ८, गोविन्दभवनकार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर, १६औं संस्करण, वि.सं.२०५२)

13 जगदीशचन्द्र रेग्मी,"लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ ३०५, रत्नपुस्तक भण्डार , काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

१४ हरिनारायण झा, प्राचीन नेपाल , नेपाल परिचय , पृष्ठ ५९, पाठ्यक्रमविकास केन्द्र , त्रिभुवनविश्वविद्यालय , काठमाडौं , (वि.सं.२०३२)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चोलकच्छन्नवपुष्पं क्वचिच्चित्रेषु दर्शयेत् । वस्त्रयुग्मसमोपेतं चरणौ तेजसावृतौ ॥

प्रतीहारौ च कर्तव्यौ पार्श्वयोर्दण्डिपिङ्गलौ । कर्तव्यौ खड्गहस्तौ तौ पार्श्वयोः पुरुषावुभौ ॥

लेखनीकृतहस्तं च पार्श्वे धातारमव्ययम् । नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्याद् दिवाकरम् ॥

अरुणः सारथिश्चास्यपद्मिनीपत्रसंनिभः । अश्वौ सुवलयग्रीवावन्तस्थौ तस्यपार्श्वयोः ॥

भुजङ्गरज्जुभिर्बद्धाः सप्ताश्वा रश्मिसंयुताः । पद्मस्थं वाहनस्थं वापद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥"[१५]

ङ. **बौद्धधर्मसम्बद्धामान्यताः** नेपालराष्ट्रे बौद्धधर्मसम्बद्धा परम्परा लिच्छविकालादारभ्यप्रचलितेतिविषये कतिपयैरितिहासविद्भिः समुल्लिखितमस्ति । नेपालीसमाजे धार्मिकदृष्ट्या बहुधर्मपरकाऽऽस्थाप्राचीनकालादेव दृढीभूतेत्यनुभूयतइतिविषये विविधैरितिहासविद्भिर्लिखितमस्ति । अर्थात् विविधेषु देवेषु जनानामास्थाप्राचीनकालादेव विद्यमानासीदिति ज्ञायते । शिवपूजका बुद्धमपि पूजयन्ति, बौद्धाश्च शिवाराधनमपिकुर्वन्तीतिविषयस्य प्रमाणमैतिहासिकपृष्ठेषु यत्रतत्रावलोकितुं शक्यते । अस्मिन् विषये लिखितमस्ति– प्राचीनाभिलेखे वृषदेवनामानं राजानं "सुगतशासनपक्षधरः" इतिनिगदितमस्ति । नरेन्द्रदेवोऽनन्यःशिवचरणोपसकआसीत् । परमस्य बुद्धंप्रति च महतीश्रद्धाऽऽसीदितिविषये चीनदेशस्य राजदूतस्यकथनेन स्फुटीभवति । लेखकस्यशब्देषु यथा –

"राजा वृषदेवलाईअभिलेखमा "सुगतशासनपक्षपाती"भनिएको छ । नरेन्द्रदेवको शिवपादमाअसीमभक्तिथियो तापनिउनको बुद्धप्रति कमश्रद्धा थिएनभन्ने कुरा चिनियाँ राजदूतको भनाइबाट स्पस्ट हुन्छ ।"[१६]

प्रसङ्गमिममवलम्ब्यापरस्यैकस्यविदुषःकथनेऽपि लिच्छविकालस्य संकेतो लभ्यते । तदनुसारेण – लिच्छविकाले बौद्धकर्मपरक इतिहासो लिच्छविराजवृषदेवस्यसमयादारब्धो दृश्यते । जयदेवस्यपशुपत्यभिलेखे वृषदेवं बौद्धसम्प्रदायपरकं (सुगतशासनपक्षधरम्) इतिलिखितमस्ति । असौ वृषदेवःमानदेवात् कुलत्रयपूर्ववर्ती राजासीत् । लिखितञ्चयथा नेपालीभाषायाम् –

"लिच्छविकालमा बौद्धधर्मको इतिहास लिच्छवि राजा वृषदेवदेखि सुरु हुन्छ । यिनलाई द्वितीय जयदेवको पशुपतिअभिलेखमा"बौद्धसम्प्रदाय मान्ने" (सुगतशासनपक्षपाती) भनिएको छ ।वृषदेव मानदेवभन्दातीन पुस्तामाथिभएकाथिए ।"[१७]

बुद्धावतारस्य विषये विविधेषु पुराणेष्वपि वर्णनं विहितमस्ति । बुद्धधर्मपरका चर्चा भविष्यपुराणे सम्यग्रूपेण विहितास्ति । उदाहरणार्थं यथा –*"एतस्मिन्नेव काले तु कलिना संस्मृतो हरिः । काश्यपादुद्भवो देवो गौतमो नामविश्रुतः ॥ बौद्धधर्म च संस्कृत्य पट्टणे प्राप्तवान् हरिः ॥"*[१८]

---

१५ व्यासः, मत्स्यमहापुराणम्,अध्यायः२६, श्लोकः१-८, पृष्ठ ९८९,गीताप्रेस गोरखपुर , द्वितीयसंस्करण (वि.सं.२०६३)

१६. हरिनारायण झा, प्राचीन नेपाल , नेपाल परिचय , पृष्ठ ५९, पाठ्यक्रमविकास केन्द्र , त्रिभुवनविश्वविद्यालय , काठमाडौं , (वि.सं.२०३२)

१७. जगदीशचन्द्र रेग्मी, "लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ ३०६, रत्नपुस्तक भण्डार , काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

१८. व्यासः, भविष्यपुराण,प्रथमं प्रतिसर्ग पर्व , अध्यायः ६, श्लोकः ३९, पृष्ठ २५७, नागप्रकाशन, जवाहरनगर, दिल्ली, (सन् १९७७)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

च. **शैव-वैष्णवधर्मसंमिश्रणम्-** नेपालस्य समाजिकक्षेत्रेसन्त्यनेका धार्मिकसंप्रदायाः । परं तेषु संप्रदायेषु पारस्परिकसामञ्जस्यो विद्यतएव । अस्यविश्वसनीयमुदाहरणं प्रस्तौति हरिहरसंप्रदायः । शैववैष्णवसंप्रदाययो मध्ये दृष्टिगोचरीभूतस्य सामञ्जस्यस्योदाहरणस्यापररूपं हरिहरसंप्रदायेऽवलोकितुं शक्यते । शिवभक्ताभगवन्तं विष्णुमपि पूजयन्ति । विष्णुभक्ताश्च शिवाराधनमपिकुर्वन्ति । अनेनैकतो धार्मिकसहिष्णुता प्राकट्यतेऽन्यतोऽनेकत्वे चैकत्वभावस्योद्बोधः प्रकटीभवति । अस्मिन् विषये लिखितमेकमुदाहरणमित्थमललोकितुं शक्यते – नेपालदेशे हरिहरसंप्रदायस्यप्राचीनत्वं खीष्टाब्दस्य ५६७ तम एवाधिगच्छति । अस्मिन् वर्षे हरिहरयो एकीभूताप्रतिमा स्थापिता । इयं प्रतिमा द्यौपाटननाम्नः स्थानस्यत्यागलनाम्नि स्थाने स्थापिताऽऽसीत् । प्रतिमेयमधुनालुप्ताजाता । परं तस्याःप्रतिमायाविषये लिखिताऽभिलेखात् हरिहिरसम्प्रदायस्य सिद्धान्तः सहजतया स्फुटीभवति । असौ मूर्तिः स्वामिवार्त्तनामधेयेन जनेन स्थापितो वर्तते । लेखकस्यशब्देषु चेत्थमवलोकितुं शक्यते । यथा –

"नेपालमा हरिहर सम्प्रदायको प्राचीनता ई.५६७सम्म थाहा पाइन्छ । यसै वर्ष हरिहरको पहिलो मूर्ति थापिएको हो । यो मूर्ति द्यौपाटनको त्यागल टोलमाथापिएको हो । यो मूर्ति हाल हराइसकेको छ तर त्यसको स्थापनाको स्मरणमा राखिएको अभिलेखबाट हरिहर सम्प्रदायको सिद्धान्त प्रस्ट थाहा पाइन्छ । यो मूर्ति स्वामिवार्त्त भन्ने व्यक्तिले थापेका हुन् ।"[१९]

लिच्छविकालिकस्यधार्मिकजीवनस्यविषयेऽप्यन्यैकं कथनमस्ति– लगनटोलनाम्नि स्थाने विद्यमानेशिलालेखे जलशायिनो विष्णो चामत्कारिकीं प्रतिमां योनिर्मितवान् तस्यप्रशस्तिभीमार्जुनदेवेन गीतास्ति ।

राज्ञो मानदेवस्यमहिषीभिःशिवलिङ्गस्थापनार्थं जिज्ञासा प्रकटिता । यथा च नेपालीभाषायाम् –

"लगन टोलको शिलालेखमाजलशयन विष्णुको चमत्कारपूर्ण मूर्ति बनाउने मानिसको प्रशंसा भीमार्जुन देवले गरेका छन् । ...

राजामानदेवका रानीहरूले शिवलिङ्गको स्थापनामा धेरै अभिरुचि देखाए ।"[२०]

उपर्युक्तस्य प्रसङ्गस्य स्रोतांसि च पुराणान्येवेति ज्ञायते । पुराणेषु विष्णुशिवयोरभेदविषये बहुषु स्थानेषु वर्णनं विहितंमस्ति । एकस्यामेव प्रतिमायां विष्णोः शिवस्य च स्वरूपं स्थापयित्वापूजनीयमितिविषये पुराणेषु वर्णनं विहितमस्ति । नेपालस्य सन्दर्भेऽपिचानेकेषु स्थानेष्वेतादृशीप्रतिमा स्थापितापूजिता च दृष्टिगोचरीभवति । एतादृश्यां प्रतिमायामेकतःशिवस्यान्यतश्च विष्णोः स्वरूपमवलोकितुं शक्यते । हरिहरप्रतिमापूजनप्रसङ्गस्योल्लेखः पुराण इत्थमवलोकितुं शक्यते–

शिवनारायणप्रतिमा

"वामार्धे माधवं विद्याद् दक्षिणे शूलपाणिनम् । बाहुद्वयं च कृष्णस्य मणिकेयूरभूषितम् ॥

---

१९. जगदीशचन्द्र रेग्मी , "लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ ३११-३१२, रत्नपुस्तक भण्डार , काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

२०. हरिनारायण झा , प्राचीन नेपाल , नेपाल परिचय, पृष्ठ ५८, पाठ्यकमविकास केन्द्र , त्रिभुवनविश्वविद्यालय , काठमाडौं , (वि.सं.२०३२)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्ताङ्गुलिविभ्रमम् । चक्रस्थाने गदां वापि पाणौ दद्यादधस्तले ॥

शङ्खं चैवोत्तरे दद्यात् कट्यर्धं भूषणोज्ज्वलम् । पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषणम् ॥

दक्षिणार्धं जटाभारमर्धेन्दुकृतभूषणम् । भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ॥

द्वितीयं चापिकुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम् । व्यालोपवीतसंयुक्तं कट्यर्धे कृत्तिवाससम् ॥

मणिरत्नैश्च संयुक्तंपादं नागविभूषितम् । शिवनारायणस्यैवं कल्पयेद् रूपमुत्तमम् ॥"[२१]

छ. तीर्थानां विकासः आर्याणामाधिक्येन निवासभूमिभूतेयं नैपालकायां धरायामार्याणां धर्मसंस्कृतिसम्बद्धविषयाणां विविधानां पावनतीर्थस्थलानाञ्चोपस्थितिरवलोकितुं शक्यते । तानितीर्थस्थानानि परापूर्वकालादद्यपर्यन्तमपिमहनीयतराणि बहुचर्चितानि च सन्ति ।एतादृशानि स्थानानि न खलु लिच्छविकालस्य वान्यसमयस्य सीमायां सीमितानि सन्ति । अपि तु समयसीमाविमुक्तानि सन्ति । अस्मिन् विषये चैतिहासिकपृष्ठेऽपिलिखितमस्ति – वर्तमानसमये नेपालदेशे नेपालोपत्यकायाञ्चविविधानितीर्थस्थानानि सन्ति । तेषां महत्त्वप्रतिपादनकार्यं हिमवत्खण्ड नाम्नि पुस्तके नेपालमाहात्म्यनाम्नि पुस्तके भाषावंशावल्यां च कृतमस्ति । भाषावंशावलीनामकं पुस्तकं पश्चवर्तिनि समये लिखितमस्ति । परं हिमवत्खण्डं नेपालमाहात्म्यं च खीष्टाब्दस्य पञ्चदशशताब्दितःपश्चात् स्थापितुं नैव शक्यते । अनेन चतुर्दशशताब्दितो नेपालेऽनेकानां तीर्थानां विकासो जातइतिमन्यते । लेखकस्यशब्देषु च यथा –

"वर्तमान समयमा नेपालकाखास गरी उपत्यकामाहजारौं तीर्थ छन् । यीतीर्थहरूको माहात्म्यको उल्लेख हिमवत्खण्ड, नेपालमाहात्म्य र भाषावंशावलीहरुमाभएको छ । भाषावंशावली त पछिकै संग्रहहो तर त्यसले पनितीर्थको विकास सम्बन्धीधारणा प्रस्ट्याएको छ । हिमवत्खण्ड र नेपालमाहात्म्यलाई ऐतिहासिकआधारमा पन्ध्रौं शताब्दी पछि राख्न सकिदैन यसरी नेपालमा धेरै तीर्थ बनेको चौधौं शताब्दी पछि नै मान्न सकिन्छ ।" [२२]

नेपालस्थितानां तीर्थानां विषये हिमवत्खण्डनाम्नि पुस्तके लिखितमस्तीत्थम् –

"अत्रैव च मम क्षेत्रे समं तीर्थानि सन्ति च । सहस्राणि तथांशैश्चतिस्रःकोट्योऽर्धकोटिभिः ॥

चतुःषष्ठी च लिङ्गानि क्षेत्रेऽस्मिन् सन्ति मे सदा । देवदानवगन्धर्वैरर्चितानि वराप्तये ॥

नेपाले पुण्यभूमौ च मम नाम्नाभिधानके । देव्याः प्रसादतो वत्स विद्यात्पुण्यतरं स्थलम् ॥"[२३]

एवं प्रकारेण वर्तमानसमयेऽपि नेपालस्थितानां पशुपतिक्षेत्रस्य,धनेश्वरस्य, पुष्पतीर्थस्य, सचीतीर्थस्य, सिद्धतीर्थस्य, मनतीर्थस्य, चम्पकेश्वरतीर्थस्य, प्रभातीर्थस्य, कालतीर्थस्य, ब्रह्मतीर्थस्यतथान्यादितीर्थादीनाञ्च वर्णनं तेषां महत्त्वप्रतिपादनं ग्रन्थेऽस्मिन् विशदरूपेण कृतमस्ति ।

---

२१. व्यास,मत्स्यमहापुराण,अध्याय:२६०,श्लोकः २२-२७, पृष्ठ ९८५,गीताप्रेस गोरखपुर , द्वितीयसंस्करण (वि.सं.२०६३)

२२. जगदीशचन्द्र रेग्मी , "लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति" लिच्छवि संस्कृति ,पृष्ठ ३१५, रत्नपुस्तक भण्डार , काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

२३. व्यास, हिमवत्खण्ड, (स्कन्दपुराण मध्ये),पृष्ठ १९८ , अध्यायः ८९, श्लोक:३५-३७, योगप्रसारिणी, गोरक्षटिल्ला, काशी, (वि.सं.१९४५)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ज. तान्त्रिकपूजायाःप्रचलनम्– तन्त्रिकपूजापद्धतेर्विकासो नेपालधरायां कस्मात् समयात् प्रचलितइतिविषये धनवज्रबज्राचार्यमहोदयइत्थं लिखति –धार्मिकीभावना –प्रचीनकाले स्थापितानां शैवबौद्धवैष्णवशाक्तसंप्रदायसम्बद्धानां देवीदेवानां मूर्तयस्तु सन्त्येव । परं मध्यकाले तन्त्रशास्त्रस्यप्रचाराधिक्यत्वात् देवीदेवानामाधिक्येन तस्मिन् समये स्थापनाजाता ।अनेन प्रकारेण धार्मिकभावनायां वैविध्यं स्थापितम् । परं नृपतौ समाजे च धार्मिकौदार्यस्य भावना प्रसर्पनात् सामाजिकक्षेत्रे कापि विडम्बना नैव समुद्भूता । सर्वेषां देवानां दर्शनार्चनादिकार्ये निखिलसंप्रदायसम्बद्धा जनाः सम्लग्नाजाताः । एतादृशं वैशिष्ट्यं नेपाली समाजे स्थापितमभूत् । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

"धार्मिक भावना – मध्यकालमातन्त्रशास्त्रको प्रचार बढी भएको हुनाले अनेक देवदेवीहरू स्थापना गरिए । प्राचीनकालमै स्थापित गरिएका शैव, बौद्ध, वैष्णव, शाक्त सम्प्रदायको देवतापनिप्रायः छदै थिए । यसरी धार्मिक भावनामाविविधता रह्यो । तर राजाप्रजा सबैमा धार्मिक उदारता रहेको हुनालेसमाजमाकमजोरी आउनपाएन । सबै सम्प्रदायका देवताको दर्शन पूजन गर्ने भावना नेपाली समाजको विशेषता नै रह्यो ।"[२४]

इतिहासविद्भिस्तान्त्रिकपूजापद्धतेर्विकासकालो मध्यकालएवेतिनिर्धारितोऽपितान्त्रिकपूजाविधिविषये देवीभागवते लिखितमस्तीत्थम् –

"क्वचित्कदाचित्तन्त्रार्थं कटाक्षेण परोदितम् । धर्मं वदन्ति सोंशस्तु नैव ग्राह्यो ऽस्ति वैदिकैः ॥

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तामसान्येव सर्वशः । वामं कापालकं चैव कौलकं भैरवागमः ॥

शैवाश्च वैष्णवाश्चैव सौराःशाक्तास्तथैव च । गाणपत्या आगमाश्च प्रणीताः शंकरेण तु ॥"[२५]

झ. ऐतिहासिककाले दैवीशक्तिः नेपालक्षेत्रस्यैतिहासिकतथ्योत्घाटकानां पंक्तौ विविधाः स्वदेशीयाविदेशीयाश्चविद्वांशः सन्ति । तेषां पंक्तौ सिल्भाँ लेभीमहोदयोऽप्येकः । अनेन पाल्पाराज्यस्य राज्ञो मुकुन्दसेनस्य नेपालोपत्यकाकमणप्रसङ्गमवलम्ब्यदेवीदेवानां चामत्कारिकैका कथालिखितास्ति । नेपालोपत्यकाकमणाभिमुखो मुकुन्दसेन यदात्र समायातितदाभगवान् श्रीपशुपतिनाथ नेपालोपत्यकां स्वकीययाशक्त्या रक्षति। अनुश्रुतिमनुश्रृत्य घटनेयं लेभीमहोदयेन समुद्घाटिता । अनेन नेपालरक्षार्थं देवैः कृतस्यप्रयासस्य तथा देवान्प्रतिप्रदर्शितो जनविश्वासश्च स्फुटीभवति । प्रसङ्गोऽयं निखिलानामपि नेपालवासीनां कृते गौरवस्यविषयः सिद्ध्यति । लेखकस्यशब्देषु च यथा–

"पाल्पाका राजामुकुन्द सेनले ईश्वीको तेह्रौं शताब्दीमा नेपालमाहमला गरे । उनका खस र मगर फौजले उत्पातमचाए । मत्स्येन्द्र नाथचुपलागेर बसे र मुकुन्द सेनले उनलाई घाँटीमा सुनको सिक्रीलगाइदिए , पूजा गरे । तर पशुपति नेपाललाई बचाउनकसिए । उनी अघोर मुखबनाएर

---

२४. धनवज्र वज्राचार्य,"मध्यकालीन नेपाल"नेपाल परिचय , पृष्ठ ११४, पाठ्यकमविकास केन्द्र , त्रिभुवनविश्वविद्यालय , काठमाडौं , (वि.सं.२०३२)

२५. व्यासः, देवीभागवतम्, सप्तमस्कन्धः, अध्यायः ३९। श्लोकः १८, २७, ३०, पण्डितपुस्तकालयः, काशी, १९६९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आफ्नादाँत देखाई दक्षिणतिर लागे र आक्रमणकारीलाई खतम गर्न महामारीको रोग फैलाए । पाल्पालीफौज १५ दिनभित्र नष्ट भयो । मुकुन्द सेन तर्सेर भागे र नेपालको सीमानामा मरे ।"[२६]

विषयेऽस्मिनस्माकं धर्मसम्बद्धेषु पौराणिकग्रन्थेषु अत्र स्थापिताः सकला देवीदेवा देशस्यास्य रक्षणार्थं सदैव तत्परा आसन्निति प्रसङ्गस्य वर्णनं स्थाने स्थाने समुपलभ्यते । काष्ठमण्डपोपत्यकायां भगवान् मशुपतिनाथएव देवानां पक्तौ सर्वोपरिस्थानमाकलयति । यदा यदात्र विपत्यापतति तदातदाभगवान् पशुपतिनाथ रक्षतीतिविषये जनानां दृढतरो विश्वासो विद्यतेऽद्यावधिरपि ।

अस्मिन् विषये स्कन्दपुराणे पशुपतिक्षेत्रवर्णनप्रसङ्गे क्षेत्रस्यास्य रक्षणाय दैवीशक्तिरेव सदैव तत्परास्तीतिलिखितमस्ति । प्रसङ्गमिममवलम्ब्य नेपालोपत्याकादशसु दिक्षु सक्तियुता भैरवाः सदैव रक्षणतत्पराः सन्तीतिविषयस्य वर्णनं हिमवत्खण्डस्य ७१ तमेऽध्याये वर्णितमस्ति । यथा च–

"धन्यं पाशुपतं क्षेत्रं सर्वक्षेत्रोत्तमोत्तमम् । विराजते समं तीर्थैः भुक्तिमुक्तीप्सितप्रदैः ।...

यत्रविनायकोऽजस्रं क्षेत्रपाल स्तथापरः । समासते भृशं तौ हि देव्याः क्षेत्रं प्ररक्षयन् ॥...

याम्ये द्वारे स्थिता देव्याविराजन्ते त्वहर्निशं । पशुपते र्गणैः सार्धं तत्क्षेत्रं रक्षयन्सदा ॥

सिद्धो गणपतिर्यत्र द्वारदेशे विराजते । परिवारैः समं नित्यं तद्द्वारं रक्षयन्सदा ॥

क्षेत्रपालोऽमरो नित्यं तत्क्षेत्रं रक्षयन्सदा । मनोवाञ्छाकरो नृणां सदाकालं विराजते ।...

भैरवः स विरूपाक्षः सर्वगणैः समं सदा । यत्रविराजतेऽजस्रं तत्क्षेत्रं रक्षयन्मुदा ॥...

पशुपतेश्चतुर्दिक्षु संस्थितायत्र भैरवाः । शक्त्यायुता गणैः सार्धं राजमाना वरप्रदाः ॥"[२७]

निश्कर्ष

अनेन नेपालस्येतिहासकाले वर्तमानसमये च दृष्टिगोचरीभूताधार्मिकपरम्परा देवप्रतिमायां विद्यमानो जनविश्वासःधार्मिकसम्प्रदायानां तीर्थस्थलानां विषये यादृशं वैशिष्ट्यं नयनपथमायातितत्र सर्वस्यापिपौराणिकवाङ्मयस्यप्रभावो दृश्यते । अनेनास्माकं जीवनचर्याऽऽचारसारभूतानां पुराणानां स्थानं नेपालदेशस्येतिहासप्रमाणीकरणे महदुपकारकाणि सन्तीति सिद्ध्यति ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

झा हरिनारायण, प्राचीन नेपाल, नेपाल परिचय, पाठ्यक्रमविकास केन्द्र , त्रिभुवनविश्वविद्यालय, काठमाडौं, (वि.सं.२०३२)

पराशरः, श्रीश्री विष्णुपुराण,गोविन्दभवनकार्यालय, गीताप्रेस, गोरखपुर, १६औं संस्करण, (वि.सं.२०५२)

---

२६. सिल्भाँ लेभी, "नेपाल"हिन्दु अधिराज्यको इतिहास , पहिलो खण्ड । अनुवादकः– डिल्लीराज उप्रेती, प्रकाशकः– हिमालकिताबहिमालएसोसिएसन, ललितपुर , (वि.सं.२००५)

२७. व्यास; हिमवत्खण्ड,(स्कन्दपुराण मध्ये),अध्यायः७१, श्लोकः २०-२६, पृष्ठ १५७, अध्याय७१, योगप्रसारिणी, गोरक्षटिल्ला, काशी, (वि.सं.१९४५)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

रेग्मीजगदीशचन्द्रः"लिच्छविकालीन धार्मिक परिस्थिति"लिच्छवि संस्कृति, रत्नपुस्तक भण्डार, काठमाडौं, (वि.सं.२०२६)

वज्राचार्य धनवज्र"मध्यकालीन नेपाल"नेपाल-परिचय, पाठ्यक्रमविकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय,काठमाडौं, (वि.सं.२०३२)

व्यास; भविष्यपुराण,नागप्रकाशन,जवाहरनगर, दिल्ली, (सन् १९७७)

व्यास; मत्स्यमहापुराण,गीताप्रेस गोरखपुर , द्वितीयसंस्करण (वि.सं.२०६३)

व्यास; श्रीनारदीयमहापुराणम्,नागप्रकाशन, दिल्ली,तृतीयसंस्करण, (सन् २००२)

व्यास; श्रीमद्देवीभागवतम् , चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, द्वितीयसंस्करण (सन् १९८६)

व्यास; हिमवत्खण्ड, (स्कन्दपुराण मध्ये), पृष्ठ १९८, अध्याय ८९, योगप्रसारिणी, गोरक्षटिल्ला, काशी, (वि.सं.१९४५)

सिल्भाँ लेभी,"नेपाल"हिन्दु अधिराज्यको इतिहास, पहिलो खण्ड । अनुवादकः– डिल्लीराज उप्रेती,

प्रकाशकः– हिमालकिताब,हिमालएसोसिएसन, ललितपुर, (वि.सं.२००५)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ऐतिहासिक ध्वनिपरिवर्तन नियमहरूको स्वरूप

✍ टेकनाथ दहाल*

शोधसार

भाषाविज्ञानका सन्दर्भमा ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियम ऐतिहासिक भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित छ । ऐतिहासिक भाषाविज्ञान अठारौँ र उन्नाइसौँ शताब्दीको देन हो । आधुनिक भाषाको इतिहास, प्रागैतिहासिक भाषाको खोज तथा भाषाहरूबिचको आपसी सम्बन्धको खोजी यसका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् । आधुनिक भाषाविज्ञानको विकास हुनुपूर्व ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको विकास भएको थियो । यस अवधिमा भाषाको इतिहासको मात्रै अध्ययन भएन बरु दुई समयका एक भाषा वा एक समयका दुई भाषाबिचमा पनि तुलना भयो । त्यसैबाट भाषाहरूका बिच आपसी सम्बन्धको खोजी गरिएको छ । जर्मन भाषाशास्त्री याकोव ग्रीम, हर्मन ग्रास्मन तथा कार्ल भर्नर जस्ता व्यक्तिहरूले तुलनात्मक भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् । उनीहरूले प्राचीन भाषाहरू छुट्टिँदा कसरी ध्वनिपरिवर्तन भएको छ भनी अध्ययन गरेका छन् जसलाई ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियम भन्ने गरिएको छ । उनीहरूको अध्ययनले प्राचीन भाषाबाट आधुनिक भाषाहरू विकास हुने क्रममा के कसरी भाषामा परिवर्तनहरू देखिएका हुन्छन् भनी बुझ्न सहज भएको छ । यसले प्राचीन भाषा र आधुनिक भाषाबिचको पुस्तौनी सम्बन्ध निर्धारण गर्न पनि सघाउ पुगेको छ ।

शब्दकुञ्जी: *घोषत्व, प्राणत्व, प्रागैतिहासिक, पुनर्निर्माण, ध्वनिपरिवर्तन, तुलनात्मक व्याकरण,।*

लेखको समस्या, उद्देश्य तथा अध्ययनविधि

अठारौँ-उन्नाइसौँ शताब्दीमा भाषाशास्त्रीहरूले गरेका भाषाहरूबिचको तुलनात्मक अध्ययनको स्वरूप कस्तो छ ? भाषाहरूबिचको आपसी सम्बन्ध थाहा पाउन तुलनात्मक अध्ययनले कसरी सघाउ पुऱ्याएको छ ? उनीहरूको अध्ययनको पृष्ठभूमि के थियो ? जस्ता समयस्या यसमा केन्द्रित रही यो लेख तयार पारिएको छ । त्यसैले ऐतिहासिक ध्वनिपरिवर्तनको स्वरूपबारे प्रकाश पार्नु, तुलनात्मक अध्ययनबाट कतिपय भाषाहरूको आपसी सम्बन्ध निर्क्योल गर्नु तथा तुलनात्मक अध्ययनको पृष्ठभूमिबारे प्रकाश पार्नु प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ । साथै यससँग जोडिएर आउने ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक भाषाविज्ञानबारे परिचर्चा गर्नु पनि यसकै उद्देश्यभित्र समेटिएको छ । प्रस्तुत लेख तयार पार्ने क्रममा सामग्री सङ्कलनका निम्ति पुस्तकालय विधिलाई उपयोग गरिएको छ भने भाषाहरूबिचको आपसी सम्बन्ध देखाउन तुलनात्मक विधि अपनाइएको छ । आवश्यकताअनुसार विश्लेषण विधिलाई पनि अपनाइएको छ । सैद्धान्तिक आधारलाई प्रस्ट पार्न ब्लुमफिल्ड, भोलानाथ तिवारी जस्ता भाषाशास्त्रीका ग्रन्थबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको भए पनि सामग्रीको व्याख्याका निम्ति पाण्डुरङ दामोदर गुणेको तुलनात्मक वाक्मीमांशालाई आधार बनाइएको छ ।

विषयपरिचय

भाषाको इतिहास पक्षको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखालाई ऐतिहासिक भाषाविज्ञान भनिन्छ ।

* उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सामान्य भाषाविज्ञानको विकास हुनुपूर्वको समयावधिलाई ऐतिहासिक भाषविज्ञानको कालखण्ड मानिन्छ। खासगरी अठारौं शताब्दीको उत्तरार्धदेखि उन्नाइसौं शताब्दीसम्मको समयावधिलाई ऐतिहासिक तुलनात्मक भाषाविज्ञानकाल भन्ने गरिएको छ । यस अवधिमा संसारभरमा पुराना मानिएका भाषाहरू जसको लिखित परम्परा पनि निकै लामो र सुव्यवस्थित छ तिनीहरूको अध्ययन ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक पद्धतिमा आधारित रही गरिएको छ । संस्कृत, ग्रिक, ल्याटिन, जर्मनवर्ग तथा अवेस्ता जस्ता भाषाहरूको आपसी अन्तर्सम्बन्ध तथा तिनीहरूको क्रमिक विकासक्रमलाई देखाउने कार्यको थालनी पनि ऐतिहासिक तुलनात्मक भाषाविज्ञान कालमा नै भएको छ । साथै संसारभरमा छरिएर रहेका भाषाहरू प्रागैतिहासिक कालखण्डमा कुनै एकै परिवारको भाषा थियो भन्ने मान्यताका आधारमा भाषाहरूको पारिवारिक वर्गीकरण पनि यसै अवधिमा भएको छ । यसका अतिरिक्त भाषाहरू परिवर्तन हुँदा ध्वनिहरू परिवर्तन हुन्छन् र त्यस्ता परिवर्तनहरू नियमित हुन्छन् भन्ने मान्यता पनि त्यसै अवधिमा स्थापित भएको छ । प्राचीन आर्यभाषाबाट आधुनिक आर्यभाषा विकास हुँदा ध्वनिहरू परिवर्तन भएका छन् । यसले आधुनिक आर्यभाषा र प्राचीन आर्यभाषाको पुस्तौनी सम्बन्ध सहजै बताउँछन् । यस आलेखमा ऐतिहासिक भाषाविज्ञानका यिनै सन्दर्भहरूमाथि संक्षिप्त परिचर्चा गरिएको छ ।

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको परिचय

युरोप-अमेरिकामा १८ औं शताब्दीको अन्त्यतिर देखि १९ औं शताब्दीको लगभग अन्त्यसम्म विकास भएको भाषा-अध्ययन पद्धतिलाई समग्रमा ऐतिहासिक भाषाविज्ञान भन्ने गरिन्छ । ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको थालनी तुलनात्मक पद्धतिबाट भएको थियो । खासगरी युरोपेली भाषाशास्त्रीहरू संस्कृत, ग्रिक, ल्याटिन, जर्मन ,डेनी, स्विडी, फ्रेन्च, इटालेली, अवेस्ता, रुसी जस्ता भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययनमा जुटेका थिए र संसारभरका प्राचीन तथा लिखित वाङ्मय भएका भाषाहरूलाई उनीहरूले आफ्नो अध्ययनको विषय बनाएका थिए । ती भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययनबाट उनीहरूले समानताका सूत्रहरू पनि पत्ता लगाए । यसले उनीहरूलाई संसारभरका भाषाहरूलाई वर्गीकरण गर्ने धारणा प्रदान गऱ्यो । आपसी समानता भएका भाषाहरू प्रागैतिहासिक कालखण्डमा कुनै एउटै भाषापरिवार रहेको हुनुपर्छ भन्ने अवधारणाले उनीहरूले तुलनात्मक अध्ययनलाई अघि बढाए । तुलनात्मक पद्धतिबाट प्राप्त निष्कर्ष जो आपसी समानतामा आधारित थियो त्यसका आधारमा शब्दहरूको पुनर्निर्माण गरे । भारोपेली भाषापरिवार त्यस्तै पुननिर्मित भाषा हो । उनीहरूले त्यसको विकासक्रमलाई देखाए र त्यसरी विकास हुने क्रममा भएका रूपरचनागत परिवर्तनलाई पनि देखाए । त्यसपछि त्यसबाट विकास भएका प्राचीन भाषा तथा त्यसबाट पनि विकास भएका आधुनिक भाषाहरूको पनि क्रमबद्ध इतिहास देखाए । उनीहरूको त्यस्तो कार्यलाई नै ऐतिहासिक भाषाविज्ञान भन्ने गरिएको हो जसले भाषाको इतिहासको अध्ययन गर्दछ ।

दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरूमा रहेका समानताले ती भाषाहरू इतिहासको कुनै कालखण्डमा एउटै भाषाबाट विकास भएका हुनसक्छन् भन्नेतिर सङ्केत गर्दछन् (गुणे : २०५३; १६) । एउटै भाषाबाट विकसित भाषिकाहरूमा समानता रहेजस्तै दुई वा त्यसभन्दा बढी भाषामा पनि समानता रहेको हुन्छ । भाषिकाको अध्ययनबाट प्राप्त यही सिद्धान्तले नै दुई वा दुईभन्दा बढी भाषामा रहेका आश्चर्यजनक समानताको व्यख्या गर्छ । ग्रिक, ल्याटिन, संस्कृत, अवेस्ता आदि भाषाको तुलनात्मक अध्ययन गरेर भएको भारोपेली भाषाको पुनर्निर्माण यसैको प्रतिफल हो । यस प्रकारको अध्ययन र समानताका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आधारमा भाषाको इतिहास पहिल्याउने गरिन्छ एवं प्रागैतिहासिक भाषाको खोजी पनि त्यस्तै कार्य हो जो ऐतिहासिक भाषाविज्ञान कालको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो ।

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको विकास

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको विकास हुनुपूर्व परम्परागत व्याकरणको बोलबाला थियो जसलाई प्रस्तावित व्याकरणको सुदीर्घ परम्पराका रूपमा पनि बुझ्न सकिन्छ । भाषाको अध्ययन भनेको परम्परागत व्याकरणको व्याख्या र विवेचना मात्रै हो भन्ने मान्यता स्थिर रहेको सन्दर्भमा भाषाहरूबिच आपसी तुलना हुन सक्दछ साथै भाषाको पनि विकासक्रम देखाउन सकिन्छ भन्ने मान्यता इसाको सत्रौं शताब्दीमा नै विकाश हुन थालेको देखिन्छ । सत्रौं शताब्दीमा भास्को डि गामाले भारतको सामुद्री बाटो पत्ता लगाए भने सत्रौं शताब्दीमा नै भर्तृहरिको वाक्यपदीयलाई डच भाषामा अनुवाद गरिएको थियो । यसले पूर्व र पश्चिमको भाषिक अध्ययन पद्धतिलाई जोड्ने प्रयास गरेको विश्लेषण गर्ने गरिन्छ । भर्तृहरिको वाक्यपदीयमा भाषाका अनेक पक्षमाथि गम्भीर दार्शनिक विवेचना छ र त्यसपूर्वसम्म पश्चिमी भाषा अध्ययन परम्परामा त्यस किसिमको कार्यको सर्वथा अभाव देखिन्छ तसर्थ उक्त कार्यले पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्पराका बारेमा पश्चिमेलीहरूका आँखा नै उघारिदियो । सत्रौं शताब्दीको अन्त्यतिर एफ.सस्सेटीले संस्कृत तथा इटालियन भाषाहरूबिच समानता रहेको चर्चा गरेका थिए (घिमिरे,२०६४:१४) ।

अठारौं शताब्दीको प्रारम्भदेखि नै भाषाको अध्ययन गर्ने परम्परागत पद्धतिलाई छोड्दै भाषाहरूबिचको आपसी सम्बन्ध तथा तिनीहरूको विकासक्रमलाई देखाउने परिपाटीको थालनी भयो । सन् १७०२ मा जे.लुडोल्फले भाषाहरूका बिचमा शब्दभण्डारमा मात्रै होइन व्याकरणका तहमा पनि समानता हुन सक्दछ भनेका थिए (घिमिरे,२०६४:१४) भने सन् १७१० मा लिबनिजले संसारभरका भाषाहरू कुनै एउटै स्रोतबाट आएका हुनसक्छन् भनी सङ्केत गरेका थिए । सन् १७८६ मा कलकत्ता न्यायालयका तत्कालीन न्यायधीश सर विलियम् जोन्सले रोयल एसियाटिक सोसाइटी संस्था स्थापनाका सन्दर्भमा आफ्नो मन्तव्य दिँदै संस्कृत, ग्रिक, ल्याटिन, गोथिक एवं केल्टिक भाषाहरू एउटै मूलबाट विकास भएका हुन सक्छन् भनेका थिए साथै संस्कृत भाषा ग्रिक र ल्याटिनभन्दा निकै परिष्कृत रहेको धारणा पनि व्यक्त गरेका थिए । सन् १७८६ मा नै रुसी महारानी कैथरिनका इच्छाले पी.एस.पल्लास(१७४१-१८४१) ले एसिया तथा युरोपका गरी २०० भाषाका २८५ शब्द सङ्ग्रह गरेका थिए । सन् १७९१ मा यसको दोस्रो संस्करण निस्कियो जसमा केही अफ्रिकी र अमेरिकी भाषाहरूका शब्द पनि सङ्ग्रहित थिए । मिथ्रिदात्सको नामबाट सन् १८०६-१८७१ का बिच चार खण्ड भएको पुस्तक देखापर्‍यो जसको सम्पादन जे.सी. एडलुङ र जे.एस. वातर ले गरेका थिए र त्यसमा ५०० भाषामा ईश प्रार्थना प्रस्तुत गरिएको छ (ब्लुमफिल्ड,२०२५:६) । यी सामग्रीहरूको प्रयोगले तुलनात्मक भाषाविज्ञानको जग निर्माण भएको छ ।

उन्नाइसौं शताब्दी लाग्नेबित्तिकै भाषाको ऐतिहासिक तथा तुलनात्मक खोजले तीव्रता पाउन थाल्यो जसको प्रारम्भ अठारौं शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि नै भएको थियो । फ्रान्ज बपले सन् १८१६ मा 'धातुप्रक्रिया' प्रकाशनमा ल्याए जसमा संस्कृत, ग्रिक, ल्याटिन, जर्मनेली र अवेस्ता (फारसेली) भाषाका रूपहरूलाई तुलनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १८३३-१८४९ का बिच उनको तुलनात्मक व्याकरण पनि प्रकाशनमा आएको छ । यसमा संस्कृत, अवेस्ता, आर्मिनियन, ग्रिक, ल्याटिन,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लिथुआनियन, प्राचीन स्लाबेली, गोथिक र जर्मन व्याकरणका अनेक पक्षबिच तुलना गरिएको छ । उनी यो अध्ययनबाट के निष्कर्षमा पुगेका थिए भने संस्कृत, ग्रिक र ल्याटिन भाषा एउटै भाषाबाट विकास भएका हुन् र माउ भाषाको स्वरूप ग्रिक र ल्याटिनमा भन्दा संस्कृतमा अधिक सुरक्षित रहेको छ (तिवारी :२०४४:५३९) । बपभन्दा अघि फ्रेडरिख भान स्लेगल (१७७२-१८२९) ले सन् १८०८ मा *on the language and the wisdom of the Indians* प्रकाशनमा ल्याएका थिए जसले तुलनात्मक व्याकरणको निर्माणमा प्रेरक भूमिका निर्वाह गऱ्यो । संसारभरका भाषाहरूलाई वर्गीकरण गर्ने कार्यको थालनी उनीबाटै भएको थियो ।

डेनिश भाषाशास्त्री राज्मस रास्क (१७८७-१८३२) ले आइसलैन्डिक व्याकरण (१८११) प्रकाशनमा ल्याए । उनले अवेस्ता भाषाको पनि गम्भीर अध्ययन गरेका थिए साथै एङ्लोसेक्सन, फिजी जस्ता भाषाहरूका व्याकरणमा पनि उनको रुचि थियो । ग्रिमको ऐतिहासिक ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियममा रास्कको निकै ठुलो प्रभाव परेको थियो । यसका अतिरिक्त फ्रेडरिख पट (१८०२-१८८७) एडोल्फ भान स्लेगल (१७६७-१८४५), फ्रेडरिख भान स्लेगल(१७७२-१८२९) याकोव ग्रिम(१७८७-१८६३) अगस्त स्लाइखर(१८२३-१८६६) कार्ल ब्रुगमन(१८४९-१९१९) वेर्होल्ड डैलब्रुक (१८४२-१९२२) फ्रेडरिख डिज् (१८९४-१८७६) जोहन कास्पर जउस (१८०६-१८५६) मिल्को सिख (१८१३-१८९१) विलियम ड्वाइट ह्विट्नी (१८२७-१८९४) हर्मन पाउल (१८४६-१९२१) आदि प्रमुख मानिन्छन् । उन्नाइसौँ शताब्दी ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको स्वर्णयुग हो र यस युगमा संसारभरका थुप्रै भाषाहरूको अध्ययन भएको छ ।

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानका उपलब्धिहरू

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान कालमा भएका भाषाहरूको अध्ययनबाट यस क्षेत्रमा अभूतपूर्व उपलब्धि हासिल भएको छ । सर्वप्रथम भाषाको वर्णनात्मक अध्ययनका निम्ति यस अवधिको अध्ययनले डोरेटो निर्माण गरेको छ भने प्राचीन तथा मध्ययुगीन भाषिक अध्ययन परम्परालाई छोडेर आधुनिक प्रवृत्तिको थालनी गरेको छ । भाषाहरूको इतिहास खोतल्नुका साथै कुनै प्रागैतिहासिक भाषाको खोजी र पुनर्निर्माण तथा त्यो एउटै प्रागैतिहासिक भाषाबाट आधुनिक भाषाहरूको विकास भएको भन्ने अवधारणाको विकास पनि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले गरेको छ । ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको विकासमा तुलनात्मक भाषाविज्ञानको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ । भाषाहरूको आपसी तुलनाद्वारा नै समान प्रकृतिका भाषाहरू जो आन्तरिक रचनामा पर्याप्त समानताहरू रहेका हुन्छन् त्यस्ता भाषाहरू एउटै भाषाबाट विकास भएका हुन भन्ने अवधारणा ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले राख्दछ । यसरी आपसी तुलनाद्वारा पुननिर्माण गरिएको भाषाबाट आधुनिक भाषाहरूको विकास हुने क्रममा देखापरेका ध्वनितात्त्विक परिवर्तनलाई अध्ययन गरी सूत्रबद्ध गर्ने कार्य पनि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले गरेको छ । संसारभरका भाषाहरूलाई विभिन्न परिवारमा वर्गीकरण गर्ने कार्य पनि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले गरेको छ साथै एउटै भाषाको पनि ऐतिहासिक विकासक्रम देखाउने क्रममा इतिहासका खास चरणमा के-कसरी ध्वनि, रूपरचना र व्याकरणमा परिवर्तन भएका छन् भन्ने खोजी पनि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले गरेको छ । संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंस तथा त्यसबाट विकास भएका आधुनिक आर्यभाषाको विकास होस् या अवेस्ता, प्राचीन फारसी, पहलवीबाट विकास भएको आधुनिक फारसी भाषा होस् सबैको विकासका क्रममा देखापरेका परिवर्तनलाई ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले अध्ययनको विषय बनाएको छ । यसले एसिया र युरोपका धेरै भाषाहरूको अध्ययन गरेको छ । यसरी भाषाहरूको ऐतिहासिक अध्ययन गर्ने क्रममा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरूको पनि विकास भएको छ जुन ऐतिहासिक भाषाविज्ञानकै महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो । यसका अतिरिक्त भाषासँग सम्बन्धित विभिन्न जातिका इतिहासका बारेमा पनि ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले महत्त्वपूर्ण सूचना प्रदान गरेको छ ।

ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरू

भाषाहरूको तुलनापश्चात् जब भारोपेली भाषाको पुनर्निर्माण भयो तब त्यसको ध्वनिव्यवस्था पनि निर्धारण भयो । मूल भारोपेली भाषामा अति ह्रष्व, ह्रष्व, दीर्घ गरी मूल स्वर तीन प्रकारका थिए भने संयुक्त स्वरको संख्या अधिक थियो । अन्तस्था व्यञ्जनका अतिरिक्त कण्ठमूलीय, दन्त्य, ओष्ठ्य र उष्म व्यञ्जनहरू पनि थिए । भारोपेली भाषाको भ ध्वनि संस्कृतमा भ नै रहेको देखियो भने ग्रिक/ल्याटिनमा फ भएको देखियो अनि जर्मनवर्गीय(अङ्ग्रेजी) भाषामा चाहिँ ब भएको देखियो । जस्तै :- संस्कृत-नभस, ग्रिक-nephos, संस्कृत-भ्रातर, ग्रिक-phrater, संस्कृत-भजति, ग्रिक-phagein, संस्कृत-घर्षति, ग्रिक-tharsos, संस्कृत-मधु, ग्रिक-methu आदि । यसबाट के देखियो भने मूल भारोपेली भाषाका घोष महाप्राणी ध्वनिहरू संस्कृतमा सुरक्षित रह्यो भने ग्रिकमा अघोष महाप्राणमा परिवर्तन भयो ।

भाषाका ध्वनिहरू परिवर्तन हुँदा व्यञ्जन मात्रै होइन स्वर पनि परिवर्तन भएका छन् । आर्यइरानेली शाखाको 'अ' ध्वनि जर्मनेली तथा अन्य केन्तुम वर्गका भाषाहरूमा ए (e) मा परिवर्तन भएको छ । संस्कृतको भरामि ग्रिकमा phero ल्याटिनमा fero आर्मेनियनमा berim गोथिकमा baira प्राचीन स्लाबेलीमा bera भएको छ । संस्कृतको अहम अवेस्तामा azem ग्रिकमा ego ल्याटिनमा ego आर्मेनियनमा es गोथिकमा ik बनेको छ ।

ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरूको खोजी गर्ने खोजकर्ताहरू ग्रिम, ग्रास्मन, भर्नर, बार्थोलोमे आदि हुन् । ग्रिम, ग्रास्मन र भर्नरका नियमहरू जर्मनवर्गीय भाषाहरूसँग सम्बन्धित छन् भने बार्थोलोमेको नियम आर्यइरानेली भाषासँग सम्बन्धित छ । तिनै नियमहरूका सादृश्यमा अन्य थुप्रै नियमहरूको पनि खोजी भएका छन् त्यसैले ग्रिम, ग्रास्मन र भर्नरका नियमहरूलाई निकै महत्त्वका साथ हेर्ने गरिन्छ ।

ग्रिम नियमः जर्मनेली भाषाशास्त्री याकोव ग्रिम(१७८५-१८६३) ले खोजी गरेका ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरूलाई ग्रिम नियम भनिन्छ । ग्रिमभन्दा पूर्व एडोल्फ भान स्लेगल (१७६७-१८४५) फेडरिख भान स्लेगल (१७७२-१८२९) तथा डेनमार्कका भाषाशास्त्री राज्मस रास्क (१७८७-१८३२) ले ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरूका बारेमा सङ्केत गरिसकेका थिए । रास्कले एक भाषाका ध्वनिहरू परिवर्तन भएर अर्का भाषामा जान्छन् साथै भाषाहरूमा पारस्परिक समानता हुन्छ भनेर ग्रिमभन्दा पहिले नै भनिसकेका थिए । रास्कले अन्य भाषामा रहेको 'प' ध्वनि जर्मन वर्गीय भाषामा 'फ' मा परिवर्तन भएको देखाएका थिए,जस्तैः-

जर्मनेली (अंग्रेजी)	ल्याटिन
father	pater
foot	pes

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

five	pente
fevr	pauci (ब्लुमफिल्ड,२०२५:१३)

ग्रिमले रास्ककै विचारलाई आधार बनाएर आफ्नो अध्ययनलाई अघि बढाए र सन् १८१९ मा जर्मन भाषाको व्याकरण प्रकाशनमा ल्याए । यो केवल जर्मन भाषाको मात्रै व्याकरण नभएर गोथिक स्क्यान्डेनियन, अंग्रेजी, फिजी, डच र जर्मन भाषाको तुलनात्मक व्याकरण थियो । सन् १८२२ मा उनको सो कितावको दोस्रो संस्करण निस्कियो । त्यसमा उनले जर्मनवर्गका अतिरिक्त आर्येली वर्गका शब्दहरूको पनि तुलनात्मक अध्ययन गरे । दोस्रो खण्ड १८२६ तथा १८३१ मा तेस्रो खण्ड निस्कियो । सन् १८३७ मा चौथो खण्ड निस्कियो भने पाचौँ खण्ड जसमा वाक्य रचनाका बारेमा चर्चा गरिएको थियो त्यो अप्रकाशित नै रह्यो (ब्लुमफिल्ड,२०२५:१४) । ग्रिमले जर्मन भाषाको व्याकरणको दोस्रो संस्करण (१८२२) मा ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियम प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार जर्मन भाषामा दुई पटक ध्वनि परिवर्तन भएको छ । पहिलो पटक प्रागैतिहासिक कालमा मूल भारोपेलीबाट जर्मन वर्गीय भाषा छुटिँदा ध्वनि परिवर्तन भएको छ भने दोस्रो पटक इसाको सातौँ शताब्दीतिर उच्च जर्मन र निम्न जर्मन छुटिँदा परिवर्तन भएको छ । जर्मनेली शाखाबाट उच्च जर्मन र निम्न जर्मन छुटिँदा उच्च जर्मनमा ध्वनि परिवर्तन भयो भने निम्न जर्मनमा परिवर्तन भएन । उच्च जर्मन जर्मनीको दक्षिणी भूभागमा बोलिन्छ भने निम्न जर्मनबाट अंग्रेजी भाषाको विकास भएको छ । ग्रिमका अनुसार मूल भारोपेली भाषाका ध्वनिहरू संस्कृतमा सुरक्षित रहेको छ । प्रागैतिहासिक कालमा मूल भारोपेली भाषाका अघोष अल्पप्राण (क त प) ध्वनिहरू अघोष महाप्राण (ख (ह) थ फ) मा परिवर्तन भएका छन् भने घोष अल्पप्राण (ग द ब) ध्वनिहरू अघोष अल्पप्राण (क त प) मा परिवर्तन भएका छन् साथै अघोष अल्पप्राण कतै घोष महाप्राणमा पनि परिवर्तन भएका छन् अनि घोण महाप्राणी ध्वनिहरू घोष अल्पप्राणमा परिवर्तन भएका छन् , जस्तै :-

संस्कृत	**गोथिक**	**जर्मनी**	**अंग्रेजी**	**ल्याटिन**
पशु	faihu	vieh	fee	pecus
नपात्	—	neffe	nephew	nepos
तृणम	thaurnus	dorn	thorn	—
वर्तते	wairthan	warden	_	verto
त्रय	threis	drei	three	tres
शुनः	hunds	hund	hound	–
युगम	juk	joch	yoke	ग्री.zugon
भरामि	_	bairan	bear	pherein

(गुणे, २०५३:३०-३१)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्रिमका अनुसार पहिलो ध्वनिपरिवर्तनका नमुना रोमन इतिहासकारहरूका केही सन्दर्भहरूमा फेला पर्दछ । उनले दोस्रो ध्वनिपरिवर्तन उच्च जर्मन र निम्न जर्मन छुटिएपछि सातौं शताब्दीतिर भएको बताएका छन् । पुरानो जर्मनीको अघोष अल्पप्राण (प त क) ध्वनि उच्च जर्मनमा अघोष महाप्राणमा (फ थ ख) परिवर्तन भएको छ भने निम्न जर्मनमा अघोष अल्पप्राण (प त क) नै रहेको छ । पुरानो जर्मनीको अघोष महाप्राण (फ थ ख) ध्वनि उच्च जर्मनमा घोष अल्पप्राण (ब द ग) मा परिवर्तन भएको छ ,जस्तै :-

गोथिक	**अंग्रेजी**	**जर्मन**
thaurnus	thorn	dorn
threis	three	drei
dags	day	tag
helpan	help	helfen
plegen	play	pflegen

ग्रिमद्वारा प्रतिपादित उक्त नियममा अपवादहरू धेरै थिए । पछि अर्का जर्मनेली विद्वान ग्रास्मनले अपवादहरूको अध्ययन गरी ग्रिम नियमलाई अझ बलियो बनाउन मद्दत गरे ।

ग्रास्मन नियम : जर्मनका अर्का भाषाशास्त्री हर्मन ग्रास्मन (१८६६-१९३४) ले ग्रिसेली तथा भारतेली भाषाहरूको अध्ययन गरेका छन् । ग्रिमले ध्वनिपरिवर्तनका नियमहरूको खोजी गरिसकेपछि त्यसमा थुप्रै अपवादहरू भेटिए । ती अपवादभित्र पनि कुनै न कुनै नियमले काम गरेको हुन्छ भन्ने धारणा ग्रास्मनको थियो । त्यसैले उनले अपवादमध्ये बाटै नियमहरूको खोजी गर्न थाले । उनको नियमलाई महाप्राणी नियम भनिन्छ । उनका अनुसार मूल भारोपेली भाषाका शब्दमा एकै स्थानमा दुई महाप्राणी ध्वनिहरू भएमा संस्कृत तथा ग्रिकमा परिवर्तन हुँदा अल्पप्राणी भएका छन् ,जस्तै :-

मूलभारोपेली	**संस्कृत**	**ग्रिक**
धुधतेर	दुहिता	thugater
धधेति	दधाति	tithei

त्यस्तै अन्य उदाहरणमा 'हु' धातुबाट हुहोति रूप बन्नु पर्ने हो तर जुहोति बनेको छ । भृज धातुबाट भिभर्ति नभएर बिभर्ति भएको छ । 'धोज' धातुबाट धधाति हुनुपर्ने हो तर संस्कृतमा दधाति बनेको छ । घ्रा धातुबाट घिघ्रति बन्नुपर्नेमा जिघ्रति बनेको छ । यसबाट ग्रास्मनले के निष्कर्ष निकाले भने मूल भारोपेली भाषाको घ ध भ ध्वनि घोष अल्पप्राणमा परिवर्तन भएको छ । ग्रिमले घोष अल्पप्राणबाट अघोष अल्पप्राणमा ध्वनिहरू परिवर्तन हुने कुरा देखाए पनि ग्रास्मनले घोष महाप्राणबाट अघोष अल्पप्राणमा परिर्वतन हुने कुरा देखाए । यसले ग्रिम नियममा रहेका अपवादलाई नियमीकरण गरेको छ भने ग्रिम नियमलाई विवादरहित बनाएर उसकै परिपूरकका रूपमा आफूलाई स्थापित पनि गरेको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भर्नर नियम : कार्ल भर्नर (१९०३-१९५३) डेनमार्कका भाषाशास्त्री थिए । ऐतिहासिक ध्वनिपरिवर्तनका सम्बन्धमा ग्रिम तथा ग्रास्मनले ध्वनिपरिवर्तनहरूलाई नियमीकरण गरिसक्दा पनि त्यसमा अझै अपवादहरू बाँकी नै थिए र त्यसैलाई पुनः नियमीकरण गर्ने काम कार्ल भर्नरले गरे । ग्रिमले अघोष अल्पप्राण ध्वनि अघोष महाप्राणमा परिवर्तन हुन्छ भनेका थिए तर भर्नरले अघोष अल्पप्राणी ध्वनिहरू घोष अल्पप्राणमा गएको पनि पाए ,जस्तै :-

संस्कृत	**गोथिक**	**अंग्रेजी**	**जर्मन**	**ग्रिक**	**ल्याटिन**
पिता	fador	father	–	pater	pater
पितर	fader	fæder	–	–	–
सप्तन्	sibun	–	–	–	–
अंक	halsagga	–	–	–	–
केतु	haidus	–	heit	–	–
भ्राता	brother	brother	–	–	frater

ग्रिमका नियममा रहेका अपवादहरूलाई केलाउँदा भर्नरले के पाए भने अघोष अल्पप्राणभन्दा पहिलेको स्वरमा बलाघात भएमा अघोष महाप्राणमा परिवर्तन हुन्छ अनि पश्चवर्ती स्वरमा स्वराघात भएमा अघोष अल्पप्राणी ध्वनि घोष अल्पप्राणमा परिवर्तन हुन्छ । नेपालीमा बलाघात अर्थभेदक छैनन् तर अंग्रेजी जस्ता जर्मनवर्गीय भाषामा बलाघात अर्थभेदक रहेको छ । भर्नरको सिद्धान्त मूलतः बलाघातमा आधारित रहेकाले उनको सिद्धान्तलाई बलाघात सिद्धान्त पनि भनिन्छ ।

संस्कृत भाषाका ध्वनिपरिवर्तन

संस्कृत भाषामा भएको ध्वनिपरिवर्तनलाई सम्भवतः पहिलो पटक वैयाकरण वररुचिले नियमीकरण गरेका थिए । उनले संस्कृतमा भएका ध्वनिहरू प्राकृत भाषामा आउँदा कसरी परिवर्तन भएका छन् भन्ने देखाएका छन् । संस्कृतको 'समृद्धि' प्राकृतमा 'समिद्धी' भएको छ । संस्कृतको 'शैय्या' शब्द प्राकृतमा 'सेज्जा' र हिन्दीमा 'सेज' बनेको छ । संस्कृतको 'शकट' शब्द प्राकृतमा 'सअढो' बनेको छ । अघोष अल्पप्राण 'ट' घोष महाप्राण 'ढ' मा परिवर्तन भएको छ । संस्कृतको अघोष महाप्राण ध्वनि प्राकृतमा आउँदा घोष महाप्राणमा परिवर्तन भएको छ, जस्तै- शफरी/सभरी, सफल/सभल । संस्कृतको 'गर्त' शब्द प्राकृतमा 'गड्डो' बनेको छ । संस्कृतबाट मागधी, अर्धमागधी, पैशाची, शौरसेनी, महाराष्ट्री जस्ता प्राकृत भाषाको विकास भएको छ । संस्कृतको 'राजा' मागधी प्राकृतमा 'लाजा बनेको छ । संस्कृतको 'एक' शब्द अर्धमागधीमा 'एग' बनेको छ । यस प्रकारका अघोष अल्पप्राण ध्वनि सघोष अल्पप्राणमा गएका अरू उदाहरणहरू पनि फेला पर्छन् । संस्कृतको 'गगन' पैशाची प्राकृतमा 'गकन' बनेको छ भने 'मदन' 'मतन' मा परिवर्तन भएको छ । यहाँ सघोष अल्पप्राण ध्वनि अघोष अल्पप्राणमा परिवर्तन भएको छ । संस्कृतको 'गच्छति' 'हन्त' 'कर्तुम' जस्ता शब्द शौरसेनी प्राकृतमा 'गच्छदि' 'हन्द' 'कादुम' बनेको छ । यहाँ अघोष अल्पप्राण ध्वनि सघोष अल्पप्राणमा परिवर्तन भएको छ । माथिका विवरण हेर्दा संस्कृतबाटै विकास भए पनि सबै प्राकृतमा समान ढङ्गले ध्वनि परिवर्तन भएको देखिँदैन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्राकृत भाषाका तुलनामा अपभ्रंस भाषाहरूको सङ्ख्या धेरै रहेको छ । त्यसैले त्यसमा परिवर्तन भएका ध्वनिहरूमा अझै विविधता पाउन सकिन्छ । सामान्यतः भौगोलिक अवस्थाका कारण ध्वनिहरू परिवर्तन हुने गर्दछन् साथै ध्वनि अवयवको बनोटका आधारमा पनि ध्वनिहरू परिवर्तन हुने गर्दछन् । उच्चारणगत सुविधा अनि मितव्ययिताका कारण ध्वनिहरू परिवर्तन हुन्छन् भने अपूर्ण श्रवणका कारणसमेत ध्वनिहरू परिवर्तन हुने गरेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

ऐतिहासिक भाषाविज्ञान अठारौँ उन्नाइसौँ शताब्दीमा युरोपमा विकास भएको भाषाविज्ञानको एउटा शाखा हो । ऐतिहासिक भाषाविज्ञानले भाषाको इतिहासको अध्ययन गर्दछ भने उन्नाइसौँ शताब्दीमा यसले प्रागैतिहासिक भाषाको पुनर्निर्माण पनि गरेको छ । भारोपेली भाषा यस्तै प्रकारको पुनर्निमित भाषा हो । यसका लागि भाषाशास्त्रीहरूले तुलनात्मक पद्धतिको साहारा लिएका छन् । प्राचीन भाषाहरूको तुलनात्मक अध्ययनले ग्रिक, ल्याटिन, संस्कृत, अवेस्ता जस्ता भाषाहरू कुनै एउटै माउ भाषाबाट विकास भएको भन्ने निष्कर्ष निकालेको छ भने आधुनिक भाषाहरूको तुलनाले तिनीहरूको विकास तथा मूल स्वरूपलाई पहिचान गर्न सघाउ पुऱ्याएको छ । मूल भारोपेली भाषाका कतिपय विशेषता संस्कृतमा सुरक्षित रहेको छ । ऐतिहासिक भाषाविज्ञानको अर्को उपलब्धी ध्वनिपरिवर्तनसम्बन्धी नियमहरू हुन् । प्रागैतिहासिक भाषाको पुनर्निर्माण गरिसकेपछि त्यसबाट विकास भएका मानिएका भाषामा के कसरी ध्वनिहरू परिवर्तन भए भनेर देखाइयो र त्यसलाई नियमबद्ध गरियो । ग्रिम, ग्रास्मन तथा भर्नरका कार्यहरू यस्तै प्रकारका नियमहरूसँग सम्बन्धित छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

गिरी, जीवेन्द्र देव(२०६९) ***भाषा र नेपाली भाषा*** , काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री पसल

गुणे पाण्डुरंग, दामोदर (२०५३) ***तुलनात्मक भाषाविज्ञान,*** वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास

घिमिरे,वासुदेव(२०६४)***ऐतिहासिक भाषाविज्ञान,*** काठमाडौँ : अस्मिता प्रकाशन

जोन, लियोन्स***(२०२९)सैद्धान्तिक भाषाविज्ञान,*** (अनु.सत्यकाम वर्मा),नई दिल्ली : मुंशीराम मनोहरलाल

झा,नरेश(सम्पा.)(२०६५) ***पाणिनीय धातुपाठ*** , वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

न्यौपाने,टङ्कप्रसाद (२०५१) ***भाषाविज्ञानको रूपरेखा,*** धरान : नेपाल बुक डिपो

तिवारी , भोलानाथ (२०४४) ***भाषाविज्ञान,*** बिसौँ सं. इलाहावाद : किताब महल

ब्लुमफिल्ड(२०५५)***भाषा*** (अनु.विश्वनाथ प्रसाद) वाराणसी : मोतीलाल बनारसी दास

शर्मा,राजमणि(२०५७)***आधुनिक भाषाविज्ञान,*** दिल्ली : वाणी प्रकाशन

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

त्रिंशांशकुण्डलीमा स्त्रीजातकको विश्लेषण

✍ तनुजा दाहाल*

शोधसार

तिस अंशलाई ५ खण्डहरुमा विभाजन गरेर निर्माण गरिने कुण्डलीलाई त्रिंशांश कुण्डली भनिन्छ । यसमामङ्गल, बुध, गुरु, शुक्र र शनि यी पञ्चतारा ग्रहहरुको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । यिनै ग्रहहरुका विषम र सम राशिका आधारमा यसको लग्न निर्धारण गरिन्छ । नारीको जन्म समयको ग्रहहरुको स्थिति अनुसार सम्पूर्ण जीवनको शुभ र अशुभफलको वर्णन गर्ने शास्त्रलाई स्त्रीजातक भनिन्छ । त्रिंशांश कुण्डलीमा ग्रहहरुको अवस्थाकाआधारमा स्त्रीको स्वभाव, सन्तान तथा पतिको सुख दुःख , वैधव्य तथा सौभाग्य जस्ता विषयको चर्चा यसमा पाइन्छ । कुण्डलीका १२ भाव मध्ये प्रथम, पञ्चम, सप्तम, अष्टम र नवमभावहरुले प्रदान गर्ने फलमा नारी जीवनलाई प्रभाव पार्ने विषयहरु समेटिएको हुँदा यी भावजन्य फलको विशिष्टता यसमा पाइन्छ । चन्द्रमा स्थित राशि तथा १, ५, ७, ८, र ९ भावहरुमा शुभग्रहहरुको त्रिंशांश र शुभग्रहहरुको संयोग भए गुणवतीयोग,साध्वीयोग, सुभगायोग, जस्ता शुभयोगहरु र पापग्रहहरुको संयोग भए वैधव्ययोग,वन्ध्यायोगजस्ता अशुभ योगहरु बन्दछन् ।शुभयोगहरुले सुख र सौभाग्य प्रदान गर्दछन् भने अशुभ योगहरुले कष्टफलहरु प्रदान गर्दछन् ।

शब्दकुञ्जीः *अरिष्ट, मृतप्रजा, पुनर्भूयोग, वन्ध्या, साध्वी, सुभगा ।*

विषय परिचय

धर्म र सदाचारको साथसाथै मानविक, सामाजिक, वैज्ञानिक तथा दार्शनिक विचारधाराको मूलआधार वेदलाई मानिन्छ । **अङ्यन्ते प्रकाश्यन्ते वेदा अनेन इति वेदाङ** अर्थात् वेदलाई प्रकाशित गर्न पृथक् पृथक् रूपमा योगदान दिने तत्त्वहरुलाई वेदा भनिन्छ । वेदका शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष षडङहरु छन्; तीमध्ये ज्योतिषशास्त्र चक्षुरूप मानिन्छ । कृषि, व्यापार,उद्योग, धर्म,यात्रा,यज्ञ, अनुष्ठान,पूजा आदिको शुभाशुभ समयको निर्धारण ज्योतिषशास्त्रले गर्ने हुँदा यसलाई नेत्ररूप मानिएको हो ।

ज्योतिषशास्त्रका सिद्धान्त, संहिता र होरातीन स्कन्धहरु रहेका छन् । तिनै स्कन्धरूपी स्तम्भहरुमा ज्योतिषशास्त्रको विशाल गृह निर्माण भएको मानिन्छ ।मुख्यरूपले होराशास्त्र अन्तर्गत जातक ,ताजिक, प्रश्न, रमल,स्वप्नादि विषयहरुकोअध्ययन गरिन्छ । ग्रहस्थिति, तिथि, नक्षत्रद्वारा मनुष्यको सुखदुःख आदिको निर्णयगर्ने शास्त्रलाई नै होराशास्त्र भनिन्छ । अहोरात्रशब्दको पूर्वापरवर्णलोप भएरहोराशब्द निष्पन्नहुन्छ ।अर्थात् होराशास्त्रलाई जातकशास्त्रको पर्यायवाची मानिन्छ ।

जातकमिति प्रसिद्धं यल्लोके तदिह कीर्त्यते होरा ।

अथवा दैवविमर्शनपर्यायः खल्वयं शब्दः ॥

श्लो.४,अ २, सारावली

---

* उपप्राध्यापक वाल्मीकि विद्यापीठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जातमिति जातकम् अर्थात् जन्मिएको सम्पूर्णप्राणीहरुकोजन्मसमयका आधारमा शुभाशुभको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई जातकशास्त्र भनिन्छ। पूर्वजन्मार्जित कर्मानुरूप प्राणीहरुको शुभ र अशुभ समय दर्पणरूपि कुण्डलीमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ र यसकै आधारमा मानिसको भूत, भविष्य र वर्तमान समयको सुख, दुःख, लाभ र हानि जस्ता कुराहरु निर्धारित भएका हुन्छन् भन्ने मान्यता ज्योतिष शास्त्रको रहेको देखिन्छ । शुभाशुभयोगहरुको अध्ययन र विश्लेषण गर्नका निम्ति दैवज्ञहरुले,लग्न, होरा, नवांश,द्रेष्काण, द्वादशांश, त्रिंशांश, षोडशांश, षष्ट्यंश लगायतका बिभिन्न कुण्डलीहरुको निर्माण गरेका छन् । कुण्डलीहरुको निर्माण गर्नका निम्ति निम्न तत्त्वहरुको आवश्यकता पर्दछ :

१. जन्मसमय २. जन्मस्थान ३. जन्मदिन ४. जन्मसंवत् ५. जन्मिएको वर्षको पञ्चाङ यी पाँच तत्त्वका आधारमा इष्टकाल र भयात भभोग साधन गरेर लग्न निर्धारण गरिन्छ । सो लग्नको राशिलाई प्रथम भावमा राखेर लग्नकुण्डली निर्माण गरिन्छ ।होरा कुण्डलीबाहेक अरु कुण्डलीहरुमा १२ वटा भवनहरु रहेका हुन्छन् । ती भवनलाई भाव भन्ने गरिन्छ । ती कुण्डलीका १२ भावहरुमा राशि र ग्रहहरुलाई स्थापना गर्दा योगहरु बन्ने गर्दछन् ।तिनै निर्मित योगहरुका आधारमा मानिसको शुभाशुभ समयको निर्धारण गरिन्छ । त्यसैले यस शास्त्रमा ग्रह, नक्षत्र, राशि र कुण्डलीहरुको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । तिनीहरुको सामान्य परिचय यस प्रकार रहेको छ :

क. **ग्रहः** ज्योतिषशास्त्रमा सूर्य, चन्द्र, मङ्गल, बुध, बृहस्पति, शुक्र , शनि, राहु र केतु नव ग्रहहरु प्रसिद्ध छन् । यसमा पनि राहु र केतुको चर्चा भने न्यूनरूपमा गरेको पाइन्छ । ती मध्ये चन्द्रमा र शुक्रलाई स्त्रीकारक मानिएको छ, बुध र शनिलाई नपुंसककारक तथा गुरु, सूर्य र मङ्गललाई पुरुषकारकग्रह मानिएको छ ।ती ग्रहहरुले मानिसको जन्म समयलाई आधार मानेर निर्माण गरिएको कुण्डलीमा बसेर राशि, स्थिति, दृष्टि, उच्च, नीच उदय, अस्त, मैत्री, अवस्था, ग्रहयुती आदिको संयोगबाट विभिन्न किसिमका योगहरु निर्माण गर्ने गर्दछन् । ती योगहरु कुनै शुभ हुन्छन् भने कुनै अशुभ हुन्छन । शुभयोगहरुले सुख प्रदान गर्दछन् भने अशुभयोगहरुले कष्टफल प्रदान गर्दछन् । त्यसको फलस्वरुप मानिसहरुले विभिन्न किसिमका सुखदुःख आदि समस्याहरु भोग्नु पर्दछ ।

ख. **नक्षत्रः न क्षरतीति नक्षत्राणि**. अर्थात् कहिले पनि स्थान परिवर्तन नहुने अर्थात् संचार नहुने पिण्डहरुलाई नक्षत्र भनिन्छ । अश्विनी, भरणी, कृत्तिका,रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, अश्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्ता, चित्रा, स्वाति, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा ,श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा , पूर्वाभाद्रपदा, उत्तरभाद्रपदा र रेवती २७ वटा नक्षत्रहरु ज्योतिषशास्त्रमा प्रसिद्ध छन् । प्रत्येक नक्षत्रमा ४ चरण वा अक्षर हुन्छन् । ती नक्षत्रहरुका ९ चरणबाट १ राशि बन्दछ । अर्थात् राशि निर्माणको आधार नै नक्षत्रलाई मानिन्छ ।

ग. **राशिः** ज्योतिषशास्त्रमा मेष, वृष, मिथुन, कर्कट, सिंह, कन्या, तुला, बृश्चिक, धनु, मकर, कुम्भ र मीन गरेका १२ राशिहरु प्रसिद्ध छन् । आकासमा नक्षत्रहरुको अवलोकन गर्दा देखिएका भेडा, गोरु, सिंह जस्ता विम्वात्मक चित्राकृतिहरुको स्वरुपलाई राशिको नाम दिइएको पाइन्छ ।यी राशिहरुलाई ग्रहहरुको घर पनि भनिन्छ । ग्रहहरुले यिनै घरहरुमा बसेर विभिन्न योगहरु निर्माण गर्ने गर्दछन् ।

घ. **कुण्डलीः** आकासमा ग्रह, नक्षत्रहरु कहाँ ,कसरी र कस्तो अवस्थामा छन्, तिनीहरुको प्रभाव

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निरुपण गर्नका लागि जन्मसमयलाई आधार मानेर इष्टकालको शोधन गरी सो समयमा पूर्वदिशामा कुन राशिको उदय भएको थियो सोही राशिलाई प्रथम लग्न मानेर बनाइने १२ कोठाको चित्रात्मक आकृतिलाई कुण्डली भनिन्छ । प्रथम लग्नका आधारमा लग्न, राशि, नवांश, द्रेष्काण, द्वादशांश, त्रिंशांश आदि विभिन्न प्रकारका कुण्डलीहरु निर्माण गर्न सकिन्छ । ती कुण्डलीहरुमा राशि र ग्रहहरुको अवस्थालाई अध्ययन गरी मानिसको भूत, भविष्य र वर्तमानको फलादेश गरिन्छ । ती कुण्डलीहरुका १२ कोठालाई कमैले तनु, धन ,सहज ,बन्धु, पुत्र, शत्रु, पति, मृत्यु, भाग्य, कर्म, आय र व्यय गरी नामकरण गरिएको पाइन्छ । ती कोठाहरुलाई भाव पनि भनिन्छ । सामान्यतया जातकशास्त्रहरुमा कुण्डलीको प्रथम भावबाट शरीरको, द्वितीय भावबाट धनको, तृतीय भावबाट दाजुभाइको, चतुर्थ भावबाट आमाको, पञ्चम भावबाट सन्तानको, छैटौं भावबाट रोगको, सप्तम भावबाट पत्नीको, अष्टम भावबाट मृत्युको, नवम भावबाट भाग्यको, दशम भावबाट कर्मको, एकादश भावबाट आयको र द्वादश भावबाट व्ययको विचार गरिन्छ ।

स्त्रीका विशेष स्वभावहरु र शुभाशुभको अध्ययनका निम्ति त्रिंशांशकुण्डलीको आधारमा गरिने शुभाशुभको फलादेश महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । त्यसैले द्वादशभावमा ग्रहहरुको अवस्था तथा राशिहरुमा चन्द्रमाको अवस्थितिका आधारमा स्त्रीको त्रिंशांश कुण्डलीमा राशि र ग्रहहरुको संयोजनबाट बनेका शुभाशुभ योगहरु , तिनिहरुले प्रदान गर्ने सुख र दुःख जन्य फलहरुको विश्लेषण तथा स्त्री जातिलाई पार्ने प्रभावको सूक्ष्म अध्ययन स्त्रीजातकमा गरिन्छ ।चन्द्रमा र लग्न मध्ये जुन बलवान छ सो ग्रहको त्रिंशांशको आधारमा नारीको शरीर,स्वभाव ,गुण र दोषको निर्धारण गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता त्रिंशांशकुण्डलीमा अन्तर्निहित भएको देखिन्छ ।

त्रिंशांश कुण्डली

त्रिंशद्भागात्मकं लग्नम् अर्थात् लग्नको तीशौं भागलाई त्रिंशांश भनिन्छ । त्रिंशांशकुण्डलीमा सूर्य र चन्द्र ग्रहबाहेक अरु पाँचग्रह जसका २ राशिहरु घर भएका ग्रहहरुपर्दछन् । त्यसैले मङ्गल, बुध, गुरु, शुक्र र शनि यी ग्रहहरुको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । ३०अंशलाई ५ खण्डमा विभाजन गरेर ती ५ ग्रहहरुका विषमराशि र समराशिका आधारमा यसको लग्न निर्धारण गरिएको हुन्छ । त्रिंशांशकुण्डलीको निर्माण विधि यस प्रकार रहेको छ :

त्रिशांशेशाश्च विषमे कुजार्कीज्यज्ञभार्गवाः ।

पञ्चपञ्चाष्टसप्ताक्षभागानां व्यत्ययात् समे ॥ श्लो.२७, अ ७, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

कुजरविजगुरुज्ञ शुक्रभागा पवन समीरण कौर्पिजूकलेयाः ।

अयुजि युजि तु भे विपर्ययस्थाः, शशिभवनालिझषान्तमृक्षसन्धिः ।

श्लो.७, अ १, बृहज्जातकम्

शरपञ्चाष्टमुनीन्द्रियभागास्त्रिंशांशकास्तु ।

युग्मेषूत्क्रमगण्याः कुजार्किजीवज्ञशुक्राणाम् ॥ श्लो.१५, अ ३, सारावली

त्रिंशांशकुण्डलीमा ३०अंशलाई,५ खण्डमा विभाजन गरेर विषम र सम राशिमा अंशहरु बाँडिन्छन् । विषम राशि भए ५,५,८,७,५ अंशखण्डहरु अर्थात् पहिलो ५ अंशभित्र मंगलको ५देखि १० सम्म

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शनिको,१० देखि १८सम्म गुरुको,१८ देखि२५ सम्म बुधको र २५ देखि३० सम्म शुक्रको अंश खण्डहरु पर्दछन् । यी ग्रहहरुका विषम विषम राशिहरु अर्थात् मंगलको मेष, शनिको कुम्भराशि,गुरुको धनुराशि, बुधको मिथुन, शुक्रको तुलाराशि विषमसंज्ञकराशि भएकाले कुण्डली निर्माण गर्दा सोहि राशिलाई उल्लेख गर्नु पर्दछ । समराशि भएमाविपरीत ५,७,८,५,५क्रमले अर्थात् अर्थात् पहिलो ५ अंशभित्र शुक्रको ५देखि १२ सम्म बुधको, १२ देखि २० सम्म गुरुको, २०देखि२५ सम्म शनिको र २५ देखि३० सम्म मंगलको अंश खण्डहरु पर्दछन् । ग्रहहरुकासमराशिभन्नाले मंगलको ८(बृश्चिक), शनिको १०(मकर), गुरुको १२(मीन), बुधको ६(कन्या),र शुक्रको२(वृष) राशि बुझ्नु पर्दछ । यहाँ तालिकाबाट स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ :

विषम तालिका

ग्रह	मंगल	शनि	गुरु	बुध	शुक्र
अंश	५	५	८	७	५
अंशयोग	५	१०	१८	२५	३०

सम तालिका

ग्रह	शुक्र	बुध	गुरु	शनि	मंगल
अंश	५	७	८	५	५
अंशयोग	५	१२	२०	२५	३०

यसरी निर्माण भएको त्रिंशांश कुण्डलीमा भावस्थ राशि र ग्रहका आधारमा मानिसको शुभाशुभको फलादेश गर्न आचार्यहरुले विभिन्न धारणाहरु प्रस्तुत गरेका छन् । त्रिंशांशको स्वामीग्रह पापग्रह भएमा, अस्त भएमा, नीचराशिमा स्थित भएमा दाजुभाइसँग वैरभाव हुन्छ । ६र८स्थानलाई त्रिकस्थान भनिन्छ सो त्रिकस्थानमात्रिंशांशको स्वामीग्रह भए राजभय हुन्छ। सोस्वामी ग्रहको पापग्रहसँग संयोग भएमा ढुँगा वा रुखबाट लडेर मृत्युहुन्छ भने शुभ ग्रहसँग संयोग भएमा सुख हुन्छ, बलहीन चन्द्रमासँग युति भएमा बन्धुमा झगडा ,शरीरमा रोग,कान र ढाडमा रोग जस्ता अशुभ फलको प्राप्ति हुन्छ भनिएको छ ।

त्रिंशांशपोऽसौम्यखगोऽस्तनीचो यदा तदा बन्धुभिराशु वैरम् ।

त्रिकस्थितश्चेन्नृपभीतिभाक् स्यात् सदन्वितः सन्यदि सौख्यशाली ॥

त्र्यंशपोऽरिमृतिगोऽशुभयुक्चेन्मृत्युमेति सदृषत्तरुपातैः ।

बन्धुवैरमसदिन्दुयुतश्चेन्द्रोमशः श्रवणपृष्ठगदी ना ॥ श्लो.१३, अ १, सुगमज्योतिष

स्त्रीजातक

पुत्री, देवी, दुर्गा, लक्ष्मी,माता अनेक नामहरुले स्त्रीजातिलाई पुकारिन्छ । हिन्दुधर्ममा स्त्रीलाई माता वा जननीका नामले सम्मान गर्ने गरेको देखिन्छ । प्राचीनकालमा नारीहरु स्वतन्त्र एवं साहसका प्रतीक मानिन्थे भन्ने कुरादुर्गासप्तशती, स्वस्थानीव्रतकथा, सन्तोषी माताको पूजाविधि जस्ता धार्मिक पुस्तकहरुको अध्ययनबाट जानकारी लिन सकिन्छ । नारीको जीवनसँग सम्बन्धित शुभाशुभको विषयमा अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई स्त्रीजातक भनिन्छ । होरा र जातकशास्त्रहरुमा अन्तर वस्तुको रूपमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्त्रीजातकका विषयमा प्रशस्त चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ ।

स्त्रीको जन्म समयलाई आधारमानेर निर्माण गरिएका लग्न कुण्डली ,नवमांशकुण्डली, त्रिंशांशकुण्डलीहरुको आधारमा तथा तिथि नक्षत्रहरुकाआधारमा पनि स्त्रीका सौभाग्य, दुर्भाग्यसँग सम्बन्धित अनेक शुभाशुभयोगहरु जस्तै गुणवतीयोग, सम्मानितयोग, वैधव्ययोग, वन्ध्यायोग, कुलोहितायोग, पतित्यक्तायोग, धूर्तायोग, साध्वीयोग, सुभगायोग, पुत्रिणीयोग, धनान्वितायोग, गर्वितायोग, सुखहीनायोग, रोगायोग, दुर्भगायोग ,दीर्घायुयोग, श्रेष्ठायोग, भोगिनीयोग, खलायोग, मृतप्रजायोग, बहुभाषिणीयोग, पुनर्भुयोग, विषकन्यायोग, अल्पायुयोग, पुरुषाकृति योग आदिको वर्णन पाइन्छ ।स्त्री र पुरुषको दशा जन्यफलहरु भाग्यकारक एवं दुःखदायक योगहरु समान हुन्छन् ।पुरुषको शुभाशुभ फलको असर उसकी पत्नीलाई पर्ने, राजयोगआदिको उपभोग पुरुषस्वयंले गर्ने तर स्त्रीका राजयोग जस्ता विशिष्ट योगहरु भएमा त्यो फलस्त्रीले उपयोग गर्न नसक्नेतर फलको प्रभाव उसको विवाह पश्चात्पतिमा विवाह पूर्व पितामापर्ने तथा सो राजयोग आदिको अप्रत्यक्ष उपभोग मात्र स्त्रीले गर्ने कुराको उल्लेख जातकसारदीप जस्ता जातकशास्त्रीय पुस्तकहरुमा उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

धवेषु परिवक्तव्यं नारीणामक्षमं फलम् ।

यत्तदेव विशेषेण क्षमं तास्वपि धीमता ॥ श्लो १,अ ७ भावप्रकाश

यद्यत्फलं नरभवेऽक्षममङ्गनानाम् ।

तत्तद् वदेत् पतिषु वा सकलं विधेयम् ॥

तासां तु भतृमरणं निधने वपुस्तु ।

लग्नेन्दुगं सुभगतास्तमये पतिश्च ॥ श्लो १,अ २२, बृहज्जातकम्

स्त्रीको कुण्डली र पुरुषको कुण्डलीमा अध्ययन र विश्लेषण गर्नेविषयहरु उस्तै भए तापनि स्त्रीको शरीरको अध्ययन गर्न लग्न र चन्द्रमा, सौभाग्यको अध्ययन गर्न सप्तम स्थान, सन्तानको विचार गर्न पञ्चम र नवम स्थान र वैधव्यको विचार गर्न अष्टमस्थानलाई महत्त्वदिएको देखिन्छ । त्यसैले स्त्रीको शुभाशुभफलहरुको सूक्ष्म अध्ययन गर्न चन्द्रफल तथा कुण्डलीका १२ भाव मध्ये प्रथमभाव, पञ्चमभाव, सप्तमभाव, अष्टमभाव र नवमभावहरुको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिएको छ । त्यस्तैगरी स्त्रीको त्रिंशांशफल,स्त्रीको नवांशफल जस्ता फलहरुको जातकशास्त्रहरुमा पृथक् वर्णन पाइनु, स्त्रीको शुभाशुभको फलादेश गर्नका निम्ति विशेष स्थान निर्दिष्ट हुनु जस्ता कुरालेफलादेशमा स्त्रीजातकको विशिष्टता देखिन्छ ।

वैधव्यं निधने चिन्त्यं शरीरं जन्मलग्नभाक् । सप्तमे पतिसौभाग्यं पञ्चमे प्रसवस्तथा ॥

श्लो १,अ १०,पे ३५६ सुगमज्योतिष

स्त्रीणां पुम्भिः समं ज्ञेयं फलमुक्तं विपश्चिता ॥ विशेषस्तत्र यो दृष्टः संक्षेपात् कथयामि तत् ।

लग्ने देहपलं तस्याः पञ्चमे प्रसवस्तथा ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सप्तमे पतिसौभाग्यं वैधव्यं निधने द्विज! । स्त्रीणामसम्भवं यद्यत् तत्फलं तत्पतौ वदेत् ॥

श्लो.३,४ अ ८२, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

वैधव्यं निधनगृहे पतिसौभाग्यं सुखं च यामित्रे

सौन्दर्यं लग्नगृहे विचिन्तयेत् पुत्रसंपदं नवमे श्लो.२, अ १०, होरारत्नम्

लग्नेन्द्वोर्यो बलवांस्त्रिंशांशे धिष्ठितो धिपैः फलं क्रमशः । चन्द्रमा भएको राशिका आधारमा मेषादि राशिका व्यक्तिको परिचय बुझिन्छ । यहाँ तिनै राशिहरुमा उत्पन्न भएका स्त्रीहरुमा त्रिंशांशराशिका ५वटा स्वामी ग्रहहरुको प्रभावको विश्लेषण गरिने छ ।

सूर्यको राशिमा त्रिंशांशफल अथवा सिंह राशिकी स्त्रीको त्रिंशांशफल

लग्न वा चन्द्रमा सिंहराशिमा छन् त्यहाँ मंगलको त्रिंशांश अर्थात् मेष र बृश्चिक राशिको त्रिंशांश भएमा कन्या पुरुष स्वभाववाली आक्रामक वा अभिमानी हुन्छिन्, शनिको त्रिंशांश अर्थात् मकर र कुम्भ राशिको त्रिंशांश भएमा कुलटाहुन्छिन्, गुरुको त्रिंशांश अर्थात् धनु र मीन राशि भए राजरानी, गुणवती नारी हुन्छिन्, बुधको त्रिंशांश अर्थात् मिथुन र कन्या राशिको भए कन्या भएपनि पुरुष स्वभाववाली हुन्छिन्, शुक्रको त्रिंशांश अर्थात् वृष र तुला राशिको भए व्यभिचारी एवं कुलटा हुन्छिन् भनिएको छ ।

भानुक्षेत्रगते तनौ शशिनि वा भूनन्दनस्यांशके । नारीपुम्प्रकृतिस्थिता च कुलटा मन्दांशके दुःखिता ॥

जीवांशे नृपवल्लभा गुणवती सौम्यस्य पुंश्चेश्टिता । दुष्टा चासुरवन्दितस्य कुपतिस्नेहान्विता रोगिणी ॥

श्लो.१६, अ १६,जातकपारिजात

चन्द्रमाको राशिमा त्रिंशांशफल अथवा कर्कट राशिकी स्त्रीको त्रिंशांशफल

लग्न वा चन्द्रमा कर्कटराशिमा छन् त्यहाँ मंगलको त्रिंशांश भएमा कन्या स्वच्छन्दा, व्यभिचारी वा वेश्या हुन्छिन्, शनिको त्रिंशांश भए पतिकी हत्यारा वा पुनर्विवाह गर्ने हुन्छिन्, गुरुको त्रिंशांश भए सद्गुणी, पतिव्रता, बुधको त्रिंशांश भएमा कला र शिल्पकी ज्ञाता, शुक्रको त्रिंशांश अर्थात् भएमा असाध्वी एवं अपतिव्रताहुन्छिन् भनेर उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

लग्ने चन्द्रगृहं गते बलवति क्षोणीसुतस्यांशके, जाता जारविनोदशीलरसिका पापेक्षिते शीतगौ ॥

विश्वस्ता रविजस्य निर्जरगुरारल्पायुरल्पात्मजा बौधे शिल्पकलावती भृगुसुते त्रिंशांशके कामुकी

श्लो.१५, अ १६,जातकपारिजात

मङ्गलग्रहको राशिमा त्रिंशांशफल

मेष वा बृश्चिक राशिलाई मङ्गलको राशि भनिन्छ । मेष वा बृश्चिक राशिमा लग्न वा चन्द्रमा छन् अर्थात् मेष वा बृश्चिक राशिकी स्त्रीको कुण्डलीमा मङ्गलको नै त्रिंशांशभएमा कन्या दुष्ट स्वभावले युक्त,मृत सन्तानको जन्म दिने माता,कुमारी अवस्थामा नै सन्तानको जन्म दिने आमा वा दोषयुक्ता कन्या हुन्छिन् भनिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भौमर्क्षे भौमांशेकन्या मृतसुतगुणैर्हीना । श्लो.७, अ १०, होरारत्नम्

कन्यैवारगृहे दुष्टा भौमत्रिंशांशके भवेत् श्लो.९ अ ८२, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्

मेष वा बृश्चिक राशिको लग्न वा चन्द्र छ त्यहाँ शनिको त्रिंशांश भएमा दासी ,

प्रेष्या भानुसुतांशके गुणवती साध्वी च जीवांशके ।

सौम्यांशे मलिना सितांशजवधूर्जारव्रताचारिणी ॥ श्लो १२ अ १६, जातकपारिजात

गुरुको त्रिंशांश भएमा साध्वी वा पतिव्रता, बुधको त्रिंशांशभएमा मायाविनी अर्थात् कपटाचरण वाली हुन्छिन्, शुक्रको त्रिंशांशभएमा कुचरित्रवाली हुन्छिन् ।

कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वी समाया कुचरित्रयुक्ता ।

भूम्यात्मजर्क्षे कमशोंऽशकेषु वक्रार्किजीवेन्दुजभार्गवाणाम् ॥ श्लो.३, अ२२,बृहज्जातकम्

यदा ँचन्द्रौ कुजभे कुजस्य त्रिंशांशके दुष्टतमैव कन्या ।

मन्दस्य दासी हि गुरौ तु साध्वी मायाविनी ज्ञस्य कवेः कुवृत्ता ॥

श्लो.३३, अ ९,भावकुतूहलम्

बुधको राशिमा त्रिंशांशफल अथवा मिथुन वा कन्या राशिकी स्त्रीको त्रिंशांशफल

लग्न वा चन्द्रमा मिथुन वा कन्याराशिमा छन् त्यहाँ मंगलको त्रिंशांश भएमा कन्या कपटी स्वभावले युक्त, शनिको त्रिंशांश भएमा नपुंसक , गुरुको त्रिंशांश भएमा सद्गुणी अर्थात् सज्जन, बुधको त्रिंशांशे भएमा गुणवती, शुक्रको त्रिंशांश भएमा कामातुरा एवं स्वच्छन्दा हुन्छिन् ।

बुधभवने भौमांशे कन्या जारप्रियाल्पपुत्रा स्यात् । मन्दांशे क्लीबसमा मृतप्रजा वान्यभर्तृयुता ॥१३॥

साध्वी पतिप्रिया जीवांशे क्षेत्रगते तु\ ँगे जीवे ।

शौम्यांशे च कुलाढ्या पशुधनभोगान्विता शुक्रे ।१४॥

श्लो १३,१४,अ १०, होराशास्त्रम्

गुरु राशिमा त्रिंशांशफल अथवा धनु तथा मीन राशिकी स्त्रीको त्रिंशांशफल

लग्न वा चन्द्रमा धनु तथा मीनराशिमा छन् त्यहाँ मंगलको त्रिंशांश भएमा कन्या गुणवती हुन्छिन्, शनिको त्रिंशांश भएमा अल्पकामवासनायुक्ता , गुरुको त्रिंशांश भएमा गुणवती, बुधको त्रिंशांश भएमा विशिष्ट ज्ञान भएकी, शुक्रको त्रिंशांशे भएमा सच्चरित्रले युक्ता हुन्छिन् ।

गुणैर्विचित्रा गुरुभे कुजस्य ंमन्दस्य मन्दा गुणतत्वविज्ञा ।

जीवस्य विज्ञा शशिनन्दनस्य शुक्रस्य रम्यापि भवेदरम्या ॥ श्लो.३८, अ ९,भावकुतूहलम्

शुक्रको राशिमा त्रिंशांशफल अथवा वृष वा तुला राशिकी स्त्रीको त्रिंशांशफल

लग्न वा चन्द्रमा वृष वा तुलाराशिमा छन् त्यहाँ मंगलको त्रिंशांश भएमा व्यभिचारी वा वेश्या, कन्या

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दुष्ट स्वभावले युक्ता,शनिको त्रिंशांश भए पतिकी हत्यारा वा पुनर्विवाह गर्ने हुन्छिन्,, गुरुको त्रिंशांश भएमा सद्‌गुणी, पतिव्रता बुधको त्रिंशांशभएमाचतुरा अर्थात् चलाख, कला र शिल्पकी ज्ञाता, शुक्रको त्रिंशांश भएमाकामातुरा,सुशीला एवं सर्वत्र मान्य एव प्रसिद्ध हुन्छिन् ।

सितभवने भौमांशे दुष्टा खलप्रिया पतिद्वेष्या । मन्दांशे च पुनर्भूर्मृतप्रजा रोगसंयुता नित्यम् ॥१०॥

रूपान्विता गुणाढ्या जीवांशे भर्तृपुत्रसम्पन्ना । कुचरित्रा सौम्यांशे काव्यकलागेयसन्तुष्टा ॥११॥

शुक्रांशे भोगवती विदग्धदयिताजगत् प्रियाख्याता । पापयुते बलहीने त्रिशांशेनैव पुष्टफलमेति ॥१२॥

श्लो १०,११,१२,अ १०, होरारत्नम्

शनिको राशिमा त्रिंशांशफल अथवा मकर र कुम्भ राशिकी स्त्रीको त्रिंशांशफल

लग्न वा चन्द्रमा मकर वा कुम्भ राशिमा छन् त्यहाँ मंगलको त्रिंशांश भएमा दासी, कन्या दुष्ट स्वभावले युक्ता, शुक्रको त्रिंशांश भए सुप्रज्ञावान,गुरुको त्रिंशांश अर्थात् धनु र मीनको राशि भए सद्‌गुणी, पतिव्रता बुधको त्रिंशांश भए दुष्टा तथा पापिनी , शनिको त्रिंशांश भए नीचकर्म वा सेवामा अनुरक्ता हुन्छिन् ।

मन्दर्क्षे भौमांशे दासी कुलटा मृतप्रजा कन्या । मन्दांशे संभूता नीचाचारातिदुर्भगा वनिता ॥

भतृप्रिया च सुभगा जीवांशे नैकतामभिख्याता । भग्नव्रता च कुलटा बहुमाया सोमजस्यांशे ॥

शुक्रांशे प्रभुशीला वन्ध्या चारित्रलोचना वनिता । त्रिंशांशफलमेवं वक्तव्यं दैवविद्‌भिरबलायाः ॥

श्लो २१,२२,२३, ,अ १०, होरारत्नम्

उपसंहार

संसारमा जन्म भएका जीवमात्रको पूर्वजन्मको कर्म फल जन्मकुण्डलीमा चित्रित भएको हुन्छ सो अङ्कित कर्मफल मानवको जीवनमा पक्तिरूप भएर भूत, भविष्य र वर्तमानको शुभत्व र अशुभत्वको प्रतीक वा सुख र दुःखको कारकतत्त्व भएर रहेको हुन्छ त्यसको अध्ययन गर्ने शास्त्रलाईजातकशास्त्र भनिन्छ ।जातकशास्त्रको सहयोगले लाभ हानीको जानकारी हुने, धनआर्जनमा सहयोग हुने, विपत्तिका समयमा समुद्र पार गराउने नौकाको काम गर्ने,यात्राको समयमा उचित सल्लाह दिने मन्त्री वा सल्लाहकारको प्रतीक मानेर होराशास्त्र वा जातकशास्त्रको महत्त्व दर्शाएको देखिन्छ । स्त्रीको जन्मकुण्डलीका आधारमा ग्रहहरुका अवस्था अनुसारनारीका जीवनसँग सम्बन्धितशुभाशुभयोगहरुको निर्धारण गरी शुभाशुभफलहरुको विश्लेषण गर्ने शास्त्रलाई स्त्रीजातक भनिन्छ । स्त्री र पुरुषको जन्मफल समान हुन्छ तर स्त्रीजातिसँग सम्बन्धित विशेष शुभफलहरु जुन आफैले उपभोग गर्न सक्दिन सो फलको प्रभाव उनको विवाहपूर्व पितालाई अनि विवाहपश्चात् पतिलाई पर्ने भएकाले स्त्रीजातकको सूक्ष्म अध्ययन जातकशास्त्रहरुमा गरेको देखिन्छ । स्त्रीजातकको वर्णन गर्नका निम्ति चन्द्रमा,लग्न, पञ्चमभाव, सप्तमभाव, अष्टमभाव र नवमभावलाई महत्त्वपूर्ण मानेको देखिन्छ । लग्न र चन्द्रमामध्ये जो बलवान् हुन्छ त्यसका आधारमा स्त्रीको स्वभाव र शरीरको वर्णन गर्नु पर्दछ । ग्रहहरुलाई शुभ र अशुभ गरी २ वर्गमा विभाजन गरिएको छ । बृहस्पति,शुक्र अतिशुभ ग्रह हुन् भने सूर्य, शनि र मङ्गल अति पाप ग्रह

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मानिन्छन्, शुभग्रहले युक्त बुध शुभ हुन्छ भने पापग्रहले युक्त बुध पापग्रह मानिन्छ त्यस्तै पूर्ण चन्द्रमालाई शुभ मानिन्छ भने क्षीणचन्द्रलाई पापग्रह भनिन्छ । त्यस्तै गरी चन्द्रमा र शुक्रलाई स्त्रीकारक, बुध र शनिलाई नपुंसक तथा सूर्य,गुरु रमङ्गललाई पुरुष ग्रह भनिन्छ । यिनै शुभग्रहका घरलाई शुभराशि र पापग्रहका घरलाई पापराशि भनेर राशिहरुको निर्धारण गरिएको छ ।स्त्रीको त्रिंशांशफलको विवेचना गर्ने कममा पापग्रहको त्रिंशांशमा र पुरुषकारक ग्रहको वा पापग्रहको संयोग अशुभफलदायक मानिन्छ भने शुभग्रहको त्रिंशांशमा स्त्रीकारक ग्रहको संयोगवा शुभ ग्रहको संयोगशुभफलदायकमानिन्छ ।

त्रिंशांशके रिष्टफलम् अर्थात् त्रिंशांश कुण्डलीबाट अरिष्टको विचार गरिन्छ । स्त्रीको त्रिंशांश कुण्डलीमा पापग्रहहरु सूर्य,मंगल,शनिको संयोग अशुभफलदायक मानिन्छ भने गुरु,शुक,पूर्णचन्द्र र शुभग्रहयुक्त बुध शुभफलदायक मानिन्छन् ।त्रिंशांशकुण्डलीमा ग्रह र राशिहरुको अवस्थाको विश्लेषण गरी स्त्रीको सौभाग्य र दुर्भाग्यको निर्धारण गर्नु पर्दछ भन्नेशास्त्रहरुमा उल्लेख गरेको देखिन्छ । लग्न वा चन्द्रमाबाट शरीर वा स्वभावको, पञ्चम र नवम भावबाट सन्तानको, सप्तमभावबाट सौभाग्यको र अष्टमभावबाट वैधव्यको विचार गर्नु पर्दछ भन्ने अभिव्यक्ति आचार्यहरुको रहेको देखिन्छ ।समसंज्ञकअर्थात् (२,४,६,८,१०,१२) राशिलाईस्त्रीसंज्ञक भनिन्छ । यी राशिहरुमा लग्न र चन्द्रमा भएमास्त्रीकै गुण र स्वभावकीकन्याहुन्छिन् भने विषम राशि अर्थात् (१,३,५,७,९,११)राशिलाई पुरुषसंज्ञक भनिन्छ । यी राशिहरुमा लग्न र चन्द्रमा भएमा विपरीतफल अर्थात् पुरुषगुण तथा स्वभावकी स्त्री हुन्छिन् भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ । मङ्गललाई पापग्रहको प्रतीक मानिएको हुँदा मङ्गलको त्रिंशांश जन्य फलमा शुभत्वको न्यूनता पाइन्छ । त्यसैले मेष वा बृश्चिकराशिकी कन्याको कुण्डलीमा मङ्गलकै त्रिंशांश भएमा मृतसन्तानलाई जन्म दिने , पुरुषस्वभावलेयुक्त, कलहप्रिय,कपटी स्वभावले युक्ता हुन्छिन् भनिएको छ । त्यस्तै बुधको मिथुन वा कन्या राशि भएकी स्त्रीमा शनिको त्रिंशांश भएमा सन्तानहीन हुन्छिन् भनिएको छ । चन्द्रको राशिमा अर्थात् कर्कटराशिकी स्त्रीमामङ्गलको त्रिंशांशर शुकको त्रिंशांशपनि व्यभिचारिणी योगकारक मानिन्छ । मकर वा कुम्भराशिकी स्त्रीको कुण्डलीमामङ्गलको त्रिंशांशभएमा स्त्री वन्ध्यायोग तथा नष्टसन्तानयोग कारक एवं कुलटा मानिन्छिन् । शुभग्रहका राशिहरु शुभत्वका प्रतीक भएकाले वृष, तुला, मिथुन, कन्या, धनु र मीन राशिहरु रतिनीहरुसँग सम्बन्धितत्रिंशांशजन्य फलहरु भने सुख र सौभाग्यका कारक मानिन्छन् । स्त्रीको कुण्डलीमाशुभग्रहका राशिमा लग्न र चन्द्रमा भएमा त्यहाँ गुरुको त्रिंशांश भएमा ती कन्यासाध्वी र पतिप्रिया हुन्छिन् । कर्कट राशिकोगुरु स्वोच्चस्थानको मानिएकाले अत्यन्त शुभ मानिन्छ त्यसको संयोग स्त्री राजयोगकारक मानिन्छ । त्रिंशांश कुण्डलीमा सप्तमभावमा मीनराशिको शुक,कन्याराशिको बुध, वृषराशिको चन्द्रमाभएमास्त्रीराजयोग, सन्तानसुखयोग, सौभाग्ययोग जस्ता शुभयोगहरु हुन्छन्। मेष, बृश्चिक, ,मकर, कुम्भ,सिंह राशिहरुमा अर्थात् पापग्रहका राशिमा लग्न र चन्द्रमा भएमा वा पापग्रहकै राशिको त्रिंशांश भएमा,सप्तमभाव र अष्टमभावमा पापग्रहहरु बसेमा वैधव्ययोग, वन्ध्यायोग जस्ता अशुभयोगहरुनिर्माण हुन्छन रतिनीहरुले सुखको विनाश गर्दछन् । शुभग्रहको राशि, शुभग्रहको स्थिति, शुभग्रहको दृष्टिजन्ययोगबाट सुख तथासौभाग्य प्राप्ति हुन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्य वराहमिहिर, **लघुजातकम्,** व्या. दैवज्ञवाचस्पति श्रीवासुदेव, सावित्री ठाकुर प्रकाशन, वाराणसी सन् १९९८

आचार्यवराहमिहिर, **बृहज्जातकम्**,व्या .डा. सुरेशचन्द्र मिश्र, रञ्जन प्रकाशन , नयाँदिल्ली, संस्करण १९९७

ओझा गोपेशकुमार, **फलदीपिका** , मोतिलाल वाराणसीदास,१२सं,सन् २०१५

कवि कालिदास, **उत्तरकालामृत**, रञ्जन प्रकाशन नयाँदिल्ली,सन् २००९

ज्योतिषतत्वाङ्क, गीताप्रेस, गोरखपुर वर्ष ८८,जनवरी सन् २०1४

झा रूपनारायण, **मानसागरी**, सम्पादक वाराणसी ज्योतिष प्रकाशन (सन् १९९९)

देवीदत्त जोशी, **सुगमज्योतिष**, मोतिलाल वाराणसीदास,प्र.सं १९२२ ।

दैवज्ञ गणेश, **जातकालङ्कार,** सं व्या .डा. सत्येन्द्र मिश्र, वाराणसी चौखम्वासूरभारती प्रकाशन (सन् २०1३) ।

दैवज्ञ पराशरः, **लघुपाराशरी**, व्या,सं.डा सूरकान्त झा, वाराणसी चौखम्वासूरभारती प्रकाशन (सन् २००३) ।

दैवज्ञ पराशरः, **बृहत्पराशर होराशास्त्रम्** ,सं पं श्री सीताराम झा मेससे खेलाडीलाल संकटाप्रसाद (सन्१९६८) ।

पं.देवराज शर्मा,**ज्योतिषसार**,श्री सत्य नारायणयन्त्रालयः,श्री सम्वत् १९५९

वर्मा कल्याण,**सारावली**, मोतिलाल वनारसीदास, प्र.सं वाराणसी १९७७

वैद्यनाथ,**जातकपारिजातः**,सं. **सत्येन्द्र मिश्र,** वाराणसी, चौखम्वासंस्कृतसीरीजभवनम्, बि.सं २००६

श्री जीवनाथ,**भांवकुतूहलम्,** प्रकाशनश्रीठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार,कचौडीगल्ली, वाराणसी,वि.सं २०४९

श्री दीनानाथ,**सर्वसंग्रह,** खेमराज, श्रीकृष्णदास प्रकाशन वम्वई ४,सन् ११९

श्री भट्टनारायणकृत, **चमत्कार चिन्तामणि**, मोतिलाल वनारसीदास, प्र.सं सन् १९७५

श्री मन्मिश्र बलभद्र, **होरारत्नम्,** द्वितीयभाग,नरेन्द्र प्रकाश जैन, मोतिलाल वनारसीदास, वंगोलरोड दिल्ली १९८१

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सहिदको सालिक कथाको विषयस्रोत

✍ तेजविलास अधिकारी*

शोधसार

प्रस्तुत लेखमा घनश्याम ढकालद्वारा लेखिएको 'सहिदको सालिक' (२०६६) कथासङ्ग्रहभित्र सङ्कलित सहिदको सालिक कथाको विषयस्रोतको खोजी गरिएको छ । मार्क्सवादका दृष्टिमा कथाको मूलस्रोत भनेकै मानव श्रम हो । मानव जातिको उत्थान र विकास श्रम प्रक्रियाबाट भएको हुँदा समाजमा रहेका विषयवस्तु नै कुनै न कुनै रुपले लेखकले टिप्ने गर्दछ । श्रमप्रतिको आकर्षण र समर्पणभावबाट नै सिङ्गो मानवजाति अग्रगामी दिशातर्फ अगाडि बढेको छ । मान्छेको कल्पना शक्तिकै परिणाम स्वरुप पौराणिक कथा, किवदन्ती, आख्यान जस्ता मौलिक साहित्यको सिर्जना भएको उल्लेख कार्ल मार्क्सले गरेका छन् (मार्क्स, एङ्गेल्स १९८९, १८३) । यसैगरी कलासाहित्यको सम्बन्धमा क्रिस्टोफर कड्वेलले आर्थिक सामाजिक क्रियाकलापका साथै समाजमा निरन्तर जारी रहने सङ्घर्षको क्रममा हुने बताएका छन् (कड्वेल १९९०, २६५) । यसै मान्यतामा रहे घनश्याम ढकालद्वारा लिखित 'सहिदको सालिक' कथाको विश्लेषण गरिएको छ । 'सहिदको सालिक' कथामा एकातिर जनताको बलमा मन्त्री भएकाहरू जनताको समस्यासँग भागिरहेका छन् भने अर्कोतर्फ समाजमा चेतनाका पुञ्ज बनेका सहिद व्यवस्था परिवर्तन भए पनि व्यवस्थामा परिवर्तन नआएका कारण अपमानित छन् । आस्थाका धरोहर बनेका सहिदप्रति अपमान हुनु भनेको निम्न वर्गको समस्याको समाधान गर्न भनी गएका नेतृत्ववर्ग दायित्वबाट पन्छिनु हो भन्ने अभिव्यक्त विचार यस लेखमा ध्यानाकर्षित भएको छ । यसबाट सत्ताले सर्वसत्ता लाद्ने परिपाटीको अन्त नभएसम्म आस्थाका यात्रीहरू थकाई मार्न नहुने विषयको गम्भिर बोध भएको छ । यस लेखले विशेषतः समाजभित्रको सोच र सत्ताको सोच बिचको अन्तर देखाउन खोजेको छ । सहिदको सालिक कथा २०६२/०६३ सालको परिवर्तनपश्चात् लेखिएको र गणतन्त्रको प्राप्तिकालमा समेत यस खालको व्यवहार हुनुले हाम्रो चेतना स्तर कस्तो छ ? भन्ने निष्कर्ष लेखले प्रस्तुत गरेको छ ।

शब्दकुञ्जी– *द्वन्द्वात्मक राज्यव्यवस्था, पुनःसिर्जन, भौतिकवाद, मार्क्सवाद, सौन्दर्यबोध,।*

विषयप्रवेश

घनश्याम ढकाल (जीवनकालः वि.सं. २०१०-२०६८) नेपाली आख्यान क्षेत्रमा परिचित नाम हो । वि. सं. २०३८ सालको हिमाली आवाज साप्ताहिक पत्रिकामा 'वारुणयन्त्र' शीर्षकको कथा प्रकाशन गरेर कथा जगतमा देखिएका (अधिकारी, २०७५, पृ. १५) हुन् । उनका 'भरिया र यात्री'(२०४६), 'शहीद मानचित्रमा नपरेको शहीद'(२०४८), 'समर्पणको बाटोमा'(२०५१), र 'सहिदको सालिक'(२०६६) गरी पाँच ओटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यी कथा सङ्ग्रहका अतिरिक्त ढकालका 'गाउँभित्र' (२०४६) र 'रातो आकाश' (२०६०) उपन्यास प्रकाशित छन् । आख्यान विधाबाहेक पनि उनले निबन्ध र सौन्दर्यशास्त्र सम्बन्धी ग्रन्थहरू प्रकाशनमा ल्याएका छन् । घनश्याम ढकाल प्रगतिवादी साहित्यकार हुन् । पञ्चायती व्यवस्था र विभिन्न समयमा जनतामाथि दमन गर्ने उद्देश्यले थालिएका कदमको विपक्षमा आफ्ना कलमलाई तिखार्ने ढकालले आफ्ना रचनामा शोषणको विरोध गरेका छन् । घनश्याम ढकालका

* उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

रचनाहरूमा वर्गीय पक्षधरता, शोषक फटाहाहरूप्रति तीव्र घृणा, महिला र श्रमिकहरूप्रति सम्मान, शोषित उत्पीडितहरूप्रति माया, सामाजिक-साँस्कृतिक विसङ्गति, रुढि र अन्धविश्वासको चित्रण पाइन्छ (अधिकारी, २०७५,२१) । घनश्याम ढकाल मार्क्सवादी विचारमा प्रतिबद्ध लेखक हुन् । मार्क्सवादी सौन्दर्यशास्त्रका चिन्तक समेत रहेका ढकाल साँस्कृतिक सङ्गठनमा समेत सक्रिय रहेका लेखक हुन् (सुवेदी, २०७५,पृ. ४७३) । नेपाली समाज र राजनीतिमा देखिएका विकृति, विसङ्गतिले व्यथित र दिक्दार बनाएर तिनलाई देखाउँदै चिरफार गरे पनि सर्वहारा वर्गको मुक्ति र उज्यालो भविष्यप्रति विश्वस्त र प्रतिबद्ध, मानवीय संवेदनालाई छुन सक्षम, सशक्त र सफल स्रष्टा हुन् (गिरी, २०७५, ६१०) । सिङ्गो समाजको विषयवस्तुलाई कथामा प्रस्तुत गर्दै समस्याको समाधानार्थ वर्गसङ्घर्षका माध्यमबाट आवश्यक प्रतिरोधी चेतना निर्माण गर्दै वर्गीय असमानता, सामाजिक विकृति, राजनीतिक अवरोधप्रति असमति र नयाँ संस्कृतिको निर्णय गर्न साहित्यिक अभिव्यक्ति नै उनका कथाहरूको प्रमुख प्रवृत्ति रहेका छन् ।

यस अध्ययनको मूल उद्देश्य मार्क्सवादी सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरुप कथाको विश्लेषण गर्नु हो । सम्बन्धित उद्देश्यहरू यसप्रकार छन्,

क. मार्क्संवादका आधारमा विषयस्रोतको चर्चा गर्नु,

ख. विषयस्रोतको सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिका आधारमा सहिदको सालिक कथाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु ।

अध्ययनको विधि

यस अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय स्रोतबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । 'सहिदको सालिक' कथालाई आधार सामग्रीका रुपमा लिएर प्राप्त सामग्रीलाई मार्क्सवादी मान्यतालाई आधार बनाई कथाको विषयस्रोत पहिल्याउने कार्य भएको छ । 'सहिदको सालिक' कथाको विविध कोणबाट अध्ययन र विश्लेषण गर्ने क्रममा विषयस्रोत पत्ता लगाउन मार्क्सवादी समालोचकहरूको व्याख्या विश्लेषणको सहायता लिएको छ । विषयस्रोत खोज्ने क्रममा नेपाली मार्क्सवादी समालोचकहरूको समालोचनात्मक लेखहरूको थप सहयोग लिएको छ । यो लेख विश्लेषणात्मक प्रकृतिको रहेको छ ।

विषयस्रोत सम्बन्धी मान्यता

मार्क्स र एङ्गेल्सले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी दर्शन अनुसार भौतिकवादी विश्व दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । आजसम्मको मानव विकासको इतिहास, सामाजिक संरचना, समाजको स्वरुप, सामाजिक अन्तरसङ्घर्ष, क्रान्ति र परिवर्तन लगायतका विषयको व्याख्या यसै आधारमा गरेका छन् । मार्क्स एङ्गेल्सका धारणा अनुसार विचार वा चेतनाको भौतिकवादी व्याख्या गर्नुपर्छ (मार्क्स एङ्गेल्स, १९८९: ३०) । यसै अनुरुप मार्क्स एङ्गेल्सले मानव विकासको प्रक्रिया र सामाजिक संरचनालाई ऐतिहासिक सन्दर्भमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । मानव समाज वर्गमा विभाजित छ जसमध्ये एउटा श्रम गर्ने वर्ग, अर्को श्रम गराउने वर्ग पर्दछन् । गरी खाने वर्गलाई गराएर खाने वर्गले जहिले पनि शोषण र उत्पीडनमा पारिरहेको हुन्छ । सोही कारण उनीहरू बिच जहिले पनि वर्गसङ्घर्षको स्थिति रहेको हुन्छ । मार्क्स-एङ्गेल्स लेख्छन्- 'अहिलेसम्म अस्तित्वमा रहेका सबै समाजको इतिहास वर्ग सङ्घर्षको इतिहास हो । घरानियाँ र साधारण प्रजा, सामन्त र भुदास, निपूर्ण कालिगढ र सिकारु कालिगढ अर्थात् उत्पीडक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

र उत्पीडित निरन्तर नै एकअर्काका विरोधी रहेका थिए । उनीहरू कहिले लुकिछिपी र कहिले खुल्ला रुपमा परस्पर सङ्घर्ष गर्दै रहन्थे । यस्तो लडाइँ हरेकपल्ट कि त पूरै समाजको क्रान्तिकारी पुनर्गठनद्वारा कि त सङ्घर्ष गरिरहेका वर्गहरूको पूरै विनाशद्वारा नै समाप्त हुन्थ्यो (मार्क्स एङ्गेल्स, १९८९: ३०) । यही वर्गसङ्घर्षको परिणाम स्वरुप समाजको विकासक्रम रुपान्तरणको दिशातर्फ अघि बढिरहेको छ । यही ऐतिहासिक भौतिकवादी मान्यता हो र यसले वर्ग सङ्घर्षलाई समाजको गतिका रुपमा हेर्दछ ।

कथा मानवद्वारा मानवका लागि गरिने मानवीय सिर्जना हो । कथा मूलतः मान्छेकै कथा हो र मान्छे मान्छे मिलेर बनेको मानव समाजकै कथा हो । त्यसैले कथाको विषयस्रोत भन्नु पनि मानव समाज हो (पौडेल, २०६५: २९) । यसरी मानव समाजसँग सम्बन्धित विषय कथामा उनिने र बुनिने भएकाले कथालाई मानव क्रियाकलापको मुख्य क्षेत्र मान्न सकिन्छ । मानव समाजसित असम्बन्धित वा अलौकिक वस्तु कथाको विषयस्रोत बन्न सक्दैन । मानव समाजमा सम्पन्न हुने विभिन्न क्रियाकलापमध्ये विशेषत श्रमसँग जोडिएका क्रियाकलापहरू नै कथाका विषयस्रोत हुन् । मान्छेका वैविध्यपूर्ण क्रियाकलाप र जीवन भोगाइलाई आफ्ना सिर्जनात्मक अनुभूतिमा ढालेर एउटा कथास्रष्टाले कथाको रचना गर्दछ । मार्क्सवादी चिन्तकहरू लेनिन, जर्ज लुकास, क्रिस्टोफर कड्वेल, राल्फ फक्स लगायत सबै जसोले मानवीय श्रमसँग सम्बन्धित प्रक्रियालाई नै कलासाहित्यको विषयस्रोत मानेका छन् । मार्क्सवादीका विचारमा साहित्यले मानवसमाजको ऐतिहासिक विकासक्रमका साथै तत्कालीन जीवन परिवेशमा विद्यमान उत्पादन सम्बन्ध र उत्पादन इतिहासलाई विषयस्रोत बनाउने गरेको छ (पौडेल, २०६५: ३०) ।

समाज वर्गीय स्वरुपको छ । वर्गीय समाजका विद्यमान विषम आर्थिक सामाजिक संरचनाका विरुद्ध पनि सोही रुपमा चलिरहेको हुन्छ । मानवजातिले आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि चलाएको वर्गसङ्घर्ष निरन्तर कुनै न कुनै तरिकाले चलेको हुन्छ । निरन्तर रुपान्तरणको प्रक्रियामा कथा सृष्टिको आरम्भदेखि हालसम्म मानिसलाई चेतनशील बनाउने काममा कथाको भूमिका रहँदै आएको छ । समाज परिवर्तनको बाटोमा कथा लेख्ने कथाकारले त्यस्तै एउटा अवस्थालाई परिवर्तन गर्ने गरी भिन्न-भिन्न पेसा, वर्ग, परिवार, परिचित समुदाय आदिले एकअर्का थरीलाई कुनै न कुनै ढङ्गले सकारात्मक दबाब दिन्छन् । यसै सन्दर्भमा प्रगतिवादी स्रष्टाले समाजलाई विद्यमान वर्गीय संरचनालाई छिचोल्न विपन्न वर्गका व्यक्तिहरूको जीवन भोगाइलाई नै विषयस्रोत बनाउन पुग्छ । उसले कथामा प्रतिनिधि पात्रमार्फत कथाको विषयस्रोतका रुपमा मानवश्रम, मानवीय क्रियाकलाप तथा आर्थिक सामाजिक सम्बन्ध त छँदैछ त्यसका अतिरिक्त कथामा कथाकारको सुस्पष्ट विश्वदृष्टिकोण हुनु पर्दछ ।

माओका दृष्टिअनुसार ‘विचारधारात्मक रुपमा साहित्य र कलाका कृतिहरू कुनै खास सामाजिक जीवनले मानव मस्तिष्कमा पार्ने छापका उपज हुन् । क्रान्तिकारी साहित्य र कला क्रान्तिकारी लेखक कलाकारहरूका मस्तिष्कमा जनजीवनले पारेका छापका उपज हुन् । जनजीवन सधैं नै साहित्य र कलाको कच्चा पदार्थको खानी हुन्छ । त्यस्ता कच्चा पदार्थ जुन आफ्नो स्वाभाविक रुपमा रहेका हुन्छन् (माओत्सेतुङ्, २०४१: ८०) ।’ कलासाहित्यमा विद्यमान गुण समाजमा नै रहेका हुन्छन् । एउटा कुशल स्रष्टाले पनि सामाजिक संरचना र समाजसँगको अविछिन्न सम्बन्धबाट त्यस्ता विशिष्ट गुण प्राप्त गर्ने हुनाले कथाको स्रोत भन्नु वर्गसङ्घर्ष र रुपान्तरणको प्रक्रिया नै हो । साहित्यिक विधा अन्तर्गत कथाको विषयस्रोतको खोजी गर्ने क्रममा माथि उल्लेखित विचारको आधारमा घनश्याम ढकालद्वारा लिखित सहिदको सालिक कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कथाको विषय उठान

सहिदको सालिक कथा नेपालको राजनीतिक व्यवस्थामा २०६२/२०६३ सालपछि आएको परिवर्तनसँग सम्बन्धित छ । नेपालमा लामो समयसम्म एउटै व्यवस्था नरहेको हुनाले समय सन्दर्भ अनुरुप व्यवस्था परिवर्तन भइरहेको नेपालभित्र भएको एउटा महान जनआन्दोलन २०६२/२०६३ पछिको प्राप्त राज्य व्यवस्थाले गति लिन नसकेको विषय उठान गरिएको छ । २०६४/२०६५ सालको आसपासमा लेखिएको यो कथामा जुन पक्षको विजय भयो भनिएको छ त्यसको कार्यशैली पनि फरक हुन नसकेकोप्रति गम्भिर ध्यानाकर्षण भएको छ । सहिदको सालिक कथाले जनतान्त्रिक सरकारको प्रतिनिधिबाट पटकपटक परिवर्तनका निम्ति बलिदानी दिने सहिदको सालिक बनाउन गरेको असहयोगले जनतामा विकर्षण छिट्टै आउने आँकलन गरेका छन् । यो कथामा मणिराम एउटा क्रान्तिप्रति प्रतिबद्ध राजनीतिक कार्यकर्ताका रुपमा चिनिएको व्यक्ति हो । ऊ वैचारिक पृष्ठमूमि भएको किसान नेता हो । सङ्कटकालमा जेल परेर शान्ति सम्झौतापछि रिहा भई पुनः सामाजिक काममा खटिरहेको छ । मणिराजका युद्धकालीन अनुशासन सैद्धान्तिक निष्ठा पर्याप्त छ । युद्धकालमा उसको एकमात्र छोरोसहित त्यस गाउँबाट पाँच जना सहिद भएकाले सहिदहरूको सम्झनामा केही गर्ने सामूहिक छलफलपछि स्मृति पार्क बनाउने निर्णय हुन्छ । सोही कामका निम्ति यिनै सहिदको रगतमा टेकेर मन्त्री भएकाहरूसँग सहयोगको अपेक्षा गर्दछ । काठमाडौं छिरेपछि बलिदानीको गौरव लिएर गएको मन्त्रीले पनि पूर्वपञ्चकै स्वभाव देखाएकाले आशा नगरी फर्किएको सन्दर्भ क्रमशः आएको छ । एकातिर जनयुद्धमा सहिद भएकाको कामका निम्ति कुनै व्यवस्था नगर्ने मन्त्री गुण्डाहरूको दोहोरो झगडामा मारिएको एउटा पात्रलाई सहिद घोषणा गर्दै दश लाख राज्यकोषबाट दिन तयार भएबाट हाम्रो परिवर्तन र गणतान्त्रिक चेत कस्तो छ भन्ने देखाउन सफल भएका छन् ।

माथिल्लो तहमा पुगेका जो कोही व्यक्ति जनविरोधी बन्दै जाँदा सिङ्गो क्रान्ति र जनताको सपनामा २००७ सालको परिवर्तनदेखि नै तुषारापात भएको निष्कर्ष निकाल्दै बरु आफ्नै पहलमा स्थानीय स्तरमा सहयोग जुटाइ निरन्तर परिवर्तन र क्रान्तिको पक्षमा लागिरहेको उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । एकातिर राजनीतिको नाममा जनताले पटकपटक बलिदानी दिइरहनु पर्ने अर्कोतिर जनताका आधारभूत माग समेत सम्वोधन नहुँदा यो राज्य व्यवस्थाले परिवर्तनलाई गहिरो ढङ्गले आत्मसात गर्न नसकेको विचार कथामा अभिव्यक्त भएको छ । कथाको विषय सन्दर्भले बाह्य परिवर्तन मात्र भएर जनतालाई खास जीवन सुधार नहुने आन्तरिक परिवर्तनका निम्ति अझै जनता जाग्नु पर्ने भाव प्रकट गरेको छ । नेता भनिएकाहरू जनताको नाममा राजनीति गरेर सिंहदरबार पसे पनि उनीहरूले जनताको कामभन्दा जनविरोधी पक्षमा सजिलै काम गरेको व्याख्या मणिराज पात्रका माध्यमबाट आएको छ । जनताको राजनीति गर्नेले जनताकै सहारामा सहिद पार्क निर्माण गरेको र जनविरोधी नेतालाई जनताको नाममा राजनीति गर्न नसक्ने बनाउन सक्नु पर्ने अभिव्यक्ति यस कथामा रहेको छ । कथामा लेखकको धारणा असल पात्र मणिराजमार्फत विद्रोहको झण्डा उठाइ तल्लो वर्ग र जनसाधारणको पक्षमा निरन्तर लाग्नु पर्दछ भन्ने संश्लेषणात्मक विचार व्यक्त भएको छ ।

सहिदको सालिक कथाको विषयस्रोत

'सहिदको सालिक' कथा २०६२/०६३ सालको परिवर्तनपश्चात् बनेको लोकतान्त्रिक सरकारको कार्यशैलीसँग सम्बन्धित छ । युद्धकालीन यात्रामा आफूलाई असल सावित गरेका नेता नेपाल सरकारको मन्त्री भएपछि देखिएको वैचारिक र कार्यसम्पादनप्रति आएको ओरालो, गतिलो बन्न धेरै समय लाग्ने तर

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बिग्रन केही र कत्ति पनि समय नलाग्ने यथार्थ उद्घाटन भएको छ । यस कथामा रहेको मन्त्री एउटा प्रवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो भने मणिराज अर्को प्रवृत्तिको प्रतिनिधि पात्र हो । परिवर्तनका पक्षधर जनताको आशा र अपेक्षा एक खालको छ भने नेतृत्वमा पुगेर जनताको पक्षमा काम गर्नुको सट्टा राजकीय ठाँटमा रमाएका मन्त्री र उसको स्वकीय सचिवले जनतालाई गमराहमा राखेर गलत सन्देश दिएको प्रमाणित भएको यथार्थ यहाँ देख्न सकिन्छ ।

मणिराजलाई बेपत्ता पारिएकै अवस्थामा उसको छोरो मारियो । जेलमा पुगेपछि मात्र उसले त्यसको पत्तो पाएको थियो । पुत्रवियोगको समाचार सुन्ने बित्तिकै उसको छाती विदीर्ण भयो । टाउको चक्करायो र जेल नै फनफनी घुम्यो । संसार अँध्यारो भयो र ऊ विचेत भयो । बन्दीका सहयोगले होसमा आउँदा आँखाबाट भलभली आँसु बग्न थाले (पृ. ५२)

उल्लिखित सन्दर्भबाट कथाको विषयस्रोतको प्रभाव हामी पेश गर्न सक्दछौं । देशमा चलेको न्यायपूर्ण आन्दोलनको क्रममा पक्राउ परेर बेपत्ता पारेकै अवस्थामा आफ्नो छोरोको हत्या भएको खबरले परिवर्तनका निम्ति लड्ने योद्धाको जीवनमा कत्रो चोट पऱ्यो होला ? तथापि अनेक पीडाका बिचमा पनि असल योद्धा आफ्नो यात्रामा अविचल अगाडि बढी नै रहन्छ । आफूलाई कहाँ कसरी राखेको समेत थाहा नपाउने जटिल मनोक्रियाबाट पात्रको निर्माण भएको हुन्छ भन्ने पुष्टि गर्न सकिन्छ । कथाकारले चरित्र निर्माण गर्ने क्रममा विषयस्रोतको जराबाटै विषयबोध गराउने काम गरेको पुष्टि हुन्छ ।

भोलिपल्ट निर्धारित समयमा मणिराज सिंहदरबारको दक्षिणीगेटमा उपस्थित भयो । उसले ढोकेलाई भित्र पठाउने अनुरोध गऱ्यो । पिएलाई फोन गरेर ढोकेले नै सोध्यो । उतैबाट फोन गर्नु हुन्छ रे भन्ने खबर ढोकेले मणिराजलाई दियो । कतिबेला भित्रबाट खबर आउँछ भन्दै उभिएरै उसले तीन घण्टा बितायो । पाँच बज्यो र कर्मचारीहरू बाहिरिन थाले (पृ. ५५)।

माथिको सन्दर्भबाट कथा निर्माणका लागि एउटा पात्रले राज्यसत्तासम्म पुग्नका लागि सूचना प्रवाह गर्दा पनि कति धेरै अवरोधहरू छिचाल्न पर्छ भन्ने प्रष्ट छ । देशको प्रमुख प्रशासनिक निकाय सिंहदरबार पस्न त यति सास्ती छ भने त्यहाँभित्रको भेटघाट कति औपचारिक होला ? त्यो औपचारिकता केका लागि भन्ने यावत् प्रश्न यहाँ उठेको छ । व्यक्तिगत काम नभइ सामूहिक काम लिन जाँदा मन्त्रालयबाट जनतालाई गरिने व्यवहार, मन्त्रीको पूर्व आश्वासन अनि यथार्थमा देखिने नतिजालाई कथाले विषयस्रोतको रुपमा ग्रहण गरेको छ । राज्य कति जनप्रिय छ भन्ने सामान्य उदाहरणबाट पनि बुझ्न सकिन्छ । जतिसुकै असल चरित्र र सङ्घर्षबाट खारिएर आएको मान्छे पनि औपचारिक ठाउँमा आएपछि त्यसैको आकार प्रकारमा बदलिन पुग्दो रहेछ भन्न गहन प्रमाण यस कथाको विषयले पुष्टि गरेको छ ।

त्यही साँझ उसले टेलिभिजन हेऱ्यो । त्यहाँ उसले भेटेका मन्त्रीले मारिएको व्यक्तिलाई सहिद घोषणा गर्दै थिए र सहिद परिवारलाई दश लाख रुपियाँ सहयोग गर्ने कुरा भन्दै थिए । (पृं ५७) ।

कथा रचनामा मानव जीवनको घात प्रतिघातको कलात्मक प्रतिबिम्बन हुन्छ । यसको रुप र अन्तर्वस्तु पनि मानव जीवनको सापेक्षतामा नै अडेको हुन्छ । राज्यभित्र हुने राजनीतिक आर्थिक परिवर्तनका घटनासँगै मान्छेको रुचि, सौन्दर्य र मानव मूल्यलाई नियाल्ने कसी समेत परिवर्तन हुन्छ । अन्तर्वस्तु र रुपका बिचको सम्बन्ध तथा यसको संयोजन पक्षले कथालाई कसरी प्रभावकारी बनाउँछ भन्ने स्पष्ट छ । कथाकारले राज्यको जिम्मेवारी लिएर गएका प्रतिनिधिले कुन प्रयोजनका लागि राज्यसत्तालाई प्रयोग गरेको छ त्यसले कसलाई फाइदा पुगेको छ भन्ने प्रश्नको समाधान कथाको शृङ्खलाबद्ध विषय पक्षले

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । देशको शासकीय स्वरुपले कालोलाई सेतो र सेतोलाई कालो बनाउन त्यति धेरै मेहनत गर्नै पर्दैन । सिंहदरबार र सिंहदरबार जस्ता यावत ठाउँहरूले व्यक्तिको स्वाभिमानमा कसरी प्रभाव पारेको छ भन्ने विषयस्रोत कथाभित्र स्पष्ट ढङ्गले प्रकटित भएको छ ।

विषयस्रोत र समाजको प्रतिनिधि पात्र

सहिदको सालिक कथामा नेपाली समाजलाई विषय सन्दर्भ बनाइएको छ । कथाको अन्तर्वस्तुलाई पुष्टि दिनका लागि युद्धकालीन सन्दर्भलाई जोड्दै योगदान दिएका पुराना कार्यकर्ताका रुपमा मणिराजलाई उतारिएको छ । युद्धकालीन परिवेशमा जसरी एउटा निष्ठा पात्रको आवश्यकता हुन्छ युद्धपश्चात पनि यस्ता कार्यकर्ता नेताको उचित सल्लाह सुन्ने र तिनलाई श्रोत व्यक्तिका रुपमा प्रयोग गर्न कथाको परिवेश र पात्रविधानले सहयोग पुऱ्याएको छ । कथाकारले अन्तरविरोध आफ्नै पक्षमा हुन्छ भन्ने विषय सन्दर्भलाई सुन्दर ढङ्गले सपाट प्रस्तुत गरिदिएका छन् । शान्ति सम्झौतापछि मन्त्री बनेका पूर्व योद्धाको पछिल्लो व्यवहारले जनताको अपेक्षामा तुषारापात भएको तर्फ पनि सङ्केत गरेको छ । सहिदको सपना साकार पार्न अनि सहिदको सालिक स्थापना गर्न सरकार सहयोगी हुनु पर्ने र प्रतिबद्धता अनुरुप काम गरेको भए यति धेरै आस्था आदर्श अनि नैतिक मूल्यमा ओरालो यात्रा हुने थिएन भन्ने निष्कर्ष समेत यहाँ उद्घाटित भएको छ । कथामा 'युद्धकालीन धरोहरबाट मन्त्री बनेको नेता काठमाडौं र शान्ति सम्झौताको माखेसाङ्लामा जेलिएर परिवर्तित समयको उत्तम दृष्टान्त दिन सक्दैन (शर्मा, २०६९: ३६६) ।'

मानव समाज निरन्तर गतिशील हुनाले कलासाहित्यमा पनि वर्ग विभक्त सन्दर्भको वर्गसङ्घर्ष तीव्र बन्दै जान्छ । यसै क्रममा वर्ग उत्थान हुँदै जाँदा एउटै संस्था र सङ्गठनमा रहेर परिवर्तनका निम्ति लडेका पात्रहरूका बिच पनि अन्तरसङ्घर्ष चर्कँदै जान्छ । यसै गरी सहिदको सालिक कथामा रहेको मन्त्री र मणिराजले प्रतिनिधित्व गरेको वर्गीय सोच र धरातलको अध्ययनबाट पनि समाजभित्र हुने सङ्घर्षले सुन्दर यात्राको निम्तो दिन्छ । जनयुद्धको सघन प्रक्रिया र त्यसको आर्थिक उपलब्धिले पनि उदात्त र नीच सम्बन्धी धारणामा परिवर्तन आएको छ । त्यही परिवर्तनको आधारमा सत्तामा पुगेका प्रतिनिधि पात्रले व्यवस्थालाई नै बनाउने मात्र होइन जनतालाई निराश बनाउने काम कसरी गरेको छ त्यसको जड बुझ्न जरुरी हुन्छ ।

कथाको रचना प्रक्रियाका सन्दर्भमा विषयवस्तु, पात्र र परिवेशको चयन पनि महत्वपूर्ण मानिन्छ । यी तत्वको प्रतिनिधिमूलक चयनमा ध्यान पुगेन भने कथाकारलाई अपेक्षित सफलता प्राप्त हुँदैन (पौडेल, २०६५: ५०) । यस कोणबाट हेर्दा 'सहिदको सालिक' कथामा आएको विषय सन्दर्भले एउटा विषयवस्तुबाट स्थापित अनेक पात्र परिवर्तित परिवेशले एकापसमा द्वन्द्वात्मक अवस्थामा पुग्दछन् । यो अवस्थाले नवीन परिवेशको सिर्जना गरिदिएको छ । कथाको प्रमुख नायक पात्र मणिराज सामान्य चरित्रको देखिए पनि उसले विषयवस्तुलाई सकारात्मक ढङ्गले अगाडि बढाउने चेष्टा सङ्घर्षको माध्यमबाट निरन्तर गरिरहेको छ । कथामा राज्यको प्रतिनिधिको रुपमा विभागीय जिम्मेवारी सम्हालेको मन्त्री मूलतः जनताको कामका लागि सिंहदरबार छिरेको भए पनि जनताको कामको विपरित देखा परेको छ । मन्त्री आफ्नो सत्ता र शक्तिलाई परम्परागत ढङ्गबाट नै निर्वाह गर्न विवश छ । मन्त्री त्यस्तो चाहन्थ्यो वा चाहन्नथ्यो सुरुमा यसै भन्न सकिने अवस्था छैन । पछि जब ऊ स्वार्थले भरिएर अनेक पात्रको चङ्गुलमा फस्छ विवश बन्न पुग्छ । नचाहँदा नचाहँदै पनि एउटा राजकीय जिम्मा लिएको विभागीय मन्त्री जनताको आस्थाको कामबाट विमुख हुन पुग्छ । राज्यलाई घाटा पुऱ्याउने आर्थिक र नैतिक तत्व जोडिएको विषयमा मुछिन पुग्छ । कथामा पात्रको भूमिका महत्वपूर्ण मानिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कथाकारले यही विचारलाई यहाँ राम्ररी स्थापित गरेका छन् । विषयस्रोतका हिसाबले वर्गीय सङ्घर्ष सम्बन्धित विचारले प्राथमिकता पाएको छ ।

'रगतका नदीहरू पार गरेर यहाँ आइपुगेका हुनाले अवश्य पनि त्यही अनुरुपको गम्भीरता होला' भित्र पस्दापस्दै मणिराजले मन्त्रीका बारेमा अनुमान लगाएको थियो । तर मन्त्रीलाई देख्ने बित्तिकै उसलाई कुनै त्यस्तो अनुभूति भएन (५: ५६) ।'

यो सन्दर्भबाट पनि जनताका नाममा राजनीति गर्नेहरूप्रतिको विश्वासमा उसले कति छिट्टै पहिरो ल्याइदिँदो रहेछ भन्ने बुझ्न सकिन्छ । राज्यको संरचनामा पुग्नेबित्तिकै जनतालाई भुल्ने हो भने जनप्रतिनिधि किन चाहियो ? कथाको माथिको सन्दर्भले घतलाग्दो पाराले प्रमाण पेश गरेको छ । नीति निर्माण र कार्यान्वयनको प्रमुख ठाउँ मन्त्रालयमा बसेका विभागीय मन्त्रीले आफ्ना आसेपासेको सरसल्लाहमा नयाँ मार्ग तय गर्ने अनि जनताका सपना तुहिँदै जाने स्थितिको चित्रण भएको छ । *'उक्त व्यक्ति कुनै गुण्डाको आक्रमणबाट मारिएको थियो (पृ: ५७) ।'* २०६२/०६३ सालको परिवर्तनपश्चात् गणतन्त्र ल्याउन बलिदानी दिने सहिद र सहिदको परिवारप्रतिको रुखो व्यवहार गर्ने विभागीय मन्त्री गुण्डाको आक्रमणमा मरेको मान्छेलाई भीडको निर्देशनमा कसरी सहिद घोषणा गर्दो रहेछ भन्ने पुष्टि कथाले गरेको छ ।

कथामा चयन गरिएको विषयस्रोत हेर्दा सामान्य जस्तो लाग्ने तथापि देश र जनताको भविष्यप्रति प्रत्यक्ष जोडिएको सन्दर्भले कथाको विषयवस्तु, पात्रको निर्माण र परिवेशको झलकमा विशेष ख्याल गरेको देख्न सकिन्छ । *'चौथो बिहान भने निजी सचिवले मणिराजको फोन उठाउन छोड्यो (पृ: ५७) ।'* आखिर यही र यस्तै परिवेशको पुनरावृत्ति भएको परिदृश्य आज पनि देख्न नपरेको होइन । जनता र जनताको प्रतिनिधिको आशालाग्दो सम्बन्ध सिंहदरबार र सिंहदरबार रुपी सत्ताको चरित्रले दिनप्रतिदिन तुषारापात भइरहेको स्थिति वर्णन यहाँ छ । *'हुन्छ नि बाबुलाई किन नदिनु बरु मोही त के छ कुन्नि सोध्नुपर्छ । अहिले होइन भने भाइलाई पठा म दही दिएर पठाउँला (पृ.५७) ।* कथाको आशय मूलतः यही लोकोक्तिबाट प्रष्ट हुन्छ । कथाको विषयस्रोत वर्गीय पृष्ठभूमि नै भएपनि शक्तिको दुरुपयोग गर्दै जनताप्रतिको उपेक्षाभाव देखाउने सरकारी रवैयाको कटाक्ष समाजमा चलेको विषय सन्दर्भबाट नै गरिएको छ । यहाँ कथाभित्र सत्पात्रले धेरै दुःख पाउने विचार प्रमुख पात्रका माध्यमबाट प्रकट भएको छ । अबको दिनमा जनताले सिंहदरबार वा सिंहदरबारजस्तै शक्तिकेन्द्रको भर विश्वासमा नपरी जनता नै शक्तिका स्रोत प्रेरणाका प्रतिमूर्ति अनि सहयोगका सारथी हुन् भन्ने बुझ्न जरुरी रहेको तर्क पेश गरिएको छ । विषयस्रोत, पात्र र परिवेशले कथामा विषयवस्तुको भाव सम्प्रेषणलाई सहजीकरण गरिएको छ । कथामा प्रमुख पात्र मणिराजको मनोदशालाई सत् प्रवृत्ति र मन्त्रीको मनोदशालाई असत् प्रवृत्तिको रुपमा दर्शाइएको छ । वर्गीय समाजमा स्वाभाविक रुपमा वर्गस्वार्थ टकराउँछन् । त्यही टकराव समस्या समाधानको कारण पनि बन्न सक्दछ भन्ने सन्देश कथाले प्रस्तुत गरेको छ ।

निष्कर्ष

'सहिदको सालिक' घनश्याम ढकालले जनयुद्धकालीन भावभूमिमा वर्गीय समाजलाई विषयस्रोतको रुपमा ग्रहण गरी लेखेको कथा हो । यस कथामा नेपाली राजनीतिमा उथलपुथल आएपनि त्यसले रुपमा परिवर्तन त केही भयो सारमा परिवर्तन हुन सकेको छैन भन्ने प्रमाण पेश गरेको छ । परिवर्तनका निम्ति जनतालाई उत्साहित गर्ने, उतार्ने, जीवन उत्सर्ग गराउने अनि जनताको चहऱ्याइरहेको घाउमा मलम

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नलगाउने नेताको प्रवृत्तिमाथि कडा प्रहार गरिएको छ । व्यवस्था बदल्ने विषय एकछिनमा हुँदैन । जब हजारौं सहिदको रगतले सिंहदरबारप्रति प्रश्न उठाइरहेको छ । कथाभित्रका मणिराज र गाउँका तमाम न्यायप्रेमी पात्र एकातिर उभिन पुगेका छन् । सत्ता जनमैत्री रहेको छैन । सत्तालाई जबसम्म जनताको सेवामा समर्पित गर्न सकिँदैन तबसम्म जनताको स्थिति उस्तै हुने निष्कर्ष कथाको रहेको छ । नेपाली समाजमा घटित सामाजिक घटना र सामाजिक चेतनाका बिच निकै ठूलो अन्तर छ । सत्ताको स्वभावले सामाजिक न्याय र समानताको पक्षपोषण नगरी दलाली गर्ने वर्गको चाहनालाई पूरा गरेको तर्फ कथाको भावपक्ष सोभिएको छ । कथाको रचनाविधानमा विषयस्रोतले कथालाई वर्गीय मुक्तिको निम्ति लड्ने निम्न वर्गका जनता विचलित नभइ लडि नै रहन्छन्, थाक्दैनन् भन्ने उद्घोष गरेकोले विषयस्रोतका दृष्टिले प्रस्तुत कथा शक्तिशाली रहेको छ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

अधिकारी, कृष्णराज र अन्य.(२०६९). गण्डकी सङ्गम घनश्याम ढकाल विशेष (सम्पा.) पोखरा, गण्डकी सङ्गम, वर्ष १८ पूर्णाङ्क १० ।

अधिकारी, कृष्णराज.(२०७५), 'घनश्याम ढकालको जीवनका उकाली र ओराली', घनश्याम ढकाल स्मृति ग्रन्थ, पृ. १५-२८

अधिकारी, तेजविलास.(२०६५). समीक्षा सन्दर्भ. काठमाडौः विवेश सिर्जनशील प्रकाशन प्रा. लि.

अधिकारी, तेजविलास.(२०६५). सिर्जन वैशिष्ट्यमा अनिल श्रेष्ठ, (सम्पा.) बनेपाः जनमत प्रकाशन

कड्वेल क्रिष्टोफर, (सन् १९८०), विभ्रम और यथार्थ. दिल्लीः राजकमल प्रकाशन ।

गिरी, अमर, (२०७५). 'मार्क्सवादी सौन्दर्य चिन्तनका क्षेत्रमा ढकालको योगदान', घनश्याम ढकाल स्मृति ग्रन्थ, पृ. २४६-२५३ ।

चापागाई, निनु र अन्य, (२०७५), घनश्याम ढकाल स्मृति ग्रन्थ, (सम्पा.) काठमाडौंः घनश्याम ढकाल सांस्कृतिक प्रतिष्ठान ।

ढकाल, घनश्याम, (२०६६), सहिदको सालिक. काठमाडौंः विवेश सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।

पौडेल, गोपीन्द्र, (२०६५), कथाको सौन्दर्यशास्त्र, उर्मिला पौडेल ।

पौडेल, गोपीन्द्र, (२०७०), कथाको सिहांवलोकन. प्रज्वल पौडेल/प्रताप पौडेल ।

भण्डारी, जगदिशचन्द्र, (२०५५), प्रगतिवादी नेपाली कविताः रेखाङ्कन र विश्लेषण, काठमाडौंः मुन्नी भण्डारी ।

माओत्से तुङ, (२०४१), चुनिएका रचनाहरू भाग ३, अनु. खगेन्द्र सङ्ग्रौला काठमाडौंः निरन्जन गोविन्द वैद्य ।

मार्क्स-एङ्गेल्स, (सन् १९८९), साहित्य र कला. मस्कोः प्रगति प्रकाशन ।

मार्क्स-एङ्गेल्स, (सन् १९८९), साहित्य र कला, अनु. राजेन्द्र मास्के र सूर्यप्रसाद पौडेल, मस्कोः प्रगति प्रकाशन ।

शर्मा, सुकुम, (२०६९), सहिदको सालिकमा घनश्याम ढकाल, गण्डकी सङ्गम, घनश्याम ढकाल विशेष, वर्ष १८ पूर्णाङ्क १० ।

सुवेदी, धनप्रसाद, (२०७५), 'ढकालका उपन्यासमा जनयुद्ध' घनश्याम ढकाल स्मृति ग्रन्थ, पृ. ४६६-४७३ ।

 CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपाली समालोचनामा कृतिविश्लेषणका लीलाबोधी आधारहरू

✍ डा. नारायण चालिसे *

शोधसार

यो लेख सैद्धान्तिक विषयमा तयार गरिएको छ । नेपाली साहित्यमा प्रचलनमा रहेको लीलाबोधी लेखन यस लेखको मुख्य विषय हो । लीलाबोधी लेखन सिर्जनामा मात्र हुन्छ कि समालोचनामा पनि हुन्छ ? भनेर केही वर्ष पहिले साहित्यिक अन्तःक्रियामाबहसको थालनी भएको थियो । त्यही बहसको उत्तरस्वरूप यो लेख तयार गरिएको छ । लीलाबोधी लेखनका आफ्ना केही सैद्धान्तिक मान्यताहरू रहेका छन् । तिनै सैद्धान्तिक मान्यताहरूको उपयोग र प्रयोग कृतिमा भएको छ छैन ? भनेर हेरियोभने त्यही नै लीलाबोधी समालोचना हो भन्ने तर्कसहित यस लेखमा लीलासमालोचनाका आधारहरू देखाइएको छ । हालसम्म गरिएका लीला सिर्जनाहरूको सैद्धान्तिक समालोचना भइनसकेको अवस्था लीला प्रयोगकर्ताहरूले लीलासिद्धान्तको के कति पालना गरेर लेखे ? भन्ने प्रश्न र लीलासमालोचना गर्दा के कस्ता कुराहरूमा ध्यान दिन आवश्यक छ ? भन्ने दुवै किसिमका प्रश्नहरूलाई समेटेर कृतिविश्लेषणका केही मानदण्डहरू प्रस्ताव गर्ने काम यहाँ गरिएको छ । विशेष गरी सैद्धान्तिक समालोचनाको मान्यतामा केन्द्रित भएर केही सैद्धान्तिक र केही प्रयोगात्मक रूपलाई पछ्याउन आवश्यक रहेको निष्कर्ष यी बुँदाहरूले दिएका छन् ।ती आधारहरू प्रस्ताव गर्ने र तिनका विषयका सैद्धान्तिक तर्कहरू प्रस्तुत गर्ने काम यस लेखमा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी- *अकर्ता, अनिर्धार्यता, क्षितिज, वस्तुता, विनिर्माण ।*

विषयप्रवेश

नेपाली साहित्यमा लीलालेखनका नामले प्रचलनमा अएको र अहिले लीलाबोधी लेखन भनेर चिनिने साहित्यिक मान्यता,विचार र लेखका विषयमा यताका वर्षहरूमा थप काम भइरहेका छन् । साहित्यका विभिन्न विधामा लीलाबोधी लेखन भइरहेको अवस्थामा लीलाबोधी समालोचना हुन्छ कि हुँदैन ?भनेर पनि बहस चलेको अवस्थामा लीलाबोधी समालोचना पनि हुन्छ भन्ने सन्दर्भमां यो लेख तयार गरिएको छ । लीलाबोधी लेखन खास दर्शन, विचार र दृष्टिलाई आधार बनाएर गरिएको लेखन र अभियानको नाम हो । यसका केही आधारभूत दार्शनिक मान्यताहरू छन् । यसका प्रवर्तक इन्द्रबहादुर राईले बीससूत्रीय घोषणापत्र मार्फत् यो लेखनको प्रारम्भ गरेका थिए । त्यस घोषणापत्रमा पूर्वीय र पाश्चात्य दर्शनको केही विवचारहरूको सम्मिश्रण गरिएको छ । विचारमा पूर्वीय दर्शन र लेखन प्रविधिमा पाश्चात्य दर्शनको बढी प्रभाव देखापर्ने यस लेखनको पृष्ठभूमि मूलतः पूर्वीय दर्शन नै हो । साहित्यका काव्य, कथा, उपन्यास, नाटक, निबन्धजस्ता विधामा प्रचलित यस लेखनको वैचारिक,दार्शनिक एवम् शैलीगत मान्यतामा आबद्ध रहेर लीलाबोधी समालोचना पनि गर्न सकिन्छ भन्ने चिन्तनअनुरूप यस लेखमा लीलाबोधी समालोचनाका कृतिविश्लेषणका आधारहरूको निर्धारण र तिनको पहिचानको आधार देखाउने काम गरिएको छ ।

---

* *सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समस्या,उद्देश्य र विधि

नेपाली साहित्यमा प्रचलनमा आएको लीलाबोधी लेखनको कृतिगत समालोचना गर्न के लीलालेखनकै सैद्धान्तिक आधार प्रयोग गर्न सकिन्छ ? भन्ने प्राज्ञिक प्रश्न यस लेखको मूल समस्या हो । माथिको प्राज्ञिक प्रश्नको समाधान लीलाबोधी लेखनकै सैद्धान्तिक आधारबाट पनि गर्न सकिन्छ धन्ने उद्देश्यमा यो केन्द्रित रहेको छ । मूलतः यस लेखमा निगमन विधिको प्रयोग भएको छ । लीलासमालोचनाका केही सैद्धान्तिक आधाहरूलाई प्रस्ताव गर्न आगमन विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ भने ती बुँदाहरुलाई विश्लेषण विधिका माध्यमले प्रस्ताव गरिएको छ ।

कृतिविश्लेषणका सैद्धान्तिक आधारहरू

संसार लीलामय छ । जस्तै पुराणमा श्रीकृष्णका लीलाहरू वर्णित छन् । जसरी कंशको सभामा पस्दा एउटा कृष्णलाई विभिन्न व्यक्तिले आ-आफ्नो अनुकूल र प्रतिकूल रूपमा देखे (श्रीमद्भागवत, १०/४३/१७) त्यस्तै संसारका विषय, रूप र बुझाइ पनि फरकफरक छन् । आफ्नो बुद्धिको तहका छन् । त्यस्तै हो जीवन र जगत्को वास्तविकता । यहाँ रूपलीला छ, अवतार लीला छ । भ्रान्ति र यथार्थहरू छन् । मानिस निमित्त मात्र हो नियन्ता अर्कै छ । साविक मिथकहरू र तिनका विमिथकहरूको खेल छ । बहुदृष्टि र बहुल विचारमा छ सबै संसार । जीवन बाँच्ने खेल हो । भाषा, व्यवहार, बोध र अस्तित्व समेतको लीला छ । ज्ञान र विज्ञानको योगमा छ जीवन र जगत् । लीलाबोधी लेखनको रूपमा अहिले प्रचलनमा रहेका लीलासिद्धान्तका केही तत्त्वहरू पूर्वीय छन् र केही तत्त्वहरू पाश्चात्य पनि छन् । जीवन र जगत्को अनिश्चितताबोध, अनिर्धार्यताबोध, आत्मपरकता, अकर्ता वा निमित्तत्ताबोध, भ्रान्ति वा भ्रमबोध, दोस्रोबोध, वस्तुताबोध, अवतारबोध, रूपहरूको खेल, अर्थहरूको चिप्लाइ, क्षणिकताबोध, विनिर्माण, सम्भावनाहरूको बोध, बहुविकल्पी ज्ञान, बाँच्ने खेल, मिथकहरूको पुनरुत्थान चेतना, ज्ञानको सीमाबोध इत्यादि तत्त्वहरू माथिको चिन्तन र सोहीअनुरूपको लेखन लीलाबोधी लेखन हो भन्ने कुरा लीलाको सैद्धान्तीकरणका प्रयत्नहरूले सङ्केत गरेका छन् । माथिका बोध विचारहरूलाई आधार मानेर तपशीलका तत्त्वहरूका आधारमा साहित्यिक कृतिहरूको लीलाबोधी विश्लेषण गर्न सकिन्छ– *(क) रूपहरूको खेल, (ख) भ्रान्ति वा भ्रम, (ग) अनिर्धार्यता, (घ) अकर्ता/निमित्तता, (ङ) विनिर्माण/विपठन, (च) आत्मपरकता, (छ) क्षणिकता (नाटकीयता), (ज) वस्तुता* आदि । यिनै तत्त्वहरूलाई सिर्जनामा खोज्ने कामलाई यहाँ लीला समालोचना भनिएको छ । यी तत्त्वहरूमध्ये आवश्यकताअनुसार कृति विश्लेषणमा विकल्पका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

क. रूपहरूको खेलः लीला सिद्धान्तमा यो सबै संसार रूपहरूको खेल हो । हाम्रा भावना, विचारणा, क्रिया लीला छन् (राई, बीस सूत्रीय घोषणाः ४) । परिवर्तनशीलता, गतिशीलता, पुनर्निर्माण, जीवन र जगत्मा चलिरहेको छ । रूपहरूको नयाँ खेल अनि सबै सत्य जस्तै लागेका हिजोका मान्यताहरू आज भ्रमपूर्ण भएर नयाँ धारणामा विश्वासलाई थमाउनु परेको छ भन्ने कुरा लीलाबोधी मान्यता हो । हिजो जुन रूप र आकारमा हाम्रा मान्यताहरू अडेका थिए आज ती सबै भत्किएका छन् । नयाँ रूपको खोजीमा छन् सबै मान्यताहरू । निरन्तर प्रवाहमा छ सब, पुरानो नासिँदो र नयाँ बन्दोमा (राई, बीस सूत्रीय घोषणाः ४) भन्ने लीला मान्यता रहेको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हाम्रा पुराना मान्यताका शक्तिकेन्द्रहरू, विश्वासका केन्द्रहरू, भरोसाका केन्द्रहरू भत्किएका र नयाँ केन्द्र निर्माणको क्रम चलेको छ। यसैगरी हाम्रो समाज, हाम्रो चिन्तन, हाम्रो परम्परागत आदर्श, हाम्रा मान्यता सबै संशोधनीय छन्। सबै कुराहरूमा रूपान्तरणको खाँचो छ। हिजोको रूपको खेल अब नयाँ ज्ञानको क्षितिज खुलेसँगै पुरानो भइसकेको छ। साथै एउटै वस्तु माथिका आ-आफ्नै बुझाइका भिन्न रूप हुने भएकाले यो सबै रूपको खेल मात्र हो भन्ने कुरालाई कृतिमा हेर्ने काम लीलासमालोचनामा गर्न सकिन्छ।

ख. **वस्तुताबोधः** कुनै पनि वस्तु आफ्नो हुनु नै त्यसको वस्तुता हो। वस्तुको स्वत्व वस्तुता हो। त्यो जहिले पनि एउटै रहन सम्भव छ तर उक्त वस्तुमाथिका धारणाहरू, बोधहरू, दृष्टिकोणहरू, बुझाइहरू मानिसपिच्छे अलग अलग हुन्छन्। किनकि मानिसले आफ्नो बुद्धिले त्यसलाई बुझ्ने हो। हाम्रो आफ्नो मति अनुकूलको हेराइ हेर्दा एउटै वस्तु फरक देखियो भन्दैमा त्यो वस्तु फरक फरक भएको पनि हुँदैन तर हरेक व्यक्तिपिच्छे उक्त वस्तुले रूप, धारणा, बोध फेरेको पनि होइन। भनेपछि हामीले बुझ्ने भनेको आफ्नोतर्फको बुझाइ बुझ्ने हो। सबैको बुझाइ बुझ्ने होइन। अब वस्तु एउटै, बस्दाबस्दै धारणा अनेक जन्मिन्छन्। ती प्रत्येक धारणा पनि आ-आफ्नो तहमा उचित छन्, ती सत्यहरू त्यो वस्तुप्रतिका आ-आफ्ना सत्य हुन्। त्यसभन्दा पर उक्त वस्तु छ जो अपरिवर्तनीय वस्तुता बोकेर बसेको छ। हो त्यही वस्तुत्व त्यस वस्तुको वस्तुता हो जुन अबोध्य छ। लीलाको सन्दर्भमा रूढ जस्तै बनेको वस्तुता शब्दले जे कुरालाई सङ्केत गरेको छ त्यो कुरा अन्य क्षेत्रमा पनि प्रयोग हुन्छ। तर त्यहाँ त्यसरी नहेरिएको मात्र हो। वस्तुमाथिका भिन्न हेराइका मान्यताको प्रयोगलाई समालोचना शास्त्रमा हेर्ने कला वस्तुताबोध हुनसक्छ। वस्तुता भनेको के हो ? भन्ने प्रश्नमा राईको धारणा छ–

एउटा डाँडालाई पूर्वबाट हेर्दा साँच्चै बिरालोजस्तो देखिन्छ, पश्चिमबाट घरजस्तो र उत्तरतिरबाट हेर्दा अर्कै थोकजस्तो देखिएला। सब सापेक्षता, चार किसिमको देखिए पनि डाँडा त छ नि ! र त त्यो किसिम किसिमको देखिन्छ। डाँडै नभए त कुनै पनि किसिमको देखिन्न, त्यसैले स्थिर बिन्दु खोज्नुपर्छ। त्यो बिन्दु के हो त सापेक्षताभित्र ? हामीले पायौं - त्यो वस्तुता हो। जति कुरा हामी देख्छौं, देखेर जान्दछौं, जानेर चिन्दछौं। हामीले देखेर मात्र तिनीहरू भएका हुन् त ! हामीले नदेख्दा तिनीहरू हुँदैनन् ?हामीले नदेख्दा पनि तिनीहरू हुन्छन्। हामीमाथि भर परेर उनीहरूको अस्तित्व भएको होइन, उनीहरू आफै अस्तित्वशील छन्। मानिसले देख्नुभन्दा अलग्गै, छुट्टै, मुक्त छ उनीहरूको अस्तित्व। हामीले देखेका जति सापेक्ष दृष्टि छन्, तिनीहरूभित्र पनि वस्तुता हुन्छ। त्यो सधैं हुन्छ। वस्तु हुन्छ तर त्यसलाई हामीले आ-आफ्नो दृष्टिले देख्छौं। हाम्रा दृष्टि सापेक्ष मात्र हुन्। ... त्यस्तो दृष्टि हामले ओढाइदिएको अर्थ मात्र हो। त्यो त हाम्रो मूल्याङ्कन, अर्थाङ्कनदेखि छुट्टै छ, त्यसलाई हाम्रो दृष्टिले छुँदैन (राई, झम्सिखेल लिटरेरी फेस्टिवलमा दिएको भाषण, साभारः धरावासी,२०७३,पृ.१९)। यही दृष्टिलाई हेर्ने कला लीलासमालोचना हुनुपर्दछ। यसैगरी उप्रेतीले आगामेलीहरूले वस्तुतालाई लेखनीको मुख्य आधार मानेको अवस्थामा एज्रा पाउण्ड, टी.एस. इलियले गरेको बिम्बवाद र पिकासो र ब्राकलेले गरेको घनत्ववादसँग नजिक रहेका थिए तर पछि इन्द्बहादुर राई लीलामा आउँदा फेरि वस्तुतालाई इमानुएल कान्टको बुझ्न

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नसकिने अप्राप्य things is itself को अवधारणाका नजिक पुगेका छन् भनेका छन् (उप्रेती,२०६८,पृ. ११२ -१३) । यसप्रकार वस्तुता लीलाको महत्त्वपूर्ण मान्यता हो ।

ग. **भ्रान्तिबोधः** जीवनमा अनेकौं भ्रमहरू छन् । एउटै कुरा एकपल्ट एक किसिमको अर्कोपल्ट अर्कै किसिमको देखिँदा वास्तविकता के हो भन्ने भ्रम सिर्जना हुन्छ । अर्थको यस्तो चलायमान अवस्था भ्रम हो (धरावासी,२०७३,पृ.८८) भनेर भ्रमलाई चिनाउने प्रयत्न गरिएको छ। राईले भ्रान्तिबोधलाई ज्ञानको सीमितता मानेका छन् । "हामीले जानेकोमा हामीलाई पूर्ण भरोसा हुँदोरहेछ । अनि हामीले जानेकै कुराले मात्र हामीलाई टेवा दिन सक्दैन । अर्थात् आत्मपरक ज्ञानले बनाएका धारणाहरू परिवर्तनशील हुने भएकाले तिनमा मात्र भरोसा गर्ने अवस्था अज्ञानता हो र त्यही अपूर्ण ज्ञान नै भ्रम ज्ञान हो । हामीले जानेको भनेको धारणा जानेका हुँदा रहेछौं । धारणा भ्रम हो" भन्ने राईको विचारले यो संसारमा देखा परेको भौतिक वस्तुमाथिको हाम्रो बुझाइले मात्र पुग्दैन, त्यो भन्दा पर अनि भित्र छिरेर जीवन र जगत्लाई हेरौं भन्ने कुरातर्फ सङ्केत गरेको पाइन्छ । राईकै यही बुझाइलाई सङ्केत गर्दै भनिएको छ । जगत्मिथ्या जानेका पनि जीवनमा रमण गर्छौं । जीवनमा रमण गर्दैमा पनि हामी जगत्को मिथ्यात्व बिर्सँदैनौं भन्ने राईको धारणाले जगत्मिथ्या मान्ने प्राच्य विचार यहाँ प्रकट भएको बुझ्न सकिने र जगत्मिथ्या हो, भ्रम हो, जीवन त्रासद छ भन्ने भावना राईबाट प्रकट भएको कुरालाई भ्रमको वास्तविक गहिराइ हो भन्ने मानिएको छ (गौतम, २०६४,पृ.१९७) । ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या भन्ने वैदान्तिक चिन्तनको सार नै संसारलाई मिथ्या र भ्रम मान्नु हो भन्ने विचारकै केन्द्रीयतामा रहेर राईले भ्रमको परिचय र भ्रमका प्रकार्यहरूका बारेमा आफ्नो दार्शनिक दृष्टि राखेको अनुभव हुन्छ। भ्रमका प्रकार्यहरूको कुरा गर्दा भ्रमबोध वेदान्तमा मात्र चरितार्थ हुने कुरा होइन । व्यावहारिक जीवनमै पनि यसको अभ्यास गर्न सकिन्छ। वेदान्तको पारमार्थिक सत्यलाई आधार मान्दा यो संसार मायिक छ। यहाँ धेरै कुराहरू मायिक दृष्टिले लीलामय छन् । लोकवत्तु लीला कैवल्यम् भन्ने दार्शनिक तहमा पुगेर हेर्दा धेरै कुराहरू मिथ्या लाग्छन् । भ्रम लाग्छन्, क्षणिक र नाशवान् लाग्छन् । अनि एउटै पारमार्थिक सत्ता ब्रह्म मात्र सत्य लाग्छ । यो दार्शनिक तहमा पुग्ने हो भने हामीले भ्रान्तिलाई पूर्ण आध्यात्मिक मान्नु पर्ने हुन्छ भन्ने समीक्षकहरुहो धारणा पाइन्छ । भ्रान्तिको अर्थका साथै व्यावहारिक तहमै पनि बहुविकल्पी ज्ञानहरू जब एक अर्कालाई चुनौती दिएर उपस्थित हुन्छन् तब यो हो कि? त्यो हो को भ्रान्ति हुन थाल्छ । त्यस्तै विश्वासको तहबाट हेर्दा अनुभूतिको तह, व्यवहारको तह र विज्ञानको तहबाट हेर्दा एउटै तत्त्व माथि धेरै विकल्पहरू तयार हुन्छन्, त्यो बेला प्रकट हुने भ्रान्तिले हामीलाई द्विविधामा पार्छ । यही अवस्थालाई सङ्केत गरेर यथार्थ अज्ञेय र अठम्याइने हुने रहेछ भनेर राईले हाम्रो लेखन लीलालेखन नै रहेछ भन्ने दार्शनिक आधार प्रस्तुत गरेका छन् । यिनै दार्शनिक र व्यावहारिक दृष्टिका भ्रान्तिहरूको प्रयोग र सत्यका विभिन्न रूपहरूको अभिव्यक्ति सिर्जनामा हेर्नु लीलासमालोचनाको अर्को स्वभाव हो ।

घ. **निश्चितता/निर्धार्यताः** यी दुई शब्दले आध्यात्मिक र भौतिक यथार्थ दुवैको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । संसारमा सबै कुरा पूर्ण निश्चित र निर्धारित छन् भन्ने आध्यात्मिक बुझाइले यो संसार

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

केवल रङ्गशाला हो अनि यहाँका सबै गतिविधिहरू नाटकका अभिनय मात्र हुन् भन्ने गीताको तात्पर्यार्थको आँखाले हेर्दा हामीले अज्ञानताका कारणले थाहा नपाएको मात्र हो भन्नु पर्ने हुन्छ। गीतामा श्रीकृष्णले यी सबै कौरव लगायतका असत्यमार्गीहरूलाई मैले उहिले नै मरिसकेको हुँ तर त्यसको निमित्तता आवश्यक थियो जुन अहिले कारण र कार्यको योग जुटेको छ। अर्जुन ! तिमी निमित्त बनेर यिनीहरूलाई मारेजस्तो गर भनी दिएको उपदेश पढ्ने हो भने सबै कुरा पूर्वनिर्धारित छ, निश्चित छ, हामी निमित्त मात्र बन्ने हो भन्ने अर्थ द्योतन हुन्छ। यसैगरी भौतिक दृष्टिबाट हेर्दा पनि घटना निश्चित छन्, सबै कुरा नियममा छ, निर्धारणमा छ। हामीले चाह्यौं भने पनि त्यसलाई परिवर्तन गरेर हुनेलाई नहुने र नहुनेलाई हुने पार्न सक्दैनौं। जे हुनु छ हुन्छ हुन्छ। त्यसैको व्यावहारिक यथार्थ हेर्ने हो भने पनि आज सूर्योदय भएकाले भोलि पनि यसै समयको वरपर सूर्योदय हुन निश्चित छ, निर्धारित छ। जीवनसँग मृत्यु निश्चित छ तर जीवन कति निश्चित हो थाहा छैन, मृत्यु निश्चित छ तर कहिले निर्धारित छ थाहा छैन। यही निश्चित आधारमाथिको अनिश्चित गतिविधि लीला हो भनिएको छ (धरावासी, २०७३,पृ.५२)। अध्यात्मको आँखाले हेर्दा यसमा अकर्तृत्व जोडिन आउँछ र कर्ताको रूपमा कुनै शक्ति उपस्थित हुन्छ, त्यही यथार्थलाई नियमित आकस्मिकता मान्दा भौतिकता बन्न पुग्छ। यही निश्चितता भित्र जीवन र जगत्का यावत् वस्तुहरू क्रियाशील छन् र ती सबै निर्धारित नै छन् तर निश्चित र निर्धारणको यो गति, क्रम र अवस्थाको अज्ञातता आफैमा लीला भएकाले लीलाबोध जीवन, जगत् र साहित्यमा पनि यसै अनुकूल व्याख्यायित छ भन्ने मान्यतामा निश्चितता र निर्धारणता विद्यमान छ भन्ने लीलाबोधी चेतनाको आधार नै लीलासमालोचनाको पनि आधार हो।

ङ. **अनिश्चितता/अनिर्धार्यता:** निश्चितभित्र विद्यमान अनिश्चितता अनि निर्धारणभित्रको अनिर्धार्यता पनि लीलाबोधी विचार नै हो। जीवनमा कुनै कुरा पनि स्थिर र निश्चित छैन अनि निर्धारित पनि छैन। हामीले गरिआएकै कामहरू पनि निर्धारित छैनन्। गर्दै र भन्दै जाँदा कहाँ कसरी के कुरासँग सम्झौता हुन्छ त्यो स्वयंलाई थाहा हुँदैन। हामी यो अनिश्चितता र अनिर्धार्यता बेहोरिरहेका हुन्छौं। हाम्रो अस्वीकारले नहुने र हाम्रो स्वीकृतिले हुने होइन भन्ने बोध नै लीला हो (धरावासी, २०७३,पृ.५२) भन्ने मान्यताबाट हेर्दा संसारका सबै कुरा लीलामय लाग्छन्। जीवन र जगत् यस्तै नै छ भन्ने लीलाबोधी मान्यताको प्रयोगको समालोचना कृतिमा गर्नु लीलासमालोचना हो।

च. **अकर्ताबोध:** मानिसले आफ्ना सबै कर्महरूमा कर्तृताको अधिकार राख्छ कि राख्दैन भन्ने प्रश्न बढी आध्यात्मिक हो साथसाथै भौतिक पनि हो। मानिसले सबै कर्ममा कर्ताको अधिकार राख्दैन, धेरै कामहरूको परिणाम मानिसको इच्छाविपरीत, उसको प्रयत्नको प्रतिकूल भइरहेको हुन्छ। त्यसैले आध्यात्मिक दृष्टिले कुनै अर्को दोस्रो कर्ता छ कि ? भन्ने जिज्ञासा उठेको छ। त्यो अवस्थामा अकर्ताबोध स्वतः आध्यात्मिक ईश्वरवादमा पुग्दछ। साथै जीवनमा धेरै प्रकारका क्रिया लीला छन्, हाम्रा, भावना, विचारणा क्रिया लीला छन्। हामी निमित्त। माध्यम मात्र हौं। निरन्तर प्रवाहमा छ सब पुरानो नासिंदो र नयाँ बन्दोमा (राई घोषणापत्र ४, क, ख, ग) भन्ने भनाइबाट हेर्दा पनि संसारका सबै वस्तुको आफ्नो गति, क्रम, क्रिया र परिणाम छ। प्राकृतिक

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नियमका आधारमा सबै गतिशील र परिवर्तनशील छ। मानिस त्यही गति र परिवर्तनमा निमित्त मात्र देखापर्छ, कर्ता हुन सक्दैन भन्ने साङ्ख्यवादी र भौतिकवादी विचारले समेत मानिस कर्ता होइन। यी दुबै अवस्थामा मानिसमा कर्ता बन्न सक्दैन भन्ने मान्यता लीलाबोधमा पाइन्छ। मूलतः यो चिन्तनको केन्द्रभूमि पूर्वेली अध्यात्मवाद नै हो।, पूर्वीय दर्शन वा ईश्वरवादलाई मानेर पनि साङ्ख्य, मीमांसा, वैशेषिक दर्शनहरू अध्यात्मवादी भएजस्तै लीलाबोधमा अभिव्यक्त अकर्ताबोध पनि आध्यात्मिक नै हो। अकर्ताबोधको चेतनाले भौतिक, आध्यात्मिक वा व्यावहारिक आदि जुनसुकै अवस्थालाई सङ्केत गरे पनि लीलाबोध अकर्ताबोधकै चेतना हो। यही अकर्ताबोधको अभिव्यक्ति कृतिमा हेर्ने काम लीलासमालोचनामा हुनुपर्दछ।

छ. **नाटकीयताः** नाटकीयताको अर्थ अभिनयात्मकता हो। अभिनय भनेको उही नभएर उस्तै क्रिया, प्रतिक्रिया हो। हो जस्तै लाग्ने धेरै सम्भवनाहरूको खेल जीवन र जगत्मा छ। लीला घोषणापत्रमै "जीवन र जगत्को कर्मभूमिका लीलानुसारी संघर्षरत छौं। लीला क्षेत्रमा छौं नभुलौं तर, र खेलौं बाँच्ने खेल" (घोषणाः १७) भनेर जीवन र जगत्का जे जति कर्म र प्रयत्नहरू छन् सबै लीला खेलका अभिनयात्मक रूपहरू हुन् भनेर त्यो खेल अध्यात्मबोधले होस् वा भौतिकताबोधले होस् खेल नै हो, अभिनयको रूप नै हो भनिएको छ। एउटै स्थिर मिथक लोग्ने स्वास्नीको झगडा परालको आगोमाथि कथा, नाटक, उपन्यास, समालोचना, कविता आदि सबै विधामा सिर्जना गर्न सकिएझैं, मन त छ तर त्यो कठपुतलीमा छ अर्थात् यो एउटा खेल हो, अभिनय हो। सबै सम्भवनाहरू उत्तिकै बलियो किसिमले हो झैं लाग्ने दुरुस्तै जस्ता तर पनि वस्तुता ती सबैभन्दा फरक छ यही अभिनयको अभिव्यक्ति नाटकीयता हो। जीवन र जगत्का यस्तै बहुरूपी, बहुदृष्टिका नाटकहरू छन् भन्ने कुरा लीलाको मुख्य मान्यतालाई बुझाइमा र सिर्जनामा देखाउने काम लीलाबोधमा गरिन्छ। नाटकीयता जीवन र जगत्लाई लीलालेखनमा राम्ररी उतारे नउतारेको समालोचना लीलासमालोचनाले गर्दछ।

ज. **आत्मपरकताः** आफूलाई अघि उभ्याएर आफ्नै आकृतिमाथि पनि विचार विमर्श चलाउनु लीला हो। "हामीले जानेको भनेको आफ्नो बुद्धिले सिकाएको कुरा जानेको हो। बुद्धिले देखाएको बाटोको ज्ञानलाई हामीले पूर्ण ज्ञान भन्ने ठान्दा हामीलाई धोका भएको छ। कुनै चिज जसलाई हामी देख्छौं, त्यसलाई त्यसकै रूपमा देख्दैनौं, त्यसलाई हामी तत्काले आफ्नो अर्थमा देख्छौं। आफूले बुझेको, चिनेको, मानेको, सोचेको, पत्याएको आदि" (धरावासी, २०७३,पृ. ४१)। अर्थात् सबै बुझाइहरू आत्मकेन्द्रित हुन्छन् पहिला अनि आफ्ना धारणाहरूले जानेको बुझेकोलाई ज्ञान मानेर हामी अघि बढ्छौं। यो क्रिया स्वाभाविक नै हो। सबैले आफू अनुकूल वा प्रतिकूल नै बुझ्ने हो र आधारभूत कुरा पनि त्यही हो। राईले भनेझैं पहिलो स्वार्थ आफै हो, आफू बाँच्नु हो। त्यसपछि मात्र अरु स्वार्थहरू हुन्छन्। यो भनाइले लीलाबोधको पहिलो आधार आत्मपरकता हो। आफू उभिएको ठाउँ आफ्नो हित र पक्षपोषण, चिन्तनको आधार हुन्छ। "समाजका सबै मानिस हेर्दा सामूहिक मूल्यबिन्दुमा देखा परे पनि तिनीहरूको सोचाइको प्रारम्भ आफ्नै वैयक्तिक स्थितिबाट हुन्छ। आफू उभिएको ठाउँ, आफ्नो आस्थाअनुसार नै वस्तुको मूल्याङ्कन गरिने हुँदा" (धरावासी, २०७३,पृ.५८) आत्मपरकता पहिलो शर्त हुने गर्दछ। स्रष्टाले सिर्जना गर्दा पनि सोही

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आत्मपरकतालाई अघि सारेर गर्ने गर्दछ। साथै भिन्नता बोधको पहिलो जिज्ञासाको जन्मं आफ्नै बुझाइबाट हुने भएकाले आत्मपरकता लीलाबोधको पनि महत्त्वपूर्ण आधार हो र समालोचनाको पनि आधार हो।

झ. **विज्ञानमा पनि विश्वासः** लीला बीससूत्रीय घोषणापत्रमा एकातिर पूर्वेली दर्शन र अध्यात्मवादको कुरा गरिएको छ भने अर्कोतिर भौतिक विज्ञानिक सापेक्षवाद र क्वान्टम फिजिक्स जस्ता आधुनिक वैज्ञानिक मान्यतासमेतबाट विचार सकार गरिएको कुरा गरिएको छ। अर्थात् लीलालेखन ज्ञान, अध्यात्ममा मात्र लीला देख्दैन विज्ञानको सृष्टि र विकाससम्बन्धी मान्यता, मनोविज्ञानको मनोरचनासम्बन्धी मान्यता समेतको योगदानमा जीवन र जगत्को अवस्थिति र क्रिया देख्दछ। ज्ञान र विज्ञानका हरेक सम्भावनाहरू माथि भरोसा गर्दै सृष्टि र जीवनवारेका गतिविधिलाई टुक्रा टुक्रामा हेर्न चाहने दर्शन लीलाबोधी लेखन हो भन्ने बुझ्न आवश्यक छ। त्यसो त विज्ञानका पछिल्ला धारणाहरूको बीजभूमि पूर्वीय चिन्तन नै हो। साङ्ख्यको सृष्टिसम्बन्धी मान्यतामा स्पष्टतः परस्पर भिन्न वस्तुहरूको घर्षणले उत्पन्न हुने परिवर्तन, पदार्थहरूको संघातमयता, गुणक्षोभबाट उत्पन्न हलचल (शर्मा (अनु.), २०६१, पृ. ३१) भन्ने मत अनि वैशेषिक दर्शनको परमाणुवादसम्बन्धी मान्यता नै आधुनिक फिजिक्सका आधार विचार हुन्। त्यसैले ज्ञानको विशालताका साथमा विज्ञानको गतिशीलता समेतलाई लीलाबोधी विचारले सकारेको पाइन्छ। विचार, व्यवहार र क्रियामा समेत ज्ञान जत्तिकै विज्ञानको योगदान हेर्ने हुँदा लीलाविचार वैज्ञानिक पनि मान्न सकिन्छ। क्वान्टम फिजिकसले माने जस्तै कुनै वस्तुको गुण र विशेषता त्यसका परमाणुमा रहेका इलेक्ट्रोन, प्रोट्रोन र न्युट्रोनको सङ्ख्या र अवस्थाले निर्धारण गरेझैं हामीले जीवनलाई पनि यसैगरी ससानो रूपमा बुझ्दै गयौं भने त्यहाँ सुखदुःख, तेरोमेरो, मीठोनमीठो केही छैन। त्यहाँभित्र पनि शक्तिकै खेल छ, भित्रसम्म बुझ्यौं भने हामी हाइड्रोजनकै रूप हौं (धरावासी, २०७३, पृ. १२४) भन्ने मतसँग सहमति जनाउन सक्छौं। कुनै विशेष दृष्टिमा साँघुरो गरी नबसेर विराट् दृष्टिमा सृष्टि र जीवनलाई हेर्न खोजिएको विज्ञानवादी मान्यता समेतको प्रयोगलाई मानेको लीलाबोधी लेखन र समालोचनालाई युगसापेक्ष मान्न सकिन्छ।

ञ. **मनोविज्ञानको प्रयोगः** ज्ञान र विज्ञान जत्तिकै महत्त्वपूर्ण मनोविज्ञान पनि हो भन्ने कुरा लीलाबोधी लेखनले पनि मानेको छ। बाह्यजगत्लाई विभिन्न दृष्टिले हेरेजस्तै मनोजगत्लाई पनि हेरेर अध्ययन गर्न र लेख्न धेरै कुराहरू छन् भन्ने विषयमा लीलाबोधी लेखन स्पष्ट देखिन्छ। निश्चय पनि लीलाबोधको प्रयोग बुद्धिको उपयोग गरेर थालिएको हो। तर जति जति बुद्धिको नजिक पुगियो त्यति त्यति बुद्धिले मात्र पुग्दो रहेनछ। बुद्धिले कहिलेकाहीं धोका दिने रहेछ। बुद्धिले एउटा ज्ञान दिन्छ तर त्यसैको पछि लागेर वा भर गरेर बस्दा हृदय र मनका अन्य धेरै पक्षहरू छुट्ने रहेछन्। बुद्धिले कहिलेकाहीँ धोका दिने रहेछ। बुद्धिले एउटा ज्ञान दिन्छ तर त्यसैको पछि लागेर वा भर गरेर बस्दा हृदय र मनका अन्य धेरै पक्षहरू छुट्ने रहेछन् भन्ने भएपछि अन्य पक्षको पनि खोजी भयो। बौद्धिकतामाथि अविश्वास लाग्यो, बुद्धिलाई अविश्वास गर्ने के हो ? कसो हो ? जान्न सक्दैनौं नि भन्ने जस्तो अवस्थामा पुग्यौं। यही अवस्था हो लीलालेखनको सुरुवात (राई, झम्सिखेल लिटरेरी फेस्टिभल भावार्थ, साभारः धरावासी, २०७३, पृ. १९) भनेर राईले आफूहरू बुद्धि पछि क्रमशः मनतर्फ भरोसा गर्ने हुन थालेको सङ्केत गरेका

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

छन्)। लीला घोषणापत्रमै युङ्गीय मनोविज्ञानको अवचेतनाको विमुक्तिको समकक्षी छ लीलालेखनको शून्य मन भनेर लीलालेखन मनोविज्ञानपरक छ भन्ने स्पष्ट पारिएको छ। कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्रको मनोविश्लेषणात्मक प्रयोगलाई लीलालेखनले सकारेको अवस्थामा साहित्यिक कृतिको मनोविज्ञानपरक विश्लेषण पनि लीलापरक समालोचना भित्रै पर्दछ।

ट. **विनिर्माणः** विनिर्माण उत्तरसंरचनावादको मान्यता हो। विनिर्माणको मान्यता ज्याक डेरिडाको अवधारणा हो। विनिर्माणको अर्थ ध्वंस वा भत्काउनु हो। भत्काउनु भन्नाले केन्द्रीयतालाई नमान्नु हो। "उपस्थितिको अध्यात्मवादलाई त्याग्नु, डिकन्ट्रक्सन गर्नु, भिन्नतालाई आधारभूत तत्त्वको मान्नु, जग वा आधारलाई नमान्नु वा अनिश्चियको खाडलतिर लैजानु" (गौतम, २०६४,पृ.९४) भन्ने अर्थमा विनिर्माणलाई लिइएको छ। यस भनाइले भाषाले, मान्यताले, मिथकले, दृष्टिकोणले निर्माण गरेको केन्द्रलाई टुक्र्याएर हेर्नुपर्छ, पुरानो नासिंदो र नयाँ बन्नुमा संसारका सबै कुराहरू छन्, वस्तुहरू छन्। त्यसैले जान्दै आइएको कुरामा स्थिर भएर बस्नु नभई हरेक नयाँ निर्माणको निम्ति पुरानोलाई फोड्नु नै विनिर्माण हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ। उत्तर संरचनावादले अगाडि सारेको भए पनि यो मान्यता पुरानै हो। हामी जब एउटै कुराको पछि मात्र लागिरहन्छौं नयाँ कुराहरूको उद्घाटनको सम्भावना रहँदैन त्यसैले पुनर्निर्माणका निम्ति निर्मितिलाई तोडेर नयाँको खोजीमा लाउनुपर्छ भन्ने कुरा लीलाबोधले पनि स्वीकार गरेको छ। लीलाबोधले पूर्वेली मिथकमाथि पुनर्निर्माणको सम्भावनालाई देखाएको छ। हिजो लेखिएका साहित्यले दिँदै आएको अर्थ एउटा सम्भावना हो तर त्यही अर्थ मात्र पूर्ण र अन्तिम अर्थ होइन। अर्थका नयाँ सम्भावनाको निम्ति पुराना अर्थलाई भत्काएर मात्र अघि बढ्नु पर्ने हुन्छ। त्यस्तो अवस्थामा आख्यानको विनिर्माण र त्यसमा पुनर्निर्माणको थालनी गर्नै पर्छ भन्ने मान्यता अघि सारेर स्थिर मिथकमाथि विपठन गरेको छ र पुनर्पठनका माध्यमले अर्को सम्भावनालाई अघि सारेको छ। लीलाबोधले यसको निम्ति विपठन र विनिर्माणसम्बन्धी उत्तरसंरचनावादी मान्यतालाई आधार मानेको देखिन्छ। त्यसका अतिरिक्त हाम्रा प्रत्येक धारणाहरूमा विनिर्माणको सम्भवनालाई अघि सारेको छ। यिनै कुराहरू कुनै पनि साहित्यिक कृतिमा विभिन्न ढङ्गले आएको नआएको हेर्नु लीलासमालोचना हो।

निष्कर्ष

लीलाबोधी लेखनका विभिन्न पक्षमा धेरै वर्षदेखि चलिरहेको सैद्धान्तिक छलफलमा लीलासमालोचनालाई पनि सामेल गराउन प्रस्ताव गर्ने काम यस लेखबाट भएको छ। लीलाविचार र दर्शनलाई राम्ररी व्याख्या गरेर मात्र लीलाबोधी सिद्धान्तलाई स्थापित गर्न सकिन्छ। लीलाबोध पूर्वेली र पश्चिमेली ज्ञान र विज्ञानलाई सम्मिश्रण गरेर जीवन र जगत्लाई हेर्न सक्यो भने त्यहाँ परम्परित नजरले नदेखिएका धेरै कुराहरू देखिन सक्छन्, जीवन र जगत्लाई बुझौं र लेखौं भनेर थालिएको नयाँ अभियान भएकाले यसमा धेरै आग्रह र पूर्वाग्रहहरू छैनन्। बहुल दृष्टि र बहुल विचार राख्न सक्यो भने यो आध्यात्मिक मात्र होइन भौतिक दर्शनबाट पनि अनुप्राणित छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। उपनिषद्, दर्शन, भौतिक विज्ञानिक सापेक्षतावाद, मनोविश्लेषण, मार्क्सवादीय आइडियोलोजी, व्यवहारवाद, पाठकीयप्राप्ति सिद्धान्त र विनिर्माण समेतको प्रयोगले यसलाई अनुदार दृष्टि होइन नै भन्ने स्पष्ट गर्दछन्। विचार, दर्शन र

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दृष्टिकोणको तहमा लीलासमालोचना सबै स्रष्टाहरूका सिर्जनामा गर्न सकिन्छ । केही प्राविधिक भाषा र शैलीको प्रयोग उत्तरसंरचनावादी, उत्तरआधुनिकतावादी सिर्जनामा झैँ लीलासिर्जनामा पनि भएको मान्न सकिन्छ । यो एउटा युक्ति प्रस्ताव गरिएको छ, छलफल र बहसले यसमाथि थप निखार आउँदै जानेछ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा* काठमाडौँ: अक्षर क्रियसन्स नेपाल) ।

गौतम, कृष्ण (२०६४), *उत्तरआधुनिक जिज्ञासा* काठमाडौँ: भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स ।

धरावासी, कृष्ण (२०५३), *लीलालेखन* काठमाडौँ: दुवसु क्षेत्री ।

____________, (२०७३), *लीलाबोध* काठमाडौँ: पैरबी बुक हाउस ।

पचौरी, सुधीश (सन् १९९७), *देरिदा का विखंडन और साहित्य* हरियाणा: आधार प्रकाशन प्रा. लि. ।

राई, इन्द्रबहादुर (सन् १९८९), *कठपुतलीको मन* कलकत्ता: श्रीमती इन्द्र प्रधान ।

____________ (सन् १९९४), *अर्थहरूको पछिल्तिर* गान्तोक: जनपक्ष प्रकाशन ।

वेदव्यास, महर्षि,(२०७४) *श्रीमद्भागवतमहापुराणम्* (अठ्चालीसौँ सस्करण), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शर्मा, अर्जुनदेव (अनु.) (२०६१), *भारतीय दर्शनहरूमा के छ ?* काठमाडौँ: प्रवेश प्रकाशन ।

सरस्वती, मधुसूदन (टी.)(२०६०), *श्रीमद्भगवद्गीता* वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपनयनमुहूर्त विचार

✍ नारायणप्रसाद निरौला *

शोधसार

मानवजीवनका सोह्रसंस्कार(मुख्यकर्म) मध्येको एक उपनयनसंस्कार हो । जसलाई व्रतबन्ध, यज्ञोपवीतसंस्कार शब्दले पनि सम्बोधन गरिन्छ । जन्म वा गर्भदेखि आठौँवर्ष उपनयनका निम्ति उत्तम मानिएको छ । यसैगरी १६ वर्षसम्मको समय मध्यम रहने गर्दछ । उपनयन मुहूर्त्तमा बृहस्पति अनुकूल बनाउनुपर्ने कुरा बताइएको छ । आफ्नो राशिबाट ४।८।१२ राशिमा बृहस्पति भएको वेला व्रतबन्ध निषेध गरिएको छ । उत्तराणका महिना शुभ रहन्छन् । यसैगरी सप्तशलाकाचक्र विद्धनक्षत्र, पापार्क्ष, पर्वतिथि, प्रदोष, अनध्याय, मलमास र गुरुशुक्र अस्तको समय छोडी २।३।५।११।१२।१० तिथि, आइत, सोम, बुध, बिही र शुक्र वार, हस्त, अश्विनी, पुष्य, उफा. उषा, उभाप, रोहिणी, अश्लेषा, स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण,धनिष्ठा, शतभिषा, मूल, मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा, पूफा, पूषा, पूभाप एवं आर्द्रा यी २२ नक्षत्रमा लग्नशुद्धिपूर्वक उपनयन संस्कार शुभ रहन्छ ।व्रतबन्धमा मूलतः मन्त्रदानको समय प्रमुख रहन्छ ।

शब्दकुञ्जी– *अनध्याय, अष्टकवर्ग, केन्द्र, पात, प्रदोष, नवमांश, वटुक, सप्तशलाका ।*

विषयप्रवेश

उपनयनलाई व्रतबन्ध, यज्ञोपवीत संस्कार आदि नामले पनि सम्बोधन गरिन्छ । व्रतमा अनुबन्धित हुने संस्कार विशेष नै उपनयन हो ।उपनयनको अर्थ गुरुको समीपमा राख्ने भन्ने हुन्छ । **'उपनयनं नाम आचार्यसमीपनयनाङ्गको गायत्र्युपदेशप्रधानकः कर्मविशेषः'** (धर्मसिन्धु, तृतीयपरिच्छेदः, पृ १६६) । **वृन् वरणे** धातुमा **अतच्** प्रत्यय लागेर व्रत शब्दको निर्माण हुन्छ (शब्दकल्पद्रुम) । जसको अर्थ उपवासादि पुण्यकर्म भन्ने हुन्छ । **'केचित्स्वकर्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति'** (व्रतराज, पृ.२) अर्थात् कुनै कर्तव्य विशेषका निम्ति सङ्कल्पपूर्वक गरिने कार्य नै व्रत हो । व्रतमा अनुबन्धित हुने कार्यलाई व्रतबन्ध भनिन्छ । व्रतबन्ध वा उपनयनसंस्कारपछि औपचारिक रूपमा वेदको ज्ञान (शिक्षा) आरम्भ गर्ने शास्त्रीय व्यवस्था रहेको छ । उपनयनसंस्कारपछि गुरुको नजिक रही २५ वर्षसम्म ज्ञान आर्जन गर्नुपर्ने वर्णाश्रमधर्म व्यवस्था अनुसार यो संस्कार सम्पादन गरिन्छ ।

वर्तमानमा चूडा, उपनयन, वेदारम्भ र समावर्त यी चार संस्कार व्रतबन्धअन्तर्गत सम्पादन गरिन्छ । यी पृथक् पृथक् संस्कार हुन् । उपनयनपूर्व चूडा(छेवर) संस्कार सम्पन्न गरिन्छ भने उपनयनपश्चात् वेदारम्भ र समावर्तनका कर्म हुने गर्दछन् । तीवर्षदेखि माथि विसमवर्षमा चूडा संस्कार सम्पादन गर्न सकिन्छ (मुहूर्त्तचिन्तामणि, संस्कारप्रकरण, श्लो.२९) । यसरी चूडा संस्कार पहिले गरेको भए पनि उपनयनको अङ्गका रूपमा तद् समयमा केश मुण्डनपूर्वक नै व्रतदानका कार्य गर्ने पद्धति प्रचलनमा रहेका छन् । व्रतबन्धमा मूलतः मन्त्रदानको समय प्रमुख रहन्छ ।

समस्याकथन

उपनयनसंस्कारका निम्ति कुन समय उपयुक्त हुन्छ ? यसरी समय निर्धारण गर्ने आधार के हुन् ? यसरी

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समयको निर्धारण गर्दा के कस्ता कुरामा विचार गर्नुपर्छ ?भन्ने मूल समस्यामा नै यो शोध केन्द्रित रहेको छ। यसअन्तर्ग व्रतबन्ध कतिवर्षमा गर्नुपर्छ ?व्रतबन्धको मुहूर्त्त जुराउँदा के कस्ता कुरामा विचार गर्नुपर्छ ? व्रतबन्धका निम्ति उपयुक्त समय कुन हो ? लग्नशुद्धि कसरी गर्नुपर्छ ?भन्ने समस्या पनि विद्यमान छन्।

उद्देश्य

उपनयनसंस्कारको मुहूर्त्त निर्धारण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहनेछ। यसैगरी व्रतबन्ध कतिवर्षमा गर्नुपर्छ ? व्रतबन्धको मुहूर्त्त जुराउँदा के कस्ता कुरामा विचार गर्नुपर्छ ?व्रतबन्धका निम्ति उपयुक्त समय कुन हो ? लग्नशुद्धि कसरी गर्नुपर्छ ?भन्ने विषयवस्तुको निराकरण पनि प्रस्तुत लेखको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालय विधिको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक र माध्यमिक स्रोतका सामग्रीको अर्थापनमा पाठविश्लेषण, सन्दर्भपरक र तुलनात्मक विधि उपयोग गरिएको छ। कालक्रमिक रूपमा प्राप्त प्रमाणलाई सन्दर्भपरक विश्लेषण गरिएको छ।

उपनयनमुहूर्त्त विचार

व्रतबन्ध कतिवर्षमा गर्नुपर्छ ?

गर्भधान काल अथवा जन्मकालबाट ८ वा ५ वर्षमा ब्राह्मणको, ६ वा ११ वर्षमा क्षत्रियको तथा ८ वा १२ वर्षमा वैश्यको उपनय गर्नुपर्दछ :

विप्राणां व्रतबन्धनं निगदितं गर्भाज्जनेर्वाऽष्टमे

वर्षे वाऽप्यथ पञ्चमे क्षितिभुजां षष्ठे तथैकादशे।

वैश्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्यात् द्वादशे वत्सरे

कालेऽथ द्विगुणे गते निगदिते गौणं तदाहुर्बुधाः॥ (मुहूर्त्तचिन्तामणि, संस्कारप्रकरण, श्लो. ३९)

यसरी बताइएको समयभन्दा दुईगुणा अधिक समयपछि भने व्रतवन्धका निम्ति समय गौण रहने गर्दछ। धर्मसिन्धुमा पनि यही प्रमाण उल्लेख छ(धर्मसिन्धु, तृतीयपरिच्छेदः, पृ १६६)। मनुले व्रतबन्ध गर्ने दुई प्रकारका समय बताएका छन् : नित्य र काम्य। ब्राह्मणका लागि ८, ११ र १२ वर्ष नित्यकालअन्तर्गत पर्छन्। ५, ६ र ८ वर्ष काम्यकाल हुन्। दुईगुण अर्थात् १६, २२, २४ वर्ष गौणकाल रहने गर्दछ। त्यपछिको समयलाई व्रात्य मानिएको छ। (मनुस्मृति, २।३६-४० श्लो) अर्थात् गौणकाल पछिको समय त्याज्य रहन्छ। नारदसंहितामा पनि यही कुराको पुष्टि गरिएको छ। (नारदसंहित, अध्याय २४ श्लो. २)। विश्वप्रकाशपद्धति आपस्तम्बअनुसार विद्या र सन्ततिको कामना राख्नेले ५ वर्षमा, धन सन्ततिको कामना राख्नेले ६ वर्षमा, ब्रह्मवर्चस्वी होस् भन्ने कामना राख्नेले ७ वर्षमा, दीर्घायुको कामना राख्नेले ८ वर्षमा, तेजको कामना राख्नेले ९ वर्षमा, अन्नको कामना राख्नेले १० औं वर्षमा, इन्द्रियको कामना राख्नेले ११ वर्षमा, पशुको कामना राख्नेले १२ वर्षमा, विजयको कामना राख्नेले १३ वर्षमा, पुरुषार्थको कामना राख्नेले १४ वर्षमा, पूर्णकामना राख्नेले १५ वर्षमा, राज्यको कामना राख्नेले १६ वर्षमा व्रतबन्ध गर्नुपर्छ

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

(मुहूर्त्तचिनतामणि, पीयूषधाराटीका, पृ. २४७) । यसरी समग्र मतलाई हेर्दा ८ देखि १६ वर्षसम्मको समय व्रतबन्धका निम्ति उपयुक्त रहने देखिन्छ ।

व्रतबन्धमा बृहस्पति विचार

उपनयन अर्थात् व्रतबन्धको साइत जुराउन वर्षको निर्धारणपछि बृहस्पतिको अनुकूल समय पार्नुपर्दछ ।व्रतबन्धमा बालकको र विवाहमा कन्याको जन्मराशिबाट २,३,५,६,७,९,१०,११ राशिमा बृहस्पति भए उत्तम मानिएको छ :

बटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः ।

श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः ॥(मुहूर्त्तचिन्तामणि, संस्कारप्रकरण, श्लो.**४६**)

अर्थात् व्रतबन्धमा बालकको र विवाहमा कन्याको जन्मराशिबाट २।५।७।९।११ राशिमा बृहस्पति भए उत्तम, १०।६।३।१ राशिमा बृहस्पति भए पूज्य हुन्छ । वटुक वा कन्यको राशिबाट बृहस्पति ४।८।१२ राशिमा भए निन्दित मानिएको छ । जस्तो कि मेष राशि भएका वटुकलाई कर्कट, वृश्चिक र मीन राशिमा बृहस्पति रहेको समयमा उपनयन मुहूर्त्त जुर्दैन भनिएको छ । यसरी ४।८।१२ राशिमा परेका बृहस्पति भए पनि आफ्नो उच्चको राशि (कर्कट), आफ्नो राशि (धनु र मीन), मित्रको राशि (४।५।१।८), मकर, कुम्भ राशिमा पनि आफ्नो नवमांश र वर्गोत्तम बृहस्पति भए जन्मराशिबाट ४।८।१२ राशिमा भए पनि उत्तम रहन्छ ।(मुहूर्त्तचिन्तामणि, ५।४७) उक्त अवस्थ भए ४।८।१२ को बाधा पर्ने देखिँदैन । तर नीच राशि(मकर), शत्रुराशिमा (३।६।२।७)मा भए गोचरबाट शुभ रहे पनि उपनयन अशुभ फलदायी रहन्छ भनी मुहूर्त्तमार्त्तण्डमा पनि उल्लेख छ (मुहूर्त्तमार्तण्ड, ३।१५) ।

व्रतबन्धका निम्ति निषेधित समय

उपनयनका निम्ति प्रदोष, अनध्याय, मेघ गर्जन भएको समयका साथै अपराह्नको समयलाई निषेध गरिएको छ:

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ निश्यपराह्नके । प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टे व्रतबन्धो गलग्रहे ॥

(मुहूर्त्तचिन्तामणि, ५।**४८**)

कृष्णपक्षमा षष्ठीदेखि औँसीसम्म, प्रदोषका दिन, अनध्याय, शनिवार, अपराह्नकाल (दिनमानको तृतीयंशमा) रात्रि, प्रातः कालमा मेघ गर्जन भएका वेला र गलग्रह (१३।१४।१५।३०।१।४।७।८।९) तिथिमा उपनयन अशुभ मानिएको छ । यसैगरी मेघ गर्जन भए शान्ति गर्नुपर्ने कुरा निर्णयसिन्धुमा उल्लेख छ । यसैगरी मेघगर्जनभए बृहस्पतिसूक्तको जपका साथै घिउ र पायस हवन गर्नुपर्छ भनिएको छ । (निर्णयसिन्धु, तृतीयपरिच्छेद, पृ.५५२)

प्रदोषकाल

प्रदोष विशेष दोषयुक्त समय हो । उक्त समयमा उपनयनका कार्य निषेध गरिएका छन् :

अर्कतर्कीत्रितिथिषु प्रदोषः स्यात्तदग्रिमैः । रात्र्यर्धसार्धप्रहरयाममध्यस्थितैः क्रमात् ॥

(मुहूर्त्तचिन्तामणि, **५।५५**)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

द्वादशी तिथिको आधारातभन्दा पहिले यदि त्रयोदशी तिथि लाग्यो भने, षष्ठी तिथिको रातिडेड(१.५) प्रहर पहिले नै सप्तमी तिथि लाग्यो भने र तृतीयाको १ प्रहर पहिले चतुर्थी प्रारम्भ भयो भने यस्तो अवस्थालाई प्रदोष मानिन्छ । प्रदोषमा उपनयन कर्म वर्जित छ । यसैगरी प्रदोषको समयमा वेद तथा वेदाङ्गको अधययन अध्यापन पनि गर्नुहुँदैन भनिएको छ ।

अनध्याय विचार

अनध्याय वेद अध्ययनका निम्ति निषिद्ध काल हो । उपनयन संस्कारमा वेदको अध्ययन आरम्भ गरिन्छ । यसैले अनध्यायको समयमा यो कर्म नगर्नू भनिएको छ । अनध्यायअन्तर्गत निम्न तिथि रहन्छन् :

शुचिशुक्रपौषतपसां दिगशिवरुद्रार्कसङ्ख्यसिततिथयः ।
भूतादित्रितयाष्टमी सङ्क्रमणं च व्रतेष्वनध्यायाः ॥ (मुहूर्त्तचिन्तामणि, ५।५४)

आषाढ शुक्लपक्षको दशमी, ज्येष्ठ शुक्लपक्षको द्वितीया, पौष शुक्लपक्षको एकादशी, माघ शुक्लपक्षको द्वादशी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, अमावस्या, प्रतिपदा, अष्टमी र संङ्क्रान्तिको दिन व्रतबन्धका निम्ति अनध्याय हुन् । यी तिथिमा उपनयन संस्कार गर्नुहुँदैन । (धर्मसिन्धु, तृतीयपरिच्छेद, पृ. १६७) मा पनि यही कुरा पाइन्छ ।

गुरुशुक्रास्त विचार

गुरु र शुक्र अस्त भएको समयमा व्रतबन्ध संस्कार कर्म निषेध गरिएको छ । गुरुशुक्रको बाल्य वृद्धत्वको विषयमा मुहूर्त्तचिन्तामणीमा यसरी बताइएको छ :

पुरः पश्चात् भृगोर्बाल्यं त्रिदशाहं च बर्द्धकम् । पक्षं पञ्चदिनं ते द्वे गुरोः पक्षमुदाहृते ॥

(मुहूर्त्तचिन्तामणि, ५।२७)

शुक्र पूर्वमा उदय भएको ३ दिन एवं पश्चिममां उदयपश्चात् १० दिनसम्म बाल्य (स्वल्प तेजश्वी) रहन्छ । शुक्र पूर्वमा अस्त हुनुपूर्व १५ दिन र पश्चिममा अस्त हुनुपूर्व ५ दिन वृद्धअवस्थामा रहन्छन् । बृहस्पतिको बाल्य एवं बृद्धत्व हुनुपूर्व र पश्चात् १५-१५ दिन रहन्छ । केही आचार्यका मतमा गुरु र शुक्र उदय र अस्तपूर्व १०-१० दिन बाल्य र वृद्ध रहन्छन् भने कुनै आचार्यका मतमा ७-७ दिन सम्म रहन्छन् भन्ने छ । (मुहूर्त्तचिन्तामणि, २।२८)अत्यन्तआवश्यक कार्यमा ३ दिन पूर्व र पर बाल्य र वृद्धत्व रहने गर्दछ । (पीयूषधारा टीका) । गुरु, शुक्र र चन्द्रमा तीनै ग्रहको अस्त, बाल्य र वृद्धत्व शुभकार्यमा अशुभ रहन्छ । गर्गाचार्यले गुरुशुक्रको बाल्यवृद्धत्व देश अनुसार भिन्न रहने र नेपाललगायतका स्थानमा तीन दिन प्रभाव रहनेबताएका छन् । (पीयूषधाराटीका) प्रचलित पञ्चाङ्गमा गुरु शुक्रको अस्तपूर्व र उदय पश्चात् ३ दिन मानेर मुहूर्त्त निर्धारण गरेको पाइन्छ ।

व्रतबन्धमा अन्य विचारणीय पक्ष

सप्तशलाकाचक्र विचार

सप्तशलाकाचक्रमावेध भएको नक्षत्रमा व्रतबन्ध निषेध गरिएको छ । विवाहमा पञ्चशलाका वेध

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

र व्रतबन्धमा सप्तशलाका वेध त्याज्य मानिएको छ । पञ्चशलाकाचक्रबाट विवाहको विचार र सप्तशलाका चक्रबाट व्रतबन्ध, चूणदि कार्यको विचार गर्नुपर्दछ ।

पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणे भवति च विधिरुक्तः ।

शस्तः शुभमित्रकृतः सप्तशलाकाज इतरत्र ॥ (वसिष्ठको मत,पीयूषधारटीका, पृ. २५०)

विवाह बाहेकका कार्यको विचार सप्तशलाकाबाट गर्नुपर्छ । वटुकको नक्षत्रको सामुन्नेको नक्षत्रका दिन गर्नुहुँदैन । जस्तो कि कृत्तिका नक्षत्रका दिन श्रवण नक्षत्रभएका वटुकलाई सप्तशलाका विद्धनक्षत्र भएकाले निषेध गरिएको छ ।

सप्तशलाकाचक्र

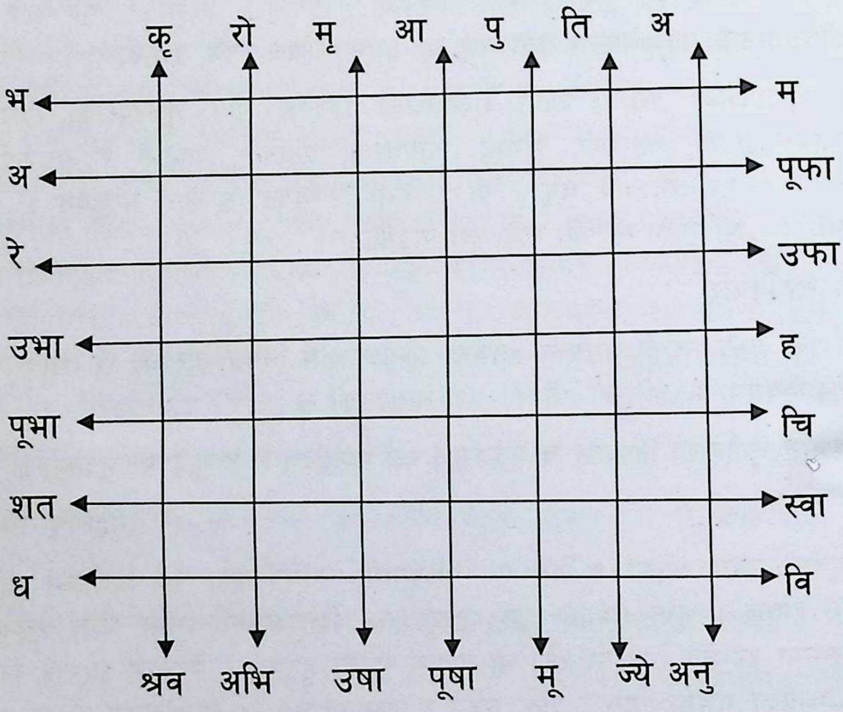

पापग्रहविद्ध नक्षत्र विचार

पापग्रहले विद्ध भएको नक्षत्रमा पनि उपनयन संस्कारवर्जित रहन्छ :

भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥

यस्याभिधाननक्षत्रं विद्धं क्रूरग्रहेण तु ।देशो ग्रामः पुरं सैन्यं नरो नारी विनश्यति ॥

(पीयूषधारा, पृ २५०)

पापग्रहले युक्त नक्षत्रलाई पापार्क्ष भनिन्छ । पापग्र (सूर्य, मंगल, शनि, राहु, केतु) गोचरमा चलेको समयलाई व्रतबन्धका निम्ति त्यज्य मानिएको छ । पात्रोमा पापार्क्षाणि भनेर पापग्रहले विद्ध नक्षत्रको उल्लेख गरिएको हुन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपनयनका निम्ति उपयुक्त महिना

उपनयनका निम्ति महिनाको निम्नानुसार व्यवस्था गरिएको छ :

गीर्वाणाम्बुप्रतिष्ठापरिणयदहनाधानगेहाप्रवेशा-

श्चौलं राजाऽभिषेकोदवसितविशनं नैव याम्यायने स्यात् ।

नो वा बाल्यास्तवार्द्धे सुगुरुसितयोर्नैवकेतूदये स्यात् ।

पक्षं वार्द्धं च केचिज्जहति तमपरे यावदीक्षां तदुग्रे ॥ (मुहूर्त्तचिन्तामणि, ५।२६)

देवता एवं जलाशयको प्रतिष्ठा, विवाह, अग्न्याधान, गृहप्रवेश, मुण्डन, राज्याभिषेक तथा व्रतबन्ध यी सबै शुभकर्म याम्यायन (साउनदेखि पौषसम्म) निषिद्ध छन् । यसैगरी बृहस्पति र शुक्रको बाल्य, अस्त, बार्धक्य, केतूदय(पुच्छ्रेतारा देखिएको) १५ दिन वा पक्षार्ध ८ दिनसम्म (कसैका मतमा औँसीसम्म पनि) यस्ता शुभ कार्य वर्जित रहन्छन् । उत्तरायणका पनि माघ, फागुन, चैत्र, वैशाख र जेठ महिना व्रतबन्धका निम्ति उत्तम मानिएका छन् ।नारदजीको मतमा धनवान्, वेदशास्त्रमा विशारद्का व्यक्तित्वका निम्ति वैशाख र कुलको उन्नतिका निम्ति जेठ महिना उपनयनका लागि शुभ रहन्छन् ।(नारदसंहिता, २४।७)यसैगरी चैत्र महिनालाई उपनयनका निम्ति उत्तम मानिएको छ ।(पीयूषधारटीका, पृ. २४९) आषाढ महिनाको हरिशयनी एकादशीपूर्व व्रतबन्धका निम्ति शुभ मानिएको छ । यसरी हरिशयनी एकादशीपूर्व पनि मिथुन राशिमै सूर्य (आषाढ) भएका वेला मात्र शुभ रहन्छ । कर्कराशिमा सूर्य गएको अवस्थामा वा साउनको सौरमासमा भने र हरिशयनी एकादशीपश्चात् व्रतबन्ध निषिद्ध छ । (पीयूषधारटीका, पृ. २४९) ।

तिथि, नक्षत्र, वार र दिन विचार

क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वारौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत् ।

द्वित्रीषुरुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि न चापराह्ने ॥(मुहूर्त्तचिन्तामणिः, ५।४०)

क्षिप्रसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य), ध्रुवसंज्ञक (उफा. उषा, उभाप, रोहिणी), अश्लेषा, चरसंज्ञक (स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण,धनिष्ठा, शतभिषा), मूल, मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा), तीन पूर्वा पूफा, पूषा, पूभाप एवं आर्द्रा यी २२ नक्षत्रमा उपनयनका निम्ति शुभ रहन्छन् ।वसिष्ठ, कश्यप एवं नारदका मतमा ह, चि, स्वा, श्र, ध, शत, रोहिणी मृगशिरा, पुनर्वसु, पुष्य, रेवती, अश्विनी, उफा, उषा, उभाप र अनुराधा नक्षमात्र शुभ मानिएका छन् । ब्राह्मणका निम्ति पुनर्वसुनक्षत्रमा उपनयन निषिद्ध मानिएको छ । आर्द्रा, अश्लेषा, ३ पूर्वा तथा मूल नक्षत्र र ब्राह्मणका लागि पुनर्वसुसहित ७ नक्षत्र वसिष्ठादि ऋषिका मतमा निषिद्ध छन् । (पीयूषधाराटीका, पृ. २४९)

आइत, सोम, बुध, बिही र शुक्र वार उपनयनका निम्ति शुभ रहन्छन् । मंगल र शनिवार निषिद्ध छन् । सामवेदीका निम्ति मंगलवार पनि शुभ रहनछ । २।३।५।११।१२।१० तथा कृष्णपक्षको प्रथम त्रिभाग (१,२।३।४।५) तिथिमा शुभ रहन्छन् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपनयन संस्कार पूर्वाह्नको समयमा दिनमानलाई ३ भाग लगाउने पूर्वाह्न, मध्याह्न र अपराह्न हुन्छ ।) उत्तम रहन्छ ।मध्याह्नको समय मध्यम श्रेणीको मानिन्छ । अपराह्नमागर्नुहुँदेन भनिएको छ ।

व्रतबन्धमा लग्नशुद्धि

कवीज्यचन्द्रलग्नपा रिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः ।

व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः ॥४१ ॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः, ५।४१)

बालकको उपनयनको लग्नकुण्डलीको छैटौं र अठौं स्थानमा शुक्र, बृहस्पति र चन्द्रमा स्थित रहेर लग्नको स्वामी पनि भएको, १२ औं स्थानमा चन्द्रमा र शुक्रको निवास, लग्नबाट आठौं वा पाँचौ स्थानमा पापग्रह (सू.मं, श,रा,के)बसेको अवस्थाले बालकको उन्नतिलाई बाधा गर्छ । यसैले यस्तो लग्न निन्द्य छ ।

व्रतबन्धेऽष्टषड्रिष्फवर्जिताः शोभनाः शुभाः ।

त्रिषडाये खलाः पूर्णो गोकर्कस्थो विधुस्तनौ ॥ (मुहूर्तचिन्तामणिः, ५।४२)

लग्नबाट ६।८।१२ स्थानमा छोडी अन्यस्थानमा (१,२,३,४,७,९,१०,११ स्थानमा) शुभग्रह र ३।६।११ स्थानमा पापग्रह व्रतबन्धका निम्ति उत्तम मानिन्छ । यसैगरी पूर्णचन्द्रमा वृष राशि या कर्कट राशिको भएर उपनयनको लग्नमा निवास गरेका भए झन उत्तम मानिएको छ ।

उपनयनमा नवमांश विचार

क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्मकृद् बटुः ।

यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खो रव्याद्यंशे तनौ क्रमात् ॥(मुहूर्तचिन्तामणिः, ५।४९)

व्रतबन्धमा सूर्यको (सिंह) नवमांश भए बालक क्रूर स्वभावको हुन्छ । चन्द्रमाको (कर्क) नवमांश भए जड केही कुरा नबुझ्ने हुन्छ । मंगलको (१।८) नवमांश भए पापकर्म गर्नेवाला हुन्छ । बुधको नवमांश (३।६) भए पटु (सबै कार्यमा दक्ष) हुन्छ । बृहस्पतिको नवमांश (९।१२)भए षट्कर्म (यज्ञ गर्ने गराउने, दान दिने लिने, पढ्ने र पढाउने यी ६ काम) गर्नेवाल हुन्छ । शुक्रको नवमांश (२।७) यज्ञकर्ता र धनवान् हुन्छ । शनिको नवमांश (१०।११) भए बालक मूर्ख हुन्छ । यसैले २,३,६,७,९,१२ नवमांश शुभ मानिएको छ । यसैगरी नवमांशमा चन्द्रमाको विचार पनि गर्नु उपयुक्त रहन्छ । (मुहूर्तचिन्तामणिः, ५।५०)उपनयनकालमा चन्द्रमा शुभ राशि (३।६।२।७।९।१२) को नवमांशमा छ भने बालकविद्यामा रुचि राख्नेवाला हुन्छ । पापग्रहको राशि (१।८।५।१०।११)को नवमांशमा भए अतिदरिद्र हुन्छ । आफ्नै नवमांशमा भए जीवन दुःखमयी रहन्छ । तर श्रवण र पुनर्वसु नक्षत्रमा चन्द्रमा बसेको दिन कर्कटको नवमांश हुँदा पनि धनवान् (शुभ) हुन्छ ।

केन्द्र विचार

लग्नको पनि केन्द्र (१।४।७।१०) स्थानमा ग्रहको निवास अनुसार फल निम्नानुसार बताइएको छ :

राजसेवो वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्यादिखेचरैः ॥(मुहूर्त्तचिन्तामणिः, ५।५१)

व्रतबन्धको समयमा सूर्य केन्द्रमा भए बालक राजसेवक हुन्छ । चन्द्रमा केन्द्रमा भए व्यापार गर्ने हुन्छ । मंगल केन्द्रम भए शस्त्रवृत्ति (अस्त्र शस्त्रको व्यापारी, निर्माता आदि) वा सिपाही हुन्छ । बुध केन्द्रमा भए पाठक (अध्यापक) हुन्छ । गुरु केन्द्रम भए विद्वान् हुन्छ । शुक्र केन्द्रमा भए धनवान् हुन्छ । शनि केन्द्रम भए म्लेच्छ सेवी हुन्छ ।

ग्रह योगफल विचार

शुक्रे जीवे तथा चन्द्रे सूर्यभौमाऽऽर्किसंयुते ।

निर्गुणः क्रूरचेष्टः स्यान्निर्घृणः सद्युते पटुः ॥ (मुहूर्त्तचिन्तामणिः, ५।५२)

उपनयनकालमा शुक्र, बृहस्पति र चन्द्रमा यी तीन मध्ये कुनै ग्रह यदि सूर्यसँग बसेका छन् भने बालक गुणहीन हुन्छ । मंगलसँग बसेका छन् भने क्रूर स्वभावका हुन्छन् । शनिसँग बसेका छन् भने निर्लज्ज प्रकृतिका हुन्छन् । सूर्य र चन्द्रको युति हुँदा उपनयन मुहूर्त्त जुर्दैन । शु,गु,च,बुध यी ग्रह परस्पर योग रहँदा (सद्युते = शुभग्रहको युति रहँदा) बालक निपूणपटु हुन्छ ।

विशेष लग्नशुद्धि

उपनयनको समयमा चन्द्रमा शुक्रको नवमांशमा भए, शुक्र ५।९ स्थानमा रहे, बृहस्पति लग्नमा छ भने बालक समस्त वेद र वेदाङ्गको ज्ञाता हुन्छ । यदि चन्द्रमा शनिको नवमांशमा छ, शुक्र त्रिकोण (५।९) मा छ र बृहस्पति लग्नमा छ भने बालक निर्लज्ज प्रकृतिको हुन्छ । (मुहूर्त्तचिन्तामणिः, ५।५३)

लग्नशुद्धिमा शाखा स्वामी विचार

ब्राह्मणका स्वामी शुक्र र बृहस्पति, क्षत्रियका स्वामी मंगल र सूर्य, वैश्यका स्वामी चन्द्रमा र शूद्रका स्वामी बुध र अन्त्यजका स्वामी शनिश्चर हुन् । ऋग्वेदका स्वामी बृहस्पति, यजुर्वेदका स्वामी शुक्र, सामवेदका स्वामी मंगल र अथर्ववेदका स्वामी बुध हुन् । (मुहूर्त्तचिन्तामणिः, ५।४३)शाखेश (वेदका स्वामी)को वार, लग्न र गोचरीय बल व्रतबन्ध (यज्ञोपवीत) संस्कारमा उपयुक्त मानिएको छ । अर्थात् ऋग्वेदको अध्ययन गर्नेका लागि गुरुवार, ९।१२ लग्न र बृहस्पतिको बल, यजुर्वेदाध्यायीका लागि शुक्रवार २।७ लग्न र शुक्रको बल, सामवेदाध्यायीका निम्ति मंगलवार, १।८ लग्न र मंगलको बल, अथर्ववेदाध्यायीका निम्ति बुधवार, ३।६ लग्न बुधको बल अत्युत्तम मानिएको छ । शाखेश, सूर्य र चन्द्रको बल उपनयनमा उत्तम मानिन्छ । (मुहूर्त्तचिन्तामणिः, ५।४४)यदि उपनयनको समयमा बृहस्पति र शुक्र (शाखेश एवं वर्णेश पनि) आफ्नो शत्रुको राशिमा (अर्थात् गुरु ३।२।७राशिमा र शुक्र ५।४ राशिमा, मंगल ३।६ राशिमा तथा बुध कर्क राशिमा भए) युद्ध अवस्थामा रहे तथा आफ्नो नीच राशिको हुँदा उपनीत बालक वेद र शास्त्र रहित हुन्छ । यसैले वर्णेशको वार, लग्न तथा बली हुनु उत्तम मानिन्छ ।

प्रयोगपक्ष

व्रतबन्धसंस्कारको मुहूर्त्त निर्धारणसम्बन्धी विषयमा अधिकांश पात्रोमा साइत उल्लेख गरिए पनि मुहूर्त्त

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कसरी निर्धारण हुन्छ र आवश्यक कुरा के के हुन् भन्ने बारेमा उल्लेख पाइदैन । लग्ननिर्धारणसहित उल्लेख गरिने भएकाले पात्रोमा उल्लेख भएका साइतहरू नै वर्तमानमा प्रयोगयोग्य रहेका छन् । कनिष्ठम्, मध्यमम् भनेर (नेसंविपञ्चाङ्गम्, २०७७, पृ. १६) पनि केही (चन्द्रमा, बृहस्पति, नवमांश, शुक्र चन्द्रमाको द्वादशभावमा युति आदिले) यस्ता कनिष्ठ एवं मध्यमलग्न पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । सम्भव भएसम्म सम्पूर्ण विषयवस्तु अनुकूल भएको मुहूर्त्तमा नै उपनयनका निम्ति शुभ रहन्छ ।

उपसंहार

सोह्र संस्कारमध्येको एक महत्त्वपूर्ण कर्म उपनयन हो । उचित समयमा गरिएको उपनयन संस्कारले व्यक्तिमा ऊर्जा प्राप्त हुने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ । यसरी उचित समयमा उपनयन संस्कार सम्पादन गरिएन भने उक्त व्यक्तिमा नकारात्म ऊर्जा बढ्नसक्छ । योग्य व्यक्तित्वको परिकल्पना उपनयन संस्कारको मुहूर्त्तले गरेको छ । कतिपय अनिवार्य जुराउनै पर्ने विषयवस्तु छन् त कतिपय शान्तिकर्म गरेर पनि कार्य सम्पादन गर्न सकिन्छ । सकभर सम्पूर्ण विषयवस्तु जुरेको समयमा उपनयन संस्कार सम्पादन गर्नु शुभ रहन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दीक्षित, शङ्करबालकृष्ण, *भारतीय ज्योतिष,*शिवनाथ झारखण्डी(अनु.), तृ.संस्क., लखनऊ : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थानम्, ई. सं. २००० ।

धर्मसिन्धु, दिल्ली : श्रीसद्गुरु पब्लिकेशन, ई सं. १९८६ ।

नारायणदैवज्ञ, *मुहूर्त्तमार्तण्डः,*व्याख्या. सीताराम झा, तृ.संस्क., वाराणसी : चौखम्बा विद्यासदन, ई.सं. २००२ ।

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयपञ्चाङ्गम्-२०७७, दाङ : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं.२०७७ ।

पराशर, *पराशरस्मृति,* बम्बै : खेमराज श्रीकृष्णदास, ई सं. १९९८ ।

बृहज्ज्यौतिषसार, सम्पा. रूपनारायण शर्मा, वाराणसी : सावित्री ठाकुर प्रकाशन, ई.सं. २०१० ।

भट्ट, कमलाकर, *निर्णयसिन्धु,* मुम्बई : क्षेमराज श्रीकृष्णदास श्रेष्ठ, ई.सं. १९६५ ।

मनुस्मृति, टीका. जनार्दन झा, कलकत्ता : हिन्दी पुस्तक एजेन्सी, ई.सं. १९८५ ।

रामदैवज्ञ, *मुहूर्त्तचिन्तामणिः,* पीयूषधारा, व्याख्या. रामचन्द्र पाठक, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वि.सं. २०६३ ।

रामदैवज्ञ, *मुहूर्त्तचिन्तामणिः,* विन्ध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी, तृ. संक. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, ई.सं. १९९९ ।

शर्मा, विश्वनाथ,*श्रीव्रतराज,* बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास, ई.सं. १८७५ ।

हेमाद्रि, *चतुर्वर्गचिन्तामणि* (भाग १-४), द्वि.संस्क. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, ई. सं. १९८५ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गोचरफलादेशो गोचरानुसारेणाशुभग्रहाणां शान्तिविधिश्च

✍ डा. पुरुषोत्तमो भट्टराई:*

शोधसार:

लेखेऽस्मिन् ज्यौतिषवाङ्मयान्तर्गतस्य फलितज्यौतिषस्य गोचरफलादेशविधिर्वर्णितो विद्यते । तत्क्रमे गोचरफलनिर्धारणसिद्धान्तानुसारेण यस्य कस्यापि जातकस्य जन्मराशेः प्रथमादिद्वादशस्थानस्थितानां सूर्यादिग्रहाणां वेधस्थानविश्लेषणपूर्वकं फलसहित-शुभाशुभस्थाननिर्धारणविधिर्वर्णितः । एवमेव ज्ञातेऽशुभग्रहे तज्जन्यारिष्टफलनिवारणार्थं करिष्यमाणशान्तिविधिरपि प्रस्तुतो विद्यते । तत्राशुभग्रहशान्त्यर्थमाध्यात्मिकचिकित्साविधिर्भौतिकचिकित्साविधिश्च सन्दर्शितः ।

शब्दकुञ्जी: *गोचर, पाचि, पुष्पराग, माणिक्यम्, मुक्ताफलम्,*

विषयप्रवेश:

पौरस्त्यज्यौतिषवाङ्मये फलादेशकरणे विविधाः पद्धतयो विकसिता दृश्यन्ते । तासु गोचरफलादेशपद्धतिरप्यन्यतमा । पद्धतिरेषा व्यावहारिकी, सद्यः फलानुभूतजननी प्रामाणिकी च वर्तते । गोचरानुसारेण दृष्टाशुभफलनिवारणार्थं जनाः शान्तिविधिं च कुर्वन्ति परमनया पद्धत्या शुभाशुभग्रहस्थितिनिर्धारणक्रमे ज्यौतिषिकाः शास्त्रवर्णितपरिहारविश्लेषणं न कुर्वन्ति, अतो याथातथ्यरूपेण फलानि च न घटन्ते । दुष्टफलनिवारणार्थं ग्रहशान्तिविधिवर्णनेऽपि शास्त्रनिर्दिष्टानां सर्वविधपक्षाणामुद्घाटनं नैव कुर्वन्ति । केवलं रत्नधारणायैव पीडितान् जनान् प्रेरयन्ति । सामान्या जना बहुमूल्यरत्नधारणेऽक्षमा भवन्ति । तादृशानां जनानां कृतेऽपि शास्त्रे वैकल्पिकरूपेणाल्पमूल्यानि रत्नानि निर्धारितानि दृश्यन्ते । वनौषधिस्नानविधिश्च कथितो वर्तते । तेषां प्रकटीकरणेन सामान्यजनानुपकर्तुमयं लेखो लिखितः । अतो गोचरफलादेशविधिः, अशुभग्रहशान्तिविधिश्चात्र विषयवस्तुरूपेण सङ्गृहीतो वर्तते ।

समस्याकथनम्

फलादेशे गोचरपद्धतिर्व्यावहारिकी सद्यः फलानुभूतजननी ज्यौतिषशास्त्रपरम्परानुमोदिता च वर्तते । परं पद्धतिमिमामवलम्ब्य फलादेशकरणे कतिपयज्यौतिषिका नष्टमार्गा इव दृश्यन्ते । एतादृशी समस्यैवास्यलेखस्य प्रेरकभूता वर्तते ।

अध्ययनस्योद्देश्यम्

उपर्युक्तसमस्यायाः समाधानमेवास्याध्ययनस्योद्देश्यं वर्तते । अत एव कथितसमस्यायां केन्द्रीभूयात्र ज्यौतिषिकजिज्ञासुकानुपकर्तुं लेखोऽयं लिखितो वर्तते ।

उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ । CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शोधविधि:

प्रस्तुतलेखलेखनक्रमे परम्परीण-वैज्ञानिकयोर्द्वयोरपि शोधविध्योरुपयोगो विहितः । तत्रापि मुख्यरूपेण वैज्ञानिकशोधविधेर्वर्णनात्मक-विश्लेषणात्मकपद्धत्योः प्रयोगः कृतोऽस्ति ।

गोचरपद्धतिविश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधाराः

गोचरफलविश्लेषणायाद्यपर्यन्तं न केनापि विदुषा निश्चितसैद्धान्तिकाधाराः प्रस्तुताः सन्ति । नारद-वराहमिहिर-रामदैवज्ञप्रभृतिपूर्वाचार्यैः स्वकीये ग्रन्थे गोचरसम्बद्धा ये विषया नियमाश्च वर्णिताः सन्ति त एव सिद्धान्तरूपा दृश्यन्ते । अतो लेखेऽस्मिन् प्राचीनाचार्यनिर्दिष्टाः पूर्वकार्यस्वरूपास्ते विषया एव सैद्धान्तिकाधाररूपेण गृहीताः सन्ति ।

गोचरफलादेशपद्धतिः

संसरतीति संसारः । संसारे सर्वे पदार्थाश्चलायमानाः सन्ति । अत आकाशस्थाः सर्वे पिण्डा अपि चलायमाना भवन्ति । आकाशे स्व-स्वकक्षायां ग्रहपिण्डा अपि गतिमन्तो भवन्ति । चलायमानग्रहपिण्डानां गतिस्थितिवशात् पृथ्वीवासिषु प्राणिष्वपि पृथक् पृथक् प्रभावा जायन्ते । तेषां प्रभावाणामध्ययनं ज्योतिषशास्त्रस्य गोचरपद्धतौ क्रियते । निश्चितगतिवशाद् भ्रमणक्रमे कदाचित् कस्मिन् राशौ, कदाचित् कस्मिन् राशौ दृष्टाः सूर्यादिग्रहाः यस्य कस्यापि जातकस्य जन्मराशेर्निश्चितस्थानस्थिता भवन्ति । ग्रहजन्यप्रभावाधारेण जातकाय तेषु स्थानेषु कतिपयस्थानानि शुभानि कतिपयस्थानान्यशुभानि भवन्ति । तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिषिद्धस्थानस्थितेन तात्कालिकग्रहवशेन शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते । सामान्यरूपेण ग्रहपिण्डाः, राशयोऽपि गोचराः कथ्यन्ते । गोचरपद्धतिमवलम्ब्य यया रीत्या फलादेशो विधीयते सा एव गोचरफलादेशपद्धतिः कथ्यते । गोचरफलादेशे ग्रहाणामादौ शुभाशुभविद्धस्थानानाञ्च विश्लेषणं विधाय ततः पश्चादेव फलादेशो विधीयते ।

समयानुकूला तुष्टा ग्रहा जनानाकस्मिकरूपेण राज्यं प्रयच्छन्ति चेत् प्रतिकूला रुष्टा ग्रहास्तु प्राप्तराज्यमपि हरन्ति इति त्वस्माभिः सर्वैरनुभूतविषयो वर्तते । इतिहासपुराणान्यवलोक्यते चेत्तत्रापि तादृशा घटनाः परिघटनाश्च दृश्यन्ते । कतिपयलोकप्रिया राजानोऽपि प्रतिकूलग्रहप्रभावेण महद्दुःखमवापुः । यथा-नलरामयुधिष्ठिरादयः । एवमेव हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपुप्रभृतिशक्तिशालिनोऽपि राजानो मृत्युमवापुः । ग्रहाः कथं पीडयन्तीतिविषये कौशिक-गार्ग्ययोः संवादरूपाणि वचनानि प्रसङ्गेऽस्मिन्नुल्लेखनीयानि भवन्ति, यथा–

सुखोपविष्टं गार्ग्यं तु कौशिकः परिपृच्छति । निखिलां ग्रहशान्तिं मे भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच–

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः । पीडिता ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुविमानवाः ॥

शनैश्चरेण सौदासो नरमांसे नियोजितः । राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ॥

अङ्गारकविरोधेन रामो राष्ट्राद् विवासितः । अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्हतः ॥

रविणा सप्तमस्थेन हतो राजा सुयोधनः । पाण्डवा बुधपीडायां विकर्मणि नियोजितः ॥

षष्ठेनोशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः । एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैः सुपीडिताः ॥

(स्कन्धपुराणस्य वचनानि, ग्रहशान्तिपद्धतौ ६-७ पृष्ठयोः)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गोचरानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां शुभाशुभस्थानानि:

जन्मराशेः तृतीय-षष्ठ-दशमस्थः सूर्यो गोचरेण शुभो भवति । शेषस्थानेष्वशुभो भवति । एवमेव प्रथम-तृतीय-षष्ठ-सप्तम-दशमस्थश्चन्द्रो गोचरेण शुभो भवति । शेषेषु स्थानेष्वशुभो भवति । द्वितीय-पञ्चम-सप्तम-नवमस्थो बृहस्पतिः शुभो भवति नान्यत्र । शनिभौमौ तृतीय-षष्ठस्थानगतौ शुभौ भवतः । अन्यत्राशुभौ भवतः । द्वितीय-चतुर्थ-षष्ठाष्टम-दशमगतो बुधो गोचरेण शुभो भवति । अन्यत्राशुभ एव । षष्ठ-सप्तम-दशमस्थानादन्यत्रस्थः शुक्रः शुभो भवति । षष्ठ-सप्तम-दशमस्थानस्थः शुक्रस्तु शार्दूलवत् त्रासकारको भवति । यथा सिंहो दर्शनादेव भयं जनयति, तद्वदेतेषु स्थानेषु स्थितः शुक्रोऽपि भयकारको भवति । एकादशस्थाने सर्वे सूर्यादिग्रहाः शुभा भवन्ति । राहुकेत्वोः शुभाशुभस्थानानि भौमशनिवदेव ज्ञेयानि । स्पष्टार्थमधोभागे तालिका च प्रदर्शिता ।

ग्रहाः	शुभस्थानानि	अशुभस्थानानि
सूर्यः	३,६,१०,११	१,२,४,५,७,८,९,१२
चन्द्रः	१, ३,६,७,१०,११	२,४,५,८,९,१२
भौमः	३,६,११	१,२,४,५,७,८,९,१०,१२
बुधः	२,४,६,८,१०,११	१,३,५,७,९,१२
बृहस्पतिः	२,५,७,९,११	१,३,४,६,८,१०,१२
शुक्रः	१,२,३,४,५,८,९,११,१२	६,७,१०
शनिः (राहुः केतुश्च)	३,६,११	१,२,४,५,७,८,९,१०,१२

सूर्यः षट्त्रिदशस्थितस्त्रिदशषट्सप्ताद्यगश्चन्द्रमा

जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो वक्रार्कजौ षट्त्रिगौ ।

सौम्यः षड्द्विचतुर्दशाष्टमगतः सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः

शुक्रः सप्तमषड्दशर्क्षसहितः शार्दूलवत् त्रासकृत् ॥

(बृहत्संहिता, ग्रहगोचराध्यायः, श्लोकः ४)

ग्रहाणां शुभाशुभस्थानकथने किञ्चिद् भिन्नं मतञ्च प्राप्यते । परमुपरिवर्णितमतं पारम्परिकम्, सर्वग्राह्यम्, सार्वकालिकं समीचीनञ्च वर्तते । चन्द्रस्य शुभाशुभस्थाननिर्धारणे पक्षबलमपि ग्राह्यं भवति । उपनयनादिसंस्कारेषु ग्रहाणां बलाबलत्वविचारे शुभ-पूज्य-निन्द्यक्रमेणापि गोचरस्थाननिर्धारणं क्रियते (यथा, **मुहूर्तचिन्तामणिः**, संस्कारप्रकरणम्, ४६ श्लोकः, **मुहूर्तमार्तण्डः**, संस्कारप्रकरणम्, १५ श्लोकः) ।

गोचरानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां शुभस्थानानि वेधस्थानानि च

गोचरफलादेशे ग्रहाणां शुभाशुभस्थानज्ञानं परममावश्यकं भवति । शुभस्थानस्था ग्रहा शुभफलदायका भवन्ति चेदशुभस्थानस्था अशुभफलदायकाः । शुभग्रहा अपि यदि विद्धा भवन्ति चेत्तेऽपि शुभफलानि न प्रयच्छन्ति । अतो गोचरफलकथनायादावेव वेधज्ञानं कर्तव्यं भवति । कतिपयज्यौतिषिका ग्रहवेधक्रमो यवनज्यौतिषपरम्पराप्राप्त इत्यामनन्ति परं नारदप्रभृतिपूर्वाचार्यैरपि गोचरफलकथने वेधज्ञानमत्यावश्यकमिति कथितं दृश्यते, यथा–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न ददाति शुभं किञ्चिद् गोचरे वेधसंयुतः । तस्माद् वेधं विचार्याथ कथ्यते तच्छुभाशुभम् ॥

(नारदवचनम्, ज्योतिर्निबन्ध-सर्वस्वः,गोचरप्रकणम्, १३ श्लोकः)

फलं न गोचरं दत्ते शुभोऽपि ग्रहवेधतः । ग्रहवेधविधानं तद्यवनोक्तं प्रकाश्यते ॥

(भूपालवचनम्, ज्योतिर्निबन्ध-सर्वस्वः,गोचरप्रकणम्, १ श्लोकः)

यद्यपि ग्रहवेधपरम्पराविषये मतद्वयं दृश्यते तथापि ग्रहवेधविषयस्तु सर्वैः स्वीकृतः, अत एवात्र प्रथमं सूर्यादिग्रहाणां शुभस्थानानि वेधस्थानानि च तालिकायां प्रदर्शितानि सन्ति । यथा–

सूर्यस्य शुभस्थानानि	६	१०	३	११					
सूर्यस्य विद्धस्थानानि	१२	४	९	५					
भौम-शनि-राहूणां शुभस्थानानि	६	११	३						
भौम-शनि-राहूणां विद्धस्थानानि	९	५	१२						
चन्द्रस्य शुभस्थानानि	१०	३	११	१	६	७			
चन्द्रस्य विद्धस्थानानि	४	९	८	५	१२	२			
बुधस्य शुभस्थानानि	२	४	६	८	१०	११			
बुधस्य विद्धस्थानानि	५	३	९	१	८	१२			
बृहस्पतेः शुभस्थानानि	५	२	९	७	११				
बृहस्पतेः विद्धस्थानानि	४	१२	१०	३	८				
शुक्रस्य शुभस्थानानि	१	२	३	४	५	८	९	१२	११
शुक्रस्य विद्धस्थानानि	८	७	१	१०	९	५	११	६	३

विद्धस्थाने ग्रहे सति शुभस्थानस्था ग्रहा अपि सत्फलदा न भवन्ति । परं शुभ-विद्धस्थानयोः स्थितयोर्ग्रहयोः परस्परं पितृपुत्रसम्बन्धे वेधजन्यदोषो न भवति । यथा सूर्यशनैश्चरयोश्चन्द्रबुधयोश्च । विपरीतवेधादशुभग्रहोऽपि शुभो भवति ।

सूर्यो रसान्त्ये खयुगेऽग्नि नन्दे शिवाक्षयोर्भौमशनी तमश्च ।
रसाङ्कयोर्लभिशरे गुणान्त्ये चन्द्रोऽम्बराब्धौ गुणनन्दयोश्च ॥

लाभाष्टमे चाद्यशरे रसान्त्ये नगद्वये ज्ञो द्विशरेऽब्धि रामे ।
रसाङ्कयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये देवगुरुः शराब्धौ ॥
द्व्येऽन्त्ये नवांशे द्विगुणेऽशिवाहौ शुक्रः कुनागे द्विनगेऽग्निरूपे ।

वेदाम्बरे पञ्चनिधौ गजेषौ नन्देशयोर्भानुरसे शिवाग्नौ ॥

कमाच्छुभो विद्ध इति ग्रहः स्यात् पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः ।

दुष्टोऽपि खेटो विपरीतवेधा-च्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जः ॥

(मुहूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, १-४ श्लोकाः)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्रहाणां वेधविश्लेषणपूर्वकं गोचरपद्धत्या सूक्ष्मफलकथने रामदैवज्ञेन प्रत्तमवदानं ज्यौतिषवाङ्मयस्येतिहास उल्लेखनीयं वर्तते ।

जन्मराशितो लग्नादिद्वादशस्थानस्थितानां सूर्यादिग्रहाणां पृथक् फलानि

यस्य कस्यापि जातकस्य जन्मराशेः प्रथमादिद्वादशस्थानस्थितानां सूर्यादिग्रहाणां गोचरफलान्यधोभागे प्रदर्शिततालिकायां सङ्केतरूपेण प्रस्तुतानि सन्ति । यथा– जन्मराशिस्थितस्य सूर्यस्य कारणेन स्थानहानिर्भवति । एवमेव द्वितीयादिस्थानस्थितः सूर्यः तालिकायां निर्दिष्टक्रमानुसारेण भयप्रदप्रभृतिफलानि प्रयच्छति । एवं प्रकारेण तालिकायां निर्दिष्टक्रमानुसारेणैव चन्द्रोऽन्नप्रदप्रभृतिफलानि प्रयच्छति, भौमो भयप्रदप्रभृतिफलानि प्रयच्छति, बुधो बन्धनप्रभृतिफलानि प्रयच्छति, बृहस्पतिर्भयकरप्रभृतिफलानि प्रयच्छति, शुक्रः शत्रुक्षयप्रभृतिफलानि प्रयच्छति, शनैश्चरो नाशकरप्रभृतिफलानि प्रयच्छति । प्रथमादिस्थानस्थित्याधारेण राहुकेत्वोर्हानिकरप्रभृतिफलानि जायन्ते ।

स्थानानि	सूर्यः	चन्द्रः	भौमः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	राहुः/केतुः	ग्रहाः
१	स्थानहानिः	अन्नप्रदः	भयप्रदः	बन्धनम्	भयकरः	शत्रुक्षयः	नाशकरः	हानिकरः	फलानि
२	भयप्रदः	वित्तक्षयः	क्षतिप्रदः	द्रव्यप्रदः	द्रव्यप्रदः	द्रव्यप्रदः	क्लेशकर्ता	नैस्वम्	फलानि
३	धनप्रदः	द्रव्यप्रदः	धनप्रदः	शत्रुप्रदः	क्लेशकरः	सुखकरः	सुखकरः	धनम्	फलानि
४	कष्टप्रदः	कुक्षिरोगदः	शत्रुप्रदः	धनप्रदः	शत्रुवृद्धिकरः	द्रव्यलाभः	शत्रुवृद्धिः	वैरकृत्	फलानि
५	दैन्यप्रदः	कार्यभङ्गकरः	द्रव्यप्रदः	पीडाकरः	सौख्यकरः	सुतप्रीतिकरः	पुत्रसुखम्	शोककरः	फलानि
६	शत्रुक्षयः	द्रव्यलाभः	धनप्रदः	स्थितिकरः	शोककरः	शत्रुवृद्धिकरः	सुखम्	वित्तम्	फलानि
७	मार्गप्रदः	धनप्रदः	अर्थनाशः	पीडाकरः	राजमान्यम्	शोकप्रदः	दोषः	वादम्	फलानि
८	पीडाप्रदः	रोगप्रदः	शस्त्रभयः	द्रव्यप्रदः	रोगप्रदः	द्रव्यप्राप्तिः	पीडाकरः	पीडनम्	फलानि
९	कान्तिक्षयः	राजभयः	रोगप्रदः	पीडाकरः	सौख्यकरः	वस्त्रप्रदः	अर्थव्ययः	पापकरः	फलानि
१०	कार्यसिद्धिः	सौख्यप्रदः	शोकप्रदः	सुखप्रदः	दैन्यम्	पीडाकरः	दौर्मनस्यम्	वैरकरः	फलानि
११	द्रव्यप्रदः	लाभप्रदः	लाभप्रदः	लाभप्रदः	मानप्राप्तिः	द्रव्यप्रदः	धनाप्तिकरः	सौख्यकरः	फलानि
१२	व्ययकरः	शोकप्रदः	व्ययकरः	द्रव्यक्षयकरः	विज्ञानम्/ पीडाकरः	द्रव्यप्रदः	नानाप्रकारानर्थकरः	द्रव्यहानिः	फलानि

श्लोकप्रमाणान्यत्र लेखविस्तृतिभयान्न दत्तानि, ग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यन्ते (यथा- **ज्योतिर्निबन्धसर्वस्वम्,** १७५-१७९ पृष्ठेषु, **ज्योतिःसारः**, मिश्रप्रकरणम्, १-८ श्लोकाः) ।

सूर्यादिग्रहाणां गन्तव्यराशेः प्राक्फलदानकालः

गोचरफलादेश उपर्युक्तानां फलानां पाककालः कदा भवतीति विषयेऽपि विचारणीयो भवति । सूर्यो गन्तव्यराशेः ५ दिवसात् प्रागेव तत्सम्बन्धिफलदो भवति । एवमेव चन्द्रः ३ घटिप्रागेव तत्सम्बन्धिफलदो भवति । भौमो गन्तव्यराशेः ८ दिवसात् प्राक् तत्सम्बन्धिफलदो भवति । बुधशुक्रौ गन्तव्यराशेः ७ दिवसात् प्राक् तत्सम्बन्धिफलदौ भवतः । बृहस्पतिर्गन्तव्यराशेः २ मासात् प्राक् तत्सम्बन्धिफलदो भवति । शनिर्गन्तव्यराशेः ६ मासात् प्राक् तत्सम्बन्धिफलदो भवति । राहुकेतू गन्तव्यराशेः ३ मासात् प्राक् तत्सम्बन्धिफलदौ भवतः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सूर्यारसौम्यास्फुजितोऽक्षनाग-सप्ताद्रिघस्रान् विधुरग्निनाडीः ।

तमोयमेज्यास्त्रिरसाश्विमासान् गन्तव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् ॥

(मुहूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, १७ श्लोकः)

गोचरजनितफलदानकालदर्शनं तथा प्रतिमासं वारभेदेन जन्मनक्षत्रप्रवेशजन्यफलञ्च

सूर्यभौमौ राश्यादिगौ फलदौ भवतः । गुरुशुक्रौ राशिमध्यगौ फलदौ भवतः । बुधः सर्वदा फलदो भवति । शनिचन्द्रौ राश्यन्तगौ फलदौ भवतः ।

यस्मिन् मासे रविवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति तस्मिन् मासे यात्रा भवति । एवमेव सोमवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति चेदन्नप्राप्तिर्भवति । भौमवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति चेदग्निभयं भवति । बुधवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति चेत् सन्मतिप्राप्तिर्भवति । गुरुवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति चेद् वस्त्रलाभो भवति । शुक्रवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति चेत् सौख्यं जायते । शनिवासरे जन्मनक्षत्रस्य प्रवेशो भवति चेद् दुःखवृद्धिर्भवति ।

राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ सितेज्यौ मध्ये सदा शशिसुतश्चरमेऽब्जमन्दौ ।

अध्वान्नवह्निभयसन्मतिवस्त्रसौख्य-दुःखानि मासि जनिभे रविवासरादौ ॥

(मुहूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, १९ श्लोकः)

गोचरानुसारेणाशुभग्रहाणां शान्तिकर्माणिः

उपर्युक्तसिद्धान्तानुसारेण गोचरे ग्रहो यद्यशुभो दृश्यते चेत्तदा तादृशोऽशुभग्रहो जातकायाशुभफलान्येव प्रयच्छति । अशुभग्रहो विविधप्रकारेण जातकं पीडयति । तस्य कारणेन भौतिकरूपेणाध्यात्मिकरूपेण च जातकोऽस्वस्थो भवति । तस्यामवस्थायामौषध्यादिभिरपि शान्तिर्न भवति । अत एवायुर्वेदेऽपि दैवव्यपाश्रयचिकित्साप्रकरणे ग्रहपीडितजनस्य कृते प्रथमं ग्रहशान्तिः कर्तव्या इति निर्दिष्टं विद्यते । तज्जन्याशुभफलनिवारणाय शान्तिकर्माणि कर्तव्यानि भवन्ति । ग्रहपीडितजनानामुपचारार्थं मुख्यरूपेण पद्धतिद्वयं वर्तते । आध्यात्मिकचिकित्सापद्धतिर्भौतिकचिकित्सापद्धतिश्च । येन चिकित्साविधिनादृश्यरूपेण ग्रहप्रीतिद्वारा मनसस्तुष्टिर्जायते स एवाध्यात्मिकचिकित्साविधिरिति कथयितुं शक्यते चेद् येन चिकित्साविधिना प्रत्यक्षरूपेण ग्रहजन्यविकिरणानां सन्तुलनं विधीयते स एव भौतिकचिकित्साविधिरिति । आध्यात्मिकचिकित्साविधौ ग्रहाणां मन्त्रजप-स्तोत्रपाठ-द्रव्यहोम-प्रियवस्तुदानादीनि धार्मिकानुष्ठानानि सम्पाद्यन्ते चेद् भौतिकचिकित्साविधौ ग्रहाणां यन्त्र-गुटिका-रत्नधारणादीनि कर्माणि क्रियन्ते ।

आध्यात्मिकचिकित्साविधिः

अस्मिन् विधौ सम्बद्धग्रहाणां स्तोत्रपाठ-मन्त्रजप-द्रव्यहोम-प्रियवस्तुप्रदानकर्मभिश्च ग्रहाणामाराधना क्रियते । आराधनया तुष्टा ग्रहाः क्षेमकरा भवन्ति । कल्याणप्राप्तेः पश्चात्पीडितजनस्य मनसस्तुष्टिर्भवति । परितुष्टे मनसि समग्ररूपेण जातकः स्वस्थो भवति । अदृश्यरूपेण जातकानुकूलग्रहप्रभाववृद्धया मानसिकरूपेण

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शारीरिकरूपेण च स्वस्थभावजननत्वादस्य विधेर्नामाध्यात्मिकचिकित्साविधिरिति कथितः । एतत्क्रमे कर्तव्यानि कर्माणि निर्दिष्टानुसारेण सन्ति । यथा–

ग्रहाणां स्तोत्रपाठः

ग्रहशान्त्यर्थं कर्तव्याध्यात्मिकचिकित्साविधिषु ग्रहसम्बद्धस्तोत्रपाठोऽप्यन्यतमः । सूर्यादिग्रहशान्त्यर्थं कर्तव्यानि स्तोत्रसाहित्यस्येतिहासे समादृतानि आदित्यहृदयस्तोत्र-शिवस्तोत्र-अङ्गारकस्तोत्र-विष्णुसहस्रनामस्तोत्र-अङ्गिरास्तोत्र-इन्द्राक्षिस्तोत्र-महाकालशनिमृत्युञ्जयस्तोत्र-वटुकभैरवस्तोत्रप्रभृतिस्तोत्राणि तु प्रसिद्धानि सद्यः फलदायिनी च सन्ति । तानि स्तोत्राणि तु ग्रहस्याशुभस्थित्याधारेण न्यूनाधिकावृत्तिसंख्यया पठितव्यानि भवन्ति । दिङ्मात्रोदाहरणं यथा महाकालशनिमृत्युञ्जयस्तोत्रपाठविषये ।

जन्मर्क्षे च यदा सौरिर्जपेदेतत् सहस्रकम् । वेधगे वामवेधे वा जपेदर्धसहस्रकम् ॥

द्वितीये द्वादशे मन्दे तनौ वा चाष्टमेऽपि वा । तत्तद् राशौ भवेद्यावद् पठेत्तावद्दिनावधि ॥

चतुर्थे दशमे वापि सप्तमे नवपञ्चमे । गोचरे जन्मलग्नेशे दशास्वन्तर्दशासु च ॥

गुरुलाघवज्ञानेन पठेदावृत्तिसंख्यया । शतमेकं त्रयं वाऽथ शतयुग्मं कदाचन ।

आपदस्तस्य नशयन्ति पापानि च क्षयं भवेत् ॥

(मार्तण्डभैरवतन्त्रोक्तं शनैश्चरस्त्रोत्रम्, ९३-९६ श्लोकाः)

शनिग्रहस्य स्थित्यनुसारेण १०० आवृत्तितः १००० आवृत्तिपर्यन्तं महाकालशनिमृत्युञ्जयस्तोत्रपाठः कर्तव्यो भवतीति निर्दिष्टोऽत्र । एवमन्येषां ग्रहाणामपि पाठसंख्याभेदाः शान्त्यर्थमनकूला भवन्ति ।

ग्रहाणां मन्त्रजपः

ग्रहाणां सम्बद्धमन्त्रजपकर्मणाप्यशुभग्रहजन्यदुष्टफलनिवारणं भवति । तस्य कृते ग्रहाणां वैदिकमन्त्रास्तान्त्रिकमन्त्राः पौराणिमन्त्रा वा जप्तव्याः । ते मन्त्राश्चात्र निर्दिष्टाः सन्ति, यथा–

वैदिकमन्त्राः

सूर्यस्य मन्त्रः - ॐ आ कृष्णेन ... ॥ (शु.य. ३३।४३, ३४।३१), **चन्द्रस्य मन्त्रः -** ॐ इमन्देवाऽ... ॥ (शु.य. ९।४०, १०।१८), **भौमस्य मन्त्रः -** ॐ अग्निम्मूर्धा ... ॥ (शु.य. ३।१२, १३।१४, १५।२०), **बुधस्य मन्त्रः -** ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने ... ॥ (शु.य. १५।५४, १८।६१), **बृहस्पतेः मन्त्रः -** ॐ बृहस्पतेऽ अति... ॥ (शु.य. २६।३), **शुक्रस्य मन्त्रः -** ॐ अन्नात्परिस्रुतो ... ॥ (शु.य. १९।७५), **शनैश्चरस्य मन्त्रः -** ॐ शन्नो देवीरभिष्टयऽ... ॥ (शु.य. ३६।१२), **राहोर्मन्त्रः -** ॐ कया नश्चित्रऽ ... ॥ (शु.य. २७।३९, ३६।४), **केतोः मन्त्रः -** ॐ केतुङ्कृण्वन्नकेतवे ... । (शु.य. २९।३७)

तान्त्रिकमन्त्राः

सूर्यस्य मन्त्रः - **ॐ ह्रां ह्रीं सः** (वा **ॐ घृणि सूर्याय नमः**) ॥ चन्द्रस्य मन्त्रः - **ॐ स्त्रौं** (वा **सों**) **सोमाय नमः** ॥ भौमस्य मन्त्रः - **ॐ अं अङ्गारकाय नमः** ॥ बुधस्य मन्त्रः - **ॐ बुं बधाय नमः** ॥ बृहस्पतेः मन्त्रः - **ॐ बृं बृहस्पतये नमः** । शुक्रस्य मन्त्रः - **ॐ शुं शुक्राय नमः** ॥ शनैश्चरस्य

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मन्त्रः - **ॐ शं शनैश्चराय नमः ॥** राहोर्मन्त्रः - **ॐ रां राहवे नमः ॥** केतोः मन्त्रः- **ॐ कें केतवे नमः ॥** (कर्मठगुरुः, नैमित्तिककर्मप्रकरणम्, ७९-८२ पृष्ठेषु)

पौराणिकमन्त्राः

सूर्यस्य मन्त्रः–ॐ ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः । विषमस्थानसम्भूतां पीडां हरतु ते रविः ॥

चन्द्रस्य मन्त्रः–ॐ रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागात्रः सुधाशनः । विषमस्थानसम्भूतां पीडां हरतु ते विधुः ॥

भौमस्य मन्त्रः–ॐ भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत् सदा । वृष्टिकृद् वृष्टिहर्ता च पीडां हरतु ते कुजः ॥

बुधस्य मन्त्रः–ॐ उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः । सूर्यप्रियकरो विद्वान् पीडां हरतु ते बुधः ॥

बृहस्पतेः मन्त्रः–ॐ देवमन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः । अनेकशिष्यसम्पूर्णः पीडां हरतु ते गुरुः ॥

शुक्रस्य मन्त्रः–ॐ दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः । प्रभुस्ताराग्रहाणाञ्च पीडां हरतु ते भृगुः ॥

शनैश्चरस्य मन्त्रः– ॐ सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः । मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां हरतु ते शनिः ॥

राहोर्मन्त्रः–ॐ महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः । अतनुश्चोर्ध्वकेशश्च पीडां हरतु ते तमः ॥

केतोः मन्त्रः–ॐ अनेकरूपवर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रशः । उत्पातरूपो जगतां पीडां हरतु ते शिखिः ।

स्वार्थं जपः क्रियते चेत् 'ते' इत्यस्य स्थाने 'मे' इति पाठ ऊह्यः ।

(कर्मठगुरुः, नैमित्तिककर्मप्रकरणम्, ८२-८३ पृष्ठयोः)

ग्रहाणां मन्त्रजपसंख्या

ग्रहशान्त्यर्थं जपकर्म क्रियते चेत्तदा सम्बद्धग्रहाणां निश्चितसंख्याक्रमेण मन्त्रा जप्तव्याः । ताः संख्याश्चात्र तालिकायां प्रदर्शिताः, यथा-

ग्रहाः	सूर्यः	चन्द्रः	भौमः	बुधः	गुरुः	शुक्रः	शनिः	राहुः	केतुः
जपसंख्याः	७,०००	११,०००	१०,०००	८,०००	१९,०००	१६,०००	२३,०००	१८,०००	१७,०००(वा ७,०००)

रवेः सप्त सहस्राणि चन्द्रस्यैकादश स्मृताः । भौमे दश सहस्राणि बुधे चाष्टसहस्रकम् ॥

एकोनविंशतिर्जीवे भृगोर्नृपसहस्रकम् । त्रयोविंशति मन्दे च राहोरष्टादश स्मृताः ॥

केतोरत्यष्टिसाहस्रं जपसंख्या प्रकीर्तिताः ॥ (ज्योतिःसारः, मिश्रप्रकरणम्, १८-२० श्लोकाः)

केतोः सप्त सहस्राणि जपसंख्या प्रकीर्तिताः ॥ (पाठभेदः,ज्योतिषसारः, मिश्रप्रकरणम्)

यद्यप्यत्र केतोर्जपसंख्याविषये पाठभेदत्वात् ७,००० संख्या प्राप्यते तथापि १७,००० जपसंख्या एव समीचीना राहोर्जपसंख्याया आसन्नत्वात् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्रहाणां द्रव्यहोमः

ग्रहशान्त्यर्थं हवनकर्म क्रियते चेत्तदा जपान्ते तिलपायसघृतैः सह ग्रहसम्बद्धसमिदग्नौ हूयते । तत्क्रमे सूर्यस्य कृते अर्कसमित्, चन्द्रस्य कृते पलाशसमित्, भौमस्य कृते खदिरसमित्, बुधस्य कृतेऽपामार्गसमित्, बृहस्पतेः कृते पीप्पलसमित्, शुक्रस्य कृत उदुम्बरसमित्, शनैश्चरस्य कृते शमीसमित्, राहोः कृते दूर्वासमित्, केतोः कृते तु कुशसमिध्हवनं कर्तव्यम् । एवमेव मध्वाज्य-गुग्गुलु-राल-तिल-सितसर्षप-यव-तैल-रक्तपुष्पादिहवनञ्च क्रियते । यथा–

अर्कः पलाशः खदिरो ह्यपामार्गोऽथ पीप्पलः । औदुम्बरः शमी दूर्वा कुशश्च समिधः क्रमात् ॥

मध्वाज्यगुग्गुलुं रालं तिलाश्च सितसर्षपाः । यवांश्च तैलसंयुक्तान् रक्तपुष्पाणि होमयेत् ॥

(नरपतिजयचर्यास्वरोदयः, शान्त्याध्यायः, ग्रहशान्तिप्रकरणम्, २७-२८ श्लोकौ)

ग्रहाणां प्रियवस्तुदानम्

गोचरेऽशुभस्थानस्थितानां सूर्यादिग्रहाणां प्रियवस्तूनां दानेनापि तेषामशुभफलानि नश्यन्ति । प्रतिकूलग्रहशान्त्यर्थं जपान्ते हवनादिकर्म कृत्वा ग्रहप्रियभूतानि वस्तूनि च सम्पाद्य दानं क्रियते । ग्रहशान्त्यर्थं ग्रहविप्रार्चनं महत्त्वपूर्णं कथितं पूर्वाचार्यैः ।

यथोक्तमोषधिस्नानं ग्रहविप्रार्चनं तथा । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा त्रिधा शान्तिर्बुधैः स्मृताः ॥

(ज्योतिषप्रकाशवचनम्, ज्योतिर्निबन्ध-सर्वस्वः,गोचरापवादप्रकणम्, श्लोकः ३)

सूर्यादिग्रहप्रियभूतानि वस्तूनि त्वस्माकं संस्कृतौ प्रसिद्धान्येव सन्ति । तानि वस्तूनि च यथा–सूर्यस्य प्रीतये माणिक्यम्, गोधूमः, सवत्सा धेनुः, कौसुम्भवासः, गुडः, सुवर्णम्, ताम्रम्, रक्तचन्दनम्, रक्तकमलञ्चैतानि वस्तूनि दीयन्ते । एवमेव चन्द्रस्य प्रीतये घृतपूर्णकुम्भः, श्वेतवस्त्रम्, दधि, शङ्खः, मुक्ताफलम्, रौप्यम्, वंशपात्रस्थास्तण्डुलाः, कर्पूरञ्चैतानि वस्तूनि, भौमस्य प्रीतये प्रवालम्, गोधूमः, मसूरिकाः, रक्तो वृषः, ताम्रम्, करवीरपुष्पम्, रक्तवस्त्रम्, गुडः, सुवर्णम्, रक्तचन्दनम्, ताम्रञ्चैतानि वस्तूनि, बुधस्य प्रीतये नीलवस्त्रम्, मुद्गाः, सुवर्णम्, पाचिमणिः, घृतम्, हस्तिदन्तः, सर्वविधपुष्पाण्येतानि वस्तूनि, गुरोः प्रीतये घोटकः, सुवर्णम्, मधु, पीतवस्त्रम्, पीतधान्यम्, लवणम्, गुडः, रजनी, पुष्परागञ्चैतानि वस्तूनि, शुक्रस्य प्रीतये विचित्रवस्त्रम्, तण्डुलाः, घृतम्, सुवर्णम्, रौप्यम्, हिरकम्, श्वेता गौः, परिमलञ्चैतानि वस्तूनि, शनैश्चरस्य प्रीतये मासाः, तैलम्, नीलमणिः, तिलाः, कुलत्थाः, महिषी, लौहम्, कृष्णा गौः, राहोः प्रीतये गोमेदम्, घोटकः, तैलम्, कम्बलम्, ति़लाः, लौहञ्चैतानि वस्तूनि, केतोः प्रीतये वैदूर्यम्, तिलाः, कम्बलम्, शस्त्रम्, छागः, मृगमदः, तूलञ्चैतानि वस्तूनि देयानि भवन्ति ।

सूर्यादिग्रहाणां प्रियवस्तुविषये पृथक्ताऽपि दृश्यते, पाठभेदाश्च प्राप्यन्ते । श्लोकप्रमाणान्यत्र लेखविस्तरभयान्न दत्तानि ग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यन्ते (यथा- **ज्योतिर्निबन्धसर्वस्वम्**, १८३-१८५ पृष्ठेषु, **ज्योतिःसारः**, मिश्रप्रकरणम्, ९-१७ श्लोकाः) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भौतिकचिकित्साविधिः

यस्मिन् विधौ प्रतिकूलग्रहसम्बद्धयन्त्र-रत्न-धातु-वनस्पत्यौषधिप्रयोगेण सम्बद्धग्रहाणामावश्यकविकिरणोर्जा शरीरे सन्तुलितरूपेण गृह्यते स एव भौतिकचिकित्साविधिरिति: कथ्यते । एतत्क्रमे कर्तव्यानि कर्माण्यधोभागे निर्दिष्टानि सन्ति ।

यन्त्र-रत्नधारणम्

भौतिकचिकित्साविधौ गुटिकादिमाध्यमेन ग्रहसम्बद्धयन्त्रधारणमपि क्रियते परं सम्प्रति रत्नधारणं महत्त्वपूर्णमवमन्यते । ग्रहाणां सम्बद्धरत्नधारणे सति स्वकीयनतोदरोन्नतोदरप्रकृतिमनुसृत्य प्रकाशनियमानुसारेण ग्रहसम्बद्धोर्जां सन्तुलितरूपेण शरीरे रत्नान्येव प्रवेशयन्ति । रीत्यानया पीडितजनः शारीरिकरूपेण मानसिकरूपेण च स्वस्थो भवति । सूर्यादिग्रहसम्बद्धानि रत्नानि संयुक्तरूपेणापि धारयितुं शक्यते । अशुभे शुक्रे वज्रम्, एवमेव चन्द्रे मुक्ताफलम्, भौमे प्रवालम्, राहौ गोमेदम्, शनौ नीलम्, केतौ वैदूर्यम्, गुरौ पुष्पकम्, बुधे पाचिनामधेयं रत्नं धार्यमिति कथितम् । तानि रत्नानि पूर्वतः क्रमेण मुद्रिकायां निविश्य धार्याणि भवन्ति । सूर्यस्य कृते तु मध्ये माणिक्यं धार्यम् ।

वज्रं शुक्रेऽब्जे सुमुक्ता प्रवालं भौमेऽगौ गोमेदमार्कौ सुनीलम् ।
केतौ वैदूर्यं गुरौ पुष्पकं ज्ञे पाचिः प्राङ्माणिक्यमर्के तु मध्ये ॥

(मुहूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, ९ श्लोकः)

ग्रहाणां पृथग्रत्नानिः

माणिक्यम्, मुक्ताफलम्, विद्रुमम्, गारुत्मकम्, पुष्पकम्, वज्रम्, नीलम्, गोमेदम्, वैदूर्यकञ्चार्कतो रत्नानि स्युः । अशुभे सूर्यादिग्रहे सम्बद्धरत्नं पृगग्रूपेण धार्यम् । (ज्ञस्य मुदे सुवर्णं धार्यम् ।)

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मकं पुष्पकवज्रनीलम् ।
गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्यू रत्नान्यथो (ज्ञस्य मुदे सुवर्णम् ॥)

(महूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, १० श्लोकः)

ग्रहाणां सम्बद्धरत्नधारणेऽशक्तजनानां कृतेऽल्पमूल्यानि रत्नानि, औषधयः ग्रहौषधिस्नानविधिश्चः

सूर्यादिग्रहाणां सम्बद्धरत्नधारणेऽशक्तजनानां कृतेऽल्पमूल्यानि रत्नानि च शास्त्रे निर्दिष्टानि सन्ति । (ज्ञस्य मुदे सुवर्णं धार्यम् ।) राहुकेत्वोर्मुदे लाजावर्तकं धार्यम् । एवमेव शुक्रेन्द्वोः रौप्यम्, गुरोर्मुक्ताफलम्, शनेर्लोहम्, भौमसूर्ययोः प्रवालं धार्यम् । (जन्मर्क्षात् त्रिरावृत्तितः तारा स्यात् ।)

धार्यं लाजावर्तकं राहुकेत्वो रौप्यं शुक्रेन्द्वोश्च मुक्ता गुरोस्तु ।
लोहं मन्दस्यारभान्वोः प्रवालं (तारा जन्मर्क्षात् त्रिरावृत्तितः स्यात् ॥)

(मुहूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, ११ श्लोकः)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्रहाणामौषधयो ग्रहौषधिस्नानविधिश्चवर्णितोऽस्ति । लाजा-कुष्ठ-बल-प्रियङ्गुघन-सिद्धार्थ-निशा-दारु-पुंखा-लोध्रादयश्च क्रमेण सूर्यादिग्रहाणमौषधयो ज्ञेयाः । लाजा-कुष्ठ-बल-प्रियङ्गुघन-सिद्धार्थ-निशा-दारु-पुंखालोध्रयुतैर्जलैः क्रमेण सूर्यादिग्रहोत्थाघहृत् स्नानं कथितम् । धेनुः, कम्बुः, अरुणो वृषः, कनकम्, पीताम्बरम्, श्वेतो घोटकः, कृष्णा गौः, महासिः, अज इत्येता सूर्यादिक्रमेण दक्षिणाः ज्ञेयाः ।

लाजाकुष्ठबलाप्रियङ्गुघनसिद्धार्थैर्निशादारुभिः

पुंखालोध्रयुतैर्जलैर्निगदितं स्नानं ग्रहोत्थाघहृत् ।

धेनुः कम्ब्वरुणो वृषश्च कनकं पीताम्बरं घोटकः

श्वेतो गौरसितामहासिरज इत्येता रवेर्दक्षिणाः ॥

(मुहूर्तचिन्तामणिः, गोचरप्रकरणम्, १६ श्लोकः)

सामान्या जनाः ग्रहशान्त्यर्थं वैकल्पिकरूपेण कथितविधिकरणे समर्था भवन्ति ।

गोचरफलादेशे शुभग्रहशान्तौ च विशेषरूपेण कर्तव्यं कर्मः

गोचरफलविश्लेषणक्रम आदावेव ग्रहाणां शुभाशुभस्थाननिर्धारणं कर्तव्यम् । वर्गीकरणे यस्य कस्यापि जातकस्य राशेः स्थानानुसारेण ग्रहाः शुभा अशुभाश्च कीदृशाः सन्ति ते गण्या भवन्ति । अशुभग्रहा अपि सामान्य-विशेषभेदेन द्विविधा भवन्ति । एवं गोचरे ग्रहास्त्रिविधा भवन्ति शुभाः, सामान्यरूपेणाशुभा विशेषरूपेणाशुभाश्च । ते ज्ञातव्याः । शुभग्रहाणां कृते कोऽपि शान्तिविधिर्नावश्यकः । सामान्यरूपेणाशुभग्रहाणां संक्षिप्तक्रमेण शान्तिविधिर्विधीयते चेद् विशेषरूपेणाशुभग्रहाणां कृते विस्तृतरूपेण शान्तिविधिर्विधीयते । गोचरेणाशुभे ग्रहे सति तज्जन्यदुष्टफलनिवारणार्थमाध्यात्मिकचिकित्साविधिर्भौतिकचिकित्साविधिश्च समानरूपेणैवोपयोगी भवतीति ग्रहपीडितजना निर्देशनीयाः । प्रतिदिनं देव-ब्राह्मणवन्दनात्, गुरुवचः सम्पादनात्, सत्सङ्गकरणात्, वेदपुराणश्रवणात्, यज्ञाग्निदर्शनात्, श्रद्धया ग्रहमन्त्रजपहवनादिकर्मकरणाद् वा ग्रहपीडानिवारणं भवतीति तु शास्त्रसद्भावो दृश्यते, यथा–

देवब्राह्मणवन्दनात् गुरुवचः सम्पादनात् प्रत्यहं

साधूनामपि भाषणाच्छ्रुतिरवश्रेयःकथाकारणात् ।

होमादध्वरदर्शनाच्छुचिमनो भावाज्जपाद् दानतो

नो कुर्वन्ति कदाचिदेव पुरुषस्यैव ग्रहाः पीडनम् ॥

(ज्योतिर्निबन्ध-सर्वस्वः,गोचरापवादप्रकणम्, श्लोकः ४) ।

निष्कर्षः

पौरस्त्यज्यौतिषशास्त्रे फलकथने दृष्टासु भावफलादेश-योगफलादेश-दशाफलादेश-ताजिकपफलादेश-स्वरफलादेशप्रभृतिषु विविधासु पद्धतिषु गोचरफलादेशपद्धतिरप्यन्यतमा । एतासां सर्वासां पद्धतीनां निश्चितशक्तयः सीमाश्च दृश्यन्ते । सर्वाः पद्धतयः मिथः परिपूरकरूपा दरीदृश्यन्ते । गोचरफलं सूक्ष्मतरं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भवति । भाव-योग-दशाप्रभृतिपद्धतिमनुसृत्य फलविवेचने यानि शुभाशुभफलानि दृश्यन्ते तेषां फलानां प्राप्तिः कदा भवति इति निर्धारणाय गोचरपद्धतिः प्रमुखरूपेण सहयोगिरूपा भवति । अतः फलकथने यदि गोचरपद्धतेरवलम्बनं विधीयते चेत्तस्याः परिहारोऽपि विचारणीयो भवति । एवं सर्वं विचार्यैव गोचरेण ग्रहः शुभो वाशुभोऽस्तीति कथनीयः । एवं ग्रहाणां शुभाशुभत्वनिर्धारणं विधायैवाशुभग्रहाणां कृते शान्तिविधिर्निर्देशनीयः । दुष्टफलनिवारणार्थमरिष्टग्रहाणां शान्त्यर्थं यस्य कस्यापि विधेरुपयोगः कर्तुं शक्यते । दिग्देशकालं स्वकीयक्षमताञ्च ज्ञात्वैव ग्रहपीडितजनैः शान्तिविधिः कर्तव्य इति ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

शुक्लयजुर्वेदः, माध्यन्दीनीयसंहिता (वि.सं. १९९६), वाराणसी, निर्णयसागरप्रेसः ।

ग्रहशान्तिपद्धतिः (वि. सं. २०४८), वाराणसी, जय-नेपालप्रकाशनम् ।

महाकालशनिमृत्युञ्जयस्तोत्रम्, वाराणसी, त्रिमूर्तिप्रकाशनम् ।

नरपतिः, **नरपतिजयचर्यास्वरोदयः** (सुबोधिनी-संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतः, च.सं., वि.सं.२०५६), वाराणसी, चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम् ।

नारायणदैवज्ञः, **मुहूर्तमार्तण्डः** (मार्तण्डवल्लभा टीका, सम्पादकः सत्येन्द्र-मिश्रः, द्वि. सं., वि.सं.२०६७), वाराणसी, चौखम्बा-कृष्णदास-अकादमी ।

(सङ्कलकः) मुकुन्दवल्लभमिश्रः, **कर्मठगुरुः** (वि. सं. २०३६), वाराणसी, मोतिलाल-वनारसी-दासः ।

रामदैवज्ञः, **मुहूर्तचिन्तामणिः** (पीयूषधारा टीका, व्याख्याकारः केदारदत्तजोशी, द्वि. सं., वि.सं.२०३७), वाराणसी, मोतिलाल-वनारसी-दासः ।

वराहमिहिरः (वि.सं.२०५३), **बृहत्संहिता** (द्वितीयो भागः, द्वि.सं.), वाराणसी, डा. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः ।

(सम्पा.), शिवदत्तपाध्यायः, **ज्योतिषसारः** (षष्ठसं. वि.सं. १९७७), वाराणसी, पं. विश्वराज-हरिहरशर्मा/भैरवप्रसादशर्मा ।

..................................., **ज्योतिःसारः** (वि.सं. २०६९), वाराणसी, बाबु-माधवप्रसाद-शर्मा ।

शिवराजः **ज्योतिर्निबन्धसर्वस्वः** (प्रथमखण्डः, वि.सं.२०६३), वाराणसी, श्रीदुर्गादत्त-लोहिया, संस्कृत-अनुसन्धान- केन्द्रम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्मशास्त्रीयषोडशसंस्कारविवेचना

✍ डा. प्रकाश ढकाल*

शोधसारः

संस्कार-कर्मणां प्रामाणिकप्रारम्भोऽनादिकालादेवाभूदितिमन्यते । संस्काराणां सीमातथा संख्याविषये वैदिक-धर्मशास्त्रीयग्रन्थेषु मतवैभिन्यं दृश्यते । विभिन्नानां धर्मग्रन्थाणामध्ययनेनैवञ्च स्वकुलीनपरम्परानुसरणादप्यनुभूयते यच्छोडशसंस्कारा एवशास्त्रसम्मतालोके कृताभ्यासाश्चवर्तन्ते । धर्मग्रन्थानामध्ययनेनापि संस्काराणामपरिहार्यतानितरां पुष्टिर्भवति । संस्काराणां, तत्प्रकाराणां तथा च तत्कृत्यविधानादिविषये चास्मिन्नध्ययने विवेचना कृतावर्तते ।

शब्दकुञ्जी- *ऋतुकालः, चिताग्निः, द्विजः, परिष्कृतः, जटाश्मश्रु, पुरुषार्थचतुष्टयः, मुखाग्निः ।*

विषयप्रवेशः

वैदिकसनातनसभ्यताप्राचीनोत्कृष्टैवञ्च वैज्ञानिकी सभ्यतावर्तते । वैदिकी परम्परा मर्यादिता स्यादितिधिया धर्मशास्त्रविद्भिर्महर्षिभिःप्रदत्तानां योगदानानां कारणेनैवाद्यपर्यन्तं शास्त्रीयपरम्परा जीवितावर्तते । पौरस्त्यसभ्यताया मेरुदण्डरूपेण वर्तमानेषु वेदोपनिषद्-स्मृति-ब्राह्मण-आरण्यकादिग्रन्थेषु मनुष्यजीवनं धर्मपरायणं कर्तव्यनिष्ठं च कर्तुं नैकविधाविधयो निषेधाश्चनिर्दिष्टाः सन्ति । समाजे विद्यमानेभ्यो विभिन्नेभ्यःकुतत्त्वेभ्यो दुर्गुणेभ्यश्चमनुष्याय दूरीकर्तुं धर्मग्रन्थाः सहाय्याःभवन्ति । सभ्यसमाजः संस्कृतिश्च परस्परं परिपूरकौ वर्तेते । सम्यक्संस्कारमाध्यमेन हि समाजः सुसंस्कृतः समृद्धश्च भवतितथा च सभ्यसमृद्धसमाजनिर्माणे संस्कृतेर्भूमिकाप्रधानाभवति । समाजे स्थिता मानवाएव यस्याः कस्या अपि संस्कृतेराधाररूपाः । आधाराश्च समाजे विद्यमानाः संस्कारा एव ।

समस्याकथनम्

वैदिकसनातनसंस्कृतेर्मूलत्वेनाधारत्वेन च प्रचलितानां षोडशसंस्काराणां विश्लेषणं तथा च समाजे प्रचलितानां षोडशसंस्कारपद्धतेर्विश्लेषणं विधाययथार्थपरकं समाजोपयोगिनं च निष्कर्षप्रतिपादनंमस्याध्ययनस्यमुख्यो विषयो वर्तते । वैदिकपरम्परायां प्रसिद्धानां षोडशसंस्काराणां कृत्यविधानानामध्ययनं विश्लेषणञ्चास्याध्ययनस्य समस्याकथनम् ।

अध्ययनस्योद्देश्यम्

अस्य शोधलेखस्योद्देश्यमधोलिखितं वर्तते-

क. धर्मशास्त्रेषु प्रचलितानां प्रसिद्धानां संस्काराणामैतिहासिकं धार्मिकञ्चविवेचनम् ।

ख. प्रसिद्धानां षोडशसंस्काराणां तथा च मुख्यकृत्यानां विवेचनम् ।

---

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।* CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शोधविधिः

मूलतो वर्णनात्मकं गवेषणात्मकं विवेचनात्मकं तुलनात्मकञ्चविधिमाश्रित्य प्रस्तूतआलेखः सम्पादितो वर्तते । धर्मनिष्णातैर्विद्वद्भि सह पृष्टानां प्रश्नानामुत्तराण्यप्यस्मिन् शोधकार्ये प्रस्तूतानि सन्ति । पुस्तकालयेष्वाधुनिकसञ्चारमाध्यमेषु सामाजिक- विद्युतीयसञ्जालेषु सम्प्राप्ताग्रन्थाएवञ्चषोडशसंस्कारेषु सम्बद्धानि विषयवस्तून्यप्यत्रप्रयुक्तानि सन्ति ।

सैद्धान्तिकाधारः

संस्कारः

सम् उपसर्गपूर्वके कृञ् धातोः घञ् प्रत्यये सुट् आगमे विहिते संस्कारशब्दो निष्पद्यते । पूर्णम्, परिमार्जनम्, शुद्धिकरणञ्च संस्कारशब्दस्यार्थाः । श्रुतिस्मृतिनिर्दिष्टानि कर्माणि एव संस्काराः ।[१] निजदेहात् भिन्नः सन् सम्पादितस्यविहितस्यवाकर्मणः उत्पन्नं उत्कर्षविशेषं संस्कार इति कथ्यते । ब्राह्म-दैवभेदात् संस्कारो द्विविधः । धर्मार्थकाममोक्षादिपुरुषार्थचतुष्टयप्राप्त्यर्थं एवञ्चशौर्यवीर्यप्रज्ञादिगुणानां जागरणार्थं च शास्त्रनिर्दिष्टानां संस्काराणां विशिष्टं महत्त्वं वर्तते मानवजीवने । वेदनिर्दिष्टैर्गर्भाधानादिपुण्यकर्मैर्द्विजानां शारीरिके संस्कारे विहिते सतिइहलोके परलोके च पुण्यप्राप्तिर्जायते ।[२] धार्मिकं विधिविधानमाश्रित्य सम्पादिता शरीरशुद्धिप्रक्रिया अपि संस्कार एव ।[३]मनुष्यो वेदनिर्दिष्टविधेरनुसरणं करोति चेत् शास्त्रनिर्दिष्टफलप्राप्त्याधिकारी भवति । वैदिकविधिपूर्वकं विहितानां संस्काराणां माध्यमेन मानवो ब्रह्मबोधमपिकर्तुं समर्थो भवति ।

संस्कारमाध्यमेन मूलरूपेणात्मशुद्धिरन्तःकरणशुद्धिर्देहशुद्धिश्च जायते । मनुष्याणां मानसिकं कायिकं धार्मिकं बौद्धिकं चोन्नयनार्थं कर्तव्यान्यनुष्ठानान्येव संस्काराणां स्वरूपाणि । एतादृशः सनातनोऽभ्यासो मनुष्याणां न केवलं कायिकमपि तु सर्वात्मकं परिष्कारं, शुद्धिः, पूर्णता च विधास्यति । वैदिके सनातनसमाजे अनेकानिधार्मिककृत्यानिविधानानितथा च संस्कृतयो नियमा अनुष्ठानानि च विद्यन्ते ।

संस्काराणां संख्याक्रमश्च

वैदिकधर्मशास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु संस्कारानां सीमायाः संख्याया विषये मतवैभिन्यं प्राप्यते । मनुस्मृतौ याज्ञवल्क्यस्मृतौ पारस्करगृह्यसूत्रे[४] च संस्कारस्त्रयोदशाः १३ इति, गौतमधर्मसूत्रे[५] अष्टचत्वारिंशत्

---

[१]संस्क्रियते अनेन श्रौतेन कर्मणा स्मार्तेन वापुरुष इति संस्कारः । मुहूर्तचिन्तामणिः, पीयूषधाराव्याख्या, संस्कारप्रकरणस्य भूमिका ।)

[२]वैदिकैः कर्मभिःपुण्यैर्निषेकादिदद्विवजन्मनाम् ।
कार्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ मनुस्मृति (२ /३६) ।

[३]संस्कारा यदविच्छिन्नाः स द्विजोऽजो जगाद यम्
इज्याध्यनदानानिविहितानिद्विजन्मनाम् ।
जन्मकर्मावदातानां क्रियाश्चाश्रमचोदिताः ॥ श्रीमद्भागवतमहापुराणम् (७/ ११ / १३) ।

[४]संस्कारप्रकाशः, पृष्ठ १७, उत्पादनकूटसंख्या २०३३, गोरखपुर, गीताप्रेस ।

[५]गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयन-जातकर्मनामकर्मान्नप्राशन-चौलोपनयनम्, चत्वारि वेदव्रतानि, स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः, पञ्चानां देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणं यज्ञानामनुष्ठानम्, अष्टका, पार्वण (स्थालीपाकः) श्राद्धम्, श्रावण्याग्रहायणी,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

४८(अष्टात्मगुणैः सह), व्यासस्मृतौ[६]षोडश १६ संस्कारा इत्येवं प्रकारेण निर्दिष्टाः सन्ति । यतो हि, संस्काराणां संख्यायाः सीमायाश्चविषये नैश्चित्यं ऐक्यं च न दृश्यते परन्तु धर्मसूत्र-गृह्यसूत्रादिग्रन्थानां स्मृतिग्रन्थानां चाध्ययनेन ज्ञातुं शक्यते यत्- मानवजीवने संस्कारा नितरामपरिहार्या महत्त्वपूर्णाश्च ।

भारतीयविदुषां माधवाचार्याणां, डा.राजवलीपाण्डेय- स्वामीदयानन्दादीनां मतेषु संस्काराणां विषये काचित् भिन्नता दृश्यते परन्तु प्रमुखाः संस्काराःषोडशसंख्यकाः ।[७]मनुष्यजीवने दया, क्षमा, अनसूया, शौचः, अनायासः, सदाचारः, अकार्पण्यं, अस्पृहा इति अष्टगुणानां प्राप्तिरेव संस्काराणां मुख्योद्देश्यम् । संस्काराणां संख्याविषये ऋषीणां महर्षीणामपि विभिन्नाधारणाः सन्ति । अत्रनेपालदेशे प्रचलितायां वैदिकसनातनपरम्परायां प्रसिद्धानां षोडशसंस्काराणां विषये सामान्या परिचर्चा क्रियते ।

वैदिकपरम्परायां प्रसिद्धानां संस्काराणां परिचयः

सनातनसमाजेषु संस्काराणां प्रयोजनमनिवार्यमितिधिया सामाजिकीं व्यावहारिकीं च परम्परां ध्यायन् संस्काराणां संख्याषोडश १६ इति विद्वद्भिर्निर्दिष्टाः । भारतवर्षेमूलतः प्रसिद्धाः षोडशसंस्कारा एते -क. गर्भाधान ख.पुंसवन ग. सीमन्तोन्नयन घ. जातकर्म ङ. नामकर्म च. निष्क्रमण छ. अन्नप्राशन ज. चूडाकर्म झ. कर्णवेध ञ. अक्षरारम्भ ट.उपनयन ठ. वेदारम्भ ड. केशान्त (गोदान) ढ. समावर्तन ढ. विवाह ण. अन्त्येष्टि ।

गर्भाधानसंस्कारः

गर्भ+आधान इति गर्भाधानः । पुरुषस्यबीजं शुक्राणुं वा स्त्रीगर्भे स्थापनार्थं शास्त्रोक्तविधिनायत् कर्म क्रियते तदेव गर्भाधानम् । वैदिकसंस्कारेषु प्रथमः संस्कारो गर्भाधानं इति मनुयाज्ञवल्क्यादिऋषीणां मतम् । मानसिकशारीरिकरूपेण योग्येन पुरुषेणोत्तमसन्ततिप्राप्त्यर्थं यथोचितं कालं परिस्थितिमवस्थां च विचार्य योग्यायाअनुकूलाया अनुरागिण्याश्च स्त्रीयागर्भक्षेत्रे वीर्यदानरूपः संस्कारो गर्भाधान इति ख्यातः । गर्भदोषं निराकर्तुं योग्यसन्ततिलाभार्थं गर्भक्षेत्रं सुसंस्कृतं च विधातुं गर्भाधानसंस्कारः क्रियते ।[८]मासिकधर्मस्य (रजस्वलायाः) चतुर्थरात्रिपश्चात् षोडशरात्रिपर्यन्तावधिऋतुकाल इति कथ्यते ।

चैत्राश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रहयणंचातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्ठोम उक्थ्यःपोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽऽप्तोर्याम इति सप्त सोमयज्ञसंस्थाः, इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । यस्यैते चत्वारिंशत् संस्काराः (दया, सर्वभूतेषु क्षान्तिः, अनसूया, शौचमनायासो माङ्गल्यमकार्पण्यमस्पृहेति) अष्टावात्मगुणाश्च स ब्रह्मणः सायुज्यमाप्नोति । १४-२२ /८ / १ संस्कारनामकथनगौतमधर्मसूत्र ।

[६]गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रियानिष्क्रमणेऽन्नाशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्नि परिग्रहः॥
त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चेति संस्काराःषोडश स्मृताः । १३ - १५ / १ व्यासस्मृति ।

[७]पन्थी, हिन्दू संस्कार परिचय र विमर्श, पृष्ठ ४० पूर्ववत् ।

[८]गार्भैर्होमर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ मनुस्मृति (२ / २७) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कन्यार्थिनःपतिपत्न्यो विषमरात्रौ पुत्रार्थिनश्च समरात्रौ गमनं कुर्युः ।

संस्कारोऽयं गर्भसंस्कार इति मत्वाप्रत्येकेषु ऋतुकालेषु गर्भाधानसंस्कारो कर्तव्य इति केचित् विद्वांसः कथयन्ति चेदपरे विद्वांसः केवलं योनिसंस्कार इति मत्वाप्रथमऋतुगमनकालएवगर्भाधानसंस्कारः कर्तव्य इति वदन्ति ।[९]ऋतुकालेऽमावास्या, पूर्णिमा, अष्टमी, चतुर्दशीतितिथयो मूल, मघादिनक्षत्रा वर्जनीयाः ।

गर्भाधानसमये उच्चारणीयो मन्त्रो यथा -

ॐ पूषाभगं सविता मे ददातु रुद्रः कल्पयतु ललामम् । विष्णुर्योनि कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु । आसिञ्चतु प्रजापतिर्धातागर्भं दधातु ते ।[१०]

अर्थः -

सूर्यादयआदित्यास्तथा च एकादश रुद्रा योनिस्थानं रक्षन्तु । विष्णुर्गर्भस्थानं रक्षेत् । त्वष्टा सन्ततिं सुन्दरं रूपसम्पन्नं कुर्यात् । ब्रह्मागर्भसिञ्चनं गर्भसंगठनं च कुर्यात् । धातृदेवीशारदा गर्भाधानं कुर्यात् ।

पुंसवनम्

वधूर्गर्भवतीजाता इति निश्चिते सति, गर्भात् तृतीये मासेऽनुकूले वा समये पुंसवनसंस्कारः कर्तव्यः । पौरुषयुक्तः सन्ततिर्जायेत इति कामनयाशास्त्रीयविधिपूर्वकं यः संस्कारः क्रियते तदेव पुंसवनम् । गर्भाधानस्य तृतीये मासे वागर्भस्थशिशोः सञ्चलनपूर्वं हि शुभ्रनक्षत्रे पुंसवनं कर्तव्यम् ।[११]

पुंसवनसंस्कारे सम्पादिते सति, हस्ती-घोटक-प्रासादादिष्वारोहणं न कर्तव्यम् । अधिको व्यायामः, धावनम्, वाहनारोहणम्, नदी-नदतरणम्, अमंगलवाक्योच्चारणम्, अतिहसनादि न कर्तव्यम् । एवञ्चश्वश्रुश्वसुराणामपमानं न कर्तव्यमिति च शास्त्रेषु निर्दिष्टं वर्तते ।[१२]

गर्भिणी कुञ्जराश्वादि शैलहर्म्यायादिरोहणम् ।

व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ॥(भविष्यपुराणम्)

नामाङ्गल्यं वदेत् वाक्यं न तु हास्याधिको भवेत् ।

कुर्याच्छ्वशुरयोर्नित्यं पूजामाङ्गल्यतत्परा ॥ (संस्कार- रत्नमाला)

तृतीयमासपश्चात् सप्तमासपर्यन्तं गर्भपातो भवितुं शक्नोतीतिविचार्य सावधानाभवेयुरितिमत्वा पुंसवनसंस्कारस्य अवधारणा प्रचलिता ।

---

[९]संस्कारको महत्त्व......, आचार्य प्रेमकुमार, पृष्ठ ८१, शोध, अनुसन्धानात्मकपत्रिका, काठमाडौं : नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयप्राध्यापक संघ केन्द्रीय समिति ।

[१०]हिन्दू संस्कार परिचय....., पन्थी , पृष्ठ ४०, पूर्ववत् ।

[११]गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । याज्ञवल्क्यस्मृतिः(११ / १) ।

[१२]हिन्दू संस्कार परिचय...., पन्थी, पृष्ठ ४० पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सीमन्तोन्नयनम्

सीमन्त इति मस्तिष्कः । उन्नयनमितिविकासः । गर्भवतीं प्रसन्नं कर्तुं, गर्भस्थशिशोः सौभाग्यकामनया च गर्भाधानस्याष्टममासपूर्वं हि यः संस्कारो सम्पद्यते तदेव सीमन्तोन्नयनसंस्कारः । विशेषरूपेण, गर्भाधानस्य षष्ठमासादारभ्याष्टममासपर्यन्तं वाजन्मनःपूर्वं हि ज्योतिःशास्त्रसम्मते शुभे मुहूर्तेऽयं संस्कारः कर्तव्यः ।[१३] सीमन्तोन्नयनसंस्कारे गर्भिण्याः स्त्रियाः केशेषु वेणीशोधं(काइँयो लगाउनु) क्रियते वा केशजूटकं(जुरो) विधीयते ।[१४] अयं विधिरपिगर्भरक्षानिमित्तमेव । क्षेत्रसंस्काररूपेण सीमन्तोन्नयनसंस्कारः प्रतिगर्भं न कर्तव्यः ।[१५] प्रथमगर्भसमये एव सीमन्तोन्नयनसंस्कारः कर्तव्यः । सीमन्तोन्नयनं पश्चाद् गर्भिणी केशप्रशाधनं शृङ्गारादिकं सहवासं च न कुर्यात् । तथा च पतिर्येन केनाप्युपायेन पत्नीं प्रसन्नां कुर्यादितिशास्त्रेषु निर्दिष्टः ।[१६]अधुनापाश्चात्त्यानां "बेबीसोवर" परम्परा सीमन्तोन्नयनविधेः प्रभावात् एवप्रचलिता ।

जातकर्मः

शिशोर्जन्मपश्चान्नाभिच्छेदनपूर्वं हि जातकर्म विधीयते । अस्मिन् धराधाम्निप्रथमवारं समागतस्यनवजातशिशोरायुरारोग्यबलबुद्धिप्राप्तिकामनया संस्कारोऽयं सम्पाद्यते । जातकर्मसंस्कारः नवजातशिशोः संवर्धनार्थं तथा च तस्य परिपोषणार्थं भवति ।बालकस्यजन्मपश्चात् स्वल्पं जलसिञ्चनं विधाय, बालकस्यबालिकायावा मुखमण्डलं पश्यन् प्रसन्नो भूत्वानवजातशिशोः पितामन्त्रोच्चारणपूर्वकं गोघृतं मधुश्चनवजातशिशोर्जिह्वायां क्षिपेत् ।[१७] "घिऊ-मह चटाउने" इति लोकभाषायां प्रसिद्धो वर्तते । गर्भावस्थायां वर्तमाना स्त्रीयत्किमपिखादति तदेवान्नं सूक्ष्मरूपेण गर्भस्थशिशोराहारः । "गर्भाम्बुपानजो दोषो जातात्सर्वोऽपिनश्यति" इति मान्यतानुसारं, गर्भस्थस्यशिशोः आहारदोषशान्त्यर्थं जातकर्म विधीयते ।

नामकर्मः

नामकरणसंस्कारः सामान्यतया नेपालदेशे "न्वारन" इति नाम्ना प्रसिद्धः । आयुर्वर्चोऽभिवृद्धिश्च सिद्धिर्व्यवहृतेस्तथा......अर्थात् आयुवृद्धयर्थं तेजोवृद्धयर्थं तथा च सांसारिकव्यवहाराय च मनुष्याणां कृते नाम्नआवश्यकताभवति । शिशोर्जन्मनो दशरात्रिं पश्चात् एकादशदिवसे नामकरणसंस्कारः कर्तव्यः ।[१८]अस्मिन् संस्कारे ज्योतिर्विदादिष्टे शुभमुहूर्तेऽग्निस्थापनपूर्वकं हवनादि समाप्यजन्मनक्षत्र-

---

[१३]प्रथमे गर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा । पारस्करगृह्यसूत्र हरिहरभाष्य (३ / १५ / १) ।

[१४]सीमन्तोन्नीयते यस्मिन् कर्मणि तत् सीमन्तोन्नयनमितिकर्मनामधेयम् । संस्कार खण्ड वीरमित्रोदय (पृष्ठ १७२) ।

[१५]एते च द्वे पुंसवनः सीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् । याज्ञवल्क्यस्मृतिमिताक्षरटीका (१/११)पूर्ववत् ।

[१६] क.दौहृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरण वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (३ /७९) ।
ख. वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद् गर्भिणीपतिः ।
श्राद्धश्च सप्तमान्मासादूर्ध्वं चान्यत्र वेदवित् ॥ पारस्करगृह्यसूत्र हरिहरभाष्य (३ / १५ / १) ।

[१७] क. ॐ भूस्त्वयिदधामि। पारस्करगृह्यसूत्र हरिहरभाष्य (४ / १६ / ४) ।
ख. प्राङ्नालच्छेदनात्पुंसो जातकर्म विधीयते । मनुस्मृति (२ / २९) ।

[१८] क.अहन्येकादशे नामचतुर्थे मासि निष्क्रमः । याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / १२)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मासादिविचार्य कुलगुरु :पितावानवजातशिशोर्नामकरणं करोति ।

अद्यतने समये प्रायशएकादशदिने एवनामकरणपरम्परा प्रचलितावर्तते, अनेन ज्ञायते यद् वैदिकसमाजो धार्मिक-सामाजिकरूपेण सहिष्णुर्वर्तत इति प्रतीयते । ब्राह्मणानां नामानिमंगलयुक्तानि स्यु:, क्षत्रियाणां नामानि बलरक्षापरिचायकानि स्यु:, वैश्यानां नामानिधन-वैभव-पुष्टियुक्तानि तथा च शूद्राणां नामानि सेवाभावयुक्तानि स्यु: इति मनुस्मृतौ निर्दिष्टं वर्तते । एवञ्च स्त्रीणां नामानि सुकोमलानिमंगलमयानिमनोहराणि च स्युरितिनिर्दिशतिमनुस्मृतिः । जातीयसूचकरूपेण ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मा, क्षत्रियाणां वर्मा, वैश्यानां गुप्तस्तथा च शूद्राणां दास इति नामकरणपरम्परा वर्तते ।[१९]नवजातशिशोरायुतेजवृद्ध्यर्थं तथा च सांसारिकव्यवहारसिद्ध्यर्थं च नामकरणसंस्कार आवश्यकः । शुभकर्मणा मनुष्यस्यनामएवप्रख्यातं भवति । नामएव सांसारिकानामाध्यात्मिकानां च व्यवहाराणां कारणम् । नाम्नएवमनुष्यः सुकीर्तिं प्राप्नोति । सुन्दरं नामतथा च नामानुसारं कर्म सम्पाद्यते चेत् आयुस्तेजश्च वर्द्धत इत्यत्र न संशयः । तस्मात् कारणात् नामकरणसंस्कार आवश्यको वर्तते ।

निष्क्रमणम्

सम्पादिते नामकरणविधौ माणवकं प्रसूतिशयनकक्षात् सूर्यदर्शनार्थं बहिरानीयते, स एव संस्कारः निष्क्रमणमिति ख्यातः । शिशोर्नामकरणं पश्चात् तृतीयमासे[२०]चतुर्थमास[२१] वाचन्द्रसूर्यदर्शनं विधातव्यम् । पिताशिशुं प्रसूतिकक्षतो बहिरानीय"ॐतच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात् शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदःशतं जीवेम शरदःशतं श्रृणुयाम शरदःशतं प्रब्रवाम शरदःशतमदीनाः स्याम शरदःशतं भूयश्च शरदःशतात् ॥"[२२]इत्यादिभिर्मन्त्रैर्बालकं सूर्यदर्शनं कारयेत् ।[२३] निष्क्रमणविषये ऋषीणां मतवैभिन्यं दृश्यते । अतः परिस्थितिं कुलपरम्परां च विचार्य शुभे मुहूर्ते निष्क्रमणसंस्कारः कर्तव्यः । प्रसूतिकक्षतो बहिरानीयप्रकृतेर्मानवजीवनस्य च मूलभूतस्य सूर्यस्य दर्शनम् तथा च जीवनाधारभूतस्यवायोः सान्निध्ये माणवकं संस्थाप्यानुपमस्यप्राकृतिकशक्तेरुपासनमेव निष्क्रमणसंस्कारस्य वैशिष्ट्यम् ।

अन्नप्राशनम्

अशनम् इति भोजनम् । शास्त्रोक्तविधिनाशिशुं प्रथमवारं अन्नं प्राश्यते चेत्तदन्नप्राशनम् । नेपालदेशे संस्कारोऽयं प्राशनी, पास्नी, भातखुवाई इत्यनेकैर्नामभिः प्रसिद्धो वर्तते । शारीरिकविकासाययथाबालकंस्य कृते मातुर्दुग्धमतीवमहत्त्वपूर्णं भवति, तथैवान्नमप्यावश्यकं

ख.दशम्यमुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वापितानाम करोति ।। पारस्करगृह्यसूत्र हरिहरभाष्य (१ / १७ / १) ।

[१९]माङ्गल्ये ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्यवलान्वितम् ।
वैश्यस्यधनसंयुक्तशुद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ मनुस्मृति (२/ ३१)

[२०]तद्वा तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थेमासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ वीरमित्रोदय, संस्कारप्रकाश ,पृष्ठ १४० ।

[२१]चतुर्थेमासि निष्क्रमः । याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / १२) ।

[२२]ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात्...... । शुक्लयजुर्वेदसंहिता (३६ / २४) ।

[23]चतुर्थेमासि निष्क्रमणिका । सूर्यमुदीक्षयतितच्चक्षुरिति । ॥ पारस्करगृह्यसूत्र हरिहरभाष्य (१ / १७ / ५ - ६) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भवति । “षष्ठेऽन्नप्राशने मासि.........।” इति याज्ञवल्क्यमतानुसारं पुत्रस्य षष्ठे मासे तथा च पुत्र्याःपञ्चमे मासे अन्नप्राशनं कर्तव्यम् । नारदमते सामान्यतया सौरमासानुसारेण पुत्री चेत् पञ्चमासादारभ्यविषमे मासे तथापुत्रश्चेत् षष्ठमासादारभ्य समे मासे अन्नप्राशनं कर्तव्यम् ।[२४] पुत्र्यापेक्षयापुत्रस्यशारीरिको विकासःशनैः शनैर्भवतीतिविचार्य पुत्र्याःपञ्चमे मासे पुत्रस्य षष्ठमासे इति लिङ्गमाधृत्यान्नप्राशनम् ।

शुभमुहूर्ते वृद्धिश्राद्धं समाप्यकाचनकन्यावाबालकस्यपितावामाताकश्चनकुलवृद्धो मन्त्रोच्चारणपूर्वकमन्नप्राशनं कुर्यात् । “यक्ष्मनाशकानिपापनाशकानिनवप्रकारकाण्यन्नानि सदैव शक्तिदायकानि पुष्टिदायकानि वा स्युः”[२५] इति प्राशनकर्ता प्रार्थयेत् ।

“अन्नं ब्रह्मारसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।” इति वाक्यमप्यन्नमाहात्म्यं गायति । अन्नप्राशनसंस्कारदिवसे एवजीविकापरीक्षा कर्तव्या ।[२६]विविधवृत्तिसूचकानि लेखनी- पुस्तक- घट- द्रव्य- अस्त्रादि वस्तूनि बालस्यअग्रभागे स्थापनीयानि । बालकस्तेषां मध्ये यत्किमपि वस्तु प्रथमं स्पर्शतिवा हस्ते गृह्णाति, तस्यैव वस्तुनो माध्यमेन बालकस्यजीविकाभवतीतिमान्यताएवजीविकापरीक्षा । शिशोर्ब्रह्मचर्य-तेज-बुद्धि-आयुवृद्ध्यर्थं अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं मनसि ब्रह्मजिज्ञासा उत्पन्नाभवेदितिकामनयाप्यन्नप्राशनसंस्कार आवश्यकः ।

चूडाकर्मः

बालकस्यप्रथमवारं केशमुण्डनं केशकर्तनं वा चूडाकर्म कथ्यते । गर्भावस्थायामेव बालकस्यशिरसि जातान् केशान् कर्त्र्यतेऽस्मिन् संस्कारे । संस्कारोऽयं चूडाकर्म-चूडाकरण-चौलकर्म-क्षौरकर्म इति विभिन्ननामभिः प्रसिद्धो वर्तते । अस्मिन् संस्कारे बालकस्य केशमुण्डनसमये शिरस्य मध्यभागे (भूमरी) चूडा स्थापनीयाइति कुलपरम्परा । बालकस्यकेशकर्तनान्नखकर्तनाद् वाआयु-सौन्दर्य-सौभाग्यवृद्धिर्जायते इति चरकसंहितायां उल्लिखितं वर्तते ।[२७] सुश्रुतवचनादपि चूडाकरणात् स्वास्थ्यरक्षा सौन्दर्यवृद्धिश्च जायते इति स्पष्टं भवतिं । सुश्रुतमते जन्मनो विषमे वर्षेवाप्रथमे तृतीये पञ्चमे सप्तमे वषे[२८] याज्ञवल्क्यमते कुलपरम्परानुसारं चूडाकरणं कर्तव्यमिति स्पष्टं वर्तते ।[२९] बालकस्यमातापञ्चमासादधिकागर्भवतीवर्तते चेत् बालकस्य मुण्डनं न कर्तव्यम् ।

---

[२४]षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणां तु पञ्चमे ।
सप्तमे मासि वाकार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥निर्णयसिन्धु, पृष्ठ ५२९ , अनु.प्रा. डा. ढकाल पूर्ववत् ।

[२५]शिवौ ते स्तां व्रीहियवावला सावदोमधौ ।
एतौ यक्ष्मं विवाधेते एतौ मुञ्चतो अंहसः ॥अथर्ववेद (८ / २ / १८) ।

[२६]तस्मिन् काले स्थापयेत् तत् पुरस्ताद्वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीं च ।
स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति वालस्तैराजीवैस्तस्यवृतिः प्रदिष्टा ॥२२॥ संस्कारप्रकरणम् मुहूर्तचिन्तामणि ।

[२७]पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपं विराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कर्तनं सुप्रसाधनम् ॥सूत्रस्थान, चरकसंहिता (९५ / ५) ।

[२८]जन्मतस्तु तृतीये च श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः ।
पञ्चमे सप्तमे वर्षे जन्मतो मध्यमं भवेत् ॥
एवमेवआश्वालयनबृहस्पतिपारस्कराणां मतम् । पृ.१४१, संस्कारप्रकाश, पूर्ववत् ।

[२९]चूडाकर्मा यथाकुलम् । याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / १२) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

परन्तु बालकःपञ्चवर्षादधिकः स्यात् चेत् गर्भवती सत्यपि चूडाकरणं शुभमेव भवति ।[३०] चूडाकरणसंस्कारे जूटिकाबन्धनमनिवार्यमेव भवति ।

कर्णवेधः

कर्णवेधस्यशाब्दिकं अर्थं भवति कर्णच्छेदनम् । पौरुषप्राप्त्यर्थं स्त्रीत्वप्राप्त्यर्थं वा कर्णवेध आवश्यकः । बालकस्य कर्णच्छेदनपरम्परा तथा च बालिकायाः कर्णनासिकाच्छेदनपरम्परा अधुनापिविद्यमानावर्तते । कर्णवेधसंस्कारस्य समयविषये विद्वद्जनेषु सामान्यजनेषु च विभिन्ना जनश्रुतयःप्रचलिताः सन्ति । विविधदोषाणां परिहारार्थं जन्माच्छष्ठदिवसे नामकरणदिवसे वा नैपालकाःकुलपरम्परानुसारेण कर्णवेधसंस्कारं कुर्वन्ति । मासमयनतिथिपक्षनक्षत्रादीन् विचार्य शुभमुहूर्ते कर्णवेधसंस्कारः कर्तव्यः ।[३१] कर्णवेधसंस्कारपश्चात् बालकाबालिकाश्च आभूषणं धारयन्तीत्यतस्तेषां सौन्दर्याभिवर्धनं भवति । रोगरक्षार्थं सौन्दर्यवृद्ध्यर्थमलंकारधारणार्थं वा कर्णवेधःकर्तव्यः ।[३२]कर्णवेधसंस्कारपश्चात् कर्णच्छिद्रेषु सूर्यस्य प्रकाशःप्रविशति चेत् तत्पश्चादेव द्विजा देवपितृकार्येषु अधिकारवन्तो भवन्तीतिशास्त्रीयमान्यतावर्तते ।

अक्षरारम्भः

संस्कारविधिपूर्वकं बालकं बालिकां चाक्षरारम्भःक्रियते चेत् स च संस्कारोऽक्षरारम्भ इति नाम्ना ज्ञायते । पञ्चमे वर्षे सम्प्राप्ते बालकं अक्षरारम्भं कारयेत् ।[३३] चूडाकर्मणः पश्चात्, बालकस्यबालिकायावा बुद्धिरत्यन्तं तीक्ष्णा वर्तते चेत् तृतीये पञ्चमे सप्तमे वावर्षे उपनयनसंस्कारस्य पूर्वं ह्यक्षरारम्भं कारयेत् ।[३४]बालको बालिकावा शिक्षाग्रहणार्थं योग्या चेत् शास्त्रीयविधिमाश्रित्य अक्षरारम्भःकर्तव्यः ।

उपनयनम्

ज्ञानप्राप्तिकामनया यं कमपि वटुमाचार्यसमीपे नयनं उपनयनम् ।[३५]उपनयनं व्रतबन्धनाम्नापि

---

[३०] चूडावर्षात्तृतीयात्प्रभवतिविषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठी
पर्वोनाहेविचैत्रोदगनयसमये ज्ञेन्दुशुक्रेज्यकानाम् । २८ । संस्कारप्रकरणम्, मुहूर्तचिन्तामणिः ।
वारेनलग्नांशयोश्चास्वभनिधनतौ नैधने शुद्धियुक्ते
शाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदुचरलघुभैरायषट्त्रिस्थपापैः॥ २९॥ संस्कारप्रकरणम्, मुहूर्तचिन्तामणिः ।
क्षीणचन्द्रकुजसौरिभाष्करैर्मृत्युशस्त्रमृतिपङ्गुताज्वराः।
स्युःक्रमेण बुधजीवभार्गवैः केन्द्रजैश्च शुभमिष्टतारया॥३०॥ संस्कारप्रकरणम्, मुहूर्तचिन्तामणिः ।
पञ्चमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् ।
पञ्चवर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥३१॥ संस्कारप्रकरणम्, मुहूर्तचिन्तामणिः ।
तारादौष्ट्येऽब्जे त्रिकोणच्चगे वा क्षौरं सत्स्यात्सौम्यामित्रस्ववर्गे ।
सौम्ये भेऽब्जे शोभने दुष्टतारा यस्ता ज्ञेया क्षौरयात्रादिकृत्ये ॥३२॥ संस्कारप्रकरणम्, मुहूर्तचिन्तामणिः ।
[३१]मासे षष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेध प्रशंसन्ति पुष्टयायुःश्रीविवृद्धये ॥ निर्णयसिन्धु, पृष्ठ ५२५, अनु. प्रा. डा. ढकाल, पूर्ववत् ।
[३२] रक्षाभूषणनिमित्तं बालस्य कर्णौ विध्येत् । सुश्रुतसंहिता , शरीरस्थान (१ / १९) ।
[३३]अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राप्ते पञ्चमहायने ।
उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥ निर्णयसिन्धु, पृष्ठ ५३९ , अनु. प्रा. डा. ढकाल, पूर्ववत् ।
[३४]पञ्चमे सप्तमे वाऽब्दे ।
प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षेविद्यारम्भं च कारयेत् ॥ हिन्दू संस्कार ...., पृष्ठ ५२, पन्थी, पूर्ववत् ।
[३५]उप (समीपे) आचार्यादीनां वटोर्नयनं प्रापणम् उपनयनमित्युच्यते । वीरमित्रोदय संस्कारप्रकाश, (पृष्ठ ३३४) पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रसिद्धं वर्तते । त्रैवर्णिकं कुमारं वेदस्य यम-नियमस्यव्रतस्य देवस्य च सामीप्यं प्रददात्युपनयनसंस्कारः ।[३६] ब्राह्मणस्य गर्भादष्टमे वर्षे क्षत्रियस्यएकादशवर्षे वैश्यस्य च द्वादशवर्षे उपनयनकालःनिर्दिष्टः ।[३७] निर्दिष्टे समये व्रतबन्धो न सम्भवश्चेत् ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्यन्तं क्षत्रियस्यद्वाविंशतिवर्षपर्यन्तं तथा च वैश्यस्यचतुर्विंशतिपर्यन्तं येन केनाप्युपायेन व्रतबन्धःकर्तव्यः इति याज्ञवल्क्यमतम् ।[३८] ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या मातृगर्भतःप्रथमवारं जायन्ते तथा च व्रतबन्धसंस्काराद् द्विजत्वं प्राप्नुवन्ति ।[३९] यथाकुशलःकलाकारः शीलाखण्डं सुन्दरं मूर्तिं कर्तुं समर्थो भवति तथैव विद्वान् आचार्यो बालकं संस्कारेण शिक्षितमनुशासितं च कुर्वन्ति । असद्गुरुणा कुमारस्योपनयनं क्रियते चेत् स कुमार उपनयनसंस्कारात् प्राप्तव्यं वीर्यं ज्ञानमनुशासनं च प्राप्तुमसमर्थो भवति ।[४०] ब्रह्मचारिणं कुमारं च विद्वासं स्नातकं कर्तुं वेदाध्यापनार्थं प्रयतमानाआचार्यास्तं कुमारं विद्यागर्भतो द्वितीयवारं जन्मददन्ति ।[४१] व्रतबन्धकर्मणि मुख्यतयाविधिपूर्वकं यज्ञोपवीतं धारयतिगायत्रीश्रावणं कुरुते तथा च वेदारम्भश्च करोतिकुमारः । आचार्यसमीपे नयनमुपनयनमित्यर्थे निष्पन्नउपनयनशव्दो बटुकं समृद्धजीवनस्य कृते परिष्कृतं मार्गं निर्दिशति ।

वेदारम्भः

धर्मग्रन्था वेदं ब्रह्मस्वरूपं मन्यन्ते । अतउपनीतस्यविप्रस्य वेदारम्भसंस्कारोऽनिवार्यो वर्तते । वेदाध्ययनरहितान्नन्येषु कर्मेषु रतान् च त्रैवर्णिकान् शुद्रस्वरूपान् मत्वा सर्वेषु द्विजकर्मेषु तेषां बहिष्कारः कर्तव्यः ।[४२] स्वपरम्परानुसारं वेदस्य वेदशाखानां चाध्ययनस्यप्रचलनं विद्यमानमस्ति । चतुर्वेदाध्ययनसमयो नास्ति, परिस्थितिरनुकूलानास्ति चेत् स्वस्यगर्भाधानपुंसवनादिषु कर्मषु यस्य वेदस्य वेदशाखायाश्च मन्त्राणां प्रयोगो विहितोऽस्ति तस्यैव वेदस्य वेदशाखायाश्चाध्ययनं कर्तव्यमिति ।[४३] वेदाध्ययनात् समग्रपापानां नाशं विधायपश्चादायुवृद्धिः सिद्धिलाभश्च जायते

---

[३६] गुरोर्व्रतानां वेदस्ययमस्यनियमस्य च ।
देवतानां समीपं वा येनासौ नीयते द्विजः ॥ । वीरमित्रोदय संस्कारप्रकाश, (पृष्ठ ३३५) पूर्ववत् ।

[३७] क. गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भदेकादशो राज्ञो गर्भात्तुद्वादशे विशः॥मनुस्मृति (२ /३६) ।
ख. गर्भाष्टमेऽष्टमेवाव्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / १४) ।

[३८] आषोडशादाद्वाविंशात् चतुर्विंशात् च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशांकालःऔपनायनिकः परः ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / ३७) ।

[३९] मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति(१ / ३९) ।

[४०] तमसो वाएषतमःप्रविशतियमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम् ।आपस्तम्वधर्मसूत्र (१/१/११) ।

[४१] स हि विद्यातस्तं जनयति ।आपस्तम्वधर्मसूत्र (१/१/१६ ॥

[४२] योऽनधीत्यद्विजो वेदमन्यत्रकुरुते श्रमम् ।
स शुद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मणः ॥ (मनुस्मृति २ /१६८) ।

[४३] यच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।
तच्छाखाध्ययनं कार्यमेवं न पतितो भवेत् ॥वीरमित्रोदय संस्कारखण्ड (पृष्ठ ३३६) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तथाचामृतप्राप्तिर्भवति ।[४४]शुभे मुहूर्ते सिद्धिबुद्धिगणेशादीनां पूजनं विधाय योग्यगुरोः सकाशाद् साङ्गवेदानांमुपनिषदादिग्रन्थानां चाध्ययनःप्रारम्भणीयः । उपनयनसंस्कारस्य प्रयोजनं वेदाध्ययनाधिकारसिद्धिः, सावित्रीमन्त्रोच्चारणयोग्यता सिद्धैश्च । तत्रयःकुमारं ब्राह्मणम् उपनीय वेदम् अध्यापयति सःआचार्यः । तस्य विद्याप्रदातृत्वात् पितृत्वेन, भगवती सावित्रीमातृत्वेन च निर्दिश्यते ।

केशान्तः (गोदानम्)

गावःकेशादीयन्ते कर्त्यन्ते इति व्युत्पत्त्या गोदानशब्दस्यअर्थो जटाश्मश्रुक्षौरकर्म इति ।[४५]

अध्ययनार्थं गुरुकुले आगतस्यब्रह्मचारिणः केशकर्तनं निषिद्धम् ।[४६]ब्राह्मणस्य षोडशवर्षे क्षत्रियस्यद्वाविंशतिवर्षे तथा च वैश्यस्यचतुर्विंशतिवर्षे केशान्तसंस्कारो विधीयते ।[४७]अस्मिन् संस्कारे ब्रह्मचारिणः श्मश्रूणां नखानां केशानां च कर्तनं विधायगङ्गायां क्षिप्यते । अयं संस्कारो यौवनकालस्यपदार्पणवेलायाः संकेतः । गुरुकुले स्थित्वाध्ययनं कृतःब्रह्मचारीवटुर्वेदाध्ययनादिकर्माणि समाप्य केशकर्तनं विधाय गुरुदक्षिणां ददाति, अयमेव संस्कारः केशान्तसंस्कारः ।

समावर्तनम्

यथाकालं गुरुकुले स्थित्वा वेदोपनिषदादिग्रन्थानामध्ययनं समाप्ययदाब्रह्मचारी गुरुकुलं त्यक्त्वा गृहं गन्तुमिच्छति, तत्समये सम्पाद्यमानः संस्कारः समावर्तनम् । अध्ययनादिकर्म समाप्य गुरुकुले प्रज्ज्वलितायनित्याहुतायचाअग्नये पूर्णाहुतिं दत्त्वाकुमारोऽष्टचिरञ्जीवीनामष्टसिद्धीनामअष्टपर्वतानां च प्रतीकरूपेणाष्टसंख्यकान् कलशान् स्थापयित्वा वेदमन्त्रैः पूजयति । तत्पश्चादाचार्यः शिष्यस्यआयुर्विवेक ऐश्वर्यं गाम्भीर्यं च कामयन् ॐ येप्स्वन्तरग्नयः.........इति मन्त्रेण स्नानं कारयति ।[४८] स्नानसम्पादनपश्चादेव हि शिष्यः स्नातक इति कथ्यते । तत्पश्चात् सुन्दराणि वस्त्राणि परिधायाचार्यादाशीर्वादमाज्ञां च प्राप्यब्रह्मचारी गृहं प्रतिगच्छति । अधुनाविश्वविद्यालयेष्वायोजितादीक्षान्तसमारोहाः समावर्तनसंस्कारस्य च परिवर्तिताआयामाः ।

विवाहसंस्कारः

वहप्रापणे धातोर्वि उपसर्गे घञ् प्रत्यये च सञ्जाते विवाहशब्दस्यव्युत्पत्तिर्जायते । विशिष्टं वहनमितिविग्रहेण विवाहशब्दस्यार्थो विशिष्टभारवहनं इति जायते । उद्वाहः परिणयः उपयमः पाणिग्रहणमेते शब्दाविवाहशब्दस्य परिचायकाः ।योग्यसन्तानोत्पादनाद् वंशविस्तार एवविवाहस्य

---

[४४]विद्ययालुप्यते पापं विद्ययाऽऽयुःप्रवर्धते ।
विद्यया सर्वसिद्धिः स्यात् विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥(ज्योतिर्निबन्ध) संस्कारको महत्त्व....,आचार्य प्रेमकुमार, पृष्ठ ८५ , पूर्ववत् ।

[४५]पन्थी, हिन्दू संस्कार परिचय..., पृष्ठ १११, पूर्ववत् ।

[४६]शिखाजटोवावापयेदितरान् । आपस्तम्बधर्मसूत्र (३२ / २ / १) ।

[४७]केशान्तषोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्यद्वयधिके ततः ॥ मनुस्मृति (२ / ६५) ।

[४८] मरासिनी, पं. दधिराम , पृष्ठ २७७, कर्मकाण्डभास्कर, पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विशिष्टमुद्देश्यम्, न तु भोगविलासो न हि इन्द्रियसुखलाभश्च ।[४९]धार्मिकचेतनायाविकासानन्तरं विवाहो न केवलं सामाजिकव्यवहार सम्पादनायआवश्यकोऽपितु धार्मिकरूपेणापि आवश्यको वर्तते । धर्मशास्त्रेषु ब्राह्मविवाहो दैवविवाहआर्षविवाहःप्राजापत्यविवाहआसुरविवाहो गान्धर्वविवाह राक्षसविवाहः पैशाचविवाह इत्यष्टौ विवाहप्रकारा उल्लिखिताः । तेष्वष्टसु चत्वारो विवाहाउत्तमाश्चत्वारो विवाहाअधमा इति मन्यते ।[५०]विवाहसमये श्रोत्रीयो महाकुलोत्पन्नो वरोऽन्वेषितव्य इति याज्ञवल्क्यमतम् ।[५१]कन्या च विवाहाकाङ्क्षी, रोगहीना, अग्रजानुजसहिता, असमानगोत्रे उत्पन्ना, असमानप्रवरा, पितुः सप्तकुलादपरे स्थिता मातुश्चपञ्चकुलादपरे स्थिता रक्तसम्बन्धरहिताआवश्यकी ।[५२]कन्याया वरस्य च गुणानवगुणान् च विचार्य एवविवाहःकर्तव्य इति शास्त्रीयमान्यतावर्तते ।

वाग्दानं–स्वयम्वरः–वरवरणी–कन्यादानं–लग्नग्रन्थीकरणं– गुप्ताहुतिः–पाणिग्रहणम्– अश्वारोहणं–शिलापूजनम्–अष्टपर्वतपूजनं– सप्तपदी–सप्तर्षिपूजनं–सूर्यदर्शनं– हृदयालम्भनं–सिन्दूरदानम्–अवशिष्टहोमश्चतुर्थीकर्म–द्विरागमनादीनिकार्याणि विवाहे मुख्यानिकार्याणि । कामेन्द्रियानां जागरणं विधायप्रकृतिप्रदत्तां चञ्चलां कामवासनां दाम्पत्यसूत्रेण बद्धवापतिपत्न्योर्मध्य एव सम्बन्धं स्थापयित्वावंशविस्तरणं, योग्यसन्ततिजननेन स्वकुलस्य स्वदेशस्यविश्वस्य च हितचिन्तनं वैवाहिकजीवनस्यादर्शः ।

अन्त्येष्टिसंस्कारः

दिवंगतामातरः पितरश्च परलोके शान्तिं प्राप्नुयुरितिकामनया मृतकस्यपुत्रादिभिः सम्पादनीयः संस्कारः एवान्त्यसंस्कारः । अयं संस्कारः क्रियाकर्म इति नाम्ना नेपालदेशे प्रसिद्धः । पञ्चज्ञानेन्द्रयाःपञ्चकर्मेन्द्रियाःपञ्चप्राणाः मनो बुद्ध्यादि सप्तदशतत्त्वैः सह आत्मामानवदेहं

---

[४९]पृष्ठ २६५, संस्कारप्रकाश, पूर्ववत् ।

[५०] क.ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाऽऽष्टमोऽधमः ॥ मनुस्मृति (३/ २१) ।

ख.ब्राह्मो विवाहआहूय दीयते शक्त्यलंकृतः ।

तज्जः पुनात्युभयतःपुरुषानेकविंशतिम् ॥याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / ५८) ।

यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।

चतुर्दश प्रथमजःपुनात्युत्तरजस्च षट् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / ५९) ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेर्थिने ।

स कायःपावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यान्सहात्मना ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / ६०)

आसुरो द्रविणादानाद् गान्धर्वः समयान्मिथः।

राक्षसो युद्धहरणात्पैशाचः कन्यकाछलात् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (६१/ १) ।

[५१] दशपुरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
स्फीतादपि नसंचारिरोगदोषसमन्वितात् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / ५४) ।

[५२]अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतःपितृतस्तथा ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति (१ / ५३) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

त्यक्त्वावा यं वायुशरीरं धारयति, स प्रेत इति हिन्दूमान्यता । जीवितावस्थायां मनुष्योऽनेन शरीरेण विविधानां विषयाणामुपभोगं करोति, अतः मृत्युपश्चादपितस्मिन्नेव शरीरे जीवो विशेषरूपेणानुरक्तो भवति । वायुरूपं शरीरं पूर्वशरीरेणोपभुक्तान् भोगान्नेव भोक्तुं कामयति । अतो हि मृतकस्य प्रेतत्वमुक्तेः कामनयादशगात्रादिकर्माणि कर्तव्यानीतिशास्त्रेषु निर्दिष्टम् । श्मशाने चितायां पुरुषमधोमुखं स्त्रियं चाकाशमुखं कृत्वोत्तरदिशिशिरो कृत्वामन्त्रोच्चारणपूर्वकं मुखाग्निनिश्चिताग्निर्वा दातव्य इति[५३]ब्रह्मपुराणे उल्लिखितम् । अस्मिन् काले दशगात्रादिकर्म, एकादशाहकृत्यानि, काञ्चनपुरुषदानं, वृषोत्सर्गः, आद्यमासिकश्राद्धः, उदककुम्भदानं, षोडशीश्राद्धः सपिण्डीकरणञ्चेतिकर्माणि क्रियन्ते । मृत्युपश्चात् सम्पादनीया वर्णाश्रमव्यवस्था, कुलपरम्परायां प्रचलितादान-भोजनादीनि समस्तकर्माणि क्रियाक्रमादयश्च सर्वे कृत्याअन्त्येष्टिसंस्कारा एव ।

निष्कर्षः

मानुषं जीवनं समुन्नतं सुसंस्कृतं त कर्तुं संस्कारा विशेषरूपेण महत्त्वपूर्णाः । सनातनपरम्परायां प्रचलिताःषोडशसंस्कारा अद्यपर्यन्तं जीविताः । मनुष्याणां शारीरिकं मानसिकंमाध्यात्मिकं चोन्नयनार्थं जन्मतआरभ्य मृत्युपर्यन्तं विविधानां संस्काराणां व्यवस्थावर्तते । संस्कारादेव हि खलु मनुष्याद्विजत्वं प्राप्नुवन्ति । वर्तमानसमये परिस्थितिमवस्थां च विचार्य षोडशसंस्काराणां मध्ये सर्वेषां संस्काराणामनुशीलनं न कुर्वन्तिजनाः, एतद् नोचितम् । वैदिकपरम्परायाविषये संस्कारविषये, संस्कारकृत्यानां ज्ञानानां च विषये समाजे शिक्षाप्रदानमेवास्याध्ययनस्यमुख्यो ध्येयः ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्य रामदैवज्ञ. **मुहूर्तचिन्तामणि**पीयूषधाराटीकासहित, (सन् १९९२) वाराणसी : मोतीलालबनारसीदास ।

आपस्तम्ब. **आपस्तम्बगृह्यसूत्र.** (सं.२०३६). श्रीमद्हरदत्तमिश्रविरचित, हिन्दीव्याख्या उमेशचन्द्रपाण्डेय, पुनर्मुद्रण, वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

आश्वलायन. **आश्वलायनगृह्यसूत्र.** (वि.सं.२०४०). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

गौतम. **गौतमधर्मसूत्र,** (वि.सं.२०६९) अनु. प्रमोदवर्धन कौडिन्यायन, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

गौतम, शम्भुराज. (सम्पा.) **शोध,** (वि.सं.२०६९) अनुसन्धानात्मकपत्रिका, वर्ष १ अंक १, ,काठमाडौं, ने सं. वि. प्रा. संघ केन्द्रीय समिति ।

चरक. **चरकसंहिता.** (ई.सं.१९९७). अनु. डा.केवलकृष्ण ठकराल . वाराणसी : चौखम्बाओरियण्टालिया ।

पन्थी, डा. लक्ष्मीकान्त,**हिन्दू संस्कार परिचय र विमर्श,** (वि.सं.२०७४) काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

पारस्कर. **पारस्करगृह्यसूत्र.** (वि.सं.२०४९). वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान : वाराणसी ।

[५३]सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शवः ।
अधोमुखो दक्षिणदिक्चरणस्तु पुमानिति ।
उत्तानदेहा नारी तु सपिण्डैरपिबन्धुभिः॥ कर्मकाण्डभास्कर , पृष्ठ ५२७, मरासिनी, पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भट्ट, कमलाकर. **निर्णयसिन्धु,** (वि.सं. २०७१) अनु. प्रा. डा. वेणीमाधव ढकाल, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

मनु . **मनुस्मृति.** (ई.२००७). अनु. शिवराज कौडिन्यायन, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

मरासिनी, पं. दधिराम. **कर्मकाण्डभास्करः,** (वि.सं. २०७४) काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

मित्रमिश्र. **वीरमित्रोदय(संस्कारप्रकाशः),** (सन् १९९५) अनु. पं.विष्णुप्रसादशर्मा, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज ।

याज्ञवल्क्य (प्रमुख ऋषि), **वृहदारण्यकोपनिषद्,** (वि.सं.२०३१) अनु. माधवप्रसाद देवकोटा, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

याज्ञवल्क्य. **याज्ञवल्क्यस्मृति (मिताक्षरा).** (पुनर्मुद्रण, २०६५) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

व्यास.**अथर्ववेदसंहिता,** (सन् २००५) श्रीरामशर्मा आचार्य(सम्पादकः), मथुरा : युगनिर्माण योजना ।

व्यास.**आदिपर्व महाभारत.** (सन् १९५१). गोरखपुरः गीताप्रेस ।

व्यास.**यजुर्वेदसंहिता,** (सन् २००५) श्रीरामशर्मा आचार्य (सम्पादकः), मथुरा : युगनिर्माण योजना :।

व्यास,**श्रीमद्भागवतमहापुराण,** ५३औं पुनर्मुद्रण, (वि.सं.२०७६) गोरखपुर : गीताप्रेस ।

व्यासः. **व्यासस्मृति,** (पुनर्मुद्रण वि.सं. २०६५) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

संस्कारप्रकाश,(वि.सं.२०६९), ३०औं पुनर्मुद्रण,उत्पादन कूट संकेत २०३३, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

सुश्रुत. **सुश्रुतसंहिता.** (ई.सं.२००१). अनु. डा.केवलकृष्ण ठकराल. वाराणसी : चौखम्बाओरियण्टालिया ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रकृतिभावसन्धिविमर्शः

✍ प्रकाश तिवारी*

शोधसारः

संस्कृतव्याकरणशास्त्रे वर्णानामतिशयितः सन्निधिः, सन्निधानं वा संहिता इत्युच्यते । संहिता सन्धिरित्यनर्थान्तरम् । स्वरवर्णानां व्यञ्जनवर्णानां, विसर्गाणाम् (अयोगवाहानाम्) परस्परं सन्निधानमेव संहिता इत्युच्यते । यत्र विरामो नास्ति, तत्रैव सन्धिनियमः प्रवर्तते । विरामे सन्धिर्न भवति । संस्कृतव्याकरणशास्त्रे मुख्यतया पञ्चसन्धीनां विमर्शो भवति । स्वरसन्धिः, हल्सन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिश्चेति । शास्त्रे स्वरसन्धिरेव अच्सन्धिरित्यभिधीयते । व्यजनवर्णानां यत्र सन्धिर्भवति स एव हल्सन्धिः । प्रगृह्यसञ्ज्ञकानां प्लुतसञ्ज्ञकानाञ्च नित्यं प्रकृतिभावसन्धिर्विधीयते । यथास्थितौ अवस्थानम् अर्थात् सन्धिर्न भवनं प्रकृतिभावसन्धिः कथ्यते । प्रकृतिभावसन्धिनिरूपणावसरे निम्नलिखित त्रिप्रकारेण विवेचनं समुचितं प्रतिभाति । ते सामान्यप्रकृतिभावः, प्लुतस्य प्रकृतिभावः, प्रगृह्यस्य प्रकृतिभावश्च सन्ति । आलेखेऽस्मिन् सन्धिव्यवस्थायां प्रकृतिभावसन्धेर्विवेचनं क्रियते । पाणिनिना अष्टाध्याय्यां सन्धिविधायकानि बहूनि सूत्राणि प्रणीतानि सन्ति । तेषां सूत्राणामाचार्यभट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां सोदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सप्रपञ्चं विवेचितमस्ति । तेषां सोदाहरणं विवचनमत्र क्रियते । किन्तु आलेखेऽस्मिन् प्रधानरूपेण प्रमुखसूत्रवार्तिकाणां विवेचनपूर्वकं प्रकृतिभावसन्धेर्नियमः प्रदर्शितोऽस्ति ।

शब्दकुञ्जी- *प्रकृतिभावः, प्रगृह्यसन्धिः, प्लुतस्य प्रकृतिभावः, प्रगृह्यस्य प्रकृतिभावः, सामान्यप्रकृतिभावः,*

विषयप्रवेशः

समुपसर्गपूर्वकात् **डुधाञ्** धारणपोषणयोः, इत्यस्माद् धातोः **उपसर्गे घोः किः** ३।३।९२॥ इत्यनेन कि (इ) प्रत्यये कृते सति सन्धिशब्दो निष्पद्यते । शब्दोऽयं पुंलिङ्गे प्रयुज्यते । यस्यार्थो भवति मेलनम्, सङ्गमः संहिता चेति । वर्णानामतिशयसामीप्यमेव संहितेति कथ्यते । पाणिनीयव्याकरणानुसारेण सन्धयः सामान्यतः पञ्चधा सन्ति । अच्सन्धिः, हल्सन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, स्वादिसन्धिश्चेति । अच्सन्धेरपरं नाम स्वरसन्धिरस्ति । अजिति कथनेन अच्प्रत्याहारे समागतानां वर्णानां बोधो भवति । ते च वर्णाः अ, इ, उ, ऋ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ सन्ति । तथैव हल्पदेन व्यञ्जनवर्णानां बोधो भवति । ते च वर्णाः ह य व र ल य म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह एते सन्ति । अच्सन्धौ दीर्घसन्धिः, गुणसन्धिः, वृद्धिसन्धिः, यण्सन्धिः, अयादिसन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः, पररूपसन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिश्चेति भेदाः सन्ति । हल्सन्धौ श्चुत्वसन्धिः, ष्टुत्वसन्धिः, जश्त्वसन्धिः, अनुनासिकसन्धिः, परसवर्णसन्धिः, पूर्वसवर्णसन्धिः, चर्त्वसन्धिः, छत्वसन्धिः, अनुस्वारसन्धिः, ङमुँट्सन्धिः, तुगागमसन्धि इत्यादय सन्धयः सन्ति । प्रकृतिभावसन्धे तेषां अच्वर्णानां परस्परयोः सन्धिर्न भवनम् अर्थात् यथास्थितौ अवस्थानम् प्रकृतिभावसन्धिः कथ्यते । प्रकृतेः भावः प्रकृतिभावः । पूर्वपरयोः अचोः स्थाने यद् गुणवृद्धिदीर्घादिकं प्राप्तं तत् सर्वं निषिध्य पूर्ववदेव यस्मिन् विधानं भवति, तत् प्रकृतिभावपदेन व्यवह्रियते । तेषां पाणिनिमतमनुसृत्य सोदाहरणं विवचनमनुसन्धानेऽत्र क्रियते ।

** उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ* / CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शोधकार्यस्य समस्योद्देश्यञ्च

किं नाम प्रकृतिभावः ? सन्धिविधौ प्रकृतिभावसन्धेः प्रयोगो कथं क्रियते ? प्रकृतिभावसन्धौ के नियमाः ? इत्याद्याः जिज्ञासाः समुद्भवन्ति । एतासां जिज्ञासानां शमनार्थं विहितस्यास्यानुसन्धानस्य एते प्रमुखा विषयाः समस्यारूपेण उपस्थापिताः सन्ति । लेखेऽस्मिन् पूर्वोक्तसमस्यायाः समाधानार्थमुद्देश्यानि निर्धारितानि सन्ति । तानि च- पाणिनीयमतमनुसृत्य प्रकृतिभावसन्धेर्निर्वचनम्, तस्य सोदाहरणं स्वरूपप्रकाशनं प्रकृतिभावसन्धेः प्रकारप्रयोगादीनां पर्यालोचनमत्र विहितमस्ति । तथैव भट्टोजिदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुद्याः प्रकृतिभावसन्धिप्रकरणे स्थितानां प्रमुखसूत्रवार्तिकाणां परिशीलनं एवञ्च तेषां सूत्राणां सरलतया विवेचनमत्र प्रदर्शितमस्ति ।

शोधविधिः

शोधसामग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधीनामत्र समुपयोगः कृतो वर्तते । तेषु निगमनागमनव्याख्यानात्मकविधयः प्रयुक्ताः सन्ति । प्रधानतयाऽत्र प्रकृतिभावसन्धेः स्वरूपनिर्वचन–प्रयोगपरिशीलनक्रमे संस्कृतवैयाकरणानां मतान्यनुशीलनेन निगमनविधिः प्रयुक्तोऽस्ति । तथैव प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः ।

विश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधारः

संस्कृतवाङ्मयस्य सर्वेष्वपि विषयेषु तत्तत् विषयक मूलग्रन्थाः प्रधानरूपेण सैद्धान्तिकाधारो भवति । मूलग्रन्थकथनेन सूत्रग्रन्थाः वार्तिकग्रन्थाः, भाष्यग्रन्थाः, व्याख्याग्रन्थाः, टीकाग्रन्था इत्यादयः ग्रन्थाः समादरणेनावलम्ब्यन्ते । प्रकृतिभावसन्धीनां विमर्शनक्रमेऽत्रानुसन्धाने विषयविश्लेषणस्य सैद्धान्तिकाधाररूपेण पाणिनिकृताष्टाध्यायीस्थ सम्बद्धसूत्राणां गृहीतं वर्तते । तेषां सूत्राणां व्याख्यानविश्लेषणक्रमे सम्वद्धसूत्रार्थ-वृत्ति-वार्तिक-फक्किका-परिभाषेत्यादयः सम्यग्परिशीलितास्ति । तत्र क्रमे व्याकरणमहाभाष्य-सिद्धान्तकौमुदी-पाणिनीयशिक्षा इत्यादयः ग्रन्थाः सैद्धान्तिकाधारेण स्वीकृतोऽस्ति ।

शोधसीमाङ्कनम्

सन्धिविधौ प्रकृतिभावसन्धिषु केन्द्रीभूय प्रकृतिभावसन्धिविवेचनमत्रानुसन्धानकार्यस्य क्षेत्रं वर्तते । तत्र पाणिनीयाष्टाध्याय्याधारेण विरचितस्य भट्टोजिदीक्षितस्य कृतिर्वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीस्थ प्रकृतिभावसन्धिः प्रकरणस्थप्रमुखसूत्रवार्तिकाणामेव विवेचनपूर्वकं प्रकृतिभावसन्धिविधौ निर्दिष्टव्यवस्थायाः प्रकाशनमत्रानुसन्धानकार्यस्य सीमा वर्तते ।

प्रकृतिभावसन्धिः

प्रकृत्या स्वभावेनावस्थितिः प्रकृतिभावः । वर्णानामतिशयितः सन्निधिं भूत्वाऽपि यत्र सन्धयोः न भवन्ति तत्प्रकृतिभावः कथ्यते । प्रकृतिभावसन्धौ निमित्ते सत्यपि सन्धिकार्याभावो भवति । स्वभावेन अवस्थितिः प्रकृतिभावः इत्यर्थः । अतः यथास्थितौ वर्तनं वा अवस्थानं प्रकृतिभावः । सन्धिर्न भवनं वा प्रकृतिभावः । पूर्वपरयोः अचोः स्थाने यद् गुणवृद्धिदीर्घादिकं प्राप्तं तत् सर्वं निषिध्य पूर्ववदेव यस्मिन् विधानं भवति, तत् प्रकृतिभावपदेन व्यवह्रियते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रगृह्यसञ्ज्ञकानां प्लुतसञ्ज्ञकानाञ्च नित्यं प्रकृतिभावसन्धिर्विधीयते । अचि परे सति प्लुतस्य तथा प्रगृह्यसञ्ज्ञकस्य प्रकृतिभावो भवति ।[१] दूरात् सम्बोधने प्रयुक्तस्य वाक्यस्य टेः विकल्पेन प्लुतो भवति ।[२] दीर्घेकारोकारौकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यं भवति ।[३] मान्ताद् अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः ।[४] सङ्क्षेपे यदि पूर्वे शब्दान्ते अ, ई, ऊ, ए वर्णाः सन्ति तथा परस्थितशब्दस्य आदिवर्णः स्वरश्चेत् अ, ई ऊ एवर्णाः यथावत् तिष्ठन्ति । तथैव प्लुत स्वरेपरे नित्यं प्रकृतिभावो भवति । प्रगृह्यस्य स्वरे परेऽपि नित्यं प्रकृतिभावो भवति । यथा– आगच्छ राम३ इह लक्ष्मणः, कवी इतः, अमी अश्नन्ति, विष्णू इमौ, छात्रे अमू एषु क्रमशो गुणदीर्घयणपूर्वरूपं नाभूवन् ।

प्रकृतिभावसन्धिनिरूपणावसरे सामान्यप्रकृतिभावः, प्लुतस्य प्रकृतिभावः, प्रगृह्यस्य प्रकृतिभावश्चेति त्रिप्रकारेण विवेचनं समुचितं प्रतिभाति । प्रकृतिभावसन्धिप्रकरणे एकविंशतिसूत्राणि समुल्लिखितानि सन्ति । कतिपय वार्तिकानि च सन्ति । तेषां सूत्रवार्तिकानां विवेचनमत्र क्रियते ।

सामान्यप्रकृतिभावः

सामान्यरूपेण प्रकृतिभावसन्धे अच्वर्णानां परस्परयोः सन्धिर्न भवनम् अर्थात् यथास्थितौ अवस्थानं भवति । प्रकृत्या स्वभावेन निर्विकारस्वरूपेण अवतिष्ठत इत्यर्थः । सामान्यरूपेण यत्र प्रकृतिवद्कार्यं भवति तदेव सामान्यप्रकृतिभावः । प्लुतसञ्ज्ञकशब्दाः प्रगृह्यसञ्ज्ञकशब्दाश्च अच्प्रत्याहारस्थितवर्णानां परे सति नित्यं प्रकृतिभावो भवति ।[५] सामान्यप्रकृतिभावपक्षेऽत्र प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्, इकोऽचिसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च, ऋत्यकः इति सूत्रत्रयेन तथा न समासे, सिति चेति वार्तिकद्वयेन नियमयति ते च यथा सन्ति-

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५।।

अचि परे सति प्लुतस्य तथा प्रगृह्यसञ्ज्ञकस्य प्रकृतिभावो भवति । प्रगृह्यसञ्ज्ञकानां प्लुतसञ्ज्ञकानाञ्च अनेन सूत्रेण नित्यं प्रकृतिभावो भवति । यथा- एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरति इत्यत्र **दूराद्धूते च** ८।२।८४॥ इति सूत्रेण णकारादकारः प्लुतः । प्लुतत्वात् तस्य अकारे न सवर्णदीर्घः । हरी एतौ इत्यत्रापि **ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम्** १।१।११॥ इति सूत्रेण ईदूदेदिति रेफादीकारः प्रगृह्यः । प्रगृह्यत्वात् तस्याऽपि यणादेशो न भवति । **सर्वत्र विभाषा गोः** ६।१।१२२॥ इति सूत्रेण विभाषेत्यस्य अस्वरितत्वादेव निवृत्तिसिद्धेरिह नित्यग्रहणं कृतम् । नित्यग्रहणे सत्येव हरी एतावित्यादौ प्लुतप्रगृह्या अचि इत्ययमेव केवलः प्रकृतिभावः भवतीत्यर्थः । यथाशब्दो योग्यतायाम् । अयमेव प्रकृतिभावः प्राप्तुं योग्यः । स च नित्यग्रहणे सति प्राप्नुयादित्यर्थः । अकृते सति नित्यग्रहणे परत्वात् शाकलह्रस्वसहितप्रकृतिभावः प्रसज्येत । नित्यग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादेव परमपि शाकलह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावं प्लुतप्रगृह्या इति केवलः प्रकृतिभावो बाधत इत्यर्थः ।

---

[१] पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६। १। १२५॥

[२] पाणिनिः, पूर्ववत्, दूराद्धूते च ८। २। ८४॥

[३] पाणिनिः, पूर्ववत्, ईदुदेद् द्विवचनम् प्रगृह्यम् १ ।१। ११॥

[४] पाणिनिः, पूर्ववत्, अदसो मात् १। १। १२॥

[५] पाणिनिः, पूर्ववत्, प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६। १। १२५॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७।।

असवणे अचि परे सति पदान्तस्य इकस्य विकल्पेन ह्रस्वो भवति । पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वेति सिद्धान्तकौमुद्याम् ।[६] पदान्तस्येकः असवर्णेऽचि परे ह्रस्वो भवति । चकारात् प्रकृत्यान्तःपादम् इत्यतः प्रकृत्येत्यनुकृष्यते । यदि चकारो न क्रियेत, तर्हि पदान्तस्य इकः असवर्णेऽचि ह्रस्वः स्यादित्येव लभ्येत । तस्य ह्रस्वस्य प्रकृतिभावो न लभ्येत । ततश्च चक्री अत्रेति स्थिते ईकारस्य ह्रस्वे सति तस्य यणादेशे चक्र्यत्रेत्येव भवति । चक्रि अत्रेति ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावविशिष्टं रूपं न भवतीत्यपीष्यते । अतः प्रकृत्येत्यनुकर्षणार्थश्चकार आवश्यक इति सूत्रकारस्य हृदयम् । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्यः इति भाष्ये स्थितम् ।[७] चक्रि अत्रेति ह्रस्व समुच्चितप्रकृतिभावपक्षे रूपम् । तदभावपक्षे तु यणि चक्र्यत्रेति रूपं सिद्धं भवति ।

उदाहरणानि च यथा सन्ति-

यणसन्धिः	ह्रस्वविधिः सामथ्यान्नस्वरसन्धिः
दधी+अस्ति = दध्यस्ति	दधि+अस्ति = दधि अस्ति
वस्तू+आनय वस्त्वानय	वस्तु+आनय = वस्तु आनय
वारी+अत्र = वार्यत्र	वारि+अत्र = वारि अत्र
योगी+आगच्छति = योग्यागच्छति	योगि+आगच्छति = योगि आगच्छति
धनी+अवोचत् = धन्यवोचत्	धनि+अवोचत् धनि अवोचत्
भवती+एव = भवत्येव	भवति+एव भवति एव ।

न समासे (वार्तिकम् ३६८४)

समासे तु असवर्णेऽचि परे पदान्त इकः ह्रस्वो न भवति । यथा- वापी+अश्वः = वाप्याश्वः । सुधी+उपास्य = सुध्युपास्य, मधु+अरि = मध्वरिः, गौरी+आत्मजः = गौर्यात्मजः, नदी+उदयः = नद्युदयः चारू+अङ्गी = चार्वङ्गी, वधू+आगमनम् = वध्वागमनम् ।

सिति च (वार्तिकम् ३६८४)

सकारः इत् यस्य सः सित्, तस्मिन् परेऽपि पदान्त इकः ह्रस्वो न भवति । पर्शु पार्श्वास्थि । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । पश्र्वा णस् वक्तव्यः इति वार्तिकेन णसि आदिवृद्धौ, यणादेशे स्वादिकार्ये पार्श्वम् इति रूपं सिद्धं भवति ।

ऋत्यकः ६।१।१२८।।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् ।[८] ऋति परे पदान्तस्य अकः प्रकृतिभावो भवति । पदान्तस्य अकः ऋति परे ह्रस्वो विकल्पेन भवति । उक्तो ह्रस्वः प्रकृत्या अवतिष्ठत इति । पदान्ते अक् प्रत्याहारः अ-इ-उ-

---

[६] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी**, बालमनोरमाटीका, ६७ पृ. ।

[७] पतञ्जलिः, **महाभाष्यम्**, ६। १। १२७।

[८] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी**, बालमनोरमाटीका, ६९ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ऋ-लृ इत्येते वर्णानां पश्चात् ह्रस्वः ऋकारः अस्ति चेत् तर्हि विकल्पेन ह्रस्वः सन्ध्यभावश्च भवति पदान्ते ।[९] ततः प्रकृतिभावो भवतीत्यर्थः । ह्रस्वाभाव पक्षे तु सन्धिकार्यं भवत्येव ।

उदाहरणानि यथा सन्ति-

संहितावस्थायाम्	**सम्पादितकार्यं कार्यविवरणञ्च**	**प्रकृतिभावावस्थायाम्**	**सन्ध्यवस्थायाम्**
ब्रह्मा+ऋषिः	आकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च	ब्रह्म ऋषिः	ब्रह्मर्षि
सप्त+ऋषीणाम्	समासेऽपि प्रकृतिभावः	सप्त ऋषीणाम्	सप्तर्षीणाम्
महा ऋषिः	आकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च	मह ऋषिः	महर्षिः
प्रज्ञा+ऋतम्भरा	आकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च	प्रज्ञ ऋतम्भरा	प्रज्ञर्तम्भरा
पञ्च+ऋतवः	समासेऽपि प्रकृतिभावः	पञ्च ऋतवः	पञ्चर्तवः
पुरुष+ऋषभः	प्रकृतिभावः	पुरुष ऋषभः	पुरुषर्षभवः
कण्व+ऋषिः	प्रकृतिभावः	कण्व ऋषिः	कण्वर्षिः
ऋषि+ऋणम्	प्रकृतिभावः	ऋषि ऋणम्	ऋष्यृणम्
कुमारी+ऋतुमती	ईकारस्य ह्रस्वः प्रकृतिभावश्च	कुमारि ऋतुमती	कुमार्यृतुमती

पदान्तग्रहणमत्राप्यनुवर्तनीयमेवेत्यर्थः । आर्च्छीदित्यत्र ऋ गतौ इत्यस्माद्धातोः लङि तिपि शपि, पाघ्राध्मेति सूत्रेण ऋच्छादेशे, इतश्चेति इकारलोपे आटागमे आटश्चेति वृद्धौ आ+ऋच्छत् इति स्थिते आकारस्य अकः पदान्तत्वाभावात् प्रकृतिभावो न भवति । न समासे इति पूर्वसूत्रस्थं निषेधवार्तिकमिह न सम्बध्यते । अतः सप्त ऋषीणाम् इत्यत्र दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायाम् इति सूत्रेण समासे । प्रकृतिभावपक्षे तु सप्त ऋषीणामिति रूपम् । तदभावपक्षे तु आद्गुण इति गुणे रपरत्वे सप्तर्षीणामिति रूपं सिद्धं भवति ।

प्लुतसञ्ज्ञकशब्दानां प्रकृतिभावः

वर्णानामुच्चारणक्रमे उच्चारणकालाधारेण स्वरवर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वनिर्धारणं भवति । पाणिनिनाष्टाध्याय्यां **ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः** ।१।२।२७। इति सूत्रेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञाः विहिताः वर्तन्ते । उश्च, ऊश्च, उ३श्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञको भवतीत्यर्थः । तथैव पाणिनीयशिक्षायाञ्च- **ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ।**[१०] इत्युक्तम् । अतः कालाधारेणैव वर्णानां ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वस्य ज्ञानं भवति । स च प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा भवन्तीति ।

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥[११]

अत्र ह्रस्वदीर्घप्लुताः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणवत्भवति । यथा कु खुरी...काँऽऽ इत्यत्र कु इत्यत्र ह्रस्वः, खुरी, इत्यत्र दीर्घः, काँऽऽ इत्यत्र प्लुतोच्चारणं भवति । हलन्तव्यञ्जनन्तु

---

[९] उदयशंकरझा, **अधिगमकौमुदी,** २५ पृ. ।

[१०] **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ११ ।

[११] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, पृ. ८ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अर्धमात्रकं भवति । वर्णानामुच्चारणकालनिर्धारणक्रमे पाणिनीयशिक्षायां पक्षीस्वरेणोदाहृतम् । यथा-

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥[१२]

चाषः पक्षी मात्राकालं शब्दं सम्प्रवदति, काको द्विमात्रां शब्दं सम्प्रवदति, मयूरम् त्रिमात्रं शब्दं सम्प्रवदति, नकुलस्तु अर्धमात्रकं शब्दं सम्प्रवदति ।

प्लुतस्वरवर्णानामुच्चारणं त्रिमात्राकालेन भवति । पाणिनिनाष्टाध्याय्यां प्लुतसञ्ज्ञकशब्दानां नित्यं प्रकृतिभावः ज्ञापितम् । **प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५॥** इति सूत्राकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्योर्मध्ये प्रथमोपात्तप्लुतप्रकरणमारभतेऽत्र-

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।८।२।८२॥

इति सूत्रेण टिसञ्ज्ञकस्य वाक्यस्यांशस्य नित्यं प्लुतसञ्ज्ञको भवति स उदात्तश्च भवति । टिग्रहणाभावे प्लुतश्रुत्या अचश्चेति परिभाषया अचः इत्युपस्थितौ तस्य वाक्यविशेषणत्वात् तदन्तविधौ अजन्तस्य वाक्यस्येत्यर्थे सति अलोऽन्त्यपरिभाषया वाक्यान्तरस्याचः प्लुत इति पर्यवसानात् ग्रामं गच्छाग्निचि३त् इत्यादिहलन्तवाक्येषु प्लुतो न भवति । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादिव टिना अचो विशेषणात् टेरवयस्याचः प्लुत इत्यर्थो लभ्यत इति न दोषः ।

प्रत्यभिवादेऽशुद्रे ८।२।८३॥

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतः स्यात्, स चोदात्तः ।[१३] न शूद्रः अशूद्रः द्विजातिः, तद्विषयः प्रत्यभिवादः, विधिवत् अभिवादयमानं प्रतिविधिवदाशीर्वचनम् । अस्मिन् प्रत्यभिवादे विषये यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतोदात्तश्च स्यात् । शुद्रभिन्नपुल्लिङ्गविषये ब्राह्मणक्षत्रिवैष्येषु गुरोरभिवादनक्रमे गुरुणा आशीर्वचनप्रदानक्रमे समुच्चारितं यद्वाक्यं तस्य वाक्यस्य टेः नित्यं प्लुत सञ्ज्ञको भवति । स च उदत्तोऽपि भवतीत्यर्थः । यथा- अभिवादये देवदत्तोऽहम् भोः । आयुष्मान भव देवदत्त३ ।

अभिवादनप्रकारकथनक्रमे आपस्तम्बधर्मसूत्रे अभिवादनविधिः समुल्लिखितो वर्तते । तत्र-

दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणोऽभिवादयीतोरस्समं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैश्शूद्रः प्राञ्जलि ॥[१४]

ब्राह्मणोऽभिवादयमानः आत्मनो दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याभिवादयीत । उरस्समं राजन्यः । मध्यसमं वैश्यः, नीचैः शूद्रः । प्राञ्जलि यथा भवति तथा अभिवादयति । अञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः । देवदत्तोऽहं भोः इति ब्रुवन् अभिवादम् आशीर्वचनं अभिवादयीत वक्तव्यत्त्वेन विज्ञापयेत् । ततश्च यथावर्णं दक्षिणं बाहुं प्रसार्य अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः इति ब्रूयादित्यर्थः । अयमभिवादनप्रकारः । प्रत्यभिवादनप्रकारास्तु मनुना दर्शितः-

---

१२ **पाणिनीयशिक्षा,** श्लो. ४९ ।

१३ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, ७१ पृ. ।

१४ **आपस्तम्बधर्मसूत्रम्,** २। १६॥ ३२ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आयुष्मान् भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥[१५]

अत्र आयुष्मान् भव सौम्येत्यनन्तरमभिवादयमानस्य नाम सम्बुध्यन्तं प्रयोक्तव्यम् इति स्मृत्यन्तरसिद्धमनुगृहीतं भवति । अस्य नाम्नः अन्ते अकारश्च वाच्यः प्रयोज्यः । तस्मादकारात् पूर्वाक्षरः पूर्वः अच् प्लुतः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । एवं च आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त३ अ इति प्रत्यभिवादवाक्यं सम्पन्नमिति स्थिति ।

स्त्रियां न (वार्तिकम् ४८६४)

स्त्रीविषयकप्रत्यभिवादवाक्ये प्लुतविधिर्न भवति । अभिवादये गार्ग्यहमिति अभिवादन-वाक्यप्रदर्शनम् । भो आयुष्मती भव गार्गीति प्रत्यभिवादवाक्यम् । इत्यत्र तु पुंस्त्वाभावेन न प्लुतः । नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव प्लुत इष्यते । उक्तञ्च मनुना- असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ।[१६] इति । आयुष्मानेधि इत्यत्र तु प्लुतो न भवति ।

भोराजन्यविशां वेति वाच्यम् (वार्तिकम् ४८६५)

भोशशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो विकल्पेन भवतीत्यर्थः । भोशशब्दस्य अप्राप्ते इतरयोस्तु नामत्वात् प्राप्ते विभाषेयम् । तत्र भोशशब्दे यथा- आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । इति । अत एव प्रत्यभिवादवाक्यान्ते नाम्नोऽनन्तरं भोशशब्दस्य भवशब्देन च प्रयोगविकल्पो गम्यते । राजन्ये यथा- आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न् । वैश्ये यथा- आयुष्मानेधीन्द्रपालित३ । इति । अतः आयुष्मानेधि भोः इत्येतावदेव सर्वत्र प्रत्यभिवादवाक्यं युक्तं भवति ।

दूराद्धुते च ८।२।८२॥

दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो भवति । यत्र सम्बधनक्रमे अधिकप्रयत्नमपेक्ष्यते तद् दूरम् । अथवा यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद् यत्नविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद् दूरम् । दूरात् सम्बोधने यद्वाक्यमुपस्थाप्यते तस्य टेः प्लुसञ्ज्ञको भवति । यथा- सक्तून्पिब देवदत्त३ । इति । यत्र प्रदेशे स्थितस्य प्रयत्नोच्चारितं शब्दं बोध्यमानो न श्रृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तद् दूरम् ।[१७] दूरात् हूतमाह्वानं भावे क्तः, तच्च सम्बोधनमिह विवक्षितमिति ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।८५॥

है हे इत्यव्यये सम्बोधनद्योतके प्रयुज्येते । तयोः प्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं तत्र हैहयोरेव प्लुतः स्यात् । पाहि है३ राम, पाहि हे३ रामेत्यत्र हैहयोरेव प्लुतः, न तु गुरोरनृत इत्यन्तस्यापीत्येतत् हैहयोरित्यनेन लभ्यत इति । प्रयोगग्रहणाभावे वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् राम है३, राम हे३ इत्यत्रैव भवति । अतः प्रयोगग्रहणमावश्यकं प्रतिभाति । ततश्च अनत्त्ययोरपि तयोः प्लुतो भवति । यथा- हे३ राम । राम है३ । इति ।

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८।२।८६॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा प्लुतो भवति । अर्थात् दूरात् सम्बोधने

---

१५ **मनुस्मृतिः**, २। १२२॥

१६ **मनुस्मृतिः**, २। १२२॥

१७ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी**, बालमनोरमाटीका, ७१ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यद्वाक्यं तत्र सम्बोध्यमानवाचकं यत् पदं तदवयवस्य ऋकारभिन्नस्य अनन्त्यस्य गुरोः प्लुतो भवतीत्यर्थः । यथा- दे३वदत्त, देवद३त्त, देवदत्त३ इति । वकारात्परस्याकारस्य तु मा भूदित्यर्थे गुरोः इति पठितम् । अनृतः किमिति कृष्ण३ । एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । अन्यथा सर्वेषां गुरूणां युगपत् प्लुतो भवति । इह प्राचाम् इति योगो विभज्यते । तेन सर्वः प्लुतो विकल्प्यते ।

अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।१२९॥

उपस्थितोऽनार्ष इति शब्दः, तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवद्भवति अप्लुतकार्यं यणादिकं करोति ।[१८] अप्लुप्तवदित्यप्लुतकार्यै नेत्यर्थस्तु न शब्दमर्यादालभ्यः । प्लुते अप्लुतसादृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात् । प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फलितार्थाभिप्रायेणैवेति बोध्यम् ।[१९] अप्लुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । अनार्ष इति अवैदिकः । अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत् भवतीत्यर्थः । यथा- सुश्लोक३ इति सुश्लोकेति । वद्ग्रहणं विहाय अप्लुत उपस्थित इत्यक्ते प्लुतस्य स्थाने अप्लुत एव विधीयते । अतः प्लुत एव निवर्तेत । ततश्च अग्नी३ इत्यत्र सम्बोधनप्रथमाद्विवचनान्तस्यानुकरणे प्रगृह्य ईकारः त्रिमात्रो न श्रूयते । वत्करणे तु प्लुतकार्यस्य प्रकृतिभावस्यैव निवृत्तिर्गम्यते । प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न भवति । यथा- अग्नी३ इति ।

ई३चाक्रवर्मणस्य ६।१।१३०॥

ई३कारः प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । वैयाकरणचाक्रवर्मणमते ईकारः अचि परे अप्लुतवद् भवति । परन्त्वन्येषां वैयाकरणानां मते तु न भवति । उदाहरणं यथा- चिनुहि३ इति चिनुहीति । चिनुहि३ इदम् चिनुहीदम् । उभयत्रविभाषेयम् ।[२०] विभाष्यते विकाश्यत इति विभाषा । किं मया कर्तव्यमिति पृष्ठस्य प्रतिवचनमिदं वाक्यम् । चिनु इत्यतः प्राक् देवदत्तेत्यध्याहार्यम् । इदमिति तु वाक्यान्तरस्थम् । न तु चिनु इत्येतेन एकवाक्यतामापन्नम् । अन्यथा वाक्यस्य प्लुतो न भवति ।

प्रगृह्यसञ्ज्ञकशब्दानां प्रकृतिभावः

प्लुतप्रगृह्याः अचि नित्यम् ६।१।१२५ इत्यनेन विहितः अच्सन्धिविषयकः प्रकृतिभावः । **प्रगृह्य**सञ्ज्ञकानां शब्दानाम् अच्-सन्धिः कदापि न भवति (प्रकृतिभावः भवति) इति अस्य सूत्रस्य आशयः । यथा- हरी एतौ, साधू इमौ, गङ्गे एते, द्वे अपि, पचेते अत्र एतेषु उदाहरणेषु अच्सन्धिः न भवति । अष्टाध्याय्यां प्रगृह्यसञ्ज्ञायाः प्रयोगः आहत्य त्रिषु स्थलेषु साक्षात् कृतः अस्ति- १. **प्लुतप्रगृह्याः अचि नित्यम्** ६।१।१२५॥, २. **एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ** ८।२।१०७॥, ३. **अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः** ८।४।५७॥ इति । प्रगृह्यसञ्ज्ञकसूज्ञाणां विश्लेषणं क्रियतेऽत्र-

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १।१।११॥

इति सूत्रेण ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसञ्ज्ञं भवति । दीर्घ ईकारान्तम् दीर्घ ऊकारान्तम्, एकारान्तञ्च द्विवचनं प्रगृह्यसञ्ज्ञकं भवति । अतः सन्धिकार्यं नैव भवति । तत्र प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् इति सूत्रेण प्रकृतिभावो भवति । यथा-

---

[१८] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, ७२ पृ. ।

[१९] नागेशभट्टः, **लघुशब्देन्दुशेखरः,** ६। १। १२९॥

[२०] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, ७२ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अग्नी + इमौ = अग्नी इमौ

साधू+एतौ = साधू एतौ

हरी+एतौ = हरी एतौ

विष्णू+इमौ = विष्णू इमौ

गङ्गे+अमू = गङ्गे अमू

पचेते+इमौ = पचेते इमौ

मुनी+इमौ = मुनी इमौ

साधू+अत्र =साधू अत्र

बालिके+एते = बालिके एते ।

अदसो मात् १।१।१२॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अर्थात् अदस्शब्दावयवमकारात् परस्य ईकारस्य ऊकारस्य च प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति । अदसो मादिति सूत्रं प्रति तु उत्वमत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् । पूर्वसूत्रस्य तु तत्र न सामर्थ्यम् । हरी एतौ, विष्णू इमावित्यादौ चरितार्थत्वात् । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इति स्त्रीलिङ्गो नपुंसकलिङ्गश्च अदश्शब्दो नात्रोदाहरणम् । तथा हि स्त्रीलिङ्गाददश्शब्दात् औङि, त्यदाद्यत्वे, पररूपे, टापि, औङ आप इति शीभावे, आद्गुणे, अदे इति स्थिते उत्वमत्वयोरमू इति रूपं सिद्धं भवति । अत्र पूर्वसूत्रेणैव प्रगृह्यत्वं सिद्धम् । उत्वमत्वयोरसिद्धत्वेऽप्येकारस्य द्विवचनस्य सत्वात् । अतः पुंल्लिङ्ग एव अदश्शब्दः अत्रोदाहरणमिति प्रदर्शयितुं रामकृष्णावित्युक्तम् ।

यथा- अमी+ईशाः = अमी ईशाः ।

रामकृष्णावमू+आसाते = रामकृष्णावमू आसाते । इति ।

अमुकेऽत्र असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तेत । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः इत्यकचि अदकश्शब्दाज्जसि, त्यदाद्यत्वे पररूपे जसश्शी आदेशे च कृते सति एकारस्य मात्परत्वाभावात् प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः ।[21]

शे १।१।१३॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् ।[२२] शे इत्येकारान्त आदेशः प्रगृह्यः स्यादित्यर्थः । अस्मभ्यमित्यर्थे अमस्मद् शब्दाच्छन्दसि भ्यस् प्रत्यये भ्यस् इत्यस्यस्थाने **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः** ७।१।३९॥ इति सूत्रेण शे आदेशे **लशक्वतद्धते** १।३।८॥ इति सूत्रेणानुबन्धलोपे **शेषे लोपः** ७।२।९०॥ इति सूत्रेण शेषे लोपे च कृते सति अस्मे इति रूपं सिद्धं भवति । अतः एव अस्मे इन्द्रा बृहस्पति इत्यत्र अनेन सूत्रेण प्रगृह्य सञ्ज्ञा भवति । यद्यपि छान्दसमिदं वैदिकप्रक्रियायामेव निबन्ध्यम् । तथापि अस्मे इति त्वे इति इत्याद्यवग्रहे लोकार्थत्वस्यापि सत्त्वादिह तन्निबन्धनम्, पदपाठस्याधुनिकत्वात् ।

निपात एकाजनाङ् १।१।१४॥

एकोऽज्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । आङ्वर्जः एकाचो निपातः प्रगृह्यसञ्ज्ञको भवति । यथा- इ इन्द्रः, उ उमेशः । इ इति, उ इति निपातः सम्बोधने । उभयोरपि एकाच्त्वान्निपातत्वाच्च

---

२१ भट्टोजिदीक्षितः, **प्रौढमनोरमा,** २४९ पृ. ।

२२ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, पृ. ७२ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रगृह्यत्वान्न सन्धिः । अनाङित्यत्र ङकारानुबन्धस्य प्रयोजनार्थम् । अनाङ् इत्युक्तेरङिदाकारः प्रगृह्य एव । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे अङित् भवति । ईषदाद्यर्थे गम्ये तु ङित् भवति । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादा अभिविधौ च यः एतन् आतं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोः अङित् भवति । उक्तञ्च महाभाष्ये-

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ [२३]

ईषदर्थे = अल्पार्थे, क्रियायोगे = क्रियाया योगे, मर्यादा = मर्यादायाम्, अभिविधौ = अभिविध्यर्थेषु, च = अपि, यः = यत्, एतमातम् = एतेष्वर्थेषु स्थितस्य आकारः तस्य, ङितम् = ङिद्वत्, विद्यात् = ज्ञेयम्, वाक्यस्मरणयोः = वाक्येषु स्मरणेषु चार्थेषु, अङित् = ङित्भिन्नं ज्ञेयम् । एकाजनाङ् इत्यनेन आङ्वर्जितः एकाज् निपातः प्रगृह्यसञ्ज्ञको विधीयते सति आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत् इत्यादौ आङः सत्त्वात् प्रगृह्यसञ्ज्ञानिषेध कुतो न भवतीति शङ्का जायते । ईषदर्थे क्रियायोगे इत्यादि कारिकया अङितङितोराकारयोर्व्याख्यानेन पूर्वोक्तदोषाऽनापत्तेः । तेन आ+उष्णम् इति ओष्णम्, ईषदुष्णमित्यर्थः । अत्र न प्रगृह्यसञ्ज्ञा किन्तु **आद्गुणः** ६।१।८७॥ इत्यनेन गुणो भवति । आ एवं नु मन्यसे, आ एवं किल तत् इत्यादौ अङित आकारस्य ग्रहणात् प्रगृह्यसञ्ज्ञातवेनेष्टसिद्धिः । ङित्तु आकारः प्रगृह्यो न भवति अनाङिति पर्युदासादित्यर्थः । ननु प्रयोगदशायां ङकारस्याश्रवणाविशेषात् ङिदङिद्विवेकः कथमित्यत आह वाक्येति । प्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथात्वे च अङित् । अन्यत्र ईषदाद्यर्थे गम्ये ङिदिति । विवेकः भेदोऽवगन्तव्य इत्यर्थः । एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिस्तु नाश्रितः । तथा सति प्रेदमित्यादावतिप्रसङ्गात् । इति भाष्यस्याङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् ।

ओत् १।१।१५॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् ।[२४] ओदन्तो निपाताः प्रगृह्यः सञ्ज्ञकाः भवन्ति । ओकारान्तस्य निपातस्यापि प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति । अहो+ईशाः = अहो ईशाः अत्र प्रकृतिभावो भवति ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १।१।१६॥

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । ऋषौ भवः आर्षः । न आर्षः अनार्षः । अवैदिके इति शब्दे परत इत्यर्थः । शाकल्यग्रहणाद्विकल्पः । यथा- विष्णो + इति = विष्ण विति, विष्णविति । अत्र ओकारः ह्रस्वस्य गुण इति सम्बुद्धिनिमित्तकः ।[२५] अत्र ओदन्तत्वेऽपि निपातत्वाभावादप्राप्ते विभाषेयम् । विष्णवितीति प्रगृह्यत्वाभावे रूपम् ।

उञः ।१।१।१७॥

उञ् इतौ वा प्रागुक्तम् ।[२६] उञ् इतौ वा प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति । उञ् इति नायं प्रत्याहारः, तथा सति उञ्ग्रहणमेव कार्यम्, हल्षु विशेषाभावात् । तस्मादूञ्ग्रहणसामर्थ्यान्निपातोऽयम् ।[२७] अत्र

---

[२३] पतञ्जलिः, **महाभाष्यम्,** १। १। १४॥

[२४] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, पृ. ७५ ।

[२५] भीमसेनशास्त्री, **लघुसिद्धान्तकौमुदी,** भैमीव्याख्या, ९१ पृ. ।

[२६] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, ७२ पृ. ।

[२७] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** तत्त्वबोधिनीव्याख्या, २६ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निपात एकाजनाङ् इति सूत्रेण नित्यं प्रगृह्यत्वे प्राप्ते परन्तु अनेन सूत्रेण विकल्पेन प्रगृह्य सञ्ज्ञा भवति । यथा- उ+इति = उ इति । प्रगृह्यसञ्ज्ञाभावे तु यणि विति इति रूपं भवति ।

ऊँ १।१।१८॥

उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् ।[२८] ऊँ इति दीर्घस्य अनुनासिकस्य ऊकारस्य लुप्तप्रथमाविभक्तिकस्य निर्देशः । उक्तविधे ऊँकारादेशे रूपम् । प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः । एतदादेशाभावपक्षे पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे सति उ इतीति रूपम् । प्रगृह्यत्वस्याप्यभावे सति यणादेशे वितीति रूपमिति त्रीणि रूपाणि फलितानि ।

मय उञो वो वा ८।३।३३॥

मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । इत्यनेन सूत्रेण मयः परस्य उञो विकल्पेन वकार आदेशो भवति ।[२९] यथा- किम्वुक्तम्, किमु उक्तम् (किम्+उ+उक्तम्) इत्यत्र किमु उक्तमिति स्थिते मकारादुकारस्य उञो निपात एकाजनाङ् इति नित्यं प्रगृह्यत्वाद् प्रकृतिभावाद् यणभावे प्राप्ते वचनमिदम् । इको यणचीत्यनन्तरमृव मय उञो वेति पठितव्यम् । वग्रहणाभावेन लाघवात् त्रिपाद्यांपाठे वग्रहणस्यापि कर्तव्यत्वेन गौरवादिति । अतः वस्यासिद्धत्वादनुस्वारो न भवति । यदि षष्ठस्य प्रथमे पादे इको यणचीत्यत्रैव मय उञो यणादेशविकल्पो विधीयेत, तर्हि किम्वुक्तमित्यत्र मोऽनुस्वार इति मकारस्य वकारे परे अनुस्वारः स्यात् । त्रिपाद्यां वत्वविधौ तु तस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः । त्रिपाद्यनुस्वारविध्यपेक्षया वत्वविधेः परत्वादिति भावः ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९॥

सप्तम्यार्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् ।[३०] शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिः । ईदूतौ च सप्तम्यावित्येव सिद्धे अर्थग्रहणाद्यत्र सप्तम्या लुकि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति न्यायेन प्रकृतेरेव सप्तम्यर्थे पर्यवसानं तथाविधत्वमीदूदन्तयोर्गम्यते । इदूतौ सप्तमी इत्येवं सूत्रेऽपि यद्यपि **सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति**[३१] इति परिभाषया तदन्तविध्यभावे ईकारोकाररूपा सप्तमी इत्येवमर्थो लभ्यते । तथापि ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यं अदसः एच्च द्विवचनं इत्येवं लघीयसी ।[३२] तथा च सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नावीदूदन्तौ शब्दौ प्रगृह्यौ स्तः इत्यक्षरार्थः फलितः । सोमो गौरी अधिश्रितः । **सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः** ७।१।३९॥ इति सूत्रेण सप्तम्या लुकि प्रगृह्यत्वे प्रकृतिभावान्न यण् । वातप्रमीत्यादिसप्तम्यन्तं तु नात्रोदाहरणम्, तत्र सप्तम्या लुप्तत्वाभावेन प्रकृतेः सप्तम्यर्थे अप्रवृत्तेः । मामकी तनू इति इत्यत्र प्रगृह्येषु इति-शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् पदपाठे प्रगृह्यत्वफलम् । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् लुप्तसप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थो विवक्षितः । ततश्च समासवृत्तौ लुप्तसप्तमीके ईदूदन्तपूर्वपदे सप्तम्यर्थमतिलङ्घ्य उत्तरपदार्थे प्रवृत्ते सति प्रगृह्यसञ्ज्ञा न भवति । वाप्याम् अश्व इति विग्रहे सुप्सुपेति समासे वाप्यश्व इति रूपम् ।

---

२८ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, ७२ पृ. ।

२९ अशोकचन्द्रगौडशास्त्री, **वैयाकरणप्रबन्धमुक्तावली,** ३७५ पृ. ।

३० भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** बालमनोरमाटीका, ७७ पृ. ।

३१ नागेशभट्टः, **परिभाषेन्दुशेखरः,** परिभाषा २७ ।

३२ भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी,** तत्त्वबोधिनीव्याख्या, २६ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ८।४।५७॥

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् ।[३३] यथा- दधिँ दधि । सुत्रेऽस्मिन् अण् पूर्वेणैव णकारेण व्याख्यानात् कर्तृ इत्यत्र अनुनासिको न भवति । अल्पाच्तरमिति, सिद्धमनच्त्वादिति, कथमनच्त्वमिति च सूत्रवार्तिकभाष्यप्रयोगादेवं जातीयस्थलेषु असन्देहार्थं सन्ध्यभावोऽभ्यनुज्ञातः । अतोऽत्र कुत्वश्चुत्वयोरभावेऽपि न दोषः । प्रगृह्यस्य भिन्ने तु अग्नी इति रूपम् ।

निष्कर्षः

संस्कृतव्याकरणशास्त्रे वर्णानामतिशयितः सन्निधानं संहिता कथ्यते । अत्र मुख्यतया स्वर-हल्-प्रकृतिभाव-विसर्ग-स्वादिसन्धिश्चेति पञ्चसन्धीनां विमर्शो भवति । सन्ध्यवस्थायां यथास्थितौ अवस्थानम् अर्थात् सन्धिर्न भवनं प्रकृतिभावसन्धिः कथ्यते । प्रगृह्यसञ्ज्ञकानां प्लुतसञ्ज्ञकानाञ्च नित्यं प्रकृतिभावसन्धिर्विधीयते । प्रकृतिभावसन्धिनिरूपणावसरे सामान्यप्रकृतिभावः, प्लुतस्य प्रकृतिभावः, प्रगृह्यस्य प्रकृतिभावश्चेति त्रिप्रकारेण विवेचनं समुचितं प्रतिभाति । प्रकृतिभावसन्धे अच्वर्णानां परस्परयोः सन्धिर्न भवति । यथास्थितौ अवस्थानं भवति । पूर्वपरयोः अचोः स्थाने यद् गुणवृद्धिदीर्घादिकं प्राप्तं तत् सर्वं निषिध्य पूर्ववदेव स्थितिर्विधानं भवति । असवणे अचि परे सति पदान्तस्य इकस्य विकल्पेन ह्रस्वो भवति । ह्रस्वाभावपक्षे प्रकृतिभावो भवति । परन्तु समासे सिति परे च ह्रस्वो न भवति । पदान्ते अ-इ-उ-ऋ-लृ इत्येते वर्णानां पश्चात् ह्रस्वः ऋकारः अस्ति चेत् तर्हि विकल्पेन ह्रस्वो भवति, ततः प्रकृतिभावो भवति ।

प्लुतस्वरवर्णानामुच्चारणं त्रिमात्राकालेन भवति । पाणिनिनाष्टाध्याय्यां प्लुतसञ्ज्ञकशब्दानां नित्यं प्रकृतिभावः ज्ञापितम् । टिसञ्ज्ञकस्य वाक्यस्यांशस्य नित्यं प्लुतसञ्ज्ञको भवति स उदात्तश्च भवति । अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतोदात्तो भवति । स्त्रीविषयकप्रत्यभिवादवाक्ये तु प्लुतविधिर्न भवति । भोश्शब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नोश्च टेः प्लुतो विकल्पेन भवति । दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो भवति । सम्बोधनद्योतके है हे प्रयोगे च हैहयोरेव प्लुतो भवति । दूराद्धूते यद्वाक्यं तस्य ऋद्भिन्नस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्विकल्पेन प्लुतो भवति । अवैदिके इतिशब्दे परे प्लुतः अप्लुतवत् भवति । ई३कारः प्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद् विकल्पेन विधीयते ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं, अदस्शब्दावयवमकारात् परस्य ईकारस्य ऊकारस्य च प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति । शे इत्येकारान्त आदेशोऽपि प्रगृह्यसञ्ज्ञको भवति । आङ्वर्जः एकाचो निपातः, ओदन्तो निपाताश्च प्रगृह्यसञ्ज्ञकाः भवन्ति । अवैदिक इतौ परे सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारस्य विकल्पेन प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति । उञ् इतौ वा प्रगृह्यसञ्ज्ञा भवति । उञ इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो विकल्पेन भवति । मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि । सप्तम्यार्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं भवति । अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको विकल्पेन भवतीति दिक् ।

---

[३३] भट्टोजिदीक्षितः, **सिद्धान्तकौमुदी**, बालमनोरमाटीका, ७७ पृ. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, हरदत्तमिश्रविरचिताया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम्, सम्पादकः चिन्नस्वामिशास्त्री, वनारस : चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस, वि.सं. १९८९ ।

झा, उदयशंकरः, **अधिगमकौमुदी,** वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, सन् २०१३ ।

नागेशभट्टः, **परिभाषेन्दुशेखरः,** टीकाकारः केशवशरणोपाध्यायः, दिल्ली : मुकेशशर्मा, सुमित्रा, वि.सं. २०७६ ।

--------- **लघुशब्देन्दुशेखरः,** वाराणसी, चैखम्बा सुरभारती प्रकाशन, व्याख्याकारः वैकुण्ठनाथशास्त्री, सन् २०१० ।

पतञ्जलिः, **व्याकरणमहाभाष्यम्,** नवाह्निक, सम्पादक, मधुसूदन प्रसाद मिश्र, वाराणसी : चौखम्वा विद्या भवन, पुनर्मुद्रित संस्करण २००३ ।

पाणिनिः, **अष्टाध्यायी,** सरलव्याख्याटीकालङ्कृत्य, गुरुप्रसाद शास्त्री, वाराणसी : भार्गव पुस्तकालय ।

--------- **अष्टाध्यायीसूत्रपाठः,** सं. पण्डितश्रीरामगोविन्दशुक्लः, वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृतसस्थनम्,वि.सं. २०४० ।

पाणिनीयशिक्षा, व्याख्याकारः आचार्यः शिवराज कौण्डिन्न्यायनः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, सन् २०१७ ।

भट्टोजिदीक्षितः, **प्रौढमनोरमा,** *अव्ययीभावान्तो भागः,* (तृ.सं.) गोपालशास्त्रिनेने (सम्पा.), वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-भवनम्, २०६८ ।

----------- **सिद्धान्तकौमुदी,** *बालमनोरमाटीका,* (च.सं.), गोपालदत्तपाण्डेयः (सम्पा.) वाराणसी : चौखम्वा-सुरभारती-प्रकाशनम्, सन् १९९९ ।

--------- **सिद्धान्तकौमुदी,** *तत्त्वबोधिनिव्याख्यासंवलिता* (व्याख्या.) वासुदेवशर्मा, नयाँदिल्ली : लालबहादुरशास्त्रिराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, सन् २००९ ।

मनुस्मृतिः, गिरिजाप्रसादद्विवेदी (अनुवादकः), लखनऊ : नवलकिशोरः सी.आई.ई. छापाखाना, सन् १९१७ ।

वरदराजः, **लघुसिद्धान्तकौमुदी** *भैमीव्याख्या,* प्रथमो भागः, (अष्टमं संस्करणम्), व्याख्याकारः भीमसेनशास्त्री, दिल्ली : भैमी प्रकाशन, सन् २०१४ ।

शास्त्री, अशोकचन्द्रगौड, **वैयाकरणप्रबन्धमुक्तावली,** दिल्ली : नाग पब्लिशर्स, सन् २००५ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पदवाक्यप्रमाणशास्त्रदृशा वाक्यतत्त्वविचारः

✍ भीमप्रसादः कण्डेल *

शोधसारः

व्याकरणशास्त्रमाध्यमेन परमार्थतो बोधयितुमिष्टं वाग्व्यवहारे परिपूर्णार्थप्रतिपादकञ्च शब्दस्वरूपं वाक्यमित्यभिधीयते । यस्य संरचना अर्थसमापकेन केवलपदेन, पदसमूहेन वा विधीयते । तत्र नामपदक्रियापदयोः, नामपदावलीक्रियापदावलीनाम्, क्रियापदावलीमात्रस्य, नामपदावलीमात्रस्य, क्रियापदमात्रस्य च संघटनेन पञ्चधा वाक्यसंरचनाया धारणा संस्कृतेऽवाप्यते । प्रकृतलेखे सोदाहरणं प्रस्तुता नैयायिकमीमांसकवैयाकरणानां वाक्यपरिभाषाभिस्तेषामाचारैश्च, उपर्युक्ताः पञ्चधा वाक्यसंरचनाः समर्थ्यन्ते । क्रियाबोधकशब्दं विना वाक्यस्य परिकल्पना सर्वथाऽसंभाव्या तेन वाक्ये क्रियायाः प्रामुख्यं विलसति । वाक्यसंरचनायां शीर्षस्थानीया क्रियैव स्वावश्यकतानुसारेण साधनबोधकं विशेषणबोधकं वा पदमाहरते ततश्च तत्समष्टिशब्दस्वरूपं पूर्णार्थकं सद् वाक्यं भवतीति वस्तुतथ्यमत्र लेखे समुद्घाटिम् । अर्थोपलब्धिदृशा पदवाक्यप्रमाणादिशास्त्रेषु प्रतिपादिता अष्टविधा वाक्यीयावधारणा अत्र प्रस्तुताः । ताभ्योऽवधारणाभ्यः प्रकटिता वाक्यसंबद्धा अभिहितान्वयवादः, अन्विताभिधानवादः, सखण्डवादः, अखण्डस्फोटवादश्चेति चत्वारो वादा अप्यत्र यथायथं सप्रमाणं निपुणं निरूपिताः । एवमेव पदवाक्यप्रमाणादिशास्त्रेषु प्रतिपादिताः संसर्ग–संसृष्ट–निराकाङ्क्षपदार्थ–क्रिया–प्रयोजन–प्रतिभारूपाः षड्विधा वाक्यार्थाः, योग्यता–कार्यकारणभाव–संकेत–तादात्म्याध्यासरूपाश्चतुर्विधा वाक्यवाक्यार्थसंबन्धाश्चात्र सयुक्ति चर्चिताः । शाब्दबोधविधिं विवृत्य तार्किकमीमांसकशाब्दिकानां मते पदशक्तयः, शाब्दबोधे मुख्यार्थविषयकधारणाः, वाक्यार्थबोधप्रकारास्तत्र युक्तायुक्तसमीक्षणं स्वाभिप्रायप्रकटनञ्चेति विषयाः प्रकृतलेखे समुपस्थापिताः ।

शब्दकुञ्जी– *अखण्डस्फोटः, अभिहितान्वयवादः, आख्यातम्, संघातः, सामानाधिकरण्यम् ।*

विषयप्रवेशः

भाषायां भावसम्प्रेषणविधौ वाक्यस्य महत्त्वं सर्वोपरि विराजते । वाक्येनैव, असन्दिग्धः परिपूर्णार्थो व्यज्यते । लोके प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य व्यवहारस्य जनकत्वं वाक्ये एव परिशिष्यते । प्राक् शब्देषु शक्तिग्रहं विना वाग्व्यवहारो न संभवति । शक्तिग्रहोपायाश्च व्याकरणम्, उपमानम्, कोशः, आप्तव्याक्यम्, व्यवहारः, वाक्यशेषः, विवरणम्, सिद्धपदसान्निध्यञ्चेति अष्टविधाः सम्मताः[1] । तत्र वाग्व्यवहारं व्युत्पित्सुर्बालः प्रयोज्यप्रयोजकयोर्मिथो वाक्यात्मकं वाग्व्यवहारं श्रावं श्रावं प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकं कार्यव्यवहारञ्च दर्शं दर्शं सर्वप्रथमं वाक्ये एव शक्तिग्रहमात्मसात्कुरुते । अत एव शक्तिग्रहोपायेषु व्यवहारः शिरोमणिस्थानीयः स च वाक्ये एव प्रतिफलितो भवति । वाक्यस्य विश्लेषणादेव पदानामवगतिः,पदानां विश्लेषणेन प्रकृतिप्रत्ययानामवगतिः, प्रकृतिप्रत्ययानां विवेकतोऽर्थविभेदकानामर्थोपजनकानां वर्णानामवस्थितिः, वर्णाश्च प्राकृतध्वनिसमुच्चयतो निर्धार्यन्ते । वाग्व्यवहारे ध्वनित आरभ्य वाक्यपर्यन्तं समुचितसंघटनं विलोक्यते । तत्र ध्वनयः खलु भाषायै अप्रशोधिता अपरिपक्वसामग्रीरूपाः कल्पन्ते । ते एव ध्वनयो भाषागतार्थानुकूलेन

---

* ***सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।***

[1] शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद् विवृत्तेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥ न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीशब्दखण्डे उद्धृतः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

व्यतिरेकविश्लेषणं कृत्वा समवचिताः सन्तो वर्णस्थानापन्नाः स्वीक्रियन्ते। वर्णाः पदानि वाक्यानि चेति त्रीणि भाषाया अपरिहार्यघटकानि सिद्धानि। व्याकरणशास्त्रस्यापि तान्येव विश्लेषणव्युत्पादनविषयाणि सम्मतानि। तत्र खलु वर्णपदानां विश्लेषणव्युत्पादने भाषायाः सर्वोच्चघटकीभूतस्य वाक्यस्य विश्लेषणव्युत्पादनार्थमेव परिलक्षिते स्तः। संस्कृतवैयाकरणाः शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहार्थं वाक्यस्य सार्थकौ चरमाववयवौ वर्णस्फोटाभिमतौ प्रकृतिप्रत्ययौ, परिकल्प्य ताभ्यां पदं व्युत्पाद्य पदयोः साकाङ्क्षनियमेन संयोज्य सोपानसरण्या अखण्डवाक्यमखण्डवाक्यार्थञ्च अन्वाचख्युः। सिद्धान्ततस्तत्र अखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरवबोधनमेव मुख्यं लक्ष्यमाश्रितम्। न्यायशास्त्रे च पञ्चावयववाक्यप्रयुक्तमनुमानं परमन्यायो निगदितः। मीमांसाशास्त्रं तु वेदवाक्यविचारकत्वेन वाक्यशास्त्रमेव प्रथितम्। अतो व्याकरणन्यायमीमांसाशास्त्रेषु वाक्यस्य विशिष्टो महिमोपस्थापितो विचारितोऽनुमोदितश्च। प्रकृतलेखे पदवाक्यप्रमाणशास्त्रादृशा वाक्यस्य परिभाषाः, संरचनाः, अर्थोपलब्धिदृशा वाक्यसंबद्धा विविधावधारणाः, वाक्यार्थबोधप्रक्रियादिविषयाश्च विचार्यन्ते।

समस्याकथनम्, उद्देश्यौचित्यख्यापनञ्च

व्याकरणशास्त्रं प्रथमतः पदानि व्युत्पाद्य व्युत्पादितपदानि यथोचितं क्रियाकारकभावयुक्तनियमेन संयोज्य सिद्धान्ततः पूर्णार्थबोधकं वाक्यव्युत्पादनार्थं समारब्धम्। एवं सदपि प्राधान्येन पदव्युत्पादनं व्याकरणे विहितम्। अतो 'भूयांसो व्यपदेशा भवन्ति' इति नियमादरेण व्याकरणं पदशास्त्रत्वेन प्रथितम्। धर्मब्रह्मप्रतिपादकानां विधि-मन्त्र-नामधेय-निषेधार्थवादरूपाणां वेदवाक्यानां विचारणार्थं प्रवृत्ततया मीमांसाशास्त्रं वाक्यशास्त्रं निगदितम्। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायशास्त्रेण क्रियते। तेन न्यायशास्त्रं प्रमाणशास्त्रेणापि व्यपदिश्यते। प्रमाणतो निःसन्दिग्धार्थावगतावेव सोऽर्थः प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहाराय कल्पते। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादिपञ्चावयववाक्यप्रयोगेण कृतमर्थपरीक्षणं परमन्यायः परमप्रमाणं वा भण्यते। एवञ्च प्रमाणशास्त्रेऽपि वाक्यस्योपयोगिता समादृता। इत्थं वाक्यस्य साधकविचारकप्रमापकशास्त्रेषु वाक्यं कथं परिभाषितम्? वाक्यानि कतिविधानि सिद्धानि? वाक्यार्थः कीदृश आश्रितः? वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धः कीदृक् स्वीकृतः? वाक्यार्थबोधः कया रीत्या कीदृशश्च निष्पादितः? तत्र युक्तियुक्तो निरवद्यः प्रशस्तो विचारः कस्य? इत्येवंविधाः प्राज्ञिकजिज्ञासाः समुद्यन्ति। अमूषां जिज्ञासानां पदवाक्यप्रमाणशास्त्रदृशा समाधानार्थं प्रकृतलेखो लक्षितः। उपर्युक्तजिज्ञासानुसारेण न्यायमीमांसाव्याकरणादिशास्त्रानुशीलनं विधाय सप्रमाणं सुस्पष्टधारणाख्यापनेन वाक्यसम्बद्धनिर्भ्रान्तज्ञानोपस्थापनं प्रकृतलेखस्योद्देश्यम्। सर्वो हि लोकव्यवहारो वाग्व्यवहारे समाश्रितः। वाग्व्यवहाराय परिपूर्णाधारश्च वाक्यमेव निश्चितम्। एतादृशस्य वाक्यस्य परिचय-प्रकार-प्रयोगार्थसंबन्धार्थप्रत्ययादिप्रक्रियाणां यथायथमवबोधकोऽयं लेख औचित्ययुक्तः सान्दर्भिकश्चोपपद्यते।

अध्ययनविधिः

प्रस्तुतलेखोपस्थापने सामग्रीसङ्कलनाय पुस्तकालयः प्राधान्येन प्रयुक्तः। ततो न्यायमीमांसकव्याकरणग्रन्थेषु विचारिता वाक्यसंबद्धधारणाः प्राथमिकस्रोतःसामग्रीरूपेण सङ्कलिताः। वाक्यविषये लिखितानि कार्यपत्राणि, स्वतन्त्रलेखनिबन्धादयः, संबद्धविज्ञव्यक्तीः प्रति कृतानुयोगात् प्राप्तपरामर्शसुजापादयश्च द्वितीयस्रोतःसामग्रीरूपेण समाश्रिताः। सर्वाश्चेमाः सामग्र्यो विविधेभ्यः पुस्तकालयेभ्यः स्वकीयपुस्तकेभ्यः, विद्युज्जालादपि संगृहीताः। एवंरीत्या समवचिताः सामग्री-र्यथोचितमुपयुज्य प्रत्यक्षसाधकप्रमाणेन स्वकीयतर्कविश्लेषणानुमानादिबलेन चागमननिगमनादिविधिभ्यः तथ्यपूर्णं विषयवस्तु प्रस्तुतलेखे समुपन्यस्तम्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वाक्यस्य परिभाषाः

उच्यते- बोध्यते, निष्पाद्यते, अभिव्यज्यते वा विवक्षितार्थो येनेति व्युत्पत्तौ बाहुलकात् करणे वच्धातोर्ण्यति, उपधावृद्धौ कुत्वे विभक्त्यादिकार्ये वाक्यमिति पदं परिनिष्ठितं भवति[२]। एवमेव तस्मादेव धातोर्वक्तुं योग्यं शक्यं वा इति व्युत्पत्तौ कर्मणि ण्यति, उपधावृद्धौ प्राप्तस्य कुत्वस्य निवृत्तौ विभक्त्यादिकार्ये निष्पन्ने वाच्यमिति पदमपि निष्पद्यते[३] । तत्र शब्दसंज्ञार्थे वाक्यमिति, शब्दसंज्ञाभिन्नेऽभिधेयार्थे वाच्यमिति वाक्यवाच्ययो र्व्युत्पत्तिभेदोऽर्थभेदश्च प्रमीयेते । इत्थं विवक्षितार्थस्याभिधायकं शब्दस्वरूपं वाक्यमिति बुध्यते । अत एव न्यायभाष्यकारो वात्स्यायनः प्राह- **"पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ"** इति (वा०भा०२।१।५५।) । अत्र शक्तं पदमिति नात्र विवक्षितं तथा सति प्रकृतिप्रत्यययोरपि शक्त्याश्रयत्वस्वीकारात् तयोरपि ग्रहणं स्यात् । किन्तु **"ते विभक्त्यन्ताः पदम्"** इति (न्या०सू०२।२।५९) न्यायसूत्रानुसारेण सुब्विभक्त्यन्तं पदं तिङ्विभक्त्यन्तं पदञ्चात्र संगृह्येते । तस्माद् इमामेव वाक्यपरिभाषामुद्धृत्य महावैयाकरणो नागोजिभट्टस्तत्र वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषायां विवृणोति- **"पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्तौ । अत्र पदशब्देन सुबन्तं तिङन्तञ्च । तेन तत्समूह इत्यर्थः । अर्थसमाप्तावित्यस्य 'समर्थमिति शेषः,"** इति (वै०सि०ल०म०१) । एतावता विवक्षितार्थसमापने समर्थः १- सुबन्तसमूहः, २- तिङन्तसमूहः, ३- सुबन्ततिङन्तसमूहश्चेति त्रिविधो वाक्यसंरचना भवतीति विज्ञायते । तत्र प्रथमे- 'बालकेन शयितव्यम्' बालककर्तृकं प्रेरणाविषयीभूतं शयनम्, द्वितीये-'पचति भवति' एककर्तृका वर्तमानकालिकपाकक्रियाकर्तृका वर्तमानकालिकी सत्ता, अर्थात् पाको भवतीति तात्पर्ये तादृशी वाक्यसंरचना महाभाष्यकारादिभिरभियुक्तैरभिमता । तृतीये- रामो गच्छति- रामकर्तृकं वर्तमानकालिकं गमनमित्युदाहरणानि भवन्ति । 'दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डम् अजाजिनम्', 'तिष्ठति धावति वर्तते म्रियते' इत्यादिषु पौर्वापर्यायोगाद् अप्रतिसंबद्धार्थभूतानामेषां सुबन्ततिङन्तसमुदायानां वाक्यत्वव्यावृत्तये अर्थपरिसमाप्तौ समर्थमिति व्याख्यानमप्यावश्यकम् । एवमेव अमरकोशकारेण "तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता"[४] इति वाक्यलक्षणमभिहितम् । अत्र वा शब्दो चेदर्थे विवक्षितः । 'तिङ्सुबन्तचयः' इति पदे तिङ् च सुप् चानयोः समाहारद्वन्द्वे 'तिङ्सुप्' इति । तिङ्विशिष्टं सुप् चेति मध्यमपदलोपिकर्मधारये तिङ्सुप् इति च । तयोर्द्वन्द्वकर्मधारयोरेकशेषे तिङ्सुपौ इति । तौ अन्तौ यत्र चये तिङ्सुबन्तः, स चासौ चयः तिङ्सुबन्तचय इति व्युत्पत्त्यपेक्षणात् कारकान्वितक्रियाबोधकः-तिङन्तचयः, सुबन्तचयः, सुब्तिङन्तचयश्चेति त्रयाणां वाक्यत्वमिति प्रतिफलति । कोशकारस्य प्रकृतवाक्यलक्षणमुपचर्चितवात्स्यायनवाक्यलक्षणं संपोषयति । वाक्यस्य सन्दर्भे कुम्भस्य परिभाषेत्थं वर्तते-

यतः सर्वपदार्थोऽयं वाक्यार्थे पर्यवस्यति ।

ततस्तेषां समूहोऽत्र वाक्यं वाक्यविदोच्यते[५] ॥ इति

एतत्परिभाषानुसारेण वाक्यार्थे पर्यवसायिनां पदानां समूहो वाक्यमिति ज्ञायते । साहित्यदर्पणकारस्तु **"वाक्यं स्याद्**

---

[२] वच परिभाषणे "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पा.सू.३।३।११३) इति ण्यत् , अत उपधायाः (पा०सू० ७।२।११६) "चजोः कु घिण्यतोः" (७।३।५२पा.सू.) इति कुत्वम् ।

[३] "ऋहलोर्ण्यत्" (पा०सू० ३।१।१२४) इति ण्यत्, "वचोऽशब्दसंज्ञायाम्" (पा०सू०७।३।६७) इति कुत्वनिवृत्तिः

[४] अमरकोशः, शब्दवर्गः श्लो० २ ।

[५] "संस्कृत वाङ्मयमा वाक्यतत्त्व-चिन्तन", इति कार्यपत्रे टीकारामपन्थीद्वारा उद्धृतम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" (सा०द० २।१।) इति वाक्यलक्षणं निर्वक्ति । यस्मात् पदसमूहाद् अभिव्यक्तपदार्थानां मिथोऽर्थबाधाभावरूपा योग्यता, पदार्थान्तरान्वयजिज्ञासा तथा अन्वययोग्यपदानां मिथश्च अव्यवधानेनोपस्थितिश्चेति त्रितयगुणगुम्फितः पदसमुदायो वाक्यमिति परिभाषितं विश्वनाथेन। तर्कभाषायामपि **"वाक्यन्त्वाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमतां पदानां समूहः"**[६] इति वाक्यलक्षणं निर्दिष्टम् । एतच्च साहित्यदर्पणकारमतोपजीव्यं लक्षणं विदितम्। **"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यात्"** इति (जै.सू.२।१।४६,) मीमांसकसूत्रकारमते यः पदसमूहः परस्परान्वितपदार्थकः सन् एकार्थं व्यनक्ति तदेकं वाक्यम्, किन्तु संघातघटकपदानां संघातात् पृथक्करणे सति पदार्थान्तरविषये अवशिष्टपदार्थसमुदायः साकाङ्क्षो यदि स्यात् तद् वाक्यमित्यभिप्रेतत्वाद् एकार्थबोधकः परस्परसाकाङ्क्षः पदसंघातो वाक्यमिति तात्पर्यं पर्यवस्यति।

पाणिनीयव्याकरणस्य वार्तिककारः कात्यायनस्तु **"आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्** (व्या०महा०भा०२।१।१।) इति वाक्यं लक्षयति। अत्राख्यातपदेन तिङन्तपदमभिप्रेतम्। तेन साव्ययं तिङन्तम्, सकारकं तिङन्तम्, सविशेषणं तिङन्तञ्चेति त्रेधा विश्लिष्यते । तदनुसारेण उच्चैः पठति, प्रातः भ्रमति इत्यादीनि साव्ययं तिङन्तमित्यस्य लक्ष्यभूतानि । 'माता गृहे भिक्षुकाय हस्तेन पात्राद् भिक्षां ददाति' इत्यादि सकारकं तिङन्तमित्यस्योदाहरणम्। सविशेषणमित्यत्र सकारकविशेषणं सक्रियाविशेषणञ्चाख्यातं (तिङन्तम्) वाक्यमित्यर्थोऽपेक्षितः । पीनो देवदत्तः पक्वानि फलानि खादति, इह पीन इति देवदत्तरूपकर्तृकारकस्य पक्वानीति च फलरूपकर्मकारकस्य विशेषणे स्तः । तत्संवलितं तिङन्तं वाक्यम्। एवं 'सुष्ठु पचति', 'मृदु पचति' 'शनैः पठति', सक्रियाविशेषणस्योदाहरणानि। क्रियाविशेषणञ्च क्वचित् सामानाधिकरण्येन क्वचिद् वैयधिकरण्येनापि प्रसिद्ध्यति। 'व्रजानि देवदत्त' इत्यादौ संबोध्यदेवदत्तस्य वैयधिकरण्येन क्रियाविशेषणं मन्यते। वैयधिकरण्येन क्रियाविशेषणसहितस्यापि तिङन्तस्य एकवाक्यत्वं न हीयते । तेन **"समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः"** (का०वा०) इत्यनुशासनानुकूलेन **"आमन्त्रितस्य च"** (पा०सू०८।१।१९) इति निघात उपपद्यते। अत एवोक्तम् भर्तृहरिणा–

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम्।

व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति॥ इति (वा०प०२।५)

अव्ययम्, कारकम्, क्रियाविशेषणम्, कारकप्रकाराश्च क्रियामेव विशेषयन्ति । तेन सविशेषणमाख्यातं वाक्यमिति वार्तिककारीयवाक्यलक्षणं निष्क्रष्टुं शक्यते। अत्र लक्षणे सामान्यतो विचारणे तिङन्तपदस्य संघटनं वाक्येऽपरिहार्यं प्रतीयते, तथा सति 'बालकेन शयितव्यम्, 'वध्वा लज्जितम्', 'बालकेन न भेयम्', इत्यादिषु तिङन्तेतरकृदन्तक्रियायाः प्रयुक्तेषु पदकदम्बेषु वाक्यत्वानुपपत्तिः प्रसज्यते। अतः प्रकृतवार्तिककारीयलक्षणे प्रयुक्तमाख्यातपदं क्रियाप्राधान्यार्थेऽप्युपलक्षितमिति मत्वा क्रियाप्रधानं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमित्यप्यर्थापयन्ति कतिपये वाक्यविवेचकाः । तच्चेष्टमेव । कृत्यप्रत्ययान्तक्रियापदानि क्तप्रत्ययान्तक्रियापदानि च वाक्यपूरकानि मत्वा निर्बाधप्रयोगः संस्कृतवाङ्मये वेदाद् आरभ्याधुनापर्यन्तेषु काव्येषु प्राप्यते । तथा हि- **सत्यान्न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्** (तै०उ०११।१) । **यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि।** (तै०उ० ११।२।) **श्रद्धया देयम्। ह्रिया देयम्,** इति (तै०उ० ११।३)। काव्ये चापि–

[६] तर्कभाषायाः शब्दप्रमाणनिरूपणे केशवमिश्रः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम्।

रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित्॥ (कि०अ० २।२७।)

अत्र पदैः स्फुटता न अपाकृता, अर्थगौरवञ्च न न स्वीकृतम्, गिरां पृथगर्थता रचिता, क्वचित् सामर्थ्यं न अपोहितम् , इत्येकत्र श्लोके चत्वारि कृदन्तक्रियापदानि वाक्यपूरकत्वेन प्रयुक्तानि दृश्यन्ते। अपरे तु तादृशेषु कृदन्तक्रियाघटितेषु वाक्येषु 'अस्ति' भवति, इत्यादितिङन्तपदमध्याहृत्य वाक्यं पूरयन्ति । एतन्मते पूर्णार्थाभिव्यक्तये वाक्ये एकं तिङन्तपदमनिवार्यावश्यकत्वमभ्युपगतम् । अत एव **"एकतिङ् वाक्यम्"** (का०वा०२।१।१) इत्यपि लक्षणं वार्तिककारेण कात्यायनेन प्रस्तुतम् । एतच्च बहुधा व्याख्यातम् । १. एकतिङन्तघटितं वाक्यम् , २. एकतिङन्तविशेष्यकं वाक्यम् , ३. एकानुपूर्वीकतिङन्तवत्समुदायो वाक्यम्, ४. एकतिङन्तमपि वाक्यमित्यादि । अत्र प्रथमद्वितीयव्याख्यानाभ्यां 'रामो ग्रामं गच्छति', 'पचति भवति' इत्यादेर्वाक्यत्वं सुसङ्गतं सर्वसम्मतमपीष्टम्। तृतीयव्याख्याने- यदा संभ्रमेण 'पश्य पश्य' 'पलायस्व पलायस्व', 'प्रतीक्षस्व प्रतीक्षस्व प्रतीक्षस्व' इत्यादीनि पदानि प्रयुज्यन्ते तदा तत्रापि एकानुपूर्वीकतिङन्तवत्समुदायत्वसंघटनाद् वाक्यत्वमङ्गीकृतम्। एवं 'देवदत्तः किं करोति? इति पृष्टे 'पठति' इत्युत्तरमपि संगच्छते, ततः प्रच्छकजिज्ञासापि पूर्णतो निर्वतते । तेन तादृशस्थलीये एकतिङन्तमात्रप्रयोगेऽपि वाक्यत्वसंगमनाय चतुर्थव्याख्यानं विदुषामभिमतम् ।

वैयाकरणनिकाये वाक्यविचारकाणां मध्ये सुमेरुरिव विभ्राजमान आचार्यो भर्तृहरिर्वाक्यस्य परिभाषां निम्नप्रकारेण निर्दिशति-

साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम्।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते॥ इति (वा०प०२।४)

अर्थाद् यस्मात् पदकदम्बकात् कस्यचित् पदस्य विभागे सति साकाङ्क्षपदरूपा अवयवा एव यत्रावशिष्यन्ते, विभागाभावे च अन्याकाङ्क्षारहितं पूर्णार्थकं पदकदम्बकमवतिष्ठते, तादृशं सविशेषणं क्रियाप्रधानमखण्डार्थबोधकं पदकदम्बकं वाक्यमित्यभिधीयत इत्यर्थः । एतेन विशेषणयुतं क्रियाप्रधानाखण्डार्थबोधकं पदकदम्बं वाक्यमिति वाक्यपदीयकारस्य भर्तृहरेर्मते प्रमीयते। वाक्यस्येदं लक्षणं कात्यायनजैमिनिमतयोरपि समावेशि सर्ववादिसम्मतमपि लक्ष्यते । तत्र देवदत्तः किं करोति? इत्यादिप्रश्ने, संभ्रमेण तिङन्तकदम्बप्रयोगस्थले च वाक्यत्वसिद्धये, क्रियापेक्षितस्य प्रसङ्गानुकूलस्योद्देश्यपदस्याध्याहारेण वाक्यपदीयकारमते वाक्यलक्षणं संगमनीयं भवति । तच्च युक्तियुक्तमेव प्रतिभाति । एतावता उद्देश्यविधेयभावसंवलितं भावप्रधानं पूर्णार्थबोधकं पद-पदसंघातसाधारणं वाक्यमिति स्वारसिकं वाक्यलक्षणं निष्कृष्यते।

वाक्यसबद्धा विविधा अवधारणाः

वाक्यस्य विचारसन्दर्भे पदवाक्यप्रमाणशास्त्रेषु प्रथिता अष्टविकल्परूपा वाक्यावधारणा वाक्यपदीयकारेण संकलय्य प्रदर्शिताः। तथाहि-

आख्यातशब्दः, सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्तिनी।

एकोऽनवयवः शब्दः, क्रमो बुद्ध्यनुसंहृतिः॥१॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पदमाद्यं पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमित्यपि ॥

वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायवादिनाम् ॥ २ ॥ (वा०प०२।१-२)

१. आख्यातशब्दः २. संघातः (पदसंघातः) ३. संघातवर्तिनी जातिः ४. एकोऽनवयवः शब्दः ५. क्रमः ६. बुद्ध्यनुपसंहृतिः ७. आद्यं पदम् ८. पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षम् । इति न्यायवादिनाम्-वाक्यवाक्यार्थविचारकाणामाचार्याणां वाक्यं प्रति बहुधा भिन्ना मतिः प्राप्यते इति वाक्ययोजनया कारिकार्थो बोद्धव्यः ।

वैयाकरणाः शब्दस्य द्विविधं स्वरूपं मन्वते । एको ध्वन्यात्मकः स्फोटाभिव्यञ्जकः कार्यशब्दः, अपरश्च स्फोटात्मकोऽर्थप्रत्यायको नित्यश्च । तत्रार्थप्रत्यायकाः स्फोटा अष्टविधाः प्रतिपादिताः । ते च प्रथमं वर्णपदवाक्यभेदेन स्फोटस्त्रिधा, तत्रापि पुनर्जातिव्यक्तिभेदेन षोढा । अखण्डपदस्फोटोऽखण्डवाक्यस्फोटश्चेति सर्वसमुच्चयेनाऽष्टौ स्फोटाः सिद्धान्तिताः (प०ल०म०नागोजिभट्टः) । इत्थं वाक्यविषयेऽपि सखण्डमखण्डञ्चेति द्वौ पक्षौ सम्मतौ । तत्र अखण्डवादे कल्पनया अखण्डवाक्याद् अपोद्धारेण वर्णितानि पदानि प्रतीयमानान्यपि परमार्थतो न सन्तीति प्रतिज्ञायते । सखण्डवाक्यवादे चानेकपदारब्धं वाक्यं भवतीत्युपपाद्यते ।

तत्र सखण्डवाक्यवादे, आख्यातशब्दः, क्रमः, पदसंघातः, पदमाद्यम्, पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षञ्चेति पञ्चविधा वाक्यसंबद्धा अवधारणा उपस्थापिताः । अखण्डवाक्यवादे च संघातवर्तिनी जातिः, एकोऽनवयवः शब्दः, बुद्ध्यनुपसंहृतिश्चेति त्रिविधा धारणाः प्रस्तुताः । मीमांसाशास्त्रे वाक्यार्थविचारसन्दर्भे अभिहितान्वयवादोऽन्विताभिधानवादश्चेति द्वौ विचारौ विश्रुतौ । तत्र विशेषतः कुमारिलभट्टेन अभिहितान्वयवादः समुदीरितः, प्रभाकरभट्टेन अन्विताभिधानवादो व्यपदिष्टः । तत्र वाक्ये अभिहितानाम्=पदनिष्ठाभिधाशक्त्योपस्थापितानां पदार्थानां संसर्गो लक्षणाभास्य[७] आकाङ्क्षाभास्यो [८] वा इति ये वदन्ति तेऽभिहितान्वयवादिनः । तत्र कौमारिलैर्लक्ष्यार्थो वाक्यार्थो मतः । नैयायिकैस्तु सांसर्गिको निराकाङ्क्षपदार्थो वाक्यर्थः । तन्मते पदमेव शक्तम् न तु वाक्यम् । एषोऽभिहितान्वयवादो नैयायिकैरप्यभ्युपगतः । इतरपदार्थान्वितसहितस्वार्थे पदानां शक्तिरित्यन्विताभिधानवादिनो ब्रुवन्ति । एतन्मतेऽन्वयरूपः संसर्गोऽपि शक्तिभास्य एवेति । तत्र पदसंघातः, पदानां पौर्वापर्यरूपः क्रमश्च द्वे वाक्यधारणे अभिहितान्वयवादे समाविशतः । आख्यातशब्दः, पदमाद्यम्, पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमिति तिस्रो वाक्यधारणा अन्विताभिधानपक्षे संगच्छन्ते । एतावता वाक्यपदीयकारेण न्यायमीमांसाव्याकरणसिद्धान्तदृशा उपर्युक्तान्यष्टविधा वाक्यधारणा निर्दिष्टाः । तासु धारणासु मुख्यतया वाक्यस्य द्विविधा संरचना निगदिता- बाह्यसंरचना, आन्तरिकसंरचना च । नादैरभिव्यक्ता वर्णपदरूपावयवरूपेण श्रवणविषया, सखण्डा बाह्यसंरचना । निरवयवा अखण्डा स्फोटरूपा बुद्धिग्राह्या आन्तरसंरचना । तत्र आद्यं पदम्, पदसमूहः, क्रमः, पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमिति पञ्चविधानि वाक्यानि बाह्यसंरचनां प्रकाशयन्ति । संघातवर्तिनी जातिः, एकोऽनवयवः शब्दः, बुद्ध्यनुसंहृतिश्चेति त्रीणि वाक्यानि आन्तरसंरचनामाश्रयन्ति । वैयाकरणनये परमार्थतो वाक्यं निरवयवं स्फोटशब्दरूपमिष्यत इति प्रागेव स्फुटीकृतम् । उपर्युक्ता वाक्यविकल्पप्रपञ्चास्तु केचित् पुरुषाणामनेकशास्त्रसंस्कारोद्भूताः केचित् स्वबुद्धिविलासप्रभवाः, केचिच्च अविचारितरमणीयस्य लोकस्यानुमोदनार्थं विवक्षिता इति वैयाकरणैर्विभाव्यते ।

---

[७] न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः । वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति नः स्थितिः ॥ वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषायां स्फोटप्रकरणे समुद्धृतः ।

[८] "शाब्दे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते", इति व्युत्पत्तिवादस्य प्रथमकारके-गदाधरभट्टाचार्यः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वाक्यार्थः

वाक्यश्रवणाज्जायमानः प्रतीतिविषयो वाक्यार्थो मन्यते। वाक्यविषये नानाविकल्पवद् वाक्यार्थविषयेऽपि विदुषां समाजे विविधविकल्पा उपलभ्यन्ते। ते च प्रतिभा-संसर्ग-संसृष्ट-क्रिया-प्रयोजनादयो विकल्पा वाक्यार्थविषये प्रस्तुताः प्राप्यन्ते। तेषाञ्चर्चा क्रमेणाधः क्रियते।

संसर्गो वाक्यार्थः

संघातः, अर्थात् पदानां संघातो वाक्यम्, क्रमः, अर्थात् पदानां पौर्वापर्यरूपः क्रमो वाक्यमिति पक्षद्वये संसर्गो वाक्यार्थोऽभिमतः। पदसमूहरूपस्य वाक्यस्य संरचकानां पदानां शक्त्याभिहितानां पदार्थानां मिथः सम्बन्धे सति पदार्थव्यतिरिक्ता अभेदादिरूपाः संसर्गा भासन्ते वाक्यार्थे। वाक्ये पदार्थव्यतिरिक्तत्वेन भासमानः पदार्थसंयोजकः संसर्गो वाक्यर्थो भवति। यथा 'वीरः पुरुषः' (अस्ति) इत्यादौ वीरपदार्थपुरुषपदार्थयोः सम्बन्धने विशेष्यविशेषणभावरूपसंबन्धप्रयुक्तं यत् पुरुषत्ववीरत्वयोर्जातिगुणविशेषयोः सामानाधिकरण्यरूपमेकार्थसमवायप्रतिपत्तिपूर्वकं पदार्थेष्वाधिक्यं प्रतीयतेऽसौ विशेष्यविशेषणभावरूपो वा तत्प्रयुक्तसामानाधिकरण्यरूपो वा संसर्गो वाक्यार्थो न तु पदार्थ इति। तदुक्तं वाक्यपदीयकारेण-

सम्बन्धे सति यत्त्वन्यदाधिक्यमुपजायते।

वाक्यार्थमेव तमाहुरनेकपदसंश्रयम्॥ इति (वा०प०२।४२)

विशेषतोऽभिहितान्वयवादिभिः 'संसर्गो वाक्यार्थः' इत्यभ्युपगम्यते।

संसृष्टो वाक्यार्थः

आद्यं पदमिति, पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमिति पक्षद्वये चान्विताभिधानवादिभिः संसृष्टो वाक्यार्थ उपेयते। तथा हि- एकस्याद्यपदस्य पदान्तरसंसर्गात्, एकस्याद्यपदार्थस्य पदार्थान्तरसंसर्गाद् वा प्रागेव एकपदार्थसंसृष्टापरपदार्थरूप एव वाक्यार्थो प्रतिपत्तृबुद्धौ समारूढो जायते। तदुक्तं वाक्यपदीयकारेण-

तेषां तु कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिभेदं समाप्यते।

व्यक्तोपव्यञ्जना सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तृषु॥ (वा०प०२।१८)

अर्थाद् आद्यपदं बहूनि पदानि वा प्रत्येकं वाचकत्वेनाभ्युपगच्छतामन्विताभिधानवादिनां मते तु कृत्स्नो वाक्यार्थः प्रतिपदं प्रतिवर्णं वा समाप्यते। एकेनैव आद्येन वर्णेन, पदेन वा एकेनैव आद्येतरवर्णपदसाधारणेन च बुभुत्सितः समग्रो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थो बुध्यते, इति भावः। यद्येकस्माद् आद्यवर्णाद् आद्यपदाद् वा सकलवाक्यार्थावगतिस्तर्हि तदितरवर्णपदोच्चारणं वैयर्थ्यं स्यादिति तु न शङ्क्यम्, प्रतिपत्तृषु वाक्यार्थस्य स्फुटतमा प्रतिपत्तिरितरवर्णपदोच्चारेणैव सुसिद्धा। अतो नेतरवर्णपदोच्चारणवैयर्थ्यमिति तेषामवधारणा। एतावता पदमाद्यमिति, पृथक् सर्वं पदं साकाङ्क्षमिति च पक्षद्वये वर्णमात्रस्य प्रयोगाभावात् प्रयोगार्हे आद्ये पदे एव इतरपदार्थसंसृष्टो वाक्यार्थोऽस्फुटं प्रतीयते पदान्तरसन्निधाने स एव वाक्यार्थो स्फुटतमं प्रतीयत इति संसृष्टवाक्यार्थवादिभिरभिधीयते।

निराकाङ्क्षपदार्थो वाक्यार्थः

वाक्ये शक्त्योपस्थापितः पदार्थः पदार्थान्तरसंसर्गात् प्राक् पदार्थान्तरसाकाङ्क्षः सामान्यरूपे स्थितः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पश्चात्तु पदार्थान्तरसंसर्गवशेन निराकाङ्क्षः सन् विशेषरूपेऽवस्थितः पदार्थ एव वाक्यार्थो मन्यते (वा०प० अ०क०२।१-२)। पदसंघातो वाक्यमिति पक्षे निराकाङ्क्षपदार्थ एव वाक्यार्थोऽभिप्रेतः।

नैयायिकानां मते वर्णानामुच्चरितप्रध्वंसितत्वेन वर्णसमूहरूपस्य पदस्य, पदसमूहरूपस्य वाक्यस्य च युगपदवस्थानाऽभावेऽपि उच्चरितपूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसचिवचरमवर्णोच्चारणसहितं पदावस्थानम्, तादृशपूर्वपूर्वपदसंस्कारसचिवचरमपदोपस्थित्या विषयीक्रियमाणं वाक्यमवसीयते। तत्र पूर्वपूर्वपदानां येऽर्थास्तद्विषयकं यदेकं समूहालम्बनात्मकं स्मरणं तत्सहकृतेन अन्त्येन पदेन जायमानं यद् परस्परसंसृष्टसर्वपदार्थविषयकं ज्ञानं तद्विषयो वाक्यार्थः प्रसिद्ध्यति। अस्मिन् मते परस्परसंसृष्टपूर्वपूर्वपदार्थसंसृष्टस्य चरमपदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वे सिद्धे निराकाङ्क्षपदार्थः संसर्गोपलक्षितपदार्थो वा वाक्यार्थ इति पर्यवस्यति।

क्रिया वाक्यार्थः

आख्यातशब्दो वाक्यमिति मते क्रिया वाक्यार्थः स्वीकृतः। तदुक्तं वाक्यपदीयकारेण-

क्रिया क्रियान्तराद् भिन्ना नियताधारसाधना। प्रक्रान्ता प्रतिपत्तॄणां भेदाः संबोधहेतवः॥

इति (वा०प०२।४१४)

अर्थात् फलव्यापाररूपा धातूपात्ता काचन विशेषक्रिया, स्वसिद्धये निश्चिताश्रयभूतानि कर्तृकर्मादिसाधनान्यपेक्षते न तु सर्वाणि साधनानि। अतः क्रियान्तरविशेषाद् व्यावृत्तरूपा सती वाक्यार्थत्वेन प्रथमतरमेव प्रतिपत्तॄणां बुद्धौ क्रिया समारूढा भवति। भेदाः प्रतिपत्तॄणां संबोधहेतवः= वाक्ये क्रियापदव्यतिरिक्तानां साधनरूपविशेषणपदानां प्रयोगो बोद्धॄणां सम्यग् वाक्यार्थबोधोपायमात्रमित्यर्थः। एतावता आख्यातशब्दात् प्रतीयमाना क्रिया वाक्यार्थः, वाक्ये प्रयुक्तानि यदीतराणि पदानि स्युस्तर्हि तानि क्रियारूपवाक्यार्थस्य स्पष्टबोधोपायमात्रभूतानि क्रियया स्वसिद्धये प्रायोजितानीत्यवसीयते।

प्रयोजनं वाक्यार्थः

केषाञ्चिन्मते उपर्युक्तं सर्ववाक्यस्वरूपसाधारणं प्रयोजनं वाक्यार्थोऽभिप्रेतः। एषामभिप्रायो वर्तते यद्- वाक्यश्रवणे पदैरुपस्थापिता विशकलिताः पदार्था आकाङ्क्षावशाद् यथायोग्यं परस्परं संबध्यैकार्थमभिव्यञ्जन्ति। तत्र पदस्य वाक्यस्य वा वाक्यार्थे न शक्तिः किन्तु वाक्यश्रवणे प्रतीयमानो वाक्यार्थो वाक्यप्रयोजनम्। यथा 'गङ्गायां घोषः' इति वाक्ये गङ्गापदस्य तीरार्थे लक्षणया गृहीते तीरनिष्ठघोषे गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं प्रतिफलति। तत्र शैत्यपावनत्वादौ गङ्गापदस्य न शक्तिर्न वा लक्षणा तद्वदिहापि बोध्यम्। 'गतोऽस्तमर्कः' इत्युक्तौ मुनीनां संध्यावन्दनारम्भणीयत्वप्रतीतिः, केदारादौ कर्मकरणां गृहार्तनीयत्वप्रतीतिः, गणिकाजनानां स्वव्यवसायप्रवर्तनीयत्वप्रतीतिः, गृहिणीनां पाककरणीयत्वप्रतीतिरिति स्वस्वप्रयोजनानि प्रतीयन्ते। अतो व्यक्त्यनुसारेण पृथक् पृथग् वाक्यार्थो भवति। तदुक्तं वाक्यपदीयकारेण- **अभिधेयः पदस्यार्थो वाक्यस्यार्थः प्रयोजनम्।** (वा०प०२।११४) इति। एवमेव विधिर्वाक्यार्थः, नियोगो वाक्यार्थः, भावना वाक्यार्थ इति पक्षा अपि मीमांसकसंप्रदायेऽभिमताः सप्रपञ्चं निरूपिताश्च प्राप्यन्ते, विस्तरभिया ते नेह प्रतन्यन्ते।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विज्ञानवादिबौद्धमते विज्ञानस्याकारविशेषो वाक्यार्थः । तथाहि- विज्ञानवादिबौद्धसिद्धान्ते यत् स्वलक्षणमात्रविषयकं स्वसंवेदनमात्रविषयकं वा ज्ञानं तन्निर्विकल्पकम्, तच्चाभ्रान्तम् । यत्तु धर्मधर्मिसंसर्गविषयकं पदार्थद्वयविषयकं वा ज्ञानं जायते तत्सर्वं सविकल्पकं भ्रान्तञ्चाभ्युपेतम् । एतच्च विकल्पपदेनापि वर्ण्यते । एवञ्च अनादिर्यः पूर्वः पूर्वो वाक्यार्थविषयको विकल्प उत्तरोत्तरवाक्यार्थविकल्पस्य कारणभूतः, तेन स्वकार्यभूते उत्तरोत्तरवाक्यार्थविकल्पे आहिता या वाक्यार्थविषया वासना तस्या वाक्यश्रवणेन यः प्रबोधस्तज्जन्यो वाक्यार्थाकारविवर्तस्वरूपः कश्चन विज्ञानाकारविशेषो वाक्यार्थः । स च आन्तरस्थैरक्रमैरपि क्रमवद्भिरिव बहीरूपतया अध्यस्तैः पदार्थैः, चित्रीकृत इव वाक्यार्थाकाराकारितो विज्ञानरूपविकल्पो बहीरूपतयाऽध्यस्तो निर्विभागो वाक्यार्थो मन्यते । शाब्दिकाभिमतः प्रतिभा वाक्यार्थः, विज्ञानाकारविकल्पो वाक्यार्थश्च प्रायः साम्यं भजतः । प्रतिभाया विषयो वाक्यार्थो बहिरपि वस्तुभूतो मन्यते । विज्ञानाकारविकल्परूपो वाक्यार्थस्तु बहिरपि वस्तुभूतो नाश्रीयते । अत एव वैयाकरणानां प्रतिभावाक्यार्थाद् विज्ञानवादिनां वाक्यार्थो विलक्षणः प्रतिभासहोदरो वर्णितो न तु प्रतिभा [१] ।

प्रतिभा वाक्यार्थः

परमार्थतो वाक्यस्याखण्डवादिनो वैयाकरणाः प्रतिभामेव वाक्यार्थमामनन्ति । तत्र प्रतिभाविषये वाक्यपदीयकृतोच्यते-

विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभान्यैव जायते ।

वाक्यार्थ इति तामाहुः पदार्थैरुपपादिताम् ॥ इति (वा०प० २।१४२) ।

अर्थाद्, वाक्यमखण्डमखण्डार्थबोधकं तस्यैव लघुनोपायेन उपदिदिक्षव आचार्याः, वाक्ये पदं पदार्थं परिकल्प्योपदिशन्ति स्म । तत्रोपदेशप्रसङ्गे अखण्डाद् वाक्यात् स्वबुद्ध्यापोद्धृतेभ्यो देवदत्तादिपदेभ्यो देवदत्तादिपदार्थानां विच्छेदेन- वाक्यार्थात् पृथक्करणेन ग्रहणकाले एव सर्वप्रथमं पृथक् पृथग् देवदत्तादिपदार्थबुद्धेर्व्यतिरिक्तैव काचन अखण्डवाक्यार्थविषया प्रतिभा जायते, पश्चात् कल्पितैः पदार्थैरुपपादितां तामेव प्रतिभां वाक्यार्थविषयत्वाद् वाक्यार्थ इति वैयाकरणा आहुरिति भावः । एतेषां मते बाह्येऽत्यन्तासत्येऽपि पदार्थे बौद्धपदार्थपरिकल्पनेन प्रतिभारूपस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिः सुगमा । तेन 'एष बन्ध्यासुतो याति' 'माता च मम बन्ध्यासीत्, इत्यादीनि वदतोव्याघातवाक्यानि प्रयुज्य लोके क्रियमाणौ परिवादपरिहासौ सुसंगतौ भवतः ।

वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धः

वाक्यवाक्यार्थयोर्मिथः कश्चन सम्बन्धः स्वीकार्यो भवति । येन सम्बन्धेन वाक्ये ज्ञाते वाक्यार्थस्य स्मरणम्, वाक्यार्थे ज्ञाते च वाक्यस्य स्मरणमिति 'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनं स्मारयति' इति सिद्धान्तानुकूलं सम्पद्यते । वाक्यश्रवणाद् वाक्यार्थबोधसिद्ध्या फलबलाद् वाक्यवाक्यार्थयोर्वाच्यवाचकभावसम्बन्धः कल्प्यते । यतो हि मिथोऽसंबन्धे तत्र बोध्यत्वं बोधकत्वञ्च न सिद्ध्यतः । पुनः वाच्यवाचकसम्बन्धेन वाक्यार्थे वाच्यत्वयोग्यता वाक्ये च वाचकत्वयोग्यता परिकल्प्यते । वाक्यवाक्यार्थयोमिथो वाच्यवाचकभावलक्षणो योग्यताख्यः संबन्ध

---

[१] तत्तदनादिवाक्यार्थविकल्पाहितवासनाप्रबोधजन्मा क्रमवद्भिरिवाक्रमैर्बहीरूपतयाऽध्यस्तैः पदार्थैश्चित्रीकृत इव विकल्पविशेषोल्लिख्यमान आकारो बहीरूपतयाऽध्यस्तो निर्विभाग एव शाक्यानां वाक्यार्थ इति प्रायशः प्रतिभासोदर एवासौ वाक्यार्थः । (वा०प० २।१, टीका, हरिवृषभः)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

एव मीमांसकदृशा स्वीक्रियते । वाक्ये हि वाचकत्वयोग्यता मता सा च वाचकत्वावच्छेदकानुपूर्वीसमानाधिकरणधर्मरूपा, वाक्यार्थे च वाच्यत्वयोग्यता, सा च वाच्यतावच्छेदकधर्मविशेषरूपाऽभिमता । बौद्धनये विज्ञानाकारविशेषवाक्यस्य विज्ञानाकारवाक्यार्थविशेषस्य वाक्यार्थस्य च मिथः कार्यकारणभावः सम्बन्धः स्वीक्रियते । विशेष्यविशेषणभावादिरूपः संसर्गो वाक्यशक्य इत्यर्थवत्सूत्रस्थभाष्यानुसारेण सखण्डवाक्यस्फोटाभिमतपक्षे वैयाकरणमते संसर्गरूपे वाक्यार्थे वाक्यस्य संकेतलक्षणः शक्तिरूप एव सम्बन्धः । एवमेव पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थ इतिवादिनां नैयायिकानां मतेऽपि वाक्यवाक्यार्थयोर्मिथः शक्तिज्ञाप्यः संकेतलक्षणः सम्बन्ध आश्रीयते ।

परमार्थतोऽखण्डवाक्यं वाक्यार्थश्च प्रतिभा इति वैयाकरणानां सिद्धान्ते वाक्यवाक्यार्थयोरध्यासरूपः सम्बन्धो निश्चीयते । तत्र अध्यस्यते यदित्याध्यास इति कर्मघञन्तेन अध्यस्यमानं वाक्यवाक्यार्थयोस्तादात्म्यमेव सम्बन्धोऽवतिष्ठते । तदुक्तं वाक्यपदीये- **वाक्यरूपस्य वाक्यार्थे वृत्तिरन्यानपेक्षया ।** (वा०प०२।२६२) वाक्यरूपस्य=अखण्डात्मकवाक्यस्य वाक्यार्थे वृत्तिः= वाक्यार्थबोधनाय प्रवृत्तिः, अन्यानपेक्षया=वाक्यस्वरूपाद् व्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्यानपेक्षया भवति, अर्थाद् वाक्यं स्वरूपेणैव प्रवृत्तिनिमित्तं भवतीति तात्पर्यम् ।

घटपदाद् घटपदार्थबोधाय घटधर्मभूतं घटत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं भवति तद्वदिहापि वाक्यस्वरूपस्य वाक्यार्थे तादात्म्याध्यासेन वाक्यस्वरूपं वाक्यार्थधर्मो न स्यात्तर्हि वाक्यस्वरूपस्य वाक्यार्थधर्मत्वाभावाद् वाक्याद् वाक्यार्थबोधाय वाक्यस्वरूपं प्रवत्तिनिमित्तं न स्यात् । मन्यते च वाक्यार्थे वाक्यस्वरूपं प्रवत्तिनिमित्तं तेन वाक्यार्थे वाक्यस्वरूपस्य तादात्म्याध्यासः सुतरां सिद्ध्यति ।

एतावता वाच्यवाचकभावः, कार्यकारणभावः, संकेतलक्षणः, अध्यासश्चेति वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धा विविधेषु दर्शनेषु प्रथिताः । तेषु परमार्थतो वैयाकरणसिद्धान्ते एकोऽनवयवः शब्दोऽखण्डस्फोटापरपर्यायो वाक्यम्, प्रतिभैव वाक्यार्थः, तादात्म्यापरपर्यायोऽध्यासः सम्बन्धश्च व्यवस्थाप्यन्ते । 'आद्यं पदं वाक्यम्, पदसंघातो वाक्यम्,' इत्यादिवाक्यविकल्पानि 'संसर्गः, क्रिया, प्रयोजनम्, इत्यादयो वाक्यार्थाः', 'वाच्यवाचकभावः, कार्यकारणभावः, संकेतलक्षणः', सम्बन्धाश्चेत्यादयः प्रपञ्चास्तु – **"असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते"** (वा०प०२।२३८) इति सिद्धान्तादरेण निरूपिता इत्यवसेयमिति शाब्दिका अभ्युपगच्छन्ति ।

वाक्यार्थबोधप्रकारः

शब्दश्रवणानन्तरं जायमानो बोधः शाब्दबोधः कथ्यते । तत्र शाब्दबोधप्रक्रियायां प्रथमं शब्दश्रवणं ततः तच्छब्दनिष्ठवृत्त्या पदार्थोपस्थितिः, तदनन्तरं खण्डश उपस्थितपदार्थानां मिथो यथोचितं विशेष्यविशेषणभावेन संयुज्य विशिष्टैकार्थबोध एव शाब्दबोधः संसर्गबोधो वा निगद्यते[१०] । एष क्रमः सखण्डवाक्यवादेऽप्यपेक्षिता भवति । तत्र सखण्डवाक्यवादे वाक्यश्रवणानन्तरं 'वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानं कारणम्' इति नियमेन प्रथमं वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिः ततश्चोपस्थितपदार्थानां योग्यताकाङ्क्षादिवशेन पारस्परिकयोगेन मालावत् सांसर्गिक एकार्थग्रहो वाक्यार्थबोध उपपाद्यते । अखण्डवाक्यवादे च वाक्यश्रवणाद् वाक्यशक्त्या युगपदेव, अक्रमोऽखण्डवाक्यार्थबोध समुदेति । एष सैद्धान्तिको विचारस्तु शिक्षणानुपयोगी ग्रहणधारणानुपयोगी चानुभूयते । अतः सखण्डवाक्यवादमनुसृत्य वाक्यार्थबोधप्रकारो विचार्यते ।

अकर्मकक्रियायाः प्रयोगे सामान्यतो वाक्ये एकं कर्तृपदम् एकं क्रियापदञ्च संघटिते भवतः ।

---

१० पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः । शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ ४१ । न्यायसिद्धान्तमुक्तावली

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सकर्मकक्रियायाः प्रयोगप्रसङ्गे सामान्यतो वाक्ये कर्तृपदं कर्मपदं क्रियापदञ्चोपस्थापितानि भवन्ति । वाक्यसंरचनायाम् उपर्युक्तपदक्रमं सर्वे वाक्यविचारका ऐकमत्येन समर्थयन्ते परन्तु वाक्ये घटितानां पदानामर्थविचारे पदार्थघटितस्य समग्रस्य वाक्यार्थस्य बोधे च नैयायिका मीमांसका वैयाकरणाश्च मिथः किञ्चिद् वैमत्यमुपस्थापयन्ति।

नैयायिकमतम्

अकर्मकक्रियाप्रयोगे वाक्ये 'बालकः शेते' इति पदविन्यासो भवति । तत्र नैयायिकमते धात्वर्थः फलसहितव्यापारः, आख्यातार्थाः, संख्या कालः कृतिश्चेति त्रयः । धात्वर्थः फलसहितव्यापारो अनुकूलत्वसम्बन्धेन आख्यातार्थकृतौ, कृतिश्च आश्रयत्वसम्बन्धेन प्रथमान्तार्थे, कालश्च अवच्छेदकत्वसम्बन्धेन कृतौ संख्यापि अवच्छेदकत्वसंबन्धेन प्रथमान्तार्थे अन्वेति। नैयाययिकानां मते कर्त्रर्थश्च कर्तृवाच्ये प्रथमान्तपदात् कर्मवाच्ये तु तृतीयया लभ्यते । प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधोऽभ्युपगतो नैयायिकमते । तथा च उपर्युपस्थापिताद् वाक्याद् 'शयनानुकूला या वर्तमानकालावच्छिन्ना कृतिः, तादृशकृत्याश्रय एकत्वावच्छिन्नो बालकः' एतादृशवाक्यार्थबोधः प्रतिफलति।

सकर्मकक्रियाप्रयोगे वाक्ये 'देवदत्तः तण्डुलं पचति' इत्थंविधः पदविन्यासो जायते । तत्र द्वितीयार्थः कर्मत्वम्, पच्धातोश्च विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽर्थः । द्वितीयार्थे कर्मत्वे प्रकृत्यर्थस्य तण्डुलस्य निष्ठत्वसम्बन्धेन अन्वयः, कर्मत्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन पच्धात्वर्थे फले (विक्लित्तौ) अन्वयः, अन्यत् सर्वं पूर्ववदन्वयो बोध्यः । तथा च प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दबोध इत्थं फलति– तण्डुलनिष्ठकर्मतानिरूपक–विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलवर्तमानकालिककृतिमान् एकत्वावच्छिन्नो देवदत्तः। कर्मवाच्यप्रयोगे 'देवदत्तेन तण्डुलः पच्यते' इति पदविन्यासः प्रदर्श्यते।

शाब्दबोधश्च देवदत्ताभिन्नकर्तृवृत्ति–वर्तमानकालिक–कृतिजन्यव्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रय एकत्वावच्छिन्नस्तण्डुल इति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोध एवेष्यते । देवदत्तेन स्थीयते, इति भाववाच्ये तु प्रथमान्तपदविरहाद् देवदत्ताभिन्नकर्तृवत्ति–वर्तमानकालिककृतिजन्यव्यापारजन्या स्थितिरिति, अगत्या धात्वर्थमुख्यविशेष्यको बोध एवोपपाद्यते नैयायिकैरपि।

आख्यातस्य कर्तृकर्मार्थास्वीकारे कर्तृवाच्ये देवदत्तादिशब्दात् तृतीयापत्तिः, प्रथमानुपपत्तिः, कर्मवाच्ये तण्डुलादिशब्दात् द्वितीयापत्तिः प्रथमानुपत्तिश्चेति दोषप्रसक्तौ, आख्यातेन कर्तृकर्मगतसंख्याया उक्तत्वानुक्तत्वयोरिष्टविभक्तिविधानं व्यवस्थाप्य उपर्युक्ते आपत्त्यनुपपत्ती समाधीयेते नैयायिकैः।

मीमांसकमतम्

मीमांसकमते फलमात्रं धात्वर्थः, आख्यातार्थाश्च भावना, संख्या, कालश्च । आख्यातार्थभावनायां धात्वर्थफलं साध्यत्वेन अन्वेति । ततश्च 'देवदत्तो ग्रामं गच्छति' इति वाक्याद् देवदत्तैककर्तृका ग्रामनिष्ठा संयोगसाध्यिका वर्तमानकालिकी भावना इति बोधो विवक्ष्यते । मीमांसका मुख्यतया वेदवाक्यस्यैव विचारणां कुर्वते । प्रभाकरप्रभृतिभिः कतिपयैर्मीमांसकैर्भावना वाक्यार्थो मन्यते । भावनाऽपि शाब्दीभावना आर्थीभावना चेति द्विविधा मता । **'स्वर्गकामो यजेत'** इति विधिवाक्ये प्रेरणारूपा लिङ्वाच्या शाब्दीभावना। लिङ्प्रयोगावगते अयं लिङ्प्रयोगः स्वर्गकामुकं मां प्रवर्तयतीति प्रत्ययोदयात्। लौकिकप्रर्वतनारूपवाक्ये तु वाक्यप्रयोक्तरि निष्ठा शाब्दीभावना स्वीक्रियते। अपौरुषेये

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वेदवाक्ये तु प्रयोक्तुरभावाद् लिङादिशब्दनिष्ठैव विव्रियते। तत्रार्थीभावना च यागानुकूला, स्वर्गकामुके बोद्धरि पुरुषे स्थिता, आख्यातवाच्या मन्यते। तथा च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र धात्वर्थो यागः, आर्थीभावनायां करणत्वेन, स्वर्गरूपफलं साध्यत्वेन अन्वीय 'स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भावयेद्' इति विवृत्य च 'स्वर्गकामकर्तृका यागकरणिका स्वर्गसाध्यिका भावना' इति वाक्यार्थबोध उपपाद्यते मीमांसकैः। एवं 'दध्ना जुहोति' इत्यत्र दध्ना होमं भावयेदिति विवृत्य दधिकरणिका होमसाध्यिका भावनेति बोधः, **'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाद्'** इति वाक्ये होमनिष्ठेन दधिकरणत्वेन इन्द्रियं भावयेदिति विवृत्य होमाश्रयिका दधिकरणिका इन्द्रियसाध्यिका भावनेति बोधः। एवंरीत्या सर्वत्रैव भावनामुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं मीमांसका वाक्ये समुपस्थापयन्ति (अ०सं०पृ०१८-३३)। **"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्"** इति (जै०सू०१।२।१) जैमिनिवचनं समादृत्य भावनाबोधकवाक्यस्यैव सार्थकत्वं बोधे भावनाया एव मुख्यत्वं क्रियासाध्यवस्तुप्रतिपादकस्यैव वेदवाक्यस्य प्रामाण्यञ्चाभ्युपगच्छन्ति, सिद्धवस्तुप्रतिपादकस्य वेदस्य निरपेक्षप्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति कर्ममीमांसकाः। ब्रह्ममीमांसकास्तु सिद्धवस्तुप्रतिपादकस्यापि वेदस्य निरपेक्षप्रामाण्यं प्रतिपिपादयिषन्ति। **'तत् त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि'** इत्यादिविधिपरकरहितस्य वेदवाक्यस्यापि निरपेक्षप्रामाण्यं सार्थकत्वञ्च साधयन्ति। तत्र वाक्यार्थश्च संसर्गो विशिष्टो वा नाभिमतः किन्तु अखण्डवाक्यार्थ एव सिद्धान्तयन्ति[११]। विराट्चैतन्यस्य व्यष्टिचैतन्यस्य चैकत्वं स्थापयन्ति, महाकाशघटाकाशवत्। अभिधावृत्त्या तदसम्भवेऽपि लक्षणावृत्त्या त्वेकत्वं सुगममिति विवेचयन्ति।

वैयाकरणमतम्

वैयाकरणा धात्वर्थमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं स्वीकुर्वते। तत्र कर्तृप्रत्ययसमाभिव्याहारे आख्याते व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधं कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे आख्याते च फलमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधं नागोजिभट्टप्रभृतयो नव्यवैयाकरणा अभ्युपगच्छन्ति (वै०सि०म०धा०प्र०)। कौण्डभट्टप्रभृतयः प्राचीनवैयाकरणास्त्वुभयत्र व्यापारमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधमेव प्रतिपादयन्ति (वै०भू०सा०धा०प्र०)। धात्वर्थविषयेऽपि नव्यवैयाकरणैः फलविशिष्टव्यापारे धातोः शक्तिरभ्युपेयते, प्राचीनैस्तु धातोः फले व्यापारे च खण्डशः शक्तिर्निर्धार्यते (प०ल०म०धा०प्र०)। तिङर्थाश्च कर्ता कर्म संख्या कालश्चेति नव्यप्राचीनसाधारणा अभिमताः। अकर्मकक्रियायां धात्वर्थफलव्यापारौ द्वावेव कर्त्राश्रितौ, सकर्मकक्रियायां तु फलाश्रयः कर्म व्यापाराश्रयः कर्ता, भवतः। कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तिङर्थसंख्या, कर्तरि, कर्तृकालौ व्यापारे विशेषणानि भवन्ति। तथा 'देवदत्तः शेते' इति अकर्मकक्रियायां 'देवदत्ताभिन्नैककर्तृवृत्ति-वर्तमानकालिक-शयनानुकूलव्यापारः' इति शाब्दबोधः सम्पद्यते। 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इति सकर्मकक्रियायां द्वितीयार्थः कर्म तच्च धात्वर्थफले निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वेति। तथा च प्रकृतवाक्यात् 'चैत्राभिन्नैककर्तृवृत्तिको ग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठसंयोगानुकूलो वर्तमानकालिको व्यापारः' इति शाब्दबोधः सिद्ध्यति। 'चैत्रेण ग्रामो गम्यते' इति कर्मवाच्ये तु 'चैत्रभिन्नैककर्तृवृत्तिवर्तमानकालिकव्यापारजन्यग्रामाभिन्नैककर्मनिष्ठसंयोगः' इति फलमुख्यविशेष्यकबोधं नागेशादयो नव्यवैयाकरणा आमनन्ति। प्राचीनास्तूभयत्र समानव्यापारमुख्यविशेष्यकबोधाश्रयणमेव लघीयो मन्वते। अस्मिन् विषये नव्यास्तु स्वपक्षसाधकं

११ संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र संमतः। अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः। वाक्यवृत्तौ श्लो० ३८। शंकराचार्यः।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

"सुप आत्मनः क्यच्" (पा०सू०३।१।८) इति सूत्रस्थभाष्यं प्रमाणत्वेन उपस्थापयन्ति। तत्र हि ' आत्मनः पुत्रमिच्छति' इति कर्तृप्रत्यये क्यच् भवति। 'इष्यते पुत्रः, इष्टः पुत्रः' इत्यत्र न भवति भिन्नार्थत्वादित्युक्तं भाष्ये । तत्रत्यभिन्नार्थत्वहेतुना कर्तृप्रत्ययकर्मप्रत्यययोर्मिथः समानार्थत्वाभावो ज्ञाप्यते । तच्च भिन्नप्रकारकभिन्नविशेष्यकपदार्थोपस्थितिरेवेष्यते । पदार्थोपस्थित्यनुसारेण बोधोऽपि विलक्षण एव प्रतिफलति । तस्मात् कर्तृवाच्ये व्यापारमुख्यविशेष्यकबोधः कर्मवाच्ये फलमुख्यविशेष्यकबोधो भाष्यानुकूल इति नव्यानां वाचोयुक्तिः । बोधे तथात्वेऽपि एकतरपक्षपातियुक्तिविरहात् फलविशिष्टव्यापारे एकशक्तिस्वीकारापेक्षया एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन खण्डशः शक्तिस्वीकरणं प्राचीनमतमेव युक्ततरमिति गुणैकपक्षपातिनो विचक्षणा विभावयन्ति।

निष्कर्षः

उपरिचर्चितानां विविधवाक्यलक्षणानां सूक्ष्मतया समीक्षणे परिपूर्णार्थप्रतिपादकं शब्दस्वरूपं वाक्यमिति निष्क्रष्टुं शक्यते। यावत्पदारम्भेण वक्तुः पूर्णार्थः संप्रेषितो भवति, श्रोता च यावत्पदश्रवणेन निःसन्दिग्धं निराकाङ्क्षमर्थं ग्रहीतुं पारयति तावत्पदारब्धं शब्दस्वरूपं वाक्यमिति पर्यवस्यति। तत्र यदा एकेनैव पदेन पूर्णार्थो व्यज्यते बुध्यते चेत् तदा तदेकं पदमपि वाक्याय कल्पते। यत्र चानेकानि पदानि पूर्णार्थबोधनाय नान्तरीयकाणि भवन्ति तत्र तावत्पदकदम्बकं शब्दस्वरूपं वाक्यं मन्यते। वाक्ये क्रियाबोधकपदं केन्द्रीयं स्थानं बिभर्ति। क्रिया स्वसिद्धये, स्ववैशिष्ट्यार्थलाभाय वा यावतां साधनानां विशेषणानां वा प्रायोजनं विधत्ते तावन्ति क्रियोपकारकाणि पदानि क्रियापदञ्च वाक्यसंरचकानि मन्यन्ते। तत्र यत्पदवैकल्ये वाक्यार्थोऽपूर्णो वाक्यञ्च खण्डितमनुभूयते तत्सर्वं वाक्यावयवं स्वीक्रियते। अत एव "पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्तौ समर्थम्" इति नैयायिकमते "अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यात्" इति मीमांसकमते, "आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्" इति वैयाकरणमते च प्रस्तुतानि वाक्यलक्षणानि तदेव तात्पर्यं प्रकटयन्ति । तानि लक्षणानि सखण्डवाक्यवादपक्षे सङ्गतानि दृष्यानि । अखण्डवाक्यवादे तु "एकतिङ् वाक्यम्" पूर्णार्थप्रतिपादकं शब्दस्वरूपं वा वाक्यमित्येव लक्षणं समीचीनं प्रतिभाति।

विविधेषु दर्शनेषु प्रथिता उपरिचर्चिताश्च वाक्यसंबद्धा अष्टविधा अवधारणा वाक्यपदीयकारेण सङ्कलय्य प्रदर्शिता वर्णिताश्च प्राप्यन्ते । ताश्च खलु कुमारिल-नैयायिकानाम् अभिहितान्वयवादं प्रभाकरस्य अन्विताभिधानवादं वैयाकरणविज्ञानवादिनोः शब्दार्थबौदवादमाश्रित्य विभेदा वादकथायै प्रपञ्चिताः । स्वस्वशास्त्रव्यवहारनिर्वाहाय तथात्वेऽपि परमार्थतो वैयाकरणस्य एकोऽनवयवः स्फोटात्मक आन्तरः शब्दो वाक्यमिति धारणैव समीचीनेति सयुक्ति सिद्धान्तितम् । वाक्यार्थविषये संसर्ग-संसृष्ट-निराकाङ्क्षपदार्थ-क्रिया-प्रयोजन-प्रतिभादयो विकल्पाः पदवाक्यप्रमाणशास्त्रज्ञानां निकाये समर्थिताः । तत्र सखण्डवाक्यवादे संसर्गो वाक्यार्थ इत्येव समीचीनः, अखण्डवाक्यवादे च प्रतिभावाक्यार्थ इति पक्ष एव रमणीयः प्रतिभाति । वाक्यवाक्यर्थयोः सम्बन्धविषयेऽपि बाह्यार्थवादे संकेतसंबन्धो बौद्धार्थवादे च आध्यासिकसंबन्धो युक्ततमौ विभातः।

वाक्यार्थबोधे प्रथमान्तार्थमुख्यवादिनो नैयायिकाः, भावनाप्रधानबोधवादिनो मीमांसकाः, धात्वर्थप्रधानवादिनो वैयाकरणाश्च दृष्टाः । तत्र प्रथमान्तार्थ-भावनाप्रधानवादे च आख्यातेन कृतिभावनयोर्वाच्यतया स्वीकृतत्वाद् वाक्ये कर्तृकर्मार्थबोधकपदविरहापत्तिः, तदभावे उक्तानुक्तव्यवस्थाया उच्छेदः, एतदर्थं कर्तृकर्मगतसंख्याभिधानेन निर्वाहे तु व्याकरणानुशासनस्य प्राप्तहानिरप्राप्तकल्पना च स्याताम् । अथ च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रथमान्तार्थप्रधानवादे धात्वर्थौ फलव्यापारौ एव अभिमतौ तत्र व्यापारश्च चेतनाचेतनसधारणतया व्यापारे चेतनमात्रवृत्तिकृतिरप्यन्तर्भवति । एवं सत्यपि कृतौ आख्यातस्य शक्तिकल्पनम् तथैव 'रथो गच्छति' इत्यादौ अचेतने कर्तरि कृत्यसंभवाद् आख्यातार्थव्यापारस्यैव स्वीकरणञ्च "अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः" इति सिद्धान्तविरोधः । भाववाच्ये प्रथमान्तार्थवादिनापि धात्वर्थमुख्यविशेष्यबोध एवागत्या स्वीकार्यो जातः । एतन्मतं क्लीष्टकल्पना-व्युत्पत्तिविरोध-वैषम्यदोषग्रस्तत्वात् स्वच्छं नैव दृष्टम् । भावनाप्रधानवादेऽपि धात्वर्थः फलं कल्प्यते, आख्यातार्थो व्यापारापरपर्याया भावना मन्यते । तथासति 'ग्रामः संयोगवान्' इतिवद् 'ग्रामो गमनवान्' इति प्रयोगात्तिः प्रसज्यते । अतो धात्वर्थौ फलव्यापारौ आख्यातार्था कर्तृकर्मसंख्याकाला इति मत्वा कर्तृभाववाच्ययोर्धात्वर्थव्यापारमुख्यकः कर्मवाच्ये तु धात्वर्थफलमुख्यको बोधो वैयाकरणाभिमतो युक्तियुक्तो दृश्यते । यद्यपि "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति सिद्धान्तव्याकोपो वैयाकरणमते संभावयितुं शक्यते तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" इत्यपवादनियममाश्रित्य तदुत्सर्गनियमव्याकोपस्य परिहारसौकर्यान्न दोषः ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दीक्षितः, भट्टोजिः (सन् १९८५) *सिद्धान्तकौमुदी* तत्त्वबोधिनीसमाख्यव्याख्यासंवलिता व्याख्याकारः ज्ञानेन्द्रसरस्वती, दिल्ली : चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्,

दीक्षितः, भानुजिः(सन् १९९५) अमरकोशस्य *रामाश्रमीव्याख्या* (द्वितीयसंस्करणम्), शिवदत्तदाधिमथः,

(संस्कर्ता) संशोधकः वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् ।

पतञ्जलिः (सन् १९९१) *व्याकरणमहाभाष्यम्,* संशोधकः जोशी भार्गवः शास्त्री , दिल्ली चौखम्बाप्रतिष्ठानम् ।

पन्थी टीकारामः (वि.सं. २०६०) कार्यपत्रम् 'संस्कृतवाङ्मये वाक्यतत्त्वचिन्तनम्' संस्कृतभाषाविज्ञानगोष्ठ्यां प्रस्तुतम् ।

भट्टः, कौण्डः (सन् २००१) *वैयाकरणभूषणसारः,* दर्पणव्याख्यासहितः (व्याख्याता हरिवल्लभः) तथा सुबोधिनीहिन्दीव्याख्या, (व्याख्याकारः डा. चन्द्रिकाप्रसादवद्विवेदी) दिल्लीः चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम् ।

भट्टः, गदाधरः (वि.सं. २०४१) *व्युत्पत्तिवादः, आदर्शव्याख्यासहितः* (व्याख्याकारः, सुदर्शनाचार्यः) वाराणसीः वाणीविलासप्रकाशनम् ।

भट्टः, जगदीशः (वि.सं.२०१९द्वि.सं.) *शब्दशक्तिप्रकाशिका,* कृष्णकान्ती-प्रबोधिनी-विषमपदटिप्पणीसहिता (व्याख्याकाराःकृष्णकान्त-रामभद्र-ढुण्डिराजाः),वाराणसीः चौखम्बासंस्कृतसीरीज आफिस ।

भट्टः, नागेशः (सन् १९९१) *वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा,*लोकमणिदाहालप्रणीतकिरणावलीहिन्दी-व्याख्यासहिता , प्रकाशकः वाराणसी चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्, ।

भट्टः, नागेशः (वि.सं.२०५४) *वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा,* द्वितीयो भागः संपादकः, रामप्रसादत्रिपाठी, वाराणसी : संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भर्तृहरिः (सन् १९८८ तृ.सं.) *वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्डम् स्वपज्ञवृत्तिसहितम्* रघुनाथविरचिता अम्बाकर्त्रीसहितम् , वाराणसी : संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयः ।

भर्तृहरिः (सन् १९९७) *वाक्यपदीयम्, वाक्यकाण्डम् स्वपज्ञवृत्तिसहित पुण्यराज*विरचिता प्रकाशव्याख्या एवं रघुनाथविरचिता अम्बाकर्त्रीसहितम् , प्रकाशनम्? वाराणसी : संपूर्णानन्दविश्वविद्यालयः ।

मिश्रः केशवः (सन् २०१४) *तर्कभाषा,* बदरीनाथशुक्लकृतहिन्दीव्याख्यासहिता, प्रकाशकः, दिल्ली मोतीलाल वनारसीदासः।

वात्स्यायनः (वि.सं. १९७८) *न्यायसूत्रभाष्यम्,* प्रसन्नपदाव्याख्यासहितम्, प्रकाशकः, गुजरातीमुद्रणालयः ।

लौगाक्षिभास्करः (सन् १९९८ च.सं.) *अर्थसंग्रहः,* ट्टाभिरामशास्त्रीकृतोऽर्थालोकसंस्कृतटीकासंवलितः, वाचस्पतिविहितहिन्दीव्याख्यायुतः, प्रकाशकः, वाराणसी चौखम्भा पब्लिशर्स ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Theme of Death in Emily Dickinson's Selected Poems

✍ Bimala Sharma, PhD.*

Abstract

Critical reflection on death in Emily Dickinson's selected poems is the concentration of this study. The study elucidates her obsession to death by analyzing her poems, focusing on ideas, expressions and experiences about death that frequently appear in her poems. The encounter of the death of her relatives and friends generated this obsession in her. The balance, she strikes in-between the faith in life and death, helps her keep herself interactive throughout her life. She employs special techniques in her poem that reflect the countdown of life leading to the indication of death. This study explores death in her selected poems: "I Died for Beauty- But Was Scarce", "I Felt Funeral in my Brain", "Because I Couldn't Stop for Death", "After a Great Pain", "I Heard a Fly Buzz- When I Died", "I Like a Look of Agony", "The Bustle in a House, " and "Success is Counted Sweetest".

Keywords: *death, inevitable, life, obsession, preoccupation, spiritual death.*

Introduction

This study explores death in Emily Elizabeth Dickinson's selected poems. The obsession to death in her poems is the major concentration of the study. As she encountered several experiences of death of her family members, friends and relatives in her life, she attempts to share her internal understanding, notions and expressions of death throughout her poetry. Her poetry becomes the medium of expression that reveals the aspects of death. Her selected poetry herein revolves around the themes of life and death.

Dickinson, American 19th century poet extensively expressed herself on the issues of reality of life and death. Her poems revolve around natural, social and psychological issues where life and death are at core. The poetic expressions clarify that her poems were the mediums for the outlet of her emotions and experiences, which were grounded on the obsession of death.

Dickinson's obsession to death may be caused by her association with religiosity. Her perceptions about God, eternity, time, immortality, infinity etc. are responsible for her growing interest in death. Immortality to her was a problem to be faced as death indeed was, but it was not an extension or retreat. She acknowledges death as physical fact and as a material truth. Dickinson's obsession with death may also be traced to her puritan ambiances. For the Puritan, death is the climax of living, and it must be accepted in a solemn way. The major concern of this study is to point out how the theme of death is employed in her mentioned poems.

* *Associate Professor, Balmeeki Campus*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Literature Review

Dickinson's poems have received diverse critical reactions from the critics. Some of them are concerned with the healing techniques for the hysteric patient, later extended as a technique for psychological study of the development of human personality. Some of them are concerned with the theme of death in its obsessive and immortal nature as it appears in different forms such as event, trouble, suffering, ending and separation. Martin Wendy in "The Cambridge Introduction to Emily: A Riddle at last Death and Immortality" writes "death was the problem for Dickinson, a riddle she could never solve but which she always explored" (5). Death that Dickinson practically faced every day is a dominant drawback of her life; she saw it all around herself.

Death sparks fear and curiosity because it encroaches abruptly without any preparation and anticipations. Death is a mysterious and sheer truth which nobody adores. It is a natural occurring phenomenon of the human lifecycle. Death seems callous to most of us although we all know that it is inevitable and predetermined. Fear of death is because it strips off the beloved ones. Death has been continually questioned not only in literature, but also in philosophy and religions. Charles R. Anderson glorifying the power of Emily Dickinson's poetry affirms, "death and immortality were the two profoundest themes that challenged her poetic powers" (284).

Similarly, Clark Griffth in "The Long Shadow: Emily Dickinson's Tragic Poetry" mentions, "Dickinson poems are centered around the question of what is death? Why is death? And what it is like to die?" (219). It seems that she had studied death from every conceivable angle and expressed this wisdom in poems. She has presented death not as one who would cringe away from it in terror. She rather presents it with philosophical detachment and blatant realism. She accepts death as physiological fact, as a material truth. The most fascinating aspect of her poem on death is "the presentation of death as a character" (219). Likewise, in "Emily Dickinson in Death", Ruth Flander Mcnaughton expresses, "Dickinson's curiosity about death began when as a child she noticed that people went away and never came back: she tells of this in one of her earlier poems" (208). Hence, Dickinson's encounter of death at early age developed obsession.

Calvin S. Hall in "Attitudes toward Life and Death in Poetry" analyzes different perspectives on death as seen in different authors. He also appreciates the controversy which the death provokes and states that it could be possible that the negligence of death as an instinct "is the difficulty one encounters in trying to secure empirical evidence for or against it" (68), that is, if humans cannot find data to ensure the 'truth' about death, this topic tends to be rejected.

As this study employs a close, discursive analytical, thematic style, perspective of spiritual death developed by Calvin S. Hall in "Attitude towards Life and Death in Poetry", it mainly tries to find out the theme of life and death through Dickinson's poems in which it systematically explains the obsession to death, which is the thematic content of her poems.

Among Emily Dickinson's seven hundred poems, most of them paint the picture of nature, love, life, death, eternity and immortality where, death occupies the larger canvas. This study sheds light on the meaning of obsession to death through the spiritual perspective only by analyzing the mentioned selected poems. Death is permanent and inevitable. Bodies of living organism start

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

decomposing shortly after death. Many cultures and religions believe in the concept of the cycles of rebirth or life after death and hold the idea of reward and punishment on the basis of the judgment for the past deeds. On this ground there are two deaths- spiritual and physical. Physical and spiritual death both are departure of one thing from the other. Physical death is the separation of the soul from the body and spiritual death is the separation of the soul from God. When understood this way, the two concepts are very closely related.

Death is the separation. A physical death is the separation of the soul from the body. Spiritual death, which is of greater significance, is the separation of the soul from God. As a dead body does not have the five bodily senses similarly dead soul lacks spiritual senses. The soul is, therefore, spiritually dead because it is no longer united with God, who gives it supernatural life, even as a body is dead on separation from its animating principle, which is the soul while on earth this union with God is both a possession and movement. We pass God by grace and in faith, and we are moving toward God in the joyful vision of glory.

Textual Analysis

There are innumerable understandings of death. People comprehend death that really vary and carry historical meaning. The meaning of death comes across various elucidations. It may be social, psychological or religious interpretation. Death is a part of human life and it is regarded as the historical phenomenon of human existence. There are innumerable philosophies concerning the immortality of the living being. For some, physical death is not real death. Even in death there is continuity of soul. Death is the absence of physical life. Dickinson finds death that obsesses her which is expressed in her poems which are fanciful, paradoxical and very complex that they reveal underlying meanings of obsession to death.

"I Died for Beauty- But Was Scarce" describes events after death. The speaker affirms that she died for beauty but she was incapable to adjust to her tomb. The speaker and the man next to her tell each other the causes of their death. They speak softly. The man affirms that Truth and Beauty are same and principally dialogues goes about the truth of death as:

I died for beauty- but was scarce
Adjusted in the tomb.
When one who died for truth, was lain
In an adjoining room
He questioned softly why I failed?
"For beauty ", I replied.
"And I For truth, - the two are one,
We brethren are, "he said. (Baym et. al. 2458)

The above poem shares her experiences of encountering with death that begins from the womb to tomb. She reveals about true nature of death that the place of death is everywhere. She sees the

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

death that is next to door that carries truth and it is impossible to escape from the death in real sense. This poem has a recurring theme of death. The speaker of the poem has died and now explains that they have died for beauty. The idea behind the phrase "but was scarce" implies that the speaker died for a purpose but failed in their objective. The speaker mentions another person who died for the purpose of truth. This person is buried beside the speaker and they, the speaker and this other person discuss death. They both conclude that death is a form of failure the "one who died for truth" ask why he died. The speaker says, "for beauty". The other supposes he also dies for truth and that truth and beauty are one in the same. They believe that since they have failed in life, they are almost like brothers. They spend the rest of eternity conversing about their failure. Dickinson implies that the ultimate failure of a long sought - after goal is death.

Dickinson challenges all established convictions and faith even confronting existence of God because the God could save her, families, friends and relatives from death. She questions God. She, in the poem "I felt a Funeral in my Brain" illuminates truth of death that emerges in distinctive forms thus:

> I felt a funeral in my Brain,
>
> And mourners to and fro
>
> Kept treading- treading- till it seemed
>
> That sense was breaking through (Baym et. al. 2452)

The presenter narrates a funeral procession in progress. The narration is based on the whole scene that takes place in her "brain." A swarm of mourners move about aimlessly around the casket. It appears the persistent humming of the mourners going back and forth is finally breaking through the narrator's senses. The speaker has used the word "tread" repeatedly which signify that she thinks the mourners are invading into her private space. Finally, all the mourners' sit down for the funeral and the narrator begins to hear a drum. The drum-like sound continues and penetrates right through her senses, which numbs her mind as she utters-I felt a funeral in my Brain.

The use of funeral as a metaphor symbolically stands for the death of rationality. Funeral directly implies death and also a formal event where rules and procedures are counted. The strict rules and regulations in funeral ironically show the gap between the situation of sanity and insanity: In insanity there is no control and rationality is threatened. Funeral is a process of moving from life to death that is paralleled to the speaker's moving from sanity to insanity.

On the surface level, the poem deals with physical death, but it can be described as the death of sanity. Another theme can be the interpretation of reality. It is almost as if the speaker has woken up from a dream and all scenes may have just been her imagination. She often characterizes death, immortality, and eternity that become clear after observing her poems closely. She encounters the death that becomes obvious. It is no time and space bound since life breathes in the earth as supreme knowledge of human being. She talks of the curiosity, immortality and eternity. She, in the poem "Because I Could not Stop for Death" talks about the nature of death thus:

> Because I could not stop for death-
>
> He kindly stopped for me-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

The carriage held but just our selves -
And immortality
We slowly drove - He knew no haste
And I had put away
My Labor and my leisure too,
For His Civility (Baym et. al. 648-49)

Dickinson views death as the end of the worldly life and beginning of eternity. The poem describes death in a romanticized way, where its civility allows it to wait for the poet to finish her activities. She describes death in a personified way and indicates how it is respectful. She orders the stages of life to include death and eternity. She suggests the interconnected nature of the finite and infinite from the view point of eternity, the speaker recalls experiences that occurred centuries ago, but in order to relate the eternal world to temporal standards, she says that "centuries" in eternity pass by "shorter than the day" in finite time. Also, she represents death as a kind and civil gentleman and thus removes the fearsomeness from death.

Dickinson explains the best theme of death. She narrates the consequences of death. She further describes it is engaged in activities that she seems to be unable to stop. She addresses to death as it could not stop her. She kindly considers death as obsessive. She observes that carriage is occupied by both death and immortality that keep her in very dilemmatic consequences and makes her more thoughtful to engage her mind.

The concept of death as something to be embraced finds best expression in "Because I Could not Stop for Death" where Dickinson actually personifies death as gentleman who kindly stops to collect the speaker in his carriage. There, however, dying has largely preceded the action, and its physical aspects are only hinted at. Dickinson portrays what it is like to go through the process of dying. The speaker has ended their existence on earth but have yet to reach the final step. The horses are pulling the carriage "towards eternity" which suggests that the final steps are yet to be reached. The speaker says that "centuries" feel "Shorter than the day" implying that although an end will come, it will not come soon. A grave site is compared to a house when the carriage passes a "swelling in the ground because indeed the speaker will stay in this home until her final day comes." The speaker then becomes "quivering and chill" wearing her thin flimsy clothing but realizes that the clothing has become appropriate for what is to come. The speaker indicates that the carriage is only pausing because the current state she is in is only temporary. It is said that the speaker looks death in eye and escape.

The poem "Because I Could not Stops For Death" deals with the poet's desire to leave her physical life. In this poem, the speaker assumes Death as her fiancé. She has been engaged to death, and she is impatiently waiting for uniting with him, so as to begin her endless life on the way to death, the speaker realizes that her life before marriage (or death) is temporary, and the real life will only begin after that; in the eternal journey of the soul. She fells eager and impatient like a bride before marriage to access the path of the eternal journey to death. Dickinson illustrates death is for everyone. She has to leave her labor and leisure away when death comes to take her away. "After

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Great Pain, a Formal Feeling Comes" tells the truth on death.

> After great pain, a formal feeling comes-
>
> The nerves sit ceremonious, like tomb-
>
> The stiff heart questions was it he, that bore,
>
> And, yesterday, or centuries before (Baym et. al. 2456)

This poem concentrates on mental anguish and sorrow. It explores internal pain while naming actual anatomical parts such as the nerves, the feet and the heart. It is her expression of hidden pain of the soul. Dickinson tries to express her psychological state of the mind through which she reveals the reality of death. She means to reveal the reality of death that is constant in its position and equal to all beings of the world.

After the great Pain, the hearts feel dead and alienated. It wonders whether it is really the one suffered and if the crushing blow came recently or centuries earlier. She feels that even time has dissolved. The funeral motif is emphasized through the images of tombs and ceremony. The hard and solid images of "wood", "quartz" and "stone" symbolize the benumbed consciousness signified by the images of Frozenness and desolation. The unifying force behind all these apparently diversified images is the sense of pain, shock and trauma. Thus, the poem is the greatest poem on pain of death. Dickinson emphasizes on the theme of death that she compares with a fly buzzing. It gives to some extent different messages or beliefs about death. She in "I Heard a Fly Buzz- When I Died" focuses on death.

> I heard a fly buzz- when I died-
>
> The stillness in the room
>
> Was like the stillness in the air
>
> Between the heaves of storm-(Baym et. al. 2458)

This extract highlights the idea that death is equal for all creatures which is painless, yet the vision of death it presents is horrifying. The appearance of an ordinary, insignificant fly at the climax of a life at first merely startles and disconcerts. But by the end of the poem the fly acquires dreadful meaning.

Dickinson's view the body and soul exist differently. She introduces the idea of separation of body and soul in the poem, "I Heard a Fly Buzz- When I Died," by describing her ability to understand the events that take place after her body dies. Primarily it is indicated that the speaker is dead. But she still manages to explain the events that take place after her death. She describes the events in her new form, where she sees even the relatives who passed in before her, citing that their eyes look tearless probably due to the peace of mind they experience in death. Even if the poet is dead, she can feel breaths, gathering as she waits to have the last breath. In the poem, Dickinson depicts the process which shows her attitude towards death and immortality. The poem presents death as a painless but horrifying process where one's body starts to decompose. The poem also indicates her religious doubt and forces to think critically about death and after life.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

In the poem, the speaker suggests that there is a moment of absolute calm between the storms of life and death. The window can have two possible meaning in the poem. Perhaps the speaker is transporting the experience of light falling to the windows or else, "window" is a metaphor for the eyes, such as in the sense that person's description of blindness. It might be a spiritual blindness, indicating that there is no great spiritual vision after death but more nothingness. The poem deals with recurrent pre-occupation with death.

Dickinson interprets death in various meanings and one of them is agony. The eyes just can have a glance once over the face of death is so psychologically depth-stricken that it gives sharp, strong and long impact in the mind. She, in her poem "I like a Look of Agony" reveals true nature of death.

I like a look of Agony,

Because I know it's true-

Men do not sham convulsion,

Nor simulate, a Throe,

The Eyes glaze once-and that is Death

Impossible do feign

The Beads upon the forehead

By homely anguish strung. (Baym et.al. 2451)

Dickenson gives multiple meanings of death such as agony, anguish and gazing eyes. It means she tells the nature of death that projects various reactions. The poem finds something to admire in those things that are usually feared or vilified. Throughout Dickinson's poetry, truth is very slippery and hard to grab directly, but it is usually valued above all. This poem is no exception, turning the agony of death into a positive undoubted truth. She doesn't just need tears of agony to trust someone; she wants a "Convulsion," "a Throe," glazed over eyes, Beads upon the forehead. These are Symbols of the worst kind of pain, even disregarding the fact that it is a pain that ends in death.

The poet likes to see agony of pain and suffering as it is true. Men, even the most theatrical of them, do not simulate the convulsions of tragic suffering. By implication, it hints that men may, more often than not, outwardly bear a look of cheerfulness. Life is basically bad therefore looks of agony on the face of man are natural and true. Man's attempts to look cheerful are only artificial. The poem deals with the agony of death. If the eyes glaze, that means death. Apart from the glaze in the eyes, death brings many hideous twists of agony in man, which cannot be feigned.

She likes a look of agony does not mean that she gets pleasure from it, rather she wants to convey the truth that the look of agony has a look of true feeling of the person. People cannot make a fake face while he/she is agonized. People can make fake physical pain but the deep emotional pain cannot be feigned. No one can hide the pain of separation, anxiety, sorrow, emptiness etc. and there is another fact that too cannot be acted out and that is the final thing to do; death. Death

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

comes only once and no fake face and emotions can be made when one is dead.

She often characterizes death, immortality and eternity. "The Bustle in a House" reveals the pain of parting caused by death.

> The bustle in a house
> The morning after death
> Is solemnest of industries
> Enacted upon earth-
> The sweeping up the heart
> And putting love away
> We shall not want to use again.
> Until eternity. (Baym et.al. 2469)

The day one dies there is haste at home. But the next morning it is the calmest because everything is over, the loved one has just left for good, the hearts are broken and now we wish this heartbreaking never to happen again, not until eternity. First stanza talks about physical affairs and second talks about the mental/emotional affairs. When death occurs in a house –there is no silence but a 'bustle' a solemn industry enacted upon earth. It signifies that the survivors in the house are making mental and physical preparations to get them reconciled to the loss of the departed. They move restlessly and sadly in hectic. It is a renovation of the broken hearts. They prepare themselves mentally to get used to the loss of dear one. When their turn comes, the survivors themselves will die and meet, in eternity, their kinsmen who died earlier. Until that moment of re-union in eternity, they have to preserve their love.

Dickinson has looked at the nature of death from the point view of both living and dying. She even imagined her own death, the loss of her own body and the journey of soul to the unknown. There is personification of death and is given so much life to it that death becomes a fluctuating figure. It is true that Dickinson carries the theme of death in which she universalizes the death. In "Success Is Counted Sweetest" shows her positive attitude to death:

> Success is counted sweetest
> By those who ne'er succeed
> To comprehend a nectar
> Requires sorest need.
> Not one of all the purple Host
> Who took the flag definition
> So clear of victory
> As we defeated dying-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

On whose forbidden ear

The distant strains of triumph

Burst agonized and clear (Baym et.al. 2448)

Dickinson claims there are several people who can tell the victory story. They can raise the flag and be the host of winner but the death always defeats us in our struggle and success at this time of dying, no one can get success against death. It is clear that the death leaves agony in the eyes of people and their triumph remains away from the victory. The poem is built upon a paradox of success and defeats, the victory and the vanquished.

The poem unveils her keen consciousness of the intricate truths of human desire. The one who is defeated and is on verge of death can tell you the definition of victory is. It agonized at his own defeat, but he alone knows clearly, what triumph is. So to 'comprehend' a nectar, to 'tell the definition' of victory, one must suffer thirst and defeat. Generally, people tend to desire things more intensely when they do not have them.

The death gives us unexpected and unimagined hurt from heaven although we are unknown of the facts of heavens. In natural death, we do not find any scar. But it gives great pain and agony inside. The people have to suffer for a long time because it is natural and beyond the human access to avoid the death. Later or sooner, anyone of the earthly living beings has to accept death. No one can teach death. It gives great despair like sea consisting of its huge water space. The poem further reveals the truth of death.

Conclusion

Dickinson's poems thus encompass the theme of death that obsesses her. The analysis and interpretations of her above selected poems from the lenses of spiritual death clarifies and exposes various forms of expressions, feelings and attitudes in regard to death. She lived in an era which is generally known as men- induced violence, war and terror. She was affected by her life and the era she lived in. She questioned against the existence of God, church and conventional beliefs. She simply believed on the existence of people in the society around her who made strong commitment to survive in powerful way. The presentation of death comes in the form of authenticities in her poems. Her poems truly encompass her personal feeling, emotion and experiences that explore specific to general theme. On reading her selected poems critically, this study makes a conclusion that life and death, for her, are natural, social and psychological phenomena and by affirming death as a spiritual transformation, the poet gives it a philosophical dimension, which helps see the entire life forms with broader outlooks.

Works Cited

Anderson, Charles R. *Emily Dickinson's Poetry: Stairway of Surprise.* Hott, Rinehart & Winston, 1960.

Baym, Nina. et al, editors. Emily Dickinson: *Norton Anthology of American Literature.* Norton and Company, 1985, pp. 2445-2448.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Clark, Griffith. *The Long Shadow: Emily Dickinson's Tragic Poetry.* Princeton UP, 1964.

Hall, Calvin S."Attitudes Toward Life and Death in Poetry:" Barcelona UP, 1965, pp. 6-49.

Johnson, Thomas H. and Theodora Ward, editors. *The Letter of Emily Dickinson*, vol.3, Harvard UP, 1958.

Johnson, Thomas H., editor. *The Complete Poems of Emily Dickinson.* Little Brown and Company, 1957.

Martin, Windy. *The Cambridge Introduction to Emily Dickinson: A Riddle at last Death and Immortality.* Cambridge UP, 2007.

Mcnaughton, Ruth Flanders. *Emily Dickinson in Death.* Nebraska UP, 1949.

Scholes Robert, et al. eds. *Elements of Literature* 4th ed. Oxford University Press, 1991.

Whicher, George Frisbie. *This was a Poet: A Critical Biography of Emily Dickinson.* Charles Scribner's Sons, 1938, pp. 308-57.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ज्यौतिषशास्त्रीयप्रधानविषयविमर्शः

✍ डा. माधवप्रसाद पाण्डेय*

शोधसारः

प्रस्तुते शोधलेखे फलादेशादिविविधपक्षसम्बद्धानां विशिष्टमहत्त्वाधायकतया प्रतिदिवसं व्यवहारे प्रयुज्यमानानां ज्यौतिषशास्त्रीयाणां प्राथमिकविषयाणामुपस्थापनं विहितमस्ति । अस्य पृष्ठभूमौ चतुर्दशविद्यायाः सङ्केतं वेद-वेदाङ्गादीनां दिग्दर्शनं च प्रस्तुतं विद्यते । तत्रापि जातकजीवने नक्षत्रप्रभावः, कालस्य विविधरूपम्, वर्षफलाधिकारिणः, राशेर्विविधस्वरूपम्, ग्रहोपग्रहादयः, होराशास्त्रे निरूपितानां भावानां ग्रहाणां च विविधरूपाणि, मुहूर्तसम्बद्धविषयाः, मुहूर्तनिर्धारणे गुर्वादिशुद्धिः, दशासम्बद्धविषयाश्चात्र प्रस्तुताः सन्ति । एतस्य लेखस्याध्ययनेन विशेषतोऽनधीतज्योतिषविषयास्तदध्ययने समुत्सुकाश्च जना लाभान्विता जायन्ते । अन्ते निष्कर्षोपस्थापनपूर्वकं लेखः पूर्णो भवति ।

शब्दकुञ्जी: *अंशः, ग्रहः, ताजिकः, नक्षत्रम्, मुहूर्तः, राशिः, संहिता, सिद्धान्तः, होरा ।*

अध्ययनस्य समस्योद्देश्ये विधिश्च

'ज्यौतिषशास्त्रीयप्रधानविषयविमर्शः, इति शीर्षकान्वितस्यास्याध्ययनस्य पुरतोऽधीतसंस्कृतविषयाणामनधीतज्यौतिषविषयाणां जनानां कृते फलादेशादिदृशा महत्त्वपूर्णानामाधारभूतपक्षाणां ज्ञानाय संक्षिप्ततयैकत्रीकृतायाः सामग्र्या उपलब्धेरभावः प्रमुखा समस्या वर्तते । तस्याः समाधानाय च ज्योतिषविषयेतराणां संस्कृतपाठकानां ज्यौतिषशास्त्रसम्बद्धविषयेषु चञ्चुप्रवेशायोपयोगिनां विषयाणमेकत्रीकरणेन प्रकाशनमित्युद्देश्यं निर्धारितमस्ति । विषयेऽस्मिन् नेपाले यदध्ययनं जातं तन्न्यूनमिति परिज्ञाय तत्परिपूर्तये विहितमेतदध्ययनमौचित्यावहं सान्दर्भिकञ्चेति विज्ञेयम् ।

प्रस्तुतस्याध्ययनस्य कृते सामग्रीसङ्कलनार्थं पुस्तकालयस्योपयोगो विहितः । विषयस्रोतस्तु संस्कृतवाङ्मयसम्बद्धाः शास्त्रीयग्रन्थाः सन्ति । विषयप्रस्तुतीकरणे शास्त्रीयप्रसङ्गे निगमनात्मको विधिरवलम्बितः । व्याख्याविश्लेषणे चागमनात्मकविधिना विषयस्योपस्थापनं विहितमस्ति । विषयगतदृष्ट्या सैद्धान्तिकोऽप्ययं विषयः प्रयोगदृशा व्यावहारिको वर्तते ।

विषयपरिचयः

सृष्टौ शास्त्रमनन्तम्, बहुलाश्च विद्याः । ताश्च चतुर्षु विभागेषु समाविष्टाः सन्ति । ते च विभागाः– आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्चेति । तत्र, आन्विक्षिकी–आत्मविज्ञानम्, त्रयी–धर्माधर्मविज्ञानम्, वार्ता–अर्थानर्थविज्ञानम्, दण्डनीतिः–नीतिनियमाश्चैते विद्यायाश्चत्वारो भेदाः सन्ति । ता एव विद्याः प्रकारान्तरेण चतुर्दशेत्यष्टादशभेदरूपाः। तासु शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तिः, छन्दः, ज्यौतिषञ्चेति षडङ्गानि, ऋक्, यजुः, सामः, अथर्वश्चैते चत्वारो वेदाः, मीमांसा, आन्वीक्षिकी–तर्कविद्या–न्यायः, धर्मशास्त्रम्–स्मृतिः, पुराणम्, चैताश्चतुर्दशभेदाः । आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अर्थशास्त्रञ्चेति तत्र योजनयाष्टादशभेदास्ताः । षडङ्गेषु नेत्रस्थानीयं ज्यौतिषं सिद्धान्त–संहिता–होराख्यस्कन्धत्रयेण विख्यातम् । कालावबोधनाय शास्त्रमिदं प्रसिद्धमस्ति ।

---

* सहप्राध्यापक, विद्यावारिधि, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कालस्य विविधरूपम्

कालो नाम समयो वा वेला चेति । कलयतां कालो महदस्ति । कलयति सर्वमिति कालः ।[१] वेदत्रयात्मकः कालरूपः कालस्य कारणभूतो जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारकः सर्वात्मजगत्स्वरूपो व्यापकः सर्वप्रतिष्ठितस्य नाम कालः ।[२] भूतानां सृजनतः संहरणपर्यन्तसमर्थकालः सूर्यसिद्धान्तस्य विविधस्थलेप्युक्तः ।[३] परब्रह्मणो नाम कालपुरुष इति । तस्यैव विविधरूपाणामध्ययनं ज्यौतिषशास्त्रमिति । ज्योतिषशास्त्राधारेण निर्धारितस्य कालस्य बहुविधप्रशंसा विहितास्ति ।

अत्र विनिमेषः, निमेषः, काष्ठादिः, कला, क्षणः, मुहूर्तः, होरा, अहोरात्रम्, पक्षः, मासः, ऋतुः, अयनम्, गोलः, अब्दो वा वर्षम्, युगम्, मन्वन्तरम्, कल्पः, कल्पान्तश्चैते कालस्याष्यदशभेदा उक्ताः ।[४] अहोरात्रकालेषु पूर्वाह्नः, मध्याह्नः, सायाह्नः, पूर्वरात्रः, मध्यरात्रः, अन्त्यरात्रश्चैते कालस्य षड्भेदाः । प्राह्णः, मध्याह्नः, अपराह्णश्चैते त्रिसन्ध्याभेदाः । अहोरात्रौ महादेवप्रभृतयः पञ्चदशरात्रिमुहूर्ताः । तथैव गुर्वक्षरम्, असुः, पलम्, घटी, क्षणः-मुहूर्तः, दिनम्-नाक्षत्रम्, मासः, वर्षम्, चैते मूर्तकालस्यान्यभेदाः ।[५] चान्द्रः, सौरः, सावनः, नाक्षत्रः, चैते मासस्य चत्वारो भेदाः ।[६] दर्शान्तः, पूर्णिमान्तश्चैतौ चान्द्रमानस्य द्वौ भेदौ वर्तेते ।[७] ब्राह्म-दिव्य-दैव-पित्र्य-प्राजापत्य-मानव-गौरव(बार्हस्पत्य)-जीव-सौर-सावन-चान्द्रैन्दवार्क्ष-नाक्षत्रख्यानि वर्षाणां नव नामानि स्युः ।[८]

वर्षभेदेषु सायनवर्षः, सौरवर्षः, चान्द्रवर्षः, आर्क्षवर्षः, गौरववर्षश्चैते पञ्च सन्ति । अत्र प्रभवादिषष्टिसंवत्सरास्तथा संवत्सरः, परिवत्सरः, इदावत्सरः, अनुवत्सरः, इद्वत्सरश्चैते पञ्चवर्षीययुगभेदाश्च गणिताः । तदतिरिक्तद्वादशयुगस्वामिषु विष्णुः, जीवः, शक्रः, अग्निः, त्वष्ट्, अहिर्बुध्न्यः, पितरः, विश्वेदेवाः, सोमः, इन्द्राग्नी, नासत्यौ, भगश्चैते द्वादशः । सत्यादिचतुर्युगाः सन्ति । तत्र दिव्यानां युगानां मध्ये एकसप्ततियुगानां नामैकमन्वन्तरमिति । मन्वन्तरेषु स्वायम्भुवप्रभृतयस्चतुर्दशमनवः प्रोक्ताः । संस्कृतवाङ्मयनिबद्धानामेतेषां विविधरूपात्मककालानां ज्ञानेन तथानेन स्थूलकालज्ञानमाध्यमेन जीवने समाजे च परमतत्त्वचिन्तनेन च साकं जीवनमुक्तिमार्गः

---

१. कालः कलयते लोकं कालः कलयते जगत् । कालः कलयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥
कालस्य वशगाः सर्वे देवर्षिसिद्धकिन्नराः । कालो हि भगवान् देवः स साक्षात् परमेश्वरः ॥
कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः परमेश्वरः । तद्वेत्ता पूज्यते सम्यक् पूज्यः कोऽन्यस्ततो मतः ॥
सूर्यसिद्धान्तः, अ. १, श्लोकतृतीयस्य व्याख्यायां समुद्धृतः श्लोकः ॥

२. त्रयीमयोऽयं भगवान् कालात्मा कालकृद्विभुः । सर्वात्मा सर्वगः सूक्ष्मः सर्वमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ **पूर्ववत्**, भूगोलाध्यायः १२, श्लो. १८ ।

३. लोकानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः । स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते ॥ **पूर्ववत्**, अ. १, श्लो. १० ।

४. प्राणादिः कथितो मूर्तस्त्र्युट्याद्योऽमूर्तसंज्ञकः । षड्भिः प्राणैर्विनाडी स्यात् तत् षष्ट्या नाडिका स्मृता ॥ **पूर्ववत्**, श्लो. ११ ॥

५. योऽक्ष्णो निमेषस्य खरामभागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता । त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा तत्त्रिंशता सद्गणकैः कलोक्ता ॥
त्रिंशत्कलाऽऽर्क्षीघटिकाक्षणः स्यान्नाडीद्वयं तैः खगुणैर्दिनं च । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः षड्भिः फलं तैर्घटिकाखषड्भिः ॥
स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामैर्मासो दिनैस्तैर्द्विकुभिश्च वर्षम् । क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः ॥
सिद्धान्तशिरोमणिः, मध्यमाधिकारः, कालमानाध्यायः, श्लो .१६ - १८ ।

६. दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रं सौरं तथा भास्करराशिचारात् । त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्या नाक्षत्रमिन्दोर्भगणाश्रयाच्च ॥
नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्तितम् । तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥१२॥
ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते ॥ मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते ॥१३॥ -**सूर्यसिद्धान्तः**, अ. १, श्लो. १२, १३ ।

७. चन्द्रस्तु द्विविधो मासो दर्शान्तः पूर्णिमान्तिमः । देवार्थे पौर्णमास्यान्तो दर्शान्तः पितृकर्मणि ॥

८. (क) ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा । सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं नामानि वै नव ॥ **पूर्ववत्**, मानाध्यायः १४, श्लो. १ ।
वर्षायनर्तुयुगपूर्वमत्र सौरान्मासास्तथा च तिथयस्तुहिनांशुमानात् ।
यत्कृच्छ-सूतक-चिकित्सित-वासराद्यं तत्सावनाच्च घटिकादिकमार्क्षमानात् ॥
(ख) **सिद्धान्तसरीमणिः**, मध्यमाधिकारः, कालमानाध्यायः, श्लो. ३१ ।
मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् । न तत्र द्युनिशोर्भेदो ब्राह्मं कल्पः प्रकृतितम् ॥ **सूर्यसिद्धान्तः**, **पूर्ववत्**, श्लो. २१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रशस्यते।

त्रिस्कन्धात्मकस्य कालावबोधकज्यौतिषशास्त्रस्य संहितास्कन्धाधारेण समग्रस्याकाशस्य विविधरूपाणां वनस्पतीनां प्राणिनां च लक्षणज्ञानेन, ग्रहचारादिभिश्च सामूहिकफलविश्लेषणं विधीयते । एभिरेव संवत्सरमूलं सामूहिकवर्षफलविवेचनं क्रियते।

वर्षफलाधिकारिणः

शकविक्रमयोर्नववर्षारम्भाद् तद्वर्षान्तपर्यन्तं सम्भावितानां शुभाशुभफलपरिपाकानां परिज्ञानायास्मदृषिपरम्परायां बहुविधप्रकारकाः सन्ति । तेषु समाजस्य राष्ट्रस्य विश्वस्य वा यस्य कस्यापि स्थानस्य प्राणिनां प्रकृतेश्च वर्षावधिसम्भावितारिष्टबोधार्थं ग्रहपरिषदि प्रामुख्येन दशाधिकारिणो गौणरूपेणान्याधिकारिणश्च परिगण्यन्ते । एतेन सम्बद्धस्थानस्य वर्षावधिशुभाशुभफलावबोधाय समाविष्य आधारभूमयो नैकविधाः सन्ति। तेषु वर्षाधिकारिषु संवत्सरः, राजा, मन्त्री, सस्याधिपः, पश्चिमधान्येशः, मेघेशः, रसाधिपः, नीरसेशः, फलेशः, धनेशः, दुर्गेशः, अन्नेशः, ग्रहेशः, वर्षाधान्यादयः, मेघराजः, नागराजः, वायुराजः, आर्द्राप्रवेशकालः, गुरुचारः, शनिचारः, शनिजिह्वा, रोहिणीवासः, जगल्लग्नम्, वर्षलग्नम्, आयव्ययौ चैते सन्ति । इतरत्र तदन्येऽपि फलविधायका वर्षाधिकारिणः समुल्लिखिताः सन्ति।

सामूहिकफलविश्लेषणे संहितास्कन्धस्य सामान्यदिग्दर्शनं यथा विहितं तथैव व्यक्तिपरकफलविश्लेषणप्रकल्पे होराशास्त्रस्याध्ययनं विधीयते । तत्र नक्षत्र-ग्रह-राश्यादीनां विविधरूपाणां स्थित्यादीनां च विवेचनप्रसङ्गेऽत्र नक्षत्रगतप्रभावविषयोपस्थापनं विधीयते।

जातके होराशास्त्रविवेचनम्

नक्षत्र-राशि-ग्रह-भावांशप्रभृतिभिर्दशापर्यन्तपठितैर्ग्रहावस्थादिभिश्च मुहूर्तनिर्धारणान्ता विषया होराङ्गत्वेन गृह्यन्त इति संक्षेपेण तत्सङ्केतोऽत्र विधीयते।

जातकजीवने नक्षत्रप्रभावः

होराशास्त्रानुसारेण जातकस्य व्यक्तिविषयकस्य फलविवेचनं विधीयते। तत्र प्रथमं तु जातको नाम्ना प्रसिद्धो भवति। तन्नाम्ना सह नक्षत्राणां सम्बन्धो भवति। *न क्षीयते क्षरते वा,* इत्यनेन नक्षत्रं परिभाष्यते। तत्र अश्विन्यादिसप्तविंशतितारासु नक्षत्राभिमानिदेवताश्च सन्ति । जन्म नक्षत्रानुसारिनाम तद्देवतानुसरिनाम प्रचलितं नाम चेति बहूनि नामानि सन्ति। इह प्रसिद्धनाम्नो यदाद्यमक्षरं तद्वशेन *चु चे चो ला,* इत्याद्यनुसारेण यो राशिर्भवति स नामराशिर्ज्ञेयः । एवं यस्य नक्षत्रस्य यस्मिन् पादे जात तज्जन्मवशेन जन्मराशिर्ज्ञेयः । तत्र देशे ग्रामे गृहे युद्धे सेवायां व्यवहारे च प्रसिद्धनाम्नो राशेश्च प्रसिद्धनामराशेर्वा प्रधानता भवति।[९] परन्तु विवाहादिमाङ्गलिककार्येषु ग्रहगोचरविचारे च जन्मराशेः प्रधानता भवति।[१०] राशिनाम्न्यश्विन्यादिनक्षत्रतूर्यपादानां विशेषसंज्ञा भवति। तत्र नाम्न आद्यक्षरनिर्णये

---

९. देशे ग्रामे गृहे युद्धे सेवायां व्यवहारके। नामराशेः प्रधानत्वं जन्मराशिं नचिन्तयेत्॥

१०. (क) विवाहे सर्वमाङ्गल्ये तत्रादौ ग्रहगोचरे। जन्मराशेः प्रधानत्वं नामराशिं न चिन्तयेत्॥

(ख) देशे ज्वरे ग्राम-गृहप्रवेशे सेवासु युद्धे व्यवहारकार्य्ये।
द्युते च दानादिषु नामराशिर्यात्राविवाहादिषु जन्मराशिः॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नक्षत्रचरणानुसारेण ङञणादिभ्यः कर्तव्ये सति गजडादिभ्यः क्रमेण नामाद्यक्षरनिर्णयः कर्तव्यो भवति।[११]

नक्षत्राणां स्थिर-चलादीनि नामानि तेषां कार्याणि च पृथक् पृथग् वर्ण्यन्ते । तेष्वष्टाविंशतिनक्षत्रेषु रोहिणी, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा चेति नक्षत्राणि, रविवारश्च ध्रुवो वा स्थिरसंज्ञकानि, श्रवणः, धनिष्ठा, शतभिषा, पुनर्वसुः, स्वातिः, सोमवारश्च चरो वा चलभानि । परं पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, भरणी, मघा, भौमवारश्च, उग्रो वा क्रूरभानि चैतानि । कृत्तिका, विशाखा, बुधवारश्च मिश्रो वा साधारणसंज्ञकानि भानि । अभिजित्, अश्विनी, तिष्यः, हस्तः, गुरुवारश्च लघु वा क्षिप्रसंज्ञकानि । अनुराधा, चित्रा, मृगशीर्षम्, रेवती, शुक्रवारश्च मृदुसंज्ञकानि भानि । आर्द्रा, अश्लेषा, ज्येष्ठा, मूलम्, शनिवारश्चेमानि तीक्ष्णो दारुणसंज्ञकानि भानि सन्ति ।[१२] एवं धनिष्ठोत्तरार्द्धम्, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवतीसहितानि पञ्चकनक्षत्राणि स्युः । इमानि सर्वाणि शुभकार्येषु विचारणीयानि भवन्ति।

परस्परं नक्षत्राधारेण जन्म, सम्पत्, विपत्, क्षेमः, प्रत्यरिः, साधकः, वधः, मैत्रः, अतिमैत्रश्चैते नव ताराः सन्ति । तत्र विपत्, प्रत्यरिः, वधश्चैतास्तिस्रस्ताराः शुभे वर्ज्या भवन्ति । कृत्तिका, पुनर्वसुः, उत्तराफाल्गुनी, विशाखा, उत्तराषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, इमानि त्रिपादनक्षत्राणि, भद्रातिथयः, क्रूरवाराश्चैतानि त्रिपुष्करयोगकरनक्षत्रादीनि ज्ञेयानि । मृगशिरा, चित्रा, धनिष्ठादीनि द्विपादनक्षत्राणीमानि । भद्रातिथयः, क्रूरवारश्चैतानि द्विपुष्करयोगकरनक्षत्रादीनि ज्ञेयानि । आनन्दाद्यष्टाविंशतियोगेषूत्पातः, कालदण्डः, मृत्युः, राक्षसश्चैतेषां सर्वा घट्यः शुभे त्याज्याः । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगेषु व्यतिपात-वैधृत्योः सर्वा घट्यः शुभे त्याज्याः ।[१३] तारा-नक्षत्राणां स्थित्याधारेणाकाशे यादृशं रूपं दृश्यते राशिनाम्ना तस्य परिज्ञानं भवति । तेषां राशिसम्बद्धानां विविधरूपाणामध्ययनं फलविश्लेषणं च होराशास्त्रे प्रामुख्येन विधीयते।

राशेर्विविधस्वरूपम्

राशिनाम पुञ्जः समूहो वेति । अत्र तारा-नक्षत्राणां समूहनिर्मितस्वरूपाकृतेः सामयिकव्यक्तनाम राशिरिति । ते मेषादयो राशयो द्वादशनामभिः परिज्ञायन्ते । फलकथनसौविध्याय कालपुरुषाङ्गे मेषादिराशिविभागव्यवस्था विहिता तत्र शिरः, मुखम्, वक्षःस्थलम्, हृदयम्, क्रोडम्(उदरम्), अम्बरभृतः(कटी), बस्तिः, मेहनम्, ऊरू, जानू, जङ्घे, पादद्वयं चात्र कालपुरुषाङ्गे क्रमशो मेषादीनां राशीनां विभागो ज्ञेयः । तेषां राशीनां चरः, स्थिरः, द्विस्वभावश्चैते त्रयो भेदाः ।[१४] तथैव राशीनां मनुष्यः, पशुः, कीटः, जलञ्चैते चत्वारो भेदाः । तत्र मिथुनः, कन्या, तुला, धनुःपूर्वार्द्धम्, कुम्भश्चैते मनुष्यराशयो लग्नस्थाः पूर्वस्यां बलिनः स्युः । मेषः, वृषः, सिंहः, धनुःपरार्द्धः, मकरपूर्वश्चैते पशुराशयः खस्था अवाच्यां बलिनः स्वामिनः स्युः । कर्कः, मकरपरार्द्धः, मीनश्चैते जलराशयः सुखस्थाः कौबेर्याः, बलिनः स्युः । वृश्चिकः, अयमस्ते प्रतीच्यां बली भवति । तथैव राशयः शीर्षपृष्ठोभयोदया भवन्ति । तेषु मिथुनः, सिंहः, कन्या, तुला, वृश्चिकः, कुम्भश्चैते शीर्षोदयराशयः । मेषः, वृषः, कर्कः, धनुः, मकरश्चैते

---

[११]. न प्रोक्ता ङञणा वर्णा नामादौ सन्ति ते नहि ।
चेद्भवन्ति तदा ज्ञेया गजडास्ते यथाक्रमम् ॥ नरपतिजयचर्या, मात्रास्वराध्यायः, श्लो. १३ ।

[१२]. मुहूर्तचिन्तामणिः, नक्षत्रप्रकरणम्, श्लो. २ - ८ ।

[१३]. विरुद्धसंज्ञा इह ये च योगास्तेषामनिष्टः खलु पाद आद्यः । स वैधृतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वेऽप्यनिष्ट्य : परिघस्य चार्द्धम् ॥
तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे व्याघातसंज्ञे नवपञ्चशूले गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

[१४]. बृहज्जातकम्, राशिशीलाध्यायः, श्लो. ४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पृष्ठोदयराशयः। मीनः, उभयोदयीति। एवमेव मिथुनः, सिंहः, कन्या, तुला, वृश्चिकः, कुम्भः, मीनश्चैते दिवा बलिनो भवन्ति। मेषः, वृषः, कर्कः, धनुः, मकरश्चैते निशायां बलिनः। तेषां मेषादिराशीनां कुजः, शुक्रः, बुधः, चन्द्रः, रविः, बुधः, शुक्रः, भौमः, गुरुः, शनिः, शनिः, गुरुश्चेत्येते मेषात् क्रमात् स्वामिनः सन्ति। तत्र प्रथमः, पञ्चमः, नवांशश्चैते वर्गोत्तमांशस्य त्रयो भेदाः। तेषु चरराशिषु प्रथमनवांशः, स्थिरराशिषु पञ्चनवांशः, द्विस्वभावराशिषु नवमनवांशः, वर्गोत्तमसंज्ञको बोध्यः।[१५] एभी राशिसम्बद्धैरंशैश्च सह ग्रहोपग्रहाणां स्थित्याधारेण फलविश्लेषणं विधीयते।

ग्रहोपग्रहादयस्तेषां स्थानानि च

गृह्णाति गतिविशेषानिति यद्वा गृह्णाति फलदातृत्वेन जीवानिति ग्रहः।[१६] यदुक्तम्- *'सूर्यश्चन्द्रो मङ्गलश्च बुधश्चापि बृहस्पतिः। शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति नवग्रहाः'*, चैतेन सूर्य-चन्द्र-भौम-बुध-गुरु-शुक्र-शनि-राहु-केतुश्चेत्येते नवग्रहाः सन्ति। गुलिकः, मान्दिश्चेति द्वावुपग्रहौ स्तः। ताजिकशास्त्रे मुन्था इत्युपग्रहश्चोक्तः। आधुनिकैः, हर्षलः, न्येप्चयूनश्चेति प्लुटो इत्यपि एको ग्रहः, उक्तः। एतेषु मूलतः सूर्य-चन्द्र-भौम-बुध-गुरु-शुक्र-शनिनामकाः सप्तग्रहाः। राहुकेतू छायाग्रहौ स्तः। सूर्यः, चन्द्रश्चेति द्वौ प्रकाशकौ ग्रहौ स्तः। भौमः, बुधः, गुरुः, शुक्रः, शनिश्चैते पञ्चताराग्रहाः सन्ति। राहुः, केतुश्चैतौ द्वौ तमःस्वरूपग्रहौ स्तः। तत्रार्द्धबिम्बाधिकेन्दुः, निष्पापबुधः, गुरुः, शुक्रश्चैते शुभग्रहाः सन्ति। तत्रापि गुरुः, शुक्रश्चैतौ द्वौ अतिशुभग्रहौ स्तः। इतःपरमर्द्धबिम्बोनेन्दुः, भौमः, रविः, सपापबुधः, शनिः, राहुः, केतुश्चैते पापग्रहाः सन्ति। तत्रापि भौमः शनिश्चैतौ द्वौ क्रूरग्रहौ स्तः। पुनश्च केतुः, गुलिकः, मान्दिः, राहुश्चैतेऽतिपापग्रहाः सन्ति। तथैव रव्यंशः- कालः, भौमांशः- मृत्युः, बुधांशः- अर्द्धप्रहरः, गुर्वंशः-यमघण्टकः, शन्यंशः- गुलिको मान्दिर्वा चैते रव्याद्यंशनामानि सन्ति।[१७] हर्षलः, इन्द्रः, नेप्च्यूनः(वरुणः), प्लुटो चैते नव्यग्रहाः सन्ति।

राशिस्तथा तदंशाद्याधारेण बलभेदेषु ग्रहबलम्, भावबलम्, चैतौ बलस्य द्वौ भेदौ स्याताम्। स्थानबलम्, दिग्बलम्, कालबलम्, निसर्गबलम्, चेष्टाबलम्, दृग्बलम् चैतानि ग्रहाणां षड्बलानि सन्ति। तत्रापि स्थानबलेषूच्चबलम्, सप्तैक्यजबलम्, केन्द्रादिबलम्, युग्मायुग्मबलम्, द्रेष्काणबलञ्चैतेषां पञ्चानां योगः स्थानबलं ज्ञेयम्। कालबलेषु पक्षबलम्, नतोन्तबलम्, द्युरात्रित्र्यंशबलम्, वर्षेशादिबलञ्चैतेषां चतुर्णां योगः कालबलं बोध्यम्। वर्षेशादिबलेषु वर्षेशबलम्, मासेशबलम्, दिनेशबलम्, कालहोरेशबलञ्चैतेषां चतुर्णां योगो वर्षेशादिबलं ज्ञेयम्। चेष्टाबलेष्वयनबलम्, चेष्टाबलञ्चैतौ चेष्टाबलस्य द्वौ भेदौ स्याताम्। तयोर्योग एव चेष्टाबलं बोध्यम्। भावबलेषु भावदिग्बलम्, भावदृग्बलञ्चैतौ भावबलस्य द्वौ भेदौ स्याताम्। तत्र बुधः, गुरु-दृशोर्योगः कार्यस्तदा स्फुटग्रहबलं स्याताम्।[१८]

आकाशे भ्रम्यमाणानां ग्रहाणां गतिस्थितियुत्यादिभिस्तात्कालिकबलाबलाधारेण च ते कदाचिच्छुभफलदाः कदाचिदशुभफलदाश्च भवन्ति। तदाधारेण जगति प्राणिनः सुखमानन्दं क्लेशं दुःखञ्चेत्यशुभफलान्यनुभवन्ति।

---

[१५]. पूर्ववत्, श्लो. १०, ११, १७।
[१६]. मध्यकौमुदी, विभाषा ग्रहः, ३। १। १४३।
[१७]. जातकपारिजातः, ग्रहनामस्वरूपगुणभेदाध्यायः २, श्लो. ३ - ६।
[१८]. पूर्ववत्, श्लो. ३३ - ३९।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्र सञ्ज्ञा, छाया, राज्ञी, पृश्निः, वडवाश्चेत्येता रविपत्नीभेदाः । तथैव कर्णः, नासत्यौ, यमः, रेवन्तः, वरुणः, वैवस्वतः-सप्तमो मनुः, सावर्णिः-अष्टमो मनुः, सुग्रीवः-वानरेन्द्रश्चैते रविपुत्राः सन्ति । कालिन्दी, विद्युत्, सावित्री चैता रविकन्याः सन्ति । माठरः, पिङ्गलः, दण्डः, राजश्रोथौ, जातृकारः, कुतापकौ, पिङ्गजौ दण्डिपुरुषौ, किशोरकौ चैतानि रवेः पारिपार्श्विकनामानि सन्ति ।[१९] विष्णुः यमः, विवस्वान्, अंशुमान्, पर्जन्यः, वरुणः, इन्द्रः, धाता, मित्रः, पूषा, त्वष्टा, भगश्चैत चैत्रादिमासतो रवेर्द्वादशभेदाः सन्ति ।

मेषः, वृषः, मकरः, कन्या, कर्कः, मीनः, तुला चैतेऽर्कात् क्रमत उच्चराशयः सन्ति । तस्मात् सप्तमस्थानगताः तुला, वृश्चिकः, कर्कः, मीनः, मकरः, कन्या, मेषः, एतेऽर्कात् क्रमतो नीचराशयः सन्ति । नीचांशास्तूच्चांशवद् बोध्याः, । अत्र दश, त्रयः, अष्टाविंशतिः, पञ्चदश, पञ्च, सप्तविंशतिः, विंशतिश्चैते रवेः क्रमादुक्तोच्चराशिषूच्चांशाः सन्ति । तथैव सिंहः, वृषः, मेषः, कन्या, धनुः, तुला, कुम्भः, इत्येतेऽर्कात् क्रमतो ग्रहाणां मूलत्रिकोणराशयः सन्ति । तत्र विंशतिः, सप्तविंशतिः, द्वादश, पञ्च, दश, पञ्चदश, विंशतिश्चैते रवेः क्रमान्मूलत्रिकोणांशाः सन्ति ।[२०]

सूर्यादिग्रहाश्च कालपुरुषाङ्गे विभक्ताः सन्ति । तत्र शीर्षं मुखं च, गलः, पृष्ठ उदरं च, कर अङ्घ्रिश्च, कटी जघने च, गुह्यं मुष्कं च, जानू, इत्येतेषु कालपुरुषशरीरावयवेष्वेकादिसंख्याक्रमतो रव्यादिग्रहाणां विभागो बोध्यः । तथैव अस्थि, रुधिरम्, मज्जा, त्वचा, वसा, वीर्यम्, स्नायुश्चैते धातवोऽर्कात् क्रमात् सन्ति । एवमेव रक्तः, श्वेतः, लोहितः, हरितः, पीतः, सितः, श्यामलश्चैते वर्णा रवेः क्रमात् सन्ति । रविः, शुक्रः, भौमः, राहुः, शनिः, चन्द्र, बुधः, गुरुश्चैते पूर्वादीनां दिशां प्रदक्षिणक्रमेण रव्यादयोऽधिपाः सन्ति ।[२१]

रविः, कुजः, गुरुश्चैते पुरुषग्रहाः सन्ति । चन्द्रः, शुक्रश्चैतौ स्त्रीग्रहौ स्तः । बुधशनिश्चैतौ क्लीबग्रहौ स्तः ।[२२] तत्र चन्द्रः शुक्रश्चैतौ सजलावार्द्रग्रहौ स्तः । रविः, भौमः, शनिश्चैते निर्जलशुष्कग्रहाः सन्ति । बुधः, गुरुश्चैतौ सजलनिर्जलग्रहावर्थात् सजलराशिगौ सजलौ निर्जलराशिगौ निर्जलावित्याशयः ।

एवमेव कटुकः क्षारम्, कटुकः, कषायः, मधुरः, अम्लः, तीक्ष्णम् चैतेऽर्कात्, क्रमात् रसाः सन्ति । ताम्रम्, मणिः, सुवर्णम्, सुक्तिः, रौप्यम्, मुक्ताफलम्, लोहं चैतानीनात् क्रमाद् द्रव्याणि सन्ति । माणिक्यम्, मुक्ता, प्रवालम्, पुष्परागः, गारुत्मत, वज्रम्, नीलञ्चैतानीनात् क्रमाद्रत्नानि सन्ति । स्थूलम्, रम्यनवम्, अग्निहतम्(दग्धम्), जलहतम्(आर्द्रम्), मध्यमम्, दृढम्, जीर्णम्, चैतानीनात् क्रमाद्वस्त्राणि सन्ति । देवालयः, जलतटम्, अग्निस्थानम्, विहारस्थानम्, कोशस्थानम्, शयनस्थानम्, उत्करप्रदेशश्चैतानीनात् क्रमात्क्रीडास्थानानि सन्ति । अग्निः, जलम्, स्कन्दः, विष्णुः, शक्रः, शची, ब्रह्मा, चैतेऽर्कात् क्रमादधिदेवताः सन्ति ।[२३]

अत्र चन्द्रः, बुधः, गुरुः, शुक्रश्चैते ग्रहाः प्रकृत्या नृणां सुखप्रदाः सन्ति, रविः, भौमः, शनिः, राहुः,

---

[१९]. तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाख्यो दण्डनायकः ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञकाः ॥ सौरतन्त्र ।

[२०]. बृहज्जातकम्, पूर्ववत्, श्लो. १३, १४ ।

[२१]. पूर्ववत्, ग्रहभेदाध्यायः, श्लो. ६ ।

[२२]. पूर्ववत्, श्लो. ५ ।

[२३]. पूर्ववत्, श्लो. १२ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

केतुश्चैते ग्रहाश्च प्रकृत्या नृणामसुखप्रदाः । यतो हि रविः, चन्द्रः, गुरुश्चैते सत्वगुणप्रधानाः सन्ति । बुधः, शुक्रश्चैतौ रजोगुणप्रधानग्रहौ स्तः । भौमः, शनिः, राहुः, केतुश्चैते तमोगुणप्रधानग्रहाः सन्ति ।[२४] तत्रापि गुरुः, शुक्रश्चैतौ द्विपदौ स्तः । भौमः, शनिश्चैतौ चतुष्पदौ स्तः । रविः, बुधश्चैतौ विहङ्गमौ स्तः । चन्द्रोऽयं सरीसृपाकारोऽस्ति । एते सर्वे होराङ्गत्वेनावबुध्यन्ते । तत्र लग्ननवांशादयस्तन्वादिभावांश्च फलविश्लेषणे प्रमुखतया विविच्यन्ते ।

भावानां ग्रहाणां च विविधरूपम्

होराशास्त्राधारेण जातकस्य जन्मकालिकं लग्नाश्रितं द्वादशकोष्ठात्मकं चक्रं निर्मीयते यत्र तात्कालिकस्याकाशस्य ग्रहाणां स्थितिः परिदृश्यते तत्र तनुः, धनम्, सहजः, सुखम्, सुतः, रिपुः, जाया, मृत्युः, धर्म्मः, कर्म, लाभः, व्ययश्चेति द्वादशकोष्ठात्मकं चक्रनिर्माणं भवति । तानि कोष्ठानि ज्योतिश्चक्रे द्वादशभावनामानि सन्ति । एत एव भावाः, प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः, चतुर्थः, पञ्चमः, षष्ठः, सप्तमः, अष्टमः, नवमः, दशमः, एकादशः, द्वादशश्चैतानि लग्नादीनां द्वादशस्थानानां नामानि सन्ति ।[२५]

भावानां बहुविधविभागाः सन्ति । तेषु तृतीयः, षष्ठः, दशमः लाभश्चैतान्युपचयभावनामानि, षष्ठः, अष्टमः, द्वादशश्चैतानि त्रिकभावनामानि, षष्ठः, व्ययश्चैतौ पतीतभावनामनी, लग्नम्, चतुर्थम्, सप्तमः, दशमश्चैतानि केन्द्रभावनामानि, द्वितीयम्, पञ्चमम्, अष्टमम्, एकादशम्, चैतानि पणफरभावनामानि, तृतीयम्, षष्ठम्, नवमम्, द्वादशञ्चैतान्यापोक्लिमभावनामानि, तनुः, धनम्, सुखम्, सुतः, जाया, मृत्युः, कर्म, आयश्चैतान्यपचयभावनामानि, लग्नम्, तृतीयम्, सुखम्, पञ्चमम्, सप्तमम्, नवमम्, दशमम्, एकादशञ्चैतानि सुभावनामानि, पञ्चमम् नवमञ्च त्रिकोणभावनामनी, द्वितीयम्, चतुर्थम्, पञ्चमञ्चैतानि ज्ञानभावनामानि, तृतीयः, षष्ठः, अष्टमः, व्ययश्चैतानि लीनभावनामानि, तृतीयम्, अष्टमञ्चैतौ आयुर्गृहनामनी, द्वितीयम्, सप्तमञ्चैतौ मारकगृहनामनी, द्वितीयम्, व्ययञ्चैतौ नेत्रगृहनामनी स्तः ।

ग्रहाणां परस्परमित्रामित्रादिष्वपि वैविध्यं वर्तते । तत्र तत्कालमैत्री, निसर्गमैत्री, पञ्चधा मैत्री चैते मैत्र्यास्त्रयो भेदाः । एवमेव कारकभेदेनाऽपि ग्रहविभागो विहितोऽस्ति । तत्र चरकारकः, स्थिरकारकश्चैतौ कारकस्य द्वौ भेदौ स्याताम् । तत्रात्मकारकः, अमात्यकारकः, भ्रातृकारकः, मातृकारकः, पितृकारकः, पुत्रकारकः, ज्ञातिकारकः, दाराकारकश्चैतेंऽशाधिकतः क्रमेणाष्टचरकारकास्तथा भावस्थित्याधारेण स्थिरकारका च भवन्ति । तेषु सूर्यः, गुरुः, भौमः, ज्ञेन्दू गुरुः, भौमार्की, शुक्रः, शनिः सूर्येज्यौ, ज्ञार्केज्यार्कयः, गुरुः, शनिश्चैते तनुभावतः क्रमेण स्थिरभावकारकाः स्युः ।

अंशाश्रितवर्गविभागाः

होराशास्त्रे, अंशाधारेण षड्वर्गाः, सप्तवर्गाः, दशवर्गाः, षोडशवर्गाश्चैते चत्वारो वर्गभेदाः सन्ति । तत्र षड्वर्गेषु गृहम्, होरा, द्रेष्काणः, नवांशकः, द्वादशांशकः, त्रिंशांशकश्चैते षड्वर्गप्रभेदाः, एते यात्राविवाहादिमुहूर्तेषु चिन्तनीयाः । एवमेव गृहम्, होरा, द्रेष्काणः, सप्तमांशः, नवमांशः, द्वादशांशः, त्रिशांशश्चैते सप्तवर्गप्रभेदाः । एते जातकपद्धत्युक्तरीत्या बलाद्यानयने चिन्तनीयाः । तथैव गृहम्, होरा,

---

२४. **पूर्ववत्**, श्लो. ७ ।
२५. **पूर्ववत्**, राशिशीलाध्यायः, श्लो. १५ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

द्रेष्काणः, सप्तांशः, नवांशः:, दशमांशः, द्वादशांशः, षोडशांशः, त्रिंशांशः, षष्ट्यंशश्चैते दशवर्गप्रभेदाः परिगणिताः सन्ति। अमी पारिजातांशादितः फलचिन्तने विचारणीयाः। अन्यच्च गृहम्, होरा, द्रेष्काणः, चतुर्थांशः, सप्तांशः, नवांशः, दशमांशः, द्वादशांशः, षोडशांशः, विंशांशः, सिद्धांशः, भांशः, त्रिंशांशः, खवेदांशः, अक्षवेदांशः षष्ट्यंशश्चैते षोडशवर्गप्रभेदाश्चैते जातकेषु सूक्ष्मफलविवेचने चिन्तनीयाः।

जातकशास्त्रे ग्रहाद्यंशाधारेण फलविवेचनं विधीयते। एतदर्थं पारिजातांशः, उत्तमांशः, गोपुरांशः, सिंहाशनांशः, पारावतांशः, देवलोकांशः, ब्रह्मलोकांशः, ऐरावतांशः, श्रीधामांशश्चैते नवधा वैशेषिकांशका विविच्यन्ते।[२६] जातकशास्त्रे ग्रहाणां दीप्त-बाल-जाग्रदाद्या अवस्थाः, शयनादयः, दृष्ट्यादयः, गर्वितादयश्चैतानि नामानि, विविच्यन्ते। इतरत्र ताजिकशास्त्रे तु द्वादशवर्गी इत्येको भेदो दर्शितस्तत्र गृहम्, होरा, द्रेष्काणः, चतुर्थांशः, पञ्चमांशः, षष्ठांशः, सप्तमांशः, अष्टमांशः, नवमांशः, दशमांशः, एकादशांशः, द्वादशांशश्चैते द्वादशवर्गिप्रभेदाः सन्ति। एते वर्षफलानयने बलसाधनाय चिन्तनीयाः। एवमेव तत्रैवेतरयोगाः इक्कवालाः, इन्दुवारः, इत्थशालः, ईसराफः, नक्तम्, यमया, मणऊ, कम्बूलः गैरकम्बुलः, खल्लासरम्, रद्दम्, दुफालिकुत्थम्, दुत्थोत्थदिवीरः, तम्बीरः, कुत्थः, दुरूफश्चेत्येते षोडशयोगाः सन्ति गणिताः।[२७]

षोडशयोगेषु इसराफः, मणऊ, रद्दम्, दुरूफश्चैतेऽशुभयोगाः। एते सर्वे इत्थशालस्य भेदाः सन्ति। तत्र ताजिके वर्षफलनिर्धारणार्थं पञ्चाधिकारिणः साध्यन्ते। तेषु जन्मलग्नेशः, वर्षलग्नेशः, मुन्याराशीशः-मुन्थेशः, त्रिराशीशः, दिवारविराशीशः, नक्तम् चन्द्रराशीशश्च सन्ति। एषां पञ्चाधिकारिणांमध्ये योऽधिकबली लग्नं पश्यति स वर्षराट् बोध्य इति। तत्र जाजिके पञ्चवर्गीयबलिनो हर्षबलभेदाः स्युः।

तत्र हर्षबलभेदेषु स्थानबलम्, स्वगृहोच्चबलम्, स्थानत्रयात्मकपुंस्त्रीबलम्, दिवारात्रौ क्रमेण पुंस्त्रीबलम्, तेषां योगः कार्यस्तद्धर्षबलचतुष्टयमिति। यस्य ग्रहस्य बलयोगः पञ्चाल्पः स हीनबलो बोध्यः। अत्रैव ताजिके पञ्चवर्गीयबलान्यपि गण्यन्ते। तत्र स्वगृहबलम्, स्वोच्चबलम्, हद्दाबलम्, द्रेष्काणबलम्, मुसल्लहबलम्, इत्येषां पञ्चवर्गीबलानां योगश्चतुर्विभक्तो विंशोपका स्यात्।[२८] पञ्चाशत् सहमानि च ताजिके व्यवह्रियन्ते। तानि प्रसिद्धानि सन्ति।[२९] जातकस्य जन्म वा वर्षफलादिविवेचनादतिरिक्ते संहिताहोरयोश्च सम्बद्धे मुहूर्तशास्त्रे जातकस्य जन्मतो जन्मान्तपर्यन्तकर्तव्यकर्माण्यनुसूयन्ते।

मुहूर्तसम्बद्धविषयाः

हुर्च्छ-धातोः क्त प्रत्यये मुहूर्त इति निष्पन्नो भवति। तस्य परिधिविषये यदुक्तम्- *'अष्यादशनिमेशास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कलाः। तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥'* इत्यत्र मुहूर्तनिर्धारणे बहुविधशुद्धिविधयः सन्ति। तेषु प्रथमं पञ्चाङ्गादिशुद्धिर्भवति। पञ्चाङ्शुद्धिषु दिनुशुद्धिः, चन्द्रशुद्धिः, लग्नशुद्धिः, नवांशशुद्धिः, रविशुद्धिः, गुरुशुद्धिः, नैधनशुद्धिः, गोचरशुद्धिः, अष्टकवर्गशुद्धिः, ताराशुद्धिः, शुक्रशुद्धिः, स्थानशुद्धिश्चेत्यादयः सन्ति।[३०]

---

२६. जातकपारिजातः, राशिशीलाध्यायः, श्लो. ३० - ४८।
२७. ताजिकनीलकण्ठी, संज्ञातन्त्रे षोडशयोगाध्यायः, श्लो. १ - २।
२८. पूर्ववत्, ग्रहाध्यायः, श्लो. ६०, ६४।
२९. पूर्ववत्, सहमाध्यायः, श्लो. १ - ४।
३०. मुहूर्तमार्तण्डः, त्याज्यप्रकरणम्, श्लो. १ -५।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तत्र पञ्चाङ्गशुद्धौ तिथिः, वारः, नक्षत्रः, योगः, करणानि चैतानि पञ्चाङ्गानि सन्ति । एवं मुहूर्तशास्त्रोक्तनिर्दोषताऽऽदौ चिन्त्या । ततोऽभीष्टशुभकार्यस्य मुहूर्तस्य मुहूर्तशास्त्रोक्तविधिना निर्णयः कर्तव्यः । चन्द्रशुद्धौ स्त्रीणां विवाहे विशेषतश्चन्द्रबलं विचार्यते ।[३१] तत्र जातकस्य जन्मराशितश्चतुर्थाष्टमान्त्यगतश्चन्द्रो नेष्टः । कार्यभेदतो द्वादशगतश्चन्द्रस्य परिहार उक्तः ।[३२] क्षौरे यात्रायां च जन्मराशिस्थश्चन्द्रो नेष्टः ।[३३] सर्वेषु शुभमुहूर्तेषु लग्नशुद्धिरपेक्ष्यते, तत्रापि विवाह-व्रतबन्धादिषु प्राधान्येन गृह्यते ।[३४] पापग्रहस्य नवांशयुक्तं लग्नं सर्वेषु शुभकार्येषु त्याज्यं भवति ।[३५] तत्र रविशुद्धिः सर्वत्रैवापेक्ष्यते ।[३६]

मुहूर्तनिर्धारणे गुर्वादिशुद्धिः प्रामुख्येन विचार्यते । जन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगो गुरुः शुभः, ख-षट्-त्रि-आद्येषु पूजया शुभो भवति गुरुरन्यत्र तु निन्दितो भवति ।[३७] लग्नादष्टमस्थाने ग्रहाऽभावस्य नाम नैधनशुद्धिरिति । तथैव त्रिपञ्चाद्रिरहिततारासु शुभं स्यादित्यस्य नाम ताराशुद्धिरिति । सर्वविधशुभमुहूर्तेषु शुक्रशुद्धिरपेक्ष्यते । यात्रादिषु शुक्रस्य दक्षिणसम्मुखस्थित्योर्दुःखादिकारकत्वेन गृह्यते ।[३८] भावानां निर्दोषता नाम स्थानशुद्धिरिति ।[३९] तेनैव साकं मुहूर्तनिर्धारणेऽष्टकवर्गविशुद्धिरप्यपेक्ष्यते ।[४०]

विवाहादिषु कूटविचारो विधीयते । तत्र वर्णः, वश्यम्, ताराः, योनिः, ग्रहमैत्री, गणमैत्री, भकूटः (राशिकूटः), नाडी चैत्येतेऽष्टकूटाः सन्ति । अत्रोत्तरोत्तरक्रमेण एकादिसंख्यया वृद्धिर्भवति । ग्रहाणां राशीनां च वर्णभेदो भवति । तत्र ब्राह्मणः, क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रः, इत्येते चत्वारो वर्णाः सन्ति । वश्यभेदे द्विपदः(नरः), चतुष्पदाः(पशवः), कीटः, सरीसृपः, अलिः, जलचराश्चैते वश्याः सन्ति । ताराभेदे जन्म, सम्पत्, विपत्, क्षेमः, प्रत्यरिः, साधकः, वधः, मैत्रः, अतिमैत्रश्चैत्येता नव ताराः सन्ति । आसु त्रि-पञ्च-सप्तः, नेष्टाः । योनिभेदे अश्वः, गजः, मेषः, सर्पः, श्वानः, मार्जारः, मूषकः, गौः, महिषः, व्याघ्रः, मृगः, वानरः, नकुलः, सिंहश्चैत्येताश्चतुर्दशयोनयः सन्ति । आसु याः साहजिकवैरयोनयस्ता न शस्ताः स्युः ।

ग्रहमैत्रीभेदे मित्रम्, समः, शत्रुश्चैते सन्ति । गणप्रभेदे देवः, मनुष्यः, राक्षसश्चेति त्रयो गणाः सन्ति । भकूटमेलनस्यापि विशिष्टा अपेक्षा भवति । नाडीप्रभेदे आद्यनाडी, मध्यनाडी, अन्यनाडी चेत्येतास्तिस्रो

---

३१. स्त्रीणां विधोर्बलमुशन्ति विवाह-गर्भ-संस्कारयोरितरकर्मसु भर्तुरिव ॥

३२. पट्टबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनयने । पाणिग्रहे प्रयाणे च चन्द्रमा व्ययगः शुभः ॥

३३. क्षौरे प्रयाणे न शुभो जनीन्दुः ...

३४. भार्यात्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः ।
तस्माद्विवाहसमये परिचिन्त्यते हि तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः ॥ मुहूर्तचिन्तामणिः, ६। १ ।

३५. तन्वंशकौ चन्द्रयुतौ खलाद्यौ सर्वेषु सत्कर्मसु वर्जनीयौ ॥ बृ. हो. च. १०८। ४१

३६. भानोः शुद्धौ गृहारम्भे व्रतोद्वाहाविनेजयोः ॥ हो. ११६। ४३
मृत्युप्रदोऽर्को निधने व्यये सुखे । सत्पूजयाऽर्को जनुरस्त-धी-तपः ॥ खगो रविस्तूपचये शुभप्रदः ॥
गर्गो मुनिश्चाथ वसिष्ठ-कस्यपौ पाराशराद्या मुनयो वदन्ति । द्वितीय-पुत्राम्बुगतो दिवाकरस्त्रयोदशाहात्परतः शुभावहः ॥

३७. वटु-कन्याजन्मराशेस्त्रिकोणाय-द्वि-सप्तगः । श्रेष्ठो गुरुः ख-षट्-त्र्यादे पूजयाऽन्यत्र निन्दितः ॥

३८. दक्षिणे दुःखदो दैत्यपूज्यो हन्त्यक्षिसम्मुखे । मूढयो रोधयेच्छस्तं शस्तः स्यत् पृष्ठवामयोः ॥ हो. च. ११०। ४१

३९. विवाहे सप्तमं शुद्धं यात्रायामष्टममं तथा । दशमं च गृहारम्भे चतुर्थं च प्रवेशने ॥

४०. अष्टवर्गविशुद्धेषु गुरुशीतांशुभानुषु । व्रतोद्वाहौ च कर्तव्यौ गोचरेण कदापि न ॥ राजमार्तण्डः,
अष्टवर्गेण ये शुद्धास्ते शुद्धाः सर्वकर्मसु । सूक्ष्माष्टवर्गसंशुद्धिः स्थूला शुद्धिस्तु गोचरे ॥
अभावतो गोचरशोभनानां शुद्धिं वदेद् भागुरिरष्टवर्गात् । वैधव्यकन्याक्षयहेतुयोगे जीवाष्टवर्गस्य वदेत्तु शुद्धिम् ॥
विफलं गोचरगणितं ह्यष्टकवर्गेण निर्दिशेत् पुंसाम् । रेखाधिक्ये शुभदं बिन्द्वाधिके नैव शोभनं प्रायः ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नाड्यः सन्ति। वर्गप्रभेदे अवर्गः, कवर्गः, चवर्गः, टवर्गः, तवर्गः, पवर्गः, यवर्गः, शवर्गश्चेत्येतेष्टौ वर्गाः सन्ति। तेषां स्वामिनः गरुडादयः सन्ति। तेषु गुरुडः, विडालः, सिंहः, श्वानः, सर्पः, मूषकः, मृगः, मेषश्चैतेऽवर्गात् क्रमादष्टवर्गाणां स्वामिनः सन्ति। तत्र निजवर्गतः पञ्चमो वर्गो नो शोभनः।[४१]

विवाहादिमुहूर्तेषु त्याज्या दोषभाजकाः केचिद् भेदाः सन्ति। तेषु पञ्चशलाका सप्तशलाका च तयोर्जन्यवेधाः लत्ता, पापयुतिः, वज्रः, मृत्यु आदिपञ्चवाणाः, जामित्रम्, रवीन्द्वोः क्रान्तिसाम्यजन्यः पातः, खार्जुरवेद्यः, उपग्रहादयश्च दोषाः सन्ति। ते विवाहादौ वर्जनीयाः। इतरत्रान्येऽपि दोषाः सन्ति। तेषु सांवत्सरान्तिमपक्षः– चैत्रकृष्णपक्षः, आश्विनकृष्णपक्षः, भीष्मपञ्चकम्– माघशुक्लैकादशीतः पञ्चदिनात्मकः कालः, यमपञ्चकम्– कार्तिककृष्णत्रयोदशीतः पञ्चदिनात्मकः कालः, विश्वघस्रपक्षः– त्रयोदशदिनात्मकः पक्षः, गुर्वादित्ययोगः, ग्रहणदिनं तत्पूर्वापरदिनं च, तिथिक्षयदिनम्, तिथिवृद्धिदिनम्, क्षयमासः, अधिकमासः, पित्रोः श्राद्धतिथिदिनम्, विष्टिकरणम्, नष्टचन्द्रः– कृष्णचतुर्दशीतस्त्रिदिनात्मकः कालः, जन्ममासः, जन्मतिथिः, जन्मनक्षत्रम्, शुक्रास्तः, गुर्वस्तस्तयोः शैशववार्द्धके, सिंहमकरस्थेज्यः, वक्रगुरुः, अतिचारगुरुः, होलाष्टकम्, सेन्दुलग्नम्, सपापलग्नम्, सेन्दुलग्नांशः, सपापलग्नांशश्चेत्यन्ये दोषाः सन्ति। तत्रापि चन्द्रशुद्धिः, लग्नशुद्धिः, गुरुशुद्धिः, रविशुद्धिः, ताराशुद्धिः, नैधनशुद्धिश्चेत्यादयोऽपि विवाहादीनां मुहुर्तेष्वपेक्षिताः सन्ति।[४२] मुहूर्तविषयविवेचनप्रसङ्गे तस्य व्यापकता परिदृश्यते। तत्र सम्बद्धजातकस्य प्रचलितदशाधारेणाऽपि मुहूर्तनिर्धारणतः, अन्यान्यकार्यसाधनेष्वपि फलाफलदिग्दर्शनं भवति।

दशासम्बद्धविषयाः

दृढ–अदृढ–दृढादृढरूपैः फलपरिपाकप्रदर्शकैर्बहुभिर्दशाभिः फलपरिपाककालः परिज्ञायते। तासु दशासु अष्टोत्तरीदशा, कालचक्रीदशा, चरदशा, महादशा, योगिनीदशा, विंशोत्तरीदशा चेत्याद्याः सन्ति। तत्र विंशोत्तरीदशेशाः, आदित्यः, चन्द्रः, कुजः, राहुः, जीवः, शनिः, बुधः, केतुः, शुक्रश्चैते विंशोत्तर्यां कृत्तिकानक्षत्रगतः क्रमेण आदित्यादयो नवग्रहा दशाधिपा ज्ञेयाः। दशेशानां रसाः, दश, शैला, धृतिः, अष्टिः, अतिधृतिः, अत्यष्टिः, सप्त, विंशतिश्चैतानि वर्षमानानि सन्ति। अनया सरण्यादित्यक्रमतो दशेशानां वर्षाणि सन्ति। योगिनीदशेशा मङ्गला, पिङ्गला, धन्या, भ्रामरी, भद्रिका, उल्का, सिद्धा, सङ्कटा चैता अष्टौ योगिनीदशाधिपार्द्रानक्षत्रतः क्रमेण ज्ञेयाः। तेषां दशेशानामेकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ चेति मङ्गलाक्रमतो दशाधिपानां वर्षाणि सन्ति। आसु दशान्तर्दशा, विदशा, सूक्ष्मदशा, प्राणदशा चेत्येते पञ्च दशाभेदाः सन्ति। इतरत्राऽन्या अपि विविधा दशाः परिगण्यन्ते।[४३]

निष्कर्षः

वेदाङ्गभूतं ज्यौतिषशास्त्रं मूलतो वेदसिद्धकार्यक्रमे साहाय्येनानुबन्द्धमस्ति। यज्ञयागादिकरणे कालशुद्ध्यर्थं ज्यौतिषं प्रादुर्भूतमासीत्। तदङ्गत्वेन समाजे व्यवहारे चान्येषु कार्येष्वपि तस्य साहाय्येनानुबद्धं ज्यौतिषम्। तदन्तरं मानवजीवने सम्भावितोद्यमादिष्वप्येदं शास्त्रं प्रयुक्तम्। पश्चाद् मानवादिव्यक्तिष्वपि तासां जीवने प्राप्ताप्राप्त–शुभाशुभेष्टानिष्टादिविषयेषु प्राचुर्येण शास्त्रमिदं व्यवहृतम्। एतदर्थं ज्यौतिषशास्त्रे गणितेन

---

[४१]. मुहूर्तचिन्तामणिः, विवाहप्रकरणम्, श्लो. २१।
[४२]. पूर्ववत्, श्लो. ५६ – ६७।
[४३]. (क) बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्, दशाध्यायः, श्लो. ३ – १५। (ख) पूर्ववत्, श्लो. १४४ – १४९।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्रहगणितसम्बद्धसंस्कारेण च कालज्ञानं विधाय तदाधारेण फलविवेचनसम्बद्धानां बहुविधविषयजनितानां नक्षत्र–ग्रह–राशि–लग्नादीनामध्ययनं विहितमस्ति । एभिः फलविश्लेषणपूर्वकं जगति स्थितानां जनानां जीवने यन्न्यूनमस्ति तज्ज्ञात्वा तन्निराकरणोपयाः क्रियन्ते, यद् वैशिष्ट्यं ज्ञायते तत्परिपालनाय निर्देशनं विधीयते । अतो ज्यौतिषमादेशशास्त्रमस्तीति विज्ञेयम् । अस्याध्ययनानुसारेण तदनुसरणद्वारा व्यवहारे प्रयोगं विधाय मानवाः सुखी भवन्त्वित्यभिप्रायः सद्भावभरितो बोध्यः ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आचार्य, वराहमिहिरः, **बृहज्जातकम्,** व्या. पं. केदारदत्तजोशी, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास, सन् १९८५ ।

झा, सीताराम, **बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्,** वाराणसी : माष्टर खेलाडीलाल संकटाप्रसाद, कचौडी गली, सन् १९९६ ।

झा, सूरकान्तः, **ज्योतिर्विज्ञानशब्दकोशः,** वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वि.सं. २०६५ ।

पाठक, महादेव, **जातकतत्त्वम्,** व्या. हरिशंकरपाठक, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, ई.सं. १९९७ ।

प्रजापतिदास, **पञ्चस्वरा,** सं. नागेन्द्र पाण्डेय, वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृत-संस्थान, सन् १९८४ ।

भास्कर, **सिद्धान्तशिरोमणिः** सम्पा. मुरलीधर चतुर्वेदी, वाराणसी : शिक्षण शोधप्रकाशन संस्थान, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वि. सं. २०६७ ।

मानसागरी, तृ.सं., व्या.आचार्यमधुकान्त झा, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, सन् १९७७ ।

मीनराजः, **बृद्धयवनजातकम्,** भाग १, व्या. सुरेशचन्द्रमिश्र, नई दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेन्स, १६,अन्सारी रोड, दरियागञ्ज, सन् २००० ।

वैद्यनाथ, **जातकपारिजातः** व्या. कपिलेश्वरशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, सन् २००० ।

सत्याचार्य, **सत्यजातकम्,** दिल्ली : रञ्जन पब्लिकेसन्स, सन् १९७९ ।

सूर्यसिद्धान्तः, पुनर्मुद्रित संस्करण, टीका. पं.माधवप्रसाद पुरोहित, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, सन् १९९७ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

श्रीपशुपतिनाथ : षडाम्नायविद्याका मूल उपदेष्टा

✍ डा. माधवप्रसाद लामिछाने*

शोधसार:

श्रीपशुपतिनाथका छवटा मुख र तिनका अभिन्न शक्तिहरूको उल्लेख तन्त्र तथा आगम ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । श्रीपशुपतिनाथको पूर्ववक्त्ररूप तत्पुरुषले आफ्नी अभिन्न शक्ति पूर्णेश्वरीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई पूर्वाम्नायविद्या भनिन्छ भने दक्षिणवक्त्ररूप अघोरले आफ्नी अभिन्न शक्ति निशेशीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई दक्षिणाम्नायविद्या भनिन्छ । त्यसैगरी पश्चिमवक्त्र सद्योजातले आफ्नी अभिन्न शक्ति कुब्जिकालाई उपदेश गरेको विद्यालाई पश्चिमाम्नायविद्या भनिन्छ भने उत्तरवक्त्रस्वरूप वामदेवले आफ्नी अभिन्न शक्ति सिद्धेश्वरी वा गुह्यकालीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई उत्तराम्नायविद्या भनिन्छ । श्रीपशुपतिनाथको ऊर्ध्ववक्त्रस्वरूप कामेश्वरले आफ्नी अभिन्न शक्ति कामेश्वरीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई ऊर्ध्वाम्नायविद्या भनिन्छ भने अधोवक्त्रस्वरूप कालाग्निरुद्रले आफ्नी अभिन्न शक्ति वज्रेश्वरीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई अधराम्नायविद्या भनिन्छ । यस लेखमा श्रीपशुतिनाथका छवटा मुख र तिनका शक्तिहरूको स्वरूप एवं तत्सम्बद्ध आम्नायविद्याको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी- *आम्नाय, पञ्चकृत्य, पञ्चब्रह्म, पाशुपतविद्या, महाक्रम ।*

विषयप्रवेश

शिवका अनेकौं नाममध्ये श्रीपशुपतिनाथ एउटा प्रमुख नाम हो । वेदसंहिता र ब्राह्मणमा रुद्रलाई पशु र मनुष्यका रक्षक, अनेकौं औषधीका ज्ञाता, लता एवं वनस्पतिका देवता आदि भनेर स्तुति गरिएकाले यिनी आफ्ना क्रियाकलापद्वारा पशुप वा पशुपतिका रूपमा सम्मानित देखिन्छन् । पशुपतिनाथलाई पार्थिव जगत्का अधीश्वर, उग्र र कल्याणमय रूपका साथै समस्त भुवनका मालिक तथा विश्वव्यापी सत्ताका रूपमा वेद, उपनिषद्, तन्त्र, पुराण आदिमा वर्णन गरिएको छ । पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाशरूप पञ्चतत्त्वको अधिष्ठानका रूपमा पनि भगवान् श्रीपशुपतिनाथको मान्यता देखिन्छ । श्रीपशुपतिनाथका छवटा मुख र तिनका अभिन्न शक्तिको कल्पना गर्दै तन्त्र तथा आगम ग्रन्थहरूमा श्रीपशुपतिनाथका तिनै मुखहरूबाट आफ्ना अभिन्न शक्तिहरूलाई दिएको उपदेश नै षडाम्नायविद्याका रूपमा प्रसिद्ध भएको विवरण पाइन्छ । प्रस्तुत लेखमा सोही विषयवस्तुमाथि प्रकाश पार्ने जमर्को गरिएको छ ।

समस्याकथन

प्रस्तुत लेखमा श्रीपशुपतिनाथको स्वरूप र तन्त्र तथा आगम ग्रन्थहरूमा वर्णित आम्नायहरूको उत्पत्ति र तत्सम्बद्ध विद्यासम्बन्धी विषय के कस्तो रहेको छ भन्ने विषयलाई मूल समस्याका रूपमा उपस्थापन गरी सोही समस्याको समाधान खोज्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

माथि समस्याकथनमा उठाइएका मुख्य दुइवटा समस्याहरूको समाधान गर्नु नै प्रस्तुत लेखको मुख्य उद्देश्य हो त्यसैले यहाँ भगवान् श्रीपशुपतिनाथको स्वरूप र आम्नायहरू को उत्पत्ति एवं तत्सम्बद्ध विद्यामाथि प्रकाश पार्ने मूल उद्देश्य राखिएको छ ।

---

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत लेखमा सामग्री सङ्कलनका लागि मुख्यतः पुस्तकालय विधिको उपयोग गरिएको छ । भगवान् श्रीपशुपतिनाथको स्वरूप एवं आम्नायको उत्पत्तिसम्बन्धी सैद्धान्तिक आधारलाई स्पष्ट पार्नका लागि उपनिषद् एवं तन्त्रग्रन्थहरूको आश्रय लिइएको छ । प्रस्तुत लेख भगवान् श्रीपशुपतिनाथको स्वरूप एवं आम्नायहरूको उत्पत्ति र आम्नायविद्याका विषयमा केन्द्रित रहेकोले यसमा तत्सम्बद्ध सैद्धान्तिक अवधारणाहरूको विवेचनाका लागि वर्णनात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ ।

श्रीपशुपतिनाथको स्वरूप

मल, कर्म, माया र तिरोधानशक्तिस्वरूप पाश (तत्त्वप्रकाश, १७)ले बाँधिएको पशुरूप जीवलाई पालन गर्ने तथा तिनको स्वामीस्वरूप हुनाले भगवान् शिवलाई पशुपति भनिएको हो । लिङ्गपुराणमा संसारको वशमा परेका ब्रह्मादेखि लिएर स्थावरसम्मका सम्पूर्ण जीवलाई पशुको संज्ञा दिइएको छ र तिनै पशुहरूको स्वामी भएकोले भगवान् रुद्रलाई पशुपति भनिएको छ (लिङ्गपुराण, २९।११–१२) ।

पञ्चब्रह्मोपनिषद्मा भगवान् को हुन् भन्ने प्रश्नको उत्तरमा भगवान् सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष, र ईशान हुन् भनिएको छ (पञ्चब्रह्मोपनिषत्, १) । यिनै पञ्चब्रह्म हुन् र पञ्चब्रह्मको समन्वित स्वरूप नै परमतत्त्व श्रीपशुपतिनाथ हुन् । माथि उल्लिखित सद्योजात आदि पञ्चब्रह्मलाई स्वच्छन्दतन्त्रले ब्रह्मा आदि पञ्च महाप्रेतका रूपमा उल्लेख गरेको छ । जसअनुसार पश्चिममुख सद्योजात ब्रह्मा, उत्तरमुख वामदेव विष्णु, दक्षिणमुख अघोर रुद्र, पूर्वमुख तत्पुरुष ईश्वर र ऊर्ध्वमुख ईशान सदाशिव हुन् (स्वच्छन्दतन्त्र, ११।४०–४१) । सोही तन्त्रमा सद्योजातलाई ऋग्वेद, वामदेवलाई यजुर्वेद, अघोरलाई सामवेद र तत्पुरुषलाई अथर्ववेद तथा ईशानलाई सर्वविद्यास्वरूप मानिएको छ (स्वच्छन्दतन्त्र, ११।४२–४३कख) ।

सृष्टि, स्थिति, संहार, निग्रह र अनुग्रह भगवान्का पञ्चकृत्य हुन् (तत्त्वप्रकाश, ७) । यिनै पञ्चकृत्यलाई सम्पादन गर्ने मन्त्रस्वरूप ईशान आदि शक्तिहरूद्वारा नै श्रीपशुपतिनाथको मन्त्रमय शरीर बनेको छ (मृगेन्द्रागम ३।८ख–९क) । तिनै पञ्चकृत्यका भेदले नै निष्कल शिव वा श्रीपशुपतिनाथमा तत्पुरुष आदि स्वरूपको कल्पना गरिएको हो । यो स्वरूपभेद पारमार्थिक नभई कृत्यभेदका कारण कल्पित भेद हो । तन्त्र तथा आगमशास्त्रमा श्रीपशुपतिनाथका यी पाँच मुखका अतिरिक्त सर्वाधारस्वरूप छैठौँ मुखको पनि कल्पना गरिएको छ जसलाई पिचुवक्त्र, पातालवक्त्र, रहस्यवक्त्र आदि नाम दिइएको छ । उक्त छैठौँ वक्त्र कालाग्निरुद्रका नामले परिचित छ । सृष्टि, स्थिति, संहार आदि भगवान्का पाँचै कृत्य प्रलयकालमा तिनै कालाग्निरुद्रमा लय हुन्छन् त्यसैले कालाग्निरुद्रलाई सबैको आधार भनिएको हो ।

श्रीपशुपतिनाथसँग सम्बद्ध पाशुपत मन्त्रका तीन भेदमध्ये लघुपाशुपत मन्त्रमा श्रीपशुपतिनाथका चारवटा मुखको ध्यान गरिन्छ भने मध्यमपाशुपत मन्त्रमा पाँचवटा मुखको र महापाशुपत मन्त्रमा छवटा मुखको ध्यान गरिन्छ । कालाग्निरुद्रस्वरूप छैठौँ मुखको ध्यान यही महापाशुपत मन्त्रमा गरिन्छ । महापाशुपत मन्त्रमा गरिने श्रीपशुपतिनाथको ध्यान यसप्रकार रहेको छ–

करोडौँ सूर्यको झैँ प्रकाश भएका, करोडौँ चन्द्रमाको झैँ शीतलता भएका, आगोमा तताएको सुनको झैँ वर्ण भएका, त्रिकोण (योनिरूप जलहरी) माथि बसेका, पूर्वमा आगोमा तताएको सुनको झैँ वर्ण भएका तथा शान्त विष्णुस्वरूप मुखले युक्त भएका, दक्षिणमा दाह्रा निस्किएको कालो वर्णको भैरवरूपी मुख भएका, पश्चिममा दूध, चमेलीको फूल र चन्द्रमाझैँ सेतो वर्ण भएका ब्रह्मास्वरूप मुख भएका, उत्तरमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गौर वर्णको गौरी र शङ्करको संयुक्त स्वरूप भएका, जटाको जूरो बाँधेका, शिरमा चन्द्रमा धारण गरेका, हरेक मुखमा तीन तीनवटा आँखा भएका, माथितिर अग्निशिखास्वरूप ज्योतिर्मय मुख भएका, त्यसमा व्यापक परब्रह्मस्वरूप यन्त्रराज श्रीचक्रको चिह्न भएका, नाभिमा बलिरहेको आगोजस्तो कालाग्निरुद्र नामक मुख भएका, नागरूपी गहना लगाएका, रुद्राक्षले अलङ्कृत भएका, नाना प्रकारका गहनाले सिँगारिएको शरीर भएका, मुण्डमालाको गहना भएका, खुट्टासम्म आउने लामो बेलपत्रको माला लगाएका, दाहिनेतिरका चारवटा हातले अभयमुद्रा धारण गरेका, बायाँपट्टिका चारवटा हातले वरमुद्रा धारण गरेका– यसप्रकार आठवटा हात भएका, सधैं सोह्र वर्षे जवान देखिने, शून्याकाशमा शून्यस्वरूप कमलमाथि बसेका सच्चिदानन्दस्वरूप श्रीपशुपतिनाथको ध्यान गर्नू (ज.ब.रा., २०३६, पृ. ११०)।

माथि उल्लिखित षड्वक्त्र श्रीपशुपतिनाथको ध्यान नेपालका श्रीपशुपतिनाथको मुखलिङ्गको स्वरूपसँग हुबहु मिल्दछ । त्यो कसरी भने चार दिशाका चारवटा मुख त माथिको ध्यानसँग मिल्ने कुरा श्रीपशुपतिनाथको दर्शन गर्ने जोसुकैले पनि देख्न सक्छ। ऊर्ध्ववक्त्र ईशान जसलाई ज्योतिर्मय र श्रीयन्त्र अङ्कित मुख भनिएको छ त्यो चाहिँ नित्य मध्याह्नकालमा श्रीपशुपतिनाथको ऊर्ध्ववक्त्रमा श्रीयन्त्र बनाई उक्त यन्त्रमा गोप्य रूपमा कामेश्वररूप श्रीपशुपतिनाथ र उनको अभिन्न शक्ति कामेश्वरीको पूजा गरिने प्रचलनले त्यसलाई चरितार्थ बनाएको छ। यसबाट नेपालमा श्रीपशुपतिनाथको मुखलिङ्गमा महापाशुपत मन्त्रमा वर्णित ध्यानअनुरूप उपासना गरिने विधान रहेको स्पष्ट हुन्छ त्यसैले अब यहाँ महापाशुपत मन्त्रको क्रमका विषयमा छोटो चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ।

श्रीविद्या उपासनाका मुख्य नौवटा क्रममध्ये महाक्रममा पुगेपछि मात्रै तीनवटा पाशुपतविद्या– लघु पाशुपत, मध्यम पाशुपत र महा पाशुपतविद्याको उपदेश हुन्छ। यस महाक्रममा क्रमैसँग आद्याकाली, श्यामाकाली, दक्षिणकाली, एकजटा, नीलसरस्वती, महोग्रतारा, शारदा, बालात्रिपुरा, बालात्रिपुरसुन्दरी, सिद्धिलक्ष्मी, सिद्धिकराली (गुह्यकाली), कामकलाकाली, उन्मनी, अन्नपूर्णा, भुवनेश्वरी, कुब्जिका, वीरकुब्जिका, वज्रकुब्जिका, पञ्चदशी, षोडशी र महाषोडशीको मन्त्र ग्रहण गरेपछि षडन्वयशाम्भव भएर गुरुबाट पूर्णाभिषेक लिइन्छ (भट्टराई, २०५७, पृ. ३७५) । त्यसपछि मात्रै माथि उल्लिखित तीनवटा पाशुपतविद्या ग्रहण गर्ने अधिकार प्राप्त हुन्छ। यसबाट के कुरा सिद्ध हुन्छ महापाशुपतविद्या प्राप्त गर्नका लागि साधक श्रीविद्याको महाक्रममा दीक्षित हुनु अनिवार्य छ । यसो भएकोले नै श्रीविद्यापरम्परामा निष्णात दाक्षिणात्य भट्टहरूलाई श्रीपशुपतिनाथको प्रधान अर्चकका रूपमा नियुक्त गर्ने परम्परा यहाँ बसेको हो।

माथि वर्णित स्वरूपका अतिरिक्त अन्यत्र पनि श्रीपशुपतिनाथका छवटा मुखको वर्णन पाइन्छ । सोही विषयमा अब केही चर्चा गरिन्छ।

क. **सद्योजातः** हिउँजस्तो स्वच्छ र निर्मल वर्ण भएको, चन्द्रमा र चमेलीफूलजस्तो सेतो रूप भएको, गाईको दूधको फिँजजस्तो सेतो प्रभा भएको, भस्मलेपन गरेको शरीर भएको, कामदेवलाई भस्म गर्ने अग्निको ज्वाला आँखामा भएको, ब्रह्मा, इन्द्र तथा मरुत् गण आदिले स्तुति गरिने भएको, स्वशाखायुक्त ऋग्वेदमय स्वरूप भएको, अत्यन्त स्वच्छ रूप भएको पश्चिम मुख श्रीपशुपतिनाथको सद्योजातस्वरूप हो (भट्ट, २०६२, पृ. १७७) । भगवान् शिव वा श्रीपशुपतिनाथका अठतीस कलाहरू मध्ये सद्योजात आठकलाले युक्त छन् । स्वच्छन्दतन्त्रका अनुसार सद्योजातका ती आठ कला यसप्रकार छन्– सिद्धि, ऋद्धि, द्युति, लक्ष्मी, मेधा, कान्ति,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुधा र स्थिति (स्वच्छन्दतन्त्र, १।५८गघ–५९कख) ।

ख. वामदेवः बायाँ भागमा अर्थात् उत्तर दिशामा सेतो वर्ण भएको, कुङ्कुम (केसर)को खैरो चन्दनको तिलक लगाएको, सेतो गला भएको, आँखीभौँ खुम्चिने गरी कर्के नजरले हेर्दा चम्किलो बनेको सुन्दर कर्णोत्पल (कानको गहना) भएको, अमृतरूपी हाँसो भएको, घुमेको कालो कपालले सिंगारिएको, सिद्ध, सुर, असुर, इन्द्र आदिले नमस्कार गरिएको यजुर्वेदस्वरूप रहस्यमय उत्तरवक्त्र रहेको छ (भट्ट, पूर्ववत्) । वामदेवमा तेह्र कला रहेका छन् । ती हुन्– रजा, रक्षा, रति, पाल्या, काम्या, तृष्णा, मति, क्रिया, ऋद्धि, माया, रात्रि, भ्रामिणी र मोहिनी (स्वच्छन्दतन्त्र, १।५७–५८कख) ।

ग. अघोरः कालो बादल, भँमरा र गाजलजस्तो कान्ति भएको, मदले गर्दा घुमाउरो दृष्टिले युक्त खैरो आँखा भएको, कानमा चम्किएका फँणादार नागहरूको शिरको मणिले सुशोभित बनेको, थोरै दाह्रा निस्किएको, सिपिको खोलजस्तो कपाल भएको तथा त्यस्तो कपालमा सर्प बेरिएको, छातीमा नाग रहेको, अथर्ववेदस्वरूप, भगवान् श्रीपशुपतिनाथको दक्षिणमुखलाई नमस्कार गर्दछु भनी दक्षिणमुख अघोरको स्वरूप बताइएको छ (भट्ट, २०६२, पृ. १७८) ।

घ. तत्पुरुषः प्रलयाग्नि एवं बिजुलीको जस्तो तेज भएको, आगोमा तताएको सुनजस्तो आभा भएको, अत्यन्त तेजले गर्दा रातो वर्ण भएको, सामवेदको गम्भीर ध्वनिलाई जन्माउने, तामाजस्तो रातो सुन्दर अधर भएको, अर्धचन्द्रको जस्तो कान्ति भएको, कैलो जटाको भारलाई सर्पले बाँधेको, सिद्ध, देवता तथा असुरहरूले नमस्कार गरिएको त्रिशूलधारी भगवान् श्रीपशुपतिनाथको पूर्वमुखलाई म वन्दना गर्दछु भनी पूर्वमुख तत्पुरुषको स्वरूप बताइएको छ (पूर्ववत्) ।

ङ. ईशानः व्यक्त र अव्यक्त दुवै रूपले निरूपण गरिएको, सबैभन्दा श्रेष्ठ रूप भएको, छत्तीस तत्त्व स्वरूप भएको, छत्तीस तत्त्वभन्दा पनि माथि तत्त्वातीत विश्वोत्तीर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको, कहिल्यै ननासिने अक्षरस्वरूप भएको, योगीहरूद्वारा सदा ध्यान गरिने भएको ,ओङ्कार आदि समस्त मन्त्रहरूको जनक भएको, सूक्ष्मभन्दा पनि सूक्ष्म परम सूक्ष्म तत्त्वका रूपमा रहेको, श्रीपशुपतिनाथको आकाशव्यापी तेजोमय मुखलाई म वन्दना गर्दछु भनी ऊर्ध्ववक्त्र ईशानको स्वरूप बताइएको छ (पूर्ववत्, पृ. १७९) ।

च. कालाग्निरुद्रः उपनिषद्द्वारा उत्तम गुणहरूले स्तुति गरिएको, चामर, पुन्नाग, कमल, नागपुष्प, वकुल आदि फूलहरूद्वारा नाग, देवता आदिले अर्चना गरिएको, सधैँ हजारौँ सूर्यको जस्तो प्रकाशले देदीप्यमान बनेको, कालाग्निरुद्रको उपमाले युक्त, संहारकारक, पातालवक्त्र कालाग्निरुद्रलाई सधैँ नमस्कार गर्दछु भनी पशुपतिनाथको अधोवक्त्रको स्वरूप बताइएको छ (पूर्ववत्) ।

षडाम्नायविद्या

अभ्यासार्थक "म्ना" धातुमा 'घञ्' प्रत्ययको योगले आम्नाय शब्द बन्दछ । अमरकोशमा आम्नायलाई वेदकै पर्यायका रूपमा ग्रहण गरिएको छ (अमरकोश, १।६।३) । वाचस्पत्यम् नामक कोशग्रन्थमा आम्नायलाई स्मृति र तन्त्रको पर्यायका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ (भट्टाचार्य, सन् १९६२, पृ. ७६८) । तन्त्रशास्त्रमा आम्नाय शब्दले 'मार्ग'को अर्थ ग्रहण गरेको छ । मार्गका अतिरिक्त श्रुति वा वेद, परम्पराबाट चलिआएको परिपाटी, कुलको रीतिस्थिति, गुरुपरम्पराबाट प्राप्त शिक्षा, सल्लाह, मन्त्रणा, परामर्श आदि अर्थमा पनि आम्नाय शब्द प्रचलित छ । यसप्रकार आम्नाय शब्द मुखपरम्परा वा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

श्रुतिपरम्पराबाट प्राप्त ज्ञानको अर्थमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यस्तो ज्ञान सर्वप्रथम कसले उपदेश गऱ्यो वा यस्तो ज्ञान कसरी लोकसम्म आइपुग्यो भन्ने सन्दर्भमा भगवान् शिव स्वयं नै गुरुशिष्यका रूपमा अवतीर्ण भई तन्त्रशास्त्रको उपदेश गरेको कथन पाइन्छ (स्वच्छन्दतन्त्र, ८।३१) । त्यसक्रममा भगवान् शिवले आफ्ना विभिन्न मुखहरूबाट तत्तत् मुखका शक्तिहरूलाई तन्त्रको उपदेश गरेको र त्यसका आधारमा विभिन्न आम्नायको नाम रहेको चर्चा पाइन्छ ।

तन्त्रग्रन्थहरूमा भगवान् शिवका मुख र तदनुरूप आम्नायको सङ्ख्याका विषयमा एकरूपता पाइँदैन । कुलार्णवतन्त्रले सदाशिवका पाँचवटा मुखको कल्पना गरी तदनुरूप पाँचवटा आम्नायको उत्पत्ति भएको बताएको छ (कुलार्णवतन्त्र, ३।७) । नित्याषोडशिकार्णवमा 'आम्नाय' शब्दको पर्यायका रूपमा 'आज्ञा' शब्दको उल्लेख गर्दै ग्रन्थकारले चारवटा आम्नायको सङ्केत गरेका छन् (नित्याषोडशिकार्णव, १।१२गघ) । उक्त ग्रन्थका व्याख्याकार शिवानन्दले आज्ञा शब्दलाई स्रोतको रूपमा परिभाषित गरेका छन् (नित्याषोडशिकार्णव, १।१२को ऋजुविमर्शिनीव्याख्या) भने विद्यानन्दले उक्त शब्दलाई स्रोतकै अर्को पर्याय समय संज्ञा दिएका छन् (पूर्ववत्) । तन्त्रालोकमा छवटा मुख र तदनुरूप छवटा दिशा वा आम्नायको सङ्केत पाइन्छ (श्रीतन्त्रालोक, १५।२०४ग–२०६) । नेत्रतन्त्रको उद्योत नामक व्याख्यामा पनि आचार्य क्षेमराजले छवटा आम्नायको सङ्केत गरेका छन् (नेत्रतन्त्र, १६।७६को उद्योतव्याख्या) । अब ती छवटा आम्नायका विषयमा यहाँ केही चर्चा गरिन्छ ।

क. **पूर्वाम्नायः** श्रीपशुपतिनाथको पूर्ववक्त्ररूप तत्पुरुषले आफ्नी अभिन्न शक्ति पूर्णेश्वरीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई पूर्वाम्नाय भनिन्छ । कुलार्णवतन्त्रअनुसार पूर्वाम्नायलाई सृष्टिरूप मानिन्छ (कुलार्णवतन्त्र, ३।४१क) । तन्त्रचिन्तामणि नामक ग्रन्थमा पूर्वाम्नायको उपासना दक्षिण तथा वाम दुवै आचारबाट हुने उल्लेख गरिएको छ (तन्त्रचिन्तामणि, २।७४क) । यसो भए तापनि परातन्त्रमा वामाचारमा जोड दिइएको छ । कुलार्णवतन्त्रमा उल्लेख भएअनुसार पूर्वाम्नायमा मन्त्रयोगद्वारा उपासना हुन्छ (कुलार्णवतन्त्र, ३।४२क) । पूर्वाम्नायको विद्या सिद्धौघ परम्परामा सर्वप्रथम मरीचिले प्राप्त गरेको र मरीचिले सो विद्या इन्द्रलाई प्रदान गरेको उल्लेख परातन्त्रमा पाइन्छ (परातन्त्र, १।७२) । पूर्वाम्नायका चौबीस सङ्केत अर्थात् पूर्वाम्नायको परम्पराबाट उपासना हुने चौबीस देवीहरूको उल्लेख परातन्त्रमा पाइन्छ (पूर्ववत्, १।६४ग–६६) । कुलार्णवतन्त्रमा पनि पूर्वाम्नायका चौबीस सङ्केतहरूको उल्लेख पाइन्छ (कुलार्णवतन्त्र, ३।४३कख) । भगवती पूर्णेश्वरी पूर्वाम्नायकी नायिका हुन् । परातन्त्रमा बताएअनुसार पूर्णेश्वरी इन्द्रनीलमणिको झैँ प्रभाले युक्त छिन् । उनका दशवटा हातहरूमा दण्ड, वर, अभय, कपालयुक्त त्रिशूल, डमरु, अक्षमाला, शक्ति, उखुको धनु, बाण र खड्ग सुशोभित छन् । यिनी चन्द्रसूर्यलाई आसन बनाएर भैरवमाथि रहेकी, प्रत्यालीढ आसनमा बसेकी, तीन आँखा भएकी, मुण्डमालाले विभूषित, वासुकि र शङ्खनागलाई कुण्डलका रूपमा धारण गरेकी, अनन्तहारको माला पहिरेकी, अर्धचन्द्रलाई शिरमा धारण गरेकी, रजोगुणले युक्त अहङ्कारस्वरूपकी छिन् (परातन्त्र, १।५६–६१) ।

ख. **दक्षिणाम्नायः** श्रीपशुपतिनाथको दक्षिणवक्त्ररूप अघोरले आफ्नी अभिन्न शक्ति निशेशीलाई उपदेश गरेको विद्यालाई दक्षिणाम्नाय भनिन्छ । पूर्वाम्नाय सृष्टिरूप मानिन्छ भने दक्षिणाम्नाय स्थितिरूप मानिन्छ (कुलार्णवतन्त्र, ३।४१ख) । दक्षिणाम्नायमा भक्तियोगबाट उपासना हुन्छ (कुलार्णवतन्त्र, ३।४२ख) । भगवतीको आराधनाबाट दक्षिणाम्नायको विद्या सर्वप्रथम इन्द्रले प्राप्त

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गरेको र त्यसपछि इन्द्रले धर्मराजलाई प्रदान गरेको उल्लेख परातन्त्रमा पाइन्छ (परातन्त्र,२।५।कख) । दक्षिणाम्नायका पच्चीसवटा भेदहरूको उल्लेख परातन्त्रमा गरिएको छ । जसअनुसार जम्भिनी, स्तम्भिनी, तारा, मोहिनी, अन्धिनी, शिवा, मृत्युञ्जया, चर्चिका, सिंही, दक्षिणकालिका, प्रचण्डा, उग्रचण्डा, उग्रतारा, कपालिनी, त्वरिता, छिन्नशीर्षा, वगला, वाक्प्रदायिनी, नीलसरस्वती, भीमा, त्रैलोक्यडामरेश्वरी, त्रैलोक्यविजया, चण्डी, रक्तचामुण्डी र भैरवी वामाचारले उपासना हुने देवीहरू हुन् । कुलार्णवतन्त्रले पनि दक्षिणाम्नायका पच्चीस सङ्केत अर्थात् भेदको उल्लेख गरेको छ (कुलार्णवतन्त्र,३।४३गघ) । आगमरहस्य नामक ग्रन्थअनुसार सौभाग्यविद्या, बगला, वाराही, वटुक, महिषमर्दिनी, लक्ष्मी, त्वरिता, वशिनी, श्री र तिरस्करणी यी दक्षिणाम्नायका देवता हुन् (आगमरहस्य, १।८७–१।८८कख) । भगवती निशेशी दक्षिणाम्नायकी नायिका हुन् । यिनै निशेशीलाई रक्तचर्चिका, चैतन्यभैरवी, रक्तकाली, सुन्दरीकालिका, अघोरेश्वरी आदि नामले पुकारिने कुरा परातन्त्रमा उल्लेख गरिएको छ (परातन्त्र, २।२ग–३) । अघोरेश्वरीको स्वरूपका विषयमा परातन्त्रमा उल्लेख भएअनुसार यिनी बलिरहेको चिताको माझमा चार वेदलाई आसन बनाएर बसेकी, नशाहरू स्पष्ट देखिने हाड र छालाले मात्र युक्त पातलो शरीर भएकी, कम्मरमा बाघको छाला बेरेकी, सुनको झैं कान्ति भएकी, अति डरलाग्दा पाँचवटा मुख तथा पन्ध्रवटा आँखा भएकी, मन्द मुस्कानले युक्त भएकी, लप्लपाउँदो जिब्रो भएकी, पातलो कम्मर भएकी, रौद्र स्वरूप भएकी, अर्धचन्द्रलाई शिरमा धारण गरेकी, माथितिर फर्केका खुला कपाल भएकी, नागलाई घाँटीमा बेरेकी, रगत बग्दै गरेको भर्खरै छिनेको टाउकोको माला लगाएकी, सोह्रवटा हातहरूमा पाश, अङ्कुश, कपाल, खट्वाङ्ग, मुण्ड, डिण्डिम, खड्ग, खेट, बाण, धनु, चक्र, दण्ड, कमण्डलुका साथै अभय, वर र तर्जनी मुद्रा धारण गरेकी, अन्य देवीहरूले घेरिएकी, हुङ्कारयुक्त नादले देवगणलाई त्रस्त बनाएकी, शवरूपी महादेवको छातीमा उभिएकी छिन् (पूर्ववत्, २।६–१६कख) ।

ग. **पश्चिमाम्नायः** श्रीपशुपतिनाथका षड्वक्त्रमध्ये पश्चिमवक्त्र सद्योजातले आफ्नी अभिन्न शक्ति कुब्जिकालाई उपदेश गरेको विद्या यस आम्नायसँग सम्बद्ध छ । पश्चिमाम्नाय संहारस्वरूप मानिन्छ । तन्त्रचिन्तामणि नामक ग्रन्थका अनुसार पश्चिमाम्नायमा कौलाचार र दक्षिणाचारबाट उपासना हुन्छ (तन्त्रचिन्तामणि, २।७४ग) तर परातन्त्रमा कौलाचार वा वामाचारमा जोड दिइएको छ । दक्षिणाचारबाट गरिएको उपासना यस आम्नायमा फलदायी नहुने कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ (परातन्त्र, ३।२६गघ) । पश्चिमाम्नाय जालन्धरपीठसँग सम्बद्ध छ । परातन्त्रअनुसार यो विद्या सर्वप्रथम अङ्गिरालाई प्राप्त भयो । त्यसपछि अङ्गिराबाट दक्षलाई, दक्षबाट नहुषलाई प्राप्त भयो । त्यसपछि यो विद्या चन्द्रवंशी राजकुलको कुलविद्याका रूपमा र भगवती कुब्जिका चन्द्रवंशी राजकुलको कुलदेवीका रूपमा प्रतिष्ठित भएको कुरा परातन्त्रमा उल्लेख गरिएको छ (पूर्ववत्, ३।२४–३।२५कख) । ज्येष्ठा कुब्जिका र बाला कुब्जिकाका रूपमा पूजित पश्चिमाम्नायकी नायिका कुब्जिकाका बत्तीसवटा भेदहरूको उल्लेख परातन्त्रले गरेको छ (पूर्ववत्, ३।६।गघ) । परातन्त्रअनुसार क्रमेशी, त्रिखण्डा, चण्डा, चण्डकपालिका, त्रिशुद्धि, उग्रचण्डा, अन्नपूर्णा, कराली आदि देवीहरू पश्चिमामयक्रमले उपासना हुने देवीहरू हुन् (पूर्ववत्, ३।१५गघ–३।१६) । आगमरहस्य नामक ग्रन्थमा लोपामुद्रा, महादेवी, अम्बा, भुवनेश्वरी, अन्नपूर्णा, कामकला, महासरस्वती, वाग्वादिनी, प्रत्यङ्गिरा र भवानीलाई पश्चिमाम्नायका देवीहरूको रूपमा उल्लेख

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गरिएको छ (आगमरहस्य, १।९२–१।९३) । परातन्त्रमा कुब्जिकाको स्वरूप यस प्रकार वर्णन गरिएको छ– आकाशजस्तो निर्मल वर्णले सुशोभित भएका वृषभमाथि चढेका, एक मुख, तीन आँखा तथा अठार हात भएका, ती अठार हातमध्ये दाहिनेतर्फका नौ हातमा डमरु, परशु, बाण, खड्ग, अङ्कुश, वज्र, शङ्ख, वेणु र वरमुद्रा धारण गरेका, देब्रेतर्फका नौ हातमा खट्वाङ्ग, शूल, धनु, फलक, पाश, घण्टा, कपाल, वेणु र अभय धारण गरेका कुब्जेश्वरको बायाँ तिघ्रामा बसेकी कुब्जिका एक मुख, तीन आँखा र दुई हातले युक्त छिन् । सिंहमा बसेकी रातो वर्णकी कुब्जिका नागको गहना लगाएकी, अर्धचन्द्रलाई शिरमा धारण गरेकी, खुला कपाल भएकी, ठूला र सुन्दर स्तन भएकी, सम्पूर्ण अलङ्कारले सुशोभित तथा शुभ लक्षणले युक्त छिन् (परातन्त्र, ३।७–३।१२) ।

घ. **उत्तराम्नायः** श्रीपशुपतिनाथका षड्वक्त्रमध्ये उत्तरवक्त्रस्वरूप वामदेवले आफ्नी अभिन्न शक्ति सिद्धेश्वरी वा गुह्यकालीलाई उपदेश गरेको विद्या उत्तराम्नायसँग सम्वद्ध छ । उत्तराम्नायलाई निग्रहस्वरूप मानिन्छ । उत्तराम्नायको उपासना कौलाचार तथा वामाचारबाट हुने कुरा तन्त्रचिन्तामणि नामक ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको छ (तन्त्रचिन्तामणि २।७४घ) । उत्तराम्नायकी नायिका गुह्यकाली हुन् । उत्तराम्नायका छत्तीसवटा भेदहरूको उल्लेख पाइन्छ (कुलार्णवतन्त्र,३।४४गघ) । उत्तराम्नायकी नायिका गुह्यकाली हुन् । उत्तराम्नायकी नायिका गुह्यकालीका असङ्ख्य भेद रहेका छन् । ती असङ्ख्य भेदहरूमध्ये दशवक्त्रा गुह्यकाली मुख्य मानिन्छिन् । यी प्रकृतिस्वरूप हुन् भने अरूचाहिँ विकृतिस्वरूप हुन् (महाकालसंहिता, गुह्यकालीखण्ड १।१२९गघ–१३०) । परातन्त्रअनुसार दशवक्त्रा गुह्यकाली नीलकमलको पत्रजस्तै श्यामल वर्ण भएकी, नीलरत्नको झैँ प्रभा भएकी, ज्ञानरूपी प्रकाशका किरणहरूले भरिएकी, ज्योतिस्वरूपको मण्डलमा रहेकी छिन् । भगवती गुह्यकाली दशवटा मुख तथा सत्ताइसवटा आँखाले युक्त छिन् । भगवतीका चौवन्नवटा हातहरू छन् । सबैभन्दा माथिको मुख दीपशिखा स्वरूपको छ । निर्वाणप्रद उक्त ज्योतिर्मय महावक्त्रलाई चण्डयोगेश्वरी नाम दिइएको छ । त्यसभन्दा तल सेतो वर्णको सिंहको मुख रहेको छ । त्यसभन्दा तल्लो पङ्क्तिमा बीचमा कालो वर्णको भयानक स्यालको मुख रहेको छ भने बायाँतर्फ अतिशय रातो वर्णको बानरको मुख र दायाँतर्फ डरलाग्दो ध्वाँसे वर्णको भालुको मुख रहेको छ । त्यसभन्दा तल पाँचवटा मुख भएको पङ्क्तिको बीचमा डरलाग्दा दाँतहरू भएका, भयानक आबाज निकाल्ने, माथितिर फर्केका पहेँला जटा भएको, कपाल र शिरमा अर्धचन्द्र धारण गरेको कालो वर्णको भगवतीको मानवमुख रहेको छ । सोही पङ्क्तिको बायाँपट्टि सबैभन्दा छेउमा पहेँलो वर्णको चुच्चो भएको गरुडको मुख रहेको छ भने त्यससँगै अत्यन्त सेतो वर्णको हात्तीको मुख रहेको छ । सोही पङ्क्तिको दायाँपट्टि सबैभन्दा छेउमा हरियो वर्णको गोहीको मुख रहेको छ भने त्यससँगै कालो वर्णको घोडाको मुख रहेको छ (परातन्त्र, ७।६७गघ–७५) । भगवती गुह्यकालीले नानाथरिका रत्नहरू धारण गरेकी छिन् । सेतो मद्यपात्र धारण गरेकी गुह्यकालीले रगतले लत्पत भएका सत्ताइसवटा नरमुण्डको माला लगाएकी छिन् । गुह्यकालीका बायाँ हातहरूमा चिद्रत्नमाला, कपाल, खड्ग, पाश, शक्ति, खट्वाङ्ग, मुण्ड, धनुष, चक्र, घण्टा, बालप्रेत, शैल, कङ्काल, नकुल, सर्प, मोहनी लगाउने बाँसुरी (कुट्टिनीवंश), षडम्र, डोडिका, वह्निपात्र, दण्ड, सुरो, अष्टारकेशरी, वक्त्र, मुद्गर र डमरु रहेका छन् । उनका दायाँ हातमा चिद्रत्नमाला, कैँची, अङ्कुश, दण्ड, रत्नकलश, त्रिशूल, पाँचवटा पाशुपत बाण, कुन्त, पारिजात, छुरी, तोमर, पुष्पमाला, डिण्डिम, गृध्र, स्वस्तिक, कमण्डलु, सुरो,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नद्यावर्त, कुण्डल, मांसखण्ड, बिमिरो, सूची र तर्जनी मुद्रा रहेका छन् (पूर्ववत्, ७।७७गघ–८४कख) । भगवती गुह्यकालीले बाघको छालाको लुगा, सर्पको छालाको उत्तरीय वस्त्र लाएकी छिन् । उनी घुँघुरुदार गहनाले सुशोभित भएकी, वीरघण्टा बजाइरहेकी, निरन्तर नूपुर र घुँघुरु बजाइरहेकी, खुट्टासम्म लत्रेको रातो कमलको फूलजस्तो मुण्डमाला लाएकी, खप्परको मद्यपात्र लिएकी, घाँटीमा ब्रह्मसूत्र र योगपट्टको पछ्यौरा भिरेकी, सर्पको गहना लाएकी र रातो कुण्डल धारण गरेकी छिन् (पूर्ववत्, ७।८४गघ–८९क) । हजारौँ सूर्यको जस्तो तेज भएकी, अत्यन्त तेजका कारण हेर्न कठिन हुने, सम्पूर्ण देवीदेवताहरूका आश्रयका रूपमा रहेकी भगवती गुह्यकालीलाई प्रत्यालीढ आसनमा रहेकी वा नृत्य गरिरहेकी भावना गर्नुपर्दछ (पूर्ववत्, ७।१०२गघ–१०४कख) ।

ङ. **ऊर्ध्वाम्नायः** श्रीपशुपतिनाथका षड्वक्त्रमध्ये ऊर्ध्ववक्त्रस्वरूप कामेश्वरले आफ्नी अभिन्न शक्ति कामेश्वरीलाई उपदेश गरेको विद्या ऊर्ध्वाम्नायसँग सम्बद्ध छ । ऊर्ध्वाम्नायलाई अनुग्रहस्वरूप मानिन्छ । ऊर्ध्वाम्नायको उपासना दिव्याचारबाट गरिन्छ (तन्त्रचिन्तामणि, २।७५क) । ऊर्ध्वाम्नायकी नायिका महात्रिपुरसुन्दरी हुन् । परातन्त्रअनुसार महात्रिपुरसुन्दरी कमलको परागको झैँ वर्ण भएकी, कुङ्कुमजलको झैँ कान्ति भएकी, सुन्दर भ्रूकुटी, सुन्दर तीन नेत्र, सुन्दर स्तन र त्यस्तै हाँसो भएकी, पातलो कम्मर भएकी, चार हातमा पाश, अङ्कुश, उखुको धनु र पाँचवटा बाण धारण गरेकी, शिरमा अर्धचन्द्र धारण गरेकी, सम्पूर्ण गहनाले सजिएकी, मनलाई आनन्दित तुल्याउने स्वरूपकी छिन् तथा यिनी ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, ईश्वर र सदाशिवरूपी पञ्चप्रेतको मण्डपमा बसेकी छिन् (परातन्त्र, ५।८–११कख) ।

च. **अधराम्नायः** श्रीपशुपतिनाथका षड्वक्त्रमध्ये अधोवक्त्रस्वरूप कालाग्निरुद्रले आफ्नी अभिन्न शक्ति वज्रेश्वरीलाई उपदेश गरेको विद्या अधराम्नायसँग सम्बद्ध छ । अधराम्नायका पातालाम्नाय, रहस्याम्नाय आदि पर्याय रहेका छन् । अधराम्नायको उपासना वाममार्गबाट मात्र हुने कुरा तन्त्रचिन्तामणि नामक ग्रन्थले बताएको छ (तन्त्रचिन्तामणि, २।७५ग) । वज्रेश्वरी अधराम्नायकी नायिका हुन् । तीनवटा मुख, प्रति मुख तीनवटा आँखा, चारवटा हात भएकी रातो वर्णकी वज्रेश्वरी प्रेतलाई आसन बनाएर नृत्यमुद्रामा रहेकी छिन् । मुण्डहरूको लामो मालारूपी गहनाले सुशोभित भएकी, सर्पको जनै लाएकी, बाघको छालाको कपडा लाएकी, सिंहको छालाको उत्तरीय वस्त्र लाएकी, आफ्ना चार हातमा कैंची, खप्पर, खट्वाङ्ग र डमरु धारण गरेकी वज्रेश्वरी कलियुगमा शीघ्र फल प्रदान गर्ने ईश्वरी हुन् (परातन्त्र, ६।३–६कख) ।

उपसंहार

छ मुख भएका श्रीपशुपतिनाथका तिनै छवटा मुखस्वरूप सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष, ईशान र कालाग्निरुद्र एवं तिनका अभिन्न शक्ति क्रमशः कुब्जेश्वरी, सिद्धेश्वरी (गुह्यकाली), निशेश्वरी, पूर्णेश्वरी, त्रिपुरसुन्दरी र वज्रेश्वरीका बीच संवादका क्रममा आविर्भाव भएको तान्त्रिक ज्ञानको परम्परा नै आम्नाय परम्पराका रूपमा प्रसिद्ध छ । अतः भगवान् श्रीपशुपतिनाथ नै समग्र आगमिक वा तान्त्रिक ज्ञानपरम्पराका आदिस्रोत हुन् भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । शिवमस्तु ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भ सामग्रीसूची

कौल, मधुसूदन (सम्पादक) (सन् १९२९), *स्वच्छन्दतन्त्र* (उद्योतव्याख्या), श्रीनगर : काश्मीर संस्कृत ग्रन्थमाला ।

गुप्त, अभिनव (सन् २००२), *तन्त्रालोक*, राधेश्याम चतुर्वेदी (सम्पादक), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

गौतम, कुलचन्द्र (टीकाकार), (२०१७) *अमरकोश*, वाराणसी : यशोदा पुस्तकालय ।

ज.ब.रा., धनशमशेर (२०३६), *कामकलारहस्य*, काठमाडौँ : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

झा, किशोरनाथ (सम्पादक) (सन् १९९३) *महाकालसंहिता (गुह्यकालीखण्ड)*, इलाहाबाद : गङ्गानाथ झा केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ ।

द्विवेदी, व्रजवल्लभ (सम्पादक) (सन् १९६८), *नित्याषोडशिकार्णव*, वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय ।

द्विवेदी, व्रजवल्लभ (सम्पादक) (सन् १९८८), *अष्टप्रकरण*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

द्विवेदी, व्रजवल्लभ (सम्पादक) (सन् २००४), *नेत्रतन्त्र (उद्योतव्याख्या)*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स ।

नवमीसिंह (२०५४), *तन्त्रचिन्तामणि* (पूर्वभाग), विद्यानाथ उपाध्याय भट्ट (सम्पादक), दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

भट्टराई, नन्दन (सम्पादक) (२०५७), *श्रीचक्रको उपासना र क्रमदीक्षारहस्य*, दाङ : महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

भट्ट, विद्यानाथ उपाध्याय (२०६२), *तन्त्रविद्यालोक*, काठमाडौँ : अन्नपूर्णा उपाध्याय भट्ट ।

भट्टाचार्य, तारानाथ (सम्पादक) (सन् १९६२), *वाचस्पत्य*, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत सिरिज अफिस ।

मालवीय, सुधाकर (सम्पादक) (सन् २०११), *आगमरहस्य*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।

मिश्र, परमहंस (सम्पादक) (सन् २००२), *कुलार्णवतन्त्र*, दिल्ली : चौखम्बा विद्याभवन ।

लामिछाने, माधवप्रसाद (सम्पादक) (२०७५), *परातन्त्र*, काठमाडौँ : राष्ट्रिय अभिलेखालय ।

शास्त्री, जगदीश (सम्पादक), (सन् १९८०), *लिङ्गपुराण*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

शास्त्री, जगदीश (सम्पादक), (सन् १९९०), *उपनिषत्संग्रह*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुकृतिदत्तपन्तस्य वैशिष्ट्यविमर्शः

✍ डा. रत्नावलीशर्मा*

शोधसारः

नैपालकस्य महाकवेः सुकृतिदत्तपन्तस्य वैशिष्ट्यं प्रकाशयितुं प्रस्तुतेऽस्मिन् लघुलेखे महाकवेः सुकृतेः लोकयात्रायाः कृतीनाञ्च संक्षिप्य निरुपणं विधाय तस्य अष्टाविंशत्यधिकासु विविधविषयासु प्रौढासु कृतिषु कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं निखिलेऽपि संस्कृतवाङमये विशिष्टं वर्तत इति प्रतिपादितमस्ति । कविरयं१८८०वैक्रमाब्दात् १९३१ वैक्रमाब्दपर्यन्तं भुवमिमामलङ्चकार । न केवलमस्य ग्रन्थाः संख्यायामेवाधिकाः प्रत्युत गुणदृशापि प्रौढा महत्त्वपूर्णाश्च सन्ति । अस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं हि प्रौढं मनोरमं शास्त्रकाव्यं विद्यते, यत्र कालिदासभारविमाघश्रीहर्षप्रमुखाणां प्राचीनानां महाकावीनां वैशिष्ट्यमेकत्रैव सन्निहितं विद्यते ।

शब्दकुञ्जीः *गुप्तमुद्राबन्धः, पुष्पिकावाक्यम्, शीतलारोगः,सर्वतोभद्रम्, षडरचक्रबन्धः, ।*

विषयप्रवेशः

अजरायाममरायाञ्च सुरगवि सृष्टेरारम्भाद् अधुनावधि बहुविधं विपुलं वाङ्मयं निरन्तरं रच्यमानमस्ति । अस्मिन्नेव क्रमे नैपालकेन महाकविना सुकृतिदत्तपन्तेन विंशशताब्द्याः पूर्वार्द्धे अनेकेषु विषयेषु बहवो ग्रन्था प्रणीताः । अस्य हि महाकवेः सुकृतिनः व्याकरणन्यायसाहित्यादिविषयेषु निर्मितेषु प्रौढतमेषु ग्रन्थेषु कार्तवीर्योदयमहाकाव्यमत्यन्तं प्रौढं मनोरमञ्च महाकाव्यं विद्यते । यत्रानेकेषां शास्त्राणां प्रौढ्या समावेशेन सहैव साहित्यस्य शास्त्रीयं विश्लेषणमपि उपमानप्रतिमानादिरूपैरुपायैर्विहितं दृश्यते । अस्य कवेर्हि कृतौ कार्तवीर्योदये कालिदासभारविमाघश्रीहर्षप्रभृतीनां महाकवीनां काव्यगुणायुगपदवतीर्णा विद्यन्ते । लेखोऽयं तद्विषयकं वैशिष्ट्य प्रदर्शयितुं प्रवृत्तो वर्तते ।

पूर्वकार्याणिः

महाकवेः सुकृतिदत्तपन्तस्य व्यक्तित्वस्य कृतित्वस्य वैशिष्ट्यस्य अनेकान् पक्षानाधृत्य विभिन्नेषु कालखण्डेषु विभिन्नासु पत्रपत्रिकासु अनेके शोधलेखाः, विविधाः शोधप्रबन्धाश्च प्रस्तुताः सन्ति । तेषां सर्वेषां विवरणमपि लेखादस्मात् बहुगुणं भवितुं शक्नोति । अतएव सुकृतेर्व्यक्तित्वस्य कृतित्वस्य च अनेकेषां पक्षाणां अध्ययनम् अधुनाप्यवशिष्टं वर्तते । अतएव महाकवेः सुकृतिदत्तपन्तस्य वैयक्तिकपरिचयस्य क्षेत्रे कृतीनां परिगणने तासां विश्लेषणे सुकृतेर्वैदुष्यस्य वैशिष्ट्यस्य च प्रतिपादने अधुनापि अत्यधिकमध्ययनम् अपेक्षितं वर्तते । तस्मिन्नेव क्रमे अस्य शोधलेखस्यापि संक्षिप्य तदीयव्यक्तित्वकृतित्वप्रदर्शनपुरस्सरं कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य वैशिष्ट्यं पुरस्कर्तुम् आवश्यकता विद्यते ।

समस्याकथनम्

प्रस्तुतोऽनुसन्धानात्मकोऽयं लघुलेखः महाकावेः सुकृतिदत्तपन्तस्य कः परिचयः किञ्च तस्य काव्यकृतिवैशिष्ट्यम् इति समस्यां पुरस्कृत्य प्रस्तुतो वर्तते ।

---

* उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

CC-0, Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्ययनस्योद्देश्यम्

समस्याकथने प्रस्तुतां समस्यां समाधातुं प्रस्तुतस्याय शोधलेखस्य महाकवेः सुकृतेः परिचयपुरस्सरं वैशिष्ट्यप्रदर्शनम् विशिष्टमुद्देश्यं वर्तते ।

सीमाङ्कनम्

लेखोऽयं सुकृतिदत्तपन्तसम्बद्धवाङ्मयसामग्रीम् अधिकृत्य सैद्धान्तिकाधारतया च पौरस्त्यं काव्यशास्त्रम् आधृत्य च केवलं सुबृतेर्लोकयात्राया, तस्याष्टविंशत्यधिकासु कृतिषु च कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य वैशिष्ट्यस्य दिग्दर्शनार्थमेव प्रस्तुतोऽस्ति ।

अध्ययनविधिः

अनुसन्धानकार्यं सम्पादयितुं सामग्रीसमाहरणाय पुस्तकालयविधिः, विश्लेषणाय यथाऽवश्यकं विश्लेषणतुलनाव्याख्याविधीनां, निष्कर्षनिष्पादने च विश्लेषणनिगमनविधीनां यथावश्यकं प्रयोगो विहितोऽस्ति । पादटिप्पणीसन्निवेशे प्राचीनग्रन्थानामुद्धरणे परम्परागतो विधिरनुसृतः । सन्दर्भसूचीनिर्माणे लेखकपृष्ठपद्धतिः (MLA) अनुसृता विद्यते ।

सुकृतिदत्तस्य परिचयः

प्रायो हि प्राचीनाः संस्कृतकवयः केवलं स्वीयेन वैदुष्येन कृतिवैशिष्टचेन च परिचिता दृश्यन्ते । तेषां वैयक्तिकमितिवृत्तं कदाचिन्नाममात्रतोऽपि काठिन्येनैव विज्ञायते । भासकालिदासादीनां कतीनाञ्चिद्महाकवीनां नाम्नः कतिपयानां कृतीनाञ्च अतिरिक्तोऽन्यः कोऽपीतिहासो नाधिगम्यते । पश्चाद्वर्तिषु कतिषुचिद् कविषु स्वेतिहासोल्लेखस्य परम्परापि प्रचलिता दृश्यते । तेषुहि श्रीहर्षजगन्नाथप्रमुखेषु केषुचित् कविषुपरम्परेयं स्वल्पतया द्रष्टुं शक्यते । महाकविः सुकृतिदत्तपन्तोऽपि कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये नैजं स्वल्पतरं परिचयमुपस्थाप्य श्रीहर्षादीनां परम्परायाम् आत्मानं न्यस्तवान् । अनेन महाकविना श्रीहर्षेणेव प्रत्येकं सर्गस्य अन्त्यपुष्पिकावाक्येषु आत्मनः पित्रोः कुलस्याभिजनत्वस्य चोल्लेखेन सहैव महाकाव्यान्ते स्थानस्य समयस्य चोल्लेखेनात्मनो वैयक्तिकः परिचयो दत्तः । श्रीहर्षेण हि कतिषुचित् पुष्पिकापद्येषु कतिपयानां कृतीनां नामान्यपि समुल्लिखितानि -

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरं सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
तन्च्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥[1]

अनयैव रीत्या महाकविना सुकृतिनापि प्रतिसर्गसमाप्तिपुष्पिकावाक्यत्वेनाधोलिखितं पद्यं उत्तरार्द्धे किञ्चित्परिवर्तनं विधाय प्रस्तुतम्-

श्रीमत्कूर्मधराधरेन्द्रवसतिप्रख्यातपन्तान्वये
जातः श्रीभवदत्तपण्डितवरः श्रीभार्गवी तत्प्रिया ।
लेभाते सुकृतिं सुतं निजमतेः संशुद्धये तत्कृते

---

[1] नैषधीयचरितम् १।१४५।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

काव्येऽस्मिन् कृतवीर्यसूनुचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः ॥[२]

भवदत्तभार्गव्योःचतुर्षु पुत्रेषु कविः सुकृतिः कनिष्ठ आसीत् । एकस्याः किंवदन्त्या अनुसारेणायं शैशवे शीतलारोगग्रस्तोऽधिकं कालं यावत् रुग्णोऽभूत् । कदाचिदस्य पितरौ भार्गवीभवदत्तौ तं मृतं मन्वानौ सकरुणं विलेपतुः । तस्मिन्नेवावसरे काचन श्यामा युवतिस्तत्राजगाम । सा च मृतस्य शिशोः शरीरे कोद्रवचूर्णं विलेप्य शिशुञ्चैनन्माशिषा संयोजितवती समुपस्थितेषु सर्वेष्वप्यात्मीयेषु जनेषु क्रन्दत्सु सा कुतः समायाता क्व गतेति केनापि नाज्ञायि । किञ्चित्कालानन्तरं सुकृतौ प्राणानां सञ्चारोऽजायत । स्वल्पेनैव कालेन च सर्वथा स्वस्थोऽपि सञ्जातः । सुकृतौ पुनरुज्जीविते जनैरन्विष्टापि सा न दृष्टा । सुकृतेर्जीवनदात्री सा श्यामा युवतिर्भगवती तारा आसीदिति विश्वस्यते । तत एव च सुकृतेः तारायां भक्तिरपि समुदिता ।[३] कवेरात्मोल्लेखानुसारेण द्वादशवर्षकल्पेऽस्मिन् पिता भवदत्तः स्वरगच्छत् । ततश्च तदीयैरग्रजैर्मातुर्भार्गव्याः पितुः कवित्वपरम्परायाश्चोपेक्षा विहिता । ततः खिन्नो मातरि कवितायामुभयत्रापि श्रद्धावान् स तयोः सेवयैव स्वकीयं जीवनमनैषीत्-

तातेे याते जलधितनयानाथलोकं सशोकीं
सायङ्कोकीसदृशकवितान्नावितामन्यपुत्रैः ।
अम्वां दृष्ट्वा सरसहृदयो वत्सराद्द्वादशादा
नानायत्नैस्तदवनपरो वृद्धतामस्मि यातः ॥[४]

सुकृतिदत्तेन किंवदन्त्यनुसारेणैव भगवत्यास्तारिण्या अनुकम्पयैव न केवलं कवित्वमेवाधिगतं प्रत्युत तेन कार्तवीर्योदयाख्यं प्रौढं नूतनं महाकाव्यमपि प्रणीतमित्यात्मनैव समुल्लिखितम्-

ताते नारायणपदगते कीर्तिरम्बात्रिलोकीं
शास्त्रप्रौढीः सरसकवितावादिता मामयासीत् ।
श्रीतारायाश्चरणकृपया पालयंस्तास्समस्ताः
काव्यं नव्यं व्यरचयमहं कार्तवीर्योदयाख्यम् ॥[५]

महाकविना सुकृतिना भावामृतव्याख्याया समापनावसरे स विंशतिवर्षकल्प आसीदित्युल्लेखो व्यधायि-

बाणाङ्गवाजीन्द्रमिते सुशाके समागतो विंशतिमाश्वकार्षीत् ।
सुकीर्तिदत्तो भवदत्तपुत्रः कृष्णातटे पर्वतनीर्वृतीदम् ॥[६]

भावामृतव्याख्यायाः परिसमाप्त्यवसरे बाणाङ्गबाजीन्द्रमिते अर्थात् बाणाः = ५ अङ्गानि= ६, बाजी= ७, = इन्द्र= १ = १७६५ तमे शकाब्दे तदनुसारेण १९०० तमे वैक्रमाब्दे कवेरायुः विंशतिवर्षपरिमितमासीत् ।

---

२ **कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्** । १।४६।

३ भागवतप्रसादशर्मा, 'महाकविः सुकृतिः तत्कृतिमितयश्च', **हैमवती**, ११।२०४५, पृ. ३८ ।

४ **कार्त.**, १७।१३।

५ तत्रैव १७।१४।

६ प्रपन्नाचार्यः (सं.), **भावामृतव्याख्या**, पूर्ववत्, अन्त्यपुष्पिकावाक्य ४ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तेन चास्य जन्म १८८० वैक्रमाब्दे समजायत इति नैश्चित्येन वक्तुं शक्यते । कविना कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं १९२८ तमे वैक्रमाब्दे पूर्णतां नीतमासीत्-

नागेन्द्रनेत्रनवभूमितविक्रमाब्दे

वैशाखमासि सितपक्षतृतीयतिथ्याम् ।

श्रीकार्तवीर्यचरितोदितकाव्यमेतत्

श्रीतारिणीकरुणया परिपूर्णमासीत् ॥[७]

अस्य महाकाव्यस्य समाप्तिदिनाङ्कः १९२८ वैक्रमाब्दे वैशाखमासस्य शुक्लतृतीया अर्थात् अक्षयतृतीया आसीत् । एवञ्च कार्तवीर्योदयसमाप्तिकाले स अष्टचत्वारिंशद्वर्षकल्पोऽभूत् । कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये पुत्र्या विद्याया नाम्नोऽदर्शनात् तदनन्तरमेव विद्यायाः जन्मानुमातुं शक्यते ।

प्रपन्नाचार्येण सुकृतेर्देवीस्तोत्रमाधृत्यान्तिमे समये स गुल्मरोगग्रस्त आसीदित्युल्लेखो व्यधायि । तत्रैव च तेन वृन्दावनस्य रङ्गलक्ष्मीमन्दिरस्य श्रीरङ्गाचार्यं विशिष्टाद्वैतविषयमाधृत्य लिखितपत्रानुसारेण १९३० वैक्रमाब्दं यावत् सुकृतेः स्थितिः साधिता । तदनुसारेण १९३१ तम एव वैक्रमाब्दे भुवमिमं तत्याज ।[८]

सुकृतेः कृतयः

महाकविना सुकृतिना स्वल्पेनैव समयेन संस्कृतवाङ्मये विविधेषु विषयेष्वनेके ग्रन्थाः विरचिताः । सम्प्रति प्रकाशिता अप्रकाशिताश्चाष्टाविंशतिसङ्ख्याता हि तस्य श्रूयन्ते। यद्यप्यधुनावधि तस्य कृत्यष्टकमेव प्रकाशितं दृश्यते–भावामृतव्याख्या कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं तारिणीवरिवस्या देवीस्तुतिश्च तथैव सुकृतिदत्तपन्तसूरिविरचितग्रन्थावलौ च मकरन्दस्तुतिव्याख्या, कूटार्थव्याख्या, नैषधक्रोडपत्रम्, भावामृतम्, तारिणीवरिवस्या, विरुदावलिश्चेति षड्ग्रन्थाः प्रकाशिता सन्ति । एतेषु भावामृतव्याख्या-तारिणीवरिवस्या च ग्रन्थद्वयं ग्रन्थावलौ स्वतन्त्रतया च प्रकाशनमुपलभ्येते । कार्तवीर्योदयभावामृतयोर्द्वयोः कृत्योस्तेनात्मनैव दशग्रन्थानामुल्लेखो विहितो दृश्यते । एतेभ्यो दशग्रन्थेभ्यो व्यतिरिक्तमन्यान्यपि नामानि समुपलभ्यन्ते । एवञ्च-१. उदाहरणचन्द्रिका[९], २. रत्नावली[१०], ३. रसिकरञ्जनी[११], ४. शृङ्गारशतकम्[१२], ५. भावामृतम्[१३], ६. सिद्धान्तवादः[१४], ७. स्फोटवादः[१५], ८. गङ्गाप्रसादः[१६], ९. मन्दारमाला[१७], १०. छन्दःप्रबन्धः[१८], ११.

---

७ **कार्त.**, १७।३५।

८ प्रपन्नाचार्यः (सं.), **भावामृतव्याख्या**, पूर्ववत्, भूमिका, पृ. ढ ।

९ मत्कृतायामुदाहरणचन्द्रिकायां हरिणीछन्दसि... । प्रपन्नाचार्यः (सं.), **भावामृतव्याख्या**, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

१० मत्कृतायां रत्नावल्यां श्रीमन्तमास्वितिपद्यव्याख्यानवत्... । तत्रैव/**कार्त.**, ९।११४।

११ मत्कृतरसिकरञ्जन्यां विशदीकृतमिति... । तत्रैव पृ. ५ ।

१२ तथापि किञ्चिद् अस्मत्कृतशृङ्गारशतकपूर्वपीठिकातः । तत्रैव पृ. ८ ।

१३ प्रपन्नाचार्यः (सं.), **भावामृतव्याख्या**, पूर्ववत् ।

१४ **कार्त.** ८।१०२।

१५ तत्रैव योहानेस् स्नाइडर, १०।१२०। प्रपन्नाचार्य १०।११९।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्[19], १२. वृद्ध्यादिसूत्राष्टकवृत्तिः[20], १३ परिभाषेन्दुशेखरक्रोडपत्रम्[21], १४. शक्तिवादक्रोडपत्रम्[22], १५. नैषधीयक्रोडपत्रम्[23], १६. रसमाला[24], १७. व्युत्पत्तिवादटिप्पणी[25], १८. शब्दशक्तिप्रकाशिकाटीका[26], १९., गादाधरीटीका[27], २०. शब्देन्दुशेखरक्रोडपत्रम्[28], २१. मकरन्दस्तुतिटीका[29], २२. शृङ्गारसङ्ग्रहः[30], २३. विरुदावली[31], २४. देवीस्तोत्रम्[32], २५. कुवलयानन्दखण्डनम्[33], २६. ज्यौतिषसारसिद्धान्तः[34], २७. मुहूर्तलाघवम्[35], २८. रसमञ्जरी[36](नेपालीभाषायां रचिता) । एतेषामष्टविंशतिग्रन्थानां सूचना समुपलभ्यते । एतदतिरिक्तमलङ्कारचूडामणिरित्याख्यस्य ग्रन्थस्यापि समुल्लेखः सुकृतिदत्तकृतित्वेन प्रपन्नाचार्येण विहितो दृश्यते । तस्यान्येऽपि ग्रन्थाः सम्भवन्ति येषां नाम्नां चर्चा अधाुनावधि न जाता यद्वाधुनावधि ते दृक्पथं नावतीर्णाः ।

सुकृतेः काव्यवैशिष्टचम्

उत्तरवर्तिसमये संस्कृतवाङ्मये प्रायः एतावतां बहुसंख्यकानां बहूविषयाणाञ्च ग्रन्थानां रचना केनापि एकेन स्रष्टानाक्रियत । अर्धशतकात्मके स्वल्प एव वयसि अष्टाविंशाधिकानां प्रौढानां ग्रन्थानां रचनयैव

---

[16] तत्रैव ११।१२१।

[17] तत्रैव १३।५५।

[18] तत्रैव १४।१२४।

[19] प्रपन्नाचार्यः (सं.) **कार्त.**, काठमाण्डौः नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५१ वि.सं. ।

[20] राष्ट्रियाभिलेखालयः, ल.सं.प. ३८७४, वि.सं. ५५७ ।

[21] राष्ट्रियाभिलेखालयः, ल.सं.प. ६१९०, वि.सं. ६४५ ।

[22] राष्ट्रियाभिलेखालयः, ल.सं.प. ६६४३, वि.सं. ५६२ ।

[23] प्रपन्नाचार्यः (सं.), **कार्त.**, पूर्ववत्, भूमिका, पृ. ७२ ।

[24] तत्रैव पृ. ७४ ।

[25] तत्रैव ।

[26] तत्रैव पृ. ७५ ।

[27] तत्रैव ।

[28] तत्रैव ।

[29] तत्रैव पृ. ७६ ।

[30] तत्रैव पृ. ७७ ।

[31] तत्रैव ।

[32] तत्रैव ।

[33] प्रपन्नाचार्यः (सं.), **भावामृतव्याख्या**, पूर्ववत्, भूमिका, पृ. ठ ।

[34] तत्रैव ।

[35] तत्रैव ।

[36] माधवशरण उपाध्याय, 'संस्कृतकृतेकक महाकवि सुकृतिदत्तको नेपाली कृति रसमञ्जरी व्याख्या', **ऋतम्भरा**, वर्ष ९, अङ्क २, २०६५ वि. सं., पृ. ७८।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

महाकवेर्सुकृतेर्वैदुष्यस्य वैशिष्ट्यम् अपरिमितमासीदिति विश्लेषयितुं शक्यते । यद्यप्यस्यसर्वविषयका एव ग्रन्थाः प्रौढा महत्त्वपूर्णाश्च विद्यन्ते तथापि साहित्यसम्बद्धाः कृतयः ततोपि प्रौढा विशिष्टाश्च सन्ति । तेष्वपि ग्रन्थेषु कार्तवीर्योदयमहाकाव्यमद्वितीयैव कृतिर्विद्यते । सर्वशास्त्रविशारदो हि सुकृतिः विविधेभ्यो ज्यौतिषव्याकरणादिसाहित्यप्रभृतिभ्यः विविधेभ्यः दर्शनेभ्यः पुराणेतिहासादिध्यश्चोपमानानि निदर्शनान्युद्धरणानि च समाहृत्य वैदुष्यस्य परां काष्ठां प्रादर्शयत् । तेन महाकाव्येऽत्र हि सरलललितविदग्धमहाकाव्यत्वेन प्रथितयोर्महाकवेः कालिदासस्य रघुवंशकुमारसम्भवमहाकाव्ययोः प्रौढपाण्डित्यपूर्णतया चर्चितानांमाघभारविश्रीहर्षाणां बृहत्त्रय्या अर्थात् किरातार्जुनीय- शिशुपालवध- नैषधचरितमहाकाव्यानांसाहित्यिकं सौन्दर्यं युगपल्लब्धुं शक्यते। लघुलेखेऽस्मिन्अधिकस्य वस्तुनः सन्निवेशासम्भवत्वे निदर्शनार्थं कानिचिदेवोदाहरणानि प्रस्तूयन्ते ।

महाकविना कालिदासेनसौन्दर्यवर्णने पार्वत्यामुखे चान्द्री पाद्मी चोभयविधापि शोभा उपलभ्यते इति वर्णितं दृश्यते –

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।

उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला, द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥[३७]

महाकविना सुकृतिनापि कार्तवीर्योदये ह्ययमर्थः कनकप्रभामुखवर्णने निम्नाङ्किताभ्यां पद्याभ्यां प्रस्तुतो दृश्यते–

कमले विमलेऽपि नो सुधा–
मृतसिन्धौ न विधौ च सौरभम् ।
अदसीयमुखञ्जगत्सुख–
न्द्वितयन्तद् भरतेऽतिनिर्भरम् ॥
कमलं कमलन्न निर्मलं
सकलङ्कं विधुमण्डलं स्फुटम् ।
विलसद्रदनं तदाननं
समताङ्केन समेतु विष्टपे ॥[३८]

महाकवेः सुकृतेः कार्तवीर्योदयस्य नायिकासम्बन्धिन्या वर्णनायाः कथासङ्घटनायाश्च प्रसङ्गः कालिदासस्य रघुवंशकाव्यस्य इन्दुमतीस्वयम्वरप्रसङ्गेनात्यन्तं संवदति ।रघुवंशमहाकाव्यस्य पञ्चमसर्गादारभ्याष्टमसर्गं यावत् प्रस्तुतायाः अजसम्बद्धायाः कथाया नायिकेन्दुमती विदर्भदेशस्य क्रथकैशिकवंशस्य राज्ञो भोजस्य भगिनी वर्तते–

क्रथकैशिकवंशसंभवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवच्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥[३९]

---

[३७] **कुमारम्भवम्** १।४३

[३८] **कार्त.,** ९।५५।५६।

[३९] **रघुवंशमहाकाव्यम्** ८।८२।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सुकृतेः कार्तवीर्योदयस्य नायिका कनकप्रभापि क्रथकैशिकवंशोत्पन्नस्य राज्ञो भोजस्य पुत्री वर्तते –

क्रथकैशिकवंशवारिधे-
रुदिता पद्मकरापि देवता ।
अकलङ्कितसोदरा स्थिर–
प्रकृतिश्चार्जुनधर्मधारिणी ॥[४०]

विदर्भराजस्य भोजस्य राजप्रासादे तदीयभगिन्या इन्दुमत्या स्वयम्बरावसरे प्राप्तो महाराजोऽजः प्रातर्वैतालिकानां स्तुतिपाठैर्जागर्ति –

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमार–
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥[४१]

एवमेव क्रथकैशिकवंशोत्पन्नस्य विदर्भनरेशस्य भोजस्य पुत्र्याः कनकप्रभायाः स्वयम्बरार्थं प्राप्तो माहिष्मतीशोऽर्जुनोऽतिथित्वेन विदर्भराजप्रासादे सुप्तो वन्दिनामेव स्तुतिपाठैर्निद्रातो जागर्ति –

इति विलसितनानाश्लेषहृद्यैर्विचित्रैः
मधुरपदविलासैर्वन्दिनां वाक्यजातैः ।
शयनसमुपनीतस्स्वप्रियाकेलिकल्पैः
परिहृतशयनीयो यादवः प्रोदतिष्ठत् ॥[४२]

इमानि कानिचन निर्दर्शनानि वर्तन्ते कविना सुकृतिना महाकवेः कालिदासस्य द्वाभ्यामेव महाकाव्याभ्यां रघुवंशकुमारसम्भवाभ्यां स्वकीयकाव्यनिर्माणप्रसङ्गेऽधिका प्रेरणा गृहीतेति निश्चप्रश्चं वक्तुं शक्यते ।

चित्रालङ्कारचित्रणविधौ हि कविः सुकृतिर्भारविमाघाभ्यां स्पर्धमानो दृश्यते ।
यथा महाक्वेः कादिलासस्य सरलावर्णनशैली कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये समवतीर्णा विद्यते । तथैव भारविमाघयोरपि चित्रालंकारचातुरी कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये अनुसृता विद्यते ।

निर्दर्शनार्थम् एकैकं पद्यं समुद्धियते । किरातार्जुनीयस्य हि-

देवाकानिनि कावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।
काकारेभभरे काका निस्वभव्यव्यभस्वनि ॥

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का

---

[४०] कार्त.,११।९१।

[४१] रघुवंशम् ६।७५।

[४२] कार्त.,११।६६।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे

अयं श्लोकोऽष्टसु कोष्ठेषु विभज्य तीर्यक् उपरिष्टाद् अधश्च चतसृभ्य एव दिग्भ्यः समानरूपेण पठितुं शक्यते । तथाहि किरातार्जुनीयमहाकाव्ये -

सा शारदा दारशासाशारसार रसारशा ।

रसावहाहावसार दारहाविविहारदा ॥[४३]

सा	श	र	दा	दा	र	श	सा
शा	र	सा	र	र	सा	र	श
र	सा	व	हा	हा	व	सा	र
दा	र	हा	वि	वि	हा	र	दा
दा	र	हा	वि	वि	हा	र	दा
र	सा	व	हा	हा	व	सा	र
शा	र	सा	र	र	सा	र	शा
सा	शा	र	दा	दा	र	श	सा

इदमपि पद्यं चतसृम्योः दिग्म्योः नुलोमविलोमाभ्यां च समारभ्य समाप्य च अष्टभिः प्रकारैः संस्थापयितुं शक्यते । अतएवात्र सर्वतोभद्रनामकः चित्रालंकारो विद्यते । यदि सर्वतोऽर्थाद् वामतो दक्षिणतऊर्ध्वतोऽधस्तः सर्वतः श्लोकपादानां भ्रमणं भवति तदा सर्वतोभद्राख्यश्चित्रालंकारः सम्पद्यते ।[४४]

एवमेवमहाकवेर्माघस्य चित्रालङ्कारसरणिरपि सुकृतिदत्तपन्तस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये दृष्टिपथमवतरति ।निदर्शनार्थं दिङ्मात्रमत्रोद्ध्रियते ।

तथा हि महाकवेर्माघस्य शिशुपालवधमहाकाव्ये षडरचक्रबन्धनामा चित्रालंकारः प्रस्तुतो विद्यते । षडरचक्रनामको चित्रबन्धो हि पूर्वं षट्त्स्वक्षरेष्वाद्यान् त्रीन् पादान् विलिख्य चतुर्थः पादो नेमौ भ्रमणक्रमेणोपन्यस्यते । यत्र कवेः काव्यस्य विशिष्टस्य वस्तुनः चिह्नम् आधुनिक्यां भाषायां मुद्रैव चित्रिता भवति ।[४५] चक्रबन्धेष्वेकाङ्गत्वेन द्व्यङ्गत्वे त्र्यङ्गत्वेन वा कवेर्नामादीनां समुल्लेखो दृश्यते । महाकविना माघेन हि षडरचक्रबन्धस्य योगो नैजे महाकाव्ये निम्नांकितयारीत्या विहितः -

सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघक्षयशुद्धिरुद्धरतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा ।
मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः सनादं हरे-
रैकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥[४६]

४३। कार्त., ७।८० ।

४४. तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः । **काव्यादर्शः**, ३।८०।

४५. पुरः पुरो लिखेत्पादानत्र त्रीन् षडरीकृतान् । तुर्यन्तु भ्रमयेन्नेमौ श्चक्रसंविधिः ॥ **सरस्वतीकण्ठाभरणम्** , पूर्ववत्, पृ.१६ ।

४६. **शिशुपालबधम्**, ११।१२०।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

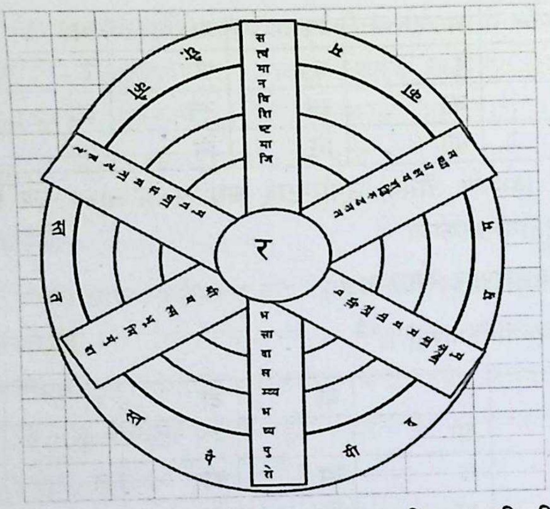

अत्र हि षडरे चक्रे समग्रं पद्यमुल्लिख्य 'शिशुपालवधकाव्यमिदम्' इति चित्रितं वर्तते । एवमेव कार्तवीर्योदयस्य निम्नाङ्किते पद्येपि षडरचक्रबन्धस्य योगो महता वैदुष्येन सम्पादितो दृश्यते । साधारणतया समुल्लेखे पद्यमिदमधोनिर्दिष्टया रीत्या समुट्टङ्कितं वर्तते ।

तातस्सुन्दरकृत्स्नवीरचरितं भव्यप्रवादप्रियं,
दृष्ट्वा कृत्यमितावधानचरणं तं वात्कृतान्त श्रियम् ।
वष्टीति स्म स काश्यपी प्रचलितक्षोणी शसञ्ज्ञम्मुदा
दातारं यमिनां यशस्तव परं दृष्टे कृतान् सदा ॥[४७]

इदमेव पद्यं षडरचक्रबन्धे निम्नांकितया रीत्या समुपन्यस्यते -

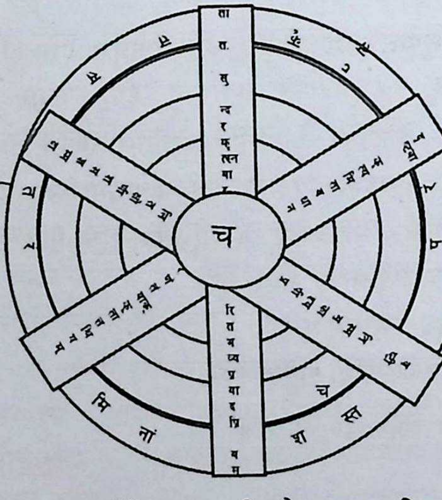

सुकृतिकृते कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य पद्येस्मिन् मध्यविन्दौ चकारः त्रिधा संश्लिष्टो दृश्यते । पदस्यान्ते नेमौ दकारोपि त्रिधा संश्लिष्टोस्ति । शेषेषु नेमौ आद्यन्तयोः कोणयोः यकार, यकार, वकार, दृकार,

[४७].कार्त., ७९६ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ताकाररुपाणां पञ्चानामक्षराणां बारद्वयम् उच्चारणं जायते । यत्र हि प्रथमं चिह्नं प्रत्येकम् अक्षरस्य तृतीयाक्षरे सुकृतिदत्तज्ञ इत्याकारेण चिह्नितं भवति । द्वितीयः खल्वङ्कः प्रत्येकमक्षरस्य षष्ठाक्षरे योजितं भवति । येन कृताकाव्यवाणी इत्यङ्कितं जायते । समग्रत अस्मिन् षडरचक्रान्तर्गतपद्ये सुकृतिदत्तज्ञकृता काव्यवाणी इति संकेतः अत्यन्तं गोप्यतया संस्थापितोस्ति । अनेन हि कोपि काव्यचौरः काव्यमिदं चोरयितुं न शक्नोति । आधुनिके समये प्रमाणपत्रादिषु संस्थापिता गोप्यमुद्रेव अस्यापि चौरेभ्यः काव्यगोपनाय अधिकं महत्त्वं वर्तते ।

एतादृशे विषये महाकवेः सुकृतिदत्तपन्तस्य वैदुष्यस्य प्रौढिमत्वं सर्वान् अपि कवीन् अतिशेते । अधोनिर्दिष्टेषु त्रिषु पद्येषु विद्यमानः गुप्तमुद्राबन्धः महकवेः सुकृतेः प्रौढतायाः वैशिष्ट्यातिशयं व्यनक्ति । यो ह्यन्यत्र न दृश्यते-

सुतं युवानं समभूमिबालि**का**
प्र**कृ**ष्ट नर्मालयमच्छवा**र्त**कम् ।
सुनी**ति**वित्कर्तुमियेष **वी**तभीः
वृतं मु**द**क्तैरखिलै**र्य**शस्विनम् ।
महर्षिद**त्तं** प्रतिरागशालिनं
त्रिलोकगेहा**ङ्कज**नावविक्रमम् ।
अमात्यवर्योऽ**ववि**धानमादिशन्
प्रतोषितार्यप्रति राजमानिते ॥
सुतुष्टसुप्रान्तसमाजसम्मतो
मुदाचलद्दत्तगणोऽवनि प्रभुः ।
परिप्लवो भव्यपरम्पराभि -
स्तं सर्वपौरानुमतिं समागतम् ॥[४८]

सु	तं	यु	वा	नं	स	म	भू	मि	बा	लि	**का**
प्र	**कृ**	ष्ट	न	र्मा	ल	य	म	च्छ	वा	**र्त**	कम्
सु	नी	**ति**	वि	त्क	र्तु	मि	ये	ष	**वी**	त	भीः
वृ	तं	मु	**द**	क्तै	र	खि	लै	**र्य**	श	स्वि	नम्
म	ह	र्षि	द	**त्त**	म्प्र	ति	**रा**	ग	शा	लि	नं
त्रि	लो	क	गे	हाङ्	**क**	**ज**	न	व	वि	क्र	मम्
अ	म	त्य	व	र्योऽ	**व**	**वि**	धा	न	मा	दि	शन्
प्र	तो	षि	त	**र्य**	प्र	ति	**रा**	ज	मा	नि	ते
सु	तु	ष्ट	**सु**	प्रा	न्त	स	म	**ज**	स	म्म	तो
मु	दा	**च**	ल	द्द	त्त	ग	णो	ऽव	**नि**	प्र	भुः
प	**रि**	प्ल	वो	भ	व्य	प	र	म्प	रो	**र्भि**	भिः
तं	स	र्व	पौ	रा	नु	म	तं	स	मा	त	**तम्**

[४८]कार्त.७९६-९८।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्र हि वंशस्थवृत्तघटिते त्रिपद्यात्मके विशेषकाख्ये पद्यसमूहे प्रथमचरणस्य प्रथमादक्षरादारभ्य प्रत्येकं चरणेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमादिद्वादशान्तं यावत् स्थितेषु चरणेषु द्वितीयस्य द्वितीयादि क्रमेण तृतीयस्य तृतीयादि क्रमेण एवंरीत्या विशेषकस्य द्वादशचरणस्य द्वादशमक्षरं यावत् 'सुकृतिदत्तकविराजनिर्मितम्' एवमेव प्रथमचरणस्य अन्तिमात् द्वादशाक्षरादारभ्य द्वादशचरणस्य प्रथममक्षरं यावत् कार्तवीर्यराजवर्यसुचरितम् इति वाक्यं संगोप्य स्थापितमस्ति । एतादृशैः चित्रालङ्कारबन्धैर्हि महाकवेः सुकृतेः प्रौढपाण्डित्यरूपं वैशिष्ट्यं प्रकाशितं भवति ।

महाकवेः श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितमहाकाव्येन तु सुकृतिकृतस्य कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य तुल्यदेहितुल्यः संवादः पदे पदे दृष्टिपथमवतरति । कार्तवीर्योदयमहाकाव्यं नैषधीयचरितमहाकाव्यं वा अधीयमानः भावकः श्रीहर्षसुकृत्योः कृत्योः कुत्रास्मीति भ्रमे निपतति । दिङ्मात्रमत्र तुलनया प्रस्तूयते

नैषधीयचरितकर्ता श्रीहर्षो हि नैजे नैषधमहाकाव्ये बहुधा प्रकृतिं चेतनेषु निरूप्य प्रस्तौति-

कालः किरातः स्फुटपदमकस्य वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्येव सन्ध्या रुधिरास्रधारा ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥[४९]

अत्र श्रीहर्षः सन्ध्याकालस्य शवरे पद्मानां करिशुण्डगतरक्तविन्दुवृन्दे दिनस्य करिणि सन्ध्याया रूधिरधारायां ताराणाञ्च मौक्तिकेषु आरोपं करोति ।

एवमेव कार्तवीर्योदयस्य कर्ता सुकृतिरपि प्रकृतेः वर्णनीये वस्तुन्यासोपे चतुरो दृश्यते

उदयगिरिदरितो निस्सिरन्भानुसिंह-
स्तिमिरकरिसमूहन्निर्दयं सम्पिपेष ।
तदनुगलदसृग्भी रज्यते पूर्वकाष्ठा
न तु चरणविहीनस्यारूणस्योदयेन ॥[५०]

अस्मिन् पद्ये उदयपर्वतस्य गुहायां भानोः सिंहे तिमिरस्य गजसमूहे सन्ध्यारूणत्वास्य च रुधिरे आरोपोस्ति ।

निष्कर्षः

एवं हि भार्गवीभवदत्तयोः पुत्रः भगवत्यास्ताराया उपासक महकविः सुकृतिदत्तपन्तःनिखिलशास्त्रमर्मज्ञः कविश्चासीत् । अस्य समय १८८०तमाद् वैक्रमब्दात् १९३१ वैक्रमाब्दं यावन्मन्यते । अनेन हि विविधेषु विषयेषु आसन्नाष्टविंशतिसङ्ख्याता ग्रन्थाः प्रणीताः । तस्य कृतिषु कार्तवीर्योदयं नाम महाकाव्यमत्यन्तं प्रौढं मनोज्ञं च विद्यते । महाकाव्यमिदं संस्कृतवाङ्मये महत्त्वपूर्णं स्थानं विभ्रद् प्रायः प्राचीनैः कालिदासभारविमाघश्रीहर्षादीनां काव्यकृतिभिः स्पर्धते ।

महाकवेः कालिदासस्य रघुवंशकुमारसम्भवमहाकाव्ययोः नायिकासौन्दर्यवर्णने स्वयंवरवर्णने च भारविकृतकिरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य माघकृतशिशुपालबधस्य च, चित्रालङ्करप्रदर्शने, श्रीहर्षप्रणीत नैषधचरितमहाव्यस्य प्रस्तुतिशैलीसन्दर्भे च सुकृतिकृतकार्तवीर्योदयस्य समानायां स्थितौ दृश्यमानायामपि सर्वेषां स्वकीयं मौलिकं वैशिष्ट्यं वर्तते ।

---

[४९] नैषधीयचरितम् ,२२।९।

[५०] कार्त ११।१२।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अन्यच्च महाकवेः सुकृतेः कार्तवीर्योदयमहाकाव्ये कालिदासप्रणीतयोः सरलसमलङ्कृतकाव्ययोः रघुवंशकुमारसम्भवयोः सरसत्वम्, प्रौढपाण्डित्यपरिपूर्णयोः भारविमाघयोः किरातार्जुनीयशिशुपालवधमहाकाव्ययोः चित्रालङ्कारप्रदर्शनप्रस्तुता वैदुष्यसंवलिता प्रौढिमत्ता, महाकवेः श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते विद्यमाना च विविधशास्त्रोपमाप्रतिमानरञ्जिता वर्णनशैली युगपद् एकस्मिन्नेव महाकाव्ये कार्तवीर्योदये लब्धुं शक्यते ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

उपाध्यायः, माधवशरण, संस्कृतमहाकविसुकृतिदत्तको नेपाली कृति रसमञ्जरी व्याख्या, **ऋतम्भरा**, वर्षः ९, अङ्कः१२, काठमाडौंः नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालय अनुसन्धान केन्द्र, २०६५ वि.सं. ।

कालिदासः, **कुमारम्भवम् ,** वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, २००६, ई. ।

कालिदासः, **रघुवंशमहाकाव्यम् ,** मुम्बई : निर्णयसागर मुद्रणालय, १९४८, ई. ।

प्रपन्नाचार्यः (सं.), **भावामृतम्** (सुकृतिप्रणीतम्); ललितपुरः हिन्दुधर्मसंरक्षण संघ, २०४९ वि.सं.।

भागवतप्रसादशर्मा, 'महाकविः सुकृतिस्तत्कृतिमितयश्च', **हैमवती**, वर्ष १, अङ्क १, दाङः: महेन्द्रसंस्कृतविश्वविद्यालयः, २०४५ वि.सं. ।

मिश्रः, कमलेश्वरनाथः(सं.)**सरस्वतीकण्ठाभरणम्** (भोजप्रणीतम्) वाराणसी : चौखम्बा ओरियन्टालिया, १९७६ ई.।

माघः,**शिशुपालबधम्**वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, पुनर्मुद्रित संस्करणम् २००३, ई. ।

स्वामी प्रपन्नाचार्यः (सं.), **कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम्,** काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०५१ वि. सं. ।

राष्ट्रियाभिलेखालयः, ल.सं.प. ३८७४, वि.सं. ५५७ ।

राष्ट्रियाभिलेखालयः, ल.सं.प. ६१९०, वि.सं. ६४५ ।

श्रीहर्षः, **नैषधचरितम्,** वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन २००५ ई. ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दर्शनशास्त्रेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वरूपावलोकनम्

✍ लक्ष्मण आचार्य*

शोधसारः

दर्शनशास्त्रेषु निर्विकल्पकशब्दस्य प्रयोगो बाहुल्येन प्राप्यते । विशेषतो बौद्धाद्वैतदर्शनादिष्वयं शब्दो विशिष्टं ज्ञानं निर्वर्त्तीति स एव शब्दो न्यायविशिष्टाद्वैतदर्शनादिषु भिन्नप्रकारकज्ञानबोधकतया प्रयुज्यमानो दृश्यते । तदत्र लेखे परितश्चिन्तनं विहितं वर्तते यत् कस्मिन्नर्थे निर्विकल्पकशब्दप्रयोगः समुचित इति । यस्मिन् यस्मिन्नर्थेऽस्य शब्दस्य प्रयोगः तत्तद्दार्शनिकैः कृतो वर्तते तस्य तथाविधार्थे कल्पना चावश्यक्येव, अथवा कदाचित् तथाऽकल्पनेऽपि निर्वहतीत्यादिविशेषतया निष्कर्षरूपेणात्र लेखः प्रस्तुतोऽस्ति । निर्विकल्पकज्ञानस्य स्वरूपं यन्न्यायशास्त्रे प्रदर्श्यते तस्य विशेषतः चिन्तनम् तस्योत्पत्तिप्रकारः, तत्स्वीकारे बीजप्रदर्शनपुरस्सरञ्च तस्य प्रमात्वाप्रमात्वविचारः, करणरूपत्वफलरूपत्वविचारश्चात्र यथाशक्यं चिन्तितोऽस्ति । अन्ते च समग्रमतरीत्या विश्लेषणं कृत्वा नैयायिकमते किञ्चिदस्वारस्यमिव संसूचितमस्ति ।

शब्दकुञ्जी– *निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वरूपम्, वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानम् स्वरूपमात्रावगाहि, गुणसंस्थानाद्यविशिष्टबुद्धिः, अखण्डाकारवृत्तिः ।*

विषयप्रवेशः

जागतिकवस्तूनां किं वा सकलवस्तूनां यथार्थस्वरूपनिर्णयार्थं प्रवृत्ता हि दर्शनविदो दर्शनानामनेकरूपतां प्रदर्शितवन्त इति विदितो विषयः सर्वैरपि । अत एवेदानीमनेकानि दर्शनानीहास्माभिरस्माकमेव पुरतो द्रष्टुं शक्यानि । वस्तुतः तत्त्वनिर्णयार्थं हि प्रमाणमपेक्षते, विना प्रमाणन्तु कैरपि किमपि साधयितुं न शक्यत अतो दार्शनिकाः स्वस्वमतदृष्ट्या यानि यानि तत्त्वानि प्रतिपादयन्ति तानि सर्वाण्यपि प्रमाणपुरस्सरमेव प्रतिपादयन्ति । प्रमाणनिकषेऽपरीक्षितानि सर्वाण्यपि तत्त्वानि किं वा वस्तूनि न हि प्राज्ञजनाः स्वीकुर्वन्ति, नापि चाध्येतारोऽतो दर्शनानां वैविध्येऽपि तत्तद्दर्शनसम्मतवस्तूनां प्रतिपादनात्पूर्वं प्रमाणानि निरूपयन्ति दार्शनिकाः । पुनः तेषां विभागः, लक्षणादीनि च क्रमशो यावदपेक्षितं भवति तत्सर्वं निरूपयन्ति । कुत्रचिच्च यत्र दर्शनान्तरचिन्तनप्रक्रियायामसन्तोषो भवति तेषां समीक्षणं च कुर्वन्ति । एवंरूपेण प्रमाणे व्यवस्थिते प्रमेया निरूप्यन्ते ततः । प्रमेयेष्वपि मतभेदः पुनः स्वाभाविकः सिद्धान्तभेदेन । एवंरीत्या चिन्तनप्रणाली प्रचलति शास्त्रेषु । प्रकृते चाहमत्र प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतनिर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य दर्शनेषु कीदृशं स्वरूपं स्वीक्रियत इत्यस्मिन् विषये तस्य साङ्गोपाङ्गचिन्तनं विधास्यामि । प्रत्यक्षप्रमाणस्य ज्येष्ठत्वात्, सर्वजनानुभवसिद्धत्वाच्चास्य खण्डनं तु कैरपि दार्शनिकैर्न क्रियते । परन्तु प्रमाणस्वरूपविषये पुनः विभेदस्तु भवत्येव । प्रत्यक्षप्रमाणस्य फलविषये तु न विवदन्ते दार्शनिकाः । फलञ्चानुभवः, स च सर्वेषामपि समान एव । परन्तु तस्य नामविषये, एवं तस्य स्वरूप(आकार)विषये पुनः विवादो भवितुं शक्नोत्येव । अत एव निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषये सर्वे दार्शनिकाः प्रायो विवदन्ते तत्स्वरूपमधिकृत्य, न तु तन्नामाधिकृत्य । कदाचित् तत्स्वरूपमधिकृत्य तत्स्वरूपखण्डने उद्युक्ताः तत्स्वरूपकं तादृशन्नामापि खण्डयितुं प्रवृत्ता दृश्यन्तेऽन्यत्र स्थले, परन्तु निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषये तथा न दृश्यते । अत्र तु केवलं तस्य

---

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वरूपनिर्धारणं स्वस्वमतदृष्ट्या प्रमाणपुरस्सरम्, अनुभवपुरस्सरञ्च सर्वैदार्शनिकैर्दर्शनेक्षेत्रे क्रियमाणो दृश्यते । विशेषतः प्रमाणनिरूपणपरके **न्यायशास्त्रे, बौद्धदर्शने, वेदान्तदर्शने** चास्य बाहुल्येन चर्चा क्रियमाणा सन्दृश्यते । अतोऽहमपि प्रायरेतानि दर्शनान्यधिकृत्यैव निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य स्वरूपविवेचनमत्र समुपस्थास्यामि ।

समस्याकथनम्

निर्विकल्पकज्ञानस्य सर्वैः स्वीकार्यत्वेऽपि वस्तुतः तस्य स्वरूपं कीदृशं भवितुं शक्नोति ?

१-न्यायदर्शने प्रतिपादितं निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य स्वरूपमेव पर्याप्तमुत वस्तुतः तत्परिष्करणीयम् ?

२-उताहो बौद्धदर्शनप्रदर्शितपन्था एव समीचीनः ?

३- वस्तुतः किमस्ति ?

४- एतादृशं ज्ञानमेव नावश्यकमिति वा ?

एवंविधानि विविधानि कौतुहलान्यध्येतृणां समक्षे वस्तुत उपस्थितानि भवन्ति । केवलं तत्तन्मतानुसारं तु तस्य स्वरूपं जानीमः, वस्तुतः किमति प्रश्ने तु- सर्वाणि मतान्यधिकृत्य तस्य समग्रतया सिंहावलोकनं केनापि कृतं न दृश्यते, अतः सर्वेषां मतानां वस्तुगत्या सिंहावलोकनेन निर्विकल्पकज्ञानस्य स्वरूपमस्मिन्नालेखे यथाशक्ति प्रदर्श्यते । एतदेव चास्याऽलेखस्य मुख्यं प्रयोजनमप्यस्ति ।

शोधविधिः, क्षेत्रम्, सीमाङ्कनञ्च

विश्लेषणात्मकमध्ययनविधिमनुसृत्य प्रकृतविषयगाम्भीर्यञ्च पश्यन् आवश्यकतानुसारेणाऽधुनिकवैज्ञानिकाऽगमनात्मक-निगमनात्मकविधिमनुसृत्य चानुसन्धानात्मकाऽलेखनिर्माणक्रमे ह्यनुसन्धानात्मकविधेः निर्देशनमत्यन्तमावश्यकं भवतीत्यतस्तदनुसारं मयाऽत्राऽवश्यकसामग्रीणां सङ्कलनाय सर्वप्रथमं मुख्यत्वेन पुस्तकालयीयाऽध्ययनविधेरेवाऽवलम्बनं कृतमस्तीति संसूच्यते । पूर्वोक्तविधिमनुसृत्य प्रथमतः सकलसामग्रीणां सङ्कलनेन तेषां समग्रमध्ययनेन च वस्तुनिष्ठं चिन्तनं सम्पाद्य पूर्वोक्तविध्योश्चावलम्बनं कृत्वाऽयमनुसन्धानात्मक आलेखः सम्पाद्यते । **गौतमीयदर्शन-बौद्धदर्शन-वेदान्तदर्शनान्यादाय** मुख्यतयाऽस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यात्र चिन्तनीयत्वात् तत्सम्बद्धा ग्रन्था एव मत्कृते प्रामुख्यं भजन्ते ।

अध्ययनस्यौचित्त्यम्

सर्वेषामेव दर्शनानां मोक्षप्राप्तिरेव मुख्यं प्रयोजनम्, मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वादिति कतिपया वदन्ति । परन्तु कदाचिन्नास्तिकेभ्यस्तस्यानावश्यकत्वेऽपि विषयवस्तूनां चिन्तने तु तेऽपि विपुलतया प्रवर्तन्त एव । परन्तु तत्तद्दर्शनेषु तत्तद्रूपेण परिचायितानां पदार्थानां चिन्तमप्रक्रियां भिन्नां भिन्नामेवोपलभामहे नूनम् । परन्तु तेषां तेषां दार्शनिकानां पदार्थचिन्तनप्रक्रियायां विभेददर्शनेन वस्तून्यपि सन्देहो जायत एव पाठकवर्गेभ्यः, किमिदं प्रामाणिकम् उत एतदन्यत् ? इति । तत्र सर्वत्राऽपि विषयदृष्ट्या पदार्थविभागप्रकारः, पदार्थचिन्तनप्रकारः, अर्थप्रष्फोटना शैली, अर्थसन्देहनिवारणम्, सरलतया च रीत्या वस्तुतत्त्वस्य ज्ञानसम्पादनम्, एतत्सर्वमावश्यकं भवति, तथा सत्येव वस्तुनो याथार्थ्येन ज्ञानं भवितुं शक्नोति । येन चास्माकमर्थसिद्धिश्च भवति । प्रकृते च यद्यपि निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषये तैस्तैर्दार्शनिकैः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वस्वदृष्ट्या विवेचनं कृतमस्ति तथापि सर्वेषां मतानां सिंहावलोकनेन समग्रतयैव चिन्तनस्यावश्यकत्वात् तादृशचिन्तनस्य चान्यैरक्रियमाणत्वाच्च पाठकेभ्यो मत्कृते चेदमुपयोगि भविष्यतीति मन्वानोऽहमस्य विषयस्योपरि सामस्त्येन चिन्तनं कुर्वन्नस्मि । येन चाध्ययनेन तत्रान्तर्निहिता विविधाः कुतुहलात्मकाः सन्देहा निवारिताः स्युरिति मन्ये । तदर्थोऽयं प्रयासो मम ।

प्रवृत्तिकारणम्

दार्शनिका विषया एव तादृशा भवन्ति यद् विना विश्लेषणं तेषां वास्तविकं स्वरूपमस्माभिः हृदयङ्गमं कर्तुन्न शक्यते । ये च व्यावहारिकाः पदार्था भवन्ति तेषां व्यवहारसिद्धत्वेन कथञ्चित् तेषां स्वरूपज्ञाने सहजत्वेऽपि ये केवलं शास्त्रीया विषया भवन्ति तेषां स्वरूपज्ञानं क्लेशकरमेव । निर्विकल्पकप्रत्यक्षमपि तादृशमेव । निर्विकल्पकज्ञानस्यानभिलप्यत्वात्, अप्रवर्तकत्वात्, विशिष्टवस्त्वग्राहकत्वाच्च । अत एव जनाः पृच्छन्ति यत् तादृशज्ञानस्वीकारे किं प्रमाणमिति । अस्तु तस्य विशदं चिन्तनन्तु पश्चाद् क्रियत एव । इदानीन्तु केवलं तत्र प्रवृत्तौ कारणं किमिति प्रवृत्तौ बीजप्रदर्शनमात्रमत्र क्रियते । तत्र कारणन्तु- सर्वैर्दार्शनिकैर्निविकल्पकस्य ज्ञानस्यावश्यकत्वं तु वर्ण्यते परन्तु तस्य प्रकारो भिन्नो भिन्न एव प्रदर्श्यते । अतः सामस्त्येव सकलदर्शनगतपक्षमादाय किन्तद् वास्तविकमिति सामस्त्येन विमर्शनं कृत्वा तत्स्वरूपनिर्णयः कर्तव्य इति मत्वा तदर्थोऽयं प्रयासो मयाऽत्र विधियमानोऽस्ति ।

प्रत्यक्षप्रमा, तद्विभागश्च

प्रमाणेषु ज्येष्ठं प्रमाणं प्रत्यक्षं भवति । अत एव सर्वैर्दार्शनिकैः प्रथममेव पठ्यत इदं प्रमाणम् । तज्जन्यं ज्ञानमपि प्रत्यक्षपदेनैवोच्यते । तच्च ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमा भवति । प्रत्यक्षज्ञानं ह्यपरोक्षं ज्ञानमित्यप्युच्यते । साक्षात्कारी प्रमा इत्यपि । इन्द्रियार्थसन्निकर्षद्वारा प्रत्यक्षात्मकज्ञानस्य जायमानत्वादिन्द्रियमेव प्रत्यक्षं प्रमाणमिति नैयायिकाः । सन्निकर्षश्चात्र व्यापारो भवति । प्रत्यक्षस्य लक्षणं गौतमसूत्रकारेणापि - **इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्ष**मित्यादिना सूत्रितम् । इदं च प्रत्यक्षप्रमालक्षणम्, न तु प्रत्यक्षप्रमाणस्य । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणन्तु- **साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्** । अथवा **प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्ष**मित्यादि । केचन पुनः **ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्ष**मिति प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणं कुर्वन्ति । ईश्वरीयज्ञानस्येन्द्रियजन्यत्वाभावात्, तत्संग्रहायैतल्लक्षणस्यावश्यकत्वदर्शनादिति । ईश्वरस्यापि प्रत्यक्षप्रमा भवत्येव, नो चेत्तस्य लोकसाक्षित्वहानिः प्रसज्येतेति नव्यनैयायिकाः । एवं परिष्कृतेऽपि लक्षणे सूत्रकारोक्तं लक्षणन्तु नव्यैरपि न त्यक्तमेव । लोके प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियस्योपयोगात् । **अत एवाद्वैतवेदान्तिनः** प्रत्यक्षप्रमा तु **साक्षाच्चैतन्यमेवे**ति वदन्ति।(वेदान्तपरिभाषा शिखामणिमणिप्रभायुता, प्रत्यक्षपरिच्छेदः, पृ० ३५) अथापि एतेऽपीन्द्रियस्य प्रत्यक्षे विनियोगन्तु कुर्वन्त्येव ।

विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तेऽपि **साक्षात्कारिप्रमा प्रत्यक्ष**मिति प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणं क्रियते । अत्रापि साक्षात्कारित्वमपरोक्षत्वमेव । अपरोक्षत्वं च विशदावभासत्वम् । साक्षात्वमपि पुनः द्विविधम्– ईष्वरनिष्ठम्, अस्मन्निष्ठञ्च । प्रथमम् नित्यम्, द्वितीयन्त्वनित्यम् । अत्रापि चास्मदीयप्रत्यक्षे इन्द्रियादीनामुपयोगः स्वीक्रियत एव । यथा चोक्तम्– **तत्रेन्द्रियार्थसंम्बन्धो लिङ्गशब्दग्रहौ तथा । संस्कारोन्मेष इत्येते संविदां जन्महेतवः॥** इति (न्यायपरिशुद्धिः न्यायतत्वटीकायुता, पृ० ७८)

बौद्धमते पुनः निर्विकल्पकज्ञानस्यैव प्रमात्वम्, न तु सविकल्पकज्ञानस्य । तत्रापीन्द्रियस्य वस्तुस्वरूपग्रहणे

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपयोगस्त्वस्त्येव । प्रत्यक्षञ्च द्विविधम्, सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदात् । प्रत्यक्षस्यायं द्विविधोऽपि भेदः सर्वैर्दार्शनिकैः स्वीक्रियत एव ।

न्यायमतदृष्ट्या निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्वरूपम्

विकल्प्यते- विशिष्यते वस्तु येन स विकल्पः। निर्गतो भवति विकल्पो यस्मात् तत् निर्विकल्पम्, निर्विकल्पमेव निर्विकल्पकम् । (स्वार्थे कप्रत्ययः)

अथवा विकल्पेभ्यः- विशेषणेभ्यो निर्मुक्तं निर्विकल्पम्, निर्विकल्पमेव निर्विकल्पकम् ।

यत्र वस्तुनः केवलं स्वरूपमात्रं प्रतीतिर्भवति तन्निर्विकल्पकं ज्ञानमित्युच्यते । अत एवोच्यते- निर्विकल्पकप्रत्यक्षं हि वस्तुस्वरूपमात्रग्राहकं भवति । निर्विकल्पकज्ञानं हि स्वविषयस्वरूपमात्रं गृह्णाति, तत्र कस्यापि विशेषणस्य ग्रहणं न भवति । अत एव केनापि शब्देनाभिलपितुं न शक्यते तत् । तादृशं **नामजात्यादिसम्बन्धरहितं ज्ञानमेव निर्विकल्पकं ज्ञानं** भवति । एतच्च ज्ञानं बालमूकादिज्ञानसदृशं भवति । यथा कश्चन नितरामव्युत्पन्नो बालकः मूको वा पुरुषः किंचिद्वस्तु प्रत्यक्षं कुर्वन्नपि परात्मनि संप्रेषयितुन्न शक्नोति, तथैव कस्मैचन पुरुषाय वस्तुनो निर्विकल्पकं ज्ञानं भवति चेत्तदपि केनापि शब्देन स अन्यान् प्रतिबोधयितुमभिलपितुं वा समर्थो न भवति । निर्विकल्पके ज्ञाने हि बालमूकादिज्ञानसादृश्यञ्च केनापि शब्देनाभिलपितुमशक्यत्वेनैव बोध्यम्, न तु विशिष्टवस्त्वग्राहकत्वेन । बालमूकादीनां ज्ञानस्य विशिष्टवस्तुविषयकत्वात् । अत एव बालमूकादिज्ञानस्य प्रवर्तकत्वमस्ति । स्वस्वज्ञानमधिकृत्य यथायथं प्रवृत्तिदर्शनात् तेषाम् । निर्विकल्पकज्ञानस्य तु तथा नास्ति । अत एव निर्विकल्पकं ज्ञानमप्रत्यक्षमित्युच्यते न्यायनये । बालमूकादीनां ज्ञानन्तु न तादृशमस्ति । निर्विकल्पकज्ञानस्यानभिलप्यत्वे, अप्रर्वतकत्वे, विशिष्टवस्त्वग्राहकत्वे च तादृशस्य ज्ञानस्यास्तित्वे तर्हि किं प्रमाणं स्यादिति प्रश्ने त्वेवमुच्यते- सविकल्पकज्ञानस्य हि प्रत्यक्षत्वं(मानसप्रत्यक्षं) स्वीक्रियते, गवा सहेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमयं गौरित्याकारकं गोत्वादिसंस्थानविशिष्टस्य गोर्ज्ञानं सर्वानुभवसिद्धम् । तदुत्तरमनुव्यवसायात्मकज्ञानस्य (गामहं जानामि, गोर्ज्ञानवान्नहमित्याकारकस्य मानसप्रत्यक्षात्मकस्य ज्ञानस्य) जायमानत्वात् । परन्त्विदमत्र चिन्तनीयं यद्- अर्थेन सहेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं यद् गोत्वादिसंस्थानविशिष्टस्य गोर्ज्ञानमिदानीं जायमानमस्ति तत्र हि त्रयोंऽशा विद्यन्ते । एको विषेशणांशः, अपरो विशेष्यांशः, पुनरपरश्च तयोस्सम्बन्धः । प्रकृते गोत्वं संस्थानं वा विशेषणं भवति । गौर्विशेष्योऽस्ति । तयोश्च सम्बन्धः कश्चन (समवायाख्यः) । एवं चैवंरूपेण विशिष्टस्य वस्तुनो ग्रहणमिदानीं जायमानमनुभूयते चेद् विशिष्टवस्तुग्रहणे हि पूर्वं विशेषणग्रहणं हेतुर्भवतीति नियमात् पूर्वं विशेषणग्रहणमावश्यकम् । तदेव विशेषणवस्तुज्ञानं निर्विकल्पकप्रत्यक्षमित्युच्यते । अत एव सर्वत्र प्रत्यक्षे तयैवेन्द्रियार्थसन्निकर्षाख्यसामग्र्या प्रथमं विशेषणस्य ज्ञानं भवति, ततश्च पुनस्तद्विशिष्टस्य वस्तुनः । तदेव सविकल्पकं ज्ञानमित्युच्यते । अत एवोच्यते **नामजात्यादियोजनासहितं ज्ञानं सविकल्पमिति** । विशिष्यते वस्तु येन सः विकल्पस्तेन सहितं सविकल्पम्, सविकल्पमेव सविकल्पकमिति तस्य व्युत्पत्तिः।

अथवा विशिनष्टि वस्तु यत् तद्विकल्पम्, विशेषणमिति यावत् । तेन सहितं सविकल्पकम् । विशेषणानि च नामजातिक्रियादयो यथायथम् ग्राह्यं भवति । लोके सविकल्पज्ञानादेव प्रवृत्तिर्भवति । एवंरीत्या नैयायिका विषेशणग्रहणार्थं निर्विकल्पकज्ञानस्य कल्पनां कुर्वन्ति । एतदेव निर्विकल्पकप्रत्यक्षं सविकल्पकप्रत्यक्षे विशेषणविधया भासमानस्य गोत्वादेर्भानार्थमभ्युपेयते । एवंस्थितावेवन्तु न चिन्तनीयं यद् -

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गोत्वादिविशेषणान्येव निर्विकल्पकज्ञानस्य विषया भवन्ति । एवं वस्तुस्थितिर्नास्ति । अपितु यदा हीन्द्रियसन्निकृष्टो गौर्भवति तदा गोव्यक्त्या सहैव विद्यमानैरन्यैर्गोत्वतत्सम्बन्धादिव्यक्तिभिः सहापीन्द्रियसंनिकर्षस्तु भवत्येव, तैस्सहापीन्द्रियसन्निकर्षस्त्वपरिहार्य एव । अथ च सर्वस्यापि प्रत्यक्षं जनयितुं चक्षुरादीन्द्रियं योग्यमेवातो निर्विकल्पकप्रत्यक्षे एते सर्वेऽपि विषया एव, परन्तु ते सर्वे स्वरूपत एव तत्र भासन्ते । न विशेषणत्वेन न वा विशेष्यत्वेन न वा संसर्गत्वेन रूपेण । अतो मुक्तावलीकारो वदति यद् - **तथा च प्रथमतो घटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाह्येव ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकमिति** । (मुक्तावली किरणावलीयुता पृ० १९५) अर्थात् तेषां संबन्धानवगाहनपूर्वकं स्वातन्त्रेण सर्वेषां (योग्यानां संन्निकृष्टवस्तूनाम्) ज्ञानं भवति । न विशेषणत्वेन न वा विशेष्यत्वेन न वा संसर्गत्वेन रूपेणेत्यर्थः । अत एव निर्विकल्पकप्रत्यक्षे विशेष्यविशेषणसंसर्गविधया विषयभानाभावात् तुरीयविषयता निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयता, सा च चतुर्थीविषयतेत्युच्यते । विषयता च मूलतो त्रिविधैव प्रसिद्धा । तादृशत्रिविधविषयताशून्यविषयतानिरूपकं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति न्यायशास्त्रे व्यवह्रियते । चतुर्थीविषयतेत्यनेन पूर्वोक्ता कापि विषयता न वर्तत इत्यर्थः, तादृशमेव हि निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं भवतीति ।

ननु ! स्वसामग्रीत उत्पन्नं चेन्निर्विकल्पात्मकं ज्ञानं तस्यानुव्यवसायो कुतो न ? तत्रोच्यते– विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणत्वस्वीकारात्, निर्विकल्पात्मकं च ज्ञानं न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकमतः तस्याभावे विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुव्यवसायात्मकं ज्ञानमपि भवितुं न शक्नोति । **अयं भावः-** जायमानं हि ज्ञानमात्मनि प्रकारीभूय भासते, ज्ञाने च गौः प्रकारः, गवि च पुनः गोत्वं प्रकारो भवति । प्रकारो नाम विशेषणम्, विशेषणे यद् विशेषणं भवति तद् विशेषणतावच्छेदकमित्युच्यते । तादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानमेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने कारणं भवति । यथा अयं गौरिदं ज्ञानमात्मनि जायमानमस्ति । तत्रात्मनि ज्ञानं प्रकारो भवति । ज्ञाने च गौः प्रकारोऽस्ति अर्थाद् विशेषणतया भातमस्ति । पुनः गवि च गोत्वं प्रकारोऽस्ति, अतो गोत्वं विशेषणतावच्छेदकं भवति । एवं चेदमयं गौरित्याकारकं ज्ञानं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकमस्ति । एतादृशविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यायं गौरित्याकारकस्य सत्त्वादेव अर्थात् गोत्वादिविशिष्टतया गोर्भानस्य सत्वात् तादृशगवादिविशिष्टज्ञानस्यापि भानं (विशिष्टवैशिष्ट्यभानं) उत्तरत्र ज्ञाने(अनुव्यवसाये) भवति । तथैवानुभवात् । प्रकृते च प्रथमोत्पन्ने निर्विकल्पात्मके ज्ञाने गोत्वं न प्रकारतया भासते,(सम्वन्धानवगाहिज्ञानरूपत्वेन अथवा त्रिविधविषयताशून्यज्ञानात्मकतया तस्य पूर्वं साधितत्वात्) एवं चोत्पन्नं निर्विकल्पात्मकं ज्ञानं न विशेषणतावच्छेदकगोत्वप्रकारकम् । तथा च तादृशगोत्वाप्रकारकञ्च गोविशिष्टं ज्ञानं न सम्भवति । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थमात्रस्य ज्ञाने किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमात् । उक्तं च मुक्तवाल्यां- **जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमादिति** । (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, किरणावलीसहिता पृ० १९६) अतो निर्विकल्पामकज्ञानस्य नानुव्यवसाय इति ब्रूमः । ननु ! पुररप्ययं प्रश्नो यदिदानीं भवतोक्तं किल ! गोगोत्वयोः वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानमेव निर्विकल्पकम् । तयोः विशकलितज्ञानस्य जायमानत्वं त्वयैव स्वीकारात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याजायमानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्य ज्ञानस्यैव हेतुत्वसमर्थनात् गामहं जानामीति प्रत्यक्ष(अनुव्यवसाय)असम्भवेऽपि गोत्वज्ञानवान्नहमित्यनुव्यवसायो भवतु । पूर्व गोत्वज्ञानस्य सत्वात् । प्रत्यक्षे गोत्वस्य तु स्वरूपेणैव भानस्वीकारात् । अत एव त्वयैवोक्तं स्वयमेव जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य किंचिद्धर्मप्रकारकत्वनियमादिति । एवञ्च निर्विकल्पकज्ञानान्तरं

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गोत्वज्ञानवान्नहमित्यनुव्यवसायस्तु स्यादेव, गोत्वस्य स्वरूपतो विषयितासम्बन्धेन ज्ञाने(अनुव्यवसाये) प्रकारत्वसम्भवात् ।

ननु ! जातेः स्वरूपतः प्रकारत्वं समवायसम्वन्धेनैव स्वीक्रियते न तु विषयितादिसम्वन्धने, एवञ्च विषयितासम्बन्धेन तस्या गोत्वजातेः प्रकारतया भाने पुनरुक्तनियमस्य प्रसराद् गोत्वज्ञानवान्नहमित्यप्यनुव्यवसायो न भवत्येवेति वाच्यम्, तत्रायं पुनः प्रश्नो यद्– गौरित्याकारकं ज्ञानानन्तरं यथा गोर्ज्ञानवान्नहमिति प्रतीतिर्भवति तथैव गोत्वज्ञानवान् अहमिति प्रतीतिरप्यनुभवानुरोधेन स्वीकर्तव्या । गोत्वेनेदं जानामि, गोत्वज्ञानवान्नहमित्यनुभवात् । अत्र च गोत्वस्य ज्ञाने विषयितासम्बन्धेनैव स्वरूपतो भानं वक्तव्यम्, एवञ्च समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वनियमो व्यभिचरतीति चेत् ? **कालो गौः, पदं गौरि**त्यादिवाक्यानां प्रामाण्यापत्तिवारणायोक्तनियमस्यावश्यं स्वीकार्यत्वात् । अन्यथा उक्तज्ञाने कालिकसम्बन्धेन काले विषयितासम्वन्धनेन च ज्ञाने गोत्वस्य प्रकारत्वात् तस्यापि प्रमात्वापत्तिः स्यादेव । पूर्वोक्तव्याभिचारवारणाय तु नियमस्य संकोचः कार्यः । अत एव शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशभट्टाचार्येणास्य नियमस्य संकोचः कृतो **वस्तुतस्तु** इत्यादिना । (शब्दशक्तिप्रकाशिका कृष्णकान्तीटीकासहिता कारिका पृ०८९) अर्थात् शाब्दबुद्धौ या निरवच्छिन्नस्य गोत्वादेः प्रकारता सैव समवायसम्वन्धावच्छिन्ना भवति न तु प्रात्यक्षिकस्थले तथा नियमः । पूर्वोक्तस्थले व्यभिचारदर्शनादेव । एवं सति पुनः पूर्वोक्ता समस्या तु तदवस्थैव । निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं घटत्वज्ञानवान्नहमित्यनुव्यवसायो कुतो नेति ? अस्य प्रश्नस्योत्तरन्तु पुनः चिन्तनीयमेव ।

न्यायमतदृष्ट्या निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वविचारः

न्यायसिद्धान्ते हि **यथार्थानुभवः प्रमेति** प्रमालक्षणं क्रियते–**यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते** इत्युदयनवचनात् ।(कुसुमाञ्जलिः हरिदासीटीकासहितः, चतुर्थस्तवके, कारिका स०१) तर्कभाषाकारोऽप्येतन्मतमनुसृत्य **यथार्थानुभवः प्रमेति** प्रमालक्षणं कृतवान् ।(तर्कभाषा, हिन्दीव्याख्या माधुरी, पृ० १४)यथार्थत्वञ्च तद्वति तत्प्रकारकत्वम् ।(**तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थ** इति तर्कसंग्रहे,प्रत्यक्षखण्डे) **सम्यगनुभवसाधनमिति** तात्पर्यटीकाकारः श्रीवाचस्पतिमिश्रः(तात्पर्यटीका.मूलम्,पृ०६)। एतद्रीत्या वस्तुनो यद्वास्तविकं स्वरूपं भवति तेनैव रूपेण यद्यनुभवोऽर्थं विषयीकरोति तदैव तादृशोऽनुभवः प्रमेच्युच्यत इत्यायाति । श्रीविश्वनाथपंचाननभट्टाचार्यरीत्या तु- **भ्रमभिन्नं ज्ञानमत्रोच्यते प्रमेति**रीत्या भ्रमभिन्नज्ञानत्वं प्रमात्वमिति प्रमालक्षणं सम्पद्यते । एवं सति नव्यनैयायिकेषु कतिपयेषु प्राच्यनैयायिकेन सह निर्विकल्पकप्रत्यक्षमादाय मतभेदोऽस्तीति प्रतीयते । यतोहि- उदयनाचार्यादीनां दृष्ट्या वस्तुस्वरूपमात्रविषयकस्य(गुणजात्यादिविशेषणविशिष्टतया वस्त्वविषयकस्य) निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य वस्तुनो यद्रूपं भवति तेनैव रूपेणाग्राहकत्वान्निर्विकल्पकज्ञाने तल्लक्षणं हि न समन्वेति वेति शंका भवति, परन्तु निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वमपि प्राच्यैरस्वीकाराद् **यथार्थानुभवः प्रमेति** प्रमालक्षणस्य वस्तुनो यथार्थप्रतिपादनपरतामनङ्गीकृत्य अयथार्थनिषेधपरतां स्वीकृत्य च यज्ज्ञानमन्यथा न गृह्णाति तत् प्रमेत्याशयेन व्याख्येयः । तथा सत्येव निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रमात्वं प्राच्यमतदृष्ट्योपपादयितुं शाक्यते । यदि तु निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रमात्वं निवेश्यते तदा यथाश्रुतार्थ एव विवक्षणीयः । अर्वाचीनैः कतिपयैः निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रमात्वं नैवाङ्गीक्रियते । तदेव च मतं सूचयति समनन्तरमेव कारिकायां श्रीविश्वनाथपञ्चाननः– **न प्रमा नापि भ्रमस्यान्निर्विकल्पकमि**त्यादिरीत्या ।(कारिकावली १३५)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्रेदं बोध्यम्- प्रमाया भ्रमस्य च लक्षणं प्रकारताविशेष्यतासंसर्गताघटितं भवति । तत्सम्बन्धेन तदाश्रयनिष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालि ज्ञानं प्रमेति । यथा रजतत्वविशिष्टे रजते इदं रजतमिति ज्ञानम् । अत्र ज्ञाने समवायेन रजतत्वस्याश्रये रजते समवायेन रजतत्वं भासते । एवमेव तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाववन्निष्ठप्रकारताशालि ज्ञानं भ्रमः । यथा- इदं रजतमिति ज्ञाने समवायेन रजतत्वाभाववत्यां शुक्तौ समवायेन रजतत्वं प्रकारतया भासते । अत इदं ज्ञानं भ्रमः । एवंसति प्रमाभ्रमयोर्लक्षणस्य प्रकारतादिघटितत्वाद् निर्विकल्पकस्य च तदघटितत्वस्य पूर्वमुक्तत्वाद् वस्तुतो निर्विकल्पकं ज्ञानं न प्रमा न वा भ्रम इति वक्तव्यम् । एतदेव च सूचितं तत्रैव कारिकाद्वारा- **अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशयकं तत्प्रमा**,(कारिकावली,१३५) **तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता, इति।** (कारिकावली, १२७) एवञ्च सति व्यापारवदसाधारणकारणं करणमिति करणलक्षणस्य सत्त्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यस्य ज्ञानाकरणकस्य ज्ञानस्य वा करणत्वेनेन्द्रियस्यैव विद्यमानत्वादिन्द्रियमेव प्रत्यक्षज्ञानस्य करणमागतं भवति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽत्र व्यापारः ।

अत्र पुनरिदन्तु चिन्तनीयं यत्- प्रत्यक्षप्रमाया भिन्नभिन्नरूपत्वात् तस्याः करणं कदाचिदिन्द्रियम्, कदाचिच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षः, कदाचिच्च ज्ञानं भवति । इन्द्रियं कथमिति चेद्- निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य करणं हीन्द्रियं भवति । तत्र ह्ययं प्रकारः- आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं चार्थेन । प्रत्यक्षं ज्ञानं जनयितुं हि ग्राह्यवस्तुना सहेन्द्रियस्य सन्निकर्ष आवश्यकः, सन्निकृष्टस्यैव प्रत्यक्षत्वसम्भवात् । तत्रैव तस्य सामर्थ्याच्च । अत एव येन वस्तुना सहेन्द्रियसन्निकर्षो नास्ति तस्य प्रत्यक्षं नैव भवति लोकस्य । एवं चेन्द्रियसन्निकर्षद्वारा प्राथमिकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते निर्विकल्पाख्यं तत्प्रतीन्द्रियमेव करणम् । सन्निकर्षाख्यव्यापारवत्त्वात् । यथा छिदिक्रियायाः करणं परशुर्भवति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षो हि निर्विकल्पकज्ञानजनने व्यापारो भवति । छिदिक्रियायाः करणभूतेन परशुना सह यः संयोगो भवति तद्वत् । यथा तत्र परशुः करणम्, काष्ठसंयोगो व्यापारः, छेदनञ्च फलम् । तद्वदत्रापि ज्ञेयम् ।

पुनश्च- यदा निर्विकल्पकप्रत्यक्षानन्तरं पुनः सविकल्पकं प्रत्यक्षमुत्पद्यते तदा पूर्वतनेन्द्रिसन्निकर्षस्य प्रयोजकत्वेऽपि तदनन्तरं निर्विकल्पकम्, पुनस्तदनन्तरमेव सविकल्पकज्ञानस्योत्पद्यमानत्वात् सविकल्पकज्ञानाव्यवहितपूर्वं निर्विकल्पकज्ञानस्य सत्त्वात् तदेवात्र व्यापारः । तथा चेन्द्रियार्थसन्निर्षः करणमत्र भवति, व्यापारवत्त्वात् । इदमेव सविकल्पकं ज्ञानं **डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमित्यादि**स्थले क्रमशो **नामजातिगुणादिविशिष्टत**या वस्तु गृह्णद् व्यवहारपदवीं जायमानं सत् सविकल्पकमित्युच्यते ।

यदा च पुनः सविकल्पकज्ञानानन्तरं या हानोपादानोपेक्षाबुद्धिरुदेति तदा सविकल्पकं ज्ञानन्तत्र व्यापारः, निर्विकल्पकज्ञानञ्च करणमिति एवंरीत्यापि चिन्तनीयम्, फलाव्यवहितपूर्वस्यैव व्यापारत्वेन तदव्यवहितपूर्वस्य च करणत्वेन(व्यापारवत्त्वेन)। एतद्रीत्या चिन्तनीयमिति तर्कभाषाकारः **श्रीकेशवमिश्रो** वदति । अत एव सर्वविधप्रत्यक्षप्रमायाः करणमिन्द्रियमेवेदं मतमत्र कश्चिदाह इत्युक्तप्रकारेण निर्दिशति । **ये तु निर्विकल्पकसविकल्पादिसर्वविधप्रमायाः करणमिन्द्रियमेवेति मन्यन्ते तेषां मते यावन्ति त्वान्तरालिकानि सन्निकर्षादीनि तानि सर्वाण्यपि अवान्तरव्यापार** इति।(तर्कभाषा माधुरीहिन्दीव्याख्यासहिता, पृ०७३)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

न्यायेतरदर्शनेषु निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य स्वरूपम्, प्रमात्वाप्रमात्वविचारश्च

वेदान्तदर्शनानुसारं- निर्विकल्पकप्रत्यक्षं हि किञ्चिद्विलक्षणमेव न्यायदर्शनापेक्षया । तत्राद्वैतवेदान्तमतरीत्या भिन्नं, पुनः विशिष्टाद्वाद्वैतादिमतरीत्या च भिन्नमेव तस्य स्वरूपं प्रतिपाद्यते । यद्यप्यद्वैतमतेऽपि निर्विकल्पकं ज्ञानं संसर्गानवगाह्येव परन्तु **सोऽयं देवदत्तः तत्वमसी**त्यादिस्थलीयज्ञानस्थले एव तैः निर्विकल्पकत्वं स्वीक्रियते । तत्र हि **सोऽयं देवदत्त** इति स्थले जहदजहल्लक्षणया तद्देशतत्काल-एतद्देश-एतत्कालपरित्यागेन देवदत्तमात्रस्य बोधात् तज्ज्ञानं निर्विकल्पकमिति । तत्वमस्यादिवाक्यादपि भागत्यागलक्षणासाहाय्येन शुद्धचैतन्यमात्रविषया यदाऽखण्डाकारवृत्तिरुदेति तदेव ज्ञानं निर्विकल्पकमुच्यते । यथा चोक्तं वेदान्तपरिभाषायाम्- **निर्विकल्पकं तु संसर्गानवगाहि ज्ञानम् । यथा सोऽयं देवदत्तः,तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं ज्ञानमिति** ।(पृ०७७ मणिप्रभाशिखामणिसहिता वेदान्तपरिभाषा) अतो नैयायिकेभ्यः संसर्गानवगाहांशे समानत्वेऽपि न नैयायिकवद् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन विशेषणज्ञानार्थं तदुपयोगः क्रियते । अतो घटज्ञानात् पूर्वं घटत्वज्ञानमावश्यकमित्येतेषां नैयायिकवद् आग्रहो नास्ति । वस्तुतोऽद्वैतमतेऽपीन्द्रियार्थसंनिकर्षद्वारा प्रथमं गुणजातिसंस्थानाद्यविशिष्टं ज्ञानं प्रथमं जायते इति न स्वीक्रियते । अस्मिन्नंशे च विशिष्टाद्वैतिनां सहेतेषां मतं समानम् ।

विशिष्टाद्वैतिनोऽपि नैयायिकानां निर्विकल्पकं ज्ञानं न स्वीकुर्वन्ति । तादृशज्ञानमेव वस्तुतो न जायतेऽपितु प्रथमत एवेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं गुणसंस्थानविशिष्टज्ञानस्य सम्भवादिति । तर्हि किं निर्विकल्पकं ज्ञानमेव न स्वीक्रियते? इति प्रश्ने ते वदन्ति- गुणसंस्थानादिविशिष्टं प्रथमपिण्डग्रहणं यद् भवति तन्निर्विकल्पकं ज्ञानम्, इदमपि विशिष्टविषयकमेव । अविशिष्टग्राहिणो ज्ञानस्यासम्भवात् । सविकल्पकं ज्ञानन्तु सप्रत्यवमर्शं गुणसंस्थानादिविशिष्टद्वितीयादिपिण्डज्ञानम् । प्रत्यवमर्शो नाम पुनर्गहणम्(संस्काराधीनभानम्)तत्सहितं प्रत्यक्षमित्यर्थः । द्वितीयादिज्ञानस्य संस्काराधीनत्वात्, स्फुटतया प्रतीतिकारणाच्च सविकल्पकत्वम्, प्रथमस्य तु तथात्वाभावान्निर्विकल्पकत्वमित्येतावन्मात्रं भेदः, यथोक्तं **न्यायपरिशुद्धौ-पुनः प्रत्यक्षं द्विधा- सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्चेति । सप्रत्यवमर्शं प्रत्यक्षं सविकल्पकम् । तद्रहितं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् । उभयविधमप्येतत् विशिष्टविषयमेव । अविशिष्टवस्तुग्राहिणो ज्ञानस्यानुपलम्भादिति** । (न्यायतत्त्वप्रकाशिकायुता न्यायपरिशुद्धिः, पृ०७५)

यतीन्द्रमतदीपिकायां श्रीनिवासाचार्या चैवं वदन्ति- तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम्- निर्विकल्पकसविकल्पकभेदात् । निर्विकल्पकं नाम गुणसंस्थानादिविशिष्टप्रथमपिण्डग्रहणम्, सविकल्पं तु सप्रत्यवमर्शं गुणसंस्थानादिविशिष्टद्वितीयादिपिण्डज्ञानम् । उभयमप्येतत् विशिष्टविषयमेव,अविशिष्टग्राहिणो ज्ञानस्यानुपलम्भात्, अनुपपत्तेश्चेति । एतेनेदं स्पष्टं भवति यन्निर्विकल्पकमपि ज्ञानं गुणसंस्थानादिविशिष्टमेव वस्तु विषयीकरोति । निर्विकल्पकमिति संज्ञा तु तस्य प्राथमिकत्वेन, अप्रत्यवमर्शनेन च । गुणसंस्थानादिविशिष्टस्य द्वितीयादिज्ञानस्य तु पूर्वसंस्काराधीनत्वात् स्फुटतरत्वाच्च । अतो अविशिष्टवस्तुग्राहकं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति न्यायमतञ्च न समीचीनमित्येतेषां मतम् । एतेषां मते निर्विकल्पकशब्दस्य व्युत्पत्तिस्त्वेवं क्रियते - निर्गतः-बर्हिर्भूतो विकल्पविशेषो यस्माद् अर्थाद् उत्तरभाविसविकल्पकस्य ज्ञानस्य प्राथमिकोत्पन्नं ज्ञानमेव विकल्पविशेषः तस्मादुत्तरभाविनः सविकल्पकत्वम्, प्राथमिकोत्पन्नज्ञानस्य तु न तथास्तीति तस्य निर्विकल्पकत्वं नाम युज्यत इति । एवं चेतादृशप्रत्यक्षज्ञानस्य करणत्वादिन्द्रियमेव प्रत्यक्षप्रमाणं भवति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षश्च व्यापारः । अस्मिन्नपि मते निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रमात्वं त्वस्त्येव ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अद्वैतमते तु प्रत्यक्षप्रमा तु **चैतन्यमेव** (वेदान्तपरिभाषा शिखामणिमणिप्रभाटीकायुता, प्रत्यक्षपरिच्छेदः– पृ०३५) स्वीकारात्, प्रमात्रभेदस्यैव प्रत्यक्षप्रयोजकत्वात् प्रमात्रभेद एव कारणम्, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षादीनां चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिजननमात्रे उपयोगः । उक्तञ्च **परिभाषायामेव**- स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वम् । तत्र संयोगसंयुक्ततादात्म्यादीनां सन्निकर्षाणां चैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिजनने विनियोग इति ॥(वेदान्तपरिभाषा शिखामणिमणिप्रभाटीकायुता, प्रत्यक्षपरिच्छेदः–पृ०७५)

निर्विकल्पकज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वविषये तु वस्तुतो निर्विकल्पज्ञानस्यैव प्रमात्वमत्र मते । अबाधितविषयकत्वात् । सविकल्पकज्ञानस्य तु व्यावहारिकप्रमात्वमात्रम्, परमार्थतस्त्वप्रमात्वमेवास्य ।

बौद्धमतानुसारमपि निर्विकल्पकप्रत्यक्षमेव वस्तुतः प्रमा । तत्र हि - **प्रत्यक्षं कल्पनापोढं नामजात्याद्यसंयुतमि**त्यादि निर्विकल्पकप्रत्यक्षलक्षणं प्रसिद्धं वर्तते । (न्यायविन्दुः, सूत्रम्–४) यच्च वस्तु स्वरूपमात्रावगाहीच्युच्यते । सविकल्पकन्तु काल्पनिकैर्नामजात्यादिभिः पदार्थं विषयीकुर्वन्नैव प्रमात्वं भजत इति ।

निष्कर्षः

दृष्टिभेदेनैव वस्तुतो दर्शनानि भिद्यन्ते । तत्त्वन्तु वस्तुत एकविधमेव भवति । न हि दृष्टिभेदेन तत्त्वमपि भिद्यते, अतत्त्वापत्तेः । अतोऽस्मिन् निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयेऽपि तादृशदार्शनिकानां भिन्नं भिन्नं मतमस्माभिरवलोकितम् । वस्तुतः तत्र तदेन्द्रियसनिन्कर्षानन्तरं किं भवति ? इति चिन्तनीयमस्माभिः । नैयायिका अनुभवानुरोधापेक्षयापि कतिपयस्थाने तर्कबलेनार्थं साधयितुं प्रयतन्ते, कदाचित्तत् सार्थकमपि भवेद्, अत एव किल ! तर्कसाहाय्येन प्रमाणेन वस्तुनः सिद्धिः कार्येत्युच्यते । प्रमाणस्य प्रमाणत्वन्न वेति निश्चयेऽपि कदाचित् तर्कः सहायको भवति, परन्तु तेन सत्तर्केण भाव्यम् । परन्तु सर्वत्र सार्थकमेव भवतीति नायं नियमः । एवं प्रकृतस्थले निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषये तत्स्वरूपनिर्णविषये वा यन्नैयायिकाः कारणानि प्रदर्शयन्ति– विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् पूर्वं विशेषणज्ञानमावश्यकम्, तदर्थञ्च निर्विकल्पकं ज्ञानं पूर्वं वक्तव्यमिति कदाचिदेवं नैवापि भवितुं शक्नुयात्, यतो हीन्द्रियं हि सदा विशिष्टमेव वस्तु विषयीकरोति, यत्किञ्चिद्विशेषणत्यागेऽपि सर्वविशेषणत्यागेन वस्तुप्रत्यक्षासम्भवात् । अत एव **माध्ववल्लभभर्तृहर्यादयो** ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणक्रमे चेतादृशं स्वरूपमात्रावगाहि ज्ञानं नैव मन्वते । विशेषणविशेष्यभावरहितं तादृशं प्रत्यक्षं ज्ञानं नैव भवितुं शक्नोतीति तेषामपि विशिष्टाद्वैतिनामिव मतमस्ति । एतदवश्यं भवितुं शक्नोति यत् कुत्रचिदधिकं विशेषणं कुत्रचिच्च न्यूनम् । परन्तु सर्वथा विशेषणरहितमेव वस्तु गृह्णातीति न सम्भवप्रायमिति । अत एव समस्तं ज्ञानं सविकल्पकमेव । यत्रापि निर्विकल्पकज्ञानस्य चर्चा शास्त्रे उच्यते तदन्यत्र कस्यापि ज्ञानस्यापेक्षयाऽत्यन्तन्यूनविशेषणभानापेक्षया तथा व्यवहार इति ते वदन्ति । अतो व्यवहारपक्षमादाय चिन्तनं कुर्मश्चेन्नैयायिकमतमस्मिन् सन्दर्भे किंचिदधिकं काल्पनिकमिति चिन्तनीयं वेति मे प्रतिभाति । **विशिष्टाद्वैतिनां मतेऽपि** वस्तुतः निर्विकल्पकज्ञाने न नैर्भर्यम् । केवलं नैयायिकमतं न साधीय इति कथनार्थं किञ्चिद्विलक्षणमिव प्रतिपाद्यते । अत एव केचन विशिष्टाद्वैतिन आचार्याः प्रत्यक्षं द्विविधम्- **अर्वाचीनम् अनर्वाचीनमि**त्यादिरीत्यापि विभागं कुर्वन्ति ।

ये त्वद्वैतबौद्धादयो निरूपयन्ति तेषां तु पुनः परमार्थचिन्तनदृष्ट्या तथाऽस्ति । अद्वैतमतरीत्या

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानस्यैव निर्विकल्पकरूपत्वस्वीकारात्, प्रत्यक्षस्थले नैयायिकसम्मतनिर्विकल्पकप्रत्यक्षं तैर्खण्डितप्रायमेव भवति । निर्विकल्पकशब्दस्तु वस्तुतो निर्गुणब्रह्मज्ञानप्रतिपादनार्थमुपयुज्यत इति रीत्या तत्रोपयोक्ष्यते तैः ।

बौद्धा अपि नैयायिकसम्मतं निर्विकल्पकं न स्वीकुर्वन्त्येव । तेषां मते तु व्यावहारिकं सर्वमपि ज्ञानं सविकल्पकमस्ति । विकल्पेनैव सर्ववस्तुग्रहणादस्माभिः । एतेषां मते तु विकल्पो भ्रमः । एवंरीत्या वस्तुवादमवलम्ब्यापि चिन्तनं कुर्मश्चेद् निर्विकल्पकविषये नैयायिकानां मतं किञ्चिदधिकमिव भवतीति वक्तुं शक्यते ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अनुसन्धानकेन्द्रम्- (१९२४) **सारस्वती सुषमा** वाराणसी, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

आचार्यः श्रीनिवासः- **यतीन्द्रमतदीपिका**(हिन्दीव्याख्यायुता)वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी

उद्योतकरः भारद्वाजः-(१९९७) **न्यायभाष्यवर्तिकम्,** भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद्,दिल्ली

कणादः- (२००५) **वैशेषिकदर्शनम्** (वीरराघवाचार्यविरचितरसायनव्याख्यायुतम्) चेन्नै,

धर्मकीतिः– (१९८०) **न्यायबिन्दुः**(धर्मोत्तराचार्यटीकायुतः)चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्,वाराणसी

भट्टः,अन्नम् - (२०००)**तर्कसंग्रहः**(व्याख्याचतुष्टयोपेतः)चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी

भट्टाचार्यः,जगदीशः– **शब्दशक्तिप्रकाशिका**(कृष्णकान्तीटीकायुता) चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्,वाराणसी

भट्टः,विश्वनाथः-(२००३) **न्यायसिद्धान्तमुक्तावली** (किरणावलीयुता) चौखम्बासंस्कृतभवनम्, वाराणसी

रामानुजाचार्यः (१९९५) **श्रीभाष्यम्**(मूलमात्रम्) संस्कृतसंशोधनसंसत्, मेलुकोटा,भारतम्

वात्स्यायनः - (१९९८) **न्यायसूत्रभाष्यम्** (प्रसन्नपदाव्याख्यायुतम्) बौद्धभारती, वाराणसी

वेदान्तदेशिकः- (१९१३) **न्यायपरिशुद्धिः** (श्री श्रीनिवासाचार्यस्य विस्तृतभूमिकायुता) मद्रासः

वेदान्तदेशिकः -(१९७८) **न्यायपरिशुद्धिः** (न्यायतत्त्वप्रकाशिकाटीकायुता)टी. नगरं मद्रासः

मिश्रः, वाचस्पतिः- (१९९०) **तात्पर्यटीका** चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम् वाराणसी

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

शास्त्रीय हिन्दु विधिको स्वरूप र न्याय प्रशासन

✍ डा. लालमणि पाण्डेय *

शोधसार

प्राचीन संस्कृत वाङ्मयको अनुशीलनबाट शास्त्रीय हिन्दु विधिको स्वरूप, न्यायालयको सङ्गठन, न्याय सम्पादनको कार्यविधि, तात्कालिक न्याय प्रशासनमा प्रयोग गरिने प्रमाणसम्बन्धी कानुन र कानुनको व्याख्यामा प्रयोग गरिने दार्शनिक सिद्धान्तबारे प्रकाश पार्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ । वैदिक सनातन सभ्यतामा कानुनलाई ज्ञानको स्वतन्त्र शाखाको रूपमा विकास गरेको पाइँदैन तापनि विधिशास्त्रको इतिहासमा हिन्दु विधि सबैभन्दा प्राचीन हो । ज्ञानको महत्त्वपूर्ण स्वतन्त्र शाखाको रूपमा विकास गरिएको दण्डनीति वा राजनीतिशास्त्रमा नै विधिशास्त्रसम्बन्धी चिन्तन पनि अन्तर्निहित गरेको पाइन्छ । विधिलाई स्वतन्त्र विद्या नमानिएको भए तापनि प्राचीन कालदेखि नै विधि र स्वतन्त्र न्याय प्रणालीको विकाससम्बन्धी चिन्तन प्रारम्भ गरिएको थियो । वेद, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, परम्परा, व्यावसायिक सङ्घका नियम र राजाको आदेश न्याय सम्पादनमा प्रयोग गरिने कानुनी आधार थिए । मूलतः सनातन धर्म विधिको आधार थियो । विधिशास्त्रीय दृष्टिमा धर्म नै कानुन थियो । विभिन्न शास्त्रमा छरिएर रहेका आचार र व्यवहारका नियमहरू नै राज्यद्वारा मान्यता प्राप्त कानुन थिए । राज्यद्वारा निर्माण गरिएको कानुन नभई विद्वान् ऋषिहरूले सम्पूर्ण मानव कल्याणका लागि सिर्जना गरेका नैतिकताका सिद्धान्तहरू नै आधारभूत शास्त्रीय हिन्दु कानुन थिए । विधिका सिद्धान्तको अधीनमा राजालाई राखिएको छ । तात्कालिक समाजमा सत्य धर्मको रक्षाका साथै सामाजिक न्याय कायम गर्न ती सिद्धान्त पर्याप्त मानिन्थे । विधिका आधारमा न्याय सम्पादन गर्नु राजाको कर्तव्य मानिन्थ्यो । न्याय प्रशासन कार्यपालिकाबाट स्वतन्त्र थियो । दुष्टलाई दण्डित गर्न र सज्जनको रक्षा गर्न समाजमा धर्म वा न्याय स्थापनाका लागि न्याय प्रशासन आवश्यक मानिएको छ । प्राचीन कालमा सभा न्यायालय थियो जसमा राजा र राजाद्वारा नियुक्त विद्वान् व्यक्तिहरू सदस्य हुन्थे । लिखत, साक्षी, भोग तथा दिव्य प्रमाणको आधारमा विवादको निर्णय गरिन्थ्यो । युक्ति न्याय सम्पादनको साधन मानिन्थ्यो । शास्त्रको व्याख्या र प्रमाण परीक्षणमा युक्तिको प्रयोग हुन्थ्यो । परम्परा र सामाजिक अभ्यासमा क्रमिक परिवर्तनसँगै विधि र न्याय प्रणालीमा क्रमिक रूपमा आउने सामयिक परिवर्तनलाई स्वाभाविक रूपमा स्वीकार गर्ने गरेको देखिन्छ ।

शब्दकुञ्जी– *धर्म, न्याय प्रशासन, वेद, वैदिक,सभ्याता,।*

विषयप्रवेशः

शासन व्यवस्थासँग न्याय प्रशासनको घनिष्ठ सम्वन्ध हुन्छ । वैदिक सभ्यतामा राज्य र शासन व्यवस्थाको विकाससँगसँगै न्याय प्रणालीको पनि विकास गरिएको थियो । अराजक अवस्थाबाट समाजलाई मुक्त गर्न र जनताको सुखी जीवनका लागि राज्य र शासन पद्धतिको उदय भएको हो भन्ने हिन्दु चिन्तनको मान्यता रहेको छ । प्राचीन वैदिक समाजमा धर्म नै विधि थियो । मानिसले आचार र व्यवहारमा गर्नुपर्ने कार्यलाई धर्म र गर्न नहुने कार्यलाई अधर्म भनिन्थ्यो । धर्म शब्द विभिन्न अर्थमा

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

---

* सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

प्रयोग गरिएको छ । धर्मशास्त्रको दृष्टिमा यसको अर्थ धर्म हो । नीतिशास्त्रको दृष्टिमा यसको अर्थ दुर्गुणरहित सदाचार, सद्गुण वा नैतिकता हो । विधिशास्त्रीय दृष्टिमा यसको अर्थ कानुन हो । कार्यको दृष्टिमा यसको अर्थ कर्तव्य हो (Sarkar, 1998, p.19) । शासकदेखि सर्वसाधारण जनता सबैले आ-आफ्नो धर्मको पालन गरेमा न्यायपूर्ण समाजको निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यतामा प्राचीन हिन्दु चिन्तन आधारित छ । धर्मशास्त्र र परम्परा नै विधिका मूल आधार थिए । मूलतः राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था थियो । न्याय सम्पादन गर्नु राजाको कर्तव्य मानिन्थ्यो । राजाले धर्मका आधारमा न्याय सम्पादन गर्नु पर्दथ्यो । समाजमा धर्म वा सदाचारको प्रचलन गराउनु न्याय प्रशासनको लक्ष्य थियो । समाजमा सिर्जना भएका विवादको फैसलाका लागि कानुन र न्याय प्रशासनको जन्म भएको थियो । प्राचीन वैदिक सनातन समाजमा मानिसको आचरण नियमित गर्न विकास गरिएका र राज्यको स्वीकृति प्राप्त गरेका नियम कानुन थिए । तिनको पालना गराउन राज्य-शक्तिको प्रयोग गरिन्थ्यो । ती नियम नै शास्त्रीय हिन्दु विधि अन्तर्गत पर्दछन् । वैदिक कालदेखि निरन्तर रूपमा शास्त्रीय विधिका सिद्धान्तअनुसार हिन्दु राज्यको प्रशासन र न्याय प्रणाली सञ्चालित हुँदै आएको थियो । हिन्दु विधि कुनै एउटा राज्यको मात्र कानुन थिएन । स्थान विशेषका आधारमा स्थापित परम्पराका आधारमा सामान्य भिन्नतालाई देशधर्म भनी मान्यता दिइन्थ्यो । बेलायतले आफ्नो तात्कालिक उपनिवेश भारतका हिन्दुहरूका लागि सन् १७७२ मा एङ्लो हिन्दु ल र त्यसैगरी नेपालमा वि.सं १९१० मा मुलुकी ऐन लागु गर्नुभन्दा पहिले दक्षिण एसियाका हिन्दु राज्यहरूमा शास्त्रीय हिन्दु कानुन प्रचलनमा थियो । यसको प्रभाव दक्षिण पूर्व एसियाका मुलुकसम्म विस्तारित थियो । शास्त्रीय हिन्दु विधि पाश्चात्य मान्यतामा जस्तो राजा वा सम्प्रभुको आदेश होइन ।

यस लेखमा तात्कालिक समाजमा लिखित र अलिखित रूपमा प्रचलित नियमलाई शास्त्रीय हिन्दु विधि भनिएको छ । आचार, व्यवहार र दण्डको निर्धारण शास्त्रीय हिन्दु विधिमा प्रस्तुत गरिएका मुख्य विषयवस्तु हन् । आचार भनेको व्यक्तिले पालन गर्नु पर्ने व्यक्तिगत, पारिवारिक र सामाजिक सदाचारका नियम हुन् । विवादको न्याय निरूपणसम्बन्धी कार्यका लागि शास्त्रीय हिन्दु विधिमा व्यवहार शब्दको प्रयोग गरिएको छ । शास्त्रीय हिन्दु न्याय व्यवस्थामा मान्यता प्राप्त विधि र ती विधिद्वारा निर्धारण गरिएका कार्यविधि एवं प्रमाणसम्बन्धी नियम प्रकाशमा ल्याउनु यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । मूलतः संस्कृतका शास्त्रीय ग्रन्थको अनुशीलनका आधारमा यो लेख तयार गरिएको छ । साथै शास्त्रीय हिन्दु विधि र न्याय प्रणालीसँग सम्बन्धित उपलब्ध अनुसन्धानात्मक शोध ग्रन्थ र लेख रचना पनि यस लेखमा शोध सामग्रीको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

विधिका आधारः

प्राचीन हिन्दु चिन्तनमा विधिलाई धर्म भनिएको छ । वेदले निर्दिष्ट गरेको कर्म गर्नु धर्म हो । सत्य र न्याय धर्मका आधार हुन् । सत्य र न्याय हरेक सभ्य समाजमा आवश्यक पर्छ । धर्मको मूल आधार वेदलाई मानिएको छ । वेद, स्मृति, सदाचार र आफ्नो प्रिय लाग्ने आचरण धर्मका मूल हुन्[१] (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.६) । याज्ञवल्क्यले वेद, स्मृति, सदाचार, आफूलाई प्रिय लाग्ने आचरण र असल उद्देश्यले सङ्कल्प गरिएको कार्य धर्मका आधार मानेका छन् (याज्ञवल्क्य, २०११, आ., श्लो.७) । वेद,

[१] वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्मृति, सदाचार, र न्याय सर्वमान्य कानुन थिए । बृहस्पतिले धर्म, व्यवहार, चरित्र र राजाको आज्ञालाई आधारभूत कानुन स्वीकार गरेका छन् (बृहस्पति, १९४१, व्य. १, श्लो.१८) । कौटिल्यका अनुसार धर्म, व्यवहार, चरित्र, र राज-शासन कानुनका स्रोत हन् । उनले यी चारमध्ये पनि धर्म भन्दा व्यवहार, व्यवहारभन्दा चरित्र र चरित्रभन्दा राजाज्ञा शक्तिशाली मानेका छन् । धर्म सत्यमा, व्यवहार साक्षीमा, चरित्र सामाजिक जीवन पद्धतिमा आधारित हुन्छ भने राजाको आज्ञालाई शासन भनिन्छ[२] (कौटिल्य,२०००, अधि.३, अ.१, प्र.५७-५८, श्लो.२-३) । धर्म अन्तर्गत वेद, स्मृति आदि समावेश गरिएको छ । साक्षी आदि प्रमाणका आधारमा गरिएका निर्णयलाई व्यवहार भनिएको हो । सदाचार वा लामो समयदेखि अभ्यास हुँदै आएका परम्परा वा प्रथालाई आचार भनिएको हो । पाश्चात्य विधिशास्त्रमा जस्तो राज्यसँग मात्र कानुन निर्माण गर्ने शक्ति निहित हुन्छ भन्ने मान्यता प्राचीन वैदिक सनातन चिन्तनमा थिएन । वेद र वैदिक ऋषिहरुद्वारा प्रतिपादन गरिएका सिद्धान्तलाई संविधान र कानुनको रूपमा मान्यता दिइन्थ्यो । जातिधर्म, देशधर्म, श्रेणीधर्म र कुलधर्मको समीक्षा गरेर विवादको न्यायिक निर्णय गर्नुपर्छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.४१) भन्दै विभिन्न जाति, प्रदेश, व्यावसायिक सङ्गठन र परिवारमा परम्परादेखि प्रचलनमा रहेका नियमलाई राज्यले मान्यता दिने गरेको प्रमाणित हुन्छ । यसबाट प्राचीन हिन्दु शासन व्यवस्थामा कानुनको बहुलवादी दृष्टिकोण स्वीकार गरिएको स्पष्ट हुन्छ । आधुनिक विधिशास्त्रमा पनि धर्मशास्त्रलाई कानुनको स्रोत मानिन्छ । वेद, धर्मसूत्र र स्मृति आदि वैदिक सनातन धर्मका आधारभूत ग्रन्थ हुन् । गौतमधर्मसूत्रमा वेद, धर्मसुत्र, स्मृति, वेदाङ्ग, उपवेद र पुराणलाई विधिका आधिकारिक ग्रन्थ मानिएको छ[३] (गौतम, १९७९, ११, सू.१९) ।

श्रुति

वेदलाई श्रुति भनिन्छ । वेद सम्पूर्ण धर्मको मूल हो[४] (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.६) । श्रुतिपरम्पराबाट इतिहासको लामो कालखण्डसम्म एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको हुनाले वेदलाई श्रुति भनिएको हो । वेद कुनै एउटा लेखकको रचना होइन । त्यस कारण वेद अपौरुषेय मानिन्छ । मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले तपोबलद्वारा ईश्वरसँग साक्षात्कार गरी सृष्टिको सञ्चालनका लागि आवश्यक ज्ञान वेदका मन्त्रका रूपमा प्राप्त गरेका थिए । त्यसैले वेद ईश्वरबाट प्राप्त शाश्वत ज्ञान मानिन्छ । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद चार वेद हन् । मानव सभ्यताको सबैभन्दा पहिलो ग्रन्थ ऋग्वेद हो । यी चार वेद सनातन धर्मका सबैभन्दा प्रामाणिक ग्रन्थ मानिन्छन् । प्रत्येक वेदका मन्त्र, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद् गरी चार भाग छन् । वेदको मूल संहिता खण्डलाई मन्त्र भनिन्छ । ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद् व्याख्यात्मक ग्रन्थ हुन् । हरेक वेद विभिन्न शाखामा विभाजित छन् । आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद र अर्थवेद चार वेदका उपवेद हन् । शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष वेदको व्यख्या गर्न विकास गरिएका छ वेदाङ्ग हुन् । त्यसपछि मानवीय कर्तव्यको विवेचना गर्न सूत्र साहित्यको रचना गरियो । श्रौतसूत्र, गृहसूत्र र धर्मसूत्र गरी सूत्र तीन प्रकारका छन् । श्रौतसूत्रमा

---

[२] धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्रं राजशासनम् । विवादार्थश्चतुस्पादः पश्चिमः पूर्ववाधकः ॥
अत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु । चरित्रं पुंसां राज्ञामाज्ञातु शासनम् ॥

[३] तस्य च व्यवहारो वेदो धर्मशास्त्राण्यङ्गान्युपवेदाः पुराणम् सङ्ग्रहे।

[४] वेदोऽखिलो धर्ममूलम्...।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यज्ञसम्बन्धी नियमको विवेचना गरिएको छ । गृहसूत्रमा लौकिक र पारलौकिक कर्तव्यको विवेचना गरिएको छ । धर्मसूत्रमा धार्मिक, सामाजिक र राजनीतिक कर्तव्यको उल्लेख गरिएको छ । विधिको अध्ययनका दृष्टिले धर्मसूत्र महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हुन् । धर्मसूत्रमा प्राचीन हिन्दु विधि व्यवस्थाको स्पष्ट झलक पाइन्छ । गौतम, बौधायन, आपस्तम्व र वासिष्ठ धर्मसूत्रका प्रमुख रचनाकार मानिन्छन् । धर्मसूत्रलाई वैदिक साहित्यमा समावेश गरिन्छ । व्यावहारिक रूपमा धर्मसूत्र तात्कालिक न्याय व्यवस्था र विधिका प्रमुख आधार ग्रन्थ हुन् ।

वेदबाट धर्म र अधर्मको ज्ञान प्राप्त हुन्छ[५] (कौटिल्य, २०००, अ.१, प्र.१) । वेदमा व्यक्तिले जे गर्नुपर्छ भनिएको छ त्यो गर्नु धर्म हो भने गर्नुपर्छ भनेको कार्य नगर्नु अधर्म हो । त्यस्तै गर्न हुँदैन भनिएको कार्य गर्नु पनि अधर्म हो । यदि कुनै विषयमा वेदमा नै दुई थरी मत भएमा भने ती दुवै मतलाई धर्म मान्ने मनुको मत छ[६] (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.१४० । वेदद्वारा स्थापित धर्म वैदिक सनातन धर्म हो ।

स्मृति

वैदिक साहित्यपछि स्मृतिको विकास भएको हो । स्मृतिको शाब्दिक अर्थ स्मरण गरिएको भन्ने हुन्छ । समयको गतिसँगै समाजमा नयाँ विधिको आवश्यकता पर्न गयो । यो आवश्यकता पूर्ति गर्न योगदान दिने कार्य स्मृतिकारबाट सम्पन्न भयो । ऋषिहरूद्वारा वेदको आशय स्मरण गरी रचना गरिएका स्मृतिहरू सनातन धर्मका आधिकारिक ग्रन्थ मानिन्छन् । स्मृतिलाई धर्मशास्त्र भनिन्छ[७] (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.१०) । वेद र वेदको सन्देशको प्रतिकूल नहुने गरी विद्वान् ऋषिहरूद्वारा निर्मित स्मृति ग्रन्थ पनि कानुनका आधारभूत सिद्धान्तका दस्तावेज मानिन्छन् । स्मृति ग्रन्थहरूमा वेदका सन्देशका आधारमा मानिसका आचार, व्यवहार र प्रायश्चित्तका नियमको प्रतिपादन गरिएको छ । स्मृतिहरू संस्कृत कात्यायन, बृहस्पति, पराशर, व्यास, शङ्ख, लिखित, दक्ष, गौतम, शातातप र वसिष्ठ प्रमुख स्मृतिकार हन् (याज्ञवल्क्य, २०११,अ.१, श्लो.४-५) । स्मृतिमध्ये मनुस्मृति सबैभन्दा पहिलो हो । मनुस्मृति वेदको प्रतिकूल नहुने गरी रचना गरिएको हुँदा यसलाई प्रामाणिक मानिन्छ । मनुस्मृतिपछि अन्य स्मृतिको रचना गरियो । अन्य स्मृतिहरू मनुस्मृतिको प्रतिकूल नभएको अवस्थामा मात्र प्रामाणिक मानिन्छन् । स्मृतिहरू विचार परम्पराका रूपमा विकसित भएका हन् । राजनीति, विधि वा न्याय व्यवस्थाको विश्लेषणका दृष्टिले मनुस्मृति र याज्ञवल्क्यस्मृति विशेष महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । प्राचीन राजनीतिशास्त्रका विचारकहरूले न्याय व्यवस्थामा धर्मशास्त्रलाई प्रामाणिक विधि वा कानुन मानेका छन् । धर्मशास्त्रको प्रतिकूल भएमा अर्थशास्त्र मान्य हुँदैन भन्ने शुक्राचार्यको विचार छ[८] (शुक्र, १९९९, अ.४, प्र.५, श्लो.२६०) । कौटिल्य अर्थशास्त्रमा परम्परा धर्मशास्त्रको प्रतिकूल भएको अवस्थामा धर्मशास्त्रलाई प्रामाणिक मान्नुपर्छ भनिएको छ (कौटिल्य, १९२४, अधि.३, अ.१, प्र.५७-५८) ।

---

[५] धर्माधर्मौ त्रय्याम्...।

[६] श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।

[७] ...धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

[८] धर्मशास्त्रा विरोधेन ह्यर्थशास्त्रं विचारयत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्मृतिमा प्रतिपादन गरिएको पहिलो शिक्षा आचार हो । आचार भनेको सदाचार हो । सदाचारलाई सर्वश्रेष्ठ धर्म भनिन्छ (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.१८) । आचार वास्तवमा मानिसको व्यक्तिगत, पारिवारिक र सामाजिक जीवनमा पालना गर्नुपर्ने नियम हुन् । मानिसले गर्न हुने र गर्न नहुने कार्यको निर्धारण आचार खण्डमा गरिएको छ । सदाचारका नियमको पालना गर्नु धर्म हो । धर्मको पालना गर्नु कर्तव्य एवं नैतिकता हो । यसैबाट सामाजिक न्याय र लोककल्याणकारी भावनाको विकास हुन्छ । मन, वचन र कर्मले कर्तव्यको पालना गर्नु हरेक व्यक्तिको दायित्व हो । सदाचारका नियम पालना गर्नुको अर्थ मानिसले आफू सुखपूर्वक बाच्ने र अरूलाई पनि सुखपूर्वक बाच्न दिने व्यवस्था हो । वैदिक ऋषिहरूद्वारा प्रतिपादित नैतिकताका सिद्धान्त वा सदाचारका नियम नै तात्कालिक समाजका आधिकारिक सारवान् कानुन थिए । राज्य सञ्चालनका सिद्धान्त पनि राजधर्ममा समावेश गरिएको छ । युद्धका नियम र राज्य-राज्यबीचका सम्बन्धका सिद्धान्त पनि राजधर्म अन्तर्गत राखिएको छ ।

स्मृतिमा प्रतिपादन गरिएको दोस्रो महत्त्वपूर्ण विषय व्यवहार हो । संस्कृतको व्यवहार शब्द स्मृतिमा विशिष्ट अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । व्यवहारको अर्थ विवाद हो । विवादको न्याय निरूपण गर्ने न्यायिक प्रक्रियालाई पनि व्यवहार भनिन्छ । व्यक्तिले पारिवारिक तथा सामाजिक सम्बन्धमा मतभेद सिर्जना हुनु स्वाभाविक थियो । यस्ता मतभेदको अन्त्य गर्ने उपाय व्यवहार थियो । विवादको सत्य तथ्य पत्ता लगाई निष्पक्ष न्याय दिनु राजाको कर्तव्य मानिन्थ्यो । त्यसको लागि न्याय सम्पादनको कार्यविधि र प्रमाणसम्बन्धी व्यवस्थाको वर्णन व्यवहार अन्तर्गत गरिएको छ ।

स्मृतिमा प्रतिपादन गरिएको तेस्रो महत्त्वपूर्ण विषय प्रायश्चित्त हो । सदाचारको पालना गर्नु सबैको कर्तव्य मानिन्थ्यो । सदाचारका नियमको पालनाबाट सामाजिक सुव्यवस्था कायम गर्ने विषयमा जोड दिइएको छ । वैदिक सनातन सामाजिक व्यवस्थामा तोकिएका नियमको पालना नगर्नु एवं नियम उल्लङ्घन गर्नु पाप हो । पाप नै अपराध हो । पापबाट मुक्त हुने उपाय प्रायश्चित्त हो । यो आत्मशुद्धिको उपाय हो । पश्चाताप गर्नु, तप अनुष्ठान गर्नु र राज्यबाट दण्डित हुनु प्रायश्चित्तका उपाय मानिएका छन् । सनातन धर्ममा आत्मा अमर मानिन्छ । मृत्युपछि मानिसको पुनर्जन्म हुन्छ भन्ने मान्यता छ । पाप गरेर प्रायश्चित्त नगरी यदि कुनै व्यक्तिको मृत्यु भयो भने उसले मृत्युपछिको जीवनमा समेत त्यसको दण्ड भोग्नु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । मृत्युपछि आत्माको सत्ता स्वीकार गरिएन भने विद्वान् व्यक्तिहरू पनि असल कर्ममा प्रवृत्त हुँदैनन्[९] (सुरि, १९७२, ६, सू.५) । यस लोक र परलोकमा समेत शुभ कर्मको फल सुन्दर हुन्छ भन्ने विश्वासले गर्दा मानिसलाई शुभ कर्म गर्ने उत्प्रेरणा प्राप्त हुन्छ । व्यक्तिले सामाजिक मर्यादा उल्लङ्घन नगरोस् अरूको अधिकार हनन् नगरोस् र अरूलाई दुःख कष्ट दिन नसकोस् भन्ने उद्देश्यले दण्डको व्यवस्था गरिएको छ । ज्ञान नभएर गरेको पापबाट मुक्ति प्रायश्चित्तबाट हुन्छ । जानी बुझी गरेको पापकर्मबाट मुक्ति अलग–अलग प्रायश्चित्तद्वारा हुन्छ (मनु, १९८३, अ.११, श्लो.४५-४६) । तात्कालिक समाजमा प्रायश्चित्त अपराध निरोधक मन्त्र

[९] असत्यात्मनि प्रेत्यभावे विदुषां विफलं खलु सर्वमनुष्ठानम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

थियो । यद्यपि प्रायश्चित्तका लागि निर्धारित दण्ड व्यवस्था सबैका लागि समान छैनन् । असमान दण्ड व्यवस्थालाई वर्तमान विधिको शासनको दृष्टिकोणबाट न्याय मान्न सकिँदैन ।

याज्ञवल्क्य-स्मृतिमा पुराण, न्याय र मीमांसा धर्मको ज्ञानका आधारभूत विषयमा समावेश गरिएको छ[१०] (याज्ञवल्क्य,२०११, अ.१, श्लो.३) । रामायण र महाभारत ऐतिहासिक कथावस्तुमा आधारित महाकाव्य हन् । महर्षि वाल्मीकिले सर्वप्रथम रामायणको रचना गरेका थिए । महाभारत र १८ पुराण वेदव्यासका रचना हुन् । रामायण, महाभारत र पुराणमा धर्म, दर्शन, अध्यात्म, इतिहास, भूगोल, राजनीति आदि विषयमाथि प्रकाश पारिएको छ । राजनीतिक स्वरूपको पनि सविस्तार वर्णन गरिएको छ । संस्कृत श्लोकमा लेखिएका यी ग्रन्थमा नैतिक नियमहरूको शिक्षा विभिन्न आख्यायिकाका माध्यमबाट बोध गराइएको छ । त्यसैले रामायण, महाभारत र पुराणहरू हिन्दु कानुनका व्याख्यात्मक ग्रन्थ हुन् ।

अर्थशास्त्र र नीतिशास्त्र राजनीतिशास्त्रका ग्रन्थ हुन् । बृहस्पति अर्थशास्त्रको प्रथम आचार्य हुन् । बृहस्पतिको अर्थशास्त्र हाल उपलब्ध छैन । सूत्र शैलीमा लिखित बार्हस्पत्यार्थशास्त्र मात्र हाल उपलब्ध छ । ईशा पूर्व चौथो शताब्दीमा रचना गरिएको कौटिल्यको अर्थशास्त्र अर्थ-राजनीतिमा लेखिएको महत्त्वपूर्ण उपलब्ध ग्रन्थ हो । शुक्राचार्यको शुक्रनीतिसार नीतिशास्त्रमा लेखिएको महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ उपलब्ध छ । कौटिल्यको अर्थशास्त्रलाई आधार मानेर कामन्दकले रचना गरेको कामन्दकनीतिसार ग्रन्थ उपलब्ध छ । यी ग्रन्थमा राजनीतिशास्त्र र कानुन र न्याय प्रशासनका विषयमा विवेचना गरिएको छ ।

कौटिल्यपछि राजनीतिशास्त्र, कानुन र न्यायका सम्बन्धमा मौलिक चिन्तनको अभाव देखिन्छ । अधिकांश ग्रन्थमा पूर्ववती आचार्यहरूका विचारको पुनरावृत्ति गरिएको छ । त्यो समय टीका र निबन्ध ग्रन्थको रचना काल मानिन्छ । याज्ञवल्क्यस्मृतिको विज्ञानेश्वरद्वारा रचित मीताक्षरा टीका न्याय प्रशासनमा व्यवहारमा अभ्यासका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । सोमदेव सुरीको नीतिवाक्यमृत, चण्देश्वरको व्यवहाररत्नाकर, जीमुतवाहनको दायभाग प्रसिद्ध निबन्ध ग्रन्थ हुन् । निबन्धकार एवं टीकाकारको विश्लेषण आचार, राजधर्म, विवाद निर्णय, न्यायप्रशासन, दण्ड व्यवस्था आदि विषयको विश्लेषणमा केन्द्रित छ । संस्कृत साहित्यका काव्य ग्रन्थमा पनि विधि र न्यायपालिकाको छलक पाइन्छ (Dabke, 2013) .

सदाचार

कानुनको दोस्रो आधार सदाचार हो । मनुस्मृति र याज्ञवल्क्यस्मृतिमा आचार तथा सदाचार भनिएको छ (मनु, १९८३, अ.४, श्ला. ६-१२; याज्ञवल्क्य, २०११, आ., श्लो.७) । कौटिल्य र बृहस्पतिले सदाचारको सट्टा चरित्र शब्दको प्रयोग गरेका छन् (बृहस्पति, १९४१, व्य १, श्लो.१८; कौटिल्य,२०००, अधि.३, अ.१) । धर्मसूत्रको रचना कालदेखि नै हिन्दुहरूले सदाचारलाई कानुनी मान्यता दिएको पाइन्छ । श्रुति र स्मृतिपछि सदाचारको कानुनी मान्यता हुन्थ्यो । वेद र स्मृतिको प्रतिकूल नभएमा मात्र सदाचारले आधिकारिकता प्राप्त गर्दथ्यो । सदाचारको अर्थ प्रथा हो ।

---

[१०] पुराणन्यायमीमांसा: ...।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रचलित रीतिरिवाज एवं परम्परालाई प्रथा भनिन्छ । धर्मशास्त्रमा विभिन्न मत भएको अवस्थामा कुन विकल्पको अवलम्बन गर्ने भन्ने सन्देह उत्पन्न भएमा जुन मार्ग आफ्ना बाउ-बाजेले अनुसरण गरेका थिए त्यही सन्मार्गको अनुसरण गर्नु धर्म हो र त्यसो गर्दा कुनै पाप लाग्दैन भन्ने मनुस्मृतिको भनाइ रहेको छ[११] (मनु, १९८३, अ.४, श्लो.१७८) । यसबाट परम्परालाई धर्मको प्रमाण मानेको प्रमाणित हुन्छ तापनि त्यस्तो परम्परा धर्मशास्त्र अनुकूल हुन आवश्यक थियो । देश, जाति, र कुलमा प्रचलित परम्परा यदि शास्त्रले निर्दिष्ट गरेको मर्यादा विरुद्ध छैनन् भने विधिको रूपमा आधिकारिकता प्राप्त गर्दछन[१२] (गौतम, १९७९, ११, सू.२०) । विभिन्न देशमा अभ्यास गरिँदै आएका आचरण देशधर्म हुन् । विभिन्न जात-जातिमा प्रचलित परम्परालाई जातिधर्म भनिएको हो । त्यस्तै विभिन्न कुल वा परिवारमा परम्परादेखि अभ्यास गरिँदै आएका आचरण कुलधर्म हुन् । मनुस्मृतिका अनुसार राजाले जातिधर्म, देशधर्म, श्रेणीधर्म र कुलधर्मको समीक्षा गरेर विवादको न्यायिक निर्णय गर्नुपर्छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.४१) । मनुले गौतमको धर्मसूत्रको व्यवस्थामा श्रेणीधर्म थप गरेको देखिन्छ । व्यावसायिक सङ्गठनका नियमलाई श्रेणीधर्म भनिएको हो । देशधर्म र कुलधर्म वेदमूलक वा वेदको प्रतिकूल पनि हुन सक्छन् भन्ने शुक्राचार्यको मत छ[१३] (शुक्र, १९९९, अ.४, प्र.३,श्लो.६४) । वेदको प्रतिकूल परम्परालाई समेत कानुनी मान्यता दिएर शुक्राचार्यले हिन्दु विधिको शास्त्रीय परम्परामा क्रान्तिकारी परिवर्तन ल्याएको स्पष्ट हुन्छ । यसबाट हिन्दु विधि अपरिवर्तनीय थिएन भन्ने स्पष्ट हुन्छ तापनि राजाको स्वैच्छिक आदेश एवं व्यवस्थापिकामा व्यापक वाद-विवाद र छलफलसहितको आधुनिक कानुन निर्माण प्रक्रियाबाट यसमा परिवर्तन हुँदैनथ्यो । विस्तारै सामाजिक परम्परा र अभ्यासमा आउने क्रमिक परिवर्तनलाई आत्मसाथ गरी शास्त्रीय विधिमा परिवर्तन हुन्थ्यो (Alteker,2001, p.261) .

सद्विवेक

धर्मशास्त्र र परम्परापछि व्यक्तिको विवेकले सत्य ठानेको कार्य गर्न हुन्छ भन्ने प्राचीन हिन्दु न्याय प्रणालीमा मान्यता दिएको पाइन्छ । विवेक सत्यमा आधारित हुन्छ । ब्रह्मले देखेको सत्यको अभिव्यक्ति नै सद्विवेक हो । मनुस्मृतिमा आफूलाई प्रिय लाग्ने आचरणका मानमा सद्विवेकलाई धर्म वा विधिको रूपमा मान्यता दिइएको छ[१४] (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.१२) । याज्ञवल्क्यस्मृतिमा यसका अतिरिक्त सत्य निष्ठा पूर्वक सङ्कल्प गरी गरिएको कार्यसमेतलाई समावेश गरिएको छ (याज्ञवल्क्य, २०११, आ., श्ला.७) । धर्मशास्त्र र सदाचारमा विविधता देखिएमा आफूलाई प्रिय लाग्ने आचरणको अनुसरण गर्नु धर्म वा न्यायको मार्ग हो । यो समाजमा हरेक व्यक्तिले वेद, स्मृति र सदाचारका नियमको पालना विवेक पूर्वक गर्नुपर्छ भन्ने स्थापित मान्यताको सङ्केत हो । हरेक व्यक्तिले आ-आफ्नो तोकिएको कर्तव्य पूरा गर्नु नै सदाचार हो । कर्तव्यपरायण व्यक्तिहरूको समाजमा निष्पक्षता, समानता र न्यायको स्थापना सहज हुन्छ । व्यक्तिले कर्तव्य पूरा गरेन भने विवादको सिर्जना हुन्छ । विवादमा अथी र प्रत्यथीले दाबी र प्रतिवाद गर्दा

---

११ यनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेनयायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ।

१२ देशजातिकुलधर्माश्चाम्नायैः अविरुद्धाः प्रमाणम् ।

१३ कल्पितश्रुतिमूलो वा˜ मूलो लोकैर्धृतः सदा । देशादिधर्मः स ज्ञेयो देशे देशे कुले कुले ।

१४ ...स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विवेकले सत्य ठानेको विषयमा मात्र उठाउनु पर्छ भन्ने शास्त्रीय हिन्दु विधिको मान्यता छ । पक्षका बयान एवं साक्षीका वक्तव्य पनि विवेकमा आधारित हुनुपर्छ । न्यायकर्ताले पनि विधि र न्यायको सिद्धान्तको प्रतिकूल नहुने गरी विवेकको प्रयोग गरी विवादको निरूपण गर्ने व्यवस्थालाई मान्यता दिइएको स्पष्ट हुन्छ । वर्तमान न्याय प्रणालीमा समेत कानुनमा स्पष्टता नभएको अवस्थामा न्यायाधीशले स्वविवेकको प्रयोग गरी न्याय दिने अभ्यास छ । यसरी गरिने न्यायालयको फैसलालाई न्यायाधीशद्वारा निर्मित कानुन भनिन्छ ।

व्यवहार

हिन्दु विधिमा सामान्यतः व्यवहार शब्दको अर्थ विवाद हो । विवादको निर्णयलाई पनि व्यवहार भनिन्छ । कौटिल्यले व्यवहार शब्दको प्रयोग प्रामाणिक कानुनको एउटा आधारको रूपमा गरेका छन् । उनले व्यवहार साक्षी प्रमाणमा आधारित हुन्छ भनेका छन्[१५] (कौटिल्य, २०००, अधि.३, अ.१) । यसबाट व्यवहार शब्द विवादको निर्णय भन्ने अर्थमा प्रयोग गरेको स्पष्ट हुन्छ । बृहस्पतिस्मृतिमा पनि न्यायशास्त्रीय परम्परा अनुरूप तर्क, न्यायिक प्रक्रिया र साक्षी प्रमाणका आधारमा गरिएको न्यायिक निर्णय वा फैसलाका लागि व्यवहार शब्दको प्रयोग गरिएको छ[१६] (बृहस्पति,१९४१, व्य.१, श्लो.१९) । शास्त्रीय परम्पराअनुसार युक्ति वा तर्क, न्यायिक प्रक्रिया र साक्षी प्रमाणका आधारमा अदालतद्वारा गरिएको न्यायिक फैसला व्यवहार हो । कौटिल्यले न्यायालयले गरेको विवादको फैसला वा निर्णयलाई व्यवहारका साथै धर्म, धर्मन्याय र न्याय शब्दको पनि प्रयोग गरेका छन् (कौटिल्य, २०००, अधि.३, अ.१) । व्यवहार कानुन मानिन्थ्यो । एउटा मुद्दामा गरिएको फैसला वा व्यवहार अर्को त्यस्तै प्रकृतिको मुद्दामा कानुनी सरह मान्य हुने न्यायालयद्वारा निर्मित कानुनी प्रणालीको यो प्रारम्भिक अवस्था थियो ।

शासन

शासनको अर्थ राजाको आदेश वा आज्ञा हो । मनुले राजाको आज्ञालाई कानुनी मान्यता दिएको पाइँदैन । विवादको समाधान गर्न धर्मशास्त्र र सदाचार स्पष्ट नभएको अवस्थामा राजाको सामयिक आज्ञाका आधारमा निर्णय गर्ने प्रथाको विकास याज्ञवल्क्यको समयमा भएको पाइन्छ । धर्मको प्रतिकूल छैन भने राजाको सामयिक आदेशको पालना गर्नु पर्छ[१७] (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्लो.१८६) । बृहस्पतिले नृपाज्ञालाई कानुन मानेका छन् (बृहस्पति, १९४१, व्य.१, श्लो.२८) । याज्ञवल्क्यस्मृतिमा धर्मशास्त्रको विरुद्ध नहुने गरी राजाले दिएको सामयिक आदेशलाई राजकृत धर्म भनिएको छ । स्मृतिकालमा राजाको आदेशभन्दा धर्मशास्त्रको महत्त्व बढी थियो तापनि अर्थशास्त्रमा कुनै विषयमा राजाको निर्णय वा धर्मन्याय धर्मशास्त्रको प्रतिकूल भएमा राजाको आदेश नै प्रामाणिक हुन्छ । यसो गर्दा न्याय मर्न पाउँदैन केवल धर्मशास्त्रको पाठ मात्र नष्ट हुन्छ[१८] (कौटिल्य,२०००, अधि.३, अ.१, प्र.५७-५८) भन्ने उल्लेख गरिएको छ । यसबाट अर्थशास्त्र

---

[१५] ...व्यवहारस्तु साक्षिषु ।

[१६] शास्त्रं केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णयः । व्यवहारः स विज्ञेयो धर्मस्तेनापि वर्धते ॥

[१७] निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

[१८] शास्त्रं विप्रतिपद्येत धर्मन्यायेन केनचित् । न्यायस्तत्र प्रमाणं स्यात्तत्र पाठो हि नश्यति ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लेखिएको समयमा राजाको आदेशले धर्मशास्त्रका असान्दर्भिक विचारलाई प्रतिस्थापन गरिसकेको स्पष्ट हुन्छ । राजाले कुनै समसामयिक विषयमा दिएका आदेश एवं विवादको निर्णयका सम्बन्धमा दिएका निर्णय शासनभित्र समावेश गरिन्थ्यो । परम्परागत रूपमा राजालाई कानुन निर्माण गर्ने शक्ति दिइएको थिएन तापनि पछिल्लो कालखण्डमा आएर राजाले आदेश जारी गर्दथे र ती आदेश कानुन मानिन्थे । यसरी राजा वा राज्य निर्मित विधिलाई पनि सीमित मान्यता दिएको पाइन्छ । सम्प्रभूको आदेश र नजिरलाई कानुन मान्ने पाश्चात्य विधिशास्त्रको मान्यता हिन्दु राज्यव्यवस्थामा सीमित रूपमा कौटिल्यको समय अर्थात् ईशा पूर्व चौथो शताब्दीमा नै स्थापित भइसकेको थियो ।

शास्त्रीय हिन्दु विधि शास्त्रका उपदेशात्मक नियम हुन् । प्राचीन ऋषि-मुनीहरूले तपोबलद्वारा ईश्वरसँग सिधा सम्पर्क गर्न सक्ने शक्तिको विकास गरेका थिए । तिनीहरूले ईश्वरबाट मानव सभ्यताको विकासका लागि प्राप्त वेद ईश्वरको उपदेश मानिने हुँदा यसमा बताइएका नियमको अवज्ञा ईश्वरको अवहेलना मानिएको छ । वैदिक साहित्यपछि स्मृति, पुराण, नीतिशास्त्र, परम्परा र राजाको आदेशमा पनि वैदिक मान्यता कै निरन्तरता कायम थियो । शास्त्रीय हिन्दु विधि धार्मिक विधि थियो । समाज, धर्म र दर्शनको सन्दर्भमा यसको व्याख्या गरिन्थ्यो । हिन्दु विधि राज्यको आदेश होइन । राजा कानुनको अधीनमा हुन्थे । ऋषिहरूद्वारा प्रतिपादन गरिएका राजनीतिक र कानुनी सिद्धान्तअनुसार राज्य सञ्चालन गर्नु राजाको कर्तव्य थियो । कार्यपालिकासम्बन्धी कार्य गर्ने र न्याय सम्पादन गर्ने छुट्टाछुट्टै संरचना थिए । स्थापित सिद्धान्तअनुसार विवादको निर्णय गरिन्थ्यो ।

न्यायालयको सङ्गठन

प्राचीनकालमा मुख्य रूपले राजतन्त्रात्मक शासन प्रणाली थियो । विवादको न्यायिक निर्णय दिनु राजाको कर्तव्य मानिन्थ्यो । वैदिक कालमा न्याय प्रशासन सभाका अधीनमा थियो (विद्यालंकार, १९९४, प.३३१) । अम्बिका प्रसाद बाजपेयी (२००६) का अनुसार वैदिक युगमा राजा राष्ट्रसभामा बसेर व्यवहार वा विवादको निर्णय गर्दथे (पृ.२३१) । धर्मसूत्रमा न्यायाधीशका लागि योग्यता तोकिएको छ । धर्मसूत्र र मनुस्मृतिमा दशावरा परिषद्को उल्लेख छ जसमा चार वेदका ज्ञाता, एक मीमांसक, एक वेदाङ्गका ज्ञाता, एक धर्मशास्त्रका ज्ञाता र तीन अन्य व्यक्ति हुन्थे (बौद्धायन, १९७९, १.१.१.८, मनु, १९८३, अ.१२, श्लो.१११) । सम्भवतः परिषद्ले धर्म वा कानुनको अभिप्राय स्पष्ट पार्ने कार्य गर्दथ्यो (विद्यालंकार, १९९४, पृ.३३२) । धर्मशास्त्रमा राजालाई नै न्यायको स्रोत मानिएको छ । न्यायपालिका कार्यपालिकाबाट स्वतन्त्र थियो (Jayaswal, 1978, p.310) । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा राजा प्रतिदिन दोस्रो एक प्रहर न्याय सम्पादनमा संलग्न हुनुपर्छ (कौटिल्य, २०००, अधी. १, अ.१८) । राजाले सभामा बसेर विवादको निर्णय अर्थात् फैसला गर्नुपर्छ भनी न्याय सम्पादन कार्य राजाको कर्तव्य मानिएको छ । निरपराधीलाई दण्ड दिने र अपराधीलाई दण्ड नदिने राजाले यस लोकमा अपयश प्राप्त गर्दछ र मृत्यपश्चात् नरकमा जान्छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो. १२८) । सभा राजाको न्यायालय थियो (Nath, 1979, p.54) । राजाले रिस र लोभरहित भएर विद्वान् ब्राह्मणका साथमा धर्मशास्त्रअनुसार विवादको निर्णय गर्नुपर्छ (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्लो.१) । मनुस्मृतिमा राजाले वेदका ज्ञाता तीन जना ब्राह्मण सभासद सभामा नियुक्त गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । राजाले सभामा उपस्थित भएर सभासद्का साथमा न्याय सम्पादन गर्नुपर्छ (मनु,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

१९८३, अ.८, श्लो. १०-११) । सभा न्यायालय थियो भने सभासद् न्यायाधीश थिए । याज्ञवल्क्यस्मृतिका अनुसार राजाले वेदवेदाङ्गको अध्यन गरेका धर्मज्ञ, सत्यवादी, शत्रु र मित्रप्रति समदृष्टि राख्ने सभासद् नियुक्त गर्नुपर्छ । राजाले स्वयं सभामा उपस्थित भएर विवादको निर्णय गर्न असमर्थ भएको अवस्थामा सो कार्य सम्पन्न गर्न सभासद्का साथै एक कानुनका वेत्ता ब्राह्मणको नियुक्ति गर्नुपर्छ (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्ला.२-३) । बृहस्पतिस्मृतिमा वेदवेदाङ्ग र धर्मका ज्ञानका साथै लोक व्यवहारको ज्ञान पनि सभासद्को योग्यतामा समावेश गरिएको छ । सभासद्को सङ्ख्यामा पनि तीन, पाँच वा सात जना नियुक्त गर्न सकिने वैकल्पिक व्यवस्था गरिएको छ[१९] (बृहस्पति, १९४१, व्य.१, श्लो.५९) । शुक्रनीतिमा पनि लोक व्यवहार, वेद र धर्मका ज्ञाता तीन, पाँच वा सात जना ब्राह्मणको सभालाई उच्च कोटीको सभा भनिएको छ (शुक्र,१९९९, अ.४, प्र.५, श्लो.२५-२६) । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा न्यायालयको गठनसम्बन्धी स्पष्ट परिचय पाइन्छ । न्यायप्रशासनलाई व्यवहार र कण्टकशोधन गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । उनले व्यवहारसम्बन्धी न्यायालयलाई धर्मस्थ न्यायालय भनेका छन् (कौटिल्य, २०००, अधि.३, अ.१) । गम्भीर प्रकृतिका अपराधको सुनुवाइका लागि कण्टकशोधन न्यायालयको व्यवस्था कौटिल्यले गरेका छन् (कौटिल्य, २०००, अधि.४, अ.१) । दुष्ट कर्मचारी, व्यवसायी, राजद्रोही आदिको सुनुवाइ कण्टकशोधन न्यायालयमा गरिन्थ्यो । यसका साथै स्थानीय तहमा समेत न्यायालयका संरचनाको व्यवस्थाको चर्चा कौटिल्यले गरेका छन् ।

क. न्यायालयको कार्यविधि

न्याय प्रणाली सरल एवं सहज थियो । पीडित पक्षले लिखित वा मौखिक रूपमा निवेदन न्यायालयमा प्रस्तुत गरेपछि न्यायिक प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्थ्यो । अभ्यथी र प्रत्यथी दुबै पक्षलाई न्यायालयमा बोलाएर उनीहरूको कुरा न्यायाधीशहरूले सुन्दथे । दुबै पक्षका प्रमाण बुझ्ने काम गरिन्थ्यो । बृहस्पतिका अनुसार वाद, प्रतिवाद, क्रियापाद र निर्णय गरी व्यवहारको कार्यविधिका चार चरण हुन्छन्[२०] (बृहस्पति,१९४१, व्य. २. श्लो.१) । शुक्राचार्यले पनि व्यवहारका चार अवस्था पूर्वपक्ष, उत्तरात्मक पक्ष, क्रियापाद र निर्णय निर्धारित गरेका छन्[२१] (शुक्र,१९९९, अ.४, प्र.५, श्लो.१५३) ।

पूर्वपक्षः पूर्वपक्षलाई भाषापाद वा प्रतिज्ञा पनि भनिन्थ्यो । वादीले सर्वप्रथम न्यायाधीश र प्रतिवादी समक्ष आफ्नो भनाइ राख्ने गर्दथे । यसलाई व्यवहारको पूर्वपक्ष भनिन्थ्यो ।

उत्तरात्मक पक्षः दोस्रो चरणमा प्रतिवादीलाई वादीद्वारा प्रस्तुत अभियोगको प्रतिउत्तर दिने अवसर दिइन्थ्यो । यसलाई उत्तरात्मक पक्ष भनिन्थ्यो ।

क्रियापादः वादी र प्रतिवादीका भनाइ सुने पछि न्यायको प्रक्रिया प्रारम्भ हुन्थ्यो । वादी र प्रतिवादीले दुबैले आफ्नो दाबी सिद्ध गर्न युक्ति तथा प्रमाण प्रस्तुत गर्दथे । युक्तिका आधारमा प्रमाणको परीक्षण हुन्थ्यो । न्यायाधीशहरूले विचार विमर्श गर्दथे । धर्मको व्याख्या विश्लेषण गरिन्थ्यो ।

---

[१९] लोकवेदाङ्गधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयो ऽपि वा ।

[२०] भाषापादोत्तरपादौ क्रियापादस्तथैव च । प्रत्याकलितपादश्च व्यवहारश्चतुष्पदः ।

[२१] पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्वितीयश्चोत्तरात्मकः । क्रियापादस्तृतीयस्तु चतुर्थो निर्णयाभिधः ॥

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निर्णयः न्यायिक प्रक्रियाको साध्य फैसला वा निर्णय चौथो अवस्था हो । शास्त्र, परम्परा र तथ्य प्रमाणको विश्लेषण गरी न्यायालयमा विवादको फैसला गरिन्थ्यो । विधिशास्त्रअनुसार दण्ड सजाय निर्धारण समेत गरिन्थ्यो ।

निर्णय कार्यान्वयनः निर्णय वा फैसला कार्यान्वयन गर्नु राजाको अर्को महत्त्वपूर्ण कार्य थियो । निर्णयमा तोकिएको दण्डको कार्यान्वयनमा विलम्ब गरिँदैनथ्यो । निर्णय कार्यान्वयनको कार्य प्रशासनबाट हुन्थ्यो ।

न्याय प्रशासनमा युक्तिको प्रयोग

युक्तिको अर्थ तर्क हो । न्याय सम्पादनमा सत्यमा पुग्न तर्कको सहयोग लिनुपर्छ भन्ने प्राचीन परम्परा रहेको देखिन्छ । तर्क न्यायमा पुग्ने उपाय वा माध्यम हो[२२] (गौतम, १९७९, ११, सू.२३) । शास्त्र र परम्पराको विपरीत नहुने गरी सत्य-तथ्य पत्ता लगाउन प्रयोग गरिने उत्तम उपाय तर्क हो जसलाई युक्ति भनिन्छ (शुक्र,१९९९, अ.४, प्र.५, श्लो.२२७-२२८) । केवल धर्मशास्त्रका आधारमा मात्र विवादको निरूपण गर्नुहुँदैन किनभने निर्णय तर्कमा आधारित भएन भने न्यायको प्रतिकूल हुनसक्छ । न्यायको आधार सत्य हो । सत्य-तथ्यमा पुग्ने साधन युक्ति हो[२३] (बृहस्पति,१९४१, व्य. १, श्ला.११४) । लोभ देखाएर, उपहार दिएर, सम्झाई बुझाई गरेर, र विभाजित गराएर मानिसको विचार परिवर्तन गराएर रहस्य पत्ता लगाउने उपायलाई हेतु भनिन्छ (शुक्र,१९९९, अ.४, प्र.५, श्ला.२२८-२२९) । युक्तिको सम्बन्ध दर्शनशास्त्रसँग छ । दर्शनलाई वेदको अर्थ प्रकाशन गर्ने विद्या भनिएको छ[२४] (कौटिल्य, २०००, अधी १, अ.१० । वेदलाई प्रमाण मान्ने र नमान्ने गरी प्राच्य दर्शन दुई प्रकारका छन् । साङ्ख्य, योग, वैशेषिक, न्याय , मीमांसा, र वेदान्त दर्शनले वेदलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्दछन् । त्यसैले ती आस्तिक दर्शन हुन् । चार्वाक, जैन र बौद्ध दर्शनमा वेदलाई प्रमाण नमान्ने हुँदा ती नास्तिक दर्शन हुन् ।

दर्शनशास्त्रमा यथार्थ ज्ञानलाई संस्कृतमा प्रमा भनिन्छ । यथार्थ ज्ञान प्राप्त गर्ने साधनलाई प्रमाण भनिन्छ । प्रमाण ज्ञान मीमांसाका साधन हुन् । चार्वाक दर्शनमा प्रत्यक्ष एक मात्र प्रमाण मानिन्छ । जैन र बौद्ध दर्शनमा प्रत्यक्ष र अनुमानलाई प्रमाण मानिन्छ । वैशेषिक दर्शनमा पनि प्रत्यक्ष र अनुमानलाई मात्र प्रमाण मानिन्छ । योग दर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान र शब्द तीन प्रमाण मानिन्छन् । न्याय दर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शब्द चार प्रमाण मानिन्छन् । मीमांसा र वेदान्त दर्शनमा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द, अर्थापत्ति र अनुपलब्धि गरी छ प्रकारका प्रमाण मानिन्छन् ।

इन्द्रियको प्रत्यक्ष सम्बन्धद्वारा प्राप्त ज्ञान प्रत्यक्ष हो । आँखाले देखेर, नाकले गन्ध सुँघेर, छालाद्वारा स्पर्श गरेर, कानले सुनेर र जिब्रोले स्वाद लिएर प्राप्त हुने ज्ञान प्रत्यक्ष हो । दर्शनशास्त्रमा मनले विचार गरेर प्राप्त ज्ञानलाई पनि प्रत्यक्ष ज्ञान मानिन्छ । तर आधुनिक विधिशास्त्रमा मनले गुनेर थाहा पाएको ज्ञानलाई प्रमाण मानिँदैन ।

---

२२ न्यायाधिगमे तर्को ऽभ्युपायः ।

२३ केवलं शास्त्रमाश्रित्य नकर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहिने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥

२४ प्रदीपः सर्वविद्यानाम्...।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चर्वाक दर्शनबाहेक सबै प्राच्य दर्शनमा अनुमानलाई प्रमाण स्वीकार गरिन्छ। अनुमान तर्कबाट प्रमाणित हुने विषय हो। हेतु साध्य व्याप्ति मूलक ज्ञानको माध्यम अनुमान हो। यदि धुवाँ देखेर आगोको अनुमान गरिन्छ भने धुवाँ लिङ्ग वा हेतु हो भने साध्य आगो हो।

तुलनाबाट ज्ञान प्राप्त गर्ने साधन उपमान हो। यसलाई सादृश्य बोध भनिन्छ। सादृश्यको अर्थ उस्तै वा समान भन्ने हुन्छ। कुनै एउटा बस्तुको ज्ञान भएपछि समान गुण भएको अर्को बस्तुको ज्ञान हुन्छ भने त्यसलाई उपमान भनिन्छ। व्यक्तिले प्राप्त गरेको पूर्वज्ञान अर्को वस्तुसँग तुलना गरेर अर्को वस्तुको ज्ञान प्राप्त गर्दछ भने त्यसलाई उपमान भनिन्छ।

चार्वाक, बैद्ध र वैशेषिकबाहेकका सबै प्राच्य दर्शनमा शब्दलाई प्रमाण मानिन्छ। वेदको सन्देशलाई आधिकारिक प्रमाण मान्नु शब्द प्रमाण हो। महापुरुषका वाणी यदि वेदको प्रतिकूल छैनन् भने तिनलाई आप्तोपदेश भनिन्छ। आप्तोपदेश पनि शब्द प्रमाण मानिन्छ।

मीमांसा र अद्वेत वेदान्त दर्शनमा अर्थापत्ति र अनुपलब्धिलाई पनि प्रमाण मानिन्छ। वाक्यको अर्थबाट अदृष्ट अर्थात् वाक्यमा नभएको विषयको कल्पना हुन्छ भने त्यसलाई अर्थापत्ति भनिन्छ। अनुपलब्धिको अर्थ अभाव हो। जब कुनै स्थानमा कुनै वस्तुको अभावको ज्ञान हुन्छ त्यसलाई अनुपलब्धि भनिन्छ।

युक्ति वेद र स्मृतिको व्याख्यामा प्रयोग गरिने सिद्धान्त हो। आधुनिक विधिशास्त्रीय दृष्टिमा विधिको व्याख्याका सिद्धान्तलाई शास्त्रीय हिन्दु विधिमा युक्ति भनिएको हो। मनुले वेद र स्मृतिको तर्कका आधारमा विश्लेषण गर्न आवश्यक ठान्दैनन्। यदि कुनै व्यक्तिले हेतुशास्त्रका आधारमा वेदको निन्दा गर्छ भने त्यस्तो वेद निन्दक नास्तिक व्यक्तिको सज्जनले तिरस्कार गर्नुपर्छ (मनु, १९८३, अ.२, श्लो.१०-११)। न्याय र मीमांसा वैदिक दर्शन हुन्। न्याय तर्कशास्त्र हो। यस दर्शनमा प्रमाणका आधारमा प्रमा वा सत्य ज्ञान प्राप्त गरिन्छ। वेदवाक्यको अर्थको विवेचना गर्ने दर्शनलाई मीमांसा भनिन्छ। यी दुवै दर्शनका सिद्धान्त वेद र धर्मको विश्लेषणमा उपयोगी हुने हुँदा धर्मसम्बन्धी विद्यामा गणना गरिएका छन्। धर्म नै कानुन भएकाले कानुनको व्याख्याका साथै प्रमाणको परीक्षणमा समेत युक्तिको उपयोग हुन्थ्यो। आधुनिक विधिशास्त्रमा पनि प्रमाणित मूल तथ्यका आधारमा यथोचित तर्क लगाई आफ्नो विश्लेषणद्वारा अदालतले अर्को कुनै अस्तित्वको अनुमान गर्दछ।

त्रैविद्य वृद्धको सम्मति

ऋग्वेद, यजुर्वेद, र सामवेद गरी तीन वेदलाई संस्कृतमा त्रयी भनिन्छ। त्यसैगरी तीन वेदका ज्ञाता विद्वान् पुरुषलाई त्रैविद्य भनिन्छ। यदि विवादको सत्य तथ्य पत्ता लगाई न्यायिक निर्णय गर्न असहज परिस्थिति सिर्जना भयो भने त्रैविद्य वृद्धको परामर्श लिएर न्याय निरूपण गर्नुपर्छ[२५] (गौतम, १९७९, २.२.२५)। वर्तमान न्याय प्रणालीको अदालतका सहयोगीको व्यवस्था र त्रविद्य वृद्धको सम्मतिको व्यवस्थाबीच समानता देखिन्छ।

प्रमाणसम्बन्धी कानुन

प्रमाण कानुन कार्यविधि कानुनको अवयव हो। विवादित विषयमा सत्य तथ्य पत्ता लगाई सही निर्णयमा पुग्न प्रमाण साधन हो। सत्य पत्ता लगाउन प्रयोग गरिने साधनलाई संस्कृतमा क्रिया वा

[२५] विप्रतिपत्तौ त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्यवहृत्य निष्ठां गमयेत्।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रमाण भनिन्छ[२६] (शुक्र, १९९९, अ.४, प्र.५, श्लो.१५३) । शास्त्रीय हिन्दु न्याय प्रणालीमा मानवीय र दिव्य गरी दुई प्रकारका प्रमाण प्रचलित थिए । लिखित, साक्षी र भोग गरी तीन प्रकारका प्रमाणलाई मानवीय प्रमाण भनिएको छ । मानवीय क्रियाकलापमा आधारित हुने हुँदा यी तीन प्रमाणलाई मानवीय प्रमाण भनिएको हो, । विवादमा साध्य विषय सत्य धर्म निरूपण हो । लिखत प्रमाण, साक्षी, र भोग सत्य धर्म प्रमाणित गर्न सक्षम हुन्छन् । त्यसैले यी तीन प्रमाण हन् । दोस्रो प्रमाण दिव्य प्रमाण हो । मानवीय प्रमाणको अभावमा दिव्य परीक्षालाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गरिन्छ भन्ने याज्ञवल्क्यको मत छ[२७] (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्लो. २२) । लिखित, भुक्ति, र साक्षी मानवीय प्रमाण र दिव्य परीक्षा दैविक प्रमाण गरी प्रमाण दुई प्रकारका हुन्छन् भनी शुक्रनीतिमा पनि उल्लेख गरिएको छ (शुक्र, १९९९, अ.४, प्र. ५, श्लो.६१-६२) । यसरी लिखत, साक्षी, र भोग तीन प्रकारका मानुष प्रमाण र एउटा दिव्य गरी चार प्रकारका प्रमाणको धर्मशास्त्र र नीतिशास्त्रमा उल्लेख गरिएको छ । यी प्रमाणका आधारमा प्राचीन हिन्दु राज्य प्रणालीमा न्याय प्रशासन सञ्चालन गरिन्थ्यो । कौटिल्यको अर्थशास्त्रका अनुसार अपराध प्रमाणित हुने स्पष्ट देखिएको चिह्न वा वस्तु, अपराधको स्वीकृति वा साबिती, जिरह, अपराधको कारण र शपथ गरी पाँच उपाय विवादको विषयमा सत्य सिद्ध गर्न सहायक हुन्छन् । यी उपायको प्रयोगबाट सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सकिएन भने साक्षी र गुप्तचरको माध्यमबाट सत्य पत्ता लगाई विवादको फैसला गर्नुपर्छ[२८] (कौटिल्य, १९२४, अधि.३, अ.१, प्र.५७-५८) । यसबाट कौटिल्य परम्परागत प्रमाणका अतिरिक्त अपराधका स्पष्ट सङ्केत चिह्न, साबिती, जिरहबाट स्थापित सत्य, हेतु वा तर्कबाट प्रमाणित सत्य, र गुप्तचरको माध्यमबाट प्राप्त सत्य तथ्यलाई समेत न्याय सम्पादनमा प्रमाणका रूपमा प्रयोग गर्ने पक्षमा रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

क. लिखित

पत्रमा लेखिएको लिखित प्रमाण हो । साक्षी प्रमाणभन्दा लिखित प्रमाण श्रेष्ठ मानिएको छ । लिखित प्रमाण प्रस्तुत गरेपछि साक्षी र दिव्य प्रमाणको आवश्यकता पर्दैनथ्यो । लिखित प्रमाण पनि सरकारी लिखत, व्यक्तिगत लिखत, र कारणी स्वयं आफैले लेखेको लिखत गरी तीन प्रकारका मानिएको छ । बलपूर्वक लेखिएको वा लेखाइएको लिखत प्रमाणमा ग्राह्य हुँदैन (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.१६८) । विज्ञानेश्वरले शासन लिखत र चीरक लिखत गरी दुई प्रकारका लिखित प्रमाण मानेका छन् (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्लो.२२, मिताक्षरा टीका) । शासन लिखत भनेको सरकारी कार्यालयबाट प्रमाणित लिखत हो । व्यक्तिहरूले आपसमा लेनदेन आदि व्यवहारमा लेखिने लिखतलाई चीरक लिखत भनिएको छ । शुक्राचार्यले राजकीय र लौकिक गरी दुई प्रकारका लिखत उल्लेख गरेका छन्[२९] (शुक्र, १९९९, अ.५, प्र.४, श्लो.१७०) । आफ्नै हातले लेखेको, अन्य व्यक्तिलाई लेखाएको, साक्षी राखिएको, साक्षी नराखिएको गरी चार प्रकारका लेख हुन्छन् । यी लेखको आधिकारिकता देशअनुसार हुन्छ । शासन, ज्ञापन र निर्णय गरी राजकीय लेख तीन प्राकारका हुन्छन्[३०] (शुक्र, १९९९, अ.५, प्र.४, श्लो.१७३) । शासनको अर्थ राजाको

---

[२६] कार्यं हि साद्यमित्युक्तं साधनं तु क्रियोच्यते ।

[२७] प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

[२८] दृष्टदोषः स्वयंवादः स्वपक्षपरपक्षयोः । अनुयोगार्जवं हेतुः शपथश्चार्थसाधकः ॥
पुर्वोत्तरार्थव्याघाते साक्षिवक्तव्यकारणे । चारहस्ताश्च निष्पाते प्रदेष्टव्यः पराजयः ॥

[२९] राजकीयं लौकिकञ्च द्विविधं लिखितं स्मृतम् ।

[३०] शासनार्थं ज्ञापनार्थं निर्णयार्थं तृतीयकम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आदेश हो । राजाको आदेश कानुन मानिन्थ्यो । राजाद्वारा जारी गरिएको सूचनालाई ज्ञापन भनिएको हो । विवादको फैसला निर्णय हो ।

ख. भुक्ति

भुक्तिको अर्थ भोग हो । भोग दोस्रो कोटीको प्रमाण मानिन्थ्यो । भोगको अर्थ प्रत्यक्ष रूपले कुनै वस्तुमाथि नियन्त्रण प्राप्त गर्नु हो । लिखित प्रमाण नभएमा भोगलाई प्रामाणिक मानिन्थ्यो । आधुनिक विधिशास्त्रमा भोगलाई भोगाधिकार भनिन्छ । प्राचीन हिन्दुहरूले न्याय प्रणालीमा भोगलाई महत्त्वपूर्ण प्रमाण मान्दथे । यदि कुनै व्यक्तिले आफ्नो स्वामित्वमा रहेको कुनै वस्तु अन्य व्यक्तिले उपभोग गरेको देखेर पनि केही नभनी मौन बस्दछ भने उसले आफ्नो वस्तु फिर्ता लिन सक्दैन[३१] (मनु, १९८३, अ.८, श्ला.१४७) । तर जड वा पटमूर्ख र नाबालकको हकमा भने यो नियम लागु नहुने व्यवस्था गरिएको छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.१४८) । त्यसैगरी बलपूर्वक भोग गरिएको भए त्यस्तो भोगलाई प्रमाणमा लिन नहुने मनुको मत छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.१६८) । याज्ञवल्क्यका अनुसार भूमि वा अचल सम्पत्तिको हकमा वास्तविक मालिकले आफ्नो स्वामित्वको जमिन अन्य व्यक्तिले उपभोग गरेको थाहा पाएर पनि कुनै हक दावी गर्दैन भने त्यो जमिनमा त्यसको स्वामित्व बीस वर्षमा समाप्त हुन्छ । त्यो जमिनमा उपभोग गर्नेको भोगाधिकार कायम हुन्छ । धन वा चल सम्पत्तिको हकमा दश वर्षसम्म मालिकको बाधा-विरोध बिना यदि कुनै व्यक्तिले सम्पत्ति उपभोग गर्दछ भने त्यस्तो धनमा उपभोग गर्नेको भोगाधिकार कायम हुन्छ (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्लो.२४) । बन्धकी राखेको, सिमाना, यो यती छ भनी जानकारी दिएर वा नदिएर सुरक्षाका लागि राख्न दिएको नासो, होस ठेगान नभएका व्यक्तिको सम्पत्ति, बालकको सम्पत्ति, राजस्व र श्रोत्रिय ब्राह्मणको सम्पत्तिमा भने सम्पत्तिका मालिकको कुनै बाधा विरोध बिना जमिन बीस वर्ष र चल सम्पत्तिमा दश वर्ष उपभोग गरे तापनि भोग गर्ने व्यक्तिको भोगाधिकार कायम हुँदैन । त्यस्तो सम्पत्तिको स्वामीको स्वामित्व कायम रहन्छ (याज्ञवल्क्य, २०११, व्य., श्लो.२५) । आगम वा लिखतसहितको भोग मात्र प्रामाणिक मान्ने शुक्राचार्यको मत छ[३२] (शुक्र, १९९९, अ.४, प्र.५, श्लो.२१६) । कौटिल्यले पनि दस वर्षसम्म अन्य व्यक्तिले भोगचलन गर्दा पनि आफ्नो सम्पत्तिको खोज खबर नगर्ने व्यक्तिको सम्पत्तिमा अधिकार रहँदैन भनेका छन् । घरको हकमा बीस वर्षमा भोगाधिकार सिर्जना हुन्छ । तर बालक, वृद्ध, रोगी, दुर्व्यसनी, विदेश गएका, देश त्याग गरेका, राजकीय कार्यमा बाहिर पठाइएका व्यक्तिको सम्पत्तिमा भने यो नियम लागु हुँदैन (कौटिल्य,२०००, अधि.३, अ.१६) । लामो समयसम्म लगातार जसले भोग गरेको छ उसैको भोगाधिकारका आधारमा स्वामित्व कायम हुन्छ भन्ने हिन्दु विधिशास्त्रको स्थापित सिद्धान्त थियो ।

ग. साक्षी

लिखित र भोग प्रमाणको अभावमा साक्षी प्रमाणको आधारमा विवादको निर्णय गरिन्थ्यो । आफ्नै आँखाले देखेका वा कानले सुनेका विषयमा बताउने व्यक्ति साक्षी हुन सक्छ भन्ने मनुको मत छ[३३] (मनु, १९८३, अ.८ श्लो.७४) । विवादका विषयमा प्रत्यक्ष देखेको र सुनेको व्यक्ति साक्षी

---

[३१] यत्किञ्चिद्दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्ष्यते धनी । भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति ॥

[३२] सागमो दीर्घकालश्च निराक्रशो निरन्तरः ।

[३३] समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणात्चैव सिद्धति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हुन्छ । साक्षी संस्कृत शब्द हो । मनुले सबै वर्णका यथार्थ वक्ता, धर्मको ज्ञान भएका, र लोभरहित व्यक्ति साक्षीका लागि योग्य मानिन्छन् र यी गुण नभएका व्यक्ति साक्षी बन्न योग्य मानिँदैनन् (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.६३) । लेनदेन व्यवहार भएको, नाता सम्बन्ध भएको, सहयोगी, शत्रु, झूटो बोल्ने, रोगद्वारा पीडित, पापले दूषित व्यक्ति साक्षी हुन योग्य हुँदैनन् । राजा, कारिगर, नट, वेदाध्यायी ब्राह्मण, ब्रह्मचारी, र संन्यासी साक्षीका लागि अयोग्य मानिन्छन् । दास, डाँका, क्रूर कार्य गर्ने, निषेध गरिएको कर्म गर्ने, वृद्ध, बालक, अन्त्यज, र विकलेन्द्रिय व्यक्तिलाई साक्षी राख्न निषेध गरिएको छ । शोकार्त, मत्त, पागल, भोक-तिर्खाले पीडित, परिश्रम गरेर थाकेको, कामातुर, क्रोधी, र तस्कर साक्षी राख्न योग्य हुँदैनन् (मनु,१९८३, अ.८, श्लो.६४-६७) । स्त्रीका साक्षी स्त्री, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, र अन्त्यजका सजातीय साक्षी राख्नुपर्छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.६८) । कुनै घटना घटेको अवस्थामा त्यस ठाउँमा उपस्थित भएको व्यक्तिलाई साक्षी बनाउनुपर्छ । स्त्री, बालक, वृद्ध, शिष्य, बन्धु, नोकर र कर्मचारी पनि साक्षी हुन सक्छन् (मनु,१९८३, अ.८, श्लो.६९-७०) । साहस वा डाँका, चोरी, परस्त्री संसर्ग, र गाली धम्कीसम्बन्धी विवादमा साक्षीको परीक्षण आवश्यक छैन (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.७२) । यसको अर्थ फौजदारी मुद्दामा जो सुकै व्यक्ति पनि साक्षीको रूपमा ग्राह्य मान्ने सिद्धान्त प्रचलित रहेको बुझिन्छ ।

घ. दिव्य प्रमाण

दिव्य प्रमाण दैवी प्रमाण हो । मनुस्मृतिमा दिव्य प्रमाणको चर्चा गरिएको छ । शपथ दिव्य प्रमाणको एउटा स्वरूप मानिएको छ । यसलाई दैवी परीक्षा पनि भनिन्छ । विवादका पक्ष र विपक्षले आफ्नो पक्षको विचार प्रस्तुत गर्नु भन्दा पहिले सत्य बोल्ने शपथ लिनु पर्दथ्यो । साक्षी प्रमाण नभएको अवस्थामा पनि शपथको प्रयोगद्वारा सत्य तथ्य पत्ता लगाएर न्यायिक निर्णय गर्न सकिन्छ भन्ने मनुस्मृतिमा चर्चा गरिएको छ (मनु, १९८३ अ.८, श्ला. १०९) । वर्णअनुसार शपथ गराउने व्यवस्था मनुस्मृतिमा गरिएको छ । ब्राह्मणलाई सत्यको, क्षत्रियलाई वाहन र शस्त्रको, वैश्यलाई गाई, अन्न, र धनको र शूद्रलाई सबै पाप लाग्ने शपथ गराउनु भन्ने मनुस्मृतिमा उल्लेख छ (मनु, १९८३, अ.८, श्लो.११३) । लिखत, साक्षी र भोगबाट सकारात्मक विषय प्रमाणित हुन्छ भने दैवी परीक्षाबाट अभियुक्त दोषरहित छ भन्ने नकारात्मक पक्षसमेत प्रमाणित हुन्छ भन्ने याज्ञवल्क्यमृतिका टीकाकार विज्ञानेश्वरको मत छ । अन्य प्रमाणबाट सत्य प्रमाणित गर्न असफल भएमा मात्र दिव्य प्रमाणको प्रयोगको अनुमति दिइएको छ । सन्देह निवारणका लागि विवादका पक्ष एवं विपक्ष दुबैमा तुला, अग्नि, जल, विष आदि दिव्य परीक्षाको प्रयोग गरिन्थ्यो । दिव्य प्रमाणको व्यवस्था वर्तमान अवस्थामा असान्दर्भिक लाग्दछ ।

ङ. अन्य प्रमाण

कौटिल्य अर्थशास्त्रमा दृष्टदोष, स्वयंवाद, अनुयोगार्जव, हेतु र शपथ गरी पाँच वटा प्रमाणको उल्लेख गरिएको छ । तर कौटिल्यले यी प्रमाणको विस्तृत व्याख्या र विश्लेषण गरेका छैनन् ।

दृष्टदोषः दृष्टदोषको अर्थ दोष प्रत्यक्ष देखिएको भन्ने हुन्छ । न्याय सम्पादनमा सत्य पत्ता लगाउन विभिन्न चिह्न सङ्केत, सामग्री आदि प्रमाणको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वयंवादः संस्कृत शब्द स्वयंवादको अर्थ साबिती हो । प्राचीन हिन्दु न्याय सम्पादन प्रक्रियामा साबितीलाई प्रमाणको रूपमा ग्रहण गर्ने गरेको बुझिन्छ । तर यसको व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइँदैन । पक्ष वा निजको तर्फबाट गरिएको लिखत वा मौखिक रूपमा दोष स्वीकार गर्नु साबिती हो । अन्य प्रमाणको अभावमा साबिती प्रमाण मान्य हुँदैन । स्वयंवादको अर्थ स्वीकृतिपनि हो । अन्य प्रमाणबाट स्वीकृति झुट्टा हो भन्ने देखिन आयो भने यो प्रमाणमा ग्राह्य हुँदैन । स्वेच्छा पूर्वक स्वीकार गरेको कथन मात्र प्रमाण हुन्छ ।

अनुयोगार्जव : संस्कृत शब्द अनुयोगार्जवम् अनुयोग र आर्जव दुईवटा शब्द मिलेर बनेको छ । अनुयोगको अर्थ प्रश्न, प्रतिप्रश्न, परीक्षण, टिप्पणी आदि हुन्छ । आर्जव शब्दको अर्थ सत्य वा सरलता हो । जिरहबाट मौखिक प्रमाणको सत्यता पत्तालगाउने विधिलाई अनुयोगार्जव भनिएको हो । आकार, अभिप्राय, गति, चेष्टा, बोलीको स्वर, आँखा र मुखका विकार आदि बाहिरी चिह्नहरूबाट मानिसको मन भित्रका कुरा जान्नुपर्छ (मनु,१९८३, अ.८, श्लो.२६) ।

हेतु : हेतुको अर्थ तर्क, कारण, उद्देश्य, मनसायका साथै तर्कशास्त्र पनि हुन्छ । हेतुलाई युक्ति पनि भनिन्छ । न्याययुक्त निर्णयमा पुग्न युक्ति सही उपाय मानिन्थ्यो । प्रमाण परीक्षण गर्न हेतुको प्रयोग गरिन्थ्यो । हेतुलाइ प्रमाणको रूपमा प्रस्तुत गरेर कौटिल्यले न्यायालयद्वारा गरिने प्रमाणको अनुमानको सङ्केत गरेको हुन सक्छ ।

गुप्तचरको प्रयोग : प्राचीन हिन्दु राज्यव्यवस्थामा गुप्तचर राज्यको अभिन्न अङ्ग मानिन्थ्यो । विवादको निर्णय केवल साक्षी प्रमाणका आधारमा मात्र गर्नु उपयुक्त मानिदैनथ्यो । सत्य तथ्य पत्ता लगाउन राज्यले गुप्तचरको प्रयोग गर्नु तात्कालिक आवश्यकता थियो । गुप्तचरद्वारा प्राप्त सूचनाका आधारमा विवादको निर्णय गरिन्थ्यो । त्यसैले कौटिल्यले न्याय प्रशासनमा गुप्तचरको प्रयोगको आवश्यकता महसुस गरेका थिए । वर्तमान समयमा प्रहरी तथा अख्तियार अनुसन्धान आयोगद्वारा गरिने अनुसन्धान र प्राचीन कालमा गुप्तचरद्वारा गरिने अनुसन्धानका बीचमा समानता देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्राचीन वैदिक सनातन समाजमा वेद र धर्मशास्त्रमा तोकिएका नैतिकताका नियमलाई धर्म भनिन्थ्यो । धर्म नै कानुन थियो । विद्वान् ऋषिहरूको मानव कल्याणका लागि प्रतिपादन गरेको सिद्धान्तहरू नै कानुन थिए । देश, जाति, कुल र श्रेणीमा प्रचलित परम्परागत प्रथालाई पनि कानुनको रूपमा मान्यता दिइन्थ्यो । राजा र राज्यलाई कानुन निर्माण गर्ने अधिकार थिएन । कालान्तरमा विशाल साम्राज्यको निर्माण गरी राजा शक्तिशाली भएपछि राजको आदेशलाई सर्वश्रेष्ठ कानुनका रूपमा मान्यता दिन थालियो । विवादको निर्णय वा धर्मन्याय पनि कानुनको रूपमा मान्य हुन थाल्यो । यति हुँदा हुँदै पनि राजाको आदेश धर्म र न्यायका अनुकूल हुनु आवश्यक मानिन्थ्यो । वर्तमान विधिशास्त्रीय मान्यताअनुसार सारवान् कानुन र कार्यविधि कानुन शास्त्रीय हिन्दु विधिमा छरिएको अवस्थामा नै रहेको देखिन्छ । सभा स्वतन्त्र न्यायालय थियो । लिखत, साक्षी, भोग र दिव्य प्रमाणका आधारमा विवादको निर्णय गरिन्थ्यो । समाजमा धर्म र न्यायको स्थापना गर्नु न्याय प्रशासनको उद्देश्य थियो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भ सामग्रीसूची

कौटिल्यः (१९२४ सन्), *कौटलीयम् अर्थशास्त्रं*, (द्वितीय सम्पुट) गणपति शास्त्री (व्या.,सं), महामहिमश्रीमूलकरामवर्मकुलशेखरमहाराजशासनेन राजकीयमुद्रणालये तदध्यक्षेण मुद्रित्वा प्रकाशित ।

कौटिल्य, (२००० सन्), *कौटिलीयम्अर्थशास्त्रम्*, (चतुर्थ सं.), (वाचस्पति गैरोला सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।

बाजपेयी, अम्बिका प्रसाद, (२००६), *हिन्दू राज्यशास्त्र* (तृतीय सं.), हिन्दी साहित्य सम्मेलन ।

बृहस्पतिः (संवत् १९९८), *बृहस्पतिस्मृतिः*, के. भि. रङ्गस्वामी अइयञ्गार (सं. सङ्कलन), बरोरा राजकीय प्राच्य विद्या विमर्शालय ।

मनु, (१९८३) *मनुस्मृति*, जगदीश लाल शास्त्री (सं), मोतीलाल बनारसीदास ।

याज्ञवल्क्य, (२०११), *याज्ञवल्क्यस्मृति* (एम. एन. दत्त अंग्रजी अनु.,आर.के. पण्डा सं), भारतीय कला प्रकाशन ।

विद्यालंकार, सत्यकेतु (१९९४), *प्राचीन भारत की शासन–संस्थाएँ और राजनीतिक विचार*, श्री सरस्वती सदन ।

शुक्राचार्य, (१९९९), *शुक्रनीतिः* (चतुर्थ सं.), (ब्रह्मशंकरमिश्रः सं), चौखम्भा संस्कृत संस्थान ।

सुरि,सोमदेव, (१९७२), *नीतिवाक्यमृत*, रामचन्द्र मालवीय (हिन्दी व्या.), चौखम्बा विद्याभवन ।

Altekar, A. S. (2001). *State and government in ancient India.* Motilal Banarasidass Publishers.

Apastamba, Gautama, Baudhayana, & Vasistha (1979). *Dharmasutras, the law codes of Apastamba, Gautama, Baudhayana, & Vasistha.* (Patrick Olivelle Trans.). Oxford University Press.

Dabke, V. (2013). Glimpses of judiciary in classical Sanskrit literature. U. Vaidya, G. Mahulikar, & A. Bapat (Eds). *Governance in Ancient India.* Nag Publishers. pp.216-227

Jayswal, K. P. (1978). *Hinhu polity: A constitutional history of India in Hindu times. (parts i and ii).* The Bangalore Printing and Publishing Co. Ltd. First Published in 1924.

Nath, B. (1979). *Judicial administration in ancient India.* Janaki Prakashan.

Sarkar, U.C. (1958). *Epochs in Hindu legal history.* Vishweshvarananda Vedic Research Institute.

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पारदर्शी मान्छे भित्रको विसङ्गतिवादी चिन्तन

✍ डा.लेखप्रसाद निरौला*

शोधसार

प्रयोगधर्मी कथाकार मनु ब्राजाकीको पादरर्शी मान्छे कथामा विसङ्गतिवादी चिन्तनको गहिरो प्रभाव पाइन्छ । यसमा एकातिर मानिसका आफ्ना विसङ्गतपूर्ण भोगाइहरूको चित्रण पाइन्छ भने अर्कातिर राजनीतिक तथा सामाजिक परिदृश्यहरूमा देखिने विसङ्गतिहरूको चित्रण पाइन्छ । राजनीतिमा देखिने अपारदर्शिता, समाजमा देखिने ठुलाबडाको स्वभाव र अरुको आडमा आफ्नो रबाफ देखाउने व्यक्तिसँगका विसङ्गत प्रवृत्तिहरूको पनि भन्डाफोर गरिएको पाइन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा पाश्चात्य समालोचना शास्त्रहरूमा पाइने विसङ्गतिवादी मूल्य र मान्यताका आलोकमा पारदर्शी कथाभित्रको विसङ्गतिवादी चिन्तन, प्रवृत्ति र प्रभावबारे परिचर्चा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी– *अतियथार्थवादी, अस्तित्ववादी, प्रयोगधर्मी, विकासवादी सिद्धान्त, विसङ्गतिवादी ।*

विषयप्रवेश

आधुनिक नेपाली कथा परम्परामा नवयुगीन धाराको विकाससँगै अस्तित्ववादी, विसङ्गतिवादी, अतियथार्थवादी आदि अनेक प्रवृत्तिहरूको विशिष्ट भूमिका रहँदै आएको छ । साथै, सामाजिक यथार्थभित्रका अनेक वैशिष्ट्यहरूले समेत नेपाली कथा परम्परालाई विकसित तुल्याउँदै लगेका छन् । त्यस्ता विशिष्ट प्रवृत्तिहरूको प्रस्तुतिसँगै मनु ब्राजाकीले अलोचनात्मक प्रवृत्तिका साथ तयार परेको कथासङ्ग्रहको नाम *पारदर्शी मान्छे* (२०६०) हो । यसभित्र सङ्कलित पच्चिस कथाहरूमध्ये कृतिको शीर्षक एवम् पहिलो कथाका रूपमा *पारदर्शी मान्छे* (२०५७, जेठ : गरिमा) नै रहेको छ । व्यक्ति, राजनीति तथा समाजका त्यस्ता कैयौँ असङ्गत पाटाहरूलाई समेट्दै तयार पारिएको यस कथामा वर्तमान मानिसको सत्य र रहस्यमयी वैयक्तिक विसङ्गतिपूर्ण अवस्था र नेपाली विकृत राजनीतिको सन्दर्भसमेतलाई आलोचनात्मक ढङ्गबाट उद्घाटन गरिएको छ । वर्तमान मानिसका अनेक रूपहरूमध्ये जसलाई कसैले महत्त्व नदिन सक्छ; त्यसतर्फको अभियान नै पारदर्शी मान्छेका रूपमा साकार भएको छ । वस्तुतः नेपाली समाज र राजनीतिसँगै मान्छेको व्यक्तिगत जीवन दर्शनलाई समेत उजिल्याएको हुँदा यो कथा आफैँमा प्रयोगशील वा नवप्रवृत्तिको नमुनाका रूपमा देखा परेको छ । विश्लेषण र मूल्याङ्कनको कसीबाट हेर्दा यहाँ जाँ पाल सार्त्रका विसङ्गतिवादी चिन्तनहरूको प्रभाव पर्याप्त मात्रामा देखिन्छ । यसर्थ ती विसङ्गतिवादी चिन्तनका रूपमा देखापरेका प्रमुख पक्षहरूलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर यो अनुसन्धानात्मक लेख तयार पारिन्छ ।

अनुसन्धानको समस्या र उद्देश्य

कथाकार मनु ब्राजाकीको एउटा प्रमुख प्रवृत्ति भनेको विसङ्गतिवादी चिन्तनको प्रयोग पनि हो । जीवन जगत्का यावत् वस्तुसत्ताहरूमा सङ्गतिको जति सम्भावना छ त्यति नै विसङ्गतिको आधार पनि बलियो छ । प्रस्तुत कथामा त्यस्तै विसङ्गत स्वरहरू मुखरित भएका छन् । यसकारण अनुसन्धानको समस्याका रूपमा मूलतः दुइटा पाटाहरू देखापर्छन् :

---

* *सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

क. *पारदर्शी मान्छे* भित्र मानवीय वैयक्तिक स्वभावकेन्द्री विसङ्गतिहरू केकस्ता छन् ?

ख. *पारदर्शी मान्छे* भित्र राजनीतिक विसङ्गतिका स्वरहरू केकस्ता पाइन्छन् ?

वस्तुतः यिनै समस्यामा केन्द्रित भई अनुसन्धानलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनु नै *पारशदर्शी मान्छे*भित्रको विसङ्गतिवादी चिन्तनमा आधारित अनुसन्धानको उद्देश्य रहेको छ ।

अनुसन्धान विधि

पारदर्शी मान्छे कथाभित्र विसङ्गतिवादी चिन्तनबारे गरिएको यस अनुसन्धानात्मक लेखमा गुणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ । पाश्चात्य साहित्यशास्त्रमा प्रचलित अनेकौं साहित्य समालोचना सिद्धान्तहरूमध्येको एउटा प्रमुख सिद्धान्तका रूपमा रहेको विसङ्गतिवादी चिन्तनलाई मुख्य आधार बनाइएको छ । त्यसमा पनि वैयक्तिकता र सामाजिक/राजनीतिक परिवेशसँग गाँसेर गरिने विसङ्गतिपरक विश्लेषणका आधारहरूको उपयोग गरिएको छ । त्यसका लागि पुस्तकालीय स्रोतबाट प्राथमिक र द्वितीयक सामग्रीहरू सङ्कलन गरी सैद्धान्तिक आलोकमा *पारदर्शी मान्छे* कथाको विश्लेषण गर्दै एउटा निष्कर्ष प्रतिपादन गरिएको छ ।

विसङ्गतिवादी सिद्धान्त

विसङ्गतिवादको पयार्यवाचीका रूपमा शून्यवाद, निस्सारतावाद, अवस्थावाद र असङ्गतिवादजस्ता शब्दहरू प्रयोग गरिन्छन् । यो शब्द अङ्ग्रेजीको एब्सर्डिज्म (Absurdism) को नेपाली रूपान्तर हो (निगम, सन् २०००) । यसका प्रतिपादक वा जन्मदाता अस्तित्ववादी जाँ पाल सार्त्र (सन् १९०५-१९८०) भए पनि यसका व्याख्याताचाहिँ फ्रान्सेली साहित्यकार अल्वेर कामु (सन् १९१३-१९६०) हुन् (त्रिपाठी, २०६४) । कतिपय समालोचकले कामुलाई नै विसङ्गतिवादका व्याख्याता एवम् प्रवर्तक पनि मानेका छन् । जेहोस्, यो वाद डार्बिनको विकासवादी सिद्धान्त, मार्क्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादी सिद्धान्त र फ्रायडको मनोविश्लेषणवादी सिद्धान्तका विविध महत्त्वपूर्ण चिन्तनहरूबाट प्रभावित भई देखा परेको हो । यसले नित्सेद्वारा घोषणा गरिएको ईश्वरको मृत्युपछिको अवस्थामा ईश्वरीय सत्यसँग सङ्गतिको सम्भावना हट्दै गएको परिवेशलाई आत्मसात् गर्दै नयाँ मान्यताहरू अघि सारेको छ । अथवा, हेगेलद्वारा ईश्वरकै सापेक्षतामा जीवनको सङ्गति स्थापित गरिएको पृष्ठभूमिमा ईश्वरकै मृत्युको घोषणाले विसङ्गतिको जन्म हुन पुगेको मानिन्छ (सुवेदी, २०५४) । अल्वर्ट कामुको *लि मिथ दि सिसिफस* अर्थात् *सिसिफसको पुराकथा* नामक दार्शनिक प्रबन्ध नै यस वादको पहिलो उत्कृष्ट कृति रहेको र यसले सिसिफसलेझैं हामी मानवले व्यर्थको काम गरिरहेका छौं भन्ने बताएको छ (निगम,सन् २०००) । यस वादले जीवनलाई कहिल्यै पनि सङ्गतिमूलक, व्याख्येय, बोधगम्य र बुद्धिसङ्गत, रहेको स्विकार्दैन । यो पूर्णतः नास्तिकवादी सिद्धान्त हो र यसले मानवतावादी दृष्टिकोणलाई अघि सार्दछ (सुवेदी, २०५४)। कामुले अन्तहीन र निस्सार परिश्रममा लिप्त रहनुपर्ने मानव जीवनलाई कहिल्यै सङ्गतिपूर्ण ढङ्गबाट व्याख्या गर्न नसकिने बताएका छन् । वस्तुतः मानिसका लागि सङ्गतिको केन्द्रबिन्दु मानिने ईश्वरकै मृत्यु भएपछि जीवनमा सङ्गतिको कुनै सम्भावना नै रहेन भन्ने दार्शनिक धरातल नै यस वादको मूल आधार रहेको छ ।

हामी जन्मिन नचाही जन्मिन्छौं र मर्न नखोजे पनि मर्छौं; हामी जन्म र मृत्युका दोसाधमा छौं त्यसैले हाम्रो अस्तित्व विसङ्गत छ भन्ने विसङ्गतिवादी मान्यता हो (लामिछाने,२०६३) । यसले जीवनलाई आफ्ना तर्फबाट कुनै किसिमको मान्यता नदिई केवल भोग्दै जानुपर्छ भनेको छ । जीवनमा स्थायित्व

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्राप्त नभएमा निराश भई आत्महत्या चाहिँ गर्नु हुँदैन भन्ने धारणा पनि यसले प्रस्तुत गरेको छ (निरौला, २०७३) ।

विसङ्गतिवादीहरू जीवनलाई जसरी देखिन्छ वा बुझिन्छ त्यसरी नै व्यक्त गर्दछन् । जीवन स्वयम्मा दुर्बोध्य भएकाले जीवनबारेको कलाकृति दुर्बोध्य हुनु स्वाभाविक भएको उनीहरूको तर्क छ । उनीहरू मान्छेको विवेक विसङ्गतिबोधमा मात्र सुरक्षित रहन्छ भन्ने बनाउँछन् । उनीहरूका विचारमा रूढि, भ्रान्ति र अन्धविश्वासको जीवनभन्दा विसङ्गतिको जीवन बढी मूल्यवान् हुन्छ भन्ने रहेको छ (लामिछाने, २०६३) । त्यसैगरी विसङ्गतिवादी साहित्य दुर्बोध्य भएकामा कुनै आश्चर्य नमान्न आग्रह गर्दै बरु बिच बिचमा रोचक प्रसङ्गहरू पनि समावेश गर्न उनीहरू छुट दिन्छन् । उनीहरूको साहित्यमा विसङ्गतिबोधपछि पनि पुनः निराशापूर्ण विसङ्गत पक्षकै चित्रण पाइन्छ (त्रिपाठी, २०६४)। त्यसैले विसङ्गतिको बोधपछि फेरि विसङ्गतिको परिचर्चाका कारण उनीहरूको साहित्यमा विषयवस्तुदेखि शैलीशिल्पसम्मको विशृङ्खला तथा जटिल अवस्था सिर्जना हुने गरेको छ । वस्तुतः उनीहरूले चिन्तन र अभिव्यक्ति दुबै पक्षमा नवीनता देखाउने प्रयास गरेका कारण पनि विसङ्गतिवादी साहित्य दुर्बोध्य र जटिल बन्दै गएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख *पारदर्शी मान्छे*भित्र पाइने यस्तै विसङ्गत पक्षहरूको खोजीमा केन्द्रित छ ।

ब्राजाकी र पारदर्शी मान्छे

कथाकार मनु ब्राजाकी (चेतमानसिंह भण्डारी, महोत्तरी : १९९९-२०७४) को पहिलो प्रकाशित रचना नारी स्वतन्त्रतासम्बन्धी हिन्दी भाषाको लेख (सन् १९५७, नवभारत टाइम्स) मानिए पनि उनको नेपाली भाषाको पहिलो प्रकाशित रचनाचाहिँ 'भऱ्याङ' (२०१९) हो । त्यसपछि उनका *अवमूल्यन* (२०३८), *आकाशको फल* (२०४२), *तिम्री स्वास्नी र म* (२०४६), *भविष्य यात्रा* (२०५२), *पारदर्शी मान्छे* (२०६०), *मनुब्राजाकीका छोटा कथाहरू* (२०७०), *अन्नपूर्णाको भोज* (२०७०) आदि अनेकौं कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भएका छन् । *पारदर्शी मान्छे*को प्रकाशन २०६० सालमा साझा प्रकाशनबाट भएको हो । जम्मा पच्चिसओटा कथाहरू सङ्कलन गरिएको यस कृतिको शीर्षक र पहिलो कथाको क्रममा पनि पारदर्शी मान्छे नै हो । यो नवीनतम विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा आधारित यस कथामा कथाकारले समाजमा आफूलाई पारदर्शी भएको बताउने तर आफ्नो वास्तविकता लुकाएर आफूलाई ठुलो भएको पुष्टि गर्ने संस्कारबारे प्रकाश पारिएको छ (बस्नेत, २०६०) । त्यसैले प्रस्तुत कथाको वस्तुविन्यासलाई हेर्न सकिन्छ :

ऊ 'म' पात्रकै टेबुलको अघिल्तिर बसेर अर्कै व्यक्तिसँग धार्मिक कर्मकाण्डमा निहित अपारदर्शिताबारे कुरा गरिरहेको व्यक्ति हो । उसको अनुहार हँसिलो छ र उसले हँसिलो मुख लाएरै नजिकैको दुईतले चाइनिज इँटाले बनाएको घर देखाएको छ । उसको घर अहिले काठमाडौँको रिङरोड वारि नै एउटा थुम्कोमा जहाँ दसबिसओटा गुजुमुज्ज परेका नयाँ घरहरू छन्, त्यहीं रहेको छ । त्यो घर धेरै पुरानो पनि छैन चार पुगेर पाँच वर्षअगि मात्र बनाइएको हो । त्यही घरमा बस्दै आए पनि आज नजिकैको रक्सी पसलमा छिरेर उसले एकदुई गिलास रक्सी पिइरहेको छ । उसका विचारमा ठाउँ न ठेगानको मान्छेको परिचय परिचय हुँदैन ।

मधेसतिर सहरबिचमै भाइहरूसँगै उसको घर थियो तर २०२१ को भूमिसुधार लागु भएपछि चारओटै मौजा छोडेर उसका भाइहरू काठमाडौँतिर लागे । ऊ पनि केही समयसम्म त मधेसमै बस्दै थियो तर

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पछि छोडिदियो र यसरी उसले काठमाडौँमा घर बनाएको चारपाँच वर्ष मात्र भएको हो । मधेसतिरै चारओटा मौजालाई स्वामित्व मानेर ऊ बसिरहेकै थियो तर २०२१ मा भूमि सुधार लागेपछि सबै सकिएको हो । सम्पत्ति सिद्धिएकोमा उसलाई कुनै चिन्ता छैन । भूपू.जिम्दार सापका रूपमा उसले त्यतै मधेसको जमिनबाट दाल, चामल, आलु, प्याज, लसुन आदि स्वच्छ एवम् अप्रदूषित खाद्य पदार्थहरू ल्याएर खाइरहेकै छ । सिजनमा आँप, लिची, कटहर आदि ताजा फलफूलहरू पनि उसले त्यही मधेसबाटै ल्याएर खाइरहेको छ । त्यति मात्र हैन त्यहाँ रहेको एक बिघा जमिनको आफ्नै पोखरीबाट ताजा माछाहरू समेत ल्याएर ऊ खाँदै छ ।

ऊ कुनै समाज निरपेक्ष मान्छे होइन । त्यसैले आफ्ना बाबुले गाउँमा खोलेको हाइस्कुलमा उसले पढाएको पनि छ । त्यो पनि कुनै विद्यार्थीलाई कहिल्यै नकुटी वा नपिटी पढाएको हो । यद्यपि म पात्रले पटक पटक परिचय सोधिरहँदा परिचय नै केही छैन भन्ने त्यस्तो ऊ पात्रको व्यक्तिले आफू स्पष्टवक्ता भएको कुराचाहिँ दोहोर्‍याइरहेकै छ । उसको आफ्नै आदर्श दृष्टिकोण वा मान्यता पनि छ । त्यसैले भन्छ- *"हेर्नुस्, म केही कुरा लुकाउँदिनँ, के भने, सार्वजनिक जीवनमा मान्छे प्रस्ट हुनुपर्छ । मुसुमुन्द्रे हुनु हुँदैन, कसो ?"* समय सापेक्ष परिवर्तनको महत्त्व जानेको हुनाले उसले आफन्तलाई त्यसतर्फ प्रेरित नगरेको पनि होइन । आफ्नो सालालाई पञ्चबाट प्रजातान्त्रिकका रूपमा परिवर्तन हुने सल्लाह नदिएको पनि होइन । त्यसैले सालो हिजो पनि मन्त्री थियो, आज पनि मन्त्री नै छ । अर्थात्, पञ्चायती मन्त्री पनि र बहुदलीय प्रजातान्त्रिक मन्त्री पनि । पञ्चायतदेखि प्रजातन्त्रसम्ममा सालाको मन्त्री कहिल्यै खुस्किएको छैन । त्यति मात्रै होइन उसको एक जना साढु एसपी पनि छन् । तिनले त धेरै जनालाई जागिर समेत लगाइदिएका छन् । त्यस्तै अर्का भान्दाइ उद्योगपति वा फ्याक्ट्रीका मालिक पनि छन् । यसरी निरन्तर मन्त्री पद लिइरहने आफन्त नातेदार, शान्ति सुरक्षा र प्रहरी प्रशासनतर्फ अधिकारसम्पन्न ढङ्गबाट उपस्थिति जनाइरहने साढु र उद्योगपति भान्दाइहरूको सफलतामा उसकै हात रहँदै आएको छ ।

उसका विचारमा प्रजातन्त्रमा केही पनि लुकाइन्न; लुकाइन्छ भने केवल प्रजातन्त्र मात्र लुकाइन्छ; प्रजातन्त्रमा प्रस्ट भनेको झ्यालको सिसा मात्र हो, ऐना होइन । यसरी उसले केही नलुकाएको भनिरहँदा अझैं पनि म पात्रद्वारा परिचय माग्ने क्रम रोकिएको छैन । अन्ततः: ऊबाट कुनै उत्तर आउँदैन बरु नजिकैको मान्छेबाट उसको परिचय दिँदै भनिन्छ- *"मान्छेको संस्कार नै यसको वास्तविक परिचय हो । त्यसैले यसको परिचय अगाडि हैन पछाडि हेर्नुपर्छ ।"* जब कि पछाडि हेर्दा उसको छाया निकै बाक्लो, कालो र अपारदर्शी देखिन्छ अनि टेबुलमाथि बलेको बत्ती हेर्दा मैनबत्तीको प्रकाश सफा, स्वच्छ, स्पष्ट र पारदर्शी देखिन्छ ।

पारदर्शी मान्छेमा विसङ्गतिवादी चिन्तन

पारदर्शी मान्छ कथामा दुई विसङ्गतपूर्ण अन्तर्वस्तुहरूको गहनतम प्रस्तुति पाइन्छ; जसमा पहिलो पक्ष भनेको *वैयक्तिक स्वभावजन्य विसङ्गति* र दोस्रो *राजनीतिक प्रभावजन्य विसङ्गति* पर्दछन् । यी दुवै एकअर्कामा अन्योन्याश्रित समेत बनेर प्रस्तुत भएका छन् । जसरी व्यक्ति जीवनलाई समाजसापेक्ष राजनीतिक जीवनले स्पर्श गरेको हुन्छ त्यसरी नै राजनीतिमा पनि व्यक्तिगत जीवनको प्रभाव परिरहने भएकाले तिनका बिचको विसङ्गत पक्षबारे प्रकाश पार्न सक्नु नै यस कथाको उल्लेखनीय पक्ष रहेको छ । यसर्थ व्यक्तिगत स्वभाव र राजनीतिक प्रभावसँग गाँसिएर देखा परेका त्यस्ता विसङ्गत पक्षहरूको रहस्योद्घाटन नै पारदर्शी मान्छे कथाको विवेच्य पक्ष मानिन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वैयक्तिक स्वभावजन्य विसङ्गति

रक्सी खानु कतिपय मानिसको कमजोरी हो भने गहिरो लत पनि हो । त्यस्तो लत जसबाट मुक्ति पाउन मानिसले निकै सङ्घर्ष गर्नुपर्छ । हाम्रो जस्तो मुलुकमा सामाजिक दृष्टिले रक्स्याहाको खासै अस्तित्व छैन र उसलाई विश्वास पनि गरिँदैन । ऊभित्र पनि सत्यतथ्य प्रस्तुत गर्न सक्ने इमानदारिता हुन्छ भन्ने कल्पनासम्म पनि गरिँदैन । त्यस्तै यस कथाको एउटा ग्राहक रक्स्याहा छ र जसले भट्टी पसलमा प्रवेश गरेको छ, ऊ अलि फरक प्रवृत्तिको पनि छ । अरू रक्सी खाने व्यक्तिको बानी व्यवहारभन्दा उसको छुट्टै प्रवृत्ति र पहिचान पनि छ । उसले आफ्ना विगतदेखि वर्तमानसम्मको वास्तविकतालाई पारदर्शी किसिमबाट प्रस्तुत गरेको छ । उसको विगतलाई हेर्ने हो भने केही छायामयी परिदृश्यजस्तो देखिन्छ तर वर्तमानमा ऊ पारदर्शी मान्छेजस्तै बनेर उभिएको छ ।

रक्सी पसलको यस्तो गाहकी निश्चय पनि पारदर्शी मान्छे हो । उसले आफ्नो व्यवहार स्पष्ट रूपमा दर्साएकै छ र कुनै पनि कुरा लुकाएको छैन । ऊ रक्सी खान्छ तर अरूहरूको जस्तै रक्सीको मातमा अविवेकी बनेको छैन । समाजमा परम्परित रूपमा कैयौं त्यस्ता अपारदर्शी पाखण्डहरू हुँदै आएका छन् भन्ने कुरासमेत उसलाई राम्ररी थाहा छ । रक्सी खाँदैमा ऊभित्र कुनै मानवीय सचेतना नै छैन भन्ने होइन । बरु, उसले धार्मिक कर्मकाण्डमा निहित अपारदर्शिता नै पाखण्ड हो भन्ने विषयमा बहस गरिरहेको छ । हो पनि, धार्मिक कर्मकाण्डका सबै क्रियाकलापहरू नितान्त पारदर्शी नै हुन्छन् भन्ने छैन । जब धार्मिक व्यवहार, परम्परा र आचरणमा पारदर्शिता हुँदैन भने अरू क्षेत्रमा त्यस्तो अपेक्षा गर्नु सान्दर्भिक नहुन सक्छ । समाजले उसलाई रक्सी खाने व्यक्ति र अपहेलित पात्रका रूपमा मात्र हेर्दो हो । तर, ऊ न त अज्ञानी छ न अविवेकी । उसलाई राम्ररी थाहा छ ऊ जे गर्दै छ त्यो कुनै अज्ञानतावश गरिहेको छैन । पुरै सचेत अवस्थामा उसले आफ्ना कुराहरू सुनाइरहेको छ । मात्र दुई गिलास रक्सीको भरमा उसका विगतहरू प्रस्तुत भइरहेका छन्; जसबाट उसभित्रको पारदर्शिता झल्किन सक्छ ।

हरेक मान्छेको जीवन भोगाइ आआफ्नै किसिमको हुन्छ । चाहे उसले रक्सी बेचोस् चाहे रक्सी खाएर समय बिताओस् । आफ्नै स्वभाव र चिन्तासँगै उसले गुजारा गरिरहेको हुन्छ । रक्सी पसलेलाई बढीभन्दा बढी व्यक्तिले गाहकीका रूपमा रहेर रक्सी पिऊन् भन्ने चाहना हुन्छ । तर, गाहकीलाई लामो समयसम्म एकै ठाउँमा रक्सी पिएर समय बिताउने धोको पनि हुन्छ । दुबैका बिचको सम्बन्ध रक्सी बेच्नु र खानुको रहे पनि दुवैको चाहना फरक फरक रहेको पाइन्छ । त्यसैले रक्सी पसले अर्थात् साहुजीलाई त्यस गाहकीले ढिलो गरी आफ्नो पसलमा बसेर रक्सी खाएको चित्त बुझेकै छैन । अरूहरूले फटाफट रक्सी सिध्याएर बस्ने ठाउँ खाली गरिसक्दा पनि त्यस गाहकीले प्रतिगिलास एकएक घण्टा लगाएकोमा पसलेलाई पटक्कै चित्त बुझेकै छैन । हो पनि, गाहकीले जति छिटो र जति धेरै खायो त्यति नै रक्सी पसलेको आमदानी हुने हो तर त्यस गाहकीले रक्सी पसलमा त्यसो गरिरहेकै छैन । त्यसैले पनि साहुजीलाई थोरै खाएर धेरैबेर बसिरहने गाहकीप्रति ठ्याम्मै सहानुभूति नभएको हो । भनिएको छ- "गाहकीले जति धेरै खायो जति धेरै मात्यो उसलाई उति नै नाफा हुन्छ । .... थोरै खाएर धेरैबेरसम्म बस्ने गाहकीप्रति उनको ठ्याम्मै सहानुभूति छैन ।" .

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

राजनीतिक प्रभावजन्य विसङ्गति

प्रस्तुत *पारदर्शी मान्छे* कथाको ऊ पात्र राजनीतिक परिवर्तनबाट प्रभावित व्यक्तिका रूपमा देखा परेको छ । मधेसको एउटा सामूहिक परिवारमा बस्ने ऊ पात्रले परिवर्तनकै नाममा त्यसबाट अलग्गिनुपरेको अवस्था छ । उसको अधिकारक्षेत्रका रूपमा रहेका त्यत्रा चार चारओटा मौजाहरू परिवर्तनकै नाममा अधिकारबाट मुक्त भएका छन् । उसलाई काठमाडौँको सीमित घेरामा बस्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । त्यसैकारण पनि उसको व्यक्तिगत जीवनलाई राजनीतिले केही हदसम्म प्रभाव पारेको मान्न सकिन्छ । तर, नेपाली समाज रूपान्तरको व्यथाबाट मुक्त हुन सकिरहेको छैन । एउटा व्यवस्था र प्रवृत्तिबाट समाजलाई अलग्याउन खोज्यो भने अर्को प्रवृत्ति पुनः दोहोरिँदै आएको अवस्था छ । त्यसबाट केही व्यक्ति वा वर्गलाई केही क्षणका लागि प्रभाव त पारेको छ नै तर समग्र सामाजिक एवम् राजनीतिक परिवर्तन हुन सकेको छैन । ऊ पात्र जमिनदार नै हो । ऊसँग मधेसका चारओटा मौजाको अधिकार थियो नै । जे चाहन्थ्यो त्यस्तै गर्थ्यो तर भूमिसुधार लागु भयो र उसले पनि भाइहरूले जस्तै मधेस छोड्यो । हो, यसबाट हक अधिकार एकबाट अर्कामा परिवर्तन भयो तर विकासको गति उस्तै नै छ । त्यो वर्ग जहाँ बसे पनि पुनः उस्तै रवाफका साथ त्रसेको पनि छ । अर्थात्, मौजा गए पनि उसको मधेसमा जग्गाजमिन छँदै छ । त्यसैले काठमाडौँमा उसले मधेसबाटै खाद्यपदार्थ ल्याएर खाँदै गरेको पनि छ । ऊ आफू भूपू.जिम्दार भएकाले सबै कुरा त्यतैबाट ल्याउने गरेको तथ्यलाई नलुकाई स्विकार्छ पनि ।

नेपाली परिवर्तित राजनीतिले ऊ पात्रको वैयक्तिक जीवनलाई नकारात्मक असर पारेजस्तै समग्र समाजलाई पनि रचनात्मक प्रभाव पार्न सकेको पाइँदैन । राजनीतिक पदप्रतिष्ठका लागि नयाँ पद्धतिको सुरुवात भए पनि राजनीतिक अगुवा वा अभियन्ताहरू तिनै रहँदै आएका छन् । हिजोकै सङ्कीर्णताको विरोधमा भएका आन्दोलनहरूबाट परिवर्तित समाजमा नयाँ नेतृत्व हुनुपर्थ्यो होला तर तिनै व्यक्ति 'रक्सी पुरानै बोतल नयाँ' भनेझैँ नयाँ व्यवस्थामा पनि दोहोरिँदै आएका छन् । कारण, जुन प्रवृत्ति र परम्पराका विरुद्ध राजनीतिक आन्दोलनहरू भए तिनै व्यक्तिको अवशेष प्रवृत्तिलाई पुनर्जागरण गराउनुबाहेक अरू केही भएको पाइँदैन । सालाको पञ्चायतदेखि प्रजातन्त्रसम्ममा कहिल्यै मन्त्री पद खुस्किएकै छैन । यसरी ऊ पात्रको सालो हिजैदेखिको मन्त्री हो र आज पनि हुनु भनेको राजनीतिक विसङ्गति नै हो ।

राजनीतिक परिवर्तनका नाममा केही व्यक्तिको नोक्सान होला; केहीको पद र प्रतिष्ठामा परिवर्तन आउला तर त्यस्ता कतिपय व्यक्तिको पहुँच एवम् शक्ति उस्तै अक्षुण्ण रहँदै आउनु भनेको विसङ्गतिको डरलाग्दो पाटो मानिन्छ । ऊ पात्रलाई भूमि सुधार व्यवस्थाले केही नोक्सान गरेझैँ देखिन्छ तर गहिरिएर हेर्दा त्यस्तो केही छैन । उसले आफन्तलाई हिजो पनि उच्च पदमा राखेको थियो र तिनै सालाजस्ता उच्च पदस्थ व्यक्तिको छत्रछायालाई स्वीकार गरेको थियो । आज पञ्चायतबाट प्रजातन्त्र आएको अवस्थामा पनि उसले सालालाई परिवर्तनका लागि अभिप्रेरित गरेको छ र पुनः मन्त्री बनाउन सफलता प्राप्त गरेको छ । यसर्थ आज पनि ऊ राजनीतिक शक्तिको केन्द्रमै रहँदै आएको छ । त्यस्तै उसको एक जना साढुलाई एसपी बनाइकै छ, जसबाट कयौँ व्यक्तिलाई जागिर लगाइदिने भूमिका समेत रहँदै आएको छ । अनि जतिसुकै राजनीतिक परिवर्तन होस् तर अर्का भान्दाइ उद्योगपति वा फ्याक्ट्रीका मालिक छँदै छन् । यसरी निरन्तर

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

मन्त्री पद लिइरहने आफन्त नातेदार, शान्ति सुरक्षा र प्रहरी प्रशासनतर्फ अधिकारसम्पन्न ढङ्गबाट उपरिस्थिति जनाइरहने साहु र उद्योगपति भान्दाइहरूको सफलतामा ऊ पात्रकै हात रहँदै आउनु भनेको राजनीतिक परिवर्तनबाट कुनै नयाँ दिशा लिन सक्नुभन्दा पनि तिनै परम्परित सोचकै केन्द्रीयता रहनु हो भन्ने प्रस्ट हुन्छ ।

अनि, किन स्वीकार गर्द सकिँदैन कि देशको शासन सत्तामा विकृतिपूर्ण प्रवृत्तिले जरा गाडेको छ ? किन रक्सी व्यापारीले कामना नगरोस् कि रक्सी पसलमा आउने हरेक रक्स्याहाले त्यसरी छिटो खाएर ठाउँ खाली गर्नुपर्छ जसरी मुलकुका नेता वा मन्त्रीहरूले चाँडो चाँडो खाएर ससम्मान बिदा हुने परम्परालाई कायमै राख्दै आएका हुन्छन् । लामो समयसम्म शासन सत्तामा बसी थोरै मात्र उपभोग गर्ने नेता मन्त्रीहरूलाई कसले सम्मान गर्दै आएको छ र ! वस्तुतः कुनै पनि गाहकीले थोरै समयमा बढी रक्सी पिएर सम्मानित हुने काम गरे हुन्थ्यो भन्ने चाहना हुनु रक्सी व्यापारीका लागि कुनै अनौठो होइन । जसरी मुलुकमा अधिकतम समय खर्च गरेर थोरै खाने नेता, मन्त्री वा हाकिमहरूभन्दा थोरै समयमा बढी खानेहरूको बढी सम्मान रहँदै आएको पृष्ठभूमिका त्यस्तै अपेक्षा राख्नु भनेको रक्सी पसले साहुको धर्म बन्छ नै । वास्तवमा राजनीतिक परिवर्तन भने पनि केही भएकै छैन । त्यसैले भनिएको छ- 'हिजो र आजको भिन्नता भनेको यत्ति मात्रै हो कि हिजो सबै कुरा भित्रभित्र गुपचुप हुन्थ्यो आज सबै छ्याङ्ग छ । लुकाउनुपर्ने केही छैन र लुकाउनु पनि हुँदैन ।' हो पनि जुन कुरा हिजो हुन्थ्यो त्यो आज पनि भइ नै रहेको छ तर कति गोप्य र कति सार्वजनिक भन्ने त्यति मात्र फरक छ ।

राजनीतिक आन्दोलनका नाममा हिजो भएका सबै कुरा बेठिक नै हुन् भन्ने होइन । तर बेठिक ठहऱ्याइने प्रवृत्तिचाहिँ बेठिक नै हो । हिजोसम्म ऊ पात्र नितान्त नालायक, अकर्मण्य र स्वार्थी मात्र थियो भन्न सकिन्न । केही नगरी केवल बसेर खाइरहेको थियो भन्ने पनि होइन । उसले त्यहाँ मधेसमा रहँदा आफ्नै बुबाले खोल्नुभएको हाइ स्कुलमा तलब समेत नलिई विद्यार्थीहरूलाई नकुटी पढाएको पनि थियो । तर, यसबाट गरिएको त्यस्तो कामलाई वर्तमानले पहिचान गर्ने कोसिस नै गर्दैन, यो विडम्बनाको विषय पनि हो । यसरी *पारदर्शी मान्छे* कथाले नेपाली राजनीतिक परिवर्तनसँग गाँसिएर देखा परेका विसङ्गत पक्षहरूलाई सहज किसिमबाट समेटेको छ ।

यसप्रकार ब्राजाकीद्वारा लिखित पारदर्शी मान्छे कथाले पारदर्शिताका नाममा आफ्नो वास्तविकता लुकाएर छद्म भेषमा सोझासादा जनतालाई ठग्ने प्रवृत्तिप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरेको छ । देशमा प्रजातन्त्रको र पारदर्शिताको नाममा विकसित भइरहेको गलत संस्कारलाई कथाले व्यङ्ग्य गर्न खोजेको छ । सामान्य रक्सी भट्टीमा भेट भएका पात्रद्वारा समग्र नेपाली राजनीतिमा देखिएको अपारदर्शी संस्कृतिप्रति आलोचना गर्नु कथाको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । म पात्रले परिचय सोद्धा आफूलाई हरेक किसिमबाट ठुलो भएको पुष्टि गर्न खोज्ने ऊ पात्रले अन्त्यसम्म पनि म यो हुँ भनेर भन्न चाहँदैन, तर उसले पटक पटक पारदर्शी मान्छे हुँ सार्वजनिक जीवनमा पारदर्शी हुनुपर्छ भन्छ । अन्त्यमा तेस्रो पात्रले *'मान्छेको संस्कार नै उसको वास्तविक परिचय हो र यिनको परिचय यिनको अगाडि छैन पछाडि छ, ल हेर्नुस् !'* भनेर बनाए पनि म पात्रले ऊ पात्रकी निकै कालो बाक्लो अपारदर्शी छाया देख्छ । मान्छेले आफूलाई जतिसुकै पारदर्शी हुँ भनेर बताए पनि ऊ साँचो अर्थमा पारदर्शी छैन भनेर देखाउन खोज्छ (बस्नेत, २०६०) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निष्कर्ष

नवयुगीन कथा प्रवृत्तिका साथ देखा पर्ने मनु ब्राजाकीको यस *पारदर्शी मान्छे* कथाले मूलतः व्यक्ति चरित्र र राजनीतिक परिवर्तनको कथित प्रभावलाई प्रस्ट पारेको छ । व्यक्तिको स्वभावभित्र सामाजिक मान्यता विपरीत परिघटनाहरू प्रतिबिम्बित भए पनि वास्तविक रहस्य अर्कै हुन सक्नेतर्फ सङ्केत गरेको छ । व्यक्तिका बाह्य स्वभाव र आन्तरिक मनोवृत्तिलाई सतही रूपमा कसैले पनि मूल्याङ्कन गर्न सक्दैन भन्ने किसिमको धारणा अगि सारेको छ । साथै, कतिपय व्यक्तिको बाह्य चरित्रले एउटा विशिष्ट पहिचान बनाइसकेको देखिए तापनि त्यसभित्रको रहस्य फरक हुन सक्ने कुरा औँल्याएको छ । त्यसैगरी हाम्रो जस्तो मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तनहरूको लहर देखिँदै आए पनि वास्तविक उपलब्धि हुन नसकेको र तिनै व्यक्तिको हालीमुहाली रहने परम्परा यथावत् भएको कुरा दर्साएको छ । कहीँकतै पनि सङ्गतिका अभिलक्षणहरू नपाइएको यथार्थलाई उजागर गरेको छ । सबै सुरापान गर्नेहरू बेठिक हुन्छन् भन्ने दृष्टिकोणमा प्रश्नचिह्न खडा गरेको छ । पदलोलुपहरूको बाह्य र आन्तरिक व्यवहारमा पाइने विसङ्गतिलाई दर्साएको छ । यहाँसम्म कि राज्यद्वारा लागु गरिने नौला अभियानहरूले सबैलाई समान किसिमबाट लाभान्वित गर्न नसक्ने विसङ्गतिको पाटोसमेतलाई छर्लङ्ग्याएको छ । त्यसैले जहाँ पारदर्शिता छ भनिन्छ त्यहाँ अपारदर्शिता र जहाँ अपारदर्शिता भनिन्छ त्यहाँ पारदर्शिता पनि हुन सक्ने विसङ्गतिपूपर्ण चिन्तनको एउटा नमुनाका रूपमा पारदर्शी मान्छे कथा बनेर देखा परेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अवस्थी, महादेव (२०५५), *नेपाली कथा भाग-२,* (सम्पा.), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०५४), *नेपाली कथा,* काठमाडौँ : नवीन प्रकाशन ।

जैन, जगदीशचन्द्र. (सन् १९६९), *पाश्चात्य समीक्षा दर्शन,* वाराणसी : हिन्दी प्रचारक संस्थान ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०४८), *पाश्चात्य सामालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा* (भाग -१) ललितपुर : साझा प्रकाशन

त्रिपाठी, वासुदेव (२०६४), *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा,* दो.सं. ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

निगम, शोभा (सन् २०००), *पाश्चात्य दर्शनको सम्प्रदाय,* दिल्ली : मोतीलाल वनारसीदास ।

निरौला, लेखप्रसाद (२०७३) *साहित्यसिद्धान्त र नेपाली समालोचना,* काठमाडौँ : जानुका भण्डारी ।

बस्नेत, भीमकुमार (२०६३), *पारदर्शी मान्छे कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन,* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधप्रबन्ध, काठमाडौँ : त्रिवि रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस ।

ब्राजाकी, मनु (२०६०), *पारदर्शी मान्छे,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

लामिछाने, यादवप्रकाश (२०६३), आधुनिक नेपाली उपन्यासमा विसङ्गतिबोध, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा २०४०, *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

सुवेदी, अभि (२०५४), *पाश्चात्य काव्य सिद्धान्त,* दो.सं., काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धर्मशास्त्रीय प्रायश्चित्त व्यवस्था

✍ डा. वासुदेव खनाल*

शोधसार

मानवजीवनसँग सम्बन्धित ज्ञानको आदि स्रोत वेद हो र वेदमा मानवजीवनसँग सम्बन्धित जीवनोपयोगी ज्ञानको बीज विद्यमान छ । वैदिक संहितादेखि लिएर ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद् , सूत्रग्रन्थहरूका साथ स्मृतिग्रन्थहरूमा पनि मानव जीवनको कर्त्तव्याकर्त्तव्यका सम्बन्धमा विस्तृत विवेचना गरिएको छ । सांसारिक विषयहरूप्रतिको मानवीय प्रवृत्ति स्वाभाविक हो । काम, क्रोधादि भावनाका कारण मानिसले कहिले काहिं निषिद्ध कर्म पनि गर्न पुग्दछ । यसरी गरिएका निषिद्धकर्मबाट मानिस पापको भागी बन्दछ । यस्ता पापकर्मबाट मनोवृत्ति हटाउनका लागि तथा अन्तःकरणको शुद्धिका लागि अनेक प्रायश्चित्तको विधान धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा गरिएको छ । शास्त्रमा मानिसले कुन कर्म गर्न हुन्छ र कुन कर्म गर्न हुँदैन भनेर निर्देश गरिएको छ जसलाई अर्को शब्दमा शास्त्रीय आचार व्यवस्था भनिन्छ । त्यही आचारव्यवस्थाको आधारमा मानिसले आफ्नो जीवन यापन गर्नुपर्दछ यसैले प्राच्य संस्कृतिको मूल आधार नै आचार हो । आचारबाट च्युत व्यक्तिलाई सामाजमा सामाजिक जीवन यापन गर्ने कुनै अधिकार छैन । समाजबाट वहिस्कृत तथा अपराधी प्रवृत्तिका व्यक्ति(पापी)सँग कुराकानी तथा सम्बन्ध स्थापित गर्न पनि शास्त्रमा निषेध गरिएको छ । यदि कसैले त्यस्तासँग सम्बन्ध स्थापित गर्दछ भने त्यो व्यक्ति पनि दण्ड(प्रायश्चित्त)को भागी बन्नुपर्दछ । कुनै पनि व्यक्तिले आफूले गरेको अपराधलाई स्वीकार गरेर त्यसको प्रायश्चित्त गरिसकेपछि आफ्नो आचरणमा सुधार ल्याउँछ भने समाजमा त्यो निन्दनीय र तिरस्कृत बन्नुपर्दैन । यो प्रायश्चित्तको विधान पछिल्लो समयमा मात्र नभएर वैदिक कालदेखि नै हुँदै आएको देखिन्छ । प्रस्तुत लेखमा प्रायश्चित्त शब्दको अर्थ, प्रयोजन, प्रायश्चित्त नगर्दा हुने परिणामका सम्बन्धमा स्मृतिवाङ्मयमा आधारित रहेर सङ्क्षिप्त विवेचना गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: *आचार, उजागर, ऋषिमहर्षि, प्रायश्चित, सनातन ।*

विषयप्रवेश

वर्तमान समाजमा पुण्यापुण्य, त्याज्यात्याज्य, कर्तव्याकर्तव्यका विषयमा मानिसहरूको अनास्थामात्र होइन यस्ता शुभाशुभकर्मब्राट प्राप्त हुने परिणामप्रति पनि वास्ता गरेको देखिदैन । यसरी वास्ता नगर्नुको कारण पाश्चात्य प्रभावका साथै आफ्नो सनातनधर्मप्रतिको अनभिज्ञता, अनास्था तथा सनातनधर्मको वैज्ञानिक रहस्यलाई बुझ्ने प्रयत्न नगर्नु नै हो । सनातन धर्मको वैज्ञानिक रहस्यलाई बुझ्नका लागि वैदिक सनातनधर्मको ऐतिहासिक विवेचना आवश्यक देखिन्छ । त्यस्तै सनातन धर्मका अधिकांश विषयवस्तु संस्कृत वाङ्मयमा रहेका छन् । भाषा ज्ञानको अभावमा सनातनधर्मका वैज्ञानिक रहस्य केवल संस्कृत वाङ्मयका अध्येता, अनुसन्धाता र संस्कृतानुरागीमा मात्र सीमित हुन पुगेको छ । यस्तो अवस्थामा धर्मशास्त्रमा वर्णित पाप, पुण्य तथा प्रायश्चित्तको रहस्य एवं महत्त्वका सम्बन्धमा विभिन्न भाषामा अनुवाद गरी विवेचना गरेर ऋषिमहर्षिहरूको हजारौं वर्षको तपस्याबाट प्राप्त शाश्वत ज्ञानराशिलाई उजागर गर्नु नितान्त आवश्यक भइसकेको छ । जसको माध्यमबाट मानिसहरूले आफूले गर्ने अधर्माचरणका कारण प्राप्त हुने दुष्परिणामका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गरेको अवस्थामा

* *सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

आफूलाई सन्मार्गमा लगाउनका लागि अग्रसर हुने विश्वास लिन सकिन्छ । वेदादि अपौरुषेय र स्मृत्यादि पौरुषेय ग्रन्थमा मानव जीवनका सबैजसो पक्षका सम्बन्धमा विचार र विश्लेषण गरेको देखिन्छ । उल्लेखित ग्रन्थहरूमा पापकर्म, त्यसको परिणाम र त्यसबाट बच्नका निम्ति प्रायश्चित्तको विधान विशद रूपमा गरिएको पाइन्छ । मानिसले जीवनमा गर्ने पापका कारण सांसारिक जीवनमा पतन र सामाजिक जीवनमा तिरस्कार प्राप्त गर्दछ भने मृत्युपश्चात अत्यन्त कष्टमय नारकीय जीवन भोग्न बाध्य मात्र हुँदैन जन्मान्तरमा निकृष्ट योनिमा जन्म लिन्छ भन्ने सनातन विश्वास छ । जुन कुरा समाजमा नैतिकता र सदाचरणलाई स्थापित गर्ने उद्देश्यले आएको हो भन्दा पनि अत्युक्ति हुने छैन । पापीलाई उसको पापाचरणबाट मुक्ति दिलाउनका लागि तथा उसले आफूलाई सुधार गर्न चाहन्छ भने सुधार गर्न सक्ने सम्भावनालाई पनि स्मृतिकारहरूले अस्वीकार गरेको देखिदैन । मानिसले जीवनमा गर्ने र गर्न सक्ने विभिन्न पापहरूको प्रायश्चित्तको विधानका साथ प्रायश्चित्तका विविध रूपको वर्णन स्मृतिशास्त्रमा गरेको देखिन्छ । त्यही कुरालाई सङ्क्षिप्त रूपमा यहाँ प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

प्रायश्चित्त शब्दको अर्थ

प्रायश्चित्त शब्द प्रायः र चित्त पदका साथ समास भएर सुट् आगमको योगबाट बन्दछ ।[१] प्रायश्चित्त शब्दको व्याख्याका सम्बन्धमा अङ्गिराको वचन अत्यन्त सान्दर्भिक र उपयुक्त देखिन्छ । उनले प्रायको अर्थ 'तप' र चित्तको अर्थ 'निश्चय' गरेका छन् । त्यही तप र निश्चयको जोडबाट नै प्रायश्चित्त शब्द बनेको उनको भनाइ छ ।[२] उनले प्रायश्चित्त शब्दको अर्को सान्दर्भिक अर्थ पनि लगाएका छन् जसअनुसार समचित्तले युक्त पर्षद्ले विचार पूर्वक जो अनुष्ठान गर्नका लागि निर्देश गर्दछन् त्यसलाई प्रायश्चित्त भनिन्छ ।[३] माधवाचार्यले त्यसको व्याख्याको प्रसङ्गमा व्रत गराएर पापका कारण चित्तमा भएको विषमताको नाश गर्नु नै प्रायश्चित्त हो तथा परिषद्मा बसेका सबैको चित्त जसरी समान हुन्छ तथा सबैका एकमतले विचार गरेर जे अनुष्ठान गर्न लगाइन्छ त्यही नै प्रायश्चित्त हो भनेका छन्[४] । जानेर होस् या नजानिकन गरिएको अपराध या दुष्कर्म जनित दोष परिमार्जनलाई सामान्यतया प्रायश्चित्त भनिन्छ । वैदिक साहित्यमा प्रयुक्त प्रायश्चित्त र प्रायश्चित्ति शब्दमध्ये प्रायश्चित्ति शब्द प्राचीन देखिन्छ । तथापि यी दुबै शब्दको अर्थ एउटै हो । कौषितकी ब्राह्मणमा यज्ञमा जुन त्रुटि या अनर्थ हुन्छ त्यसको प्रभाव पुरोहितलाई पर्दछ । उसले तीनवटै वेदको माध्यमबाट त्यसको मार्जन गर्दछ या ठीक गर्दछ भनिएको छ ।[५]

प्रायश्चित्तको स्वरूप

वैदिक साहित्यदेखि लिएर सूत्र, स्मृति तथा परवर्ती संस्कृत साहित्यमा प्रायश्चित्तको स्वरूपका सम्बन्धमा सुविस्तृत वर्णन गरिएको पाइन्छ । धर्मशास्त्रीय ग्रन्थमा कामकृत र अकामकृत गरी दुई प्रकारका पाप

---

[१]अष्टाध्यायी, पाणिनि, ६.१.१५७ ।

[२]प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥ अङ्गिरा, पराशरमाधवीय, प्रायश्चित्ताध्याय, पृ.२ ।

[३]प्रायशश्च समं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ।
पर्षदा कार्यते यत्तत् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ अङ्गिरा, पराशरमाधवीय, प्रायश्चित्ताध्याय, पृ.२ ।

[४]'व्रतं चारयित्वा चित्तवैषम्यनिमित्तं पापं प्रदीयते खण्डयते विनाश्यते इत्यर्थः । यद्वा परिषदि उपविष्टानां सर्वेषां चित्तं यथा समं भवति, तथा चारयित्वैकमत्येन विचार्य प्रदीयते विधीयते कार्यते अनुष्ठाप्यते इत्यर्थः' । पराशरस्मृति, पराशरमाधवीय, प्रायश्चित्ताध्याय, पृ. २ ।

[५]यद्वै यज्ञस्य स्खलितं वोल्वण वा भवति ब्रह्मण एव तत्प्राहुस्तस्य त्रय्या विद्यायाः भिषन्यति । कौषीतकी ब्राह्मण, ६.१२ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हुने कुराको वर्णन गरिएको छ । अकामकृत पापलाई प्रायश्चित्तको माध्यमबाट नष्ट गर्न सकिन्छ तर कामकृत पाप प्रायश्चित्तको माध्यमबाट हटाउन सकिदैन भन्ने कतिपय स्मृतिकारको मत रहेको छ । धर्मशास्त्रसँग सम्बन्धित ग्रन्थहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा प्राचीनकालमा प्रायश्चितको स्वरूप व्यक्तिगत, सामाजिक एवं राज्य तथा न्यायपरिषद् सम्बन्धी गरी तीन प्रकारको रहेको थियो भन्ने आधारहरू प्रसस्त मात्रामा पाइन्छन् ।

व्यक्तिगत

कतिपय अपराध यस्ता हुन्छन् जसको जानकारी न त समाजलाई हुन्छ न त सरकारलाई नै । यस्ता अपराधका सम्बन्धमा सम्बन्धित व्यक्तिले नै शास्त्रीय मर्यादानुसार इमान्दारी पूर्वक प्रायश्चित्त गरेर त्यस्तो अपराध तथा पापबाट आफूलाई मुक्त गर्नुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय विश्वास रहेको छ । जसअनुसार मानिस यस्ता अपराधबाट आफूलाई मुक्त राख्नका लागि आफै क्रियाशील भई आफूलाई निस्पाप बनाउनेतर्फ लाग्नुपर्दछ ।

सामाजिक

दोस्रो खाले अपराध सामाजिक व्यवस्थासँग सम्बन्धित छन् अर्थात् यस अन्तर्गत यस्ता पापहरू पर्दछन् जसको जानकार व्यक्ति मात्र नभएर समाज पनि हुन्छ । यस व्यवस्था अन्तर्गत पातकी(पापी)ले समाजद्वारा निर्दिष्ट प्रायश्चित्त गरेर आफूलाई उक्त पाप तथा पातकबाट मुक्त गर्न सक्नुपर्दछ । यसरी प्रायश्चित्त गरेको अवस्थामा ऊ पापबाट मुक्त हुन्छ भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ ।

राज्य तथा न्यायपरिषद्

यो व्यवस्था अनुसार पातकीलाई राजदण्ड एवं समाजदण्ड गरी दुबै किसिमका दण्डबाट दण्डित गर्नुपर्दछ । धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्दा प्राचीनकालमा प्रायश्चित्त व्यवस्था राज्यको तर्फबाट सञ्चालित हुन्थे । पछिल्लो समयमा यो व्यवस्था तथा प्रायश्चित्त दण्डको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ ।

प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने अवस्था

जुन मनुष्यले श्रुति एवं स्मृतिमा गर्नुपर्दछ भनी निर्देश गरिएको छ त्यस्ता कर्म गर्दैन र जुन कर्मलाई गर्नुहुँदैन भनेर निषेध गरिएको छ त्यस्ता कर्महरू गर्दछ र आफ्ना इन्द्रियहरूलाई वशमा गर्दैन त्यसले प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने हुन्छ ।[६] यमले तपस्याबाट तथा कर्मको क्षयबाट मानिसमा रहेको मलिनताको शुद्धि हुने कुराको उल्लेख गर्दै शुद्धिका लागि प्रायश्चित्त गर्नुपर्ने बताएका छन् ।[७] पापबाट छुटकारा पाउनका लागि सर्वदा प्रायश्चित्त गर्नुपर्दछ, प्रायश्चित्त नगर्ने व्यक्ति निन्दनीय चिन्हका साथ यही लोकमा पुनः उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुराको उल्लेख मनुले गरेका छन् ।[८] याज्ञवल्क्यले पाप गरेर प्रायश्चित्त न गर्ने र पश्चाताप पनि नगर्ने व्यक्तिले कठोर नरकको

[६]अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसक्तश्चेन्द्रियाऽर्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ मनुस्मृति, ११.४४ ।

[७]तपसोऽन्ते विशुद्धयन्ति कर्मणां वा परिक्षयात् ।
तस्मात् कर्त्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥ प्रायश्चित्तविवेक, पृ.१० ।

[८]चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निद्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ मनुस्मृति, ११.५३ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यातना भोग्नुपर्ने बताएका छन् ।[९] याज्ञवल्क्यले गर्नु पर्ने कर्म नगर्ने र जो कर्म गर्न हुँदैन भनेर शास्त्रमा भनिएको छ त्यही कर्म गर्ने, इन्द्रियका शब्दस्पर्शादि विषयमा अत्यन्त आशक्त व्यक्ति प्रायश्चित्त गर्ने योग्य हुन्छ भन्दै यस्तो व्यक्ति पतित हुने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।[१०] माधवाचार्यले सामान्य अवस्थामा प्रायश्चित्तको आवश्यकता नै नपर्ने बताएका छन् उनका अनुसार सामान्य अधिकार भनेको नित्य हो, जस्तो-**'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्'** अर्थात् बाचुन्जेल अग्निहोत्र गर्नुपर्दछ । प्रायश्चित्त जीवनको अधिकार विशेष होइन, यो त जो गर्नुपर्ने कुरा हो त्यो नगरेका कारण त्यसको निमित्त गर्नुपर्ने अधिकार विशेष हो । तसर्थ नैमित्तिक कर्म नै प्रायश्चित्त हो भनेर माधवाचार्यले उल्लेख गरेका हुन् ।[११] बृहस्पतिले पनि प्रायश्चित्तलाई नैमित्तिक धर्म भएको बताउँदै जो गर्नुपर्ने कर्म हो त्यो नगर्नाले र जो निन्दित भनेर शास्त्रमा भनिएको छ त्यो गरे वापत जो नैमित्तिक कर्म गरिन्छ त्यही नै प्रायश्चित्त हो भनेका छन् ।[१२] मनुले मन, वचन र शरीरको माध्यमबाट पापकर्महरू हुने बताउँदै शरीरबाट गरिएका पापका कारण मानिसले स्थावर योनिमा जन्म लिनुपर्दछ, वचनको दोषले युक्त व्यक्तिले पक्षी तथा मृगादिको योनिमा जन्म लिनुपर्दछ र मानसिक दोषका कारण अन्त्यजातिमा जन्म लिनुपर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।[१३] उनले कतिपय यसै जन्ममा गरिएका कर्मका कारण, कतिपय पूर्वजन्ममा गरिएका दुष्कर्मका कारण मानिसले रूपमा विषमता प्राप्त हुने कुराको उल्लेख पनि गरेका छन्[१४] । यसकारण पापबाट छुटकारा पाउनका लागि सर्वदा प्रायश्चित्त गर्नुपर्दछ जसले प्रायश्चित्त गर्दैनन् उनीहरू यसै लोकमा विभिन्न निन्दनीय चिन्हका साथ पुनः जन्म लिन्छन् भन्ने कुराको उल्लेख पनि मनुले गरेका छन् ।[१५] उनले अज्ञान वा ज्ञानका कारण निन्दित कर्म गरिसकेपछि तज्जनित पापबाट मुक्ति पाउनका लागि प्रायश्चित्त गरिसकेपछि दोस्रो पटक उक्त पापजन्यकर्म नगर्न निर्देश गरेका छन् ।[१६] यसरी पापकर्मलाई न दोहोऱ्याउनु पनि एक प्रकारको प्रायश्चित्त रहेको मनुको धारणा रहेको छ । जब व्यक्तिले कुनै निन्दनीय या अकर्तव्य कार्य गर्दछ उसको मनमा

---

[९]प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।
अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यान्ति दारुणान् ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.२२१ ।

[१०]विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.२१९ ।

[११]यत्र जीवनमधिकारिविशेषणं तन्नित्यम् । यथा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इति । प्रायश्चित्ते तु न जीवनमधिकारिविशेषणम्, अपि त्वन्यदेव विहिताकरणादिनिमित्तमधिकारिविशेषणम् । तस्मात् नैमित्तिकं प्रायश्चित्तम् । पराशरमाधवीय, प्रायश्चित्ताध्याय, पृ. ३ ।

[१२]नैमित्तिकं धर्मजातं गदतो मे निवोधत ।
विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य निषेवनात् ॥
प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
नैमित्तिकं समाख्यातं प्रायश्चित्तं समासतः ॥ बृहस्पति, पराशरमाधवीय, प्रायश्चित्तकाण्ड, पृ.३ ।

[१३]शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥ मनुस्मृति, १२.९ ।

[१४]इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ मनुस्मृति, ११.४८ ।

[१५]चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
निन्द्यैर्हि लक्षणैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैनसः ॥ मनुस्मृति, ११.५३ ।

[१६]अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥ मनुस्मृति, ११.२३२ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

त्यो कार्य प्रति घृणा उत्पन्न हुन्छ र त्यसले उक्त कार्यको दण्डस्वरूप स्वयं तप या कष्ट सहँदै यो निश्चय गर्दछ मैले अब आगामी दिनमा यस्ता किसिमका पाप कर्म गर्ने छैन भनेर निश्चय गर्नु पनि प्रायश्चित्त नै हो ।[१७] अधिकांश निबन्ध एवं टीका ग्रन्थहरूमा प्रायश्चित्त शब्दको व्युत्पत्ति 'प्राय' (तपः) 'चित्त'(निश्चय) भनेर गरेका छन् । यसको तात्पर्य निश्चयका साथ तप गर्नु नै प्रायश्चित्त हो ।[१८] हारीतका अनुसार जुन शास्त्रविधि अनुसार अनुष्ठान गर्दा सञ्चित तथा उत्पन्न अशुभ नाश हुन्छन् त्यसलाई प्रायश्चित्त भनिन्छ ।[१९] पापबाट चित्तको विशोधन नै प्रायश्चित्त हो ।[२०] पाप भनेको अनर्थ पनि हो र अनर्थले अनिष्ट निम्त्याउँछ । योगीश्वर याज्ञवल्क्यले गर्नुपर्ने कर्म नगर्ने, गर्न नहुने कर्म गर्ने र इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण नगर्ने मानिस पतित हुन्छ भनेका छन् ।[२१] मनुले पनि गर्नुपर्ने कर्म नगर्ने निन्दित कर्म गर्ने र इन्द्रियहरूलाई छाडा छोड्ने व्यक्तिले प्रायश्चित्त गर्नुपर्दछ भनेका छन् ।[२२] कोही व्यक्ति यस जन्मको दुराचरणका कारण तथा कतिपय पूर्वजन्मका गरिएका दुष्टाचरणका कारण कुरूपता प्राप्त गर्दछन् भन्ने मनुको धारणा रहको छ ।[२३]

पापको परिणाम

मानिसले जीवनमा गरेका यी कर्महरूको फल प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा तीन स्थिति परिकल्पना गर्न सकिन्छ । त्यसमध्ये पहिलो स्थिति भनेको त्यही जीवनमा सामाजिक दृष्टिले पतन तथा कष्टको अनुभूति, दोस्रो अर्को जन्ममा कर्मानुसार नरक प्राप्ति र अर्को पुनर्जन्म भएको अवस्थामा निकृष्ट योनिको कष्टमय जीवन जस्ता कुराहरू विभिन्न स्मृतिशास्त्रमा वर्णन गरिएको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त व्यक्तिले गरेको दुष्कर्मका कारण उसका पितृहरूले पनि दुर्गति प्राप्त गर्दछन् ।

सामाजिक दृष्टिले पतन र कष्टको अनुभूति

मानिस समाजिक प्राणी हो । समाजका हरेक गतिविधिमा उसको चासो र सहभागिता रहन्छ र रहनुपर्दछ । यदि उसले समाजका हरेक गतिविधिमा सहभागिता प्राप्त गर्न सकेन भने उसले कष्टको अनुभूति गर्नुको साथै आफूलाई दोस्रो दर्जाको मानिसको रूपमा स्थापित गर्नुपर्ने हुन्छ । जुन मानिसले श्रुति एवं स्मृति विरुद्ध कर्म गरेको छ त्यो सामाजिक दृष्टिले पतित हुन्छ । पतितका साथ समाजमा समान व्यवहार नभएर भिन्न व्यवहार हुन्छ जसले गर्दा उसले कष्टको अनुभूति गर्दछ ।

---

[१७]तपादि साधन पूर्वकं किल्विषनिवारणार्थ चित्तनिश्चयम् प्रायश्चित्तम् । अष्टाध्यायी, पाणिनि, ६.१.१५७ ।

[१८]प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ गौतमधर्मसूत्रम्, हरदत्तटीका, २२.१ ।

[१९]प्रयतत्वाद्वोपचिमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्, प्रायश्चित्त कदम्ब, पृ.१ ।

[२०]प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं यस्मात् तत्प्रायश्चित्तम्, प्रायश्चित्तप्रकाशः पृ. १ ।

[२१]विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥याज्ञवल्क्यस्मृति, ३.२१९ ।

[२२]अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसक्तश्चेन्द्रियाऽर्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ मनुस्मृति, ११.४४ ।

[२३]इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥मनुस्मृति, ११.४८।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कर्मानुसार नरक प्राप्ति

विष्णुधर्मसूत्रको अध्याय त्रिचालीसमा एक्काईस प्रकारका नरकको वर्णनका साथै त्यहाँको कष्ट, घृणा एवं जुगुप्साप्रद अवस्थाको पनि वर्णन गरिएको छ । पापकर्म गर्ने व्यक्तिले प्रायश्चित्त नगरेको अवस्थामा ती नरकको असह्य कष्टलाई भोग्नुपर्दछ जसअनुसार महापातकीले एक मन्वन्तरसम्म, उपपातकीले चारयुगसम्म, सङ्करीकरण गर्ने पापीले एकहजार वर्षसम्म नरक भोग्नुपर्दछ । सबै प्रकारका पापीहरू जसले नौ प्रकारका विभिन्न अपराधहरूमध्ये कुनै एक अपराध गरेको छ भने मरेपछि यमपथमा घोर कष्ट सहनुपर्दछ र यमका दूतले उवड-खावड मार्गमा अत्यन्त दारुण यातनाका साथ लैजान्छन् ।[२४] मनुले पनि मानिसले यस संसारमा जुन प्रकारको भावनाले जुन-जुन कर्मको सेवन गर्दछ त्यसैगरी शरीरद्वारा त्यो कर्मको फल प्राप्त गर्दछ भनेका छन् ।[२५] तामिश्र, अन्धतामिस्र, महारौरव, रौरव, कालसूत्र, नरक तथा महानरक, संजीवन, महावीचि, तपन, संप्रतापन, संघात, कालोल, कुड्मल, लोहशंकु, ऋजीष, पन्था, शाल्मली, नदी, असिपत्रवन र लोहदारक गरी एक्काईस नरकहरूको उल्लेख मनुले पनि गरेका छन् ।[२६]

विभिन्न चिन्हका साथ कष्टमय पुनर्जन्म

ब्रह्महत्या आदि महान् पाप गर्नेले धेरै वर्षसम्म विभिन्न धर्मसूत्र र स्मृतिग्रन्थहरूमा उल्लेखित ती घोर नरकको भोग गर्नुपर्दछ । यसरी नरकको भोग गर्ने क्रममा आफ्ना कुत्सित कर्म तथा पापकर्म क्षय भइसकेपछि मात्र विभिन्न योनि प्राप्त गर्दछन् ।[२७] जस्तो ब्रह्महत्या गर्ने महापातकी कुकुर, सुंगुर, गधा, ऊँट, गाई, बाखो, मृग, पक्षी, चाण्डाल एवं पुक्कस(निषादद्वारा शूद्रामा उत्पन्न) योनि प्राप्त गर्दछन् ।[२८] सुरापान गर्ने ब्राह्मण कमिला, कीरा, पतङ्ग, विष्ठा खाने पक्षी एवं हिंस्रक प्राणीको योनिमा जन्म लिन्छ ।[२९] सुवर्ण चोरी गर्ने व्यक्ति मकरो, सर्प, घर्षने जन्तु, जलचर प्राणी तथा हिंसा गर्ने खालको पिचास योनिमा हजारौं पटक जन्मनुपर्दछ ।[३०] गुरुपत्नी गमन गर्ने व्यक्ति तृण, गुल्म, लताको योनि तथा काँचो मासु खाने प्राणी, ठूला-ठूला दाँत भएको क्रूरकर्म

---

[२४]विष्णुधर्मसूत्रम्, ४३.२४-३२ ।

[२५]यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते ।
तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्नुते ॥ मनुस्मृति, १२.८१ ।

[२६]तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं च महानरकमेव च ॥
संजीवनं महावीचिं तापनं संप्रतापनम् ।
संहातं च सकाकोलं कुड्मलं प्रतिमूर्तिकम् ॥
लोहशङ्कुमृजीषं च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।
असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च ॥ मनुस्मृति, ४. ८८-९० ।

[२७]वहून्वर्षगणान्घोरान्नरकान्प्राप्य तत्क्षयात् ।
संसारान्प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमान् ॥मनुस्मृति, ११.५४ ।

[२८]श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोजाविमृगपक्षिणाम् ।
चण्डालपुक्कसानां च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥मनुस्मृति, ११.५५ ।

[२९]कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजां चैव पक्षिणाम् ।
हिंस्राणां चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥मनुस्मृति, ११.५६ ।

[३०]लूताहिसरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
हिंस्राणां च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥मनुस्मृति, ११.५७ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

गर्ने जीवको योनिमा सयौं पटक जन्म लिनुपर्दछ ।[३१] हिंस्रक ब्राह्मण अर्को जन्ममा काँचो मासु खाने प्राणी भएर जन्मिन्छ । अभक्ष्य भक्षण गर्ने कीरो भएर जन्मिन्छ, महापातक भिन्न चोरी गर्ने परस्पर मासु खाने प्राणी र चाण्डाल स्त्रीको सेवन गर्ने व्यक्ति प्रेत भएर जन्मन्छ ।[३२] पतितसँग संगत गर्ने, परस्त्री गमन गर्ने, ब्राह्मणस्व हरण गर्ने व्यक्ति ब्रह्मराक्षस भएर जन्मिन्छ ।[३३] लोभका कारण मणि, मुक्ता, मूँग आदि विविध प्रकारका बहुमूल्य रत्न चोर्ने व्यक्तिले सुनारको योनिमा जन्म लिन्छ । पूर्वजन्ममा सुन चोर्ने मान्छे यस जन्ममा नङ्को रोगले पीडित हुन्छ, मदिरा पान गर्ने काला दाँतले युक्त हुन्छ, ब्राह्मणको हत्यारा क्षयरोगले पीडित हुन्छ र गुरुपत्नी गमन गर्ने छालाको रोगले पीडित हुन्छ । यसैगरी चुगलखोर दुर्गन्धले युक्त नाक भएको हुन्छ, नभएको दोष लगाउने व्यक्ति दुर्गन्धित मुखले युक्त हुन्छ, यस्तै अन्न चोरी गर्ने अङ्गले हीन हुन्छ भने अन्नमा मिसावट गर्ने अधिकाङ्गले युक्त हुन्छ । पाकेको अन्न चोरी गर्ने मन्दाग्नि रोगले पीडित हुन्छ भने विद्या तथा वाणीलाई चोरी गर्ने लाटो हुन्छ । यस्तै वस्त्र चोरी गर्ने श्वेतकुष्ठ रोगले पीडित हुन्छ र घोडा चोरी गर्ने लंगडो भएर जन्मन्छ । यसरी पूर्व जन्मको कर्म विशेषका कारण सज्जनबाट निन्दित जड, लाटो, अन्धो, बहिरो तथा विकारले युक्त अङ्ग भएर जन्मने कुराको उल्लेख पनि मनुले गरेका छन् ।[३४] यमले पनि पञ्चमहापातकीहरू नरकका भागी बन्ने कुराको उल्लेख गरेका छन् ।[३५]

प्रायश्चित्तका साधन

मानिसले जानेर होस् या नजानेर विभिन्न किसिमका पापकर्महरू गरिरहेको हुन्छ र त्यसको प्रायश्चित्तका लागि विविध प्रकारका उपायहरूको वर्णन पनि स्मृतिशास्त्रमा गरिएको पाइन्छ । स्मृतिकारहरूले एक किसिमको पापबाट मुक्त हुनका लागि अनेक प्रकारका उपायहरूको वर्णन गरेको देखिन्छ । आधुनिक युगमा प्रायश्चित्तका साधनहरूलाई त्यति महत्त्व दिइएको पाइदैन । तर प्राचीनकालमा यसको ठूलो महत्त्व रहेको देखिन्छ । कुनै किसिमको पाप गरेको व्यक्तिले प्रायश्चित्त नगरेसम्म उसलाई समाजमा घुलमिल हुने अधिकार शास्त्रले दिएको छैन । कतिपय यस्ता पाप पनि हुन्छन् जुन पापका सम्बन्धमा पाप गर्ने व्यक्तिलाई बाहेक अन्य कसैलाई थाहा पनि हुँदैन । यस्ता किसिमका पापबाट पनि व्यक्ति मुक्त

---

[३१]तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ॥मनुस्मृति, ११.५८।
[३२]हिंस्रा भवन्ति क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः ।
परस्परादिनः स्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥मनुस्मृति, ११.५९ ।
[३३]संयोगं पतितैर्गत्वा परस्यैव च योषितम् ।
अपहृत्य च विप्रस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः ॥मनुस्मृति, ११.६० ।
[३४]सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् । छन ।
ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥
पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवक्त्रताम् ।
धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यं तु मिश्रकः ॥
अन्नहर्ताऽऽमयावित्वं मौक्यं वागपहारकः ।
वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पङ्गुतामश्वहारकः '॥
एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिगर्हिताः ।
जडमूकान्धबधिरा विकृताकृतयस्तथा ॥मनुस्मृति, ११.४९-५२।
[३५]सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः ।
पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ॥
एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ॥ यमस्मृति, प्रायश्चित्त प्रकाश पृ. १ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हुन नसक्ने कुराको वर्णन श्रुति, स्मृति एवं पुराणादि ग्रन्थहरूमा गरिएको छ । मानिसले आफ्नो जीवनमा जे जस्तो अपराध गरेको छ सोही अनुसारको प्रायश्चित्त पनि गर्नुपर्ने विधान धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा गरिएको छ । वेदमा बताइएको नित्यकर्मलाई अतिक्रमण गरेको अवस्थामा तथा स्नातक व्रत उल्लङ्घन भएको अवस्थामा एक दिन निराहार रहनु नै प्रायश्चित्त हो ।[३६] वेदज्ञ तथा वैदिक पण्डितहरूको शुद्धि वेदाभ्यासबाट नै हुन्छ । मनुले तपस्या गर्ने इच्छुक ब्राह्मणलाई सदा वेदाभ्यास गर्न निर्देश गर्दै ब्राह्मणका लागि वेदाभ्यासभन्दा ठूलो तपस्या नभएको बताएका छन्[३७] । यस्तै विद्वान्को पवित्रता क्षमाबाट हुन्छ भन्ने कुरा मनुले पनि बताएका छन्[३८] । वसिष्ठले काल, अग्नि, मन, तुष्टि, जल र मनन गरी छ प्रकारका शुद्धि रहेको बताएका छन्[३९] । मनुले ज्ञान, तपस्या, अग्नि, आहार, माटो, मन, पानी, उपलेपन, वायु, कर्म, सूर्य र काल अशुद्ध प्राणिका शुद्धिका कारण भएको बताएका छन्[४०] । यही प्रसङ्गमा मनुले सबै शुद्धि भन्दा अर्थ शुद्धि (धनोपार्जनका उपाय) श्रेष्ठ रहेको बनाउँदै जो अर्थमा शुद्ध छ त्यही नै शुद्ध हो केवल माटो पानीबाट मात्र शुद्ध शुद्ध होइन भनेका छन्[४१] । प्रच्छन्न पापले युक्त व्यक्ति जपबाट र वेदको परमार्थलाई जान्नेहरू तपस्याबाट शुद्ध हुने कुराको उल्लेख मनुले गरेका छन्[४२] । यस्तै शरीरको शुद्धि पानीबाट, मनको शुद्धि सत्यबाट, जीवात्मा ब्रह्मविद्या र तपस्याबाट र बुद्धिको शुद्धि ज्ञानबाट हुने कुराको उल्लेख मनुले पनि गरेका छन्[४३]। यही क्रममा शास्त्रकारहरूले प्रायश्चित्तका विभिन्न साधनहरू रहेको उल्लेख गरेका छन् । जस अनुसार पश्चाताप(अनुताप), प्राणायाम, तप, होम, जप, दान, व्रत, तीर्थयात्रा, भिक्षाटन र स्वाध्याय प्रमुख रहेका छन् ।

निष्कर्ष

विश्वको सर्वविहित ज्ञानको आदि स्रोत वेद हो । वेदमा मानव जीवनसँग सम्बन्धित सबै उपयोगी ज्ञानको बीज सन्निहित छ । संहितादेखि लिएर स्मृतिग्रन्थहरूका साथ पछिल्ला निबन्ध ग्रन्थहरूमा पनि मानव जीवनका कर्तव्याकर्तव्यका विभिन्न पक्षको विवेचना गरिएको पाइन्छ । मानवको सहज प्रवृत्ति सांसारिक विषयमा हुन्छ नै जसले गर्दा समय-समयमा काम क्रोधादि भावनाबाट ग्रसित भएर अनेन निषिद्ध कर्म गर्न पुग्दछ । यसरी बेला बेलामा मानिसबाट हुने पापकर्मबाट मनोवृत्ति हटाउनका लागि तथा मानिसलाई सन्मार्गतर्फ अभिप्रेरित गर्नका लागि स्मृतिशास्त्रमा प्रायश्चित्तको विधान गरिएको हो ।

---

[३६]वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥मनुस्मृति, ११.२०३ ।

[३७]वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् तपस्तप्तन् द्विजोत्तमः ।
वेदाऽभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ मनुस्मृति, २.११६ ।

[३८]क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वान्सो । मनुस्मृति, ५.१०७ ।

[३९]कालोऽग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्यवलेखनम् ।
अविज्ञातं च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिष्यते ॥ अपरार्क, पृ.९२८ ।

[४०]ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन् मनोर्वायुपाञ्जनम् ।
वायुः कर्माऽर्ककालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् ॥ मुनस्मृति, ५.१०५ ।

[४१]सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्नमृद्वारिशुचिः शुचिः ॥ मनुस्मृति, ५.१०६ ।

[४२]प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ मनुस्मृति, ५.१०७ ।

[४३]अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा वुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति ॥मनुस्मृति, ५.१०९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्मृतिग्रन्थमा विशेष गरेर मानव जीवनको व्यवहारिक पक्षलाई जोड दिइएको छ । व्यवहारिक पक्ष विधिनिषेधात्मक हुन्छ । स्मृतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्था भनेकै श्रुतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्था हो । अर्थात् श्रुतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्थाको विस्तृत रूप नै स्मृतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त व्यवस्था हो । वेदमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त विधानभन्दा भिन्न प्रायश्चित्तविधान पनि स्मृतिमा पाइन्छ तर स्मृतिमा प्रतिपादित प्रायश्चित्त विधानको लक्ष्य पनि व्यक्तिको अन्तःकरणको शुद्धि भएकाले कतिपय सन्दर्भमा भिन्न हुँदा हुँदै पनि त्यसलाई अभिन्न नै मान्नुपर्दछ । प्रायश्चित्तको अर्थ आफूले गरेको पापको संशोधन तथा भविश्यमा त्यस्तो प्रकारको पाप न गर्ने प्रण हो । पापको निर्णय पनि शास्त्रहरूद्वारा नै गरिएको छ । यदि कसैले पाप गरेर त्यसको संशोधन तथा प्रायश्चित्त गरेन भने उसले दारुण नरकको भोग गर्नै पर्दछ । अतः शास्त्रकारले मानवलाई त्यो कठोर नरकभोगबाट बचाउनका लागि तथा कठिन यातनालाई सरल बनाउनका लागि विहिताकरणजन्य तथा निषिद्धाचरणजन्य प्रत्यवाय रूप प्रायश्चित्तको व्यवस्था गरेका हुन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अथर्ववेद. (सन् १९८५). जयदेव शर्म्मा (भाष्यकार). अजमेर : आर्य साहित्य मण्डल ।

अष्टादशस्मृति .(वि.सं. १९६९). श्यामसुन्दरलाल त्रिपाठी (अनु.). बम्बै : खेमराज श्रीकृष्णदास ।

आचार्य, गोविन्दप्रसाद (वि.सं.२०६९). **शास्त्रीय अंशबण्डा र नेपालमा प्रचलित अंशबण्डाको तुलनात्मक समीक्षा.** वासुदेव खनाल (सम्पा.). काठमाडौं : श्रीमती ईश्वरी आचार्य ।

कणाद, **वैशेषिकसूत्रम्**. (वि.सं.२०४१).षडदर्शनसूत्रसंग्रह. द्वारिकादास शास्त्री (सम्पा.). वाराणसी : सुधीप्रकाशनम् ।

काणे, पाण्डुरंग वामन (सन् १९९२). चतुर्थ संस्करण, **धर्मशास्त्र का इतिहास**. अनुवादक, अर्जुन चौवे काश्यप, उत्तरप्रदेश : हिन्दी संस्थान ।

कात्यायन, (वि.सं.२०२९). द्वितीयसंस्करणम् **कात्यायनश्रौतसूत्रम्.**चौखम्बा संस्कृत सीरीज वाराणसी ।

कौटिल्य, **अर्थशास्त्रम्**. (सन् १९२४). (गणपतिशास्त्रिणा विरचितया श्रीमूलाख्यया व्याख्यया समुपेतम्) वाराणसी : राजकीय मुद्रणालय ।

गैरोला, वाचस्पति (वि.सं.२०१७). **संस्कृत साहित्य का इतिहास.** वाराणसी- १ : चौखम्बा विद्याभवन ।

गौतम, (वि.सं.२०४३). **गौतमधर्मसूत्रम्.** टीकाकार हरदत्त, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

पराशर, (वि.सं. २०६७). **पराशरस्मृति**. टीकाकार माधवाचार्य, हिन्दी टीकाकार जयकृष्णमिश्र, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आपिस ।

पारस्कर, (सन् १९८०). **पारस्करगृहसूत्रम्.** टीकाकार हरिहर, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।

पाणिनि, (वि.सं. १९३२). **अष्टाध्यायीसूत्रपाठ.** सप्तमसंस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज अपिस ।

बाहादुर, राधाकान्तदेव (वि.सं.२०२४). **शब्दकल्पद्रुम.** तृतीय संस्करण, (श्रीवरदाप्रसाद-वसुना तदनुजेन श्रीहरिचरण-वसुना च अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन च संपरिवर्द्धित) वाराणसी-१ : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

बौधायन, (वि.सं.२०५१). **बौधायनधर्मसूत्रम्.** टीकाकार गोविन्दस्वामी, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

बृहस्पति, (सन् १९२१). **बार्हस्पत्यसूत्रम्.** अर्थात् **बार्हस्पत्य अर्थशास्त्रम्.** लाहोर : पञ्जाव संस्कृत बुक डिपो ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

भगवद्दत्त, (सन् १९३१).**वैदिक वाङ्मय का इतिहास.** लाहोर : रिसर्च डिपार्टमेण्ट डीएभी कलेज ।

भट्ट, कमलाकर (वि.सं.१९६५). **निर्णयसिन्धु.** (शिवदत्तेन संशोधित टिप्पण्यालंकृतश्च) मुम्बय्याम् : क्षेमराज श्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना ।

मनु, (सन् १९८३).**मनुस्मृति.** (श्रीकुल्लुकभट्टविरचितया मन्वर्थ मुक्तावल्या व्याख्यया समुपेता), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिशर्स प्रा.लि. ।

मिश्रमित्र, (सन् १९१३).**वीरमित्रोद. आन्हिकप्रकाश.** (पर्वतीयनित्यानंदशर्मणा संशोधित) बनारस : चौखम्बा संस्कृत बुक डिपो ।

यास्क, (सन् १९९३). **निरुक्तम्.** तृतीय संस्करण, (दुर्गाचार्य संस्कृत टीका, भगीरथ शास्त्रीकृत् सुबोधिनी हिन्दी व्याख्या) नयाँ दिल्ली : मेहरचन्द लक्ष्मनदास पब्लिकेशन्स ।

याज्ञवल्क्य, (सन् १९०४). **याज्ञवल्क्यस्मृति.** (अपरार्कापराभिधापरादित्यविरचितटीकासमेता), भाग १-२, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

याज्ञवल्क्यादि शिक्षासंग्रह. (वि.सं.२०४६). संकलक एवं सम्पा. रामप्रसाद त्रिपाठी, हरिश्चन्द्रमणि त्रिपाठी, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृत विश्वविद्यालय ।

वल्लालसेनदेव, (सन् १९५३). **दानसागर.** कलकत्ता : ओरिएन्टल प्रेस ।

वात्स्यायन, (सन् १९९९). **कामसूत्र**, यशोधररचित जयमङ्गला व्याख्यासहित, हिन्दी व्याख्याकार पारसनाथ द्विवेदी, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

विष्णु, (वि.सं.२०१८). **विष्णुस्मृति.** (नन्दपण्डितविरचितसंक्षिप्त वैजयन्ती व्याख्योपेता) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आपिस ।

विष्णुगुप्त, (वि.सं.२०४८). **कौटलीयार्थशास्त्रम्.** वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

वेदालंकार, हरिदत्त (वि.सं.२०११). **हिन्दु-परिवार-मीमांसा.** (वैदिक युग से वर्तमानकाल तक के हिन्दु-परिवार का ऐतिहासिक, समाजशास्त्रीय और तुलनात्मक अध्ययन), प्रस्तावना लेखक वासेदव शरण अग्रवाल, बंगाल : बंगाल हिन्दी मण्डल ।

वेदार्थ मञ्जरी. (सन् १९९५). (पं. चन्द्रबली त्रिपाठी स्मृति ग्रन्थ) सम्पादक विद्यानिवास मिश्र, दिल्ली : ऋत्विज प्रकाशन ।

व्यास, (सन् १९००). **ब्रह्मसूत्र.** द्वितीय संस्करण, (आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेतानि) पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

शतपथब्राह्मणम् (शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्). (सन् १९०८)(श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण सहितम्, सामश्रमीत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा यथामति संशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम्) बंगाल : एसियाटिक सोसाइटी ।

ईशावास्योपनिषद्. (शकाब्दि १८२७). शाङ्करभाष्य, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

शुक्लयजुर्वेदसंहिता. (सन् १९२९). द्वितीयावृत्ति, (उवटाचार्यविरचित मन्त्रभाष्य, महीधरविरचित वेददीपाख्य भाष्य) पाण्डुरङ्ग जावजी, निर्णय बम्बै : सागर प्रेस ।

स्मृतीनां समुच्चय. (सन् १९२९) द्वितीय संस्करण, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालय ।

त्रिपाठी, कृष्णमणि (सन् १९८०).**अष्टादशपुराणपरिचय.** सम्पादक श्रीपति अवस्थी, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नेपालमा धर्म परिवर्तन : तथ्याङ्कीय विश्लेषण

✍ शान्तिकृष्ण अधिकारी *

शोधसार

नेपालमा धर्म परिवर्तनको लहर व्यापक मात्रामा बढेको छ । सन् १९८१ मा ८९.५ प्रतिशतको संख्यामा रहेका हिन्दुहरु सन् २०११ को जनगणना अनुसार हाल ८१.३४ प्रतिशतमा झरेका छन् । सन् १९८१ मा ०.०३ प्रतिशतमा रहेका क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरुको संख्या भने सन् २०११ सम्म आइपुग्दा १.४१ प्रतिशत पुगेको छ । तथ्यांकीय विधि रिग्रेसनका माध्यमद्वारा प्रक्षेपण गर्दा सन् २०३१ मा संख्या घट्दै गएर हिन्दुहरु ७५.४८ प्रतिशतमा सीमित हुनेछन् भने क्रिश्चियनहरुको संख्या बढेर ३.३३ प्रतिशतमा पुग्नेछ । नेपालमा धार्मिक र सामाजिक सद्भाव कायमै राखिरहनका लागि धर्म परिवर्तनको लहर तत्काल रोक्न जरुरी देखिन्छ । यसमा स्वयं हिन्दु धर्मावलम्बीहरु र सम्बन्धित निकायहरु सजग हुन आवश्यक छ ।

शब्दकुञ्जी- *क्रिश्चियन, धर्म परिवर्तन, धार्मिक सद्भाव, हिन्दु, ।*

विषयप्रवेश

नेपालका बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको भनाइ 'नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी हो' भन्ने अद्यापि प्रख्यात छ । 'पृथ्वी र एसियाको क्रमशः ०.०३ प्रतिशत र ०.३ प्रतिशत भूभाग मात्र ओगटेको नेपालमा धरातलीय बनोट र हावापानीका दृष्टिले अत्यन्तै विविधता देख्न सकिन्छ' (केतवि, २०७२) । 'उत्तरमा हिमाली, मध्यभागमा पहाडी र दक्षिणको समथर भागलाई तराई गरी भौगोलिक भूभागलाई तीन प्रदेशमा विभाजन गरिएको छ' (सीबीएस, २०१५) । जसरी भौगोलिक रुपमा नेपाल विभिन्न प्रकृतिले विभाजित छ, त्यसैगरी जात, धर्म, संस्कृति, परम्परा आदिले पनि थरिथरि समूहमा नेपालको जनसंख्या वर्गीकृत छ ।

सन् २०११ अर्थात् वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा १३० जातजाति रहेकामा सबैभन्दा बढी क्षेत्री १६..६० प्रतिशत र त्यसपछिको दोस्रोमा पहाडी ब्राह्मण १२.१८ प्रतिशत रहेका थिए । नेपालमा बोलिने १२४ भाषाहरु मध्येमा सबैभन्दा बढी नेपाली भाषीहरु ४४.६४ प्रतिशत र दोस्रोमा मैथिली भाषा बोल्ने ११.६७ प्रतिशतको संख्यामा छन् । उक्त जनगणनामा मुख्यतः दश धर्मावलम्बीहरु नेपालमा पाइएका थिए (सीबीएस, २०१६) जसमध्ये हिन्दुको संख्या ८१.३४ प्रतिशत र बौद्ध धर्मावलम्बीहरुको संख्या ९.०४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ (केतवि, २०७२) ।

पहिचानको राजनीति शुरु भएसंगै केन्द्रीय तथ्यांक विभागले प्रत्येक दश वर्षमा गर्ने राष्ट्रिय जनगणनामा नेपाली नागरिकहरुले आफ्नो जात र धर्म विशिष्टिकृत गर्दै बताउन थालेबाट उक्त भनाइलाई अझ पुष्टि गर्ने काम हुँदै गएको छ । थरिथरिका जात, फरक फरक धर्म र विभिन्न जात र धर्मका आआफ्नै

---

* *सहप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संस्कृति र परम्पराहरुले नेपाललाई सुन्दर बनाएका छन् । विश्वका अन्य मुलुकहरुभन्दा नेपालको बेग्लै पहिचान कायम हुन सकेको छ ।

नेपालमा विभेद र द्वन्द्वहरु हुँदै नभएका पनि होइनन् । 'नेपालमा जातीय विभेदको सुरुआत कहिले र कसरी भयो भन्नेबारे ठ्याक्कै ऐतिहासिक तथ्य र प्रमाण भेटिँदैन । तर, केही लिखित सामग्री हेर्ने हो भने नेपालमा जातीय विभेद २६ सय वर्षभन्दा पहिले नै सुरु भइसकेको देखिन्छ । गौतम बुद्धले एउटी चाण्डालकी छोरीको हातबाट पानी खाएपछि निकै आलोचना भएको कुरा बुद्धको जीवनीहरुमा पढ्न पाइन्छ (ताम्राकार, २०७७, जेठ २१)' ।

नेपालको पश्चिम रुकुममा वि.सं. २०७७ जेठ १० मा भएको घटनालाई जातीय विभेदको परकाष्ठाका रुपमा लिइन्छ । उक्त घटनामा 'कथित माथिल्लो जातकी एकजना किशोरीसंग प्रेम सम्बन्धमा रहेका नवराज विश्वकर्मा सहित उनका साथीमाथि हमला गरी हत्या गरिएको दलित अधिकारकर्मीहरुले आरोप लगाएका थिए । उक्त घटनामा भेरी नदीमा नवराजसहित अन्य चार जनाको शव भेटिएको थियो भने एकजना युवा वेपत्ता भएका थिए (बीबीसी न्यूज नेपाली, २०२०, जुन २०)' ।

विश्वमा धर्मलाई राजनीति र दैनिक जीवनको मूल आधार मान्ने देश तथा मानिसहरु थुप्रै भेटिन्छन् । आधुनिक विश्व र २१ औं शताब्दिको नारा दिएर धर्म मास्नु पर्दछ भन्ने देश र मानिसहरु पनि प्रशस्तै छन् । आफ्नो मुलुकलाई र मुलुकवासीलाई धर्मप्रति कट्टर बनाउने र अर्काको देशलाई धर्म निरपेक्ष बनाउन भरमग्दुर प्रयत्न गर्नेहरु पनि बढ्दैछन् । यही भूमरीमा परेर धार्मिक झैझगडा शून्य भएको मुलुक नेपाल हुन सकेको छैन । भट्ट (२०७१, कार्तिक ३०) का अनुसार 'धर्मका नाममा हिन्दुइतरबाट गलत क्रियाकलाप भएको देखिन्छ । गरिबीका साथै अन्य सामाजिक समस्यालाई देखाएर धर्म परिवर्तनको कार्य पनि भइरहेकै छ । जबर्जस्ती धर्म परिवर्तन गराउने क्रमलाई रोक्न सक्नुपर्दछ ।' तथापि सुझबुझपूर्ण तरिकाले विवादलाई नेपाली आफैले साम्य पार्दै आएका छन् र आजसम्म सबै धर्मावलम्बीहरुमा सुमधुर सम्बन्ध कायम हुन सकेको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ ले दलितहरुका हक अधिकारका बारेमा प्रष्टरुपमा व्याख्या गरेको छ । दलित सम्बन्धी अधिकार सातवटा उपदफामा लेखिएको छ भने पाँचवटा बूँदाले कानून निर्माण गर्नुपर्ने बताएका छन् । धार्मिक स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत सबैलाई आफ्नो आस्था अनुसारको धर्म अवलम्बन गर्न स्वतन्त्रता दिएको छ । धर्म परिवर्तन गराउने कार्यलाई दण्डनीय मानेको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । यद्यपि नेपालमा धर्म परिवर्तन गराउनेहरु सक्रिय भइरहेको र धर्म परिवर्तन गर्नेहरुको संख्या निरन्तर बढिरहेको कुरा विभिन्न तथ्यांकहरुले प्रष्टरुपमा देखाई रहेका छन् । विशेषगरी क्रिश्चियनहरु यसमा खुलेयाम कार्यरत रहेको पाइन्छ ।

जति जात र धर्म एवं मातृभाषा भएकाहरुको साझा मुलुक भए पनि इतिहासदेखि नै जातीय र धार्मिक एकतामा तुलनात्मकरुपमा अरुहरुभन्दा सामञ्जस्य भएको मुलुकमा नेपाल पर्दछ । एकले अर्कोको अस्तित्व स्वीकार गर्दै सबै धर्म समान हुन् भन्ने मनोभावनाका साथ सामाजिक सद्भाव कायम गर्न सफल मुलुक नेपाल बनेको छ । पछिल्ला दिनहरुमा बाह्य प्रभावका कारण कहिँकतै विच्छृंखल देखिए पनि नेपाली आफै मिलेर समस्या हल गर्न सफल भएका छन् र हिमाल, पहाड, तराई–सबै नेपाली भाइभाइ नारालाई साकार तुल्याउने गरेको पाइन्छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यद्यपि हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको संख्यामा निरन्तर ह्रास आइरहेको र बौद्ध धर्मावलम्बीहरुमा पनि केही असर देखिएबाट यी धर्म मान्नेहरु सचेत हुन थालेको पाइन्छ । अहिले सचेत भएर धर्म संरक्षणमा मात्र क्रियाशील रहेका छन् भने धर्म परिवर्तनको लहर बढ्दै गएमा यसले निकट भविष्यमै ठूलै विद्रोह निम्त्याउन सक्ने भएकाले सम्बन्धित निकाय सजग हुन जरुरी छ ।

समस्या कथन

खुलेयामरुपमा धर्म परिवर्तन गराउने संस्थाहरु सक्रिय भइरहनु र पछिल्ला केही वर्षहरुमा धर्म परिवर्तन गर्नेहरुको जनसंख्या ह्वात्तै बढ्दै जानुले त्यति सकारात्मक सन्देश दिँदैन । यो प्रवृत्तिबाट सामाजिक सद्भाव सधैं उस्तै राम्रो रहन्छ भनेर अनुमान गर्न पनि सकिँदैन । सन् १९८१ को जनगणनामा ८९.५० प्रतिशत हिन्दु रहेको नेपालमा सन् २०११ मा आइपुग्दा ८१.३४ प्रतिशतमा झरेको पाइन्छ जब कि त्यही अवधिमा ०.०३ प्रतिशतबाट क्रिश्चियनहरुको संख्या बढेर १.४१ प्रतिशत पुगेको पाइन्छ (तालिका नं. १) । आँकडाको अंक मात्र हेर्दा सामान्य देखिए पनि यसबाट नेपालमा उब्जिएको समस्या र केही वर्ष अघिदेखि हिन्दुराष्ट्रको माग उठेका कुराहरुलाई मनन गर्ने हो भने यो समस्या जटिल भएर जाने देखिन्छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

यो अध्ययनको उद्देश्य नेपालमा भइरहेको धर्म परिवर्तनको कुप्रयासलाई तथ्यांकका माध्यमद्वारा प्रष्ट पारी संविधान बमोजिम यस्ता क्रियाकलापलाई रोक्न झक्झक्याउनु रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन द्विवतीयक तथ्यांकमा आधारित हुनेछ । केन्द्रीय तथ्यांक विभागद्वारा प्रकाशित गरिएका आँकडामा आधारित रही विभिन्न धर्मावलम्बीहरुको घटबढको दिशालाई चित्रका माध्यमद्वारा देखाई विश्लेषण गरिनेछ ।

साथै यही अवस्था रहेमा आगामी दश वर्ष भित्रमा नेपालका धर्मावलम्बीहरुको अवस्था के हुनेछ भन्ने प्रक्षेपण तथ्यांकीय विधि (रिग्रेसन) का माध्यमद्वारा देखाइने छ ।

धर्मका आधारमा नेपालको अवस्था

नेपालमा विभिन्न दश धर्महरुमा जनसंख्यालाई वर्गिकृत गरी जनगणना गर्ने गरिएको पाइन्छ । त्यसदेखि बाहेक अन्य र धर्म नखुलेका गरी १२ वर्गमा नेपालको जनसंख्यालाई विभाजन गरिएको छ । धर्म अनुसार नेपालको जनसंख्या तालिका नं. १ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १: धर्म अनुसार नेपालको जनसंख्या र प्रतिशत

धर्म	१९५२/५४	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
हिन्दु	७३१८३९२ (८८.८७)	८२५४४०३ (८७.६९)	१०३३०००९ (८९.३९)	१३४४५७८७ (८९.५०)	१५९९६६५३ (८६.५१)	१८३३०१२१ (८०.६२)	२१५५१४९२ (८१.३४)
बौद्ध	७०७१०४ (८.५९)	८७०९९१ (९.२५)	८६६४११ (७.५०)	७९९०८१ ५.३२)	१४३९१४२ (७.७८)	२४४२५२० (१०.७४(	२३९६०९९ (९.०४)
इस्लाम	२०८८९९ (२.५४)	२८०५९७ (२.९८)	३५११८६ (३.०४)	३९९१९७ (२.६६)	६३५२१८ (३.५३)	९५४०२३ (४.२०)	११६२३७० (४.३८)
किरात					३१८३८९ (१.७२)	८१८१०६ (३.६०)	८०७१६९ (३.०४)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जैन		८३१ (०.०१)	५८३६ (०.०५)	९४३८ (०.०६)	७५६१ (०.०४)	४१०८ (०.०२)	३२१४ (०.०१)
क्रिश्चियन			२५४१ (०.०२)	३८९१ (०.०३)	३१२८० (०.१७)	१०१९७६ (०.४५)	३७५६९९ (१.४१)
सिख						५८९० (०.०२)	६०९ ०.०१)
वहाई						१२११ (०.०१)	१२८३ (०.०१)
प्रकृति							१२१९८२ (०.४६)
बोन							१३००६ (०.०४)
अन्य	६८४ (०.०१)			३६५४४६ (२.४३)	२६४१६ (०.१४)	७८९९४ (०.३४)	
नखुलेको		५७१६ (०.०६)			१८१३८ (०.१०)		६१५८१ (०.२३)
जम्मा	८२३५०७९	९४१२९९६	११५५९८३	१५०२२८३९	१८४९१०९७	२२७३६९३४	२६४९४५०४

***स्रोतः** सीबीएस्, २०१४*

तालिका नं. १ ले देखाए अनुसार सन् १९८१ सम्म हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको संख्या सामान्यरुपमा कहिले घट्ने त कहिले बढ्ने गरेको छ । त्यो अवधिमा सबैभन्दा कम ८७.६९ प्रतिशत रहेको थियो भने सबैभन्दा बढी ८९.५० प्रतिशत थियो । सन् १९८१ पछि भने हिन्दुहरुको संख्या नेपालमा निरन्तर ओरालो लाग्दै गएको पाइन्छ । हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको संख्या घट्दै गएर सन् २०११ को जनगणना अनुसार अहिले ८१.३४ प्रतिशत छ । सन् २००१ को भन्दा भने केही बढेको देखिन्छ ।

बौद्ध धर्मावलम्बीहरु सन् २००१ मा १०.७४ प्रतिशत थिए भने सन् २०११ को जनगणनामा आइपुग्दा ९.०४ प्रतिशतमा सीमित हुन पुगेका छन् । त्यसैगरी अघिल्लो जनगणनामा ३.६० प्रतिशतमा रहेका किरातहरु सन् २०११ मा जम्मा ३.०४ प्रतिशतको संख्यमा पाइएका थिए । त्यसैगरी जैन र सिख धर्मावलम्बीहरु पनि घट्दै गएको देखिन्छ ।

तालिकामा देखाइए अनुसार इस्लाम धर्मावलम्बी र क्रिश्चियनहरुको संख्या भने सन् १९९१ पछि तीव्र गतिमा बढ्दै गएको देखिन्छ । विशेषगरी क्रिश्चियनहरुको संख्याको वृद्धिदर हेर्दा केही समयमा यसले निकै ठूलो फड्को मार्ने सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । संख्याका हिसाबले सन् १९७१ मा नेपालमा जम्मा २५४१ क्रिश्चियनहरु थिए भने सन् २०११ मा आइपुग्दा ३७५६९९ पुगिसकेका छन् । प्रतिशतमा हेर्ने हो भने पनि सन् १९७१ मा ०.०२ प्रतिशतमा रहेका क्रिश्चियनहरु पछिल्लो जनगणनामा आइपुग्दा १.४१ प्रतिशतको संख्यामा पुगेका छन् ।

भोलि के हुन्छ ?

माथिको विश्लेषणले नेपालमा हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको संख्या घट्दै गएको र क्रिश्चियन तथा इस्लाम धर्म मान्नेहरु बढ्दै गएको प्रष्टै देखिन्छ । नेपालमा प्राचीन कालदेखि बसोवास गर्दै आएका मानिसहरुले अवलम्बन गर्दै आएका धर्ममाथि आघात पर्दै जानु र पछि विविध कारणले उदाएका धर्महरुलाई फस्टाउने अवसर प्राप्त हुँदै जानुको असर के हुन्छ सोचिएको छैन । नेपालमा कुन धर्मको तथ्यांकीय अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा चित्र नं. १ मा देखाइएको छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चित्र नं. १: विभिन्न धर्मावलम्बीहरुको जनसंख्या र प्रक्षेपण (प्रतिशतमा)

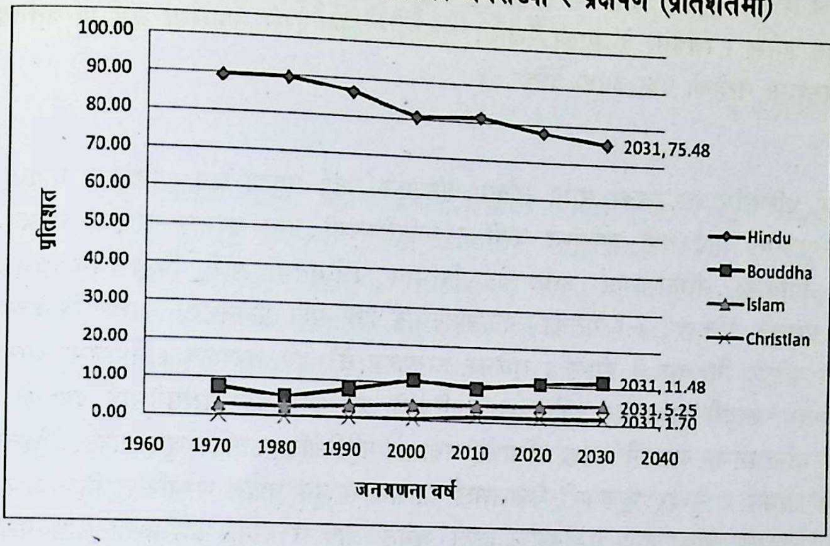

स्रोतः *तालिका नं. १ बाट*

विगत पाँचवटा जनगणनाको औसतलाई आधार मानेर सन् २०३१ मा कुन धर्मावलम्बीको संख्या कति हुनेछ भनी प्रक्षेपण गर्दा हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको संख्या निकै उच्च दरले घट्ने देखिन्छ । यही दर कायम रहेमा सन् २०११ को जनगणनामा ८१.३४ प्रतिशतमा रहेका हिन्दुहरु घटेर ७५.४८ प्रतिशतमा पुग्नेछन् । क्रिश्चियनहरुको संख्या भने सन् २०११ मा १.४१ प्रतिशत रहेकोमा बढेर सन् २०३१ मा १.७० प्रतिशत हुनेछ ।

विगत पाँचवटा जनगणनाको औसतबाट हेर्दा यस्तो देखिए पनि पछिल्ला दुई जनगणनामा क्रिश्चियनहरुको संख्या ज्यादै ठूलो अनुपातमा वृद्धि भएको पाइन्छ । सन् २००१ बाट सन् २०११ सम्म आइपुग्दा भएको वृद्धिदरलाई आधार मानेर हेर्दा क्रिश्चियन धर्मावलम्बीहरुको आगामी दिनको परिदृश्य चित्र नं. २ मा देखाए बमोजिम हुनेछ ।

चित्र नं. २: नेपालमा क्रिश्चियनहरुको वृद्धिदर

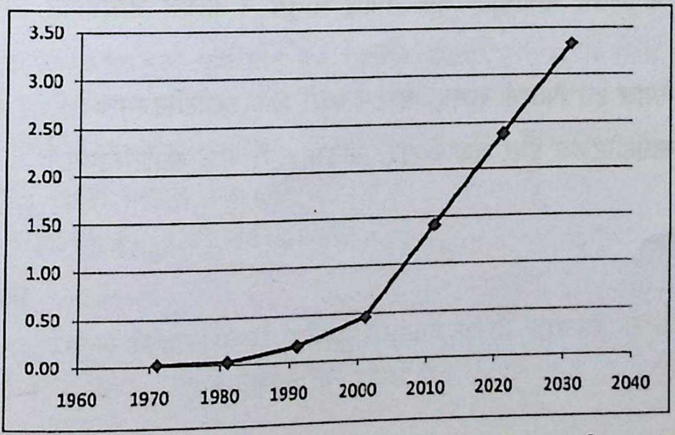

स्रोत : *तालिका नं. १ को तथ्यांकबाट*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

चित्र नं. २ ले बताए अनुसार सन् २०३१ मा पुग्दा वृद्धिदर यही रहेमा क्रिश्चियनहरुको संख्या नेपालमा ३.३३ प्रतिशत हुनेछ । चित्रमा देखिएको रेखाको उकालो चढ्ने दरले नेपालमा धर्म परिवर्तनको लहर सामान्य अवस्थामा नरहेको प्रष्ट रुपमा देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालमा धर्म परिवर्तन गराउनका लागि सक्रिय संस्थाहरु बढ्दै गएका छन् । विभिन्न बहाना बनाएर विदेशबाट नेपालमा आई वर्षौं वर्षसम्म बस्ने र बाहिरीरुपमा अन्य काममा संलग्न भएको देखाएर भित्रीरुपमा नेपालका सोझासाझा जनतालाई विभिन्न प्रलोभनमा पारी क्रिश्चियन धर्म अँगाल्न लगाउनेहरु प्रशस्तै देखिन्छन् । विगतका आँकडाहरुलाई हेर्दा पनि प्रजननका कारण क्रिश्चियनहरुको संख्या यसरी बढेको निश्चय नै होइन । लुकेका कारणहरु धेरै हुन सक्दछन् । नेपालमा सामाजिक र धार्मिक सद्भाव कायमै राखिरहन संविधानमा गरिएको धर्म परिवर्तन गराउनेलाई दण्डको व्यवस्था यथाशीघ्र कार्यान्वयनमा ल्याउनै पर्दछ अन्यथा भयावह परिस्थिति उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ । सबै जातजातिको साझा र सुन्दर फूलबारी नेपाललाई तहसनहस हुन नदिन सम्बन्धित निकायहरु चनाखो हुन जरुरी देखिएको छ । हिन्दू धर्मावलम्बीहरुले समेत आफ्ना कमी कमजोरीहरुलाई पत्ता लगाई समयमै तिनको निराकरण गर्ने र धर्म परिवर्तनको लहरलाई साम्य पार्ने कुरामा सम्वेदनशील हुन त्यत्तिकै आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

केतवि (२०७२). **नेपालको तथ्यांकीय झलक २०७२**. केन्द्रीय तथ्यांक विभाग ।

ताम्राकार, मन्जित . (२०७७, जेठ २१). **नेपालमा जातीय विभेदको इतिहास र ऐतिहासिक जेठ २१.** नयाँ पत्रिका ।

नेपालको संविधान (२०७२). कानून किताब व्यवस्था समिति ।

बीबीसी न्यूज नेपाली .(२०२०, जुन २०). https://www.bbc.com/nepali/news-52879772

भट्ट, माधवी (२०७१, कार्तिक ३०). **धार्मिक द्वन्द्वको जोखिम**. नागरिक दैनिक ।

सीबीएस् (२०१४). **पोपुलेसन मोनोग्राफ अफ नेपाल भोलुम २ सोसल डेमोग्राफी**. सेन्ट्रल ब्यूरो अफ स्टाटिस्टिक्स ।

सीबीएस् (२०१५). **नेपाल इन फिगर्स २०१५**. सेन्ट्रल ब्यूरो अफ स्टाटिस्टिक्स ।

सीबीएस् (२०१६). **स्टाटिस्टिकल इयर बूक २०१५**. सेन्ट्रल ब्यूरो अफ स्टाटिस्टिक्स ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

षड्बलविचार

✍ शालिग्राम ढकाल*

शोधसार

यस धराधामका हरेक तत्त्वमा ग्रहको गहिरो प्रभाव मुखरित भएको हुन्छ । यसरी समस्त चराचर जगत्लाई प्रभाव पार्ने ग्रहहरूको पूर्ण फल, मध्यम फल, अल्प फल कस्तो बेलामा मिल्दछ भन्ने बोध षड्बलविचारबाट गरिन्छ । आकाशीय ग्रहहरूका ६ प्रकारका बल हुन्छन् । तिनै बलाबलको आधारमा जातकमा प्रभाव परेको हुन्छ र त्यही प्रभावको कारणले जातक हरेक कार्यमा प्रवृत्त, अप्रवृत्त वा निवृत्त भएको महसुस हुन्छ ।स्थानको आधारमा, दिशाको आधारमा, कालको आधारका, चेष्टाको आधारका, दृष्टिको आधारमा र नैसर्गिकताको आधारमा ग्रहहरू बलशाली हुन्छन् । ग्रहका यिनै बलको समग्र स्वरूप नै षड्बलहो । षड्बलहीन ग्रहको प्रभाव पनि केही हुँदैन । जुन जातकमा ग्रहको शून्य प्रभाव पर्दछ त्यो जातकको जीवन पनि शून्यप्राय हुन्छ । तसर्थ ग्रहको षड्बल विशेष विचारणीय हुन्छ । षड्बलविना जातकको जन्मकुण्ढलीको वास्तविक ज्ञान गर्न सकिदैन । यस अनुसन्धान्धानात्मक लेखमा ग्रहका तिनै षड्बललाई विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: *ग्रह, जन्मकुण्डली, जातक, प्रभाव, बलाबल, मानवजीवन, षड्बल ।*

विषयप्रवेश

षडङ्गात्मक वेदपुरुषको नेत्रको रूपमा रहेको ज्योतिष शब्द पाणिनि व्याकरणको प्रकाशित गर्नु अर्थको **द्युत् दीप्तौ** धातुमा इसिन् प्रत्यय लागेर बनेको हो जसले आकाशीय सूर्यादि ग्रहनक्षत्रहरूको सर्वाङ्गीण पक्षको बोध गराउँछ । पूर्वीय सिद्धान्त, संहिता र होरा गरी प्रमुख तीन शाखा भएको ज्योतिष शास्त्रको होरा खण्डले समस्त जातकको ऊहापोह वर्णन गर्दछ । **सिद्धान्त-संहिता-होरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिःशास्त्रमनुत्तमम्** (नारदसंहिता, पृ.१) । जातकको जन्मकालिक कुण्डलीको विशेष ज्ञान गर्न ग्रहहरूको षड्बलको गहन चिन्तन गर्नुपर्दछ । अनि मात्र जन्मकुण्डलीको वास्तविकता राम्ररी बुझ्न सकिन्छ । स्थानको आधारमा, दिशाको आधारमा, कालको आधारमा, चेष्टाको आधारमा, दृष्टिको आधारमा र स्वभावको आधारमा ग्रहका ६ प्रकारका बलाबलज्ञान गर्नु अत्यावश्यक मानिन्छ ।

समस्याकथन

कुनै पनि जातकको जन्मकुण्डलीको पूर्ण ज्ञान हुन ग्रहज्ञान आवश्यक हुन्छ । ग्रहज्ञानको गहनता बोध गर्न ग्रहको षड्बल चिन्तनीय र मननीय हुन्छ । तसर्थ ग्रहको षड्बल कसरी ज्ञान गर्ने भन्ने जिज्ञासाको आधारमा तयार पारिएको यस अनुसन्धानात्मक लेखमा निम्नानुसारका समस्याहरू तय गरिएका छन् :

क. सूर्यादि ग्रहको षड्बल केके हुन्?

ख. षड्बलको विचार कसरी गर्न सकिन्छ?

अध्ययनको उद्देश्य

समस्याकथनमा तय गरिएका जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरिएको हो र यसका उद्देश्य निम्नानुसार रहेका छन् :

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

क. सूर्यादि ग्रहको षड्बल निर्धारण गर्नु,

ख. षड्बलविचारको ज्योतिषशास्त्रीय आधारमा अनुशीलन गर्नु ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अनुसन्धान ग्रहको षड्बलविचारको लागि ज्योतिषीय सौन्दर्यका आधारमा तयार गरिएको छ । त्यसैले यसमा पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरेर विश्लेषणात्मक विधिबाट यसको विश्लेषण गरिएको छ । विभिन्न ज्योतिष शास्त्रमा केके भनिएको छ भन्ने निर्क्यौल पनि गरिएको छ । आवश्यकता अनुसार ऐतिहासिक, तुलनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिद्वारा अध्ययन गरिएको छ ।

स्थानबल

कुनै पनि ग्रह आफ्नो उच्च राशिमा, आफ्नो घरमा, मूलत्रिकोण राशिमा, मित्र राशिमा, स्वद्रेष्काणमा, स्वनवांशमा बसेमा स्थानबली हुन्छ । भनिएको छ -**स्वोच्चसुहृत्स्वदृगाणनवांशैः स्थानबलं स्वगृहोपगतैश्च** (बृहज्जातक,२।१७) ।दैवज्ञ वैद्यनाथले वराह मिहिरको कुरालाई समर्थन गर्दै आफ्नो मत राख्ने क्रममा पारिजातादि वैशेषिकांशमा आरोहवीर्य र धेरै बिन्दुभएमा स्थानबली हुन्छ भनेर थपेका छन् । जस्तै -

स्वोच्चत्रिकोणस्वसुहृद्दृगाणराश्यंशवैशेषिकवर्गवन्तः ।आरोहवीर्याधिकबिन्दुकास्ते खेचारिणः स्थानबलाधिकाः स्युः(जातकपारिजात,२।३३) ।कल्याण वर्मा आफ्नो होराशास्त्रमा माथिका कुराबाहेक मित्रनवांशमा ग्रह बसेमा, शुभ ग्रहको दृष्टि परेमा र चन्द र शुक्र स्त्रीराशि अर्थात् समराशिमा बसेमा तथा बाँकी अरु ग्रह पुरुष राशिमा अर्थात् विषम राशिमा भएमा ग्रह स्थानबली हुन्छ भन्ने चर्चा गरेका छन् । जस्तै -.... **स्वच्चे स्वकोणे स्वभे , मित्रस्वांशकसंस्थितः शुभफलैदृष्टो बलीयान्ग्रहः । स्त्रीक्षेत्रे शशिभार्गवौ नरगृहे शेषा बले स्थानजे** (सारावली,४।३५) । यसरी बताएअनुसार स्थानबली ग्रहको विशेष ज्ञान गर्दा ग्रहराशि, उच्च र नीच, मूलत्रिकोण आदिको ज्ञान अपरिहार्य हुने भएकोले त्यसको चर्चा क्रमशः गरिन्छ ।

ग्रहराशि

मेष, वृष आदि बाह्र राशिका आ-आफ्ना स्वामी ग्रहहरू रहेका छन् । मेष राशिको अधिपति मङ्गल, वृषको शुक्र, मिथुनको बुध, कर्कटको चन्द्रमा, सिंहको सूर्य, कन्याको बुध, तुलाको शुक्र, वृश्चिकको मङ्गल, धनुको बृहस्पति, मकर र कुम्भ दुवै राशिको शनि र मीनको बृहस्पति अधिपति हुन् । नारदले भनेका छन् -**सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चन्द्रः कर्कटकेश्वरः ।मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः ।**

धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः । शनिर्मकरकुम्भेश इत्येते राशिनायकाः (नारदसंहिता) ।

रामदैवज्ञले यसरी उल्लेख गरेका छन् । जस्तै -

कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचन्द्रजाःकविभौमजीवशनिसौरयोर्गुरुः ॥

इह राशिपाः क्रियमृगास्यतौलि-केन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः (मुहूर्तचिन्तामणि,६।३९) ।

मेष राशि, मकर राशि, तुला राशि र कर्कट राशिबाट क्रमशः नवमांश गणना हुने कुरा पनि राम दैवज्ञले चर्चा गरेका छन् ।

दैवज्ञ वैद्यनाथले राशि र नवांशका अधिपतिलाई आफ्नो जातक ग्रन्थमा यसरी बताएका छन् । जुन यसप्रकार छ-

धराजशुक्रज्ञशशीनसौम्यसितारजीवार्कजमन्दजीवाः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

क्रमेण मेषादिषु राशिनाथास्तदंशपाश्चेति वदन्ति सन्तः (जातकपारिजात,१।२५)।

राशिस्वामीतालिका

राशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्कट	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
स्वामी	मङ्गल	शुक्र	बुध	चन्द्रमा	सूर्य	बुध	शुक्र	मङ्गल	बृहस्पति	शनि	शनि	बृहस्पति

सूर्य र चन्द्रमाबाहेक सबै ग्रहहरू दुई दुई राशिका अधिपति छन् भन्ने कुरा राशि स्वामीको ज्ञान गर्दा बुझ्नुपर्ने हुन्छ।

ग्रहको उच्च र नीच

सूर्य मेष राशिमा उच्च हुन्छ भने सोही राशिको १० अंशमा परमोच्च हुन्छ। चन्द्रमा वृषमा उच्च तथा सोही राशिको ३ अंशमा परमोच्च हुन्छ। मकर राशिमा उच्च हुने मङ्गल सोही राशिको २८ अंशमा परमोच्च हुन्छ। त्यसैगरी कन्याको १५ अंशमा बुध, कर्कटको ५ अंशमा बृहस्पति, मीनको २७ अंशमा शुक्र, तुलाको २० अंशमा शनि परमोच्च हुन्छ भने परमोच्चबाट सातौं राशिको सोही अंशमा परमनीच हुने कुरा जातक शास्त्रमा बताइएको छ। भनिएको छ -

अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीराझषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः।

दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशै-स्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः (बृहज्जातक,१।१३)।

दैवज्ञ वैद्यनाथले आफ्नै शैलीमा स्वकीय शास्त्रमा उल्लेख गर्दछन्। जस्तै -

मेषो वृषो मकरषष्ठकुलीरमीनास्तौली च तुङ्गभवनानि तदस्तनीचाः।

नित्याङ्गनाहरिमयामनुसारनीरसंख्या दिवाकरमुखादतितुङ्गभागाः (जातकपारिजात,१।२९)।

उता दैवज्ञ कल्याण वर्मा जातक ग्रन्थमा व्यक्त गर्दछन्।

सूर्यादीनामुच्चाः क्रियवृषमृगयुवतिकर्किमीनतुलाः।

स्वोच्चगृहकथिता यथाक्रमेणैव परमोच्चाः॥

दिग्वह्न्यष्टाविंशतितिथिबाणत्रिघनविंशतयः।

स्वोच्चात्सप्तमराशिर्नीचः स्यादंशकात्परमम् सारावली,३(३५-३६)।

दैवज्ञ जीवनाथले राहु र केतुलाई समेत समेटेका छन्। अन्य ग्रहको उच्चादिमा समान मत राखेका छन्। राहु मिथुनको १ अंशमा र केतु धनुको १ अंशमा परमोच्च हुने कुरा बताएका छन्। जस्तै -

परमोच्चमजे दशभिर्वृषभे शिखिभिर्मकरे गजयुग्मलवैः।

तिथिभिर्युवतीभवने विधुभे किल पञ्चभिरेव झषे त्रिघनैः॥

कृतिभिश्च तुलाभवने रवितः कथितं मदने खलु नीचमतः।

मिथुने तमसः शिखिनो धनुषि प्रथमे बुधभे गुरुभे भवनम् (भावकुतूहल,१(८-९)।

तालिका

ग्रह	उच्च राशि	परमोच्च अंश	नीच राशि	परम नीच अंश
सूर्य	मेष	रा. ०।१०°	तुला	रा. ६।१०°
चन्द्रमा	वृष	१।३°	वृश्चिक	७।३°
मङ्गल	मकर	९।२८°	कर्कट	३।२८°
बुध	कन्या	५।१५°	मीन	११।१५°

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बृहस्पति	कर्कट	३।५°	मकर	९।५°
शुक्र	मीन	११।२७°	कन्या	५।२७°
शनि	तुला	६।२०°	मेष	०।२०°
राहु	मिथुन	२।१°	धनु	८।१°
केतु	धनु	८।१°	मिथुन	२।१°

वर्गोत्तम नवांश र मूलत्रिकोण

चर राशि अर्थात् मेष कर्कट, तुला र मकरको प्रथम नवांश वर्गोत्तम हुन्छ भने स्थिर राशि अर्थात् वृष,सिंह, वृश्चिक र कुम्भको पाँचौं नवांश वर्गोत्तम हुन्छ । त्यस्तै द्विस्वभाव अर्थात् मिथुन, कन्या, धनु र मीन राशिको अन्तिम अर्थात् नवम नवांश वर्गोत्तम हुन्छ । मूलत्रिकोणमा सूर्यको सिंह राशि, चन्द्रमाको वृष राशि, मंगलको मेष राशि मूल त्रिकोण हुन्छ । साथै बुधको कन्या, बृहस्पतिको धनु, शुक्रको तुला र शनि ग्रहको कुम्भ राशि मूल त्रिकोण हुन्छ । भनिएको छ -

वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्यपर्यन्तगाः शुभफलाः नवभागसंज्ञाः ।

सिंहो वृषः प्रथमषष्ठहयाङ्गतौलिकुम्भास्त्रिकोणभवनानि भवन्ति सूर्यात् (बृहज्जातक,१।१४) ।

वर्गोत्तम नवांशको तालिका

चर राशि	मेष	कर्कट	तुला	मकर
वर्गोत्तम नवांश	१	१	१	१
स्थिर राशि	वृष	सिंह	वृश्चिक	कुम्भ
वर्गोत्तम नवांश	५	५	५	५
द्विस्वभाव	मिथुन	कन्या	धनु	मीन
वर्गोत्तम नवांश	९	९	९	९

मूलत्रिकोणराशितालिका

ग्रह	सूर्य	चन्द्रमा	मङ्गल	बुध	बृहस्पति	शुक्र	शनि
मूल त्रिकोण राशि	सिंह	वृष	मेष	कन्या	धनु	तुला	कुम्भ

यहाँ प्रश्न उठ्छ यौटै राशि ग्रहको स्वगृही, उच्च र मूलत्रिकोण पनि छ । कसरी यसको ज्ञान गर्ने भन्दा राशिको अंशको आधारमा यी कुराहरू छुट्याउनु पर्दछ भनेर वैद्यनाथ आदि दैवज्ञहरुले बताएका छन् । शुक्र, शनि, सूर्य र बृहस्पतिका राशिहरू क्रमशः तुला, कुम्भ, सिंह र धनुको २० अंश सम्म मूलत्रिकोण हुन्छन् र बाँकी २१ देखि स्वगृही हुन्छन् । वृष राशिको सुरुको ३ अंशसम्म चन्द्रमा उच्च हुन्छ भने ४ देखि ३० अंशसम्म मूलत्रिकोण हुन्छ । मंगल ग्रह मेष राशिको सुरुको १२ अंशसम्म मू त्रिकोण र बाँकी १८ अंशसम्म स्वगृही हुन्छ । कन्या राशिको सुरुको १५ अंशसम्म बुध ग्रह उच्च हुन्छ भने १६ देखि २५ अंशसम्म मूलत्रिकोण हुन्छ । त्यस्तै २६ देखि ३० अंशसम्म कन्यामा बुध ग्रह स्वगृही हुन्छ । सम्पूर्ण कुम्भ राशिमा राहु ग्रह मूलत्रिकोण हुन्छ । मिथुनमा उच्च हुन्छ भने कन्या राशिमा राहु स्वगृही हुन्छ । भनिएको छ **-मूलत्रिकोणा हरिताबुरुक्रिया वधूधनुस्तौलिघटा दिवाकरात् । सितासिताक्कीङ्गिरसां नखांशकास्त्रिकोणमादौ परतः स्वमन्दिरम् ॥**

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

वृषादिभागत्रयमुच्चमिन्दोर्मूलत्रिकोणं परतस्तु सर्वम् ।
मेषादिगा द्वादशभागसंज्ञाः कुजस्य कोणं परतः स्वभं स्यात् ॥
कन्यार्द्धमुच्चं शशिजस्य कोणं दशांशकाः स्वर्क्षफलं शरांशाः ।
कुम्भस्त्रिकोणं फणिनायकस्य तुङ्गं नृयुग्मं रमणी गृहं स्यात्(जातकपारिजात,१(२६-२८) ।

यता सारावलीका रचनाकार कल्याण वर्माको केही मत फरक छ । सूर्य, चन्द्रमा, मङ्गल र शनिको समान मत रहे तापनि अन्य ग्रहको मामिलामा भने मतैक्य देखिदैन । सुरुदेखि १५ अंशसम्म कन्यामा बुध उच्च हुन्छ । कन्याको १६ अंशदेखि २० अंशसम्म बुध ग्रहको मूलत्रिकोण मानेका छन् कल्याण वर्माले । जुन वैद्यनाथको उल्लेख गरेको भन्दा ५ अंश कम छ । त्यस्तै २१ अंशदेखि ३० अंशसम्मको कन्याको बुध स्वगृही हुन्छ भन्ने निर्णय दिइएको छ सारावलीमा । १ देखि १० अंशसम्मको धनुको बृहस्पति मूलत्रिकोणक्षेत्री हुन्छ भने ११ देखि ३० अंशसम्म स्वगृही हुन्छ भनेर कल्याण वर्माले बताएका छन् । जुन वैद्यनाथले माथि बताएभन्दा फरक छ । त्यस्तै तुलाको शुक्र पनि १ देखि ५ अंशसम्म मात्र मूलत्रिकोणको हुने र बाँकी ६ देखि ३० अंशसम्म स्वगृही हुने भन्ने उद्घोष पनि कल्याण वर्माको फरक मत हो । बताइएको-

उच्चबलं कन्यायां बुधस्य तुङ्गांशकैः सदा चिन्त्यम् ।
परतस्त्रिकोणजातं पञ्चभिरंशैः स्वराशिजं परतः ॥
उच्च भागत्रितयं वृष इन्दोश्च त्रिकोणमपरेंऽशाः ।
द्वादशभागा मेषे त्रिकोणमपरे स्वभं तु भौमस्य ॥
दशभागा ईज्यस्य च त्रिकोणमपरे स्वभं चापे ।
शुक्रस्य तु त्रिकोणं पञ्चभिरपरे स्वभं जूके ॥
विंशतिरंशाः सिंहे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य ।
कुम्भे त्रिकोणनिजभे रविजस्य यथा रवेः सिंहे (सारावली,५(२१-२४) ।

दैवज्ञ मन्त्रेश्वरले पनि वैद्यनाथको मतलाई स्वीकार नगरी कल्याण वर्माको मतलाई अङ्गीकार गर्दै स्वकीय शास्त्रमा व्यक्त गर्दछन् । जस्तै - **सिंहोक्षाजवधूहयाङ्गवणिजः कुम्भस्त्रिकोणा रवेः**
ज्ञेन्द्वोस्तूच्चलवान्नखोड्विनशरैर्दिग्भूतकृत्यंशकैः (फलदीपिका,१।७)।

राहु र केतुको बारेमा कल्याण वर्मा मौन छन् तर दैवज्ञ वैद्यनाथले स्पष्टसित माथि उल्लेख गरेका छन् । यसमा पनि महर्षि पराशरको मत फरक रहेको छ । वृषको राहु उच्च हुन्छ भने वृश्चिकको केतु उच्च हुन्छ । मिथुन राशि राहुको मूलत्रिकोण हो भने धनु राशि केतुको मूलत्रिकोण हो । भनिएको छ -

राहोस्तु वृषभं केतोवृश्चिचकं तुङ्गसंज्ञकम् । मूलत्रिकोणकं ज्ञेयं युग्मं चापं क्रमेण च (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,४९।३५) ।

यसरी महर्षि पराशर र दैवज्ञ वैद्यनाथले राहु र केतुको बारेमा फरक फरक मत प्रस्तुत गरेका छन् । वैद्यनाथ कल्याण वर्माको समानता र असमानताको मतलाई तालिकामा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

तालिका

ग्रह	मूलत्रिकोण राशि	जातकपारिजात		सारावली/फलदीपिका	
		मूलत्रिकोण	स्वगृह	मूलत्रिकोण	स्वगृह
सूर्य	सिंह	१°-२०°	२१°-३०°	१°-२०°	२१°-३०°
चन्द्रमा	वृष	४°-३०°	कर्कट राशि	४°-३०°	कर्कट राशि
मङ्गल	मेष	१°-१२°	१३°-३०°	१°-१२°	१३°-३०°
बुध	कन्या	१६°-२५°	२६°-३०°	१६°-२०°	२१°-३०°

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

बृहस्पति	धनु	१°-२०°	२१°-३०°	१°-१०°	११°-३०°
शुक्र	तुला	१°-२०°	२१°-३०°	१°-५°	६°-३०°
शनि	कुम्भ	१°-२०°	२१°-३०°	१°-२०°	२१°-३०°
राहु	कुम्भ	कुम्भ	कन्या	-	-

शुक्रको मूलत्रिकोणको चर्चा गर्दै महर्षि पराशरले माथिको कुनै पनि मतमा सहमत जनाएका छैनन् । तुला राशिको सुरुको १५ अंशसम्म मूलत्रिकोण र १६ देखि ३० अंशसम्म शुक्र स्वगृही हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । जस्तै -**शुक्रस्य तु तिथयोंऽशास्त्रिकोणमपरे तुले स्वराशिश्च** (बृहत्पाराशरहोराशास्त्र,४।५२) ।

वराह मिहिर आदि आचार्यले मूलत्रिकोणको चर्चा गर्दा अंश नवताई राशि मात्र उल्लेख गरेका छन् ।

ग्रहमैत्री

मित्रको घरमा बसेका ग्रह बलवान् हुन्छ । शत्रुको घरमा भएको ग्रह निर्बल हुन्छ । बलियो ग्रहले सम्पूर्ण शुभ फल प्रदान गर्दछ भने कमजोर ग्रहले पूर्ण फल दिन समर्थ हुँदैन । तसर्थ ग्रहको बलाबल विचार गर्न मित्रामित्रत्वज्ञान हुनु अत्यावश्यक हुन्छ ॥

सूर्यादि नवग्रहको मित्रता होस् या शत्रुता केही न केही एकआपसमा हुने कुरा शास्त्रमा दैवज्ञहरूले उल्लेख गरेका छन् । हुन पनि यो शाश्वत नियम हो कि कसैको कोही पनि चिर मित्र हुँदैन र चिर शत्रु पनि हुँदैन । प्रकृतिको हिसाबले पनि यौटा स्वाभाविक मैत्री हुन्छ त अर्को तात्कालिक । प्रकृतिभन्दा परको नभएकाले ग्रहमा पनि सोही गुण निहित भएको स्विकार्दछन् ज्योतिर्मर्मज्ञहरू । त्यसैले सर्वप्रथम ग्रहको नैसर्गिक मित्रामित्रत्वको अवलोकन गरिन्छ ।

सूर्यको मित्र चन्द्रमा, मङ्गल र बृहस्पति हुन् भने शुक्र र शनि शत्रु हुन् । त्यस्तै बुध सम ग्रह हो । कुनै शत्रु नभएको चन्द्रमाको सूर्य र बुध मित्र हुन् । अरु मङ्गल, बृहस्पति, बुध र शनि सम ग्रह हुन् । मङ्गलको चन्द्रमा, बृहस्पति र सूर्य मित्र हुन् भने बुध शत्रु हो तथा शुक्र र शनि सम ग्रह हुन् । बुधको शुक्र र सूर्य मित्र हुन् । आफ्नो पिता चन्द्रमालाई बुधले शत्रु मानेको छ भने मङ्गल, वृहस्पति र शनि सम व्यवहार गरेको छ । देवगुरु बृहस्पतिका मित्रमा सूर्य, मङ्गल र चन्द्रमा पर्दछन् भने बुध र शुक्र शत्रु कित्तामा पर्दछन् । केवल शनि बृहस्पतिको सम ग्रह हो । दैत्यगुरु शुक्रको बुध र शनि मित्र हुन् भने सूर्य र चन्द्रमा शत्रु हुन् । मङ्गल र बृहस्पति सम ग्रह हुन् । शनिको बुध र शुक्र मित्र, सूर्य, चन्द्रमा र मङ्गल शत्रु, तथा बृहस्पति सम ग्रह हो । रामदैवज्ञले शार्दूलविक्रीडित छन्दमा उद्घोष गरेका छन् । जस्तै -

मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ; सौम्यश्चास्य समो, विधोर्बुधरवी मित्रे न चास्य द्विषत् ।

शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यसूर्याः, बुधः, शत्रुः शुक्रशनी समौ च शशभृत्सूनोः सिताहस्करौ ॥

मित्रे चास्य रिपुः शशी गुरुशनिक्ष्माजाः समा गीष्पते- र्मित्राण्यर्ककुजेन्दवो बुधसितौ शत्रू ,समः सूर्यजः ।

मित्रे सौम्यशनी कवेः शशिरवी शत्रू कुजेज्यौ समौ

मित्रे शुक्रबुधौ, शनेः शशिरविक्ष्माजा द्विषोऽन्यः समः(मुहूर्तचिन्तामणि,६(२७-२८) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

दैवज्ञ वैद्यनाथले उपजाति छन्दमा ग्रहमैत्रीको वर्णन यसरी बताएका छन् । -

मित्राणि भानोः कुजचन्द्रजीवाः शत्रू सितार्की शशिजः समानः । चन्द्रस्य मित्रे दिननायकज्ञौ समा गुरुक्ष्माजसितासिताः स्युः ॥

आरस्य मित्राणि रवीन्दुजीवाश्चान्द्री रिपुः शुक्रशनी समानौ । सूर्यासुरेज्यौ सुहृदौ बुधस्य समाः शनीज्यावनिजास्त्वरीन्दुः ॥

सूर्यारचन्द्राः सुहृदस्तु सूरेः शत्रू सितज्ञौ रविजः समानः ।

मित्रे शनिज्ञौ भृगुनन्दनस्येन्द्विनावरी जीवकुजौ समानौ(जातकपारिजात,२(४२-४४) ।

ग्रहहरूको यसरी नैसर्गिक शत्रुता मित्रताको सम्यक् ज्ञान गर्न सकिन्छ ।

नैसर्गिक ग्रहमैत्री तालिका

ग्रह	सूर्य	चन्द्रमा	मङ्गल	बुध	बृहस्पति	शुक्र	शनि	राहु	केतु
मित्र	चन्द्रमा, मङ्गल, बृहस्पति	सूर्य बुध	सूर्य, चन्द्रमा, बृहस्पति	सूर्य शुक्र	सूर्य, चन्द्रमा, मङ्गल	बुध शनि	बुध शुक्र	मङ्गल, बृहस्पति शनि	मङ्गल, बृहस्पति शनि
सम	बुध	मङ्गल, बृहस्पति, शनि,शुक्र,	शनि शुक्र	बुध, बृहस्पति, शनि	शनि	मङ्गल बृहस्पति	बृहस्पति		
शत्रु	शनि शुक्र	-	बुध	चन्द्रमा	बुध शुक्र	सूर्य चन्द्रमा	सूर्य चन्द्रमा मङ्गल	सूर्य चन्द्रमा	सूर्य चन्द्रमा

स्थानबली ग्रहले शुभफल प्रदान गर्दछन् भने नीच र शत्रुराशिगत ग्रह, पापग्रहयुक्त वा दृष्ट, पापग्रहवर्गस्थित, अंष्टक वर्गमा अल्पबिन्दुयुक्त, अस्त, दृष्टिवलहीन ग्रह अशुभ फल दिने हुन्छन् । बताइएको छ - **नीचारिपापखगयोगनिरीक्ष्यमाणास्तद्वर्गसन्धिलघुबिन्दुदुरंशकाश्च । आदित्यरश्मिपरिभूतपराजितास्ते दृष्ट्यादिशक्त्यसहिताश्च न शोभनाः स्युः** (जातकपारिजात,२।३४) । स्थानबलका ५ भेद हुन्छन् । सारांशमा त्यस्तै शुक्र र चन्द्रमा स्त्रीराशि वा स्त्रीराशिको नवमांशमा बसे चतुर्थांश बल, त्यस्तै स्त्रीग्रह स्त्रीराशि र स्त्रीकै नवमांशमा बसे अर्धबल प्रदान गर्दछन् । पुरुष ग्रह पनि पुरुषराशि र पुरुष नवमांशमै बसे अर्धबल दिने हुन्छन् । यसको विपरीत भए बलशूल्य हुन्छ । यसलाई युग्मायुग्म नवमांश बल भनिन्छ । द्वादश भावमध्ये केन्द्र(१,४,७,१०) भावमा बसेको ग्रह पूर्णबली, पणफर(२,५,८,११) भावमा बसे मध्यबली र आपोक्लिम(३,६,९,१२) भावमा बसे अल्पबली हुन्छन् । यसलाई केन्द्रबल भनिन्छ । त्यसै गरी स्त्रीग्रह(चन्द्रमा र शुक्र) तृतीय द्रेष्काणमा, पुरुष ग्रह(सूर्य,मंगल, बृहस्पति) प्रथम द्रेष्काणमा र नपुंसह ग्रह(बुध,शनि) द्वितीय द्रेष्काणमा भए चतुर्थांश बल प्रदान गर्दछन् । यसलाई द्रेष्काण बल भनिन्छ । बली ग्रहले शुभ फल प्रदान गर्दछन् भने निर्बली ग्रहले अशुभ फल ।

दिग्बल

बुध र बृहस्पति पूर्वमा, सूर्य र मङ्गल दक्षिणमा, शनि पश्चिममा, चन्द्रमा र शुक्र उत्तरमा बली हुन्छन् । अर्थात् लग्नमा बसेको बुध र बृहस्पति, दशममा बसेको सूर्य र मङ्गल, सप्तमस्थ शनि तथा चतुर्थ भावमा बसेको चन्द्रमा र शुक्र बली हुन्छन् । भनिएको छ -

लग्ने जीवबुधौ दिवाकरकुजौ व्योम्नि स्मरे भास्करि- बन्धाविन्दुसितौ दिशाकृतमिदं

...... (सारावली,४।३५) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपजाति छन्दमा दैवज्ञ वैद्यनाथले सोही कुरालाई यसरी उल्लेख गरेका छन् । जस्तै-

विलग्नपातालवधूनभोगा बुधामरेज्यौ भृगुसूनुचन्द्रौ ।

मन्दो धरासूनुदिवाकरौ चेत्क्रमेण ते दिग्बलशालिनः स्युः (जातकपारिजात,२।३५)।

वराह मिहिरले पनि उल्लेख गरेका छन् । यसरी-

दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ

सूर्यसुतः सितशीतकरौ च (बृहज्जातक,२।१७) ।

यवनेश्वरले आफ्नो जातक ग्रन्थमा यही चर्चा गरेका छन् ।

गुर्वैन्दवौ पूर्वविलग्नसंस्थौ नभःस्थलस्थौ च दिवाकरारौ ।

सौरोऽस्तगः शुक्रनिशाकरौ तु जले स्थितावग्र्यबलौ भवेताम् (यवनजातक) ।

जुन ग्रह जुन भावमा बली हुन्छ त्यस भावबाट सातौं भावमा बसे निर्बली हुन्छ ।

दिग्बली कुण्डली

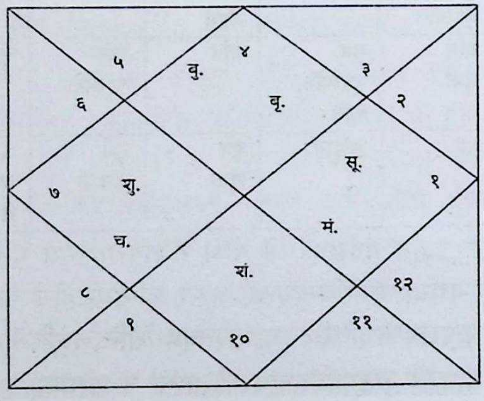

राहु र केतु कुनै पनि भावमा दिग्बली हुदैनन् । दिग्वली ग्रहको दशामा शुभफलमा यथेष्ट वृद्धि हुन्छ ।

कालबल

कुन समयमा कुन ग्रह बलियो हुन्छ भन्ने ज्ञान नै कालबलज्ञान हो । पक्षबल, दिनरात्रिबल, वर्षेशबल, मासेशवल, दिनपवल र होरेशबल गरी ७ प्रकारका कालबल हुन्छन् । चन्द्रमा, मङ्गल र शनि रात्रिबली हुन्छन् । सूर्य, बृहस्पति र शुक्र दिवाबली हुन्छन् भने बुध दिन र रात दुबैमा बली हुन्छ, यसलाई दिनरात्रिवल भनिन्छ । कृष्णपक्षमा पापग्रह(क्षीण चन्द्रमा, सूर्य, मङ्गल, शनि तथा पापयुति बुध) बली हुन्छन् । शुक्लपक्षमा सौम्य ग्रह(पूर्ण चन्द्रमा, बृहस्पति, शुक्र तथा शुभयुति बुध) बली हुन्छन्, यसलाई पक्षवल निन्छ । जुन वर्षको मालिक ग्रह हो त्यो त्यस वर्ष बली हुन्छ । यो वर्षेशंबल हो । जुन ग्रहको दिन हो त्यस दिन त्यही ग्रह बली हुन्छ । यसलाई दिनपबल भनिन्छ । त्यस्तै मासाधिपति त्यही मासमा वली हुन्छ । जसलाई मासेशबल भनिन्छ । भनिएको छ-

निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि चान्ये

बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण ।

स्वदिवससमहोरामासपैः कालवीर्यम् .....(बृहज्जातक,२।१९) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कल्याण वर्माले पनि यही कुराको सङ्केत गरेका छन् ।

जीवार्कास्फुजितोऽह्नि विच्च सततं मन्देन्दुभौमा निशि

होरामासदिनाब्दपाश्च बलिनः सौम्याः सितेऽन्येऽसिते (सारावली,४।३६) ।

दैवज्ञ वैद्यनाथ आफ्नो जातकशास्त्रमा पनि त्यही कुरालाई वंशस्थ छन्दमा यसरी उल्लेख गर्दछन् ।

निशीन्दुमन्दावनिजाः परेऽहनि स्वकीयहोरासममासवासराः ।

सितादिपक्षद्वयगाः शुभाशुभाः बुधः सदा कालजवीर्यशालिनः(जातकपारिजात,२।३६) । कालवली ग्रहले सदैव शुभ फल प्रदान गर्दछन् ।

दृष्टिबल

कुनै पनि ग्रहले कुनै पनि भाव वा कुनै ग्रहलाई दृष्टि दिन्छन् भने त्यस्तो बललाई दृष्टिबल भन्दछन् । जन्मुण्डलीमा यदि कुनै योगकारक ग्रहले आफ्नो घरमा, मित्रको भावमा वा मित्र ग्रहलाई दृष्टि दिएमा भाव वा ग्रहबाट शुभ फलप्राप्तिमा बढोत्तरी हुन्छ । दृष्टि शुभ ग्रहको भए शुभफल र अशुभ ग्रहको भए अशुभफल मिल्दछ । सूर्यादि ग्रहहरू आफू बसेको स्थानबाट तेस्रो र दशौं स्थानमा एक चरणले हेर्दछन् भने दुई चरणको दृष्टि नवौं र पाँचौ भावमा दिन्छन् । त्यस्तै चौथो र आठौं स्थानमा तेस्रो चरणले हेर्दछन् भने सातौं स्थानमा पूर्ण दृष्टिले हेर्दछन् । दृष्टिअनुसारको फल जातकलाई प्रदान गर्दछन् । भनिएको छ -**पादेक्षणं भवति सोदरमानराश्योरर्धं त्रिकोणयुगलेऽखिलखेचराणाम् ।**

पादोदृष्टिनिचयश्चतुरस्रयुग्मे सम्पूर्णदृग्बलमनङ्गगृहे वदन्ति(जातकपारिजात,२।३०) । सारावलीकार कल्याण वर्माले पनि सोही कुरालाई आफ्नो शास्त्रमा यसरी सङ्केत गर्दछन् -**संपश्यन्ति स्थानात्सदा ग्रहाश्चरणवृद्धितः सर्वे । त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमानां फलं क्रमेणैव**(सारावली,४।३२) ।

वराहमिहिरले होराशास्त्रमा यसरी बताएका छन् । जस्तै- **त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः** (बृहज्जातक,२,१३) ।मङ्गल, बृहस्पति र शनिले सातौं भावसहित अन्यत्र पनि पूर्ण दृष्टि दिन्छन् , जसलाई विशेष दृष्टि भनिन्छ । मङ्गलको विशेष दृष्टि आफू बसेको भावबाट चौथो र आठौं भावमा पर्दछ । बृहस्पतिको विशेष दृष्टि आफू बसेको भावबाट पाँचौ र नवौं भावमा पर्दछ । त्यस्तै शनिको विशेष दृष्टि तेस्रो भाव र दशौं भावमा पर्दछ । भनिएको छ - **पश्यन्ति सप्तमं सर्वे शनिजीवकुजादयः । विशेषतश्च त्रिदशत्रिकोणचतुरष्टमान्** (लघुपारासरी) । सारावलीमा यसरी व्यक्त गरिएको छ- **पूर्णं पश्यन्ति रविजस्तृतीयदशमं त्रिकोणमपि जीवः । चतुरस्रं भूमिसूतो द्यूनं च सितार्कशशिबुधाः क्रमशः**(सारावली,४।३३) ।शनिको एक चरण दृष्टि अत्यन्त बलशाली हुन्छ अर्थात् तृतीय र दशम भावमा पूर्णदृष्टि पर्छ । त्यस्तै देवगुरु बृहस्पतिको दुई चरणात्मक दृष्टि प्रभावकारी हुन्छ भने मङ्गलको तीन चरणको दृष्टि बलपूर्ण हुन्छ । दैवज्ञ वैद्यनाथले ग्रहको विशेष दृष्टिलाई जातकपारिजातमा सोही कुरालाई मालिनी छन्दमा यसरी उल्लेख गरेका छन् । जस्तै-

शनिरतिबलशाली पाददृग्वीर्ययोगे सुरकुलपतिकमन्त्री कोणदृष्टौ शुभः स्यात् । त्रितयचरणदृष्ट्या भूकुमारः समर्थः सकलगगनवासाः सप्तमे दृग्बलाढ्याः (जातकपारिजात,२।३१) ।

राहु केतुको दृष्टिको चर्चा वराहमिहिरादि शास्त्रकारले नगरे पनि महर्षि पराशरले आफ्नो शास्त्रमा उल्लेख गरेका छन् । जस्तै -**सुतमदननवान्ते पूर्णदृष्टिं तमस्य युगलदशमगेहे चार्द्धदृष्टिं वदन्ति ।**

सहजरिपुविपश्यन् पाददृष्टिं मुनीन्द्रा निजभवनमुपेतो लोचनान्धः प्रदिष्टः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्रहदृष्टिभावतालिका

ग्रह	सूर्य	चन्द्र	मङ्गल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	राहु	केतु
१ पाद	३,१०	३,१०	३,१०	३,१०	३,१०	३,१०	-	३,१०	३,१०
२ पाद	५,९	५,९	५,९	५,९	-	५,९	५,९	-	-
३ पाद	४,८	४,८	-	४,८	४,८	४,८	४,८	४,८	४,८
पूर्ण	७	७	४,७,८	७	५,७,९	७	३,७,१०	५,७,९	५,७,९

चेष्टाबल

युद्धमा विजयी ग्रह, वक्री ग्रह तथा चन्द्रमासित युति गरेका शुक्र,बुध, मङ्गल, बृहस्पति र शनि ग्रह क्रमशः अधिक चेष्टाबली हुन्छन् । सूर्य र चन्द्रमा उत्तरायणको समयमा चेष्टाबली हुन्छन् । भनिएको छ **-जैत्रा वक्रसमागमोपगसितज्ञारामरेज्यासिताःदिव्याशायनगेन्दुतिग्मकिरणौ चेष्टाबलांशाधिकाः** (जातकपारिजात,२।३७) ।सूर्य जब मकरदेखि मिथुन राशिसम्म रहन्छ त्यस समयमा चन्द्रमा समेत उत्तरायणमा रहेर चन्द्रमाको साथमा बुध, शनि, मङ्गल र बृहस्पति बसेमा चन्द्रमासँग बस्ने उक्त ग्रहलाई चेष्टाबल मिल्दछ । वराह मिहिरले पनि सोही उल्लेख गरेका छन् ।

उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमाः परिशेषाः । विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाः चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्याः (बृहज्जातक,२।१८) ।त्यस्तै कल्याण वर्माले पनि शुक्र,मङ्गल,सूर्य, तथा बृहस्पति उत्तरायणमा चन्द्रमा, शनि, दक्षिणायनमा र बुध स्ववर्गमा अवस्थित भए दुवै अयनमा पूर्ण बली हुन्छ भन्दै चेष्टाबलको पूर्वोक्त चर्चामा सहमति जनाएका छन् ।

सङ्गामे जयिनो विलोमगतयः सम्पूर्णगावो ग्रहाः

सूर्येन्दू पुनरुत्तरेण बलिनौ सत्योक्तचेष्टाबले ॥

उत्तरमयनं प्राप्ताः शुक्रकुजार्केन्द्रमन्त्रिणो बलिनः

याम्यं शशिरविपुत्रौ द्वयेऽपि शशिजः स्ववर्गस्थः(सारावली,४।३६) ।

शम्भुहोराप्रकाशमा पनि सोही चर्चा गरिएको छ ।

वक्रो रणे चोत्तरगो विधत्ते चेष्टाबलं चन्द्रसमागमेऽपि । (शम्भुहोराप्रकाश) ।

चेष्टाबली ग्रह शुभफलकारक हुन्छन् ।

नैसर्गिकबल

हरेक ग्रहको प्रभाव वा महत्त्व विशेष रहेको हुन्छ । ग्रहमण्डलमा रहेका ग्रहमध्ये शनि सबैभन्दा टाढा रहेको ग्रह हो । यस ग्रहमण्डलमा शनिभन्दा मङ्गल, मङ्गलभन्दा बुध, बुधभन्दा बृहस्पति, बृहस्पतिभन्दा शुक्र, शुक्रभन्दा चन्द्रमा र चन्द्रमाभन्दा सूर्यको शक्तिशाली मानिन्छ । ग्रहहरूको यसै प्रभावलाई नैसर्गिकवल अर्थात् स्वाभाविक बल भनिन्छ । भनिएको छ -

कृष्णारबुधगुरुसिताः शशिसूर्यावुत्तरोत्तरं बलिनः । साधारणबलमेतद् बलसाम्ये चिन्तयेत्प्राज्ञः

(सारावली,४।४०) ।

यसप्रकार स्वाभाविक बलमा सूर्य अत्यन्त बलशाली हो भने शनि अत्यल्पबली हुन्छ ।

नैसर्गस्य बलाधिकाः शनिकुजज्ञाचार्यशुक्रेन्द्विनाः (जातकपारिजात,२।३७) ।

वराह मिहिरले पनि सूत्रात्मक रूपले यसरी भनेका छन् । -

शकुबुगुशुचराद्या वृद्धितो वीर्यवन्तः(बृहज्जातक,२।१९) ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उदाहरणको लागि कुनै जातकको जन्मकुण्डलीको कुनै भावमा बुध, बृहस्पति र सूर्य रहेछन् भने सूर्य नैसर्गिक वली हुन्छ । त्यसै गरी चन्द्र, शनि र मङ्गल छन् भने चन्द्र नैसर्गिक वली हुन्छ । शनि,मङ्गल र शुक्र भए शुक्र नैसर्गिक बली हुन्छ । यसरी फलादेश गर्दा ग्रहको बलाबल विशेष विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । जसले गर्दा सूक्ष्मातिसूक्ष्म फलबोध गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

त्रिष्कन्धात्मक ज्योतिषशास्त्रको होरा खण्डमा षड्वलको चर्चा गरिएको पाइन्छ । जन्मकुण्डलीको वास्तविकता बोध गर्न षड्वलज्ञान अपरिहार्य हुन्छ । ग्रहको बलाबलज्ञान नभएमा त्यसले प्रदान गर्ने शुभाशुभ फलको सच्चा ज्ञान हुन सक्दैन । त्यसैलाई मध्यनजर गरेर आचार्यहरूले ग्रहबलको बारेमागहन चिन्तन र मनन गरेका हुन् । ती चिन्तनलाई आजका ज्योतिषशास्त्रज्ञानेच्छुकहरूले राम्ररी मनन गर्नु अत्यावश्यक छ । स्थानबल, दिग्बल, कालबल, दृष्टिबल, चेष्टाबल र नैसर्गिक बलको वास्तविक ज्ञानले मात्र फलादेश अकाट्य हुने कुरा नर्कान सकिदैन ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दैवज्ञ केशवाचार्य,(सन् २००४), **जातकपद्धति**, वाराणसी : चौखम्वा सुरभारती प्रकाशन ।

महर्षि नारद,(सन् १९९४),**नारदसंहिता**, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

महर्षि पराशर,(सन् २०१७), **बृहत्पाराशरहोराशास्त्र**, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

मन्त्रेश्वर,(सन्२०१८), **फलदीपिका**, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

यवन, (सन्१९९२), **यवनजातक**, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

रामदैवज्ञ, (सन् २०१८), **मुहूर्तचिन्तामणि**, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशन ।

वरदराज,(सन् १९९७),**मध्यसिद्धान्त कौमुदी**,वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

वराहमिहिर,(सन् १९८५), **बृहज्जातक**, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

वराहमिहिर,(सन् २००१),**लघुपाराशरी**, वाराणसी : मोतीलाल, बनारसीदास ।

वराहमिहिर,(सन् १९९९),**मध्यपाराशरी**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

वर्मा, कल्याण,(सन् २००५),**सारावली,** वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

वैद्यनाथ,(सन् २००६),**जातकपारिजात**,वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

शर्मा,जीवनाथ,(सन् २०१३), **भावकुतूहल**,वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

शम्भुदैवज्ञ, (सन् १०७६), **शम्भुहोराप्रकाश**,वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सालङ्कारा कठोपनिषत्

✍ शिवराज लामिछाने*

शोधसारः

ज्ञानपक्षाणां समीक्षणेनैव न, काव्यतत्त्वानां समीक्षणेनापि उपनिषद उत्कर्षं भजन्ते । रसभावानाम्, अलङ्काराणाम्, गुणानाम्, रीतीनाम्, ध्वनीनाम्, शब्दशक्तीनाम्, औचित्यानां चोपनिषत्सु सम्यग् विन्यासः प्राप्यते । साहित्यं समाजस्य दर्पणमस्ति । ब्लूमफिल्डवचनेन वैदिकसमाजस्य समग्रमपि रूपमुपनिषत्सु प्रतिबिम्बितमस्ति । अतो विषयमाधृत्यापि उपनिषदां साहित्यपदवाच्यत्वं न कोऽपि निषेद्धुं प्रभवति । उपनिषदो वेदस्य सारभूताः । अत उपनिषदो वेदसम्बद्धाः सन्ति । कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखया सम्बद्धा कठोपनिषदपि काव्यतत्त्वदृशोत्कृष्टाऽस्ति । अत्र सत्काव्येष्विव काव्यतत्त्वानां सहृदयहृदयाह्लादको विन्यासो लभ्यते । अस्मिन्नालेखे कठोपनिषदोऽलङ्कारसमीक्षणं विहितमस्ति । अलङ्काराणां वैविध्याद् विस्तरभयेनात्र केवलं कठोपनिषदि विन्यस्तानां सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणमन्वेषणं विहितमस्ति । अत्र कठोपनिषदि निबद्धा उपमा, रूपकम्, दृष्टान्तः, अतिशयोक्तिः, दीपकम्, निदर्शना, उल्लेखः, परिकरः, अर्थान्तरन्यासश्चेति नव सादृश्यमूलका अर्थालङ्काराः सोदाहरणं प्रदर्शिताः सन्ति ।

शब्दकुञ्जीः *उपनिषद्, अलङ्कारः, सादृश्यम्, धर्मः, बिम्बप्रतिबिम्बभावः,निगरणम्, अध्यवसायः ।*

विषयप्रवेशः

साहित्यं युगसापेक्षं भवति । साहित्ये तात्कालिकसमाजस्य समग्रपक्षाणां कलात्मिका प्रस्तुतिर्विधीयते । उपनिषत्सु समाजस्य समग्रपक्षाःमनोहारितया वर्णिताः सन्ति । अत उपनिषदोऽपि साहित्यत्वं भजन्ते । यमनचिकेतसोः संवादस्य माध्यमेन ब्रह्मविद्यां प्रतिपादयन्ती कठोपनिषद् वैदिकस्य ऋषिसमाजस्य याथार्थ्यं प्रस्तौति । अतस्तस्या अपि साहित्येऽन्तर्भावः समुचित एव । कठोपनिषन्न केवलं विषयदृष्ट्यैव, अपि तु काव्यतत्त्वानां दृष्ट्याऽपि साहित्यस्वरूपं प्राप्नोति । अत्रालङ्काराः सन्ति, रसभावाः सन्ति, ध्वनिरस्ति, गुणाः सन्ति, रीतयः सन्ति, औचित्यानि च विद्यन्ते ।अलङ्कारदृशा तु कठोपनिषत् सत्काव्यमिव प्रतिभाति । अत्र शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां च सुमधुरो विन्यासो लभ्यते । अर्थालङ्कारेष्वपि सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां विन्यासमाधृत्य अत्र कठोपनिषदः समीक्षणं विधीयते ।

समस्याकथनम्

कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखया सम्बद्धा कठोपनिषत् काव्यतत्त्वानां सुमधुरेण विन्यासेन कालिदासादीनां काव्यमिव सचेतसां चेत आह्लादयति । अस्मिन्नध्ययने कठोपनिषदि विन्यस्तानां सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां समीक्षणं विहितमस्ति । अतोऽत्रास्मिन्नेव विषये सम्बद्धाः समस्या उद्भाविताः सन्ति । विशेषतोऽत्र निम्नसमस्ययोः समाधानार्थं यत्नो विहितो विद्यते-

क. कठोपनिषदि प्रयुक्तानां सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां स्वरूपं कीदृशमस्ति ?

ख. कठोपनिषन्मन्त्रेषु सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां लक्षणसमन्वयः कथं सिद्ध्यति ?

उद्देश्यम्

वैदिकसमाजस्य सामाजिकयाथार्थ्यमुद्घाटयन्ती ब्रह्मविद्याप्रतिपादिका कठोपनिषत् काव्यिकानामलङ्काराणां

** सहायक प्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रयोगदृशा सत्काव्यमिवानुभूयते । अत्र सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां प्रयोगदृशा कठोपनिषदः समीक्षणे समाधेयोद्देश्यनिर्धारणमित्थं विहितमस्ति-

क. कठोपनिषदि प्रयुक्तानां सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां स्वरूपनिर्धारणम्,

ख. कठोपनिषन्मन्त्राणां सादृश्यमूलकार्थालङ्कारलक्षणेषु समन्वयप्रदर्शनम् ।

अध्ययनविधिः

कठोपनिषदि सादृश्यमूलकार्थालङ्कारसमीक्षणार्थं सामग्रीसङ्कलनेऽत्र पुस्तकालयविधिः प्रयुक्तो विद्यते । सङ्कलितानां सामग्रीणां विश्लेषणेनात्रोक्तयोः समस्ययोः समाधानार्थं यत्नो विहितो वर्तते । अत्र कठोपनिषदेव प्राथमिकसामग्रीरूपेण प्रयुक्ताऽस्ति चेदलङ्कारस्वरूपसम्वद्धा ग्रन्थाआलेखाश्च द्वैतीयिकसामग्रीरूपेण प्रयुक्ताः सन्ति । उपनिषदां समीक्षकाः, अलङ्काराणामैतिह्यप्रदर्शकाश्च ग्रन्था अत्र सहायकसामग्रीरूपेण कृतोपयोगा विद्यन्ते । अलङ्कारविभागप्रदर्शने क्वचित्तुलनात्मकविधिः प्रयुक्तो वर्तते चेत् प्रायेणालङ्कारस्वरूपप्रदर्शने तत्समन्वयनिर्दशने च विश्लेषणविधिरेव प्रयुक्तो विद्यते । उक्तैर्विधिभिरुक्तानां सामग्रीणां सत्यापनेनात्र निष्कर्षणं विहितमस्ति ।

सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां प्रयोगदृशा कठोपनिषदः समीक्षणम्

उपनिषत्सु कठोपनिषद्ः

वेदो विश्वस्य प्राचीनतमं साहित्यमस्ति । **'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्** *(आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, परिभाषा-३१)* इति वचनेनानेकासु शाखासु विभक्ताः वेदस्य चतस्रः संहिताः, तद्व्याख्यानेन विलसिता ब्राह्मणग्रन्थाश्च वेदशब्देनाभिधीयन्ते । शुद्धब्राह्मणम्, आरण्यकं चेति ब्राह्मणंद्विधा विभक्तमस्ति *(धवनः- पृ. ५)* । शुद्धब्राह्मणग्रन्थेषु वेदमन्त्राणां व्याख्यानेन कर्मकाण्डस्य प्रतिपादनं विहितमस्ति चेदारण्यकेषु तपोमार्गनिरूपणपूर्वकं वैदिकवाङ्मयस्य दार्शनिको ज्ञानमार्ग उद्घाटितो वर्तते । उपनिषदोऽप्यारण्यकान्तर्गता एव । आरण्यकानामुपनिषत्खण्डे आध्यात्मिकस्य दार्शनिकचिन्तनस्य परमोत्कर्षो दृश्यते । अतो वैदिकवाङ्मयस्याध्यात्मिकस्य, दार्शनिकस्य च ज्ञानपक्षस्य निरूपकत्वेनोपनिषदां ग्रहणं कर्तुं शक्यते । पुनः केचिद् वेदस्य काण्डत्रयविभागमाधृत्य कर्मकाण्डस्य ब्राह्मणग्रन्थेषु, उपासनाकाण्डस्य आरण्यकेषु, ज्ञानकाण्डस्य चोपनिषत्सु निरूपणं कुर्वन्ति *(रेग्मी- पृ. ६७)* । तन्मतेऽपि उपनिषदां ज्ञाननिरूपकत्वमेव सिद्ध्यति।

'उप+नि+सद्+क्विप्' इति संरचनायां निर्मित उपनिषच्छब्दो गुरोः समीपे स्थित्वा ग्रहणीयां गुह्यविद्यां द्योतयति *(रेग्मी- पृ. ७०)* । शङ्कराचार्यः सद्धातोर्विशरणगत्यवसादनरूपाँस्त्रीनर्थान् सङ्केत्य विविधैर्विग्रहैः उपनिषच्छशब्दस्य ब्रह्मविद्यारूपमर्थं प्रतिपादयति । तन्मते उपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्याप्रतिपादकस्य शास्त्रस्य च द्योतनं भवति *(रेग्मी- पृ. ७०)* ।**'उप** ब्रह्मसामीप्यं **नि** निश्चयेन **सीदति** प्राप्नोति यया सा **उपनिषद्***(ईशोपनिषद्, शाङ्करभाष्यभूमिका पृ. १)'* इति विग्रहेणापि ब्रह्मनिरूपकशास्त्रस्यैव उपनिषदर्थत्वेन ग्रहणं कृतमस्ति । अतो वेदस्याध्यात्मिकस्य दार्शनिकस्य ब्रह्मसम्बन्धिनश्च ज्ञानपक्षस्य प्रतिपादकं शास्त्रमुपनिषदिति निश्चप्रचम् ।

'एकैकस्यास्तु शाखायाः एकैकोपनिषन्मता*(मुक्तिकोपनिषद्-१।१४)* इति वचनानुसारेण प्रतिशाखं वेदस्यैकोपनिषद् भवति । परमधिकसङ्ख्यानां वेदशाखानां लुप्तत्वादिदानीं प्रायेण ३०० सङ्ख्यकानामुपनिषदां परिगणनं प्राप्यते *(गिरिः- पृ. ११)* । तास्वपि प्रमुखत्वेन परिगणिताः १०८ सङ्ख्यकाः सर्वा उपनिषदोऽधुनापि लभ्यन्ते । **'दशोपनिषदं पठ***(मुक्तिकोपनिषद्- १।२७)* इति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

कथयन्ती मुक्तिकोपनिषद् ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकानां दशसङ्ख्यकानामुपनिषदां तास्वपि प्रमुखत्वं निर्दिशति । एतासु दशसङ्ख्यासु एव उपनिषत्सु शङ्कराचार्येण भाष्यं लिखितमस्ति *(गिरिः- पृ. १२)* । प्राचीनतायाः, भाषायाः, शैल्याः, सङ्घट्टनस्य, विषयस्य, उपादेयतायाश्च दृष्ट्या एता एव दशोपनिषदः प्रामाणिकतां भजन्ते *(धवनः- पृ. २)* ।

प्रायेण जीवब्रह्मणोरैक्यसाधनमुपनिषदां प्रतिपाद्यमस्ति । वेदशाखया सम्बद्धा उपनिषद इममेव प्रतिपाद्यं विषयं प्रतिपादयन्त्यो दृश्यन्ते । तद्भिन्ना ज्ञाने उपासनायाः मिश्रणेन निर्मिता अन्या उपनिषदस्तु प्रायेण कस्यचिद् देवविशेषस्य ब्रह्मत्वप्रतिदनार्थं यतमाना अनुभूयन्ते, तास्वपि काश्चिद् योगस्य, ध्यानस्य च निरूपिकाः सन्ति *(गिरिः- पृ. १२)* । प्रमुखोपनिषत्सु ब्रह्मस्वरूपम्, जीवनयाथार्थ्यम्, जीवनलक्ष्यम्, लक्ष्यप्राप्तिमार्गः, सदसद्विवेकः, नित्यानित्यविवेकः, वैराग्यस्वरूपम्, वैराग्यसाधनोपाय इत्याद्या विषया वर्णिताः सन्ति । समेषां दर्शनानामुपजीव्यं स्रोतः उपनिषद एव मन्यन्ते *(रेग्मी- पृ. ७१)* । प्रस्थानत्रय्यां श्रुतिप्रस्थानरूपेण वर्णिता उपनिषदो वेदस्य सारनिरूपकत्वाद् वेदान्तनाम्ना च व्यवह्रियन्ते *(गिरिः- पृ. ८)* । ऐहिकामुष्मिकशान्तेमार्गसाधने उपनिषद एव क्षमाः सन्तीति सर्वमान्यमेव ।

ज्ञानपक्षेणोपनिषदां यावन्महत्त्वं दृश्यते तावदेव शैल्या सचेतसां चेतस आह्लादनेऽपि वर्तते । शैल्या उपनिषदोऽपि काव्यमिव लोकोत्तरचमत्कारं कुर्वन्ति । उपनिषदां चिन्तकैः लोकप्रसिद्धेनोदाहरणेन दार्शनिकस्यापि गहनविषयस्य सरलतया बोधार्थमलङ्कारादीनां काव्योपकरणानां ग्रहणं विहितं दृश्यते । तान्युपकरणानि उपनिषदां काव्यत्वसाधनाय स्वतःस्फूर्तरूपेण प्रयुक्तानि सन्ति । ॠषीणामभिव्यञ्जनकौशलेनोपनिषत्सु काव्यत्वमाविष्कृतमस्ति *(धवनः- पृ. ६)* । उपनिषदां तार्किकविषया यद्यपि साहित्यशास्त्रिणां चित्ताकर्षणं न कुर्युः, तथापि तत्र प्रयुक्तया भाषया शैल्या च ताः परवर्तिनां कवीनां कृते प्रेरणास्पदा विद्यन्ते । उपनिषदामाह्लादकत्वेऽलङ्कारादीनि काव्यतत्त्वानि अन्तर्हितानि सन्ति *(धवनः- पृ. ७)* । काव्यं समाजस्य दर्पणमुच्यते । उपनिषत्सु वैदिकसमाजस्य प्रतिविम्बनमस्ति । ब्लुमफिल्डवचनानुसारेण पौरस्त्यसमाजस्य किमपि तादृशं रूपं नास्ति यदुपनिषद्भिरसम्बद्धं स्यात्*(ब्लुमफिल्ड- पृ. ५१)* । अतो विषयाणां समावेशनेनापि उपनिषदां काव्यत्वं सिद्ध्यति ।

शङ्करकृतभाष्यासूपनिषत्सु अन्यतमा कठोपनिषत् कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखया सम्बद्धाऽस्ति *(गिरिः- पृ. ९०)* । अत्र यमनचिकेतसोः संवादस्य माध्यमेन अग्निविद्यायाः सङ्क्षेपेण सङ्केतं विधाय विशेषेण ब्रह्मविद्यायाः प्रतिपादनं कृतमस्ति । गुरुशिष्ययोः सम्बन्धस्योत्कर्षं प्रमाणयन्तीयमुपनिषद् ब्रह्मप्रतिपादनादिभिराध्यात्मिकविषयैरेव न,अत्र प्रयुक्तानां काव्योपकरणानां कारणेनापि महन्महिमशालिनी विद्यते । अत्राख्यानमस्ति, अभिनेयत्वमस्ति, संवादोऽस्ति, छन्दांसि सन्ति, गुणाः सन्ति, अलङ्काराः सन्ति, रसाश्च सन्ति । अतः कठोपनिषत् सहजतया ब्रह्मप्रतिपादने दार्शनिकानां चेतो यथा हरति, तथैवालङ्कारादीनां काव्योपकरणानां विन्यासेनापि सहृदयानां हृदयमाकर्षति *(गिरिः- पृ. ९१)* ।

काव्येऽलङ्कारस्थानम्

'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्*(जगन्नाथः- पृ. १)* इति कथयन् पण्डितराजः काव्यस्य रमणीयत्वं प्रतिपादयति । काव्यस्य रमणीयत्वञ्चालङ्कारादिभिः काव्योपकरणैः सम्पद्यते । **'काव्यं**

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ग्राह्यमलङ्कारात् *(वामनः- सू. १)* इति वामनसूत्रेण काव्येऽलङ्काराणां महत्त्वपूर्णं स्थानं निर्दिष्टमस्ति । **'रसादिरलङ्कारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः** *(ठक्कुरः- पृ.८)* इति कथयता गोविन्दठक्कुरेणाप्यलङ्काराणां काव्यस्य चमत्कृतिजनकत्वं निरूपितं विद्यते । अतः काव्ये रमणीयत्वसाधनमलङ्काराणां प्रमुखं कार्यमस्ति ।

अलमुपपदपूर्वकात् कृधातोर्भावेघञ्प्रत्ययविधानेन 'अलङ्कार' शब्दो निष्पद्यते । 'अलङ्कृतिः' इत्यर्थे भावार्थकघञ्प्रत्ययविधानेन निष्पन्नः अलङ्कारशब्दः काव्यगतसौन्दर्यरूपमर्थं बोधयति । **'सौन्दर्यमलङ्कारः** *(वामनः- सू. २)* इति सूत्रे वामनस्याशयोऽपि स एवास्ति ।'अलङ्क्रियतेऽनेन' इत्यर्थे करणार्थकघञ्प्रत्ययविधानेन निष्पन्नः 'अलङ्कार' शब्द उपमारूपकादीन् काव्यालङ्कारान् बोधयति । **'हारादिवदलङ्कारसन्निवेशो मनोहरः** *(जयदेवः- ५।१)* इति जयदेवकथनेनाप्यलङ्कारस्य स एवार्थो व्यक्तोऽस्ति ।

काव्ये लोकोत्तरचमत्कृतिमासादयितुमलङ्कारा एव प्रभवन्ति । **'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम्** *(भामहः- १।१३)* इति कथयता भामहेनालङ्कारविहीनस्य काव्यस्य सौन्दर्यजनकत्वे सन्देहः प्रकटितो वर्तते । तदनुसारमलङ्कारविहीनं काव्यं भूषणविहीनं वनितावदनमिवानाकर्षकं भवति । भामहमनुसृत्य दण्डि-उद्भट-रुद्रट-वामन-जयदेवादयः काव्यशास्त्रिणः काव्येऽलङ्कारस्यैव प्राधान्यं स्वीकुर्वन्तो दृश्यन्ते, येषां मतेऽलङ्कारैर्विहीनत्वे वाचि काव्यत्वं न जायते । रससिद्धान्तं प्रतिपादयन्तं भरतमनुसृत्य आनन्दवर्धन-मम्मट-विश्वनाथ-जगन्नाथादयः काव्ये रसस्याङ्गित्वमङ्गीकृत्यालङ्काराणां तदुपकारकत्वं निरूपितवन्तः सन्ति, येषां मते काव्येऽलङ्काराणामनिवार्यत्वं नास्ति । विदुषां मतं यत् किमपि स्यात्, अलङ्काराणां प्रयोगं विना कवीनां कथनं काव्यत्वं न भजति ।

सर्वैरपि काव्यशास्त्रिभिः प्रायेण शब्दार्थयोराधारे अलङ्कारविभागो विहितोऽस्ति । रुय्यकस्यालङ्कारविभागः सूक्ष्मः, प्रायेण सर्वैर्विद्वद्भिरनुमतश्चास्ति । तेन प्रथमतः शुद्धखण्डः, मिश्रखण्डश्चेति अलङ्काराणां द्वौ खण्डौ प्रकल्प्य शुद्धखण्डे शब्दालङ्कारवर्गः, अर्थालङ्कारवर्गश्चेति वर्गद्वयं कल्पितमस्ति । पुनस्तेन सादृश्यविच्छित्तिः, विशेषणविच्छित्तिः, गम्यार्थताविच्छित्तिः, विरोधविच्छित्तिः, शृङ्खलाविच्छित्तिः, न्यायविच्छित्तिः, गूढार्थताविच्छित्तिश्चेति सप्त विच्छित्तीः प्रकल्प्य तासु अर्थालङ्काराणां व्यवस्थापनं कृतमस्ति *(पुरोहितः- पृ. ३२)* । रुय्यकस्य सादृश्यविच्छित्तौ वर्तमाना अर्थालङ्कारा एव सादृश्यमूलकाः अर्थालङ्काराः कथ्यन्ते । रुय्यकानुसारं उपमा, अनन्वयः, उपमेयोपमा, स्मरणम्, रूपकम्, परिणामः, सन्देहः, भ्रान्तिमान्, उल्लेखः, अपह्नुतिः, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्तिः, तुल्ययोगिता, दीपकम्, प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तः, निदर्शना, सहोक्तिः, व्यतिरेकः, विनोक्तिश्चेति विंशतिरलङ्काराः सादृश्यमूलकाः सन्ति *(पुरोहितः- पृ. ३२)* । अस्मिन्नालेखे कठोपनिषदि एषामेव सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां प्रयोगः अन्विष्यते ।

कठोपनिषदि प्रयुक्ताः सादृश्यमूलकाः अर्थालङ्काराः

उपमा

उपमा सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणामाधारो वर्तते । उपमा विविधभङ्गिभिर्बहुभिरलङ्काररूपैः काव्ये विलसन्ती नाट्ये नटीव सहृदयानां मनो विनोदयति *(पुरोहितः- पृ. ३२)* । उपमां लक्षयन्नप्पयदीक्षितः कुवलयानन्दे कथयति-

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः । *(अप्पयदीक्षितः- ६, पृ. २)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

उपमायां समानधर्ममाधृत्य द्वयोरुपमानोपमेयभूतयोः पदार्थयोः सादृश्यं वर्ण्यते । आकाशस्थेन चन्द्रेण सह भूमिस्थस्य मुखस्य सादृश्यं सौन्दर्यमाधृत्य उपमा वर्णयति । उपमाया हृदयाह्लादकत्वे हेतुः सादृश्यमेव । अतो दीक्षितः सादृश्यं शोभारूपया लक्ष्म्या उपमाति । यत्र व्यङ्ग्यमर्यादां विनैव सहृदयानां हृदयमाह्लादयत् उपमानोपमेययोः सादृश्यं चारुतया विलसति, तत्र उपमालङ्कारो भवति *(अप्पयदीक्षितः- पृ. २)* ।

मम्मटविश्वनाथजगन्नाथानां मते उपमायाः पञ्चविंशतिर्भेदाः सन्ति *(धवनः- पृ. ७८)* ।अन्यैरपि विद्वद्भिर्विभिन्नेषु आधारेषु उपमायाः विविधभेदाः प्रदर्शिताः सन्ति । प्रायेण सर्वेऽपि काव्याचार्याः उपमायाः पूर्णोपमा, लुप्तोपमा चेति द्विविधत्वं स्वीकुर्वन्ति । अतोऽत्रापि अनयोर्द्वयोर्भेदयोराधारेण उपमाविमर्शो विधीयते ।

पूर्णोपमाः

उपमेयम्, उपमानम्, साधारणधर्मः, वाचकशब्दश्चेत्युपमाघटकानां चतुर्णामेव तत्त्वानां शाब्द्यामुपस्थितौ यत्रोपमानोपमेययोः सादृश्यं वर्ण्यते तत्र पूर्णोपमा भवति । पूर्णोपमां लक्षयन् विश्वनाथः कथयति-

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च ।
उपमेयं चोपमानं भवेद् वाच्यमियं पुनः ॥ *(विश्वनाथः- १०।१५)*

यथा-

यस्तु विज्ञानवान् भवति युक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥*(कठोपनिषत्- १।३।६)*

अर्थः- चाञ्चल्यरहितेन मनसा युक्तस्य विवेकशीलस्य जनस्येन्द्रियाणि सारथेः प्रशिक्षिता अश्वा इव वशीकृतानि भवन्ति*(गिरिः- पृ. १४३)* ।

अत्र उपमेयभूतानामिन्द्रियाणामुपमानभूतैः सदश्वैः सह वश्यत्वरूपे साधारणधर्मे 'इव'इति वाचकपदेन सादृश्यं वर्णितमस्ति । उपमेय-उपमान-साधारणधर्म-वाचकपदानां चतुर्णामेव प्रत्यक्षोपस्थित्याऽत्र पूर्णोपमाऽस्ति ।

पुनः-

यस्त्वविज्ञानवान् भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ *(कठोपनिषत्- १।३।५)*

अर्थः - चञ्चलमनसा युतस्याविवेकिन इन्द्रियाणि सारथेर्मत्ता अश्वा इवानियन्त्रितानि भवन्ति *(गिरिः- पृ. १४३)* ।

अत्रापि पूर्वमिवाविवेकिनो जनस्योपमेयभूतानामिन्द्रियाणां सारथेरुपमानभूतैर्दुष्टाश्वैः सहावश्यत्वरूपे साधारणधर्मे 'इव' इति वाचकपदेन सादृश्यवर्णनात् पूर्णोपमा दृश्यते ।

यथा च-

अनुपश्य यथा पूर्वे प्रतिपश्य तथा परे ।
सस्यमिव मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ *(कठोपनिषत्- १।१।६)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अर्थः- हे पितः ! पूर्वजा मर्त्यं त्यक्तवन्तः, परजा अपि मर्त्यं त्यक्ष्यन्ति । वस्तुतो जनाः क्षेत्रे सस्यमिव नश्यन्ति, पुनरुत्पद्यन्ते च *(गिरिः- पृ. ९७)*।

अत्रोत्पत्तिविनाशयोर्दृष्ट्या मानवानां सस्येन सह सादृश्यमुपस्थापितमस्ति । अत्र मर्त्य उपमेयत्वं भजते, सस्यमुपमानत्वं भजते, 'पच्यते', 'आजायते' इति क्रियापदाभ्यां द्योतितमुत्पत्तिविनाशरूपं क्रियाद्वयं साधारणधर्मत्वेनोपस्थितमस्ति, 'इव' इति पदं च तस्मिन् साधारणधर्मद्वये तयोरुपमानोपमेययोः सादृश्यं द्योतयति । चतुर्णामेवोपमाघटकानां प्रत्यक्षप्रस्तुत्या अत्रापि पूर्णोपमाऽस्ति ।

पुनश्च-

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुभृतो गर्भिणीभिः ।

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः । एतद्वै तत् ।*(कठोपनिषत्- २।१।८)*

अर्थः - श्रद्धावन्त आलस्यरहिताः सन्तो हवनीयैर्द्रव्यैरग्निमाराधयन्ते । गर्भिणी यथा गर्भं रक्षति, तथा अरणी अप्यग्निं रक्षतः । समग्रमपि संसारं प्रकाशयितुं क्षमोऽग्निरात्मैवास्ति*(गिरिः- पृ. १५८)* ।

अत्र अरणिभ्यां सुरक्षितस्याग्नेर्गर्भिणीभिः सुरक्षितेन गर्भेण सह साम्यं वर्णितमस्ति । उपमेयस्य जातवेदस उपमानेन गर्भेण सह सुरक्षितत्वरूपे साधारणधर्मे 'इव' इति वाचकपदेन सादृश्यवर्णनादत्रापि पूर्णोपमालङ्कारोऽस्ति ।

एवमेव-

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।

दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ *(कठोपनिषत्- १।२।५)*

अर्थः - अज्ञानेनावृतत्वात् सकामं कर्म कुर्वन्तो जना आत्मानं विद्वांसं मन्यन्ते । यथाऽन्धेन नीयमाना अन्धा गर्ते पतन्ति, तथैवाज्ञानेन नीयमानास्तेऽपि जन्ममृत्युचक्रे निपतन्ति *(गिरिः- पृ. १२०)*।

अत्राज्ञानेन नीयमानानां पण्डितम्मन्यमानानामभिमानिनामन्धेन नीयमानैरन्धैः सह सादृश्यं वर्णितमस्ति । उपमेयत्वेन पण्डितानाम्, उपमानत्वेन अन्धानाम्, साधारणधर्मत्वेन दन्द्रम्यमाणत्वस्य, वाचकपदत्वेन चे 'इव' इत्यस्य प्रत्यक्षप्रयोगादत्रापि पूर्णोपमा दृश्यते ।

तथैव-

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

तं स्वाच्छरीरात् प्रबृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण ।तं विद्याच्छुक्रममृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ *(कठोपनिषत्- २।३।१७)*

अर्थः- अङ्गुष्ठपरिमाणः पुरुषः साक्षिभावेन जनानां हृदि सन्निविष्टो वर्तते । यथा मुञ्जात इषीका धैर्येण निष्कास्यते, तथैव शरीरान्तर्वर्तमानस्यात्मरूपस्य तस्य पुरुषस्य शरीरात् पार्थक्यमपि धैर्येण कर्तव्यम् । एवं शरीरात् पृथग्भूतः स एवाव्ययं परमतत्त्वमस्ति *(गिरिः- पृ. १८१)*।

अत्र शरीरान्तर्वर्तमानस्योपमेयस्य जीवात्मनो मुञ्जान्तर्गतेनोपमानेन काशेन सह धैर्यपूर्वकं निष्कासनरूपे साधारणधर्मे 'इव' इति वाचकपदेन साम्यं प्रदर्शितमस्ति । चतुर्णामेव उपमाघटकानां प्रत्यक्षप्रस्तुत्या अत्रापि पूर्णोपमा वर्तते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यथा-

यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ *(कठोपनिषत्- २।१।१४)*

अर्थः- यथा पर्वतशिखरे पतितं जलं परितः स्यन्दमानं सद् अधः पतति, तथैव इन्द्रियाणि धारयतां जीवात्मनां पृथक्त्वं चिन्तयन् जनः अनन्तशरीराण्यनुगच्छति *(गिरिः- पृ. १६२)*।

अत्र उपमेयस्य जीवात्मनां पृथक्त्वस्य उपमानेन पर्वतशिखरे पतितेन जलेन सह यथेति वाचकपदेन अनुधावनरूपे साधारणधर्मे सादृश्यवर्णनात् पूर्णोपमा वर्तते ।

पुनः-

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ *(कठोपनिषत्- २।१।१५)*

अर्थः- हे नचिकेताः ! यथा नदीषु तडागेषु च वृष्टं जलं तत्रस्थेन जलेनाभिन्नं भवति तथैव तत्त्वज्ञानामात्मापि ब्रह्मण्यभिन्नं भवति *(गिरिः- पृ. १६२)* ।

अत्रापि उपमेयरूपस्य तत्त्वज्ञानामात्मन उपमानेन नद्यादिषु वृष्टेन जलेन सादृश्यवर्णनं विहितमस्ति । अत्र यथेति सादृश्यवाचकं पदं वर्तते चेत् अभिन्नत्वं साधारणधर्मोऽस्ति । अतोऽत्रापि पूर्णोपमा विलसति ।

पुनश्च-

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ *(कठोपनिषत्- २।२।९)*

अर्थः- यथा प्रकाशस्वरूपेण भुवनं प्रविष्ट एक एवाग्निः काष्ठादिदाह्यवस्त्वनुरूपं विविधरूपो जायते तथैव सर्वेषां प्राणिनामेक एव सूक्ष्मोऽन्तरात्मा विविधप्राणिनां शरीरेष्वनुप्रविष्टः सन्ननेकरूपो जातः । शरीराद् बहिश्च तस्य सत्ता वर्तत एव *(गिरिः- पृ. १७१)* ।

अत्र यथेति सादृश्यवाचकपदेन विविधरूपत्वे साधारणधर्मे उपमेयस्य जीवात्मन उपमानेन अग्निना सादृश्यवर्णनात् पूर्णोपमा वर्तते ।

यथा च-

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ *(कठोपनिषत्- २।२।१०)*

अर्थः- यथा प्राणरूपेण शरीरं प्रविष्टो निराकारो वायुर्हृद्गुदादिषु स्थलेषु प्राप्तः सन् विविधरूपो विविधनामा च जायते, तथैव प्राणिनां शरीरेष्वनुप्रविष्टोऽन्तरात्मापि प्रतिशरीरं भिन्न इवानुभूयते । तस्य सत्ता शरीराद् बहिश्च भवत्येव *(गिरिः- पृ. १७२)* ।

अत्रापि पूर्ववद् यथेति पदेन विविधरूपत्वे अन्तरात्मनो वायुनासादृश्यवर्णनात् पूर्णोपमा वर्तते ।

तथैव-

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ *(कठोपनिषत्- २।२।११)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अर्थः- सूर्यः समस्तजगतश्चक्षुरस्ति । स शुभानामशुभानाञ्च सर्वेषां दर्शनं करोति । एवं कृतेऽपि स तेषां शुभाशुभानां गुणदोषैः प्रभावितो न भवति । एवं सर्वेषु प्राणिषु वर्तमानोऽपि अन्तरात्मा तेभ्यः पृथक् सन् जन्ममरणादिभिः शारीरैर्विकारैः प्रभावितो न भवति *(गिरिः- पृ. १७२)* ।

पूर्ववदत्रापि सूर्येणान्तरात्मनो अविकृतत्वे यथेति पदेन सादृश्यवणंनं विहितमस्ति । तेनात्रापि पूर्णोपमा वर्तते ।

लुप्तोपमा

उपमायाश्चतुर्षु घटकेषु एकस्य,द्वयोस्त्रयाणां वा प्रत्यक्षतोऽनुपस्थितावपि यत्रोपमानोपमेयोः सादृश्यं वर्ण्यते, तत्र लुप्तोपमा भवति । लुप्तोपमां लक्षयन् विश्वनाथः कथयति-

लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत् ॥ *(विश्वनाथः- १०।१७)*

लुप्तोपमाया भेदान् परिगणयन्नप्पयदीक्षितः कथयति-

वर्ण्योपमानधर्माणामुपमावाचकस्य च ।

एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ॥ *(अप्पयदीक्षितः- ७, पृ. ४)*

वाचकलुप्ता, धर्मलुप्ता, धर्मवाचकलुप्ता, वाचकोपमेयलुप्ता, उपमानलुप्ता, वाचकोपमानलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेत्यष्टविधानां लुप्तोपमानां परिगणनमप्पयदीक्षितेन विहितमस्ति । एतास्वष्टविधासु लुप्तोपमासु धर्मलुप्ता, धर्मवाचकलुप्ता चेति द्विविधैव लुप्तोपमा कठोपनिषदि दृश्यते ।

धर्मलुप्ताः

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।

ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ एतद्वै तत् । *(कठोपनिषत्- २।१।१३)*

अर्थः - धूमविहीना ज्वालेव अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो कालत्रयनियन्त्रकोऽस्ति । सोऽद्यापि अस्ति, श्वोऽपि भवितास्ति । त्वया पृष्टं तत्त्वं तदेवास्ति *(गिरिः- पृ. १६२)*

अत्र जीवात्मनो धूमविहीनेन ज्योतिषा साम्यप्रदर्शने उपमेयस्य जीवात्मनः, उपमानस्य ज्योतिषः, 'इव' इति वाचकपदस्य च स्पष्टोल्लेखो वर्तते परं साधारणधर्मोऽत्र स्पष्टमुल्लिखितो नास्ति । अतोऽत्र धर्मलुप्तोपमा वर्तते।

धर्मवाचकलुप्ताः

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ *(कठोपनिषत्- १।३।१)*

अर्थः - स्वकर्मणः फलं भुञ्जानौ हृदये सन्निविष्टौ जीवेश्वरौ ब्रह्मज्ञाश्छायातपौ इव मन्वते । पञ्चाग्नेः सेवकास्त्रिवारं नाचिकेताग्नेः कृतसेवनाश्च जनास्तथ्यरूपेणेदमेव स्वीकुर्वन्ति *(गिरिः- पृ. १४०)* ।

अत्र उपमेयभूतयोर्जीवात्मपरमात्मनोरुपमानाभ्यां छायातपाभ्यां साम्यवर्णने वाचकपदस्य साधारणधर्मस्य च स्पष्टनिर्देशो विहितो नास्ति । अतोऽत्र धर्मवाचकलुप्तोपमा वर्तते ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

रूपकम्

भरतप्रोक्तेषु चतुर्ष्वलङ्कारेष्वन्यतमोऽयं रूपकालङ्कार उपमेव परवर्तिभिः सर्वैरप्याचार्यैः स्वीकृतोऽस्ति। उपमेयस्योपमाने रूपणादयमलङ्कारो रूपकाख्यो जातोऽस्ति। उपमामुखस्य चन्द्रेण सादृश्यं वर्णयति चेद् रूपकं मुखं चन्द्रत्वेन वर्णयति। तेन उपमानोपमेययोर्भेदस्य तिरोधाने रूपकं जायत इति वक्तुं शक्यते। अतो यत्रोपमेये उपमानस्य अभेदस्ताद्रूप्यं वा कल्प्यते, तत्र रूपकालङ्कारो भवति *(अप्पयदीक्षितः- १७, पृ. १५)*। रूपकं लक्षयन् विश्वनाथः कथयति–

रूपकं रूपितारोपो विषये निरपह्नवे। *(विश्वनाथः- १०।२८)*

प्रकृतस्य गोपनेनोपमेये उपमानस्य तादात्म्याध्यास एव रूपकालङ्कारोऽस्ति। रूपकालङ्कारः साङ्ग-निरङ्ग-परम्परितभेदात् त्रिविधो विद्यते। साङ्गरूपकं समस्तविषयकम्, एकदेशविवर्ति चेति द्विविधमस्ति चेन्निरङ्गरूपकं मालारूपकम्, केवलञ्चेति द्विविधमस्ति। परम्परितञ्च शिलष्टम्, अशिलष्टञ्चेति द्विविधमस्ति। एतेषु षट्सु रूपकभेदेषु कठोपनिषदि साङ्गरूपकस्य द्वयोरेव भेदयोर्निरङ्गरूपकस्य च केवलाख्यस्य भेदस्योदारणानि लभ्यन्ते।

साङ्गरूपकम्

अङ्गैः सहितस्योपमेयस्य अङ्गैः सहिते उपमाने रूपणं साङ्गरूपकमस्ति *(विश्वनाथः- १०।३०)*। आरोप्यमाणानां सर्वेषां विषयाणां शब्देनैवाभिधाने साङ्गरूपकं समस्तवस्तुविषयं जायते चेदारोप्यमाणेषु कस्यचित् शब्देन कस्यचित्तु अर्थेनाभिधाने तदेकदेशविवर्ति जायते *(विश्वनाथः- १०।३१-३२)*।

यथा–

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव तु॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयाँस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥ *(कठोपनिषत्- १।३।३-४)*

अर्थः– शरीरं रथो वर्तते। तस्य रथी आत्माऽस्ति। बुद्धिस्तस्य सारथिर्वर्तते। इन्द्रियाण्यश्वाः सन्ति। मनोऽश्वानां प्रग्रहो वर्तते। विषया अश्वानां मार्गरूपाः सन्ति। विवेकिन एतेषां समेषां समष्टिं जीवं कथयन्ति *(गिरिः- पृ. १४२-१४३)*।

अत्र उपमेयस्याात्मन उपमानेन रथिना रूपणे उपमेयाङ्गानां शरीर-बुद्धि-मनः-इन्द्रिय-विषयाणाञ्च उपमानाङ्गैः रथ-सारथि-प्रग्रह-अश्व-मार्गैः शाब्दं रूपणं विहितमस्ति। अतोऽत्र समस्तवस्तुविषयं साङ्गरूपकं वर्तते।

पुनश्च-

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान् नरः।
सोऽध्वनः परमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्॥ *(कठोपनिषत्- १।३।९)*

अर्थः- विज्ञानरूपेण सारथिना मनोरूपेण प्रग्रहेण च युतो जीवः संसारात् पारेस्थितं सर्वव्यापकस्य भगवतो वस्तुस्वरूपं प्राप्नोति *(गिरिः- पृ. १४४)*।

अत्र बुद्धेः सारथिना मनसः प्रग्रहेण च शाब्दे रूपणे जीवस्य रथिना, शरीरस्य रथेन, संसारस्य च मार्गेणाार्थं रूपणं विद्यते। अतोऽत्र एकदेशविवर्ति साङ्गरूपकं वर्तते।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निरङ्गरूपकम्

अङ्गैर्विहीनस्य कस्यचिदुपमेयस्य अङ्गैर्हीनेन केनचिदुपमानेन रूपणे निरङ्गरूपकं जायते । एकस्यैवोपमेयस्य बहुभिरूपमानैः रूपणे निरङ्गरूपकस्य मालाभेदो जायते चेदेकस्योपमेयस्य एकस्मिन्नेवोपमाने रूपणे निरङ्गकस्य केवलभेदो जायते *(विश्वनाथः- १०।३२-३३)* । कठोपनिषदि केवलनिरङ्गरूपकस्यैवोदारणं प्राप्यते ।

यथा–

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्

तस्यैतान् शान्तिं कुर्वन्ति हरवैवश्वतोदकम् ॥ *(कठोपनिषत्- १।१।७)*

अर्थः- ब्राह्मणोऽतिथिरग्निरूपेण गृहं प्रविशति, अग्निस्वरूपिणो ब्राह्मणस्य शमनाय पाद्यार्घ्यादिकं प्रदातुं हे यम ! जलमानय*(गिरिः- पृ. १८)*

अत्र उपमेयस्यातिथिरूपस्य ब्राह्मणस्य नचिकेतस उपमानेनाग्निना सहैव रूपणात्केवलनिरङ्गरूपकं वर्तते ।

पुनः–

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ *(कठोपनिषत्- १।२।२५)*

अर्थः– ब्राह्मणक्षत्रियादिरूपेणौदनेन सह यो मृत्युमुपसेचनं कुरुते, तस्यात्मनः स्थानस्वरूपे ज्ञातुं कः शक्नोति ?*(गिरिः- पृ. १३९)*

अत्र ब्राह्मणक्षत्रियादीनां केवलमोदनेन रूपणं विहितमस्ति । मृत्योश्च केवलमुपसेचनेन सह रूपणं कृतमस्ति । अत उभयत्रात्र केवलनिरङ्गरूपकं वर्तते ।

पुनश्च–

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि । *(कठोपनिषत्- १।३।२)*

अर्थः– योऽग्निः यज्ञं कुर्वतां जनानां सेतुरस्ति, तं नाचिकेतमग्निमपि वयं जानीमः । यद् भवसागरं तितीर्षतामुत्तारकं परं ब्रह्मास्ति, तदपि वयं जानीमः*(गिरिः- पृ. १४२)*।

अत्र नाचिकेतस्याग्नेः केवलं सेतुना सहैव रूपणं विहितमस्ति । अतोऽत्रापि केवलनिरङ्गरूपकं वर्तते ।

उल्लेखः

उल्लेखालङ्कारे ग्रहीतृभेदाद् विषयभेदाद् वा एकस्यानेकधोल्लेखो भवति । उल्लेखालङ्कारं लक्षयन् विश्वनाथः कथयति-

क्वचिद् भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।

एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख उच्यते ॥ *(विश्वनाथः- १०।३७)*

यथा-

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसद्धोतावेदिषदथितिर्दुरोणषत् ।

नृषद्वरसदृशसद्व्योमसदब्जागोजाऋतजाअद्रिजाऋतं बृहत् ॥ *(कठोपनिषत्- २।२।२)*

अर्थः- सर्वव्यापकं ब्रह्म द्युलोके सूर्यः, अन्तरिक्षे वायुः, पृथिव्यामग्निः, यज्ञेऽतिथिर्ब्राह्मणो भवति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्वस्वरूपेऽवस्थितमाकाश इव व्यापकं तन्मनुष्याणां देवानां चान्तस्तिष्ठति । जलाज्जलजन्तुरूपेण, पृथिवीतो वनस्पतिरूपेण, पर्वतान्नदीरूपेण, फलोन्मुखात् प्रारब्धात् प्राणिरूपेण च तदेवोत्पद्यते(*गिरिः- पृ. १६६*) ।

एकस्यैव ब्रह्मणोऽधिष्ठानभेदात् (विषयभेदात्) सूर्यस्य, वायोः, अग्नेः, ब्राह्मणातिथेश्च रूपेणोल्लेखादत्र प्रथमपङ्क्तौ उल्लेखालङ्कारो वर्तते । पुनश्च तस्यैव ब्रह्मणो निमित्तभेदात् (विषयभेदात्) जलजन्तोः, वनस्पतेः, नद्याः, प्राणिनाञ्च रूपेणोल्लेखाद् द्वितीयपङ्क्तौ अपि उल्लेखालङ्कारो वर्तते ।

अतिशयोक्तिः

उपमानोपमेययोरध्यवसायसिद्धावतिशयोक्तिर्जायते । अतिशयोक्तिं लक्षयता विश्वनाथेनोक्तमस्ति–

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ *(विश्वनाथः- १०।४६)*

प्रकृतस्य निगरणकर्त्रा उपमानेन सहोपमेयस्याभेदज्ञानमध्यवसायोऽस्ति *(भट्टाचार्यः- पृ. १८९)* । उत्प्रेक्षायामध्यवसायः साध्यो भवति चेदत्राध्यवसायः सिद्धो भवति *(भट्टाचार्यः- पृ. १८९)* । अतोऽतिशयोक्तौ उपमानोपमेयोरभेदस्य सर्वथा लोपेनकेवलमुपमानस्यैवोपादानं भवति ।

अतिशयोक्तिर्लोकमतिक्रान्तोक्तिर्वर्तते । या कविकल्पनयैव सम्भवति । यद् विधातुः सृष्टौ न सम्भवति, तत्कविकल्पनयाऽतिशयोक्तौ सम्भवति*(दण्डी- २।२२०)* । अप्पयदीक्षितेन रूपकातिशयोक्तिः, सापह्नवातिशयोक्तिः, भेदकातिशयोक्तिः, सम्बन्धातिशयोक्तिः, असम्बन्धातिशयोक्तिः, अक्रमातिशयोक्तिः, चपलातिशयोक्तिः, अत्यन्तातिशयोक्तिश्चेति अतिशयोक्तेरष्टौ भेदाः प्रतिपादिताः सन्ति *(अप्पयदीक्षितः-पृ. ४४-५४)* । कठोपनिषदि प्रायेण रूपकातिशयोक्तिरेव लभ्यते ।

रूपकातिशयोक्तिः

उपमेयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विनैव उपमानेन ग्रहणं निगरणमस्ति । एवं निगरणेनोपमेयस्योपमानरूपतयाऽध्यवसाने विहिते रूपकातिशयोक्तिर्जायते । कुवलयानन्देऽप्पयदीक्षितः रूपकातिशयोक्तिं लक्षयन् कथयति–

रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगिर्याध्यवसानतः ।*(अप्पयदीक्षितः- ३६, पृ. ४४)*

यथा–

प्रते ब्रवीमि तदुमे निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं निहितं गुहायाम् ॥*(कठोपनिषत्- १।१।१४)*

अर्थः- हे नचिकेत ! अहं स्वज्ञातं स्वर्गप्राप्तेः साधनभूतमग्निं त्वां ज्ञापयामि । सम्यगुपासितोऽयमग्निः अनन्तं यावत् स्वर्गं प्रयच्छति । समष्टावयं जगदाधारो वर्तते । इदं रहस्यं गुहायां निहितमस्ति*(गिरिः- पृ. १०३)* ।

अत्राग्निरहस्यज्ञानाय नचिकेतसं प्रेरयन् यमो रहस्यस्य गुहास्थितत्वं निर्दिशति । उपमानभूतया गुहया उपमेयभूताया बुद्धेर्निगरणेनाध्यवसायसिद्ध्याऽत्र रूपकातिशयोक्त्यलङ्कारो वर्तते ।

पुनः-

एतच्छ्रुत्वा सम्परिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं सद्म नचिकेतसं मन्ये ॥ *(कठोपनिषत्- १।२।१३)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अर्थः– यो गुरुमुखेनात्मतत्त्वं श्रुत्वा मनन-निदिध्यासनाभ्यां बुद्धौ तन्निश्चिनोति, स एवात्मतत्त्वं प्राप्यानन्दमयो भवति । अहं नचिकेतसमुद्घाटितं सद्म मन्ये *(गिरिः- पृ. १२९)*।

अत्र उपमानेन सद्मनोपमेयस्य ब्रह्मणोऽध्यवसानाद् रूपकातिशयोक्तिर्वर्तते ।

पुनश्च-

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते ॥*(कठोपनिषत्- २।२।१)*

अर्थः– ज्ञानरूपोऽजन्मा विशुद्ध आत्मा एकादशद्वारे पुरे तिष्ठति । तमनुध्यायन् जनः कदापि न शोचति, सोऽवश्यं मुक्तो भवति *(गिरिः- पृ. १६५)*।

अत्रोपमानाभ्यां पुरद्वाराभ्यामुपमेययोः शरीरेन्द्रिययोरध्यवसानाद् रूपकातिशयोक्तिर्वर्तते ।

एवम्-

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम् ॥*(कठोपनिषत्- २।३।१५)*

अर्थः- यदा हृदयस्य ग्रन्थयश्छिद्यन्ते, तदा जनो मृत्युं जयति । अयमेव वेदान्तस्योपदेशो वर्तते *(गिरिः- पृ. १८७)*।

अत्रोपमेयरूपाणामविद्याजनितप्रतीतीनामुपमानरूपाभिर्ग्रन्थिभिरध्यवसानं विहितमस्ति । अतोऽत्रपि रूपकातिशयोक्तिर्वर्तते ।

तथैव-

अणोरणीयान्महतोः महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुःप्रसादान्महिमानमात्मनः ॥*(कठोपनिषत्- १।२।२०)*

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे ।

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ *(कठोपनिषत्- १।३।१)*

यः पूर्वं तपसो जातमद्भ्यः पूर्वमजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत ॥ *(कठोपनिषत्- २।१।६)*

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्व्यजायत ॥ *(कठोपनिषत्- २।१।७)*

अत्र सर्वेषूदाहरणेषु बुद्धिरूपस्योपमेयस्य गुहारूपेणोपमानेनाध्यवसानाद् रूपकातिशयोक्तिर्वर्तते ।

दीपकम्

भरतप्रतिपादितेषु चतुर्ष्वलङ्कारेष्वन्यतमोऽयं दीपकालङ्कारोऽपि परवर्तिभिः सर्वैः काव्याचार्यैः स्वीकृतो वर्तते । यथा एकं वस्तु दीपयितुं दीपितो दीपोऽन्यान्यपि वस्तूनि दीपयति तथैव दीपकालङ्कारयुते वाक्ये एकस्मिन् स्थाने स्थितः शब्दः वाक्यस्य बहूनि पदान्युपकरोति*(ध्वनः- पृ. १२३)* । यथा प्रसादार्थमारोपितो दीपो मार्गमपि प्रकाशयति, तथैव दीपकालङ्कारे प्रस्तुतनिष्ठो धर्मोऽप्रस्तुतमप्युपकरोति *(मम्मटः- पृ. ६२९)*। दीपकं लक्षयन् विश्वनाथः कथयति–

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ॥ *(विश्वनाथः- १०।४८-४९)*

अत्र दीपकं द्विविधं दृश्यते । प्रथमं प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बन्धरूपमस्ति, द्वितीयञ्च एकस्य कारकस्यानेकक्रियासम्बन्धरूपमस्ति ।

यथा-

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥*(कठोपनिषत्- १।२।१८)*

अर्थः– ज्ञानस्वरूप आत्मा न तु जायते, न तु म्रियते । अयं कुतश्चिदपि उत्पन्नो नास्ति । अस्माद्भिन्नः सन् न कोऽपि उत्पन्नो भवति । अजोऽपि नित्यः, पुराणोऽपि शाश्वतोऽयं शरीरे हन्यमानेऽपि न हन्यते*(गिरिः- पृ. १३२)*।

अत्र प्रथमपादे 'विपश्चित्' इति कर्तृकारकपदस्य 'जायते', 'म्रियते' इति द्वयोः क्रियापदयोरभिसम्बद्धत्वाद् द्वितीयो दीपकालङ्कारो वर्तते चेद् द्वितीये पादे 'अयं' 'कश्चित्' इति द्वयोः कर्तृपदयोः 'बभूव' इत्यनेन योजिते भूतानद्यतनपरोक्षभवनरूपे धर्मेऽभिसम्बद्धत्वात् प्रथमरूपो दीपकालङ्कारो वर्तते ।

निदर्शनालङ्कारः

दृष्टान्ते इव निदर्शनायामपि वाक्यद्वयं भवति । अत्रापि द्वयोर्वाक्ययोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावो दृश्यते । दृष्टान्ते वाक्यद्वयमेव स्वतन्त्रं भवति चेन्निदर्शनायामेकं वाक्यमन्यस्मिन् वाक्येऽवलम्बितं भवति । दृष्टान्ते सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनं भवति चेन्निदर्शनायां वस्तुन एव प्रतिबिम्बनं भवति । निदर्शनायां सादृश्यवाचकपदानां प्रयोगं विनैव सादृश्यं व्यज्यते । सम्बन्धो बाधितः सन्नबाधितः सन् वा द्वयोर्वाक्यार्थयोः सादृश्ये पर्यवसानं निदर्शनायां भवति । निदर्शनां लक्षयन् विश्वनाथः कथयति-

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् ।

यत्र विम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥ *(विश्वनाथः- १०।५२)*

यथा-

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया । दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ *(कठोपनिषत्- १।३।१४)*

अर्थः- भो जनाः ! यूयमज्ञाननिद्रातो जागृता भवत, आलस्यादुत्तिष्ठत, ब्रह्मविदां समीपे प्राप्य ब्रह्मबोधं कुरुत । ब्रह्मविद आत्मज्ञानस्य मार्गं निशितां क्षुरस्य धारां कथयन्ति*(गिरिः- पृ. १४८)*।

अत्र पारस्परिकः सम्बन्धोऽसम्भवन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन क्षुरस्य धारया आत्माज्ञानमार्गस्य सादृश्यसम्बन्ध उपस्थापितो वर्तते । अतोऽत्र निदर्शनालङ्कारोऽस्ति ।

परिकरालङ्कारः

यत्र प्रकृतस्यार्थपुष्टये साभिप्रायाणां विशेषणानां प्रयोगो भवति, तत्र परिकरालङ्कारो जायते । परिकरं लक्षयन्नप्पयदीक्षितः कथयति-

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।*(अप्पयदीक्षितः- ६२, पृ. ९३)*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यथा-

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रिया ।

अनन्दा नाम ते लोकास्तान् स गच्छति ता ददत् ॥ *(कठोपनिषत्- १।१।३)*

अर्थः- हे पितः ! भवता दीयमाना गावो जलपाने, तृणभक्षणे, दुग्धप्रदाने, गर्भधारणे चाक्षमाः सन्ति । एतादृशीनां गवां दानेन जनो दुःखमयेषु अपवित्रेषु च नरकेषु गच्छति *(गिरिः- पृ. ९३)*।

"दुर्वलानां वृद्धानाञ्च गवां दानं नरकप्रापकं भवति ।" इति द्योतयितुं गवां विशेषणत्वेन प्रयुक्तानां 'पीतोदकाः' 'जग्धतृणाः' 'दुग्धदोहाः' 'निरिन्द्रियाः' इति पदानां साभिप्रायत्वादत्र परिकरालङ्कारो वर्तते ।

पुनः-

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि त्वं श्रद्दधानाय मह्यम् ।

स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ *(कठोपनिषत्- १।१।१३)*

अर्थः- हे यम ! स्वर्गनिवासिनोऽमृतत्वं भजन्ते । तादृक्स्वर्गप्रदानसमर्थमग्निं भवान् जानाति । श्रद्दधानाय मह्यं तामग्निविद्यां ददातु *(गिरिः- पृ. १०३)*।

'श्रद्धावांल्लभते ज्ञानम्' इति गीतावचनेन ज्ञानप्राप्तिः श्रद्धां विना न सम्भवति । अत्र ज्ञानप्राप्तयेऽनुरुन्धानो नचिकेताः स्वस्य विशेषणत्वेन 'श्रद्दधानाय' इति साभिप्रायं पदं प्रयुङ्क्ते । अतोऽत्रापि परिकरालङ्कारो वर्तते ।

पुनश्च-

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । *(कठोपनिषत्- १।२।१२)*

अर्थः- परमात्मा संसारेऽन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽपि मायाऽऽवरणेनावृतोऽस्ति । स राग-द्वेषादिभिर्भयङ्करत्वमापन्ने बुद्धिरूपे गह्वरे स्थितो वर्तते । अतोऽनादिकालाद् वर्तमानोऽपि स कष्टेन द्रष्टुं शक्योऽस्ति । धीर आत्मचिन्तनयोगेन तं परमात्मानं साक्षात्करोति *(गिरिः- पृ. १२७-१२८)*।

परमात्मनो दुर्लभत्वबोधनाय 'दुर्दशम्' 'गूढम्' 'अनुप्रविष्टम्' 'गुहाहितम्' 'गह्वरेष्ठम्' इत्यादिकानां साभिप्रायाणां विशेषणनां प्रयोगादत्रापि परिकरालङ्कारो वर्तते ।

एवञ्च-

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ *(कठोपनिषत्- १।२।१८)*

अत्र परमात्मनो नित्यत्वबोधनाय प्रयुक्तानि 'अजः' 'नित्यः' 'शाश्वतः' 'पुराणः' इति विशेषणपदानि साभिप्रायाणि सन्ति । अतोऽत्रापि परिकरालङ्कारोऽस्ति ।

अर्थान्तरन्यासः

एकस्यार्थस्य समर्थनेऽन्यस्यार्थस्य न्यासोऽर्थान्तरन्यासः कथ्यते । दृष्टान्तनिदर्शनयोरिवात्रापि वाक्यद्वयं भवति । तयोरकं वाक्यं समर्थनीयं भवति चेदपरं वाक्यं समर्थकं भवति । अत्र कुत्रचिद् सामान्यस्य विशेषेण, कुत्रचिच्च विशेषस्य सामान्येन, क्वचित्कार्यस्य कारणेन, क्वचिच्च कारणस्य कार्येण समर्थनं भवति । पुनः क्वचित् सधर्मस्य समर्थनं भवति चेत् क्वचिद्विधर्मस्य समर्थनं भवति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अतोऽर्थान्तरन्यासोऽष्टविधो दृश्यते । अर्थान्तरन्यासस्य लक्षणं विभेदाँश्च प्रदर्शयन् विश्वनाथः कथयति-

सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्येन वा यदि ।

कार्यञ्च कारणेनेव कार्येण च समर्थ्यते ।

साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥ *(विश्वनाथः- १०।६१-६२)*

कठोपनिषदि अर्थान्तरन्यासस्य एकमेवोदाहरणं लभ्यते । यथा-

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्यायाश्च विद्येति ज्ञातः ।

विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥ *(कठोपनिषत्- १।२।४)*

अर्थः- कर्मज्ञानयोर्मार्गे भिन्नफले विपरीते स्तः । हे नचिकेतः ! अहं त्वां ज्ञानेच्छुकं सच्छात्रं मन्ये । त्वं विविधैः कामैरपि अनाकृष्टोऽसि *(गिरिः- पृ. ११९-१२०)*।

अत्र 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये' इति विशेषवाक्यस्य 'न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त' इति सामान्यवाक्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारो वर्तते ।

उपसंहारः

ज्ञाननिधित्वेन वर्णिता उपनिषदः काव्योपकरणानां प्रयोगदृशाऽपि समृद्धाः सन्ति । तासु कठोपनिषदप्यलङ्कारादीनां काव्योपकरणानां समुचितेन विन्यासेन सचेतसां चेत आह्लादयन्ती अनुभूयते । काव्योपकरणेष्वपि काव्यसौन्दर्याधानेऽलङ्काराणां महन्महत्त्वं वर्तते । अलङ्कारेष्वपि शब्दपरिवृत्तिसहा अर्थालङ्काराः काव्यसौन्दर्यस्य बीजभूताः सन्ति । अर्थालङ्कारेष्वप्युपमादयः सादृश्यमूलका अर्थालङ्काराः सहजतया काव्यसौन्दर्यं वर्धयन्ति । कठोपनिषदेतादृशानां सादृश्यमूलकानामर्थालङ्काराणां प्रयोगेण काव्यसमकक्षतां प्राप्ता महिमशालिनी उपनिषद् वर्तते । रुय्यकाभिमतेषु सादृश्यमूलकेष्वर्थालङ्कारेषु अस्यामुपनिषदि उपमायाः, रूपकस्य, उल्लेखस्य, अतिशयोक्तेः, दीपकस्य, दृष्टान्तस्य, निदर्शनायाः, परिकरस्य, अर्थान्तरन्यासस्य च प्रयोगः प्राप्यते । विषयगतदृष्ट्या समृद्धेयमुपनिषदुक्तानामलङ्काराणां प्रयोगेण सौन्दर्यदृशाऽपि समृद्धिपथं गताऽनुभूयते । अलङ्काररूपेण लोकप्रसिद्धानां विषयाणां प्रस्तुत्या दार्शनिकस्याध्यात्मिकस्य ज्ञानपक्षस्य सहजतया बोधं कारयन्तीयमुपनिषदलङ्काराणां प्रयोगदृशा काव्यपदवीमलङ्करोति ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आनन्दवर्धनः (ई.सं. २००४), **ध्वन्यालोकः**,वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

गिरिः, रामानन्दः(२०७३), **ईशादि दश उपनिषद्**, देवघाट : महेश संस्कृत गुरुकुलम्।

जगन्नाथः (ई.सं. २०१२), **रसगङ्गाधरः**-प्रथमाननम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

जयदेवः (ई.सं. १९९५), **चन्द्रालोकः**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

ठक्कुरः, गोविन्दः (ई.सं. १९३३), **काव्यप्रदीपः**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस ।

दण्डी (ई.सं. १९९७), **काव्यादर्शः**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

धवनः, डा. कृष्णकुमारः (ई.सं. १९७६), **उपनिषदों मे काव्यतत्त्व**, होशियारपुर : विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोधसंस्थान

पाठकः, जमुना (ई.सं. २०१८), **आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्-** प्रथमो भागः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

पुरोहितः, डा. लक्ष्मीनारायणः (ई.सं. २००५), **अलङ्कारसमीक्षा**, दिल्ली : नाग प्रकाशकः ।

Bloomfield (1906-07), **The riligion of the veda,** New york : G.P. Putnam's sons.

भट्टाचार्यः, कान्तिचन्द्रः (२०६७), **काव्यदीपिका**, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भरतमुनिः (ई.सं. १९८५), **नाट्यशास्त्रम्**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

भामहः (ई.सं. १९६२), **काव्यालङ्कारः**, पटना : मोतीलाल बनारसीदास ।

मम्मटः (ई.सं. १९१७), **काव्यप्रकाशः**, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस ।

रेग्मी, ऋषिराम (२०७३), **वैदिक साहित्यको स्वरूप**, ललितपुर : हिमवत् आर्ष प्रज्ञा ।

वामनः (ई.सं. २०१०), **काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः**,वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी ।

विश्वनाथः (ई.सं. १९३६), **साहित्यदर्पणः**, मुम्बई : निर्णयसागरप्रेस ।

शङ्कराचार्य (१९९४), **ईशोपनिषद्भाष्य**, गोरखपुर : गीताप्रेस ।

शास्त्री, पं.जगदीशः (ई.सं. १९७१), **उपनिषत्सङ्ग्रहः**, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नामसङ्गीतेः परम्परा विलासवज्रस्यावदानञ्च

✍ शेखरदाहालः*

शोधसारः

महायानान्तर्गते वज्रयाने विकसितेषु तन्त्रेषु नामसङ्गीतितन्त्रमन्यतमं वर्तते । नामसङ्गीतिग्रन्थमधिकृत्य एकोनत्रिंशट्टीकाः साधना-होम-मण्डल-जपाभिषेकादिषु तदन्तर्गतेषु विषयेषु च पञ्चाशदधिका अन्ये ग्रन्था विरचिता सन्ति । अनेनापि अस्य महत्त्वमधिकमस्तीति ज्ञायते । नामसङ्गीतेः साधनायाः परम्परा सुदीर्घा वर्तते । भगवतो बुद्धस्य जन्मभूमित्वाद् प्राचीनकालादेव नेपालदेशोऽयं बुद्धतन्त्रस्य साधनायाः मूलत्वेन ख्यातोऽस्ति । नेपाले प्रामुख्येण नामसङ्गीतेः साधना प्रयोगश्च विधीयेते । नामसङ्गीतेर्परम्परायाः साधनायाश्च विश्लेषणं अस्मिन् अनुसन्धानात्मके लघुलेखे विहितमस्ति । विशेषतो नेपालस्य नामसङ्गीतेर्साधनायां विलासवज्रस्य नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकायाः प्रभाव आधिक्येन लभ्यते, अतः विलासवज्रस्य परिचयेन सह नेपालस्य नामसङ्गीतेः परम्परायां विकासे च विलासवज्रस्यावदानमधिकं वर्तते ।

शब्दकुञ्जीः *चर्यातन्त्रम्, पञ्चतथागतज्ञानम्, परमार्थसत्यम्, वज्रयानम्, संवरग्रहणम्,।*

विषयप्रवेशः

आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिनामा ग्रन्थो बौद्धवाङ्मयस्य वज्रयानपरम्पराया अद्वितीयं रत्नं विद्यते । नाम सङ्गीतिश्चेति द्वयोः शब्दयोर्योगात् निष्पन्नेन नामसङ्गीतिशब्देन नाम्नां सङ्गायनमित्यर्थो बोध्यते । अस्मिन् ग्रन्थे मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्य पारमार्थिकनाम्नां सङ्गायनं कृतमस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् भगवतो बुद्धस्य त्रिंशदुत्तराष्टशतनामानि सङ्कलितानि वर्तन्ते । अस्य ग्रन्थस्य रचयिता तथागत एव मन्यते । ग्रन्थममुमधिकृत्य एकोनत्रिंशट्टीकाः तत्सम्बद्धेषु विषयेषु च पञ्चाशदाधिका अन्ये ग्रन्था विरचिता सन्ति । आचार्यविलासवज्रनिर्मिता आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाऽधुनावधि श्रुतासु समुपलब्धासु च एकोनत्रिंशट्टीकास्वन्यतमा विद्यते । अत्र हि बौद्धतन्त्रस्य क्रियाचर्यायोगानुत्तरयोगेषु चतुर्षु प्रभेदेषु चर्यातन्त्रमाधिक्येनानुसृतं लक्ष्यते । नेपालेऽपि नामसङ्गीतेः साधनाया दीर्घा परम्परा प्रचलितास्ति । नेपाले प्रचलितायां नामसङ्गीतेः साधनायाः परम्परायां आचार्यविलासवज्रस्य आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाग्रन्थस्य प्रभाव आधिक्येन प्राप्यते । अतोऽस्मिन् कृशकलेवरेऽनुसन्धानात्मके लेखे नेपालस्य नामसङ्गीतेः साधनपरम्पराया आचार्यविलासवज्रस्य जीवनवृत्तस्य नेपालस्य नामसङ्गीतेः साधनपरम्परायाम् आचार्यविलासवज्रस्यावदानस्य विश्लेषणं विहितमस्ति ।

समस्याकथनम्

प्रस्तुतेऽनुसन्धानात्मके लेखे अधोनिर्दिष्टे प्राज्ञिक्यौ समस्ये हेतुत्वेन उपस्थाप्येते ।

क. नेपालस्य नामसङ्गीतेः परम्परा कीदृशी?

ख. नेपालस्य नामसङ्गीतेः परम्परायां विलासवज्रस्यावदानं कीदृशम्?

** उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।* CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अध्ययनस्योद्देश्यम्

समस्याकथने प्रस्तुतौ प्रश्नौ समाधातुं प्रस्तुतस्यास्य शोधलेखस्य नेपालस्य नामसङ्गीतेः परम्पराया विश्लेषणं नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाग्रन्थस्य प्रणेतुर्विलासवज्रस्य वैयक्तित्वस्य, कृतित्वस्य नामसङ्गीतेः परम्परायां तस्यावदानस्य चाध्ययनं विशिष्टमुद्देश्यमस्ति ।

अध्ययनविधिः

अनुसन्धानकार्यं सम्पादयितुं सामग्रीसमाहरणाय पुस्तकालयविधिः, विश्लेषणाय यथाऽवश्यकं विश्लेषणव्याख्याविध्योः, निष्कर्षनिष्पादने चागमननिगमनविध्योः प्रयोगो विहितोऽस्ति । पादटिप्पणीसन्निवेशे प्राचीनग्रन्थानामुद्धरणे परम्परागतो विधिरनुसृतः । सन्दर्भसूचीनिर्माणे लेखकपृष्ठपद्धतिः (MLA) इत्यनुसृता विद्यते ।

नेपाले नामसङ्गीतेः परम्पराः

संसारे नामसङ्गीतेः परम्परा कदा समारब्धेति विषये निश्चित्य किमपि वक्तुं न शक्यते । परम्परागतमान्यतानुसारेण नामसङ्गीतेरुत्पत्तिकालः तथागतस्य वोधित्वप्राप्तेर्द्वादशमासादारभ्य षोडशवर्षं यावद् ग्रहीतुं शक्यते । परं ग्रन्थे प्रतिपादितानां विषयाणां तथ्यानामाधारे ग्रन्थोऽसौ खीष्टस्य चतुर्थ्यां पञ्चम्यां वा शताब्द्यां विरचित आसीदिति अनुमीयते । अस्य लेखनशैल्या बौद्धतन्त्रस्य विकासस्येतिहासाध्ययेनापि अस्य रचनाकाल चतुर्थी पञ्चमी वा शताब्दी वर्तत इति निश्चेतुं शक्यते । यद्यपि नेपाले शाक्यमुनेर्भगवतो बुद्धस्य जन्मभूमित्वाद् बुद्धेन प्रतिपादितस्य सिद्धान्तस्योपदेशस्य चोपासका बुद्धकालादेवासन् । अतो नेपाले नामसङ्गीतेः परम्परापि प्राचीनकालादेव प्रारब्धेऽत्यनुमीयते । मञ्जुश्रिया काष्ठमण्डपे ग्रामस्थापनायाः प्रसङ्गः, भृकुटेर्काले एव तिब्वते बुद्धधर्मस्य स्थापनायाः प्रसङ्गः, सप्तमशताब्द्याः चीनयात्रिणा ह्वेनसाङ्ग इत्यनेन लिखिते यात्रावर्णने नेपाले बुद्धधर्मस्य प्रचारप्रसङ्ग इत्यादीनामैतिहासिकतथ्यानां प्रमाण्यात् नेपालः प्राचीनकालादेव बुद्धस्योपासना भूमिर्वर्तत इति पुष्टिर्जायते । तथापि राष्ट्रियाभिलेखालयस्य लगतसङ्ख्या ३-७३७ इत्यस्य विभिन्नानां प्राचीनग्रन्थानां प्रकीर्णपत्राणां पोटलिकायामवस्थितेषु पाण्डुलिपिग्रन्थेषु दशभूमिकसूत्रम्[१] इति ग्रन्थे प्रयुक्तानां लिपीनां विश्लेषणाधारे काशीनाथतमोटाख्येन विदुषा पाण्डुलिपिरियं पञ्चमशताब्द्या वर्तत[२] इत्युल्लिखितमस्ति । परमपि नेपाले व्यक्तिगतसङ्ग्रहे अधुनावध्यप्रकाशिता बह्व्यः पाण्डुलिपयः स्थिताः सन्ति । तथैव नेपालस्य पुस्तकालयेषु सङ्गृहीता बुद्धविषयकाः काश्चित् पाण्डुलिपय अतीव प्राचीना दृश्यते । परं तत्र समयस्योल्लेखो नास्ति ।

नेपाले अधुनावधि प्राप्तासु समयस्योल्लेखनपूर्वकं लिखितासु बुद्धविषयकपाण्डुलिपिषु हरिहरपुस्तकालये मूलपत्रे स्थितस्य, राष्ट्रियाभिलेखालयस्य सूक्ष्मछायापट्टस्य एच-१०१।११ क्रमसङ्ख्यायां सङ्गृहीतः 'कुलिशेश्वरपूजाविधिः'[३] इति ग्रन्थः प्राचीनो दृश्यते । तस्य ग्रन्थस्य लिपिकारानुसारेण ग्रन्थोऽसौ नेपालाब्दस्य विंशत्यधिकैकशततमे अर्थात् षट्पञ्चाशदधिकैकसहस्रतमे वैक्रमाब्दे लिपिबद्धः कृत आसीत् । नामसङ्गीतेः प्रथमा पाण्डुलिपिस्तु केशरपुस्तकालयस्य लं.सं. ११८ इत्यत्र सङ्कलिता विद्यते । ताडपत्रे नेवारिलिप्यां लिखितेयं पाण्डुलिपिर्लेखकानुसारेण द्वाचत्वारिंशदधिकद्विशततमे नैपालाब्द

---

१ सूक्ष्मछायापट्ट(माइक्रो फिल्म) सङ्ख्या, ए ३९।१३, राष्ट्रियाभिलेखालयः ।

२ काशीनाथ तमोट, प्राचीनतम दशभूमिकसूत्रको पहिचान, **अभिलेख**, वर्ष ३६, पूर्णाङ्क ३६, काठमाडौः राष्ट्रियाभिलेखालय, २०७५, पृ. ९७ ।

३ सूक्ष्मछायापट्ट(माइक्रो फिल्म) सङ्ख्या, **एच १०१।११,** राष्ट्रियाभिलेखालयः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अर्थादष्टसप्तत्युत्तरैकादशशततमे वैक्रमाब्दे लिखितासीत् ।[४] तदन्तरमपरा पाण्डुलिपी राष्ट्रियाभिलेखालयस्य सूक्ष्मछायापट्टस्य ए ८८६।५ इति क्रमसंख्यायां 'मञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्य परमार्थनामसङ्गीति'[५] इति नाम्ना सङ्कलितास्ति । यस्या अन्तिमे पत्रे 'नेपालसम्बत् २८१ शुभम्' इत्युल्लिखितं वर्तते । नामसङ्गीतेर्तृतीयञ्च पाण्डुलिपी राष्ट्रियाभिलेखालयस्य सूक्ष्मछायापट्टस्य ए ९३४।५ इति संख्यायां 'नामसङ्गीति'[६] इति नाम्ना सङ्गृहीताऽस्ति । लेखकानुसारेण पाण्डुलिपिरियमेकपञ्चाशदधिक-त्रिशततमे नेपालाब्द आश्विनशुक्लप्रतिपदायां लिपिबद्धा कृतासीत् । परं सप्तमशतनेपालाब्द्या आरभ्य सहस्राब्दं यावल्लिखितानां नामसङ्गीतेरधिकपाण्डुलिपीनां सङ्कलनं नेपालस्य पुस्तकालयेषु दृश्यते ।

नामसङ्गीतेरधुनावधि प्राप्तानां हस्तलिखितपाण्डुलिपीनामध्ययने नेपाले नामसङ्गीतेः पाठसाधनानुसरणादीनां परम्परां विक्रमस्यैकादशशताब्द्याः पूर्वमेव प्रारब्धा दृश्यते । या च परम्पराधुनावध्यपि जीविताऽस्ति । विशेषतो नेपाले वज्रयानस्य नेपालवज्रयानपरम्परा तिब्बतवज्रयानपरम्परा चेति द्वे परम्परे प्रचलिते स्तः । तयोः संक्षेपेणात्र चर्चा विधीयते ।

प्राचीनवज्रयानपरम्परा:

नेपालस्य काष्ठमण्डपे तत्परिवेशे च प्राचीनकालाद् वज्रयानस्यैका परम्परा प्रचलितास्ति । सैव परम्परा नेपालवज्रयानपरम्परेति नाम्ना गृह्यते । अस्यां परम्परायां काष्ठमण्डपस्य नेवारजातीनां संलग्नता प्राचीनाकालादेव बाहुल्येनासीदिति ज्ञायते । अधुनापि वज्राचार्याणां[७] व्यक्तिगतसङ्ग्रहेषु बौद्धपरम्परायाः ज्यौतिषस्य, वास्तुशास्त्रस्य, धर्मशास्त्रस्य, पुराणादीनां बौद्धेतरग्रन्थानाञ्च पाण्डुलिपयः प्राप्यन्ते । अस्याः परम्पराया महत्त्वपूर्णस्तोत्रग्रन्थेषु नामसङ्गीतिरन्यतमास्ति । अस्या नामसङ्गीतेर्नित्यपाठसाधनप्रयोगादीनां परम्परास्मिन् सम्प्रदाये प्राचीनकालादारभ्याद्यापि प्रचलिताऽस्ति । तत्र संस्कृते रचिताया नामसङ्गीतेः पाठो विधीयते । परं पाठशैली किञ्चित् पृथगस्ति । अत्र प्रचलिताया पाठशैल्या अनुसारेण सम्पादितस्य नामसङ्गीतिग्रन्थस्य पाठोऽपि समुपलभ्यते । उदाहरणार्थम् अध्येषणाया श्लोकद्वयं प्रस्तूयते-

अथ वज्र धरः श्रीमान् दुर्दान् त दमक परः ।
त्रैलोक्य विजयी वीरो गुह्य राट् कु लिशे श्वरः ॥
विवुद्ध पुण्डरी काक्षः प्रोत्फुल्ल कमला ननः ।
प्रोल्लालयद् वज्रवरं स्वकरे ण मुहुर् मुहुः ॥

अस्यां परम्परायां नामसङ्गीतेः पाठेन सह नामसङ्गीतेः साधनायाः प्रयोगस्य च परम्पराद्यापि जीविता विद्यते । अस्याः परम्परायाः साधकाः संवरग्रहणं विधाय विधिनिर्मिते बोधिमण्डले प्रविश्य नामसङ्गीतेः साधनां कुर्वन्ति । तत्रापि प्रचलिता नामसङ्गीतेः साधना विलासवज्रेण नाममन्त्रार्थावलोकिन्यां वर्णितसाधनाविधिना सहाधिक्येन समाना विद्यते ।

---

४ **आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति अमृतकाणीकाख्या टिप्पण्या,** बनारसीलाल, सम्पा., वाराणसीः के.उ.शि.सं. ई. १९९४ ।

५ सूक्ष्मछायापट्ट(माइक्रो फिल्म) सङ्ख्या, **ए ८८६।५,** राष्ट्रियाभिलेखालयः ।

६ सूक्ष्मछायापट्ट(माइक्रो फिल्म) सङ्ख्या, **ए ९३४।५,** राष्ट्रियाभिलेखालयः ।

७ वज्रयानस्याचार्यो वज्राचार्यस्य सन्ततिर्वा ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हैमालवज्रयानपरम्परा:

हैमालवज्रयानपरम्परा तिब्बतदेशादारब्धा परम्परास्ति । इयं तिब्बतबौद्धपरम्परा नाम्नापि स्मर्यते । भोटात् प्रवर्तितेयं परम्परा नेपालस्य हिमालक्षेत्रे आधिक्येन प्रचलितास्ति । एषा परम्परा ईशवीयसप्तमशताब्द्याः प्रारब्धा मन्यते । विशेषतो तिब्वते विकसिता परम्परा महायानान्तर्गता वज्रयानपरम्पराऽस्ति । अस्यां ञिंमा-कर्ग्युद्-सक्य-गेलुग् इत्याख्याश्चत्वारः सम्प्रदायाः विकसिताः सन्ति[८] । चतुर्षु सम्प्रदायेषु ञिंमासम्प्रदायः प्राचीनो मन्यते । ईशवीयनवमशताब्द्यास्तिब्वतस्य धर्मराजस्य 'ठिस्रोङ्ध्यौचन' इत्याख्यस्य शासनकाले आचार्यशान्तरक्षितः, आचार्यपद्मसम्भवः(गुरुरिन्पोन्छे:), पण्डितो विमलमित्रो भोटभाषानुवादकौ पगोरवैरोचनः कवपलचेगश्चेत्याद्यानां प्राज्ञानां सङ्घेन त्रिपिटकतन्त्रशास्त्रस्य बौद्धवाङ्मयस्य महत्त्वपूर्णानामन्येषां ग्रन्थानाञ्च तिब्बतभाषायामनुवादं कृत्वाध्ययनाध्यापनस्य परम्परा प्रारब्धा ।

एवञ्च दशमशताब्द्यां धर्मराजस्य 'ठिरलपाचन' इत्यख्यस्य शासनकाले जीनमित्रसूरेन्द्रजयरक्षित-प्रभृतीनामाचार्याणां बौद्धसङ्घेन बौद्धग्रन्थानां तिब्वतभाषानुवादः पूर्वानूदीतानां ग्रन्थानां संशोधनं परिमार्जनञ्च विधाय बौद्धग्रन्थेषु पुनः परिमार्जनं निषिध्य तत्र स्थिरताऽभ्युपगता[९] । एष एव 'ञिंमा' सम्प्रदायोऽस्ति ।

'कर्ग्युद्' हिमालबौद्धपरम्पराया द्वितीयः सम्प्रदायो विद्यते । वज्रधरेणोपदिष्टानां गुह्यमन्त्राणामात्मगुरोराज्ञाश्च पालनमपरिहार्यं मन्यमानां बौद्धानां सम्प्रदाय एव कर्ग्युद्सम्प्रदायो वर्तते । अस्मिन् सम्प्रदाये स्वगुरुपरम्परानुसारेणानेकाः शाखाः प्रचलिताः सन्ति । तृतीयः 'सक्य' सम्प्रदायः 'ञिंमा' सम्प्रदायस्य निकटे मन्यते । अर्वाचीनगुह्यधारणीमन्त्राणां साधनायाः परम्पराऽपि सम्प्रदायेऽस्मिन् प्रचलिता दृश्यते । तिब्बतवज्रयानस्य 'गेलुक्' सम्प्रदायश्चतुर्थसम्प्रदायोऽस्ति । सम्प्रदायोऽसौ 'लोजाङ्टाक्पा' नाम्ना प्रसिद्धेनाचार्येण ईशवीयचतुर्दशताब्द्यां प्रारब्ध आसीत्[१०]। तेनाचार्येण अतीशदीपङ्करेण[११] संस्थापिते कदमिति सम्प्रदाये किञ्चित् परिवर्तनं विधाय 'गेलुक्' सम्प्रदायस्य स्थापना कृता ।

उपर्युल्लिखितेषु चतुर्षु सम्प्रदायेषु 'ञिङ्मापा' इत्याख्यानां स्थितिरधिका लभ्यते । नेपालस्य पर्वतक्षेत्रेषु हिमालक्षेत्रेषु च प्रचलितेषु चतुर्षु सम्प्रदायेषु नामसङ्गीतिग्रन्थस्य तिब्वतभाषानुवादः 'आर्यमञ्जुश्रीज्ञानसत्त्वस्य परमार्थनामसङ्गीतिः' इति ग्रन्थः प्रचलितोऽस्ति । ते चान्यवज्रयानीवत् ग्रन्थममुमं श्राद्धापूर्वकमनुसरन्ति । तेषु सम्प्रदायेषु नामसङ्गीतेः साधनायाः प्रयोगस्य च परम्परा प्राचीनकालादारभ्याद्यापि प्रचलिता दृश्यते । तत्रापि प्रचलिता नामसङ्गीतेश्चर्या विलासवज्रेण नाममन्त्रार्थावलोकिन्यां वर्णितचर्यया सहाधिक्येन समाना दृश्यते ।

नेपाले हिमालबौद्धपरम्परा कदा प्रारब्धेत्यस्मिन् विषयेऽधुनावधि प्राप्तनां बौद्धविहाराणामितिहासस्यानुशीलनेन ज्ञातुं शक्यते । नेपालेऽवस्थितेषु प्राचीनविहारेषु

---

[८] खेम्पो ङवाङ् वोसेर लामा, **हिमाली क्षेत्रको नेपाली बौद्धपरम्परा**, काठमाण्डौः नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. पृ.२१ ।

[९] तत्रैव, पृ. २२ ।

[१०] खेन्पो ङ्वाङ वोशेर लामा, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

[११] अतीशदीपङ्कर ईशवीयैकादशशताब्द्या वङ्गदेशस्य महापण्डित आसीत् । पण्डितोऽसौ एकादशशताब्द्या मध्ये नेपालस्य मार्गात् तिब्वतं प्रति गतवान् । तत्र तेन 'कदम्' सम्प्रदायस्य स्थापना कृता ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

हुम्लामण्डलस्य 'रिङ्छेनलिङ्गोन्पा'[१२] इत्याख्यो विहारः प्राचीनो मन्यते । अस्य स्थापना भाषानुवादकेन (लोचवाः) रिङ्छेनसाङ्पो इत्याख्येन चतुश्चत्वारिंशदधिकैकसहस्रतमे वैक्रमाब्दे कृतासीत्[१३] । अनेनापि नेपाले तिब्बतबौद्धपरम्पराया हिमालबौद्धपरम्पराया वा विकास ईशवीयैकादशशताब्द्या पूर्वस्मादेव जातो दृश्यते । अतो नेपालस्य हिमालबौद्धपरम्परायां नामसङ्गीतेः साधनायाः परम्परा तदैव जातेत्यनुमीयते ।

उभयोः परम्परयोः समुपलब्धानां तथ्यानामाधारे नेपाले नामसङ्गीतेः साधना ईशवीयैकादशशताब्द्याः पूर्वस्मादेव समारब्धा दृश्यते । उभयोः परम्परायोर्नामसङ्गीतिः श्रद्धापूर्वकं समानरूपेण गृह्यत इत्यस्याः स्थानं नेपालस्योभयोः परम्परयोरुच्चैरस्तीति निष्क्रष्टुं शक्यते ।

नामसङ्गीतेः टीकोपटीकाः

प्राचीनैराचार्यवर्यैर्नामसङ्गीतिमवलम्ब्य एकोनत्रिंशदधिकाः टीका विरचिता । अनेनाप्यस्या नामसङ्गीतेर्महत्त्वं प्राचीनकालादेवसीदिति ज्ञायते । अस्या एकोनत्रिंशट्टीकासु तिस्रः टीकैव मूलसंस्कृते, मूलसंस्कृतटीकया सह पञ्चविंशतिटीका च तिब्वतभाषानुवादे समुपलभ्यन्ते । ते अनुवादग्रन्था टिवेटत्रिपिटकस्य पेकिङसंस्करणस्य तन्युरे, देगेसंस्करणस्य तन्युरसङ्ग्रहे च प्राप्यन्ते । पेकिङसंस्करणस्य तन्युरसङ्ग्रहानुसारेण टीकानां संक्षिप्तं विवरणमत्र प्रस्तूयते-

१) आचार्येण रविश्रीज्ञानपादेन विरचिता **अमृतकणिकाख्या आर्यनामसङ्गीतिटिप्पणी**[१४], २) आचार्येण विलासवज्रेण विरचिता **नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीका**[१५], ३) आचार्येण अनुपमरक्षितेन विरचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति-अमृतविन्दुप्रत्यालोकवृतिः**[१६] ,४) निर्माणनरेन्द्रकीर्तिना विरचितम् **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिव्याख्यानम्**[१७], ५) आचार्येण पुण्डरिकेण विरचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिटीका विमलप्रभा**[१८] ६) आचार्येण कीर्तिना विरचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति-स्वानुशंसावृत्तिः**[१९], ७) आचार्येण-अवलोकितेन विरिचितम् **आर्यनामसङ्गीत्यभिसमयम्**[२०] ८) विमलमित्रेण विरचितं **नामसङ्गीतिवृत्तिनामार्थप्रकाशकरणदीपम्**[२१] ९) सुरतिवज्रेण विरचितम् **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति-**

---

१२ गोन्पा- तिव्वतभाषायां विहारार्थे प्रयुक्तः शब्दः ।

१३ **गुम्बा सर्वेक्षण पुस्तिका-२०४७०४८**, काठमाण्डौः श्री ५ को सरकार स्थानीय विकास मन्त्रालय, गुम्वा व्यवस्था तथा विकास समिति, पृ. ७३ ।

१४ **आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति अमृतकाणीकाख्या टिप्पण्या**, बनारसीलाल, सम्पा., वाराणसीः के.उ.शि.सं. ई. १९९४ । अस्या टीकायाः तिव्वतभाषानुवाद उभयोः संस्करणयोः तन्युरसङ्ग्रहे प्राप्यते ।

१५ काष्ठमण्डपस्थराष्ट्रियाभिलेखालयः, पाण्डुलिपिः, क्र. सं. ५-१६८, ३-५९० च । इयं टीका अधुनावध्यप्रकाशिता विद्यते । अस्या टीकायाः तिव्वतभाषानुवादः **टिवेटन त्रिपिटक**, पेकिङ संस्करणम्,, भाग-७४, क्र.सं.३३५५ इत्यत्रोपलभ्यते ।

१६ **टिवेटन त्रिपिटक**, पूर्ववत्, भाग- ४८, क्रमसंख्या २११२ ।

१७ तत्रैव, क्र.सं. २११३ ।

१८ तत्रैव, क्र.सं. २११४ ।

१९ तत्रैव, क्र.सं. २११५ ।

२० तत्रैव, क्र.सं. २११६ ।

२१ तत्रैव, भाग-६७, क्र.सं. २९४१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अर्थालोककरनाम[२२] १०)अद्वयवज्रेण विरचितं **नामसङ्गीत्युपसंहारवितर्कनाम**[२३] ११) **नामसङ्गीतिवृत्तिः**[२४], १२) मञ्जुश्रीकीर्तिना विरचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिटीका**[२५]१३) **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिवृत्तिः**[२६]१४) आचार्येणाद्वयगुप्तेन विरचितम् **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति वृत्तिनामार्थप्रकाशकरणम्**[२७] , १५) आचार्येण स्मृतिकीर्तिना विरचित **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिभाष्यः**[२८]१६) आचार्येण कुमारकीर्तिना विरचिता **आर्यनामसङ्गीत्युपदेशवृत्तिः**[२९]१७) चन्द्रगोमिना विरचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिमहाटीका**[३०], १८) रत्नाकरगुप्तेन विरचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिपञ्जिका**[३१],१९) स्मृतिज्ञानकीर्तिना लिखिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिगुह्यापनोपायिकावृत्तिः**[३२]२०) माध्यमिकानन्देन रचिता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिपञ्जिका**[३३], २१) प्रज्ञागुरुणा विरचिता **उपसंहारवितर्कसहिता संक्षिप्तनामार्थप्रदीपटीका**[३४], २२) अद्वयवज्रेण विरचिता **सारोपायिकाटीका**[३५], २३) केनाप्याचार्येण विरचिता **त्रिनयप्रकाशकरणदीपटीका**[३६] चेति ।

उपर्युलिखितानां संस्कृते तिब्बत्यानुवादे च प्राप्तानां पञ्चविंशत्यतिरिक्तानां चतसृणां सङ्ख्यकानां टीकानामेकस्या उपटीकायाश्च स्थितेः सूचनोपलभ्यते । तासु टीकोपटीकासु केनचिदाचार्येण लिखितायाः **'गूढपदा'**[३७] टीकायाः, विभूतिचन्द्रेण विरचिताया अमृतकणिकोद्योतनिबन्धोपटीकायाश्च[३८] पूर्णः संस्कृतपाठश्चोपलभ्यते । लीलावज्रकृता **आर्यनामसङ्गीतिटीका**, इन्द्रभूतिकृता **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीवृत्तिः**,

---

२२ तत्रैव, क्र.सं. २९४२ ।

२३ तत्रैव, क्र.सं. २९४३ ।

२४ नामसङ्गीतिवृत्तिरिति नाम्ना तिव्वतभषानुवादे तन्युरसङ्ग्रहे द्वे टिके समुपलभ्येते । तन्युरानुसारेण टीकैका मञ्जुश्रीभित्रस्य अपरा डोम्बीहेरुकस्य वर्तते । ते क्रमेण **टिवेटन त्रिपिटक**, पेकिङ संस्करणस्य भाग-७४, क्र.सं.३३५५, तत्रैव, भाग-७५, क्र.सं.३३६५ इत्यत्र सङ्कलिते स्तः ।

२५ तत्रैव, क्र.सं.३३५६ ।

२६ आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिवृत्तिरिति नाम्नापि तिव्वतभाषानुवादे द्वे टीके उपलभ्येते । ते टीके क्रमेण अवधूतिपादश्चन्द्रकीर्तिश्चालिखताम् । ते क्रमेण पेकिङ संस्करणस्य भाग-७५,क्र.सं.३३५८,३३५९ इत्यत्र सङ्कलिते स्तः ।

२७ तत्रैव, क्र.सं.३३६० ।

२८ तत्रैव, क्र.सं.३३६१ ।

२९ तत्रैव, क्र.सं.३३६२ ।

३० तत्रैव, क्र.सं.३३६३ ।

३१ तत्रैव, क्र.सं.३३६६ ।

३२ तत्रैव, क्र.सं.३४११ ।

३३ तत्रैव, भाग-८६, क्र.सं.४८३१ ।

३४ तत्रैव, भाग-६७, क्र.सं.२९४४ ।

३५ तत्रैव, भाग-६७, क्र.सं.२९४४ ।

३६ तत्रैव, भाग-६७, क्र.सं.२९४४ ।

३७ The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series Vol. Viii, Page 25, Ms. No. 34.

३८ कृतिरियं रविश्रीज्ञानस्यामृतकणिकाटीप्पण्याश्चोपटीकाऽस्ति । उपटीकेयं प्रकाशिताऽस्ति । द्र. **आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीति**, बनारसीलाल, सम्पा., पूर्ववत् पृ. १११-२१६ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जगददर्पणकृता **योगसारावलीनामसङ्गीतिटीका** चेति अपरा तिस्रः टीका अपि विरचिता आसन् इति वनारसीलालेन कथितमस्ति[३९] । परं ताः टीकाः संस्कृते तिब्बत्यानुवादे चाधुना नोपलभ्यन्ते ।

एतदतिरिक्तंनामसङ्गीतेः टीका भिन्नभिन्नकालजातैराचार्यैः संस्कृतातिरिक्तभाषास्वन्यासु तिब्बत[४०]-नेवारी[४१]-नेपाली[४२]प्रभितृषु भाषास्वपि विरचिता दृश्यन्ते । तासु सर्वासु टीकासु बौद्धदर्शनस्य योगक्रियाचर्या- तन्त्रसूत्राभिधर्मविनयपिटकादीनां तत्त्वानां समुचितस्य प्रयोगस्य कारणाद् विलासवज्रकृताया नाममन्त्रार्थावलोकिनीनाम्न्या नामसङ्गीतिटीकायाः स्थानमुत्कृष्टं दृश्यते । नेपाले प्रचलितायां नामसङ्गीतेः साधनपरम्परायामपि विलासवज्रस्यावदानम् आधिक्येन दृश्यते ।

विलासवज्रस्य जीवनवृत्तम्

नामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाकारस्य साधकस्याचार्यविलासवज्रस्य जीवनवृत्तस्य विषये कृतं प्रामाणिकमध्ययनमधुनावधि नोपलभ्यते । तिब्वतभाषाग्रन्थेषु प्राप्ता काचित् सूचना, वज्रयानस्य चतुरशीतिसिद्धानां परम्परा, नेपाले प्रचलिता जनश्रुतिश्चैतेषामाधारे चाचार्यवर्यस्य सङ्क्षिप्तं जीवनवृत्तं ज्ञातुं शक्यते ।

जन्मस्थानं कालश्चः

नामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाग्रन्थस्य रचनाकारेण विलासवज्रेण स्वस्य जन्मस्थानस्य कालस्य च विषये स्वग्रन्थे कुत्रापि किमपि नोल्लिखितम् । अतः केवलं बाह्यसाक्ष्यमाधृत्याचार्यवर्यस्य जन्मस्थानं कालश्च निर्धारणीयं भवति । नेपाले प्रचलितायाः जनश्रुत्या अनुसारेणाचार्योऽसौ ईशवीयाष्टमशताब्द्यां काष्ठमण्डपस्य शङ्खरापुरनामके स्थाने (वर्तमान साँखु) जात आसीत् । बौद्धतन्त्रस्य साधकोऽयमाचार्यस्तदा वज्रयानस्य चतुरशीतिसिद्धैरिव प्रख्यात आसीत्[४३] । आचार्योऽसौ चतुरशीतिसिद्धेष्वेकस्य सिद्धस्य लीलावज्रस्य गुरुरासीत्[४४] । लीलावज्रस्य काल ईशवीयाष्टमशताब्द्या उत्तरार्धे मन्यते । अस्मिन्नाधारेऽपि लीलावज्रस्य गुरो विलासवज्रस्य कालस्तदैवासीदित्यनुमीयते ।

'द लिटनि अफ् नेम्स अफ् मञ्जुश्री' इत्याङ्गलभाषायां लिखितस्य ग्रन्थस्य भूमिकायां 'रोनाल्ड एम्. डेविड्सन्' इत्याख्येन विदुषा तिब्बते प्रचलितां मान्यतामनुसरन् विलासवज्रस्य जीवनवृत्तस्य सङ्क्षिप्तचर्चा विहितास्ति । तदनुसारेण-

"बुष्टनस्य मान्यतानुसारेण आचार्यमञ्जुश्रीमित्रो विलासवज्रस्य गुरुरासीत् । गोस्लोसाबा (Gos Lot sa ba) इत्याख्यस्य मान्यतानुसारेण उभौ विद्वांसौ ज्ञानपदविद्यालये गुह्यसमाजतन्त्रस्य परिधौ स्थित्वा बुद्धशिक्षाम् अपाठयताम् । तिब्वतदेशस्य प्रसिद्धो भाषानुवादकः 'मारिन्चेन्चोङ' इत्याख्यो

---

[३९] **नाम.सं.** वनारसीलाल सम्पा. पूर्ववत्, भूमिका, पृ.XXX .

[४०] तिब्वतभाषायां विरिचितानां षण्णां स्वतन्त्रटीकोपटीकानां विवरणः रोनाल्डडेभिडसन् इत्याख्येन, पूर्ववत्, पृ. १४, वनारसीलालेन च, पूर्ववत्, भूमिका, पृ.xxxv . दत्तोऽस्ति ।

[४१] राष्ट्रियाभिलेखालय, काठमाण्डौ, माइक्रोफिल्म, संख्या ए १३८। १९ ।

[४२] काशीनाथ न्यौपाने, **नामसङ्गीति नेपाली व्याख्या**, काठमाडौं: राजु सापकोटा, वि.सं. २०६९।

[४३] **आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति नेपालभाषाय संक्षिप्त अनुवाद**, सद्धर्मराज वज्राचार्य, अनु. पूर्ववत्, पताः, पृ. घ ।

[४४] क-तत्रैव
ख- वलदेव उपाध्याय, बौद्धदर्शनमीमांसा, पूर्ववत्, पृ. ३२१ ।
ग-Ronald M.Devidson, पूर्ववत्, पृ. ६, टिप्पणी १९ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विलासवज्रेण सह किञ्चित् कालं यावत् कार्यं कृतम् । तेनानुवादकेन भारतेऽध्ययनं कृतमासीत् । तिब्बते 'मारिनचेन्चोङ' इत्यस्य काल ईशवीयाष्टमशताब्द्या मध्यभागे मन्यते ।[४५] "

विलासवज्रस्य कालस्य जन्मस्थानस्य च विषये 'रोनाल्ड डेविड्सन्'अग्रे लिखति-"विलासवज्रेण लिखितानां कृतीनामाधार असावष्टमशताब्द्या मध्य आसीदिति ज्ञायते । अस्य जन्मस्थानं केचित् भारतस्य ओडिसाया रत्नद्वीपो रत्नगिरिर्वा केचिच्च नालन्दासीदिति स्वीकुर्वन्ति ।[४६]"

उपर्युल्लिखितेषु तथ्येषु विलासवज्रो मञ्जुश्रीमित्रस्य गुरुः समकालिको वा, 'मरिनचेन्चोङ' इत्याख्यस्य समकालिको लीलावज्रस्य च गुरुश्चासीदिति स्पष्टतयोल्लेखो प्राप्यते । तेषां त्रयाणामेवाचार्याणां स्थितिरष्टमशताब्द्या मध्यभागे आसीत् । अतः विलासवज्रस्य कालोऽपि स एव भवितुमर्हति । तस्य जन्मस्थानरूपेण काष्ठमण्डपस्य शङ्करापुरम्, ओडिसाया रत्नगिरिर्विहारस्य नालन्दावेति त्रिषु विकल्पेषु लब्धेषु सत्स्वपि पुष्टानां प्रमाणनामभावे यद्यपि यथार्थतया किमपि वक्तुं न शक्यते, तथापि नैपालका बहवो विद्वांस एनं नेपाले जातं मन्यन्ते । नेपाले प्रचलितनामसाम्यात्, नाममन्त्रार्थावलोकिन्या नेपाले प्रयोगाधिक्यात्, तदुपनामत्वेन वज्राचार्यशब्ददर्शनाच्च नेपाले एवास्य जन्माऽभूदिति वक्तुं शक्यते ।

विलासवज्रस्य कृतित्वम्

'विलासवज्रस्य नामसङ्गीतेः नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाग्रन्थ एव अधुना प्राप्तोऽस्ति । तिब्बतभाषाग्रन्थानुसारेण विलासवज्रेण त्रयष्टीकाग्रन्था विरचिता आसन् । अनेन लिखितानां ग्रन्थानां विषये तिब्बतमतमाधृत्य 'डेविड्सन्' लिखति- 'विलासवज्रेण गुह्यगर्भतन्त्रस्य मौलिकी टीका, गुह्यसमाजतन्त्रस्य निदानाख्या लघुटीका च विरचिता । अनेन लिखिता पूर्णा दीर्घा च टीका नामसङ्गीतेः टीका एव । यस्याः ख्यातिरधुनावधि तथैवास्ति ।[४७]' परं आचार्यवर्यस्य नामसङ्गीतेः टीकाव्यतिरिक्ते द्वे टीके अधुनावधि नोपलभ्येते । नेपाले नेवारीभाषायां प्रचलितेषु तान्त्रिकचर्यागीतेषु त्रिदलमाभ्रे, मेदिनीजलाग्नि,नमामि नमामि श्रीमहाकालश्चेति शीर्षकानां तान्त्रिकचर्यागीतानां रचनाकारोऽपि विलासवज्रो मन्यते ।[४८] परमस्मिन् विषये किमपि पुष्टप्रमाणं नोपलभ्यते ।

आचार्यवर्येण लिखितासु कृतिषु नामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीका एवाधुना प्राप्तास्ति । चतुर्दशस्वाधिकारेषु विभक्तेयं टीका टीकाकारेण विलासवज्रेणाद्वयवादस्य सिद्धान्तमनुसृत्य लिखिता चर्या प्रधाना टीकास्ति ।

नामसङ्गीतेर्विलासवज्रस्यावदानम्

विलासवज्रेण लिखितासु टीकासु नामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनी एका टीका एव अधुना उपलभ्यते । टीकाकारेणास्या टीकाया रचनायाः परमपि बौद्धदर्शनस्य विकासे आचार्यवर्यस्य योगदानमद्वितीयं वर्तते । पूर्वं योगचर्याक्रियातन्त्रपारमितानयसूत्राभिधर्मजातकमाध्यमिकनयविज्ञानवादादिनां गम्भीराध्ययनपूर्वकं

---

४५ तत्रैव, भूमिका पृ. ६-७ ।

४६ तत्रैव, पृ. २, टी.सं. १८ ।

४७ तत्रैव, पृ. ७ ।

४८ चन्द्रमान मुनिकार, चर्या नेपाल, काठमाडौं : वज्र कला कुञ्ज, वि. सं. २०५९, पृ. ८१ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

टीकेयं लिखिताऽस्तीति स्वयमेव सूचितं वर्तते[४९]। अनेनापि टीकेयमुत्कृष्टा प्रतिभाति। महायानवज्रयानस्य सिद्धान्तस्याधारभूमौ रचितेयं टीका रचनाकालाद् अद्यपर्यन्तं महत्त्वपूर्णाद्वितीया चास्ति। नामसङ्गीते बह्व्यष्टीका योगतन्त्रानुसरिण्यो वर्तन्ते। परन्त्वस्याचार्यस्य नाममन्त्रार्थावलोकिनी टीकेयं योगानुत्तरयोगविज्ञानवाद- शून्यवादादिनां सिद्धान्तमनुसृत्य रचिता अद्वयात्मकचर्याप्रधाना विद्यते। अस्यां टीकायां नामसङ्गीतेः साधनायै प्रयोगाय चावश्यकानां मण्डलनिर्माणसंवरग्रहणमण्डलप्रवेशादीनां विधीनामुल्लेखः प्राप्यते। नेपालेऽपि ग्रन्थममुमनुसृत्य नामसङ्गीतेः साधना विधीयते। बौद्धशास्त्रेषु प्रतिपादितान् सकलसिद्धान्ताननुसृत्य तेषां सकलसिद्धान्तानां प्रयोग एकस्मिनेव ग्रन्थे विहितत्वाद् बौद्धदर्शनस्य विकासे अस्य योगदानं महदस्तीति पुष्टिर्जायते।

निष्कर्षः

महायानस्य सिद्धान्तानुसारेण सकलबौद्धतन्त्राणामुपदेशको भगवद्बुद्धो मन्यते। आर्यमञ्जुश्रीनामसङ्गीतिग्रन्थोऽपि महायानतन्त्रपरम्परायां विकसितत्वाद् ग्रन्थममुमपि बुद्धोपदेशग्रन्थत्वेन स्वीक्रियते। वज्रयाने प्रसिद्धेषु तन्त्रेषु नामसङ्गीतितन्त्रमपि एकं वर्तते। नामसङ्गीतिं ग्रन्थमधिकृत्य एकोनत्रिंशट्टीकाः साधना-होम-मण्डल-जपाभिषेकादिषु तदन्तर्गतेषु विषयेषु च पञ्चाशदधिका अन्ये ग्रन्था विरचिता प्राप्यन्ते। अनेनापि वज्रयाने ग्रन्थस्यास्य महत्त्वमधिकमस्तीति सिद्ध्यति

भगवतो बुद्धस्य जन्मभूमित्वेनापि प्राचीनकालादेव नेपालदेशोऽयं बुद्धतन्त्रस्य साधनायाः केन्द्रत्वेन विद्यमानोऽस्ति। नेपाले विशेषतो वज्रयानस्य संस्कृतभाषाप्रभाविता प्राचीनवज्रयानपरम्परा, तिब्बतभाषाप्रभाविता हैमालवज्रयानपरम्परा चेति द्वे परम्परे प्रचलिते स्तः। उभयोः परम्परयोः वज्रयानस्य अन्यैः तन्त्रैः सह नामसङ्गीतेः साधनायाः प्रयोगस्य च परम्परा विद्यते। तत्र नामसङ्गीतेः साधनायाः प्रयोगस्य च परम्परायां विलासवज्रेण निर्मितस्य नामसङ्गीतेर्नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीकाया आधिक्येन प्रभावो लभ्यते।

खैष्टस्याष्टमशताब्द्या मध्ये जातस्य विलासवज्रस्य जन्मस्थानविषये विद्वत्सु मतभेदो दृश्यते। केचनामुं नेपाले, अन्ये भारतस्य उडीसाराज्यस्य रत्नगिरौ, अपरे च विहारस्य नालान्दायां जातं मन्यन्ते। नेपाले प्रचलितनामसाम्यात्, नाममन्त्रार्थावलोकिन्या नेपाले प्रयोगाधिक्यात्, तदुपनामत्वेन वज्राचार्यशब्ददर्शनाच्च नेपाले एवास्य जन्माऽभूदिति वक्तुं शक्यते।

विलासवज्रेण विरचिता नाममन्त्रार्थावलोकिनीटीका बौद्धतन्त्रस्य योगानुत्तरयोगविज्ञानवादशून्यवादादिनां सिद्धान्तमनुसृत्य निर्मिता अद्वयात्मकचर्याप्रधाना वर्तते। अस्यां टीकायां नामसङ्गीतेः साधनायै प्रयोगाय चावश्यकानां मण्डलनिर्माणसंवरग्रहणमण्डलप्रवेशादीनां विधीनामुल्लेखः प्राप्यते। नेपालेऽपि ग्रन्थममुमनुसृत्य नामसङ्गीतेः साधना विधीयते। अतो नामसङ्गीतेर्परम्परायां विकासे च आचार्यवर्यस्य अवदानमतुलनीयं वर्तते।

---

४९ योगश्चर्याक्रियातन्त्रं तथा पारमितानयम्।
सूप्राभिधर्मपिटकं विलोकान्य निवन्धनम्॥
जातकं चेति वृत्तञ्च स्त्रोत्रकार मतं तथा
विज्ञानवादमाखिलं तथा मध्यमकञ्चयत्॥ **ना.आ.**,पूर्ववत्, पृ. १।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

सन्दर्भग्रन्थसूची

उपाध्याय, वलदेव, **बौद्धदर्शनमीमांसा**, वाराणासी: चौखम्बा विद्याभवन, सन् १९७८ ।

गुम्बा सर्वेक्षण पुस्तिका-२०४७०४८, काठमाण्डौ: श्री ५ को सरकार स्थानीय विकास मन्त्रालय, गुम्वा व्यवस्था तथा विकास समिति , श्रीमहल २०४८ ।

ट्राइव, एन्थोनी, **विलासवज्राज् कमेन्ट्री अन द मञ्जुश्री नामसङ्गीति**, नेपाल एडिसन, सन् २०१९ ।

टिवेटन त्रिपिटक, पेकिङ संस्करणम्,, भाग-७४ ।

डेविड्सन, रोनाल्ड एम, **द लिटिनि अफ नेम्स अफ मञ्जुश्री**, तान्त्रिक एण्ड टोइस्ट स्टडिज, भाग XX सन् १९८१ ।

तमोट, काशीनाथ, प्राचीनतम दशभूमिकसूत्रको पहिचान, **अभिलेख**, वर्ष ३६, पूर्णाङ्क ३६, काठमाडौं : राष्ट्रियाभिलेखालय, २०७५, पृ. ९१-९८ ।

न्यौपाने, काशीनाथ, **नामसङ्गीति नेपाली व्याख्या**, काठमाडौं : राजु सापकोटा, वि.सं. २०६९।

बनारसीलाल, सम्पा., **आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति अमृतकाणीकाख्या टिप्पण्या**, वाराणसी: के.उ.शि.सं. ई. १९९४ ।

मुनिकार, चन्द्रमान, **चर्या नेपाल,** काठमाडौं : वज्र कला कुञ्ज, वि. सं. २०५९ ।

लामा, खेम्पो ङवाङ् वोसेर **हिमाली क्षेत्रको नेपाली बौद्धपरम्परा**, काठमाण्डौ: नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. २०६३ ।

वज्राचार्य, सद्धर्मराज, (अनु.), **आर्यमञ्जुश्रीनामसंगीति नेपालभाषाय संक्षिप्त अनुवाद**, ललितपुर: रमेश महर्जन र अन्य,२०६८ ।

विलासवज्र, **परमार्थनामसङ्गितिनर्नामिमन्त्रार्थावलोकिनीटीका**, काष्ठमण्डप: राष्ट्रियाभिलेखालय:, पाण्डुलिपि:, क्र. सं. ५-१६८, ३-५९० च ।

सूक्ष्मछायापट्ट(माइक्रो फिल्म) सङ्ख्या, **ए ३९१३, ए ८८६।५, ए ९३४।५,एच १०१।११,** काष्ठमण्डप: राष्ट्रियाभिलेखालय: ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रमाणविषये न्यायमीमांसयोः पार्थक्यपरिशीलनम्

✍ सीतारामखतिवडा *

शोधसारः

अत्रालेखे न्यायमीमांसयोः प्रमाणविषयकं चिन्तनं प्रस्तुतं वर्तते । तत्र प्रथमन्तावत् प्रमाणस्य स्वरूपं प्रस्तुत्य न्यायदर्शने निरूपितस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दरूपात्मकस्य चतुर्विधप्रमाणस्याऽलोडनं विहितमस्ति । ततश्च मीमांसकानां भाट्टप्राभाकराणां प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपात्मकानां षण्णां पञ्चानां वा प्रमाणानां स्वरूपं प्रस्तुतं वर्तते । तदनु प्रमाणस्वरूपविषये उभयोर्दर्शनयोः का मान्यताऽस्तीति प्रदर्शनानन्तरं प्रत्यक्षादिप्रत्येकप्रमाणगतं पार्थक्यमपि उपस्थापितं वर्तते । मीमांसकानां षण्णां पञ्चानां वा प्रमाणानां नैयायिकैः कथं प्रमाणचतुष्टये एवान्तर्भावयन्तीति विषयेऽपि अत्रोपस्थापितमस्ति । अस्य लेखस्य मुख्यमुद्देश्यन्तु न्यायमीमांसयोः प्रमाणस्वरूपगतं तथा च प्रमाणभेदविषयकं चिन्तनपरिशीलनमेव । अतश्चोभयोर्दर्शनयोः प्रमाणविषयकं पार्थक्यं यथामति परिशील्यश्चोपस्थापितं वर्तते ।

शब्दकुञ्जीः *न्यायः, मीमांसा, प्रमाणम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः, पार्थक्यम्, प्रत्यक्षादीनाम्, परिशीलनम् ।*

विषयप्रवेशः

लोकेषु सर्वाणि च शास्त्राणि व्यवहारादीनि वा प्रमाणानुग्राहकान्येव प्रामाण्यं भजन्ते । अतः सर्वशास्त्रोपकारकत्वात् सर्वलोकोपकारकत्वात् सर्वव्यवहारोपकारकत्वात् प्रमाणस्य सर्वोपरिस्थानं वर्तत एव । कोऽयं प्रमाणः'इति विषये किञ्चिन्निरूप्यते । तत्र **प्रोपसर्गपूर्वकान्माधातोः करणे ल्युट्प्रत्यये कृते सिद्ध्यत्ययं प्रमाणशब्दः(आप्टे :२००९ :६६९)** । अत एव प्रमायाः करणं(साधनं) प्रमाणमिति फलितार्थः । उक्तञ्च भाष्यकारेणापि- **उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानि समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद् बोद्धव्यम् । प्रमीयते अनेन इति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः(वात्स्यायनः १९९८ः १८)** इति । प्रमाणपूर्वकाण्येव सर्वाणि च शास्त्राणि व्यवहारादीनि च प्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तीति दार्शनिकानां मान्यता वरीवर्ति । अतश्च न्यायमीमांसयोः प्रमाणविषयकं चिन्तनमत्र संक्षेपेणोपस्थाप्यते । यतो ह्यत्र न्यायमीमांसयोः प्रमाणस्वरूपगतं, तस्य भेदगतञ्च चिन्तनोपस्थापनपूर्वकं तयोः पार्थक्यविषयकं जिज्ञासा समाधानमेवास्य शोधलेखस्योद्देश्यं वर्तत इति ।

समस्याकथनम्

लेखशीर्षकानुसारेण निम्नाङ्किता समस्या उद्भाविताः सन्ति-

क) न्यायमीमांसयोः प्रमाणभेदविषये साम्यमस्ति न वा ?

ख) प्रमाणानां स्वरूपविषये न्यायमीमांसयोः पार्थक्यं किम् ?

उद्देश्यम्

उपर्युल्लिखितानां समस्यानां समाधानार्थमस्य लेखस्योद्देश्यं निम्नाङ्कितं निर्धारितं वर्तते-

क. न्यायमीमांसयोः प्रमाणभेदविषयकं साम्यं वैषम्यं वा ? इति निर्धारणम् ।

ख. प्रमाणानां स्वरूपविषये न्यायमीमांसादर्शनयोः पार्थक्यपरिशीलनञ्च ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

शोधविधिः

लघुकायके लेखेऽस्मिन् सामग्रीसङ्कलने 'मधुकरी वृत्तिः' इति विधिरवलम्बितो वर्तते । सङ्कलितसामग्र्यध्ययने च पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेव प्रामुख्येन प्रयुक्तमस्ति । तथा च विषयविश्लेषणे विश्लेषणात्मको व्याख्यात्मकः तुलना- प्रतितुलनात्मकश्च विधिश्चोपयुक्तो वर्तते । विषयप्रस्फुरणसन्दर्भे गर्भेटिप्पणी इति विधिश्चोपयुक्तो वर्तते चेत् सन्दर्भग्रन्थसूचौ APA इति नाम्नी पद्धतिरवलम्बितास्ति ।

न्यायदर्शने प्रमाणमनुशीलनम्

न्यायदर्शने सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानं बुद्धिरुक्ता । सा च द्विविधा- स्मृतिरनुभवश्चेति । तत्र संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । स द्विविधः- यथार्थायथार्थभेदात् । तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः । सैव प्रमेत्युच्यते । तादृशप्रमायाः करणम्- साधनं प्रमाणमित्युच्यते । अत एव प्रमीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या प्रमाणशब्दो निष्पद्यते । भाष्यकारेण प्रमाणस्य लक्षणमित्थं निर्दिष्टम्- **सतश्च सद्भावोऽसतश्चाऽसद्भावः । सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति, असच्चाऽसदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवतीति (पूर्ववत् :३) । प्रमाता येनार्थं प्रमिणोति तत् प्रमाणम् (पूर्ववत् :३) ।** न्यायवार्तिकेऽपि उपलब्धिहेतुः प्रमाणमित्युक्तम् । यथा- **उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्, उपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वम् । यदुपलब्धिनिमित्तं तत्प्रमाणत्वमिति (न्यायवार्तिकम् :१९९७ :५)** । प्रमायाः यावन्त्यः करणसामग्र्यस्ता एव प्रमाणमिति । यथोक्तं न्यायमञ्जरीकारेण- **अव्यभिचारिणीमसन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधतीं बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम्, बोधाबोधस्वभावा हि तस्य स्वरूपम्, अव्यभिचारादिविशेषणार्थोपलब्धिसाधनत्वं लक्षणमिति (न्यायमञ्जरी :१९७१:१२)** । प्रमाकरणं प्रमाणम् । अत्र प्रमाणं लक्ष्यं, प्रमाकरणञ्च लक्षणमित्यर्थः पर्यवस्यति । अतो यथार्थाऽनुभवः प्रमा, तत्साधनं च प्रमाणमिति आयाति । यथार्थानुभवश्चतुर्विधः । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् । तत्करणमपि चतुर्विधम्- प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदात् , यथोक्तं सूत्रे- **प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि (न्यायभाष्यम् :१९९८:१७)** इति ।

प्रत्यक्षम्

इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्षाद् यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । अर्थाद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं यज्ज्ञानं तत्प्रत्यक्षम् । यथोक्तं सूत्रे- **इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् (पूर्ववत् :१९)** । भाष्यकारेण प्रत्यक्षविषये यथोक्तम्- **अक्षस्याऽक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षम्, वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा, यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञानं प्रमितिः, यदा ज्ञानं तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलम् (पूर्ववत् :१७)** । अतः साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् । साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते या इन्द्रियजा । सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन प्रत्यक्षं द्विविधम् । निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् । सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । मञ्जरीकारेण प्रत्यक्षस्य लक्षणञ्चेत्थं निगदितम्-

तेनेन्द्रियार्थजत्वादिविशेषणगणान्वितम् ।
यतो भवति विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति स्थितम् ॥ (न्यायमञ्जरी :१९७१:८६)

एतादृशलक्षणस्येश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तत्वात् विश्वनाथपञ्चाननेन- **ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति'** लक्षणान्तरमुक्तम् । प्रत्यक्षमात्रं प्रति इन्द्रियाणां करणत्वात् प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं ज्ञानाकरणकमित्युच्यते, तादृशज्ञानाकरणकज्ञानत्वमीश्वरप्रत्यक्षेऽपि सत्त्वान्नोक्तलक्षणमव्याप्तमिति भाषापरिच्छेदकारः

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

स्फुटमकरोदिति । तथैवान्यविधान्यपि लक्षणानि यथाप्रसङ्गं यथाप्रकरणं विधाय विचारितानि सन्ति । तादृशप्रत्यक्षासाधारणं कारणं प्रत्यक्षम्, प्रमाणमात्रस्य साधनत्वेनैव अभ्युपगमात् । अत्र प्रत्यक्षप्रमायाः फलववात्, तादृशप्रमाकरणं प्रत्यक्षमित्यर्थः ।

अनुमानम्

अनुमीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या अनुमानशब्दो निष्पद्यते । तत्रानुमाया अनुमानघटकत्वात्, तादृशानुमाघटितमनुमानं भवतीति निश्चयः । अनुमा च- अनुमित्यात्मिका प्रमितिः । तादृशप्रमितेरसाधारणं कारणमनुमानमित्यभिधीयते । तथा च प्रत्यक्षपूर्वकं यज्ज्ञानमुत्पद्यते तदनुमानम् । तच्च त्रिविधम् । यथोक्तं सूत्रे- **अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च (न्यायभाष्यम् :१९९८:२४)** । अत्र तत्पूर्वकमित्यनेन पदेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनं चाभिसम्बध्यते, लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षम्, लिङ्गदर्शनं च द्वितीयम्, लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बद्धयोर्दर्शनेन लिङ्गिस्मृतिरभिसम्बध्यते, स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाऽप्रत्यक्षो-ऽर्थोऽनुमीयते । यथोक्तं भाष्ये- **मितेन लिङ्गेनार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम् (पूर्ववत् :१७)** ।

न्यायमञ्जर्यामनुमानस्य लक्षणमित्थं निर्दिष्टम्-

पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गाद्गृहीतान्नियमे स्मृतेः ।

परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते ॥(न्यायमञ्जरी :१९७१:१०१)

तच्चानुमानं द्विविधम्- स्वार्थपरार्थभेदेन । अर्थात् स्वार्थानुमानं परार्थानुमानञ्चेति द्विविधमनुमानमित्यर्थः । स्वप्रतिपत्तये यदनुमानमनुसन्धीयते तद्स्वार्थानुमानमित्युच्यते, यत्र पञ्चावयववाक्यानामुपयोगो न भवति, यत्र च परं प्रति बोधयितुं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयववाक्यानि प्रयुज्यन्ते तत्परार्थानुमानम् । एतादृशमनुमानं हि सूत्रकारेण पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टभेदेन त्रिविधमित्युक्तम् । तदुदाहरणानि च कमशः प्रदर्श्यन्ते-

क. पूर्ववत्- यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तदनुमानं पूर्ववदिति । अथवा यत्र यथापूर्वं प्रत्यक्ष-भूतयोरन्यतरदर्शनेनाऽन्यतरस्याऽप्रत्यक्षस्यानुमानं यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति ।

ख. शेषवत्- यत्र कार्येण कारणमनुमीयते । यथा पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वं च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूतावृष्टिरिति ।

ग. सामान्यतोदृष्टम्- व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्याऽन्यत्र दर्शनमिति तथा चादित्यस्य, तस्माद-स्त्यऽप्रत्यक्षस्याप्यादित्यस्य गमनमिति ।

पुनश्चानुमानस्य हेत्वनुसारेण त्रैविध्यमुक्तम्- अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति । तत्र यस्योभयविधा व्याप्तिरस्ति तदन्वयव्यतिरेकि । यथा धूमानुमानादि । तत्र हि धूमस्याग्नावन्वयो महानसादौ दृश्यते । अग्न्यभावधूमाभावप्रयुक्तश्च महाह्रदादौ दृश्यते, तदन्वयव्यतिरेकित्वम् । यस्य पुनरन्वयव्याप्तिरेवास्ति तत्केवलान्वयि, यथा- शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वात् । यत्प्रमेयं तदभिधेयं यथा घटः । तथा चायं तस्मात्तथेति । अत्र शब्दस्याभिधेयत्वं साध्यं प्रमेयत्वं हेतुः । स च केवलान्वय्येव । यदभिधेयं न भवति तत्प्रमेयमपि न भवति यथामुक इति व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात् । यस्य तु व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति तत्केवलव्यतिरेकि । यथा- जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यत् सात्मकं न भवति तत् प्राणादिमन्न भवति, यथा घटः । न चेदं जीवच्छरीरं तथा तस्मान्न तथेति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अत्र हि जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वं साध्यं, प्राणादिमत्त्वं हेतुः । स च केवलव्यतिरेकी, अन्वयव्याप्तेरभावात् ।

तथैव अन्येषु प्रमाणप्रतिपादकेषु ग्रन्थेसु बहुविधान्यनुमानलक्षणानि समुपन्यस्य व्याख्यातानि विवेचितानि परिष्कृतानि च सन्ति । अत्र तु दिङ्मात्रं निर्दिष्टानि आवेद्यन्ते ।

उपमानम्

अनुमानवत् करणव्युत्पत्त्या उपमानशब्दोऽपि निष्पद्यते । तथा चोपमितिकरणमुपमानमिति तल्लक्षणमुपपन्नं भवति । तत्रोपमानमुपमितिघटितम् । तथा च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः । अर्थात् श्रुतादिदेशवाक्यस्य प्रमातुरप्रसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसारूप्यज्ञानमिन्द्रियजं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलमुपमानम् । यथोक्तं सूत्रे **प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् (न्यायभाष्यम् :१९९८:२६)** । यथा यादृशो गौस्तादृशो गवय इति । वार्तिकेऽपि यथोक्तमुपमानम्- **आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सारूप्यज्ञानम् उपमानमिति (न्यायवार्तिकम् :१९९७:५४)** । अनेन प्रकारेण नैयायिका उपमानस्य स्वतन्त्रप्रमाणत्वमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र सादृश्यज्ञानस्योपमितनात्मिकायाः प्रमाया असाधारणकारणत्वात् ।

शब्दः

आप्तस्योपदेशः शब्दः प्रमाणम् । **आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापविषया प्रयुक्तोपदेष्टा, साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्तिस्तया प्रवर्तते इत्याप्तः ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणं तया च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्ते इति (न्यायभाष्यम् :१९९८:२७)** । शब्दस्य लक्षणञ्चेत्थं निरूपितं सूत्रे- **आप्तोपदेशः शब्दः । स च द्विविधः दृष्टाद्रदृष्टार्थत्वात् (पूर्ववत् :२७-२८)** ।

इह लौकिके दृष्टोऽर्थः दृष्टार्थः । घटमानय इत्यादिरूपः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि पारलौकिकोऽर्थऽदृष्टार्थः । शाब्दबोधासाधारणकारणं शब्दाख्यं प्रमाणमित्यर्थः ।

मीमांसादर्शने प्रमाणविचारः

भट्टमते अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमा, तस्या करणम् प्रमाणमिति । उक्तञ्च कुमारिलेन- **सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा (श्लोकवार्तिकम् :१९७८:१५१)** इति । तथैव कुमारिलमतानुयायि नारायणेनाप्युक्तं वर्तते-

तस्मादज्ञाततत्त्वार्थज्ञानसाधनमेव नः ।

प्रमाणमिति निर्णीतं तद्विशेषानथ ब्रुवे ॥ (मानमेयोदयः :१९७८: १०)

अत्र अज्ञातपदेन ज्ञातविषययोः स्मृत्यनुवादयोर्निरासः कियत इति ।

प्राभाकरमते अनुभूतिः प्रमाणमिति । उक्तञ्च-

प्रमाणमनुभूतिः सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।

पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥ (प्रकरणपञ्चिका :१९६१: १०४) इति

अर्थात् पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिरुच्यते । तद्भिन्नं स्वरूपपरिच्छित्तिरनुभूतिरित्युच्यते । अनुभूतिः प्रमाणमित्यत्र प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः । अनुभूतिरिति लक्षणपरम् । अनुभवत्वं स्मृतिभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वम् । स्मृतिश्च प्रमाणसामान्यलक्षणमिति फलति । अनुभवत्वञ्च

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

संस्कारजन्यं ज्ञानम् । पार्थसारथिमिश्रेणापि प्रमायाः लक्षणमित्थं निर्दिष्टम्- **कारणदोषबाधज्ञानरहितमगृहीतग्राहिज्ञानं प्रमाणम्** (**शास्त्रदीपिका :१९४८ :४५**) इति ।

तत्र भाट्टसम्प्रदाये षड् प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । यथोक्तम्-

प्रत्यक्षमनुमानं च शब्दं चोपमितिस्तथा ।

अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि मादृशाम् ॥ (मानमेयोदयः :१९७८ः १०) ।

अर्थात् प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अभावः इति प्रमाणानि षड्विधानि ।

परन्तु प्रभाकरमते तु पञ्चविधान्येव प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति । ते च-

तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा ।

शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम् ॥ (प्रकरणपञ्चिका :१९६१ :१०४)

प्रत्यक्षम्

अक्षमक्षं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम् । तत्र भाट्टमते इन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षम् । इन्द्रियञ्च- **यत्सम्प्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं ज्ञानं जनयतीन्द्रियम् (शास्त्रदीपिका :१९४८ :३६)** । तानि चेन्द्रियाणि- चक्षूरसनघ्राणस्पर्शश्रोत्राणि मनश्चेति षट् । इन्द्रियसन्निकर्षस्तु द्विविधः- संयोगः, संयुक्ततादात्म्यं चेति । यदा चक्षुरादीना इन्द्रियेण पृथिव्यादीनां विषयाणां ग्रहणं भवति तदा संयोगः सन्निकर्षः । यदा तु चक्षुरादिसंयुक्तेषु पूर्वोक्तेषु पृथिव्यादिषु तदात्मभूतानां जातिगुणकर्मणां ग्रहणं तदा संयुक्ततादात्म्यं सन्निकर्षः । तत्र प्रत्यक्षस्य लक्षणं यथोक्तम्- **सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्** (**जैमिनीयसूत्रम् :१।१।४**) ।

अर्थात् पुरुषस्येन्द्रियाणां सति- विद्यमाने विषये सम्प्रयोगे सति, यद् बुद्ध्या ज्ञानस्य जन्म तत् प्रत्यक्षम् ।

तच्चेन्द्रियसन्निकर्षजं ज्ञानं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति । उक्तञ्च- **तत्रेन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमेव द्रव्यादिस्वरूपमात्रावगाहि शब्दानुगमशून्यं यत्संमुग्धज्ञानं जायते तद् विशिष्टकल्पनाभावान्निर्विकल्पकमित्युच्यते (मानमेयोदयः :१९७८ः२०)** ।

अर्थान्नामजात्यादियोजनारहितं यज्ज्ञानं तन्निर्विकल्पकम् । उक्तञ्च कुमारिलेनापि-

अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

वालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ।

न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।

तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावसीयते ॥ (श्लोकवार्तिकम् :१९७८ः १२१-२२)

नामजात्यादियोजनासहितं यज्ज्ञानं तत् सविकल्पकम् । यथोक्तम्- **यत्तु तदनन्तरं शब्दस्मरणसहकृतं जात्यादिविशिष्टवस्तुविषयं रक्तोऽयं घटोऽयम् इत्यादिव्यक्तविज्ञानं तत्सविकल्पकम् (मानमेयोदयः :१९७८ः२०)** इति ।

कुमारिलभट्टेनापि निर्विकल्पकादुत्तरकालं जात्यादिभिर्विकल्प्य वस्तु यया बुद्ध्या गृह्यते सापि प्रत्यक्षमेवेति सविकल्पकप्रत्यक्षमुक्तम् । यथा-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।

बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ (श्लोकवार्तिकम् :१९७८:१२४) इति ।

प्रमाणफलविषये पुनश्चोक्तम्-

यद्वेन्द्रियं प्रमाणं स्यात् तस्य वाऽर्थेन संगतिः ।

प्रमाणफलते बुद्ध्योर्विशेषणविशेष्ययोः ।

हानादिबुद्धिफलता प्रमाणं चेद् विशेष्यधीः ॥ (पूर्ववत् : ११०-१३) ।

प्रभाकरमते तु साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । साक्षात्वमपि स्वेन रूपेण वस्तुभानम्, लिङ्गादिभिः न स्वेन रूपेण वस्तु प्रथते, किन्तु परसम्बन्धितारूपेण । अतः अक्षमक्षं प्रति वर्तत इति प्रत्यक्षम् । तच्च मेयमातृप्रमास्वरूपमिति त्रिपुटं भवति । यथोक्तम्-

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेयमातृ प्रमासु सा ।

मेयेष्विन्द्रिययोगोत्या द्रव्यजातिगुणेषु सा ॥ (प्रकरणपञ्चिका :१९६१:१०४) इति

प्राभाकरमते सन्निकर्षः त्रिविध एव- संयोगः, संयुक्तसमवायः, समवायश्च । रूपत्वादीनामभावात् संयुक्तसमवेतसमवायो नादरणीयः । शब्दत्वस्याभावात् समवेतसमवायोऽपि न । अभावस्य चाभावात् समवायस्य च प्रत्यक्षत्वाभावाद् विशेषणविशेष्यभावोऽपि नाङ्गीकरणीयः ।

भाट्टवत् प्राभाकरैरपि प्रत्यक्षं द्विविधं प्रोक्तं सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन । यथोक्तम्-

सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।

आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा ॥ (पूर्ववत् :१०४) इति

तत्र विकल्पो नाम- भेदको धर्मः जात्यादि, स्तैस्सह विकल्पेन वर्तत इति सविकल्पकम् । तच्च जात्यादिभिर्व्यावृत्तं शब्दोल्लेखि पञ्चधा । यथा- पटोऽयम्, कृष्णोऽयम्, गच्छति कृष्णः, गौतमोऽयम्, दण्डीति विशिष्टः प्रत्ययः ।

निर्गतो विकल्पो यस्मान्निर्विकल्पकम् । अविकल्पशब्देनात्र निर्विकल्पकमुच्यते । प्रथममक्षसन्निपातोत्पन्नमापातजं वस्तुमात्रग्राहकं विकल्पावस्थात्प्रागवस्थं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति ।

एतन्मते प्रमाणफलमित्थं निरुपितम्-

मानत्वे संविदो बाह्यं हानादिकं फलम् ।

ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥ (पूर्ववत् :१९१)

अनुमानम्

अनु पश्चान्मीयतेऽनेनेत्यनुमानम् । व्याप्यदर्शनादसन्निकृष्टार्थज्ञानमनुमानम् । व्याप्तिश्च स्वाभाविकः सम्बन्धः । स्वाभाविकत्वं चोपाधिराहित्यम् ।

अनुमानं ज्ञातसम्बन्ध इति भाष्यवचनमुद्भाव्य ब्रवीति कुमारिलः-

प्रमाता ज्ञातसम्बन्धः एकदेश्यथ वोच्यते ।

तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्यते समुदायिनौ ॥ (श्लोकवार्तिकम् :१९७८:२४६)

तस्यैकदेशः समुदायी, तस्य दर्शनात् यल्लिङ्गलिङ्गिद्वयं तत्समुदाय एव ज्ञातसम्बन्धः,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समुदाय्यन्तरे बुद्धिरिति समुदायिवचनावेकदेशशब्दाविति ।

स्वाभाविकः सम्बन्धग्रहणञ्च- आदौ तावन्महानसादौ भूयो भूयो धूमस्याग्निसम्बन्धं पश्यन् क्रमेण च महानसत्वगृहत्वग्रामत्वादीनुपाधित्वेनाशंक्य व्यभिचारादर्शनेन निरस्यन्नन्यानप्युपाधीन् निपुणं निरूप्य योग्यानुपलम्भेन निराकुर्वन् भूयोदर्शनोपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहकृतेनेन्द्रियेण सोऽयमेकरूप एव धूमाग्न्योः स्वाभाविकः सम्बन्ध इति निश्चिनोति । यथा पर्वते धूमवत्वदर्शनादग्निमत्वज्ञानमिति ।

प्राभाकरमतेऽपि ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे या बुद्धि र्जायते तदनुमानम् । उक्तञ्च-

ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।

एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधिते ॥ (प्रकरणपञ्चिका :१९६१:१९६)

ज्ञातः सम्बन्धनियमो यस्य, तस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे या बुद्धिः, साऽनुमानमित्यर्थः । अर्थाद् ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यादिलक्षणं सम्बन्धनियमज्ञानादेकदेशस्य दर्शनाद्धर्मिग्रहाच्च, यत्पश्चाज्जायते ज्ञानं, तदनुमानमित्यर्थः ।

प्राभाकरमते धूमस्याग्निसम्बन्धः सकृद्दर्शनादेवावगम्यत इति सकृद्दर्शनगम्यैव व्याप्तिः । उपाधिशङ्कानिरासार्थमेव तु भूयो दर्शनमर्थ्यते ।

भाट्टमते प्रथमन्तावदनुमानं त्रिविधं अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकिभेदेन । पुनश्चानुमानं दृष्ट सामान्यतोदृष्टभेदेन द्विविधमाहुः । यथोक्तं कुमारिलमतानुयायिनारायणेन-

दृष्टैकव्यक्तिविषयं दृष्टमिष्टं हि मादृशाम् ।

कृतिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यनुमितिर्यथा ॥

एवं सामान्यतो व्याप्तिर्दृष्ट्या यत्रानुमीयते ।

तद्धि सामान्यतो दृष्टं यथा वह्न्यनुमादिकम् ॥ (मानमेयोदयः :१९७८: ६६)

तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन पुनरपि द्विविधम् । यत्र स्वयमेव धूमादिकं दृष्ट्वा व्याप्त्यादिनिरूपणेनानुमीयते तत्स्वार्थम् । परार्थानुमानं वाक्यात्मकम्, स्वार्थानुमानं तु ज्ञानात्मकम् । स्वस्मादिदं स्वार्थम् - येन स्वयं प्रतिपद्यते, तत्स्वार्थम्, येन परं प्रतिपादयति, तत् परार्थम् । उक्तञ्च-

यदा पुनः स एवार्थः परवाक्येन बोध्यते ।

तदा परार्थमित्याहुस्तयोरेतावती भिदा ॥(पूर्ववत् :६८)

परार्थानुमानं अवयववाक्यरूपात्मकम् ।

प्राभाकरमते द्विविधमनुमानस्य प्रमेयम्, किञ्चिद्दृष्टस्वलक्षणम् । यथा वह्न्यादि । किञ्चिच्चादृष्टलक्षणम्, यथा कर्मादि । पुनश्च स्वयमनुसंहितयाऽनुमानोत्पादकसामग्र्या, परप्रयुक्तवाक्योद्बोधितया च अनुमानं द्विविधमिति ।

शब्दः

भाट्टमते असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं च शाब्दमित्युक्तम् । इदमेवागम इति चोच्यते । यथोक्तम्-

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

तत्र तावत्पदैर्ज्ञातैः पदार्थस्मरणे कृते ।

असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं शाब्दमितीर्यते ॥ (पूर्ववत् :९५)

अत्र असन्निकृष्टपदेन च अनुवादानां बाधितार्थानां च वाक्यानामप्रामाण्यमुक्तम् । तथैव वाक्यार्थज्ञाने आकांक्षाः, योग्यता, सन्निधिश्चेति हेतुस्त्रैविध्यमुक्तम्-

अत्राकांक्षा च योग्यत्वं सन्निधिश्चेति तत्त्रयम् ।

वाक्यार्थावगमे सर्वैः कारणत्वेन कल्प्यते ॥ (पूर्ववत् :१००)

तच्च शाब्दं द्विविधं पौरुषेयमपौरुषेयञ्च । तत्राप्तवचः पौरुषेयं वेदवचोऽपौरुषेयम् । आद्यो यथा गामानयेत्यादि, द्वितीयः स्वर्गकामो यजेदित्यादि ।

प्राभाकरमते तु वैदिक एव शब्दः प्रमाणम् । पुरुषवचनानि तु वक्त्रभिप्रायानुमापकान्येव न स्वयमेव वाक्यार्थं बोधयन्ति, शङ्काकुण्ठितशक्तित्वाद् व्युत्पत्तिसमयसिद्धापि शब्दानां बोधकशक्तिर्व्यभिचारबहुलेषु पौरुषेयवचनेषु तदाशङ्कया कुण्ठिता भवति । उक्तञ्च शालिकनाथेन- **लौकिकं वाक्यं नार्थे स्वयं निश्चयमुत्पादयति, लौकिकवचसामनृतभूयिष्ठत्वादर्थव्यभिचारस्य शङ्कितत्वात् । यो हि पुरुष एवमवधारितः- नायमशक्तः न प्रमादी नायमविज्ञायान्वयमर्थानामन्वितार्थानि प्रयुंक्त इति, तद्वाक्यप्रयोगस्यान्वयज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञानं तावदनुमीयते, ज्ञानं हि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञेयानुमाने भवत्येव लिङ्गम् । तद्वाक्यस्यानुवादकतैव, अत एव लौकिकं वचनं न शाब्दं प्रमाणम् (प्रकरणपञ्चिका :१९६१:२४२-४४)** इति ।

उपमानम्

उपमितेः करणमुपमानम् । सादृश्यज्ञानमुपमितिः । उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति । यथोक्तं नारायणेन-

दृश्यमानार्थसादृश्यात् स्मर्यमाणार्थगोचरम् ।

असन्निकृष्टसादृश्यज्ञानं ह्युपमितिर्मता ॥ (मानमेयोदयः :१९७८:१०९)

यथा गवये गोसादृश्यदर्शनानन्तरं स्मर्यमाणे गवि गवयसादृश्यज्ञानम् । कुमारिलेनापि उक्तं वर्तते-

तस्माद्यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ।

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥(श्लोकवार्तिकम् :१९७८: ३१५-१६)

अर्थात् यस्मादेव प्रत्यक्षे गवये न किञ्चिदुपमानस्य प्रमेयमस्ति, तस्मात् स्मर्यमाणैव गौर्गवयसादृश्यविशिष्टा तद्विशिष्टं वा सादृश्यमुपमानस्य प्रमेयम् । यत्सादृश्यं दृश्यमानमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति तदुपमानं प्रमेयबुद्धिजनकमेव सादृश्यमिन्द्रियप्रत्यक्षमुपमानं यथा गवयदर्शनमिति सादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं गोस्मरणस्य जनकमिति । यद्वा, सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे यां बुद्धिमुत्पादयति सा उपमानम्, यथा गवयदर्शनं यस्य गोस्मरणस्य जनकं तदिति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

प्रभाकरमतानुयायिशालिकनाथेनापि उपमानस्य लक्षणमित्थं निगदितम्- **सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानम् (प्रकरणपञ्चिका :१९६१: २६७)** इति । अर्थात् दृष्टगोः पुरुषस्य तत्सदृशं गवयं पश्यतो यद्गोविषयकं गवयगतसादृश्यज्ञानम्, तदुपमानम् ।

अर्थापत्तिः

अर्थापत्तिशब्दोऽर्थस्याऽऽपत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन प्रमाणपरः । उक्तञ्च-

अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम् ।

तदार्थापत्तिरित्येवं लक्षणं भाष्यभाषितम् ॥(मानमेयोदयः :१९७८: ११६)

अयमाशयः- गणितागममूलेनानुमानेन देवदत्तो गृहे बहि र्वा क्वचिज्जीवति इति साधारण्येनावगम्यते । तस्य गृहे नास्तीत्यनेन विरोधे सति अविरोधाय बहिरस्ति इति कल्प्यते । तदिदं प्रमाणद्वयविरोधकरणमर्थापत्तिज्ञानमिति । उक्तञ्च कुमारिलेनापि-

प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृदा ॥(श्लोकवार्तिकम् :१९७८:३२०)

भाट्टमते सा पुनर्द्वयी दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिश्चेति । अतः प्रमाणपञ्चपूर्विका दृष्टार्थापत्तिः पञ्चधा । श्रुतार्थापत्तिस्त्वेकविधेत्येतासां संकलनेन षड्विधाऽर्थापत्तिः पर्यवस्यति । दृष्टार्थापत्तावर्थस्य कल्पना भवति, श्रुतार्थापत्तौ शब्दरूपं प्रमाणं कल्प्यते । अयं विशेषो वार्तिककृताऽभ्यधायि । यथा-

दृष्टः पञ्चभिरप्येषा भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।

प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविलक्षणा ॥ (पूर्ववत् :३२०)

श्रुतार्थापत्तिविषये यथोक्तं नारायणेन-

यत्र त्वपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयसिद्धये ।

शब्दोऽध्याह्रियते तत्र श्रुतार्थापत्तिरिष्यते ॥ (मानमेयोदयः :१९७८:१२६)

अयमाशयः- यथा द्वारं द्वारं इत्यस्मिन् वाक्ये अन्वयसिद्ध्यर्थं शब्दगम्येन आवरणाद्यार्थान्तरेण भवितव्यमिति साधारणप्रमाणम् । तस्य श्रुतशब्दानुपलम्भेन बाधे सति अश्रुतशब्दगम्यत्वेन आवरणाद्यर्थः कल्पनीयः । तत्र च शब्देन सहैव आवरणाद्यर्थकल्पनोद्युक्तः शब्दादेवार्थावगतेः लाघवतः शब्दमेव कल्पयति । सेयं शब्दकल्पनारूपा श्रुतार्थापत्तिः ।

प्राभाकरमतानुयायिशालिकनाथेन तु अर्थापत्तेः लक्षणमित्थं निरूपितम्-

विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनाऽनुपपन्नताम् ।

नयताऽदृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥ (प्रकरणपञ्चिका :१९६१:२७२)

अर्थाद् दृष्टेनार्थेनाऽदृष्टस्याऽर्थस्याऽर्थान्तरकल्पनायामसत्यामनुपपत्तिमापादयता याऽर्थान्तरकल्पना, साऽर्थापत्तिः । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्याऽदृष्टस्य कल्पना ।

एतन्मते आवरणाद्यर्थस्यैव कल्प्यतया शब्दकल्पनाभावात् श्रुतार्थापत्तिर्नास्ति इत्याह ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

अनुपलब्धिः(अभावः)

भावभिन्नोऽभावः । स च ह्यनुपलम्भहेतुः । तस्य च ज्ञानाभावरूपत्वादभावः प्रमाणमित्युच्यते । अनुपलब्धिविषये यथोक्तं मानमेयोदये-

अथोपलम्भयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ।

अभावाख्यं प्रमाणं स्यादभावस्यावबोधकम् ॥ (मानमेयोदयः :१९७८:१२९)

अभावस्यावबोधार्थं अभावाख्यं प्रमाणं स्वीकरणीयमिति फलितार्थः । अस्यावबोधनार्थं तु-

विषयं तदधीनांश्च सन्निकर्षादिकान् विना ।

उपलम्भस्य सामग्रीसम्पत्तिः खलु योग्यता ।

सा च ज्ञाततयाभावज्ञानस्य सहकारिणी ।

अज्ञातोऽनुपलम्भस्तु सत्तामात्रेण बोधकः ॥ (पूर्ववत् :१२९)

अर्थात् विषयभूतं घटं तदधीनांश्चेन्द्रियसन्निकर्षादीन् विना यच्चक्षुरुन्मीलनालोकसम्पातमनःप्रणिधानादिकं घटोपलम्भकारणं तत्सर्वमिदानीमेव सञ्जातमित्यवगमे सति तत्सहकृतः सन् घटानुपलम्भो घटाभावं बोधयति इति ।

अभावविषये कुमारिलेनाप्युक्तं वर्तते-

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपं न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ (श्लोकवार्तिकम् :१९७८:३३५)

अर्थात् वस्तुसत्तावबोधार्थं यत् प्रमाणपञ्चकं तद् यत्र घटादौ वस्तुरूपे सत्यामेव प्रसक्तौ न जायते तत्र घटादावभावस्य प्रामाण्यमित्यर्थः ।

अनुपलम्भस्तु द्विविधः प्रमाणाभावरूपः, स्मरणाभावरूपश्चेति । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणाभावरूपादनुपलम्भाद् घटाभावज्ञानम् । एवम् अनुमानगम्यार्थानामभावग्रहणे योग्यानुमानादयो बोधको द्रष्टव्यः ।

स्मरणाभावाद्यथा प्रातरिह मैत्रो नासीदिति सायंकाले ज्ञानम् ।

प्राभाकरास्तु अभावस्याऽधिकरणात्मकत्वमङ्गीकुर्वन्तोऽधिकरणस्य भूतलादेरिन्द्रियग्राह्यत्वेन भावातिरिक्तस्याऽभावस्य प्रमेयस्यैवाभावात्तदर्थमनुपलब्धेः प्रमाणत्वेनाऽश्रयणं नोपपद्यत इति वदन्ति ।

उभयोर्पार्थक्य परिशीलनम्

तत्र प्रथमन्तावत् प्रमाणलक्षणविषये एव मीमांसकनैयायिकयोः मतवैभिन्यं दृश्यते । भाट्टमीमांसका अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमाणमिति वदन्ति । तत्र अज्ञातावगमस्यैव प्रमात्वे घटोऽयं घटोऽयं इति धारावाहिकज्ञानेषु द्वितीयादीनां अप्रमात्वं स्यादिति नैयायिकानां कथनम् । भाट्टा सूक्ष्मकालखण्डभेदेन तत्र अप्रमात्वं नास्तीति वदन्ति, परन्तु नैयायिकाः कालाशानामौपाधिकत्वाद् धारावाहिकज्ञाने तेषां क्षणभेदकल्पना नैव सम्भवति अतः भाट्टानां प्रमाणलक्षणं न समीचीनमिति वदन्ति । तथा च भ्रमसंशयादीन् अपि अज्ञातत्वात् प्रमात्वापत्ति स्यादिति नैयायिकानामाक्षेपः ।

तत्र प्राभाकराः अनुभूतिः प्रमाणम्, स्मृतिव्यतिरिक्ता च संविदनुभूतिरिति वदन्ति, परन्तु तन्न शोभनम्,

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

यतो हि तदपि भ्रमादीनां साधनात् तेषामपि स्मृतिव्यतिरिक्तत्वात् तेषु अतिव्याप्तम् । किञ्च सर्वज्ञानेष्वपि आत्मा ज्ञानस्वरूपं विषय इति त्रितयमपि प्रकाशते प्रभाकरमते । अतः स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानस्यैव प्रमाणत्वे स्मृतेरात्मस्वात्मांशयोरप्रामाण्यं स्यादित्यव्याप्तिरस्तीति नैयायिकानामाक्षेपः । अतः यत्र यदस्ति, तत्र तस्यानुभवः प्रमा, तद्वति तत्प्रकारकोनुभवो वा इति नैयायिकानामाशयः ।

प्रत्यक्षलक्षणविषये भाट्टमीमांसकनैयायिकयोः मानं समानं दृश्यते । तत्र भाट्टा इन्द्रियसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति वदन्ति, नैयायिकनयेऽपि इन्द्रियार्थसन्निकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षप्रमाण भेदविषयेऽपि भाट्टनैयायिकयोः साम्यं भजेते सविकल्पनिर्विकल्पभेदेन । परन्तु नैयायिकाः संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्यभावश्चेति षोढा लौकिकसन्निकर्षः मन्यन्ते । तथा च अलौकिकस्तु सामान्यलक्षणः, ज्ञानलक्षणः, योगजश्चेति त्रिविधः' इति चेत् भाट्टाः संयोगः, संयुक्ततादात्म्यभेदेन द्विविधः सन्निकर्षः ।

प्रभाकरमते साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । तच्च मेयमातृप्रमास्वरूपमिति त्रिपुटं भवतीति प्रतिपादितम् । परन्तु नैयायिकाः तन्न सहन्ते, यतो हि नामादिपरसम्बन्धिरूपेण भानात् सविकल्पकस्य असाक्षात्वं स्यात्, यदि परसम्बन्धिरूपभाने सत्यपि स्वरूपधीरप्यस्ति इत्युच्यते चेत् तर्हि अनुमानादिष्वपि तथाभावात् साक्षात्वं स्यात् इति नैयायिकानामाशयः । तत्र प्राभाकरा खलु प्रत्यक्षस्य द्वैविध्ये स्वीकृते सत्यपि संयोगः, संयुक्तसमवायः, समवायभेदेन त्रेधा सन्निकर्षमाहुः ।

भाट्टमते व्याप्यदर्शनादसन्निकृष्टार्थज्ञानमनुमानम् । अनुमानं ज्ञातसम्बन्धः । अर्थात् यल्लिङ्गलिङ्गिद्वयं तत्समुदाय एव ज्ञातसम्बन्धः, तस्यैकदेशः समुदायी, तस्य दर्शनात् समुदाय्यन्तरे बुद्धिरिति समुदायिवचनावेकदेशशब्दाविति । व्याप्तिश्च स्वाभाविकः सम्बन्धः । स्वाभाविकत्वं चोपाधिराहित्यम् ।

न्यायमते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम् । व्याप्तिबलेन अर्थगमकं लिङ्गम् । तस्य तृतीयं ज्ञानं परामर्शः उत वा व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । साहचर्यनियमो व्याप्तिः, अथवा स्वाभाविकश्च सम्बन्धो व्याप्तिः । न त्वोपाधिकः' इति तर्कभाषायां प्रोक्तम् । अतोऽनुमानप्रमाणलक्षणविषये भाट्टनैयायिकयोः तथा भेदो नास्ति । यतो हि उभये च दर्शने व्याप्तिबलेनार्थगमकं लिङ्गमिति स्वीकृतत्वात् ।

प्राभाकरमतेऽपि ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेशदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे या बुद्धिर्जायते साऽनुमानम् । एतन्मते धूमस्याग्निसम्बन्धः सकृद्दर्शनादेवावगम्यत इति सकृद्दर्शनगम्यैव व्याप्तिरिति । तन्न शोभनम्, यतो हि अनुमानाङ्गभूत एव सम्बन्धो व्याप्तिरित्युच्यते, निरूपाधिकत्वविशिष्टस्यैव च सम्बन्धस्यानुमानाङ्गत्वं, न धूमाग्निसम्बन्धमात्रस्य । निरूपाधिकत्वावधारणं च भूयोदर्शनसाध्यमेव इति तैरप्युक्तम्, अतो भूयोदर्शनगम्यैव निरूपाधिकसम्बन्धरूपा व्याप्तिः ।

तत्र भाट्टमीमांसकाः व्यतिरेकि अनुमानं नैवाभ्युपगच्छन्ति । उक्तञ्च-

तं च कौमारिलाः प्रायो नेच्छन्ति व्यतिरेकिणम् ।

तत्स्थाने चाभिषिञ्चन्ति पञ्चमीं प्रमितिं पुनः ॥(मानमेयोदयः :१९७८:६१)

अर्थापत्तेरेव तस्यान्तर्भावादिति तेषामभिप्रायः ।

तत्र नैयायिकाः प्रथमन्तावत् अन्वयव्यतिरेकि- केवलान्वयि- केवलव्यतिरेकि हेतूनां त्रयाणां सत्त्वात् त्रिविधमनुमानमिति निगीरन्ति । सूत्रकारेणापि अनुमानस्य त्रैविध्यमुक्तं वर्तते- **अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टञ्च (न्यायसूत्रम् :१।१। ५)** इति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पुनश्चापरया दृष्ट्या दृष्ट सामान्यतोदृष्टभेदेन अनुमानं द्विविधमिति वदन्ति भाट्टाः प्रभाकराश्च । ततश्च पुनरपि स्वार्थपरार्थभेदेनापि अनुमानं द्विविधमिति मीमांसकमते । न्यायदर्शनेऽपि एतदनुमानप्रमाणविभजनं स्वीकृतमस्ति ।

तथैव परार्थानुमानवाक्ये प्रयुक्तेषु प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनादिषु पञ्चावयवेषु मध्ये त्रैविध्यमेव स्वीकुर्वन्ति मीमांसकाः । यथोक्तं वर्तते-

प्रतिज्ञाया निगमनं हेतुनोपनयस्तथा ।

गतार्थ इति कः कुर्यात्पञ्चावयवघोषणम् ।

तस्मात् त्र्यवयवं ब्रूमः पौनरुक्त्यासहा वयम् ।

उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥(मानमेयोदयः :१९७८:६९-७०)

अर्थात् इमे त्र्यवयवा एव स्वीकुर्वन्ति- प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम् उत वा उदाहरणम्, उपनयः, निगमनञ्चेति ।

तथा च कुमारिलमीमांसकाः असिद्धिरनैकान्तिको बाधक इति हेत्वाभासत्रयमङ्गीकुर्वन्ति । परन्तु भाट्टमतानुयायि नारायणेन तु चत्वारो हेत्वाभासाः निगदिता सन्ति- **असिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकोऽसाधारणश्चेति चत्वारस्तदाभासाः (पूर्ववत् :७५)** इति । तथैव पार्थसारथिमिश्रेण तु पञ्च हेत्वाभासा इत्युक्ता वर्तते । ते च- **स्वरूपासिद्धः, सम्बन्धासिद्धः, व्यतिरेकासिद्धः, आश्रयासिद्धः, व्याप्यसिद्धिश्चेति (शास्त्रदीपिका : १९४८: ६५) ।**

परन्तु न्यायनये तु पञ्चैव हेत्वाभासाः स्वीकृताः सन्ति । ते च- **असिद्ध- विरुद्ध- अनैकान्ति- प्रकरणसम- कालात्ययापदिष्टभेदात् (तर्कभाषा :२०५७: २४६)** इति । अतो हेत्वाभासविषयेऽपि उभयोः मतवैभिन्यं दृश्यत एव ।

भाट्टमीमांसकाः गवये गोसादृश्यदर्शनान्तरं स्मर्यमाणे गवि गवयसादृश्यज्ञानमुत्पद्यते । तदेवोपमानमिति । तत्र गवयस्थितसादृश्यदर्शनं करणं भवेत् चेत् फलं गोगतसादृश्यज्ञानमिति विदांकुर्वन्ति । फलतः असन्निकृष्टगोगतसादृश्यबोध एवोपमानमित्युक्त्वा नैयायिकसम्मतः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरूपात्मकं उपमानं नैवाभ्युपगच्छन्ति ।

नैयायिकास्तु अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानमिति मन्यन्ते । यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् यदा पुरुषः गोसादृश्यविशिष्टं पिण्डं पश्यति तदा तद्वाक्यस्मरणसहकृतं गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानमुपमानम् । तस्य करणमुपमिति । गोसादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानानन्तरमयमसौ गवयशब्दवाच्यः पिण्ड इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरुपमितिः । सैव फलमिति वदन्ति । तत्र मीमांसकाः सादृश्यज्ञानं उपमानमिति वदन्ति चेन्नैयायिकाः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतीतिरुपमानमिति मन्यन्ते । प्राभाकरास्तु सादृश्यं पदार्थान्तरमेवेति वदन्ति ।

भाट्टमते असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं च शाब्दमित्युक्तम् । तत्र आकांक्षाः, योग्यता, सन्निधिश्चेति वाक्यार्थज्ञाने हेतवो भवन्ति । एषां मते वाक्यार्थः पदार्थगम्य एव न तु पदशक्तितः'इति । शब्दप्रमाणं द्विविधं पौरुषेयमपौरुषेयञ्चेति नैयायिकवन्मन्यन्ते ।

परन्तु प्राभाकरमते पदाभिधेय एवान्वितरूपो वाक्यार्थः, न तु पदार्थगम्यः । एषां मते वैदिकमेव शाब्दं प्रमाणम् । पौरुषेयं तु शङ्काकुण्ठितशक्तित्वादप्रमाणम् । मीमांसकाः तात्पर्यमपि शाब्दबोधे कारणमिति वदन्ति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नैयायिकनये आप्तवाक्यं शब्दः । यथाभूतस्यार्थस्योपदेष्टा पुरुष एव आप्तः । वाक्यं तु आकांक्षायोग्यतासन्निधिमतां पदानां समूह एव । दृष्टाऽदृष्टार्थभेदेन स द्विविधः । फलन्त्वयं वाक्यार्थज्ञानमिति ।

अत्र नैयायिकाः वैदिकावैदिकयोः शब्दयोः प्रामाण्यं मन्यन्ते चेत् प्रभाकरमीमांसकाः वैदिक एव शब्दः प्रमाणं वदन्ति । तथा च वाक्यार्थज्ञाने आकांक्षायोग्यतासन्निधिश्चेति अपेक्ष्यते न्यायनये चेत् तात्पर्यमपि कुत्रचिच्चापेक्ष्यते मीमांसादर्शने इति विशेषः ।

भाट्टमते साधारणप्रमाणानां असाधारण्येन प्रमाणेन विरोधोपस्थिते सति अविरुद्धांशे तात्पर्यावाधारणमर्थापत्तिरित्युपपादितम् । प्रमाणद्वयविरोधोऽनुपपत्तिः नान्येन प्रमाणेनावगतो भवति, अतः अर्थापत्तिप्रमाणान्तरं स्वीकरणीयमेव । उक्तञ्च-

साधारणप्रमाणानामसाधारणमानतः ।

विरोधादविरुद्धांशे धीरर्थापत्तिरिष्यते ॥(मानमेयोदयः :१९७८:११७)

अर्थापत्तिः दृष्टार्था- श्रुतार्थाभेदेन द्विविधा । परन्तु प्राभाकरास्तु आवरणाद्यर्थस्यैव कल्प्यतया शब्दकल्पनाभावात् श्रुतार्थापत्तिर्नास्तीति मन्यन्ते ।

परन्तु नैयायिकास्तु अर्थापत्तेः पृथक् प्रामाण्यं नैवाभ्युपगच्छन्ति । अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिः । स तु केवलव्यतिरेकि अनुमानस्य विषयः, न तु पदार्थान्तरम् । यथा अयं देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानात्वे सति पीनत्वात् । यस्तु न रात्रौ भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभुञ्जानत्वे सति पीनो, यथा दिवा रात्रौ चाऽभुञ्जानोऽपीनो, न चायं तथा, तस्मान्न तथेति केवलव्यतिरेक्यनुमानेनैव रात्रिभोजनस्य प्रतीयमानत्वात् । किमर्थमर्थापत्तिः पृथक्त्वेन कल्पनीया इति नैयायिकाः वदन्ति ।

भाट्टमीमांसकाः अभावस्यावबोधनार्थं अभावाख्यं पृथक् प्रमाणं स्वीकरणीयमिति वदन्ति । अभावस्यावबोधनार्थं तु-

विषयं तदधीनांश्च सन्निकर्षादिकान् विना ।

उपलम्भस्य सामग्रीसम्पत्तिः खलु योग्यता ।

सा च ज्ञाततयाभावज्ञानस्य सहकारिणी ।

अज्ञातोऽनुपलम्भस्तु सत्तामात्रेण बोधकः ॥ (पूर्ववत् :१२९)

अर्थात् विषयभूतं घटं तदधीनांश्चेन्द्रियसन्निकर्षादीन् विना यच्चक्षुरुन्मीलनालोकसम्पातमनःप्रणिधानादिकं घटोपलम्भकारणं तत्सर्वमिदानीमेव सञ्जातमित्यवगमे सति तत्सहकृतः सन् घटानुपलम्भो घटाभावं बोधयति । अतो अभावस्य पृथक् प्रामाण्यं स्वीकर्तव्यम् । तच्च प्रमाणाभावरूपः, स्मरणाभावरूपश्चेति द्विविधमिति भाट्टाः । प्रभाकरास्तु अभावात्मकं प्रमाणं नाभ्युपगच्छन्ति । तस्याभावात् ।

नैयायिकाः अभावस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वद्भिरपि तस्य पृथक्त्वं नैव मन्यन्ते । यतो हि प्रत्यक्षे एव तस्यान्तर्भावात् । यद्यत्र घटोऽभविष्यत्तर्हि भूतलमिवाद्रक्ष्यदित्यादितर्कसहकारिणाऽनुपलम्भसनाथेन प्रत्यक्षेणैवाभावग्रहणात् तस्य पृथक्त्वं नास्तीति नैयायिकानां कथनम् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

निष्कर्षः उपसंहारः

लघुकायकेऽस्मिन् शोधलेखे न्यायमीमांसादर्शनयोः प्रमाणविषयकं पार्थक्यं परिशीलितं वर्तते । तत्र न्यायनये प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति चेत् मीमांसादर्शने भाट्टमीमांसकाः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदेन प्रमाणषट्कं मन्यन्ते चेत् प्राभाकरा प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तिभेदेन प्रमाणपञ्चकं स्वीकुर्वन्ति । अत्र प्रमाणस्वरूपविषये उभयोर्दर्शनयोका मान्यता वरीवर्तीति विषये चर्चां विधाय तेषां भेदविषयेऽपि तयोः पार्थक्यं प्रस्तुतं वर्तते । उभये च दर्शने प्रमाणपदार्थस्य स्थानं महत्त्वपूर्णं विद्यते । न्यायदर्शनं प्रमाणपदार्थप्रधानभूतं शास्त्रं मन्यते । अतो प्रमाणशास्त्रमित्यपि कथ्यते । मीमांसादर्शनेऽपि यथावश्यकं प्रमाणानां वर्णनं कृतं विद्यत एव । अतश्चोभयोर्दर्शनयोः प्रमाणस्य महत्त्वं सर्वोत्कृष्टमस्तीति निष्कर्षः ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आप्टे, वामनशिवरामः(२००९), *संस्कृत-हिन्दीकोशः*, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसीरिज आफिस ।

उद्योतकरः, भारद्वाजः(१९९७), *न्यायभाष्यवार्तिकम्*, (अनन्तलालठक्कुरेण संस्कृतम्), नवदेहली : भारतीयदार्शनिकानुसन्धानपरिषद् ।

गौतमः(१९९८), *न्यायसूत्रम्*, वात्स्यायनभाष्यसहितं सुदर्शनाचार्यशास्त्रिविरचितया प्रसन्नपदाख्यटीकया संवलितम्, अभिनव संस्करणम्, (सम्पादकः द्वारिकादासशास्त्रि), वाराणसी : बौद्धभारतीप्रकाशनम् ।

नारायणद्वयी(१९७८), *मानमेयोदयः*, स्वामीयोगिन्द्रानन्दकृतया हिन्दीव्याख्यया समलङ्कृता, (सम्पादकः योगिन्द्रानन्दः), वाराणसी : षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम् ।

भट्टः, कुमारिलः,(१९७८), *श्लोकवार्तिकम्*, पार्थसारथिमिश्रविरचितया न्यायरत्नाकरव्याख्यया सनाथम्, (सम्पादकः द्वारिकादासशास्त्री), वाराणसी : तारापब्लिकेशन्स् ।

भट्टः, जयन्तः,(वि.सं. २०२८), *न्यायमञ्जरी-१-२*, द्वितीयं संस्करणम्, (विवरणकारः सूर्यनारायणशुक्लः), वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसीरिज ।

मिश्रः, केशवः, (वि.सं. २०५७), *तर्कभाषा*, दशमसंस्करणम्, (व्याख्याकारः विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि), वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थान ।

मिश्रः, पार्थसारथिः,(१९४८), *शास्त्रदीपिका*, श्रीराममिश्रशास्त्रिणा संस्कृता-तदीयविरलटिप्पण्या संकलिता च, काशी : मेडिकल् हल् मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

मिश्रः, शालिकनाथः (१९६१), *प्रकरणपञ्चिका*, न्यायसिद्ध्याख्यव्याख्यया संवलिता, (सम्पादकः श्रीसुब्रण्यशास्त्री), वाराणसी : काशीहिन्दुविश्वविद्यालयः ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विवाहको धर्मशात्रीय आधार

✍ सुरेशराज पौडेल*

शोधसार:

गृहस्थाश्रम सनातन वैदिकधर्मका चार आश्रममध्येको श्रेष्ठ आश्रम हो । गृहस्थाश्रमको प्राण मानिएको संस्कार विवाह संस्कार हो । स्त्रीपुरुषको आत्मीय सम्बन्धलाई मर्यादामा सीमित गर्ने काम विवाहले गर्दछ । धर्मशास्त्रले निर्दिष्ट गरेका विवाहका आठ प्रकारमा ब्राह्म ,दैव ,आर्ष, प्राजापत्य, आसर ,गान्धर्व ,राक्षस , पैशाच पर्दछन् । उल्लेखित विवाहहरूमध्ये क्रमशः पहिलाका चार विवाहहरू उत्तम र पछाडिका चार विवाहहरू अधम मानिएका छन् । विवाहका निमित्त वरवधू दैवसमान कुलीन , उत्तम आचरण, शुभलक्षण र कुनै सङ्क्रमित रोगरहित हनपर्दछ । वरवधू उच्चकुलीन, अध्ययनशील,सवर्ण , युवा, पुंस्त्व र जनप्रिय हुनुपर्दछ । वेदाध्ययन र वेदव्रत दुबै सम्पन्न भएपछि गुरुलाई यथाशक्ति दक्षिणा प्रदान गरेर गुरुकै आज्ञाअनुसार समावर्तन गरेर घरमा आएपछि उचित लक्षण र गुणलेयुक्त वरका लागि वधू र वधूका लागि वर खोजेर विवाह गर्नुपर्छ भन्ने शास्त्रमा आर्ष वचन छ । कन्या रजोवती भएपछि मात्र विवाहयोग्य हुन्छिन् भन्ने शास्त्रीय मान्यता भएकोले वरवधूको विवाह वयस्क र उमेर पुगेपछि मात्र गर्नुपर्दछ । यसो भएमा कुमार र कन्या पनि सन्तान उत्पादनका लागि योग्य हुन्छन् अनि मात्र विवाह गर्नुपर्ने धर्मशास्त्रीय मत रहेको छ । विवाह के हो , कहिले गरिन्छ ? विवाहका प्रकार कति छन् र कस्ता छन् ? विवाहका धार्मिक र सामाजिक मान्यता केके हुन् ? भन्ने कुराको निष्कर्ष यस अध्ययनमा निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी: *अभ्युदय, आर्ष, आभूषण, प्रायश्चित्त ,पुंस्त्व, रति ।*

विषयप्रवेश

भगवान्‌ले संसारको अस्तित्व र उत्पत्तिको महसुस गरेर प्राणीहरूको सृष्टि , स्थिति र संहारका आधरमा यो संसार अगाडि बढाउनुभयो । साथै मानव सभ्यता प्रारम्भ भएसँगै मानिसका लागि साथीको आवश्यकता भयो , जसको फलस्वरूप मानिस समाजमा र समूदायमा बस्न थाल्यो । वासस्थानका हिसाबले कमजोर अवस्था, जीवनयापनका लागि खानेबस्ने कुराको जोहो आफैँले गर्नुपर्ने र त्यसमाथि जनावरहरूको त्रासका कारण सुरक्षित बन्न पनि मानिसलाई समाजको खाँचो महसुस हुन थाल्यो र विस्तारै समाज बन्न लाग्यो अनि सामूहिक कार्य सम्पादन तथा भोजन व्यवस्थापनका लागि पनि समूहमा बस्दा सहजताको अनुभव हुन थाल्यो । त्यसक्रमले निरन्तरता पाँउदै गएपछि यस युगमा मानिसहरूका सबै काम सामूहिकरूपमै हुन थाले । त्यो बेला बस्ने , खाने र रतिक्रियासमेत समूहमा हुने तथा स्त्रीपुरुषबीचमा देखिएका असहज व्यवहारलाई सीमा, संस्कार एवं मर्यादाजस्ता विषयमा स्थापित गराउन सामूहिक तथा पारिवारिक क्रियाबाटै विकसित परम्पराका रूपमा विवाह प्रारम्भ भयो । त्यही परम्परालाई आधार बनाएर विभिन्न श्रुति,स्मृति तथा ग्रन्थका आधारमा विधान र पद्धति विकसित भएका छन् । तिनै विकसित र विस्तृत वैदिक षोडश संस्कारमध्ये मुख्य मानिएको विवाह संस्कारलाई यहाँ धर्मशास्त्रीय मान्यतामा रहरे चर्चा गरिन्छ .

---

* *उपप्राध्यापक, वाल्मीकि विद्यापीठ ।*

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

समस्या कथन

वैदिक सनातन संस्कृतिका षोडश संस्कारहरूमध्ये प्रमुख संस्कार विवाह र विवाहका प्रकारको विश्लेषण गरेर समाजमा भइरहेको वैदिक पद्दतिको बारेमा यथार्थ र समाजोपयोगी निष्कर्ष निकाल्नु आजको आवश्यक विषय रहेको छ । वैदिक सनातनीय परम्पराका प्रमुख घटक विवाहका प्रकार र पद्दतिका सेरोफेरोमा रहेर अध्ययन गर्दै विश्लेषण गर्नु नै यस लेखको समस्या कथन रहेको छ ।

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत शोध लेखका उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् :

क) धर्मशास्त्रमा उल्लेखित विवाह संस्कारको ऐतिहासिकता , सामाजिकता र धार्मिक विवेचनाका बारेमा जानकारी दिनु,

ख) वैवाहिक कृत्य तथा व्यावहारिक महत्व प्रष्ट पार्नु ।

शोधविधि

प्रस्तुत लेखका निम्ति प्राथमिक सामग्री धर्मशास्त्रका मूलभूत ग्रन्थ नै हुन् ।कतिपय तत्थ्यलाई पुष्टि गर्नका निम्ति धर्मशास्त्रका मूल ग्रन्थका टीका ,वृत्ति , भाष्य , हिन्दी एवं नेपालीमा भएका सामग्री पनि प्रयोग गरिएका छन् । सङ्कलित सामग्रीलाई मूलतः वर्णनात्मक, गवेषणात्मक, विवेचनात्मक एवं तुलनात्मक विधिमा आधारित भएर अध्ययन गरिएको छ । धर्मशास्त्रका विभिन्न विद्वान्हरूसँग गरिएको प्रश्नावलीहरूबाट प्राप्त उत्तरहरू पनि शोधकार्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । पुस्तकालय तथा आधुनिक सञ्चार माध्यम नेटबाट प्रांप्त विवाहसँग सम्बन्धित धर्मशास्त्रीय विषयवस्तुहरू पनि प्रयोग गरिएको छ .

सैद्धान्तिक आधार

वह (प्रापणे) धातुमा वि उपसर्गपूर्वक "घञ्" प्रत्यय लागेपछि विवाह शब्दको निर्माण हुन्छ । विशिष्टं वहनम् यस्तो विग्रह अनुसार विशेष तरिकाले वहन गर्नु , जिम्मेवारी लिनु भन्ने हुन्छ । विवाहकर्म यस्तो धार्मिक वा सामाजिककर्म हो जसमा आ-आफ्नो धर्म ,समाजमा बाधा नपर्ने गरी एकजनाकी छोरी अर्काको छोरालाई वैदिक विधि र पद्धतिपूर्वक दिएर वा आ-आफ्नो इच्छाले पतिपत्नीको रूपमा सम्बन्ध जोडिनु वा वर र कन्या दुबैले एक आपसमा धार्मिक, सामाजिक तथा पारिवारिक दायित्वबोध गर्नु नै विवाह हो । विवाहको प्रथम उद्देश्य सृष्टिको विस्तारका लागि स्त्रीशक्ति र पुरुषशक्तिको एकीकृत सम्मेलन हो । आदिमकालमा विवाह संस्कार प्रयोगमा थिएन[1] र मानिसले आफ्नो कामेच्छा, भोग एवं राग शान्त पार्नका लागि गरिने नारीप्रतिका बलात् कर्महरूको न्यूनीकरण गर्नका लागि विवाह संस्कार महत्वपूर्ण संस्कार बन्यो । हाम्रा ऋषिमुनिहरूले धार्मिक कर्महरूको अनुष्ठान गर्नका लागि पतिपत्नी सँगसँगै हुनपर्ने व्यवस्था गरे ।[2] त्यसपछि संस्कारित विवाहको झनै महत्व बढ्दै गयो । सफल गृहस्थाश्रमका लागि पतिपत्नीबीच सामञ्जस्यता आवश्यक रहन्छ । गृहस्थधर्मको प्रमुख आशय वंशपरम्पराको रक्षा पनि हो । वंशको निरन्तरता पुरुष वा महिला एकले मात्र गर्न सक्दैनन् ।

१. अनावृत्ताः किल पुरा स्त्रिय आसन् वरानने ।
कामचारविहारिण्यः स्वतन्त्राश्चारुहासिनी ॥ १२८।१आदिपर्व ।

२ सहोभौ चरतां धर्ममितिवाचानुभाष्य च
कन्याप्रदानमर्भ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिःस्मृतः ॥३०।३मनुस्मृति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

नारीविनाको पुरुष र पुरुषविनाको नारी जीवन अपूर्ण हुन्छ ।[३] सन्तानोत्पादन गरी वंशपरम्पराको रक्षाका लागि विवाह गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान नै विवाहको सैद्धान्तिक आधार रहेको छ ।

धर्मशास्त्र

"धृञ्" धातुमा "मन्" प्रत्यय लागेर धर्म शब्दको निर्माण भएको मानिन्छ । मूलतः धर्म शब्द धारण वा पालन भन्ने अर्थ नै समाजमा बुझिएको छ । श्रुति, स्मृति, सदाचार र आफ्नो आत्माको सन्तोष नै धर्मको लक्षण हो ।[४] यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसःसिद्धिः स धर्मः अर्थात् वर्तमानमा जीवनको अभ्युदय र भावी कालमा निः श्रेयसको सिद्धि हुनु नै धर्म हो भनेर वैशेषिक दार्शनिक कणादको मत रहेको छ । मिमांसाशास्त्रले जुन कर्म प्रतिपादन गरेको छ त्यो नै शास्त्रविहित कर्म हो । मानवीय कर्म शास्त्रनिर्दिष्ट हुनुपदर्छ र त्यो नै धर्म हो भन्ने शास्त्रीय मान्यता रहेको छ । आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः जस्ता सूक्तिको आशय पनि धर्मशास्त्रले निर्देश गरेको कुरालाई स्वीकार नगर्ने, आचार पालन नगर्नेलाई वेदले रक्षा (पवित्र) गर्दैनन् भन्ने हो ।

धर्मशास्त्रले प्रत्येक वर्ण र जातिका सदस्यहरूलाई समाजको अभिन्न अङ्ग मानेको छ । आचार , व्यवहार र प्रायश्चित्तमा व्यक्तिको महत्वभन्दा सामाजिक महत्वलाई प्रधान मान्नुले धर्मशास्त्र प्रत्यक्ष सामाजिक विषय हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ । वेदले समाजमा रहेका अध्ययनशील मानिसहरूलाई मात्र प्रभावित गरेकाले सर्वसाधारणका लागि भनेर नै महर्षिहरूले विभिन्न वेदाश्रित स्मृतिहरुको रचना गरे । वेदलाई श्रुति र धर्मशास्त्रलाई स्मृति नामले चिनिन्छ ।[५] स्मृति शास्त्रहरूमा उल्लिखित, वर्ण धर्म, आश्रम धर्म, वर्णाश्रम धर्म, गुण धर्म, निमित्त धर्म साधारण धर्मको विषयमा ऋषिहरूले निर्देशन गरेको विधान नै धर्मशास्त्र हो ।

धर्मशास्त्रीय मतानुसार स्वयम्भू ब्रह्माले आफ्नो शरीरलाई दुई भागमा विभाजन गरी एक भागवाट नारी र अर्को एक भागवाट पुरुषको रचना गरेका हुन् ।[६] वैदिक सनातन धर्ममा मानवजातिको परमायु सय वर्ष मानेर[७] जीवनलाई चार भागमा विभाजन गरी आश्रमगत दृष्टिले गणना गरिएको छ । विज्ञानेश्वरले पाँच प्रकारका विशिष्ट धर्मसहित एक साधारण धर्मको चर्चा गरेका छन् ।[८] १.वर्णधर्म २.आश्रम धर्म ३.वर्णाश्रमधर्म ४.गुणधर्म ५.निमित्तधर्म ६.साधारण धर्म । वैदिक धर्मशास्त्रीय मान्यतामा चार प्रकारका ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्न्यास आश्रम प्रसिद्ध छन् । पच्चिस वर्ष ब्रह्मचर्य त्यसपछिको पच्चिस गृहस्थ, त्यसपछि वानप्रस्थ र अन्तिममा जीवनपर्यन्त सन्यासाश्रममा रहनुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय मान्यता छ ।[९] सम्वन्धित आश्रममा रहँदा शास्त्र निर्दिष्ट कर्म गर्नु नै आश्रमधर्म हो । विवाह संस्कार आश्रमधर्मअन्तर्गत पर्दछ । उल्लिखित आश्रमहरूमा रहँदा गरिने आचारव्यवहारको निर्देशन नै धर्म हो । सारतः आश्रमहरूमा पालना गर्नुपर्ने विधिशास्त्र नै धर्मशास्त्र हो ।

---

३ अर्धो वा एष आत्मानो यत् पत्नी । तैत्तरीय संहिता६ ।१ ।८ ।५

४ सम्यकसङ्कल्पजःकामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् । याज्ञवल्क्यस्मृतिः७।१ ।

५ श्रुतिस्तु वेदविज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।(मनस्मृति १०।२)

६ द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्धेन पुरुषो ऽभवेत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ।।(३२।१ मनुस्मृति)

७ शतायुरक्त पुरुषः सर्ववेदेषु वै यदा । विदुरनीति ५।९ ।

८ अत्र च धर्मशव्द षड्विधस्मार्त विषयः १/१ याज्ञवल्क्यस्मृति मिताक्षराटीका ।

९ चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽऽद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । ४।१ मनुस्मृति

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विवाहको उद्देश्य

महिला र पुरुषमा भएका प्राकृतिक एवं स्वच्छन्द कामवासनालाई शास्त्रीय नियमद्वारा एक पति वा एक पत्नीमा सीमित राखी उनीहरूलाई मोक्ष मार्गतर्फ अग्रसर गराउनु विवाहको उद्देश्य हो । विवाहको अर्को उद्देश्य भोगविलास नभएर सन्तान उत्पादन गरी वंश विस्तार गर्नु हो ।[१०] जन्मँदैमा असल र खराब भनेर कोही छुट्टिंदैनन् । जन्मनुभन्दा अघि बाबुआमाको संस्कार चिन्तनले पनि बच्चाको स्वभाव निर्धारण गर्दछ । उत्तम सन्तान प्राप्त गर्नका लगि विधिविधानपूर्वक विवाह गर्नुपर्दछ । विधिपूर्वक गरिने विवाहको मुख्य उद्देश्य उत्तम सन्तान उत्पादन गर्नु हो ।[११] अनिन्दित स्त्री विवाह गर्नाले उत्तम र निन्दित स्त्री विवाह गर्नाले अधम सन्तानको जन्म हुने भएकाले सकेसम्म निन्दित स्त्री सर्वथा त्याज्य मानिन्छन् । त्यस्ता कन्या विवाह नगर्नु भन्ने कुरामा मनु जोड दिन्छन् ।[१२] मानिसले आफ्नो शक्ति र सम्पतिलाई सहजै कसैलाई सम्पन चाहन्न यो उसको मानवीय गुण हो । आफ्नो शक्ति, सम्पति र सामर्थ्यलाई जो कोहीले पनि नजिकको मान्छे आफन्तलाई मात्र सुम्पन चाहन्छ । आफ्नो सत्ता एवं सम्पत्ति माथिको स्वामित्वलाई निरन्तरता दिन मानिसले गरेको अभिलाषाको फल सन्तान हो । सन्तानलाई आफ्नो सत्ता एवं सम्पति सुम्पिएपछि मात्र उसले सन्तोषको सास फेर्दछ । सन्तान र आफैंमा केही फरक छैन । सन्तान नै मानिसको आफ्नो रूप हो ।[१३] स्त्री पुरुषको आत्मीय सम्बन्धलाई मर्यादा एवं सीमामा सीमित गर्ने काम विवाहले गर्दछ । पारिवारिक संरचनाको आधार भएको विवाह सस्कार व्यक्तिको जीवनको एक महत्वपूर्ण अध्याय पनि हो । स्त्रीजाति परमात्माको प्रकृतिशक्ति र पुरुष जाति पुरुषशक्ति हुन् । स्वतन्त्र रूपमा रहेका यी दुवै शक्तिको परस्परको हयोगविना दृष्टिको कार्य सम्पन्न असम्भव छ । तसर्थ दृष्टि धान्नका लागि विवाह अनिवार्य छ ।

विवाहका प्रकार

तात्कालीन सबै सभ्यता तथा समूदायको भावना अनुरूप नै धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरूमा विवाहका आठ प्रकारहरूको उल्लेख गरेको पाइन्छ । विवाहका आठ प्रकारका विषयमा आश्वलायन र याज्ञवल्क्यको पनि मतैक्यता रहेको छ ।[१४] विवाहका प्रकार निम्न छन् ।

१.ब्राह्म विवाह, २. दैव विवाह, ३. आर्ष विवाह, ४. प्राजापत्य विवाह, ५.आसुर विवाह, ६. गान्धर्व विवाह, ७. राक्षस विवाह र ८. पैशाच विवाह ।

यी आठ प्रकारका विवाहमध्ये पहिलाका चार विवाहहरु असल र पछाडिका चार विवाहहरुलाई खराब मानिएको छ ।[१५] वेदलगायत प्रायः स्मृतिहरुमा विवाह आठ प्रकारकै मानिएको छ । त्यसकारण हामीले विवाह आठ प्रकारका भनेर बुझ्दा मनन गर्दा नै ठीक हुनेछ । हिन्दूधर्म यस्तो धर्म हो जहाँ अनेकता व्याप्त छ एउटाले एउटा कामको अधिकार प्राप्त गर्दछ तर अर्को त्यसबाट वञ्चित छ । यसैकारण यहाँ

---

१० प्रजातन्तु मा व्यवच्छृत्सी पृ.१०, विवाह पद्धति,म. सं.वि.।

११ ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् (पृ.११,विवाह पद्धति,म.सं.वि.)

१२ अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान्विवर्जयेत् ॥(मनुस्मृति ४२।३)

१३ पृ.१०,विवाह पद्धति,म.सं.वि. पूर्ववत्।

१४. क. ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्रजापत्यस्तथासुरः
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः॥२१।३मनुस्मृति
ख. (१।६आश्वालयनगृह्यसूत्र,)

१५.........चाष्टमोऽधमः। २१।३मनुस्मृति, पूर्ववत् ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विवाह गर्ने तरिका शैली तथा पद्धतिमा पनि भिन्नता देखिन्छ । हिन्दूधर्मभित्रका अनेकौं परिवार र समाजका आ-आफ्नै मूल्य मान्यता र संस्कारहरु छन् । तिनै संस्कारहरुमध्येको एक विवाह पनि हो । एउटा जातिले गर्ने विवाह पद्धति तथा संस्कार अर्को जातिले गर्ने विवाह पद्धति तथा संस्कारमा पनि भिन्नता देखिन्छ र समान हुनुपर्दछ भन्ने पनि छैन । किनकि संस्कार समाजअनुसार विवाह पद्धति निर्धारण हुन्छ । सम्पूर्ण जातिका लागि सबै प्रकारका विवाहयोग्य अर्थात् ग्राह्य हुँदैनन् । नेपाल पनि विविध जाति तथा संस्कारहरुका मानिसहरु मिलेर बसेको राष्ट्र हो । यहाँ पनि आपसमा विवाह संस्कारमा समानता पाइँदैन । हिन्दूधर्म मान्ने कतिपय जातिले फुपूकी छोरी र मामाका छोराबीच विवाह गर्दै आएका छन् । भगाएर विवाह गर्ने पद्धतिलाई धार्मिक शास्त्रले अस्वीकारे तापनि हाम्रो सनातन संस्कृतिभित्रकै विभिन्न समुदायले भने स्वीकारेका छन् । धेरैजसो स्मृतिकारहरुले ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य गरी यी चार प्रकारका विवाहहरुलाई प्रशंसनीय र योग्य मानेका छन् ।

ब्राह्म विवाह

जुन विवाहमा योग्य वरलाई आमन्त्रित गररे श्रृङ्गार, वस्त्र, आभूषण इत्यादिद्वारा यथाशक्य श्रृङ्गारिएकी कन्या वरलाई दिइन्छ भने त्यो विवाह ब्राह्म विवाह हो ।[१६] ब्राह्म विवाह सत्ययुगमा हुने गरेका तथ्यहरू पाइन्छन् । यस्तो विधिद्वारा विवाह गरेर जन्मिएको सदाचारी पुत्रले आफूभन्दा अघिका दशपुस्ता स्वयं आफू र आफूभन्दा पछिका दसपुस्तासम्मका सन्ततिलाई मुक्ति दिन्छ अर्थात् पवित्र पार्दछ ।[१७] ब्राह्मविवाह नेपाली समाजमा प्रचलित विवाह संस्कारसँग मिल्दोजुल्दो भए पनि अन्य विवाहलाई समावेश गरेर विवाह पद्धतिको निर्माण गरी प्रचलनमा ल्याइएको छ ।

दैव विवाह

समाज परिवार तथा आफ्नो आत्मशान्ति तथा उद्धारका लागि यज्ञ गर्ने गरिन्छ । यज्ञको समापनको समयमा आचार्य अथवा मूल पुरोहितलाई विविध वस्त्रालङ्कार आदि दान गरी आभूषणादिले श्रृङ्गारिएकी कन्यालाई दान दिइने विवाह दैव विवाह हो ।[१८] यस्तो विवाहद्वारा उत्पन्न सदाचारी पुत्रले आफूअघिका सात र पछिका सात गरी चौध पुस्ताको उद्धारका साथै पवित्र पार्दछ ।[१९] वर्तमान समयमा प्रायः यस प्रकारको विवाह हाम्रो समाजमा भएको पाइँदैन । प्राचीनकालमा भने ऋषिमुनिहरुको विवाह यही विधिअनुसार हुने गर्दथ्यो ।

आर्ष विवाह

विवाह हुनुअगावै वरपक्षबाट कन्यापक्षकाले दुई गाई लिएर कन्यादान गरिने विवाहलाई आर्ष विवाह भनिन्छ ।[२०] राजा महाराजाहरूले सुन्दर तथा लक्षणले युक्त कन्यालाई देखेपछि उनका पितालाई विधिपूर्वक गाई प्रदान गरी कन्यालाई विवाह गरेर पत्नी बनाउने शुभकार्य गर्दथे । यस्तो विवाहबाट

---

१६. आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मःप्रकीर्तितः ॥(२७।३मनुस्मृति)

१७ तज्जः पुनात्युभयतःपुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम्। ५८।१याज्ञवल्क्यस्मृति ।

१८ ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स दैवः १।६आश्वलायनगृह्यसूत्र ।

१९ यज्ञस्थऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजस्च षट् ॥ ५९।१याज्ञवल्क्यस्मृति ।

२० एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ २९।३मनुस्मृति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

जन्मेको सदाचारी पुत्रले आफूअघिका तीन र पछिका तीन गरी छ पुस्तालाई पवित्र एवं उद्धार गर्दछ ।[२१] वैदिककालमा अथवा वेदनीति कायमको समयमा आर्ष विवाह प्रचलनमा थियो ।

प्रजापत्य विवाह

वरवधूसँग हितभाव तथा प्रीतभाव जगाउँदै धर्मको आचरण गर भनी विवाहका निम्ति इच्छुक एवं योग्य वरसँग कन्यादान गरी सम्पन्न गरिने विवाह प्राजापत्य विवाह हो ।[२२] यस्तो विधिबाट विवाह गरिएको वरवधूको जोडीबाट जन्मिएको सदाचारी छोराले आफ्नो पुस्ताका साथै आफूभन्दा अघिका छ र पछिका छ पुस्तालाई समेत पवित्र पार्दै उद्धार गर्दछ भन्ने शास्त्रीय मत रहेको छ ।

आसुर विवाह

विवाह गर्न इच्छुक वरका अभिभावकसँग धनसम्पत्ति लिएर कन्यादान गरिने विवाह आसुर विवाह हो ।[२३] मनुका मतअनुसार कन्याका पिता, माता, दाजुभाइ, बन्धुबान्धव र कन्यालाई समेत यथाशक्य धनदौलत दिएर वरले आफ्नो समाज र संस्कारलाई अनुकूल हुनेगरी कन्यादान लिई गरिने विवाह आसुर विवाह हो ।[२४] यस्तो विवाहलाई राम्रो विवाहका रूपमा स्वीकार गरिँदैन । कतै-कतै आर्ष विवाहको अपभ्रंश पद्धति आसुर हो भन्ने गरिन्छ तर त्यो कदापि सत्य होइन । आर्ष विवाहमा लोभमोहले आफ्ना सन्तान कन्यादान गर्ने चाहना हुँदैनथ्यो बरु त्यसको सट्टा धर्म र मोक्ष प्राप्त गर्नका लागि आसुर विवाह गरिन्थ्यो ।.

गान्धर्व विवाह

वर र कन्याको परस्पर प्रेम वा सहमतिद्वारा कामोपभोगका निम्ति हुने संयोगलाई गान्धर्व विवाह भनिन्छ ।[२५] महाभारतमा राजा दुष्यन्त र शकुन्तलाको गान्धर्व विवाहलाई धर्मानुकूल विवाह मानिएको छ । राजा दुष्यन्तले पहिला विधिवत् रूपमा पाणिग्रहण गरेपछि मात्र सहवास गरेका थिए भन्ने कुरा महाभारतमा स्पष्ट उल्लेख छ ।[२६] गान्धर्व विवाहमा बाबुआमा तथा बन्धुवान्धवको स्वीकृतिविना देवालय वा अन्य कुनै स्थानमा गएर विवाहविधि अनुसार विवाह गरिन्छ ।

राक्षस विवाह

युद्धमा बलात् अपहरण गरेर गरिने विवाह राक्षस विवाह हो ।[२७] कन्याका मातापिता, दाजुभाइ तथा संरक्षक जो कोहीलाई धम्क्याएर, मारेर, काटेर वा घाइते बनाएर चिच्याउँदै वा रुँदै गरेकी कन्यालाई निजको सहमतिविना बलपूर्वक हरण गरी गरिने विवाह राक्षस विवाह हो ।[२८] राक्षस विवाहलाई राम्रो मानिँदैन तापनि प्राचीनकालमा क्षत्रीयहरूमा यो विवाह प्रचलनमा थियो ।

---

२१ ५९।१ याज्ञवल्क्यस्मृति, पूर्ववत् ।
२२ सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिःस्मृत ॥३०।३ मनुस्मृति ।
२३ आसुरो द्रविणादानाद् । ६१ । १ याज्ञवल्क्यस्मृति ।
२४ ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्यादानं स्वाच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ।३१।३ मनुस्मृति ।
२५ इच्छायान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः । ३२।३ मनुस्मृति ।
२६ जग्राह विधिवत् पाणावास च तया सह । ७३।२० आदिपर्व महाभारत ।
२७राक्षसो युद्धहरणात् ......।६१।१ याज्ञवल्क्यस्मृति ।
२८ हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्ती रुदती गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ३३।३ मनस्मृति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

पैशाच विवाह

कन्यालाई छल गरेर अपहरण गरेर बलात् गरिने विवाहलाई पैशाच विवाह भनिन्छ ।[२९] सुतेको अवस्थाकी कुनै पनि नशाले गर्दा होस गुमाएकी, एकान्तमा रहेकी कन्यालाई बलात् उठाएर लैजानु र विवाह गर्नुलाई पैशाच विवाह भनिन्छ । यी माथि बताइएका आठै प्रकारका विवाहहरुमध्ये सबैभन्दा निकृष्ट पैशाच विवाहलाई मानिएको छ ।[३०] धर्मशास्त्रीय ग्रन्थहरुमा ब्राह्म, दैव, आर्ष र प्राजापत्य विवाहलाई ग्राह्य मानिएको छ भने आसुर, गान्धर्व , राक्षस र पैशाच विवाहलाई त्याज्य मानिएको छ ।

वरवधूको योग्यता

विवाह शब्दबाट नै मानिसमा कस्तो वर वा कस्ती वधू हुने होला भन्ने कौतूहलता सिर्जना हुन्छ । समाज विकासको क्रममा आफू अझ जिम्मेवार बन्न खोज्नु स्वभाविक तथा अझ परिपक्वता प्रतिको अग्रसरता हो । यिनै विकासका प्रक्रियालाई हेर्दा विवाहका लागि पनि केही योग्यताको आवश्यकता अपरिहार्य छ ।

विवाहको योग्यता भनेको वर तथा वधूका उमेर तथा गुणहरु नै मुलभूत विषय हुन् । वर तथा वधूमा विवाहका लागि के कस्ता गुणहरु छन् ? ती कुरा थाहा पाएपछि मात्र एक पक्षले अर्को पक्षसँग कुरा अघि सार्न थाल्दछन् । विवाहका निमित्त वरवधू दुवै समान कुल उत्तम आचरण, शूभलक्षण र कुनै संक्रमित रोगरहित हुनपर्दछ । याज्ञवल्क्यले वर उच्चकुलीन, वेदाध्ययनले सम्पन्न ,सवर्ण ,युवा ,पुंस्त्व भएको मेधावी र जनप्रिय हुनुपर्ने उल्लेख गरेका छन् ।[३१] वरका लागि वेदाध्ययन थप उत्कृष्ट तह हो । नेपाली समाजको कुरा गर्ने हो भने 'मूलको पानी कुलकी छोरी' भन्ने लोकोक्ति प्रचलनमा रहनुले पनि कुललाई नै महत्व दिइएको पाइन्छ । कुलअनुसार सन्तानको बानी व्यवहारका विषयमा अनुमान लगाउने गरिन्छ । विवाहमा वधूको भन्दा वरको कुल हेर्नु उपयुक्त मानिन्छ । वर र वधूका लक्षणका विषयमा रूप , बुद्धि, शील , निरोगी हुनुपर्दछ ।

कन्या पनि निरोगी, दाजुभाइ भएकी ,असमान गोत्र तथा प्रवरकी हुनुपर्दछ भन्ने याज्ञवल्क्यको भनाई छ । बाबुबाट सातपुस्ता परकी आमाबाट पाँचपुस्ता परकी अर्थात् नाता साइनो नभएकी कन्या विवाह गर्नुपर्दछ ।[३२] सर्वाङ्ग सुन्दरी, हाँस वा हात्तीको जस्ता हिँडाइ भएकी मसिना र मस्याइला रौं, केश र टम्म मिलेका अनारका दानाजस्ता दाँत भएकी कोमलाङ्गी कन्यासँग विवाह गर्नुपर्दछ भनेका छन् ।[३३] वरकन्याका गुणअवगुणहरु बुझेर मात्र विवाह गर्नुपर्दछ भन्ने धर्मशास्त्रीय मान्यता रहेको छ । वरकन्याका आफन्तले रोजेका वर वा वधूसँग विवाह गर्दा सबै प्रशन्न हुन्छन् , आत्मशान्ति पनि मिल्दछ ।

---

२९ पैशाचः कन्यकाछलात् ...। ६१।१ याज्ञवल्क्यस्मृति ।

३० सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥३४।३ मनुस्मृति

३१ एतैरैव गुणैर्युक्तः सवर्ण श्रोतियो वरः ।
यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः । ५५।१याज्ञवल्क्यस्मृति ।

३२ अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगत्रजाम् ।
पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतःपितृतस्तथा ॥(५३ ।१याज्ञवल्क्यस्मृति)

३३ अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्रीयम् ॥(१०।३) मनुस्मृति ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विवाहार्थी वर र कन्याको उमेर

हाम्रो सनातन वैदिक समाजमा विवाह भनेपछि धर्मकर्महरू सँगसँगै गर्नको निम्ति सुरु गरिने सहयात्रा वा बन्धन भन्ने बुझिन्छ । विवाह संस्कारका निम्ति पनि केही सीमाहरू हुनुपर्दछ अन्यथा विवाह विधि नभई एउटा क्रीडा बन्न जान्छ । त्यसैले पनि हाम्रा अग्रज, पूर्वज ऋषिमहर्षिहरूले विवाहका केही योग्यताहरू तोकेका छन् । हाम्रो समाजमा विवाहको प्रक्रियामा जाँदा वरवधूको योग्यता हेर्ने गरिन्छ । देश, काल परिस्थितिअनुसार कन्याको विवाहको समयमा फेरबदल भएको अनुमान लगाउन सकिन्छ । सामान्यतया रजस्वला भइसकेपछि कन्या विवाहयोग्य हुने शास्त्रीय मान्यता छ । रजस्वला स्त्रीलाई पुष्पवती भनिन्छ । पुष्पवतीको अर्थ फूल लागेको भन्ने हो ।[३४] कुनै वृक्षादिमा फूल लागेमा फल लाग्ने समय आएको भन्ने ज्ञात भएजस्तै नारीका लागि पनि सन्तानोत्पादनका लागि योग्य उमेर भएको जानकारी रजस्वला धर्मले दिन्छ । रजस्वला हुनु भनेको कन्या परिपक्व भइन् भन्ने कुराको द्योतक हो । रजस्वला भएपछि कामको चाहना हुनु स्वभाविक एवं प्राकृतिक विषय हो । वर वा कन्यामा कामवासना जागृत हुँदा आफ्नै पति वा पत्नीबाहेक अन्य स्त्री वा परपुरूषहरूप्रति कामवृत्ति जागृत नहोस् भन्ने ध्येयले वैदिक ऋषिहरुले रजोदर्शनपूर्व नै कन्याको विवाह गरिदिने पद्धति विकास गरेको बुझ्न सकिन्छ । पाश्चात्य सभ्यताका केही अनुयायीहरुले हिन्दू दर्शनले बालविवाहलाई प्रश्रय दिइएको छ भन्न पछि पर्दैनन् । वैदिक दर्शनका मुलभूत ग्रन्थहरूको अध्ययन नगरी बोक्रे अध्ययन गरेकाहरूको यो आरोप मात्र हो । वैदिक दर्शनले प्रतिपादन गरेका विवाहहरूले बालविवाहलाई प्रोत्साहन नगरी निरुत्साहित गरेका छन् । मनुले गृहस्थधर्म सम्हाल्न हतारिएका बेला २४ वर्षका वरले ८ वा १२ वर्षकी कन्यालाई विवाह गर्दा हुने कुरा बताएका छन् ।[३५] सीताले रामलाई मन पराउनु भन्नुको अर्थ सीता वयस्क थिइन् भन्ने कुराको पनि ज्ञान हो । रामायणमा सीताले अयोध्या पुगी सबैसँग दर्शनभेट गरेर रामसँग विहार गरिन् भन्नुको आशय नै सीता वयस्क थिइन् भन्ने हो ।[३६] विवाहपछि एकवर्ष, बाह्र रात्रि, छ रात्रि र नसके तीन रातसम्म सम्भोग नगरी ब्रह्मचर्यमा बस्नुपर्दछ भन्ने कुरा गृह्यसूत्रहरूमा उल्लेख गरिएको छ ।[३७] ३७कन्या सानैमा विवाह गर्न इच्छुक भएमा वा विवाह नगरी नहुने परिस्थिति सिर्जना भएमा, कन्या रजस्वला नहुँदै र कन्या, विचारशील भएमा रजस्वला भए पश्चात् पनि विवाह गर्न हुने शास्त्रको आशय छ ।[३८] यसको आशय विवाह गर्नु भनेको सन्तानोत्पादन गर्नका लागि तयार हुनु हो तसर्थ सन्तान उत्पादन गर्न योग्य भएको अवस्थामा मात्र विवाह गर्नुपर्छ । आपस्तम्बका अनुसार व्रतबन्धपश्चात् पनि बाह्रवर्षसम्म ब्रह्मचर्यव्रतको पालना गर्दै वेदाध्ययन सम्पन्न भएपछि समावर्तन गररे मात्र विवाह गर्नुपर्ने शास्त्रीय मान्यता भएकोले वरको विवाह उमेर पच्चीस वर्षपछि नै हुन आउँछ ।[३९] यस दृष्टिले हेर्दा कन्या पनि सन्तान उत्पादनका लागि योग्य भएपछि मात्र विवाह गर्न उचित देखिन्छ । यसैगरी

---

३४ पृ.९ , विवाह पद्धति भूमिकाखण्ड प्रा.डा. ऋषिराम पोखरेल ।

३५ त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् । ९४।९ मनुस्मृति ।

३६ पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता ।
चिन्तामभ्यगमद् दीनो वित्तनाशादिवाधन : ॥
तस्यबुद्धिरियं जाता चिन्तवानस्य संततम् ।
स्वयंवरं तनूजाया : करिष्यामीति धर्मत : ॥(३४,३८-२।११८ वाल्मीकि रामायण)

३७ अधःत्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधःशयीयातां संवत्सरं
न मिथुनमपेयातांद्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः । १।८।१६ ।पारस्कर गृह्यसूत्र ।

३८ मुनीनां प्रेयसी नारी युवतीरूपशालिनीम् ।
सा लङ्कारा सशंयां च दत्वाऽनन्तफलं लभेत् ॥९७५२,सृष्टिखण्ड,पद्मपुराण)

३९ द्वादशवर्षाव्यवरार्द्धमपि: । १।१।२।१६आपस्तम्व धर्मसूत्र ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

विभिन्न पौराणिक ग्रन्थहरूमा पनि कन्याको विवाह यौवनावस्थामै हुने गरेका वचनहरू पाइन्छन् । गर्भग्रहण गर्ने स्त्रीको उमेर १६ वर्ष तथा पुरुषको उमेर २५ वर्ष हुनुपर्ने कुरा सुश्रुतले उल्लेख गरेका छन् ।[४०] विवाह पद्धतिमा यदि कन्या रजस्वला भइसकेपछि विवाह गरिने भए प्रायश्चित्त गोदान गरेर मात्र गर्नुपर्ने विधिनिर्देश भएको हुँदा विवाहमा कन्या रजस्वला भइसकेपछि पनि विवाह गर्न हुन्छ भन्ने स्पष्ट उल्लेख पाइन्छ । चाहे जे भए पनि सन्तान उत्पादन गर्न योग्य भएपछि मात्र वर तथा वधूको विवाह गर्नुपर्ने शास्त्रीय आशय हो । विवाह परम्परामात्र नभई जीवन जिउने एउटा सफल कला पनि हो ।

निष्कर्ष

सृष्टिको सुरुवातदेखि नै अनौपचारिक तरिकाले स्त्रीपुरुष एकअर्कामा बाँधिए तापनि समयक्रममा एउटा पद्धतिको विकास भई सामाजिक बन्धनमा जोडिँदा आवश्यक पर्ने विधि र विवाह गरिएअनुसारका नामको कल्पना तत्वद्रष्टा महर्षिहरूले गरे । जसअनुसार विवाहका नाम र प्रकारको विकास भएको मान्न सकिन्छ । आठ प्रकारका विवहामा चार प्रकारका विवाहलाई उत्तम र चार प्रकारका विवाहलाई अधम मानेर महर्षिहरूले स्मृतिहरूमा आफ्ना मत उपस्थापित गरेको पाइन्छ । विवाहको उद्देश्य , काल, विवाह योग्य स्त्रीपुरुष, तिनका योग्यता र विशेषताका बारेमा शास्त्रको मान्यता केकस्तो रहेको छ ? भन्ने कुराको चर्चा यस अध्ययनमा गरिएकाले वैदिक विवाहका अनेकौं ज्ञानलाई समाजमा बुझाउनु पनि यस अध्ययनको मूल ध्येय हो ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

आपस्तम्ब गृह्यसूत्र, आपस्तम्ब, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी, वि.सं २०३६

आश्वलायन गृह्यसूत्रम्, आपस्तम्ब, चौखम्बा संकृत संस्थान वाराणसी, वि.सं. २०४०

तैत्तिरीय संहिता सायणानन्दाश्रमः, पुना, सन् १९५९ ।

पारस्कर गृह्यसूत्रम्, पारस्कर, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, वि.सं. २०४९

मनुस्मृति, मनु, चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी, वि.सं. २०४९

महाभारत (आदिपर्व), व्यास, गीताप्रेस, गोरखपुर; सन् १९५१

याज्ञवल्क्यस्मृति,(मिताक्षरा) याज्ञवल्क्य, निर्णयसागर मुद्रण यन्त्रालय, सन् १९२६

रामायण,(मुलमात्रम्) वाल्मीकि, गीताप्रेस, गोरखपुर, सन् १९५१

विदूरनीति,विदूर, अनु. मदनप्रसाद अर्याल, श्रीमती रमादेवीअर्याल, वि.सं. २०६० तृ.सं.

विवाह पद्धति, सम्पा.ऋषिरामपोखरेल, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, वि.सं.२०४९

पद्मपुराण (,सृष्टिखण्ड), व्यास, विद्यासागर प्रेस, मुम्बई , सन् १९८६

सुश्रुत संहिता, सुश्रुत,अनु. डा.केवलकृष्ण ठकराल,चौखम्बा ओरियण्टालिया, वाराणसी, ई.सं.२००१

---

४० ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पञ्चविंशतिम्।
यद्याधत्ते पुमान् गर्भं स कुक्षिस्थो विपद्यते॥
जातो वा न चिरं जीवेत् जीवेद् वा विकृतेन्द्रियः।
तमादत्यन्तवालायां गर्भाधानं न कारयेत्॥ (सुश्रुतसंहिता,शरीरस्थान ४२-४३ ।१०)

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

लेखकहरूका लागि निर्देशन

लेखको लम्बाइ

लेख ३००० देखि ५००० शब्दभित्रको हुनुपर्ने छ ।

शोधसार र परिभाषिक शब्दहरू

लेखकहरूले १५० देखि २०० शब्दसम्मको शोधसार र जम्मा ५/७ परिभाषिक शब्दहरू समावेश गर्नुपर्ने छ। शोधसारले अध्ययनका सबै पक्षहरू समेटेको हुनुपर्ने छ ।

भाषा

लेख नेपाली, अङ्ग्रेजी वा संस्कृत भाषामा हुनुपर्ने छ ।

प्रस्तुतिको ढाँचा

लेख सफ्टकपीमा इमेलमार्फत् पेश गर्नुपर्ने छ ।

लेखको संरचना

शोधसार, शब्दकुञ्जी, विषयप्रवेश, शोधसमस्या, उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, सैद्धान्तिक पर्याधार, विश्लेषण र निष्कर्षयुक्त शोधविधि समावेश गर्नुपर्ने छ ।

ढाँचा

अङ्ग्रेजी लेखका लागि १२ फन्ट साइज भएको TIMES NEW ROMAN, नेपाली र संस्कृतका लागि PREETI मा फन्ट साइज १४ हुनुपर्ने छ । लेखको पहिलो पृष्ठमा इमेल ठेगाना, शीर्षक, लेखकको पूरा नाम र पद समावेश गराउनु पर्ने छ ।

लेखकीय मर्यादा

लेखहरू अप्रकाशित र मौलिक हुनुपर्ने छ ।

सन्दर्भ सामग्री एवं पाठटिप्पणीको ढाँचा

लेखकले APA (6TH EDITION) र MLA (8TH EDITION) वा संस्कृत लिपिका लागि अन्य कुनै ढाँचा प्रयोग गर्नुपर्ने छ ।

लेख प्रस्तुत गर्ने तरिका

सबै लेखहरू MS WORD हुनुपर्ने छ र maryada.researchjournal@gmail.com मा पेश गर्नुपर्ने छ ।

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection

Valmeeki Vidyapeeth

प्रकाशक
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं, नेपाल
काठमाडौं, नेपाल

ISSN 2795-1626
9 772795 162003

CC-0. Nepal Sanskrit Academy, Kathmandu Collection